

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2026 ТОМ 29 № 2

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2026

Науково-теоретичний альманах

Том 29 № 2 2026

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук; а
також освіта/педагогіка (Наказ МОН
від 21.02.2024 №220).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2026

ГРАНІ

Редакційна колегія

Квітка С.

Архірейський Д.
Аяган Б.
Бобровська О.
Бородін Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Головко І.
Густафссон М.
Дудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Іванчук С.
Ісетті Дж.
Жиленко К.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Колісник Л.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Крушельницька Т.
Кузнецовенє Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанінова О.
Македон В.
Никифоров А.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Ржевська Н.
Русецький А.
Рослонь Д.-А.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сітковська А.
Слободянюк М.
Ставченко С.
Старушенко Г.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третьак О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
к.політ.н., доц.
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доц. (Україна)
д.пед.н., доц. (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
к.е.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
к.політ.н. (Польща)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.е.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.т.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Контакти:

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Іванова С.

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

GRAN/

Scientific and theoretical almanac

29 (2) 2026

Founders:

Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political Researches"

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given; as well as education/pedagogy (Order of the Ministry of Education and Science No. 220 dated February 21, 2024).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

ERIH PLUS

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's editing. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2026

Editorial board

Kvitka S.

Arkhireyskyi D.

Ayahan B.

Bobrovska O.

Borodin Ye.

Wihlborg E.

Vyatr E.

Gao T.

Hladush V.

Golovko I.

Gustafsson M.

Dudek M.

Ivanenko V.

Ivanova S.

Ivanchuk S.

Isetti G.

Zhuk S.

Zhurba O.

Kazakevych G.

Klein V.

Kolisnyk L.

Kondrashova L.

Kryvoshein V.

Kuznecoviene J.

Kulyk O.

Lytvynova T.

Luchaninova O.

Makedon V.

Nikolenko L.

Okorokov V.

Omelchenko M.

Plokhii S.

Rahimli R.

Rusetsky A.

Rosłoń D.

Sitkovska A.

Svitlenko S.

Sydykov E.

Slobodyanyuk M.

Stavchenko S.

Starushenko H.

Sorokina L.

Schuurman P.

Tokovenko O.

Torop K.

Tretyak O.

Heinamaa S.

Shevtsov S.

Shlyakhov O.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Poland)

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Senior Researcher, Ph.D. (Italy)

Full Prof. Dr. (USA)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Ph.D. (Slovakia)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Poland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ph.D. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (USA))

Full Prof. Dr. (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. (Georgia)

Ph.D. (Poland)

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Finland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.

Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,

Shevtsov S., Shlyakhov O.

Editor: Ivanova S.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ М.ДНІПРО

С. 8

Світленко Сергій

Урбогенез міста Дніпра (XVI–XVIII ст.): теоретико-методологічні та прикладні аспекти дослідження

С. 31

Старік Олександр, Ландо Євген

Археологічні дослідження на території Нового Кодака (Дніпро) у 2025 році

С. 41

Харлан Олександр

Генезис та літочислення Дніпра: Новокодацький континуїтет як основа деколонізації міської історії

С. 50

Чирук Святослав

«Річкові козаки» та формування осілого кластера в гирлі річки Самари у XVI ст.

ФІЛОСОФІЯ

С. 62

Мазур Олена

Філософські засади космологічної моделі первинного священного простору

С. 75

Сірко Андрій, Калуга Володимир

Схильність до авантюризму як спосіб утвердження соціальної самодостатності

С. 82

Шабанова Юлія

Осциляція тілесного та духовного в контексті феномену «нової чутливості» доби Метамоделі

С. 90

Дадіверін Ігор

Чи можна виправдати переписування історії? Між колоніальним спадком і правом на власну пам'ять

С. 97

Іванова Світлана, Анпілогов Артем

Meaning як механізм координації: філософсько-когнітивна модель стратегічної діяльності

С. 104

Шаталович Олександр, Несправа Микола

Екзистенційно-психологічне прочитання феноменології тілесності Е. Гуссерля в умовах цифрового суспільства

С. 112

Янішевський Олександр

Концептуальні засади розуміння любові у східній релігійно-філософській традиції

С. 118

Олександр Кулик

Чи належить аналіз пояснень до предметного поля логіки?

С. 125

Ткачук Світлана

Конституювання фотографічного образу у свідомості: феноменологічний аналіз у контексті філософії Едмунда Гуссерля

С. 130

Кулик Андрій

Екзистенційний досвід та герменевтична логіка Ганса Лібпса

С. 137

Матвієва Катерина

Національні світоглядно-ціннісні орієнтири в українській драматургії

С. 144

Суспінцин Костянтин

Афект у полі випадковості: філософія невизначеності у Брайана Масумі

СУСПІЛЬНІ НАУКИ

С. 148

Бондар Євген

Основні сфери згубного впливу пропаганди в умовах війни

CONTENTS

THE HISTORY OF CITY DNIPRO

P. 8

Svitlenko Serhii

Urbanization of the Dnieper City (16th–18th centuries): Theoretical, Methodological and Applied Aspects of the Study

P. 31

Starik Olexandr, Lando Evgeni

Archaeological Research on the Territory of Novyi Kodak (Dnipro) in 2025

P. 41

Kharlan Olexandr

Genesis and Chronology of Dnipro: Novokodatsky Continuity as a Basis for Decolonization of Urban History

P. 50

Chyruk Sviatoslav

«River Cossacks» and the Forming of a Settled Cluster at the Mouth of the Samara River in the 16th Century

PHILOSOPHY

P. 62

Mazur Olena

Philosophical Foundations of the Cosmological Model of the Primary Sacred Space

P. 75

Sirko Andrii, Kaluha Volodymyr

Propensity for Adventurism as a Means of Affirming Social Self-Sufficiency

P. 82

Shabanova Yuliia

Oscillation of the Bodily and the Spiritual within the Context of the «New Sensibility» Phenomenon in the Metamodern Era

P. 90

Dadiverin Ihor

Could Rewriting the History be any Justified? Navigating Colonial Legacy and the Right to National Memory

P. 97

Ivanova Svitlana, Anpilohov Artem

Meaning as a Coordination Mechanism: A Philosophical-Cognitive Model of Strategic Action

P. 104

Shatalovych Olexandr, Nesprava Mykola

An Existential-Psychological Interpretation of E. Husserl's Phenomenology of Embodiment in the Context of the Digital Society

P. 112

Yanishevskiy Olexandr

Conceptual Foundations of Understanding Love in the Eastern Religious and Philosophical Tradition

P. 118

Kulyk Olexandr

Does the Analysis of Explanations Belong to the Domain of Logic?

P. 125

Tkachuk Svitlana

The Constitution of the Photographic Image in Consciousness: A Phenomenological Analysis in the Context of Edmund Husserl's Philosophy

P. 130

Kulyk Andrii

Existential Experience and the Hermeneutic Logic of Hans Lipps

P. 137

Matvieieva Kateryna

National Worldview and Value Orientations in Ukrainian Drama

P. 144

Suspitsyn Kostiantyn

Affect in the Field of Randomness: Brian Massumi's Philosophy of Uncertainty

SOCIAL SCIENCES

P. 148

Bondar Evgen

The Main Areas of Destructive Influence of Propaganda in Wartime

C. 155

Радіонова Ірина

ШІ-спроможність держави: екосистемний підхід

C. 162

Головень Юрій

Цифрова трансформація політичних інститутів як інструмент підтримки стабільності політичної системи

C. 171

Штельмашенко Анастасія

Геополітична роль Східної Європи у новому балансі сил

C. 177

Ніколенко Вадим

Романтична та соціальна любов: нариси у світлі соціологічної науки

C. 186

Колесніков Олег

Гендерований соціальний порядок у повоєнній Хорватії: повсякденні ефекти європеїзації та постконфліктної трансформації

C. 191

Сірий Євген

Понятійний аналіз феноменів людського «відновлення» в концептуалізації життєстійкості

C. 201

Матвієнко Людмила

Соціальна структура українського суспільства у період сьогодення

C. 206

Шевчук Олексій

Організаційна культура в добу мережевого суспільства: неоінституціональний аналіз

C. 213

Горбов Владислав, Чайка Віктор

Повсякденні практики населення України в умовах війни: структурні зміни та адаптаційні стратегії

C. 220

Мазурик Олег, Лещенко Павло

Теоретичні моделі просторової локалізації злочинності: екологічна школа та GIS-аналітика

C. 227

Назарко Ольга

Людиноцентризм у турбулентному суспільстві: кейс університету фармації

C. 233

Савка Віктор, Климаська Лариса, Яцишин Ігор

Інституції в добу модерності: до питання про оновлення теоретико-методологічних підходів

C. 240

Джумсудлу Ульвія

Соціальний розвиток в Азербайджані (у цифрах)

ОСВІТА

C. 244

Мога Микола, Усольцева Євеліна

Логоритмізація загального праксису в корекції атаксичних форм рухових порушень у дітей раннього віку з загальним недорозвитком мовлення

C. 251

Іжко Олександр

Організація роботи з батьками учнів початкових класів з особливими освітніми потребами у спеціальних закладах освіти

C. 259

Хоменко Наталія

Структурно-функціональна модель формування діагностичної та прогностичної компетентностей у майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури

C. 265

Іванчук Сабіна, Вознюк Анна, Храмова Юлія

Проектування інклюзивного логопедичного середовища як інструментарій діагностики та корекції мовлення у дітей із комбінованими порушеннями розвитку

C. 270

Зимівець Наталія, Савченко Ярослав

Партнерство з батьками дітей з особливими освітніми потребами як детермінанта створення підтримувального освітнього середовища

P. 155

Radionova Iryna

State AI Capability: An Ecosystem Approach

P. 162

Holoven Yurii

Digital Transformation of Political Institutions as a Tool for Maintaining the Stability of the Political System

P. 171

Shtelmashenko Anastasia

The Geopolitical Role of Eastern Europe in the New Balance of Power

P. 177

Nikolenko Vadym

Romantic and social love: Essays in the light of sociological science

P. 186

Kolesnikov Oleh

Gendered Social Order in Post-War Croatia: Everyday Effects of Europeanization and Post-Conflict Transformation

P. 191

Siry Evgen

Conceptual Analysis of the Phenomena of Human “Recovery” in the Conceptualization of Living Quality

P. 201

Matviienko Lyudmila

Social Structure of Ukrainian Society in the Present Period

P. 206

Shevchuk Olexsiy

Organizational Culture in the Network Society Era: Neo-Institutional Analysis

P. 213

Horbov Vladyslav, Chaika Viktor

Everyday Practices of the Ukrainian Population under Conditions of War: Structural Changes and Adaptation Strategies

P. 220

Mazuryk Oleg, Leshchenko Pavlo

Theoretical Models of the Spatial Localization of Crime: Ecological School and Gis Analytics

P. 227

Nazarko Olha

Humanocentrism in a Turbulent Society: The Case of the University of Pharmacy

P. 233

Savka Victor, Klymanska Larysa, Yatsyshyn Ihor

Institutions in the Modern Era: Towards a Renewal of Theoretical and Methodological Approaches

P. 240

Cumsudlu Ulviya

Social Development in Azerbaijan (In Numbers)

EDUCATION

P. 244

Moga Mykola, Usoltseva Evelina

Logorithmization Of General Practice in the Correction of Ataxic Forms of Motor Disorders in Young Children with General Speech Underdevelopment

P. 251

Izhko Oleksandr

Organization of Work with Parents of Primary Students with Special Educational Needs in Special Educational Institutions

P. 259

Khomenko Nataliia

Structural-Functional Model of Formation of Diagnostic and Prognostic Competences in Future Teachers-Speech Therapists in the Conditions of Master’s Program

P. 265

Ivanchuk Sabina, Vozniuk Anna, Khramova Yuliia

Designing an Inclusive Speech and Language Therapy Environment as a Tool for the Assessment and Treatment of Speech in Children with Multiple Developmental Disorders

P. 270

Zymivets Nataliia, Savchenko Yaroslav

Partnership with Parents of Children with Special Educational Needs in the Context of Building a Supportive Environment

C. 274

Гусейнова Джаміля

Особливості соціального виховання дітей та фактори, що впливають на їхню соціалізацію

ІСТОРІЯ

C. 278

Паска Богдан

Судові розправи над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р.

C. 286

Сморжевська Оксана

Язичницькі алюзії як чинник формування неоміфологізму в сучасному екранному мистецтві

C. 295

Альмамедов Ясін

Релігійні реформи в ранній сасанідський період та перетворення Атропатени на релігійний центр імперії

C. 302

Сніда Євгеній

Дискурс політики «стримування»: компаративний аналіз концепцій Дж. Кеннана та В. Ліппмана

C. 310

Курбанова Мірварі

Трансформація етнічних чисток у державну політику у вірменській РСР у 1980-х роках та становище азербайджанського населення

C. 315

Шляхов Олексій, Чепурко Олександр

Проблемно-теоретичні пріоритети досліджень вітчизняної історії XIX – початку XXI ст. у збірнику наукових праць «Проблеми політичної історії України» (2006–2020 рр.)

C. 331

Василишин Степан

«Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» як джерело для вивчення системи середньої освіти в Тернопільському воєводстві (1921–1923 рр.)

C. 339

Посунко Ольга, Молдаванов Євген

Родина Пасвольських: до питання біографістики

C. 351

Джамиллі Улькар

Дипломатні відносини між державами сефавіду та османськими у 1730–1736 роках (в азербайджанській та турецькій історіографії)

C. 359

Тустанівська Богдана

Порівняльна характеристика висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року в шкільних підручниках 1920–1930-х рр. та підручниках НУШ

C. 367

Мельничук Марія

Процес соціальної стратифікації селянства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття

C. 372

Прокопець Дмитро

Від офіцера-розвідника до повстанського лідера: що зламало Никифора Григор'єва?

C. 381

Уткін Павло

Репресії сталінської доби у публікаціях «українського історичного журналу»

C. 395

Корнея Сергіу

Адміністративний устрій Ізмайльського повіту у складі Нижньодунайських земель (1938–1940)

P. 274

Huseynova Jamila

Features of Children's Social Education and Factors Influencing Their Socialization

HISTORY

P. 278

Paska Bohdan

Judicial Executions of Leaders of the Ukrainian Dissident Movement in the spring of 1973

P. 286

Smorzhevsk Oksana

Pagan Allusions as a Factor in the Formation of Neo-Mythology in Modern Screen Art

P. 295

Almammadov Yasin

Religious Reforms in the Early Sassanid Period and the Transformation of Atropatena into the Religious Center of the Empire

P. 302

Snida Yevhenii

The Discourse of «Containment» Policy: A Comparative Analysis of the Concepts of J. Kennan and W. Lippmann

P. 310

Kurbanova Mirvari

The Transformation of Ethnic Cleansing into State Policy in the Armenian SSR in the 1980s and the Situation of the Azerbaijani Population

P. 315

Shliakhov Oleksii, Chepurko Oleksandr

Problem-Theoretical Priorities of Research of National History of the 19th – Early 21st Century in the Collected Scholarly Papers «Problems of the Political History of Ukraine» (2006–2020)

P. 331

Vasylyshyn Stepan

«Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» as a Source for Studying the System of Secondary Education in the Ternopil Voivodeship (1921–1923)

P. 339

Posunko Olha, Moldavanov Yevhen

The Pasvolsky Family: on the Question of Biography

P. 351

Jamilli Ulkar

Diplomatic Relations Between the Safavid and Ottoman States in 1730–1736 (In Azerbaijani and Turkish Historiography))

P. 359

Tustanivska Bohdana

Comparative Characteristics of the Coverage of the Baturyn Tragedy of 1708 in School Textbooks of the 1920s–1930s and NUS Textbooks

P. 367

Melnychuk Mariia

The Process of Social Stratification of the Peasantry in Podillia in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries

P. 372

Prokopets Dmytro

From Intelligence Officer to Rebel Leader: What Broke Nikifor Grigoriev?

P. 381

Utkin Pavlo

Repressions of the Stalinist Era in the Publications of the «Ukrainian Historical Journal»

P. 395

Cornea Sergiu

Administrative Organization of Ismail County in the Composition of Lower Danube Land (1938–1940)

Передмова

Проблема урбогенезу міста Дніпра – одного з найбільших мегаполісів сучасної України – є складною і ще не розв'язаною. Впродовж багатьох десятиліть масова свідомість перебувала під впливом російського імперського і комуністично-радянського наративів. За часів відновлення незалежної України вчені-історики, краєзнавці, громадські діячі стали на шлях пошуку нового дискурсу. Ще в 2000-х–2010-х рр. у науково-освітніх колах Дніпра поступово утверджувалася думка про необхідність передатування його початків. На сучасному етапі, коли розгортається процес деколонізації в Україні, проблема урбогенезу міста Дніпра набула особливої актуальності.

Останнім часом на офіційному міському рівні ініційовано питання про зміну дати заснування/утворення Дніпра. Адже комуністично-радянський наратив, який веде літочислення нашого міста від 1776 р., не відповідає правді історії. Наукова й громадська дискусія з переосмислення витоків Дніпра набула динаміки у серпні–грудні 2025 р. Це пов'язано з діяльністю робочої групи щодо всебічного та об'єктивного вивчення питання про дату заснування/утворення міста Дніпра, створеної згідно з розпорядженням міського голови Б. А. Філатова. Засідання робочої групи під головуванням заступника міського голови Дніпра А. С. Денисенка вирізнялися творчою атмосферою, плідними, інколи гострими дискусіями, породили низку інтерв'ю, коментарів і публікацій у засобах масової інформації, зокрема в пресі та на телебаченні.

У рамках інтелектуальної дискусії наприкінці 2025 р. пройшли два наукові заходи з передатування початків Дніпра. Так, 26 листопада 2025 р. в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського (м. Київ) відбулася наукова конференція «Деколонізація та проблема датування міст південної та східної України: досвід м. Дніпра», організована Інститутом археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського, Музеєм історії Дніпра. 23 грудня 2025 р. у Дніпрі відбувся розширений круглий стіл «Теоретичні та практичні аспекти передатування міста Дніпра», учасники якого дійшли спільної думки опублікувати в науковій періодиці своє бачення проблеми. Впродовж січня–березня 2026 р. тривала активна робота над матеріалами, наслідком чого стали нижче представлені статті, які віддзеркалюють сучасну дискусію. Ці дослідження розміщені у спеціальній рубриці журналу.

Сподіваюсь, що публікація підготовлених матеріалів у фаховому виданні позитивно вплине на утвердження українського наукового бачення літочислення Дніпра в масовій свідомості та матиме практичним наслідком передатування початків нашого рідного міста.

Доктор історичних наук, професор Сергій Світленко.

Urbanization of the Dnieper City (16th–18th centuries): Theoretical, Methodological and Applied Aspects of the Study

UDC 94: 930:316.334.56](477.63)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172683>**Svitlenko Serhii**Dr.Sc., Full, Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Dnipropetrovsk Regional Center for the Protection of Historical and Cultural Values, Shevchenko Scientific Society, Dnipro branch (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Studying the urban genesis of the city of Dnipro is of great importance for the affirmation of the Ukrainian scientific vision and the refutation of the imperial and communist-Soviet narratives on this complex problem. The purpose of the article is to study the theoretical, methodological and applied aspects of the urban genesis of the city of Dnipro in the Cossack period of the 16th–18th centuries.

Results. It was found that the emergence of urban life already at the turn of the first and second quarters of the 16th century, there are reasons to associate it with the late medieval Cossack town of Stara Samar. The Novobogorodysk fortress of the late 17th – early 18th centuries. was the next component of the left-bank urban genetic tradition of the Dnieper city. In the 18th century, Old Samar was restored as a hundred-year town. On the right bank of the Dnieper, the beginning of the city's urban genesis took place from the middle of the 17th century in the early modern Cossack town/fortress town of Novyi Kodak, the center of Kodak palanka. Components of the urban genesis of the city in pre-modern times were also left-bank and right-bank Cossack settlements: slobodas, hamlets, villages. The formation by the imperial authorities of the provincial Katerynoslav in the last quarter of the 18th century. marked the beginning of a new, modern period in the urban genesis of the Dnieper.

Conclusions. The article verifies the Old Samara – New Kodak conceptual model of the beginnings of urban genesis of the city of Dnipro as binomial and polycentric. The complexity of urban formation is due to many influencing factors. The beginnings of urban formation took place at the intersection of the influences of the Hetmanate and the Zaporozhian Lowland Army, where a mostly Ukrainian ethnic population lived with a unique administrative and territorial structure, economy, society, spiritual, religious and cultural life, historical memory, etc.

Keywords: urban formation, urban genetic model, Old Samar–New Kodak concept, fortress towns/cities, Zaporozhye Cossack settlements

Урбогенез міста Дніпра (XVI–XVIII ст.): теоретико-методологічні та прикладні аспекти дослідження

Світленко Сергій*Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Наукове товариство імені Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Студіювання урбогенезу міста Дніпра має важливе значення для утвердження української наукової візії та спростування імперського й комуністично-радянського наративів з цієї складної проблеми.

Мета статті в дослідженні теоретико-методологічних та прикладних аспектів урбогенезу міста Дніпра козацького періоду XVI–XVIII ст.

Результати. З'ясовано, що зародження міського життя вже на рубежі першої–другої чверті XVI ст. є підстави пов'язувати з пізньосередньовічним козацьким містечком Стара Самарь. Новобогородицька фортеця кінця XVII – початку XVIII ст. була наступною складовою лівобережної урбогенетичної традиції міста Дніпра. У XVIII ст. Стара Самарь відновилася як сотенне містечко. На дніпровському правобережжі початок урбогенезу міста відбувався з середини XVII ст. в ранньомодерному козацькому містечку/місті-фортеці Новий Кодак – центрі Кодацької паланки. Складовими урбогенезу міста в домодерні часи були й лівобережні та правобережні козацькі поселення: слободи, селища, села. Утворення імперською владою губерньського Катеринослава I (Кільченського) та Катеринослава II (Дніпровського) в останній чверті XVIII ст. поклало початок новому, модерному періоду в урбогенезі Дніпра.

Висновки. У статті верифіковано Старосамарсько-Новокодацьку концептуальну модель початків урбогенезу міста Дніпра як білінійну та поліцентричну. Складність містоутворення обумовлена багатьма чинниками впливу. Особливо давалася взнаки геополітична та військова нестабільність фронтального простору Степової України. Початки містоутворення відбувалися на перетині впливів Гетьманщини та Війська Запорозького Низового, де проживала здебільшого українська етнічна людність зі своєрідним адміністративно-територіальним устроєм, господарством, соціумом, духовно-релігійним та культурним життям, історичною пам'яттю тощо.

Ключові слова: містоутворення, урбогенетична модель, Старосамарсько-Новокодацька концепція, містечка/міста-фортеці, запорозькі козацькі поселення

Вступ.

Наукова проблема урбогенезу міста Дніпра привертає увагу наукової громадськості і заслуговує на ретельне вивчення (Конференція, 2025; Голуб, 2025). І справа не тільки в дискусійності конкретно-історичної складової, а в її теоретико-методологічному значенні. Позаяк, керуючись певними теоретико-методологічними засадами, вчений-історик визначає історичний час та історичний простір, в яких відбувався урбогенез міста. Розробка теоретико-методологічної проблематики є важливою не тільки в контексті суто наукової складової, а і в сенсі українського державотворення, соціально-політичних процесів, націєтворення та культуротворення, формування сучасної української історичної й національної пам'яті, свідомості, мислення та ідентичності суспільства.

Актуальність утвердження української візії походження міста Дніпра важлива з погляду спростування колонізаторських міфологем про наш край як «дикє поле» в доімперський період, про «культурно-цивілізаційну місію» «єдиної та неподільної» імперії і сприятиме науковій критиці російського імперського та радянсько-комуністичного наративів походження міста, що особливо важливо за нинішніх умов, коли Україна веде збройну антиколоніальну боротьбу за свою незалежність та суверенність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Урбогенез міста Дніпра є однією з найскладніших і найдискусійніших проблем локальної історії. Вже в другій половині 1990-х–на початку 2000-х рр. спостерігалися перші спроби нових підходів до початку урбогенезу міста, які контрастували з консервацією старих. Так, у науково-популярній книзі Ю. А. Мицика «Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.» (1997) йшлося, що «місто бере свій початок від фортеці Кодак (Старий Кодак), побудованої у 1635 р.». Водночас вчений-історик зазначив, що в 1645 р. виник Новий Кодак, який у першій половині XVIII ст. став центром Кодацької паланки, «переймаючи таким чином естафету від Старого Кодака» (Мицик, 1997, с. 130, 153).

У 2001 р. з'явилося науково-популярне видання «Дніпропетровськ: віхи історії» (керівникаваторського колективу А. Г. Болебруха). У главі II «Степовий кордон України XV–XVIII ст.» І. С. Стороженко згадав про польську фортецю Кодак, побудовану 1635 р.; центр Кодацької паланки Новий Кодак, який вперше згадувався в історичних джерелах під 1650 р.; Новобогородицьку фортецю, побудовану поблизу старовинного козацького містечка Самар в 1688 р. (Дніпропетровськ, 2001, с. 27–31, 33, 36). Однак витоки міста на Дніпрі ототожнювалися в книзі з губерньським Катеринославом, перша згадка про

який відносилася до 1776 р. Про це йшлося в главі III «Губерньське місто (1776–1880 рр.)» авторства М. Е. Кавуна (Дніпропетровськ, 2001, с. 49–50). Збереження радянського підходу до літочислення міста на Дніпрі було піддано гострій критиці з боку В. А. Брехуненка, який вважав початком його історії закладення фортеці Кодак у 1635 р. (Брехуненко, 2002, с. 413, 414, 417).

У тому ж 2001 р. Г. К. Швидько зазначила, що в історіографії має місце кілька версій заснування обласного центру, як-от: від спорудження фортеці Кодак у 1635 р., від першої згадки про містечко Новий Кодак у 1650 р., від першої документальної згадки про слободу Половицю в 1750 р., від царського указу про будівництво міста на правому березі Дніпра в 1784 р., від закладення Катериною II першого каменя Спасо-Преображенського собору в 1787 р. Окремо стоїть 1776 р. – від рапорту губернатора В. О. Чертова про початок будівництва губерньського міста (Швидько, 2001, с. 109). Тут лише зазначимо, що цю проблематику розглядали у своїх працях такі вчені-історики, як професори І. Ф. Ковальова, Ю. А. Мицик, Г. К. Швидько, А. В. Бойко, В. А. Брехуненко, В. М. Заруба, І. О. Кочергін, С. І. Світленко, доценти М. Е. Кавун, О. А. Репан, В. Я. Яценко, історики-краєзнавці В. С. Мороз, В. С. Старостін, дослідники-краєзнавці В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко, вчений-архітектор та краєзнавець О. В. Харлан та ін. (Історія міста, 2006, с. 80–81; Світленко, 2010, с. 14–16; Мороз, 2010, с. 40).

Варто відмітити першу кандидатську дисертацію із зазначеної проблематики – «Походження та рання історія міста Катеринослава», захищену М. Е. Кавуном у 2003 р. (Кавун, 2003). Певною науковою віхою в осмисленні початків нашого міста стала колективна монографія «Історія міста Дніпропетровська», що вийшла у світ за науковою редакцією професора А. Г. Болебруха (2006). Аналізуючи «довгий переддень міста», І. Ф. Ковальова зробила істотний умовивід стосовно реального існування «містечка» Самарь, згадуваного у грамоті польського короля С. Баторія від 1576 р., поряд із сучасним с-щем Шевченкове в межах нинішнього міста (Історія міста, 2006, с. 34). О. М. Посулько акцентувала увагу на Новобогородицькій фортеці, збудованій на місці містечка Самар кінця XVI – середини XVII ст. і дійшла висновку, що зв'язок цих топонімів «вказує на стійку містотворчу традицію в Дніпровському Надпорожжі». Учена-історикня згадала про Самару (до 1712 р.) та Стару Самару чи Богородичне (з 1731 р.), а також низку населених пунктів у XVIII ст., як-от: Старий і Новий Кодаки, Таромське, Одиноківку і особливо Половицю (Історія міста, 2006, с. 66, 70–74). Розлогіий матеріал з історії заснування та становлення Катеринослава, як губерньського центру, узагальнено М. Е. Кавуном. Учений-історик висвітлив генезис Катеринослава в ракурсі традиційних та нових підходів, зокрема у розгляді фронтального простору, подав ретроспективний погляд на урбанізацію Північного

Причорномор'я у контексті методологічного плюралізму світової урбаністики, розкрив сутність проєкту «Катеринослав» та його першу реалізацію – Катеринослав Кільченський, зробив огляд історичних умов та програму утворення Катеринослава на Дніпрі як ідею міста та архітектурний задум, представив розбудову міста на Дніпрі наприкінці 1780-х – у 1790-х рр. та становлення Катеринослава як губернського центру та його архітектурно-композиційного обрис, обрис міського життя, підбив підсумки першого століття містотворчості (Історія міста, 2006, с. 77–128). Разом із тим М. Е. Кавун визнав офіційну дату заснування Катеринослава – Дніпропетровська в 1776 р. як таку, що «більше відповідає історичній правді». Історик зробив висновок, що сучасний Дніпропетровськ є «наслідком російської урбанізації та модернізації кінця XVIII – початку XX ст. та радянської модернізації середини – другої половини XX ст.» (Історія міста, 2006, с. 89).

На початку XXI ст. в літературі простежується тенденція до удревнення початків нашого міста. Так, В. Ф. Камеко та В. В. Бінкевич пов'язали його виникнення зі старовинним запорозьким містечком Самарь. У книзі «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Краеведческий очерк» дослідники датували появу міста від грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 63 – 64). У книзі «Городок запорожских козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя» вони на основі грамоти польського короля С. Баторія і знахідок археологів ДНУ припустили, що «на початку XVI ст. фортеця Самарь вже існувала в межах сучасного Самарського району м. Дніпропетровська» і у зв'язку з цим запропонували «розглянути питання про встановлення дати виникнення Дніпропетровська (нині – м. Дніпро) у 1576 році» (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 104).

Прикметно, що В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко визначили такий урбогенетичний ланцюг назв одного і того ж містечка Самарь у межах сучасного обласного центру: містечко Самарь, Новобогородицька фортеця, Старосамарський ретраншемент, містечко Стара Самара, Богородичне та Новомосковськ, селище Шевченко Самарського району міста Дніпропетровська (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 104). Якщо не брати до уваги включення в цей ряд міста Новомосковська, то в іншому така візія віддзеркалює лівобережну урбогенетичну лінію міста Дніпра.

Вивчаючи складну проблему урбогенезу міста Дніпра, варто враховувати й комплекс праць дніпровських археологів та істориків, які в останні десятиліття ввели до наукового обігу нові пласти археологічного матеріалу. У цьому контексті примітне наукове значення має тематичний збірник «Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця», виданий під редакцією І.

Ф. Ковальової. У виданні репрезентовано підсумки археологічних досліджень козацьких пам'яток козацького міста Стара Самарь та Новобогородицької фортеці, які в 2001–2008 рр. проводилися співробітниками НДЛ археології Придніпров'я ДНУ. У статтях І. Ф. Ковальової, В. О. Векленка, З. П. Маріної, В. М. Шалобудова, М. В. Несправи фокусувалася увага на низці новітніх відкриттів у галузях військової, соціально-економічної, етнокультурної історії нашого краю. Ці виклади мають вагу для усвідомлення питання історичної хронології, зокрема відкривають можливість по-новому потрактувати початки урбогенезу Дніпра (Перлини, 2008). З погляду опанування джерельної бази дослідження істотну наукову новизну має «Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» (далі – «Каталог»), що вийшов у двох випусках (Каталог, 2007, 2013). Нова змістовна інформація цього видання має виняткове значення для осягнення складного питання початків урбогенезу міста Дніпра.

Помітним кроком уперед у розробці проблеми урбогенезу міста Дніпра стала монографія О. А. Репана, В. С. Старостіна та О. В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII – XVIII століть в історії Дніпропетровська» (2008). В центрі уваги авторів опинилися польська фортеця і місто Кодак, Стара Самарь і Новобогородицьк, Новий Кодак, Катеринослав-1 та Катеринослав-2 та ін. Проблемно-тематичний виклад поселень стосувався архітектури та будівництва, шляхів і господарства, людності, церкви, адміністрації і суду, війни і політики, трансформативного процесу. В монографії показані функції та структуру зазначених населених пунктів, які поділені авторами на міста (Новий Кодак, Новобогородицьк); фортеці (Старий Кодак, Кам'янський ретраншемент, Усть-Самарська фортеця; слободи (Кам'янка, Таромське, Чаплі, Одиноківка, Сухачівка, Половиця, Діївка); їх взаємодію та долі. Важливо, що першим етапом сучасного міста автори умовно назвали козацький. Тоді відбувалося формування системи поселень у районі теперішнього міста і утверджувалося домінування урбаністичного центру – Нового Кодака, правонаступником якого став Катеринослав Дніпровський (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 14–243, 244–249).

В. М. Заруба в науково-популярному виданні «Фортеця над Кодацьким порогом», присвяченому історії Кодацької фортеці, теж указав на Стару Самарь, Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю, Новий Кодак, Усть-Самарський ретраншемент, слободу Половицю тощо як такі поселення, що виникли «значно раніше» за губернський Катеринослав (Заруба, 2013, с.3).

У контексті теоретико-методологічних аспектів вивчення зазначеної проблематики особливий науковий інтерес становлять праці Я. В. Верменич. У

статті «Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики» авторка розглянула теоретичні основи та методологічні підходи, важливі для усвідомлення процесу урбогенезу міст (Верменич, 2004). Для розглядуваної теми цікавою є стаття Я. В. Верменич «Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір», в якій акцентовано на деяких значущих проблемах, зокрема на розумінні кордону за умов пограниччя в контексті міжкультурної взаємодії і зіткнення різних ідентичностей, геополітичних, культурних, релігійних та інших впливів; своєрідності формування локальної «порубіжної», «транзитної», «проміжної» ідентичності; специфіки міжетнічних та етнопсихологічних відносин в ареалах порубіжжя; легітимізації територіальної цілісності або розхитаності на порубіжжі. Для усвідомлення особливостей урбогенезу міста Дніпра є важливим визначення пограниччя як регіону зі своєрідною політичною субкультурою, внутрішньо неоднорідною і такою, що перебувала під впливом різнобічних впливів. Заслугує на увагу ідея застосування методу герменевтики для розуміння особливостей ходу подій на порубіжжі за умов поліфакторності, поліетнічності тощо (Верменич, 2012, с. 68, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 86).

Наукову цінність становить монографія Я. В. Верменич «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення», в якій представлено проблеми концептуалізації міської історії як наукового напрямку, висвітлено широкий комплекс теоретико-методологічних проблем сучасного містознавства, викладено авторську методику удосконалення практики міського літочислення (Верменич, 2011). Поміж іншого, Я. В. Верменич торкнулася й питання про урбогенез нашого міста. Вчена-історикня зазначила, що «є всі підстави починати відлік історії Дніпропетровська з середини XVII ст., точніше з 1645 року. Це створить в історії міста потужну козацьку традицію, і на цей раз вона не матиме вигляд легендарної» (Верменич, 2011, с. 279).

Заслугує на увагу й монографія І. П. Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір» (2015). Особливий інтерес має виклад автора стосовно дискурсу колонізації, теорії фронтиру та історіографії України (Чорновол, 2015, с. 163–187). До речі, автор зазначив, що поняття «фронт» найточніше перекладати як порубіжжя. Рубіж розглядається як «зона» в значенні певної території, а не «пограниччя» та «великий кордон», що означає лінійну межу (Чорновол, 2015, с. 273). Цікаві роздуми І. П. Чорновола наводять на думку, що в дослідженні урбогенезу міста Дніпра періоду домодерних часів доцільно ширше застосовувати герменевтичний та фронтірний підходи. Для подальшого студіювання фронтірної проблематики корисна монографія Б. В. Черкаса та Д. П. Ваську «Східне Пограниччя Європи:

Український фронтір у добу пізнього середньовіччя», яка в розділі 4 висвітлює розвиток міст у ракурсі європейських впливів та місцевих традицій (Черкас & Ваську, 2021, с. 89–120).

У контексті використання синергетичного підходу і методу варто залучати знання з низки наук, зокрема суспільної географії та урбаністики. В цьому контексті представляє дослідницький інтерес колективна монографія «Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін» (2017), що вийшла у світ за редакцією К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. В книзі, зокрема, йшлося про визначальні чинники, особливості прояву та основні етапи урбогенезу в Україні (Урбаністична Україна, 2017, с. 48–64).

Для вивчення питань міської антропології змістовною є стаття дослідників із Великої Британії Дж. Б. Прато, І. Пардо «Урбаністична антропологія», опублікована у виданні «Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій». У розвідці автори приділили увагу питанням методології й методів у контексті розвитку класичних антропологічних досліджень у західних містах, зокрема показали актуальність вивчення взаємозв'язку між мікропроцесами (на рівні громади) та макропроцесами (на регіональному та національному рівні), вказали на нові розробки у сфері антропологічних урбаністичних досліджень: міста в глобальному контексті (Прато & Пардо, 2016, с. 27–31).

Відкриття дніпровських археологів дали інтелектуальний імпульс для пошуків нової концепції урбогенезу міста Дніпра. Це питання порушувалося на VI та X Дніпропетровських обласних історико-краєзнавчих конференціях «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (2010 та 2017), на Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII–XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (2012). Апробовані матеріали були синтезовані в наукових статтях С. І. Світленка, в яких запропонована білінійна та поліцентрична концепція урбогенезу Дніпра, що охоплювала пізньосередньовічну стадію, витoki якої є археологічні підстави датувати не пізніше 1524 р. (козацьке містечко Самарь); ранньомодерну, що датується серединою XVII ст. – 80-ми рр. XVIII ст., пов'язану з правобережним Новим Кодаком та лівобережними Богородицькою-Новобогородицькою фортецею, містом Самара, та модерну стадію з 80-х рр. XVIII ст., уособленням якої став Катеринослав І Кіличенський, Катеринослав II Дніпровський, згодом Новоросійськ–Катеринослав–Дніпропетровськ–Дніпро, а також низка козацьких слобід та поселень (Світленко, 2010, с. 22–23; 2012, с. 161; 2017, с. 50).

Серед новітніх наукових видань привертає увагу колективна монографія «Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.», підготовлена за

редакцією О. А. Репана (Київ, 2020). Для теми даної статті важливим є нарис О. А. Репана «Козацька доба в історії міста Дніпра». Ведучи мову про білінійну й поліцентричну концепцію урбогенезису Дніпра, автор зауважив, що «такий підхід можна назвати інклюзивним, він розглядає сучасне місто як складну систему, що виникла внаслідок природного розвитку території і враховує історію всіх поселень, що безперервно існували на теренах міста» (Репан, 2020, с. 194). Підсумовуючи виклад козацької доби в історії нашого міста, О. А. Репан зробив висновок щодо датування першопочатку мегаполісу: «Найдоречніша дата, від якої варто вести відлік існування міста, – 1524 рік» (Репан, 2020, с. 226).

Не менш цікавим є нарис С. В. Чирука «Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст». Принципово не заперечуючи білінійну й поліцентричну концепцію урбогенезису, автор доповнив її гіпотезою домодерної агломерації на теренах Дніпра, наголосив на географічному, економічному й адміністративному чинниках її формування, накреслив механізм цього процесу. С. В. Чирук звернув увагу на умовному характері дат «народження» міст, на критеріях визначення «появи» міст в Україні, на практиці зміни міського літочислення та інших питаннях, що порушувалися в сучасному історіописанні (Чирук, 2020).

У новітньому популярному виданні А. В. та Т. В. Портнових «Дніпро. Біографія великого міста» (Київ, 2024), автори торкнулися й питання про ранню історію Дніпра і в контексті передурбанізації пониззя Дніпра згадали Кодак, Самарь, Богородицьку фортецю. В цьому ракурсі симптоматична така теза: «У Катеринослава було чимало попередників. Перш за все, козацькі поселення Половиця, Старий і Новий Кодаки, які були інтегровані в нове губернське місто й відіграли свою роль у формуванні його вигляду» (Портнов, Андрій, Портнова, Тетяна, 2024, с. 19–22, 37).

Як бачимо, впродовж понад трьох десятиліть відбувалося поступове становлення україноцентричного бачення початків урбогенезу міста Дніпра, хоча прояви застарілого розуміння цього процесу ще спостерігалися. Наразі настав час остаточно утвердити сучасне уявлення цієї проблеми. Враховуючи її недостатню розробленість і дискусійність, варто здійснювати студіювання, поєднуючи теоретико-методологічні та прикладні аспекти.

Мета статті полягає в дослідженні теоретико-методологічних та прикладних аспектів урбогенезу міста Дніпра козацького періоду XVI–XVIII ст.

Наукова новизна цієї розвідки полягає у розкритті й верифікації Старосамарсько-Новокодацької концепції початків урбогенезу міста Дніпра.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Основними підходами в представленій статті є мікро- та макроісторичний, синергетичний, герменевтичний,

фронтирний в їх поєднанні. Принципами дослідження є науковість, комплексність, системність. У розвідці застосовано низку методів, як-от: історичного моделювання, історичної ретроспекції, термінологічного аналізу, історичної герменевтики, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний та синергетичний.

Мікроісторичний підхід дозволяє обмежити об'єкт дослідження локальною історією одного міста з метою виявлення загальних закономірностей його зародження й поступу в процесі розгляду множинних контекстів, культурно-антропологічних сенсів. Макроісторичний підхід сприяє фокусуванню уваги на явищах і процесах глобальної історії, які впливали на процес урбогенезу міста, відкриває шлях до цивілізаційного моделювання. Поєднання цих підходів дає можливість висвітлити мікроісторичний процес, у даному випадку урбогенезу одного міста, на тлі глобальних макроісторичних процесів, зокрема геополітичного, державно-політичного, етнокультурного, етнопольного тощо. Вивчаючи урбогенез міста Дніпра, особливо на його початкових етапах, доцільно використовувати герменевтичний підхід, який передбачає аналіз контексту текстів, явищ, епохи для усвідомлення людського буття в його різних проявах. Для досягнення формування початків Дніпра на теренах порубіжжя, за умов суперечливих геополітичних, міждержавних, етнокультурних впливів, уявляється продуктивним застосування фронтирного підходу. Разом із тим важливим є синергетичний підхід, бо відкриває шлях пізнання урбогенезу міста на основі залучення даних різних наук, а саме: історії, археології, суспільної географії, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, герменевтики, урбаністичної антропології тощо.

Принцип науковості забезпечує проблемно-тематичне висвітлення теми на основі новітніх досягнень науки, репрезентативних і вірогідних першоджерел, у контексті причинно-наслідкових зв'язків. Принцип комплексності сприяє широкому розгляду проблеми, в контексті всіх її сторін, чинників, взаємозв'язків, різноманітних підходів та методів. Принцип системності фокусує увагу на глибокому, всебічному вивченні об'єкта як цілості зі своєю структурою та функціями.

Враховуючи обмеженість і неповноту письмових першоджерел, багатовимірність і неоднолінійність процесу урбогенезу міста Дніпра, зазначену проблему доцільно розв'язувати методом історичного моделювання, сутність якого полягає у створенні моделі процесу зародження і поступу міста для досягнення його сутності та особливостей, встановлення певних структур та закономірностей. Мета методу історичного моделювання полягає в концептуальному усвідомленні етапів поступу, розгляді взаємозв'язку між окремими складовими

урбогенезу як складного процесу заснування/утворення й подальшого поступу міст і міських поселень. Широке панорамне бачення процесу урбогенезу Дніпра на основі сучасного методу історичного моделювання дає можливість враховувати в історії Дніпра домодерні періоди Високого Середньовіччя та Раннього Модерну, глибше показати місце і значення козацьких часів у минувшині міста. Це сприятиме розгляду минулого Дніпра та рідного краю в цілому в системі українського історичного часу і простору. Прикметно, що М. Е. Кавун вже акцентував увагу на «принципах моделювання генези «складних» урбаністичних організмів», зокрема таких, як виокремлення культурно-політичних чинників формування міст, реконструкція дій кожного конкретного чинника, аналіз процесу формування міста як сполучення різних чинників, визначення домінуючого чинника за допомогою вивчення змін у міській структурі, обумовлених впливами у демографічній, соціальній, промислово-економічній, архітектурно-композиційній, естетичній та ін. (Кавун, 2005, с. 76). На наш погляд, історичне моделювання урбогенезу Дніпра – метод осягнення походження та поступу міста на основі реконструкції структури, функцій, містоутворюючих чинників цього процесу.

Зазначений метод поєднується з методом історичної ретроспекції, який сприяє пізнанню минулих подій від поодиноких фактів до виявлення закономірностей крізь призму теперішнього часу. Це дозволяє розглядати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності урбогенезу минулих етапів, відштовхуючись від сучасного адміністративно-територіального простору нашого міста. Не менш важливим методом осягнення урбогенезу є термінологічний аналіз, який дозволяє пояснити цей процес через осягнення деяких ключових понять, а саме «заснування міста», «утворення міста» тощо. Складність урбогенезу потребує використання методу історичної герменевтики, що дає змогу прочитати прихований зміст текстів з урахуванням контексту подій епохи. Використання історико-генетичного методу необхідне для якомога повнішого розуміння історичного походження, витоків сучасного міста Дніпра, починаючи від козацького періоду XVI–XVIII ст. Історико-типологічний метод сприяє визначенню типів населених пунктів на певних етапах історичного поступу міста Дніпра. Застосування синергетичного методу уможливорює комплексне використання досягнень низки наук, а саме археології, історії, історичної хронології, нумізматики, сфрагістики, історіографії, джерелознавства, соціальної антропології, герменевтики, краєзнавства, суспільної географії, картографії, урбаністики тощо.

Виклад основного матеріалу.

Первинність урбогенезу на лівобережжі Дніпра. Розпочнімо теоретико-методологічне осягнення проблеми урбогенезу міста Дніпра з усвідомлення

деяких важливих понять, зокрема «заснування міста» та «утворення міста». Як зазначала Я. В. Верменич, про заснування міста можна вести мову в разі наявності правового акту, який засвідчував початок історії населеного пункту. Утворення ж міста – поняття історичне, яке може підтверджуватися й сукупністю непрямих археологічних, історичних, картографічних першоджерел, які засвідчують певну безперервну міську традицію від моменту виникнення населеного пункту як певного історичного центру (Верменич, 2011, с. 262, 266). У випадку з містом Дніпро маємо констатувати, що його початки доцільно визначати саме на підставі сукупності непрямих археологічних, картографічних та історичних аргументів, розуміючи умовність конкретної дати утворення міста. Це пояснюється особливими умовами вельми складного процесу виникнення населеного пункту на теренах Степової України, яка впродовж століть перебувала у фронтірній зоні, де відбувалося зіткнення і взаємодія декількох цивілізаційних впливів Війська Запорозького Низового, Гетьманської України, Речі Посполитої, Московії/Росії, Кримського ханства, Турецької імперії геополітичного, військового, етнокультурного, соціально-економічного, духовно-релігійного характеру. Все це впливало на особливості містобудування в цьому краї з відповідною людністю, територією, адміністрацією, соціумом, господарством, духовністю, історичною пам'яттю, культурною ідентичністю тощо.

Розглядаючи проблему урбогенезу міста Дніпра, слід виходити з методу історичної ретроспекції, що дає можливість і потребу осягнути його витoki в усій повноті історичного часу і простору, не обмежуючись Катеринославом та Дніпропетровськом. Сучасний мегаполіс розкинулося на лівому і правому берегах однойменної річки, а тому логічно брати до уваги дві урбогенетичні лінії (лівобережну та правобережну), які набули поступу в історії містобудування. В силу географічної близькості вони мали демографічну, адміністративно-територіальну, соціально-економічну, духовну та етнокультурну дотичність і поступово інтегрувалися в складну агломераційну систему. На підставі наукових відкриттів дніпровських археологів під керівництвом проф. І. Ф. Ковальової початку XXI ст. доцільно вести мову про первинність виникнення лівобережної урбогенетичної лінії, першим уособленням якої стало старовинне козацьке містечко Стара Самарь.

Стара Самарь в історико-краєзнавчій традиції.

У книзі «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (1880) православний священник та історик-краєзнавець Феодосій Макаревський (1822–1885) згадував «містечко Стара Самара», що розташовалося в 6-ти верстах від впадіння р. Самари в р. Дніпро, як «одне найдревніших запорозьких поселень», як «славновісне і славетне старовинне запорозьке місто

Самара». Це наводить на думку на наявність тривалої пам'яттєвої традиції про цей населений пункт. Автор усвідомлював міську тяглість на цій локації, коли писав про влаштування в тому місці «головної російської фортеці, як стражницької проти татар», де розмістився Богородицький ретраншемент з порохомовими і селітряними заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових будинків та лавок. Ф. Макаревський навів низку документів, що підтвердили функціонування цього містечка і в період Підпільненської (Нової) Січі. Хоча він відмічав лише чотири десятки дворів у парафії Старосамарської Свято-Покровської церкви, водночас указував на наявність у тому ж містечку Старосамарського ретраншементу з немалим гарнізоном (Макаревський, с. 408–414). Це дає підстави вести мову про тяглість містечка Стара Самаря упродовж XVI–XVIII ст.

Стара Самаря утворилася на зазначених теренах (нині – сучасне селище Шевченкове м. Дніпро) не випадково. Адже в цій місцевості з давніх давен селилися скіфи, сармати, черняхівці, анти, уличі, людність салтівської археологічної культури. У книзі «... Град ім'ям Пересічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя» (2008) В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко дійшли висновку, що на Ігреньському півострові, зокрема на мисі Підкова та прилеглий території, існувала столиця племенного союзу слов'ян-уличів – місто Пересічень. Міське поселення Пересічень зафіксоване в давньоруських літописах X ст. (Бінкевич, Камеко, 2008, с. 48, 332). Проте, якщо брати до уваги такі урбогенетичні критерії, як безперервність історичного поступу, етнокультурна та соціально-економічна спадкоємність, спільна історична пам'ять, Ігреньське поселення, або протомісто важко поставити в один ряд з пізнішими топонімами, що утворюють єдину вісь у походженні міста Дніпра.

Місцезнаходження лівобережного урбогенетичного ряду, зокрема містечка/городка Самарі кінця XVI–початку XVII ст., Новобогородицької (Богородицької) фортеці 1688–1711 рр., Старої Самарі (Богородицького) 30-х рр. XVIII ст., В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко визначили в книзі «Городок старинный Запорожский Самарь с перевозом» (2000). Роблячи спробу встановити початкове розташування Старої Самарі, автори припустили, що визначальною, місцеутворюючою локацією був перевіз, розташований в найзручнішому для паромної переправи місці. Біля цього комунікативного центру й розмістилася укріплена Стара Самаря.

Вказуючи на прямий зв'язок між Старою Самар'ю XVI–XVII ст. та Новобогородицькою фортецею кінця XVII ст., В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко припустили, що укріплення «старовинного запорозького містечка» знаходилися на місці південно-східного

кутового редуту. На думку дослідників, під час будівництва Новобогородицької фортеці інженер-полковник фон Зален використав існуючі земляні укріплення Старої Самарі в бік їх розширення, що привело до несиметричності плану фортеці. Автори допускали й такий варіант, що запорожці мали на місці південно-східного редуту окреме земляне укріплення для контролю переправи, а саме містечко розташовувалося внизу, наприкінці півострова. Таке могло бути, бо водночас із Новобогородицькою фортецею продовжувало існувати укріплене двома баштами старовинне старосамарське містечко (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 134, 136).

Після відновлення російськими військами цього населеного пункту в 1731–1736 рр. під назвою Старосамарського ретраншементу, місто знову таки мало назву Стара Самаря. За генеральним планом будівництва губернського міста Катеринослава І Стара Самаря увійшла до складу його міських кварталів, а фортеця Старосамарський ретраншемент став форштадтом, тобто охоронною фортецею на кордоні міста (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 138). Цей висновок є вельми суттєвим для усвідомлення зв'язку Старосамарського періоду в історії нашого міста з наступним.

На підставі великого картографічного й документального матеріалу В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко довели, що всі ці топоніми розташовані на північно-східній околиці селища Шевченко сучасного обласного центру. Це стало поштовхом для проведення археологічних розкопок на правому березі р. Самаря в 6,2 км від її гирла до мису, обмеженому р. Самарою та її протокою, колишньою р. Кримкою, які тривали в 2001–2013 р. силами експедиції Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом І. Ф. Ковальової (Каталог, 2007, с. 3–4).

Археологічне відкриття Старої Самарі. Аргументи на користь міської старосамарської тяглість в XVI – XVIII ст.

Археологічні пошуки виявилися вельми продуктивними. Визначним науковим відкриттям дніпровських археологів стало виявлення старовинного козацького містечка Стара Самаря у 2012 р., коли було досліджено 310 кв. м культурного шару містечка Стара Самаря, не перекритого пізнішими нашаруваннями (Каталог, 2013, с. 4).

На користь існування Старої Самарі вже за часів Високого Середньовіччя свідчить низка різноманітних археологічних артефактів. Дуже істотне значення мають сфрагістичні та нумізматичні знахідки. Особливу наукову цінність становлять товарні пломби, що засвідчували місце виготовлення та якість продукції, у більшості випадків тканин. Найранішньою є товарна плomba 1524 р. з титулатурою Сигізмунда І Старого (1467–1548) – короля польського і великого князя литовського, пана і дідича Русі з династії Ягеллонів. В. М. Шалобудов

наголосив, що знахідка цієї товарної пломби дозволяє твердити про існування на цьому місці «досить великого населеного пункту» (Шалобудов, 2008 а, с. 87). Крім того, дніпровські археологи знайшли й товарну пломбу 1525 р. з літерами SK, що відповідають монограмі «Сигізмунд Король», а також датовані 1528 р. і початком XVII – початком XVIII ст. Всього таких рідкісних знахідок в археологічній колекції налічується 17 екземплярів (16 товарних пломб та одна поштова пломба), з яких 15 – західноєвропейського походження. Наявність товарних пломб дає підстави з великою долею вірогідності припустити, що на цій локації вже на рубежі першої – другої чверті XVI ст. існував населений пункт, що мав торговельно-економічне життя. Наявність пізніших товарних пломб XVII ст. і поштової пломби початку XVIII ст. підтверджує достатньо тривалу тяглість міської традиції (Каталог, 2007, с. 14–17; Каталог, 2013, с. 36 – 38).

Товарні пломби 1524 та 1525 рр. мають винятково важливе значення для датування початків Старої Самарі, а відтак і міста Дніпра. Відносно шляхів, якими товари, позначені товарними пломбами, прибували на Присамар'я В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова та В. М. Шалобудов висунули кілька припущень і водночас зазначили, що товари могли пересуватися переважно від Гданська по Віслі до Кракова і далі через Волинь до Києва, а потім униз по Дніпру чи сухоходом (Векленко, Ковальова, Шалобудов, 2008, с. 19–20). Питання про тривалість шляху, який долали товари з товарними пломбами потребує вивчення. Можна припустити, що в той час такий маршрут міг бути подоланий за декілька місяців, тобто товари з пломбами могли прибути в Стару Самарь у 1524–1526 рр.

Важливим предметом сфрагістики є печатки, матриці (кліше) та їх відбитки, що є цінним і вірогідним джерелом для датування минушини. В актуалізованому археологічному комплексі Старої Самарі – Богородицької (Новобогородицької) фортеці містилися адміністративні та особисті печатки. Адміністративні печатки є вельми суттєвим першоджерелом, з якого випливає наявність на цій локації не просто якогось незначного поселення, а містоутворення. Унікальною є матриця печатки середини XVI – початку XVII ст. (1 екз.), яка виготовлена із бронзи, складається з двох плоских дисків, які з'єднані петлями по краю. На одній платівці зображений вершник з шаблею, який сидить на хижакі з великою головою, що повернута назад. На другій платівці вирізьблений дзеркальний напис у три рядки – ПЕЧАТЬ/ДОРАЧЕ/ЛОВЕКА (Каталог, 2007, с. 18). Зазначена печатка, напевно, була особистою і належала представнику освіченої верстви Старої Самарі.

Не менш значущою є знахідка персня-печатки

XVII ст. (1 екз.) у вигляді бронзової каблучки з восьмикутовою вставкою-матрицею з прозорого рожевого скла, на якій зображено план чотирикутової фортеці з двома кутовими вежами й летячим орлом над ними (Каталог, 2007, с. 17). Зазначений артефакт є неспростовним підтвердженням не легендарного, а цілком реального функціонування населеного пункту, принаймні містечка-фортеці, яке мало свою адміністративну печатку.

Представляє дослідницький інтерес низка інших сфрагістичних першоджерел, зокрема особистих печаток. Так, 2 екз. перснів-печаток датовані кінцем XVII ст., 1 екз. – кінцем XVII–XVIII ст., 2 екз. – XVIII ст., 3 екз. печатки датовані кінцем XVII–XVIII ст., 3 екз. – XVIII ст., одна печатка – не датована, а 2 екз. матриці-печатки – середини XVI–початку XVII ст. та кінцем XVII–початком XVIII ст., а одна матриця-печатки – XVIII ст. Знайдені археологами 3 фрагменти персня-печатки датовані кінцем XVII–XVIII ст. (1) та XVIII ст. (2). Всього у 2007 р. було введено до наукового обігу дані про 20 адміністративних та особистих печаток, датованих проміжком часу від середини XVI ст. до кінця XVIII ст. (Каталог, 2007, с. 17–19). Знайдені печатки засвідчують наявність адміністративної діяльності та освіченої верстви в міському населеному пункті.

Цінним доповненням до вищезазначеного сфрагістичного комплексу є другий, актуалізований в «Каталозі» 2013 р. В ньому представлено 11 особистих печаток, зокрема 2 екз. печаток та 9 екз. перснів-печаток, які використовувалися для запечаткування кореспонденції та скріплення офіційних документів. Подібні артефакти засвідчували соціальний статус їх власників і здебільшого виготовлялися у вигляді перснів (Каталог, 2013, с. 35–36). Аналіз зображень на сфрагістичних артефактах наводить на думку, що в Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці, яка постала не на порожньому місці, а поруч зі Старою Самарою, проживав освічений стан: військовики і шляхтичі/дворяни.

Суттєве значення для засвідчення функціонування товарно-грошових відносин на розглядуваній локації мають нумізматичні знахідки. Нумізматична колекція зі Старої Самарі – Новобогородицької (Богородицької) фортеці нараховує 721 монету, серед яких московські/російські – 490 екз., татарські – 201 екз., західноєвропейські – 97 екз., які датуються в хронологічних межах 1509–1778 рр. (Каталог, 2013, с. 21). Варто звернути увагу на західноєвропейські монети литовського-польського періоду, які відповідали ранньому періоду Старої Самарі й були атрибутовані у випуску 1 «Каталогу». Це, зокрема, монети Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Пруссії (герцогство), Бранденбурга (маркграфство, Пруссія), Шведської Прибалтики і Швеції періоду 1506–1668 рр. (Каталог, 2007, с. 5–8). Серед знахідок старосамарського періоду до

будівництва Богородицької (Новобогородицької) фортеці маємо 62 монети Речі Посполитої, 2 – Пруссії, 15 – Шведської Прибалтики, тобто загалом 79 монет західноєвропейського походження. Московських нумізматичних знахідок знайдено 26, перші з яких датуються XVII ст. (Каталог, 2007, с. 9).

У випуску 2 «Каталогу» атрибутовано 57 монет (Каталог, 2013, с. 21–35). Серед них знайдено 2 античні монети: римські і боспорські денарії, пов'язані з розташованим поруч поселенням черняхівської культури Богородичне I, 1 візантійська (фоліс, XI ст.), 5 золотоординських пулів, що пояснюється з існуванням поселення біля перевозу через р. Самару, датованим XIV ст. Татарські монети репрезентовані акче (1), Кримське ханство, Хан Менглі Гірей (1468–1515) – друге правління (Каталог, 2013, с. 21, 34). Польсько-литовський період репрезентують 11 різновидів монет у кількості 35 екземплярів періоду 1587–1696 рр. (Каталог, 2013, с. 22, 25, 26). Крім того, у випуску 2 «Каталогу» представлено 8 екземплярів монет карбування Швеції, шведської Прибалтики, Лівонії, Пруссії періоду 1621–1654 рр. Серед монет раннього старосамарського періоду знайдено 8 різновидів московських монет у кількості 19 екземплярів періоду 1547–1687 рр. (Каталог, 2013, с. 26, 27, 28, 29).

В. М. Шалобудов, який ретельно і фахово проаналізував нові нумізматичні знахідки археологів на території посаду Богородицької фортеці, припустив, що ділянка між фортецею і сучасними садибами в районі Самарського перевозу, прилеглими до укріплень Богородицької фортеці із заходу та півдня, могла належати території козацької Старій Самарі (Шалобудов, 2008 б, с. 107, 109).

Наявність достатньо значної кількості польсько-литовських, а також шведських, прусських, московських монет XVI–XVII ст. є підтвердженням тривалої міської традиції раннього старосамарського часу і наводить на думку про контакти цієї міської локації з країнами Західної, Центральної та Східної Європи, з якими розвивалися торговельно-економічні відносини, здійснювалися грошові розрахунки. Наприкінці XVII – впродовж XVIII ст. на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці, яка продовжила ранню урбаністичну старосамарську традицію, мали ходіння монети різного походження. Так, у випуску 1 «Каталогу» представлено 2 різновиди (3 екземпляри) польсько-литовських нумізматичних предметів, один різновид (1 екз.) прусських, один різновид (1 екз.) австрійських, 12 різновидів (178), 3 різновиди (117) татарських та турецьких монет (Каталог, 2007, с. 6, 8, 9, 10, 12). У випуску 2 «Каталогу» пізностаросамарський та богородицький (новобогородицький) період кінця XVII–XVIII ст. репрезентований московськими/російськими монетами часів від царя Петра Олексійовича до Катерини II в кількості 17 різновидів

(47 екземплярів). Татарські монети представлені одним різновидом у кількості 11 екземплярів, а турецькі – 3 різновидами та 3 екземплярами (Каталог, 2013, с. 34–35). Наявність багатоманітного монетного карбування наводить на думку, що в старосамарський та новобогородицький періоди в цих міських локаціях взаємодіяли й конкурували суб'єкти торговельно-економічних відносин із різних країн.

Підтвердженням духовно-культурного життя й міської тягlosti у Старій Самарі – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці є археологічні знахідки культових речей. Це, зокрема, значною мірою натільні хрести, а також нечисленні ладанки, натільні ікони, медальйони, деталь кадила, уламок дзвона. Хронологічно натільні хрести охоплюють великий проміжок часу – від кінця XIV–XV ст. (4 екземпляри), кінця XVI – початку XVII ст. (3) до XVII ст. (47), кінця XVII – початку XVIII ст. (9) та XVIII ст. (76). Деякі натільні хрести датовані в широкій хронологічній амплітуді, а саме: XVII–XVIII ст. (2) або XVIII–XIX ст. (1), один натільний хрест не датовано. Всього в двох випусках «Каталогу» атрибутовано 143 натільних хреста, які мають латинське, російське і українське барокове походження, що є підтвердженням наявності у цій фронтірній зоні різних духовно-релігійних практик (Каталог, 2007, с. 22–40; Каталог, 2013, с. 136–150).

У ході археологічних розкопок у Старій Самарі – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці знайдено численні речі військового призначення, переважно представлені вогнепальною та холодною зброєю та її деталями, обладунком пересічного вояка XVII–XVIII ст. Є знахідки й фортечного озброєння (Каталог, 2007, с. 60–72; Каталог, 2013, с. 5–20).

Дніпровські археологи знайшли на зазначених локаціях численні господарчі й побутові речі. Ці артефакти дають підстави твердити, що жителі Старої Самарі й Богородицької (Новобогородицької) фортеці користувалися сільськогосподарськими знаряддями, інструментами, знали гончарство, ковальство, рибальство, теслярство, будівельну справу, аптекарство та хірургію, торгівлю. В побуті містяни користувалися замками, ключами, важками й терезами, столовими приборами, знали грамоту, пили каву, палили тютюн, використовували парфуми тощо. Значний інтерес становлять виявлені кахлі та посуд, зокрема глиняний, вироби з фаянсу та порцеляни, зі скла. В ході розкопок були знайдені численні прикраси та деталі одягу, зокрема каблучки, персні та серги, гапlickи, шпонки та гудзики, накладки, пряжки та ремінні накладки, підкови та закабулки, деталі обладунку вояка, вироби з кістки (Каталог, 2007, с. 41–59, 73–104; Каталог, 2013, с. 39–60, 61–117, 118–135).

Як зазначала І. Ф. Ковальова, за польовим описом, загальна кількість знайдених артефактів у м. Самарі – Новобогородицькій фортеці перевищує 6 000 одиниць (Каталог, 2013, с. 3). Ця археологічна

колекція вірогідних і репрезентативних першоджерел засвідчує існування старовинного населеного пункту, наявних у ньому адміністративних, торговельно-ремісничих, товарно-грошових, соціальних та духовно-культурних проявів міського життя, прихильності міжнародних контактів і впливів. Вищенаведені археологічні відкриття є підставами для імовірного твердження, що вже на рубежі першої–другої чверті XVI ст. утворилося стародавнє середньовічне козацьке містечко Стара Самарь. Воно започаткувало лівобережну урбогенетичну лінію, яка простежується в XVI–XVIII ст. Винятково важливо, що рання Стара Самарь XVI ст. представляла собою пізньосередньовічний топонім, який виник на козацькій соціальній та етнокультурній основі Степової України.

Картографічні джерела XVI ст.

У ході обговорення питання про передатування Дніпра відкриття дніпровських археологів розглядалися як один з ключових аргументів. Водночас враховувалися й дані картографії. Скажімо, О. А. Репан зазначав: «... я вважаю цілком прийнятною датою утворення міста 1524 рік, коли вже були товарні пломби. Або ж 1526 рік, якщо опиратися на карту Ваповського» (Козацьке минуле, 2025). Йшлося про карту «Південної Сарматії» видатного польського картографа українського походження Бернарда Ваповського (1450–1535), яка була відбита у друкарні Флоріана Унглера в Кракові (Польща) 1526 р., а перевидана 1528 р. Важливо, що на ній були чітко відображені гідроніми басейну р. Дніпро, зокрема названа р. Самара. У 1540 р. в Базелі (Швейцарія) картограф Себастьян Мюнстер (1488–1552) видав «Нову карту Польщі та Угорщини» Б. Ваповського як складову «Географії» К. Птолемея. На ній також показана гідрографічна мережа р. Дніпра, включаючи р. Оріль та р. Самару. Картографічний доробок Б. Ваповського неодноразово перевидавався у наступних виданнях «Географії» К. Птолемея (1541, 1542, 1545, 1551, 1552), у переробці відомого італійського картографа Джакомо Гастальді (бл. 1500–1566) в італійських виданнях «Географії» (1548, 1561, 1562, 1564, 1574, 1598, 1599), вміщений у книзі С. Мюнстера «Космографія» (1544–1578), зокрема в німецьких виданнях та перекладах французькою, італійською і латинською мовами. Загалом за картою «Південної Сарматії» Б. Ваповського європейські картографи зображували територію сучасної України впродовж 120 років (Дашкевич, Вавричин, Криштолович, 2006, с. 28/29; Сосса, 2007, с. 53; Байцар, 2017). Чітке позначення р. Самари на карті Б. Ваповського 1526 р. є підтвердженням того, що ця місцевість була вже відома в Європі як складова географічного простору і образу України. Поява позначки цього гідроніма саме в 1526 р. є симптоматичною, бо археологічні артефакти наводять на думку про зародження міського життя на старосамарській локації в той час.

Грамота польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. як документальний доказ заснування міста на Самарі: міф чи реальність?

Утім, чи є документальні підтвердження існування Старої Самарі в XVI ст.? В історіографічній традиції існує думка, що аргументом на користь цього може бути грамота польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. Щоправда, українські козацькі літописи зберігають стосовно цього мовчання. Натомість автор «Історії Русів» високо оцінював чесноти польського короля, який став на чолі Речі Посполитої, і вказував, що той відзначив заслуги гетьмана і війська «малоросійського» «подарунками, почестями та іншими привілеями...» (Історія Русів, с. 64). До того ж він згадував привілей короля С. Баторія від 19 квітня 1579 р. «до воїнства і народу Руському» (Історія Русів, с. 67). Зазначене цілком не виключає існування грамоти від 20 серпня 1576 р., в якій йшлося про «городок старовинний же Запорозький Самарь з перевозом» (Бинкевич, Камеко, 2000, с. 80).

На користь цієї версії працює і той факт, що коронацію С. Баторія в 1576 р. відвідали чотири запорозькі послы. Свого часу на це звернув увагу історик В. І. Сергійчук, а потім – краєзнавці В. В. Бинкевич та В. Ф. Камеко (Сергійчук, 1991, с. 43; Камеко, Бинкевич, 2007, с. 104). Розглядаючи історичні події 1576 р., В. І. Сергійчук висунув їх правдоподібне тлумачення: С. Баторій «створював видимість прихильного ставлення до козацтва», відстоював польські державні інтереси і поклав на меті «прибрати до рук запорозьке козацтво» (Сергійчук, 1991, с. 43–44).

У цьому зв'язку актуалізується питання: чи є вірогідним твердження про підробку грамоти С. Баторія? По-перше, відсутність оригіналу того чи іншого документа само по собі не є беззастережним свідченням його не достовірності. А. О. Скальковський описав обставини появи зазначеної грамоти С. Баторія, який «своєю королівською грамотою підтверджує всі права його (козацтва) на володіння зайнятим краєм як винагороду за колишню й заохочення за майбутню його службу». Слід зважати на його ж заувагу, що цей документ дійшов до нас у багатьох списках, стверджених підписами військових писарів. А. О. Скальковський вивчив особливості мови понад 100 грамот XVI ст. і не піддавав сумніву вірогідність вищезазначеної. Історик вважав «цю грамоту за її давність, мовою та змістом» «основним актом запорозького побуту в пониззі Дніпра...» (Скальковський, 2003, с. 223).

Д. І. Яворницький теж не обійшов увагою грамоту польського короля від 20 серпня 1576 р., підтверджену гетьманом Б. Хмельницьким у 1655 р. Стосовно пожалування С. Баторієм міста Самари історик гадав, що цього населеного пункту в 1576 р. «і навіть значно пізніше цього часу зовсім не було», посилаючись на те, що німецький посол Е. Лясота

не засвідчив існування цього міста під час своєї подорожі Степовою Україною в 1594 р. До того ж Д. І. Яворницький наводив думку Г. Міллера, що запорожці отримали місто Самарь уже за часів Б. Хмельницького (Яворницький, 1990 б, с. 44 – 47).

Окрім того, Д. І. Яворницький зазначав, що згадана грамота до нас не дійшла в оригіналі, а копія «сильно схильна до сумніву». Разом із тим дослідник неодноразово указував, що уже близько 1576 р. запорозькі козаки мали головним центром своїх поселень Стару Самарь, і це місто було даровано з перевозом козакам С. Баторієм (Яворницький, 1990 а, с. 27, 263, 264, 300; Яворницький, 1990 б, с. 44–45). З місцем Старої Самарі Д. І. Яворницький напряму пов'язував будівництво Новобогородицької фортеці наприкінці XVII ст., яка у XVIII ст. знайшла продовження в Усть-Самарському ретраншементі (Яворницький, 1990 б, с. 266, 286, 302).

У 2000 р. цю обставину враховували В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко, які до того ж нагадали, що Б. Хмельницький підтвердив грамоту С. Баторія універсалом від 15 січня 1655 р. Краєзнавці піддали сумніву погляд на вказану грамоту польського короля як на підробний документ і звернули увагу на той факт, що започаткував тезу про підробність грамоти офіційний російський історіограф Г. Міллер. Це відбувалося напередодні знищення Підпільненської/Нової Січі в 1775 р., коли російська імперська влада була зацікавлена у делегітимізації прав запорозького козацтва. Варті інтересу й розмисли В. В. Бінкевича та В. Ф. Камека стосовно того, що в 1704 р. гетьман І. Мазепа теж підтвердив існування королівської грамоти (Бінкевич, Камеко, 2000, с. 63, 64, 65). У 2007 р. зазначені автори наголосили, що «наведена в грамоті інформація вважається дискусійною, що призвело, зокрема, до плутанини із визначенням часу і місцезнаходження Самарі» (Камеко, Бінкевич, 2007, с. 84).

Звернув увагу на роль і мотиви Г. Міллера у визнанні вищезазначеної грамоти польського короля від 20 серпня 1576 р. підробним документом і самарський (новомосковський) краєзнавець А. В. Джусов, який уважав, що головним аргументом придворного російського історика є відсутність оригіналу грамоти. Втім дослідник припускав, що грамота С. Баторія, як одне з основних юридичних свідчень прав, вольностей і заслуг запорозьких козаків, могла бути навмисно знищена. Водночас слід зауважити, що А. В. Джусов пов'язував містечко Самар, вказане в грамоті польського короля С. Баторія, з майбутнім містом Новомосковськ (нині – м. Самар), що не відповідає дійсності (Джусов, 2005, с. 47–49).

В. С. Старостін, ведучи мову про заснування Старої Самарі біля Кримського броду через річку Самару в 1500–1550 рр., визнавав, що це містечко «грамотою короля Польщі Стефана Баторія від

1576 року надано у вічну власність запорожцям» (Старостін, 2004, с. 23).

Цікаві спостереження стосовно вказаної грамоти С. Баторія зробив учений-історик В. В. Грибовський, який підкреслив, що Г. Міллер не заперечував факт надання польськими королями Казимиром Великим, Сигізмундом I, «а особливо» С. Баторієм певних привілеїв Війську Запорозькому. Водночас, на думку дослідника, Г. Міллер відкидав саму можливість того, щоб Запорозжя охоплювалося королівськими бенефіціями (Грибовський, 2011, с. 54, 55). Суттєво важлива заувага В. В. Грибовського, що «вочевидь Г. Міллер не мав матеріалу, достатнього для аналізу і співставлення історичних джерел, з'ясування особливостей мови, палеографії і дипломатики українських документів середини XVII ст., що дозволило б йому сформулювати аргументовані висновки...» (Грибовський, 2011, с. 56). Однак, на його думку, універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. є фальсифікатом, виготовленим на основі козацьких літописів і пізніх актів Речі Посполитої. Отже, В. В. Грибовський поділяв думку вченого-історика В. А. Брехуненка, який розглядав зазначений універсал Б. Хмельницького як «штучно сконструйований у канцелярії Коша Нової Січі в середині XVIII ст.» (Грибовський, 2011, с. 59; Брехуненко, 2011, с. 59).

Однак чи є прямі документальні підтвердження підробності цього джерела? Натомість герменевтичний підхід до цього сюжету показує, що в даному випадку важливо досягнути не тільки текст, а й контекст. З останнього випливає, що делегітимізація вольностей, прав і свобод запорозького козацтва, спростування фактів підтвердження вірогідності грамоти С. Баторія гетьманами Б. Хмельницьким та І. Мазепою мали очевидний мотив з боку російської імперської влади в її твердженнях про підробку українцями документів 1576 р. та 1655 р., що актуалізувалися напередодні ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Водночас не можна не визнати, що козацька старшина також мала інтерес в обґрунтуванні своїх давніх вольностей, свобод і прав на землі, а тому могла вдатися до штучних конструкцій.

Однак навіть якщо визнати, що грамота польського короля С. Баторія від 1576 р. з вказівкою на це запорозьке містечко є пізнішою підробкою, її створення і згадка про старовинну Самарь не стало випадковим і наводить на думку про існування на цій локації давнього населеного пункту. Адже на березі Самари, напроти сучасної Одиноківки функціонував давній «перевіз» через річку, а біля нього працювала митниця, виникнення якої сягає золотоординських часів (Каталог, 2007, с. 3–4).

Як стверджувала І. Ф. Ковальова, археологічні розкопки, здійснені дніпровськими археологами в 2005–2012 рр., і отримання надійних археологічних джерел «підтверджують достовірність існування козацького поселення Самарь, згаданого у

грамоті як козацька Самарь». За стратиграфічними спостереженнями, масовими знахідками монет та торговельних печаток, зокрема в закритих комплексах, отримано підстави для датування Старої Самарі в межах від першої чверті XVI ст. по 60-ті рр. XVII ст. (Ковальова, 2017, с. 29).

Богородицька (Новобогородицька) фортеця кінця XVII – початку XVIII ст. – наступна складова лівобережної урбогенетичної лінії міста Дніпра.

Розглядаючи проблему урбогенезу Дніпра, не можна оминати українські козацькі літописи XVII–XVIII ст., які містять цінну інформацію про Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю – спадкоємицю Старої Самарі. Візьмімо «Літопис Самовидця», що охопив період історії України 1648–1702 рр. У літописній згадці під 1688 р. йшлося про «уроблення» міста над річкою Самарою, «військом московським», а під 1690 р. – про Самару як нове містечко, уражене великим мором, про те, що «до городка Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти року», а «московське військо з воєводами заставало» (Літопис Самовидця, 1971, с. 147, 151, 152). Прикметно, що автор не згадував Старої Самарі, так само як і Нового Кодака. В тексті є лише три згадки про Кодак, дві з яких датуються 1648 р. і ще дві – 1697 р. (Літопис Самовидця, 1971, с. 46, 54, 159). Певно, йшлося про польську фортецю Кодак, засновану ще 1635 р. і яка теж певною мірою впливала на процес урбогенезу нашого міста. Проте чи означає це, що у згаданий час Старої Самарі та Нового Кодака не існувало. Зовсім ні. Найімовірніше, в цьому разі маємо справу з обмеженою репрезентативністю історичного джерела.

Автор «Літопису Грабянки» (1710) показав московсько-українське походження цього міста-фортеці, зазначаючи, що в 1688 р. «росіяни та козаки збудували місто Самару», а також наголосив, що з 1690 р. «у нове місто Самару почали ходити (козацьке військо. – Авт.) на сторожу полками попеременно» (Збірник, 2006, с. 944). Як бачимо, автор літопису теж не згадував про Стару Самарь та Новий Кодак, утім писав про «нове місто Самару». Акцентування на «новому» населеному пункті наводить на думку про присутність у цій місцевості й у свідомості «старого» вже давно існуючого топоніму.

Значний дослідницький інтерес становить «Літопис Самійла Величка», який оповідав про події від 1648 р. до 1700 р. Прикметно, що в літописній пам'ятці неодноразово згадувався Кодак, але не Новий Кодак (Збірник, 2006, с. 655, 656, 665). Водночас літописець наводив лист кошового отамана Війська Запорозького Низового Григорія Самойловича гетьману Івану Самойловичу від 26 квітня 1686 р., в якому, зокрема, йшлося про плани московитів «побудувати нижче Самари понад Дніпром міста, чого ми ніколи не сподівалися». Цей намір розцінювався козаками як спробу «витіснення

нас з наших дніпрових лугів» (Збірник, 2006, с. 633–634).

Однак після Першого Кримського походу 1687 р. і вже за нового гетьмана Івана Мазепи цей задум став втілюватися в життя Московським царством. Звісно, йшлося про те, що побудова нових міст-фортець спрямовувалася «для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста...» (Збірник, 2006, с. 665). Впродовж кількох місяців 1688 р., тобто напередодні Другого Кримського походу 1689 р., козацьке військо побудувало і «міцно уфортикувало» у гирлі ріки Самари «Новобогородицький град» для складання в ньому хлібних запасів, гармат, всіляких військових речей та тяжарів тощо. Будівництво «нового міста на Самарі» здійснювалося за універсальним розпорядженням І. Мазепи на виконання монаршого указу. В наступні роки фортечне місто «було добудовано остаточно» «з церквами й будинками» (Збірник, с. 670). Після невдалого Другого Кримського походу 1689 р. в Новобогородицькій фортеці було залишено численні державні хлібні й воєнні запаси, тяжарі, гармати, порох та кулі. Там стали жити московські воєводи з людськими залозами (Збірник, 2006, с. 676).

Запорожці негативно сприймали будівництво московської фортеці, розглядаючи його як «значний собі утиск та образу в майбутньому, однак, покладаючись на монаршу волю й повагу, не суперечитимуть тому, – так вони й учинили». І. Мазепа не повідомив вчасно запорожців про спорудження фортеці, що мало наслідком бунт на Січі й листування між гетьманом і кошовим отаманом (Збірник, с. 670, 672).

Зведення Новобогородицької фортеці було настільки значною подією, що автор «Історії Русів» теж не зміг її оминати. З цього приводу в тексті цього історико-політичного твору йшлося: «І для того (приготування до походу в Крим. – Авт.) через увесь 1688-й рік декілька тисяч малоросійських лопатників під прикриттям великого числа Козаків будували місто Самар у гирлі ріки Самари, назване опісля Богородичною кріпостю, де влаштовано великий магазин і наповнено його численним провіантом та всякими запасами» (Історія Русів, 1991, с. 238).

Будівництво цього важливого опорного пункту московитів відбулося всупереч бажанню Війська Запорозького Низового. Це призводило до скарг запорожців гетьману І. Мазепі, воєводі Г. Косагову. Запорожці висловлювали обурення через будівництво цієї московської фортеці впродовж багатьох років, навіть під час Північної війни (Яворницький, 1991, с. 42, 43, 50, 230).

Козацькі літописи засвідчують, що московська/російська влада надавала особливого значення місту Самарі/Новобогородицькій фортеці як транзитного і стратегічного центру (Світленко, 2012, с. 155). Як

бачимо, місто-фортеця виконувало низку функцій, насамперед геополітичну, військову, логістичну, економічну. Про стратегічне значення міста-фортеці свідчило хоча б те, що напередодні Другого Кримського походу там зібралося 75 000 тисяч московських і 50 000 тисяч українських військ (Історія Русів, с. 238). Це підтверджує факт функціонування великої і добре облаштованої кріпості.

Надалі щоліта в місто надходили численні державні харчові запаси. Функції військово-стратегічного характеру фортеця виконувала протягом 23 років (Збірник, с. 670). Цей ключовий пункт відіграв винятково важливу роль не тільки в боротьбі з Кримським ханством, а і в контролі над землями Війська Запорозького Низового, що в історичній перспективі мало наслідком їх анексії.

Низку цікавих деталей про Новобогородицьку фортецю навів в «Історії запорозьких козаків» (т. 1) Д. І. Яворницький. Водночас історик наголосив на функціонуванні в Старій Самарі «з дуже давніх-давен, як здається, ще в XVI ст.», церкви (Яворницький, 1990 а, с. 286). А це є важливим критерієм існування в ті часи міста. В іншому місці «Історії запорозьких козаків» (т. 3) указано точну дату закладки церкви всередині Новобогородицької фортеці – 23 квітня 1688 р. Від назви церкви й сама фортеця названа Новобогородицькою (Яворницький, 1991, с. 49).

Д. Яворницький приділив увагу й будівництву Новобогородицької фортеці, описавши, що, крім церкви, в ній були зведені двір для воєводи, 260 просторих хат, зокрема хата приказна та три хати воєводські, два порохових льоха, 17 раскатів гарматних по місту, 17 сараїв для полкових припасів, 7 дворів із 6 хатами, серед них дві світлиці, для гетьмана І. Мазепи, генеральної малоросійської старшини і полковників. Навколо посаду спорудили валову фортецю з 17 виводами, навколо неї викопали рів, а на проїздах фортеці – мощені рови, через які перекинуто мости, загороджені надобами. За розписом, чисельність війська фортеці складала 4 491 особу, а по факту – 4 014. Посад фортеці був заселений «великоросійськими і малоросійськими поселенцями». Роботи по збудуванні фортеці велися швидкими темпами з березня до початку серпня 1688 р. (Яворницький, 1991, с. 48, 49).

Дуже швидкі темпи будівництва Богородицької (Новобогородицької) фортеці варто пояснити не тільки плідним упорядкуванням робіт, а й тим, що нове місто поставало не на порожньому місці. Адже, як зазначала І. Ф. Ковальова, територія посаду фортеці збігалася з місцезнаходженням старовинного козацького містечка Самарь (Ковальова, 2008 а, с. 59).

Місто-фортеця не розвивалося однолінійно по висхідній. На заваді поступу стояли різні природні й військово-політичні катаклізми. Скажімо, в 1690 р. Новобогородицьку фортецю уразила «велика моровиця», внаслідок чого в місті «мало залишилося

людей». В 1692 р. гетьман Ханської України Петро (Петрик) Іваненко разом із 20 тисячним татарським військом на чолі з Калгою-султаном Девлет-Гераєм та Батирча-мурзою вирушив у похід в Україну і безуспішно намагався здобути Новобогородицьку фортецю («Самару») (Збірник, с. 678, 684, 687, 692; Яворницький, 1991 а, с. 86). 31 липня 1692 р. гетьман Петро (Петрик) Іваненко з козаками та татарами штурмував фортецю, підступив до нижньої частини міста, встиг запалити дві башти, кілька дворів, захопив близько 100 овець та кілька вуликів (Яворницький, 1991, с. 119). Взимку 1695 р. вкотре татари марно намагалися здобути твердиню (Старостін, 2004, с. 24).

Чи перетіналися долі старосамарсько-новобогородицького, старокодацького і новокодацького населення? Один з таких епізодів навів Д. І. Яворницький. У квітні 1709 р. після того, як більша частина жителів Старого і Нового Кодаків добровільно здалася московським військам полковника П. Яковлева, їх було відправлено саме в Новобогородицьку фортецю. Слідом за тим Новий і Старий Кодакі були випалені дотла (Яворницький, Д., 1991, т. 3, с. 326).

Навесні 1711 р. під час походу кримського хана Девлет-Герая та кількох сотень запорожців в Україну Новобогородицька фортеця чинила їм найсильніший опір (Яворницький, 1991, с. 368). Того ж таки 1711 р. за умовами Прутського трактату, невдалого для Московії, Новобогородицька фортеця була зруйнована гетьманом І. Скоропадським за указом царя (Збірник, с. 670, 672; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 60).

Про подальший перебіг подій А. О. Скальковський повідомляв: «Обидва Кодакі, Усть-Самарський та інші ретраншементи були зайняті кримськими командами» (Скальковський, 2003, с. 247). Лише в 1731 р. розпочалося демографічне відновлення старосамарської людності. За даними Генеральної військової канцелярії, там оселялися запорожці й вихідці з Правобережжя та Лівобережжя (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 125). 12 лютого 1734 р. козаки перейшли в російське підданство, а прощення грамота імператриці Анни Іоанівни «довічно визволила» їх 31 серпня 1733 р. (Скальковський, 2003, с. 249). Зміни геополітичної та військової ситуації у фронтірному регіоні суттєво вплинули на історичну долю Новобогородицької фортеці, обумовили втрату нею важливого стратегічного центру на початку XVIII ст.

Стара Самарь періоду Підпільненської (Нової) Січі.

Відбудова Старої Самарі почалася в період Підпільненської (Нової) Січі. У 1736 р. навколо колишньої Новобогородицької фортеці звели новий ретраншемент довжиною 3 200 м. Загальна площа забудови посаду, утвореного цим укріпленням, становила 47,8 га (Репан, Старостін, Харлан, 2008,

с. 61–62). У 1742 р. замість редуту спорудили велику п'ятибастіонну фортецю площею близько 38 га, що дістала назву Новобогородицької, хоча навіть в офіційних паперах частіше називалася Старосамарською (Старостін, 2004, с. 25). Вже в цьому факті відбилася існуюча старосамарська міська тяглість та історична пам'ять.

Імпульс для відродження Старої Самарі був наданий у 1737 р., коли фельдмаршал Б.-К. Мініх дозволив оселятися біля Старосамарського ретраншементу, побудованому на місці Новобогородицької фортеці, хоча люди тут проживали і в 1720-х–1730-х рр. (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 152). Переконливим підтвердженням відбудови містечка є візуальний аналіз Плану Старої Самарі 1747 р., опублікованого в 3-му томі «Архіву Коша Нової Запорозької Січі». На плані простежується зображення чотирикутної фортеці, огорожі (вала), церкви Покрови Пресвятої Богородиці, старий Самарський редут, ворота, ринок, бастіони, старий вал навколо містечка, садиби, двори, вулиці, дороги та ін. На план містечка нанесено житлові та інші будови в межах фортеці й посаду в кількості до 50-ти будівель (Архів Коша, 2003, с. 19, 26).

У Старій Самарі розташовувалася старосамарська сотня. Імена сотників відомі вже в 1700, 1703 та 1706 рр. Однак офіційне становлення сотництва в цьому містечку відбулося пізніше. За указом Сенату від 8 грудня 1743 р. було підтверджено створення Старосамарської сотні з центром у містечку Стара Самар, яка належала до Полтавського полку і функціонувала до ліквідації в жовтні 1761 р. Відтоді її територія увійшла до юрисдикції Коша. У Старій Самарі діяла Старосамарська сотенна канцелярія. Сотенна старшина в містечку мала традиційний склад. До неї входили сотник, писар, осавул, хорунжий і городовий отаман (Архів Коша, 2003, с. 28, 774; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 152, 168, 169).

В опублікованій справі № 16, опису № 1, фонду 229 «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві, більша частина документів висвітлює стосунки Війська Запорозького Низового з Старосамарською сотнею Полтавського полку Гетьманщини, зокрема інформує про роботу Старосамарської комісії в 1752–1755 рр. Цей архівний комплекс містить численні згадки про містечко Стара Самара (Богородичне, Богородично, Самар, Самара) як сотенне містечко Полтавського полку, що представляють значний дослідницький інтерес для соціальної, суспільно-політичної, повсякденної історії цього українського населеного пункту ранньомодерного періоду (Архів Коша, с. 24, 28, 30–33, 37, 39, 41, 42–57, 59–62, 65, 67, 72, 73, 75, 80, 91, 93, 124, 125, 128, 131, 133, 136, 137, 144–150, 160–164, 172, 182, 183, 186–189, 192, 208,

210, 221, 271–273, 286, 292, 295, 296, 302, 305–307, 309, 310, 311, 313, 314, 317, 319, 322, 323, 328–333, 338–340, 342, 343–345, 354, 358, 359, 365, 368, 369, 371, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 382, 388, 392, 393, 886). Окрім того, в цьому ж джерельному комплексі фігурує Старосамарська (Богородичнянська) сотня Полтавського полку (Архів Коша, с. 23, 59, 60, 77, 78, 80, 85, 124, 125, 128, 143, 160, 187, 221, 221, 331–333, 342, 344, 355, 366, 376, 377, 379, 783) і Старосамарська (Богородичнянська, Самарська, Стара Самар, Старосамарський ретраншемент) фортеця (Архів Коша, с. 39, 342, 343, 370, 372, 471, 489, 683, 685–687, 748, 750, 753, 755, 774, 781, 785, 789). Зазначені документальні дані засвідчують міську тяглість містечка Стара Самара, яка чітко простежується до другої половини XVIII ст.

В. О. Векленко, аналізуючи картографічні матеріали до історичних топонімів Нижнього Присамар'я, звернув увагу на мапу французького інженера де Бексета, доповнену копію Генеральної мапи 1751 р., основою якої стала «Карта задніпровських місць», складена і підписана інженером-полковником Данилом де Бексетом (Дебоскетом) у 1745 р. На ній правильно позначені Стара Самар, Усть-Самарський ретраншемент та Піщана Самара, яка орієнтовно збігається з Катеринославом I (Кільченським), а також Старий та Новий Кодаки і Лоцманська Кам'янка (Векленко, 2008, с. 39–40). Як бачимо, зазначені лівобережні й правобережні топоніми вже в ранньомодерний час існували і розташовувалися в безпосередній близькості один до одного.

Важливо усвідомити факт міграцій населення між близькими тоді населеними пунктами. Скажімо, за 1746 р. зі Старої Самарі до Старого і Нового Кодаків втекли жителі 125 обійсть. На серпень 1758 р. в Старій Самарі залишилося близько 150 хат. У 1773 р. в містечку налічувалося 66 козацьких і 252 посполитих обійсть. Втрата адміністративних функцій сотництва, зменшення чисельності населення, занепад торгівлі й ремесла, стагнація навколишніх поселень сотні – все це обумовило згасання Старої Самарі як населеного пункту (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 125, 127, 247).

Козацьке містечко Новий Кодак як початок правобережної урбогенетичної лінії Дніпра.

Козацьке містечко Новий Кодак є уособленням початків правобережного урбогенезу міста Дніпра. Здавалося, козацькі літописи XVII–XVIII ст. мали б відтворити в пам'яті його серед тодішніх міських топонімів, але цього не сталося. Натомість є згадки про фортецю Кодак, під яким розуміємо Старий Кодак.

Варто зазначити, що документальних або археологічних підтверджень дати заснування/утворення Нового Кодака не виявлено. За цих обставин історики послуговуються оповідями з історіографічної традиції. Так, матеріал про «Новий

Кайдак» повідомив Ф. Макаревський, який зазначив, що це «містечко вельми стародавнє в Запорозжі» з парафіяльною церквою існувало вже в 1650 р. (Макаревський, 2000, с. 133). Д. І. Яворницький вважав, що в Новому Кодакі церква існувала вже в 1645 р. (Яворницький, 1990 а, с. 275). Сучасні дослідники Ю. А. Мицик, а за ним О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан стверджували, що Новий Кодак засновано біля перевозу в 1645 р. (Мицик, 1997, с. 133, 151; Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 38). В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко зазначали, що виникнення Нового Кодака як містечка з перевозом належить приблизно до 1645–1650 рр. (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 18). За даними В. С. Старостіна, вказаний перевіз уперше згадувався в 1596 р., але «напевно існував набагато раніше, слугуючи транзитним пунктом для військових загонів, а потім і чумацьких валок» (Старостін, 2004, с. 29). Цілком правдоподібно, що з часом перевіз став місцем, біля якого зародилося містечкове життя. Документальних підтверджень заснування Нового Кодака не виявлено.

І. О. Кочергін є прихильником раннього утвердження Нового Кодака як паланкового центру, зазначаючи, що вже в 1650 р. це містечко де-факто було визначено як адміністративний центр однієї з паланок Запорозької Січі. З утворенням Коша на р. Чортомлик у 1652 р. цей населений пункт де-юре стає центром Кодацької паланки (Кочергін, 2005, с. 175). Певною мірою достатньо раннє існування Кодацької паланки підтверджується даними О. А. Репана, В. С. Старостіна та О. В. Харлана, які актуалізували відомі імена перших полковників цієї паланки під 1665 р. та 1697 р. (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 171).

Ф. Макаревський писав, що близько 1700 р. в містечку стали селитися сімейні козаки. Історик наголосив, що Новий Кодак перебував у найтісніших, найближчих стосунках із запорозьким Кошем і служив для нього й Самарського монастиря зв'язковою ланкою (Макаревський, 2000, с. 133–134). Зважаючи на це, можна припустити, що жителі Нового Кодака не могли не контактувати з старосамарчанами/новобогородчанами, бо Стара Самарь як передмістя Новобогородицької фортеці розташовувалася поблизу Самарського монастиря.

За Прутською угодою від 11 липня 1711 р. Новий Кодак, як і Новобогородицька фортеця, Кам'яний Затон та Старий Кодак, підлягав зруйнуванню, що і сталося. Це спричинило перерву поступовості в історії містечка. У 1712–1732 рр. в ньому розміщувалися лише тимчасові татарські загони. Відновлення Нового Кодака відбулося за часів Підпільненської (Нової) Січі. Відбудована в той час нова фортеця в 2–3 рази перебільшувала стару (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 28–29, 31, 33).

Після заснування Підпільненської Січі Новий Кодак знову став паланочним центром Війська Запорозького Низового. Утім під час російсько-

турецької війни 1735–1739 рр. містечко було напівпорожнім. У подальшому чисельність містян Нового Кодака зростає. За даними перепису Коша Війська Запорозького Низового 1754 р., в цьому паланковому центрі налічувалося 500 дворів. На думку І. О. Кочергіна, в Новому Кодакі могло проживати від 4 до 8 тисяч осіб (Кочергін, 2005, с. 177).

Новий Кодак, як містечко Кодацької паланки, представлений у справі 16 Коша. У ній є документи, що формувалися в діловодстві Кодацького паланкового правління, зокрема накази Коша полковнику Кодацької паланки тощо (Архів Коша, 2003, 7, 8, 9, 57, 61, 85, 103, 105–107, 111, 113, 115, 118, 153, 211, 221, 221, 223, 226–228, 249, 251, 261, 277, 882). Документи «Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775» (Том 3) підтверджують контакти між діячами Старої Самарі й Нового Кодака в процесі роботи Старосамарської комісії 1752–1755 рр., у ході ревізії переселенців/вихідців із Гетьманської України, які оселилися в Кодацькій паланці на теренах Війська Запорозького Низового. Скажімо, у відомості про вихідців із Гетьманщини, які осіли в Кодацькій паланці, від 25 вересня 1756 р. знаходимо дані про Назара Головащенко, полку Полтавського, сотні Богородицької, з містечка Богородичного, над р. Самарою. В цій же відомості досить часто фігурує містечко Новий Кодак (Архів Коша, 2003, с. 211, 221).

Вивчаючи коріння нашого міста, О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан зазначали, що «Стара Самарь і Новий Кодак мали поважні відмінності як адміністративні і судові центри» (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 176). Причини цього пояснюються в різних рівнях статусності та юридичної підпорядкованості (Стара Самарь – сотенне містечко Полтавського полку Гетьманщини), а Новий Кодак (паланкове містечко – центр Кодацької паланки Війська Запорозького Низового). Водночас їх об'єднувала належність до українського територіального, соціально-економічного, етнокультурного та духовного-релігійного масиву.

Уже в 1760-х – першій половині 1770-х рр., крім Половиці, до Новокодацького паланкового правління входило ще 11 населених пунктів, зокрема Старий Кодак, Чаплі, Кемликівка, Набоківка, Кам'янка, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове (Кочергін, 2005, с. 177). Як відомо, деякі з них, зокрема Половиця, Чаплі, Кам'янка, Таромське, входять до сучасного міста Дніпра.

За часів Підпільненської Січі паланкове містечко виконувало важливі адміністративно-територіальні, комунікативні, військово-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні функції (Див.: Репан, Старостін, Харлан, 2008). Новий Кодак мав розвинену систему адміністративного управління Кодацької паланки, яку складали городовий отаман, полковник, осавул, писар, підписар, кодацький

отаман, шафар Кодацького перевозу. Свою діяльність вони здійснювали у спеціальному приміщенні, «палаці», спорудженому з дерева. Мешканці Нового Кодака брали активну участь у бойових діях російсько-турецьких війн 1735–1739, 1768–1774 рр., військово-політичних конфліктах на Запоріжжі. Місто мало велике транзитне й економічне значення. В ньому тричі на рік влаштовувалися ярмарки, а з 1760-х рр. постійно функціонував ринок. Проявляється розвинуте духовне життя в центрі Кодацької паланки свідчило те, що в 1768 р. в Свято-Миколаївській соборній церкві Нового Кодака служили 4 священники, в 1770 р. – 5, а в 1773 р. – 7. У тому ж 1773 р. налічувалося 132 парафіяльних дворів. Новокодацька парафія простягалася від 15 до 35 верст в окрузі. Прикметно, що вся місцевість майбутнього Катеринослава входила до складу Новокодацької парафії.

Прямий зв'язок між козацьким Новим Кодаком і губернським Катеринославом незаперечний. Адже частина населення Катеринослава І Кільченського осіла в Новому Кодаку. Характерно, що жителі ще довго називали своє місто не Катеринославом, а Новим Кодаком чи Половицею. У липні 1795 р. «селище» Новий Кодак з населенням у 1793 р. близько 2 000 жителів приєднали до «міста» Катеринослава, в якому тоді ж проживало близько 800 осіб (Макаревський, 2000, с. 134, 137; Кочергін, 2005, с. 178, 179, 181, 182; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 202, 209).

У процесі інкорпорації земель Степової України до складу Російської імперії Новий Кодак втратив свій паланковий статус і самостійну роль. Імперська влада з ідеологічних та державно-політичних міркувань прагнула насамперед заходами адміністративно-територіальної реорганізації стерти з історичної пам'яті місцевого населення топонімічні символи земель колишнього Війська Запорозького Низового, терени якого перетворилися на провінцію імперії.

В. Ф. Камеко та В. В. Бінкевич визначили «чотири послідовні зони розширення території містечка Новий Кодак». Це, зокрема, І – торгове укріплене містечко біля Кам'янської (Кодацької) переправи через Дніпро (1645–1711); 2 – фортеця, центр Кодацької паланки Війська Запорозького (1734–1775); 3 – містечко за часів будівництва та розвитку губернського міста Катеринослава (1780–1791 рр.) та ІV – містечко Новий Кодак за часів будівництва та розвитку Брянського металургійного заводу (1885–1913 рр.) (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 32).

Катеринослав І (Кільченський).

Для утвердження свого панування на теренах Степової України імперська влада майже відразу після ліквідації Запорозької Січі, наприкінці 1775 – в першій половині 1776 рр., почала накреслювати проєктні роботи з будівництва нового адміністративно-територіального центру в нашому краї, яким мав стати Катеринослав. Офіційне будівництво нового

міста, яке у своїй назві закріплювало російську імперську присутність у краї, розпочалося в 1777 р. на лівій стороні Дніпра, біля впадіння р. Кільчені в р. Самару, в трьох верстах від Старосамарського ретраншементу. В 1778 р. у місті була освячена Свято-Духівна церква. Катеринослав І (Кільченський) будувався як місто-фортеця з двома цитаделями і поділявся укріпленнями на три частини. У місто стали перебиратися ремісники та торговці зі Старої Самарі, яка занепадала (Макаревський, 2000, с. 421; Старостін, 2004, с. 26; Історія Дніпропетровська, 2006, с. 85, 86, 87).

У 1782 р. в губернському місті вже налічувалося 2 194 жителя. Однак місцевість, обрана губернатором Азовської губернії В. О. Чертковим, виявилася непридатною для життя, бо ця територія щорічно затоплювалася весняними водами. Це спричиняло масові захворювання містян. До того ж судноплавство р. Самара було слабким, що ускладнювало комунікації. Вже у 1783–1784 рр. губернське місто вирішили розташувати на правому березі Дніпра, а Катеринослав І (Кільченський) перенести на більш піднесене місце до Богородичного ретраншементу і назвати Новомосковськом. В «Описании Екатеринославского намесничества» (1784) зазначалося, що окружний центр «Новомосковськ призначається містом на правому боці Самари, на тому місці, де тепер стоїть Богородицький ретраншамент» (Яворницький, 1989, с. 32–33, 36, 37, 38, 41; Джерела з історії, 2009, с. 135, 137; Історія Дніпропетровська, 2006, с. 87). Проте місто зростало повільно, а тому 26 вересня 1794 р. Новомосковськ І, заснований як повітовий центр 22 січня 1784 р. на місці залишків Катеринослава І, перенесли в козацьку Новоселицю/Самарчук/Самар. Так постав Новомосковськ ІІ (ДАДО. Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 4; Стороженко, 2017, с. 36). Отже, проєкт Катеринослав І (Кільченський) виявився невдалим передусім через природно-географічні причини.

Заснування Катеринослава ІІ (Дніпровського).

У згадуваному «Описании Екатеринославского намесничества» (1784) йшлося також про перенесення губернського центра на правий берег Дніпра: «Катеринославль місто, що знов утворюється, з містечка Новим Кайдаком званого і на правому березі Дніпра проти гирла річки Самари, що лежить» (Джерела з історії, 2009, с. 135, 136, 137). У 1786 р. за розпорядженням Катеринославського генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна розпочалося будівництво міста Катеринослава ІІ (Дніпровського). Зручною локацією для цього стала територія козацької слободи Половиця, яка відстояла від Нового Кодака в 9 верстах. Утім комукація між Половицею та Новим Кодаком, особливо навесні й восени, була дуже незручною через глибокі й великі яри на шляху між ними (Макаревський, 2000, с. 148, 150, 158).

Ф. Макаревський наголошував на органічному

зв'язку Нового Кодака і Катеринослава II (Дніпровського), вважаючи перший «передгороддям, форштадтом» другого. Така ж роль, на його думку, належала і Старому Кодаку. Прикметно, що під час будівництва нового губернського Катеринослава саме Новий Кодак став центром «народного притулку», де селилися купці та міщани, робітники та ремісники. Вся військова й цивільна адміністрація також була тимчасово розміщена в цьому містечку. В багатьох місцевих паперах, навіть офіційних, особливо в 1787–1791 рр., Новий Кодак називався Катеринославом (Макаревський, 2000, с. 139). І. О. Кочергін, посилаючись на Д. І. Яворницького, уточнив хронологію цього процесу, адже Новий Кодак став іменуватися Катеринославом у церковних паперах з 1785 р., а в урядових – з 1787 р. (Кочергін, 2005, с. 181). Лише за декілька років, у 1793 р. всі присутні місця, за винятком сільської поліції, були переведені з повітового Нового Кодака до губернського Катеринослава (Макаревський, 2000, с. 158). Катеринослав II (Дніпровський) знаменував новий, модерний період в урбогенезі міста, який тривав з кінця XVIII до початку XX ст., тобто в імперський період, а потім набув нових імпульсів за часів Катеринослава – Дніпропетровська в комуністично-радянський період. Але ці урбогенетичні пласти потребують окремого дослідження.

Козацькі поселення як вияви поліцентричності урбогенезу міста Дніпра.

Особливістю процесу урбогенезу міста Дніпра була не тільки його білінійність, а й поліцентричність. Топонімічна сутність цього явища полягала в тому, що навколо двох основних центрів – лівобережного, Старосамарського і правобережного, Новокодацького – формувалися козацькі поселення. На правому березі Дніпра одним із найважливіших серед них була древня слобода Половиця. Близько 1750 р. в ній стали масово селитися неодружені козаки, які засновували зимівники й хутори. Після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. багато козаків прийшли в державну слободу Половицю з Чертомлика. До 1779 р. її жителі належали до парафії Миколаївської церкви Нового Кодака, до якого було 9 верст. У слободі налічувалося 125 парафіяльних дворів. З часом Половиця стала низовинним передмістям Катеринослава, де проживали державні поселяни, частково українці, частково вихідці з Польщі. До 1790 р. до половицької церкви Казанської Богородиці належало 155 дворів і 1450 парафіян обох статей (Макаревський, 2000, с. 149, 150, 157).

У «Споминках про Микиту Леонтійовича Коржа» Олекса Стороженко відмічав, крім міста Нові Кодаки та селища Половиця, ще село Лоцманську Кам'янку, селище Діївку (Дієвку), Сухачівку, Таромське, Старожилу Кам'янку, що напроти Нових Кодаків. Ці населені пункти примикали до округи Катеринослава (Стороженко, 2017, с. 56, 57, 58, 60).

Ф. Макаревський мав дані, що вже у 1704 р. «Балка Козирева» представляла собою заселене запорозьке займище. В 1764 р. урочище Таромське (Тарамське) біля балки Козиревої дістало назву державної військової слободи, населення якої мало свої справи в Новому Кодаку, зокрема придбало там церковну будівлю. В 1794 р. в селі Таромському з'явилася Покровська церква. На місці слободи Лоцманська Кам'янка теж було спочатку стародавнє запорозьке займище. Масове заселення слободи розпочалося в 1770 р. В 1784 р. там поставили молитовний дім, а в 1794 р. освятили Свято-Миколаївську церкву. Найдавнішим запорозьким займищем була місцевість, де згодом виросла слобода Діївка (Дієвка). В 1755 р. там з'явився зимівник Максима Дія – одного з вищих військових старшин. У цій же місцевості засновували зимівники й хутори військової старшини з фортеці Новий Кодак. У 1798 р. Діївка стала державною слободою. Діївці належали спочатку до Свято-Духівської церкви в Нових Кайдаках, а в 1803 р. отримали грамоту на закладку своєї церкви. У 1770 р. виникла правобережна слобода Сухачівка. Ще одним близьким правобережним селом стало Сурсько-Литовське, яке належало до Катеринославського повіту і наприкінці XVIII ст. стало заселятися вихідцями з Білорусі, які в 1803 р. просили дозволу на придбання в Новому Кодаку Свято-Духівської дерев'яної церкви, на що отримали дозвіл у 1805 р. На рубежі XVIII–XIX ст. неподалік від Нового Кодака утворилося село Михайлівка, а недалеко від Половиці – Мандриківка (Макаревський, 2000, с. 266–267, 272, 274, 286, 280, 285, 288; Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 214, 234).

Деякі козацькі поселення утворилися на лівобережжі. З часом вони увійшли до Новомосковського повіту, а згодом інтегрувалися до губернського центру. Однією з найдревніших слобід була Кам'янка (Кам'янка Старожитна), відома ще близько 1596 р. і розташована на лівому березі Дніпра, навпроти Нового Кодака. Близько 1700 р. там вже існувала доволі багатолюдна слобода, а якій в 1750 р. діяла дерев'яна Спасо-Преображенська церква, яка згоріла в 1768 р. У 1777 р. в Кам'янці відкрили нову Преображенську церкву (Макаревський, 2000, с. 427, 430). З часом із Кам'янки виділилася Ломівка. У 1757 р. на лівобережжі Дніпра виникло село Березанівка (Історія Березанівки, 2026). Крім того, на лівому березі Дніпра розташувалася й слобода Мануйлівка-Попівка. В 1740 р. там проживали піддані запорозького Коша, за соціальним статусом – «робітничий народ». У 1790 р. в слободі Мануйлівці-Попівці, що входила до Новомосковського повіту, відкрили службу в церкві Василя Великого (Макаревський, 2000, с. 537, 539). Навпроти Старосамарського ретраншементу розташовувалося стародавнє запорозьке займище, згодом слобода Одиноківка, яка виникла в 1770 р. Наприкінці XVIII ст. цей населений пункт увійшов

до Новомосковського повіту. В 1797 р. був отриманий дозвіл на перенесення в Одиноківку церкви Покрови Пресвятої Богородиці зі Старої Самарі, містечка Богородичного як закритої там для богослужінь. У 1799 р. ця церква була відкрита в Одиноківці (Макаревський, 2000, с. 561–563). Вже в 1756 р. на лівобережжі існувала слобода Чаплі (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 214).

Як бачимо, в домодерні часи інтегративні зв'язки між лівобережними та правобережними населеними пунктами навкруги Старої Самарі–Новобогородицької фортеці та Нового Кодака, а згодом довкола губернського Катеринослава, ще тільки формувалися. Про сформовану агломерацію в той час вести мову ще складно. Уповільненість інтегративного процесу пояснюється недостатнім рівнем торговельно-економічного поступу, ринкових відносин, транспортної інфраструктури в доіндустріальний період. Це зумовлювало незначний рівень переміщень людей, товарів, послуг. Свою гальмівну роль відігравали застарілі соціальні відносини, адміністративна діяльність громіздкого бюрократичного апарату величезної імперії, провінційність культурного життя тощо. Не останнє значення мали й геополітичні конфлікти, адже Степова Україна була фронтірною зоною, де відбувалася не тільки взаємодія, а й військові зіткнення різних держав. Лише в другій половині XIX – на початку XXI ст. природна інтеграція на основі індустріалізації та модернізації в широкому розумінні цього слова стала важливим чинником об'єднання низки колись розрізнених населених пунктів спочатку в єдиний губернський центр Катеринослав, згодом в обласний центр Дніпропетровськ – Дніпро.

Висновки.

Проблема урбогенезу міста Дніпра має важливе наукове та суспільно-політичне значення, бо в ній фокусуються концепти історичного часу і простору, питання історичної й національної пам'яті, свідомості та ідентичності. Впродовж останніх десятиліть тривали наукові дискусії стосовно дати заснування міста на Дніпрі, критеріїв та особливостей урбогенезу, його етапів. Важливою особливістю історіографічного процесу став поступовий відхід від російського імперського й радянського тлумачення урбогенезу міста й утвердження українського історичного бачення цієї проблеми. Ключовими ґносеологічними підставами для такого переосмислення стало відкриття козацького містечка Стара Самарь дніпровськими археологами на початку XXI ст. та історична реконструкція процесу формування населених пунктів у Дніпровському Надпоріжжі в XVI–XVIII ст. на основі комплексного вивчення писемних, археологічних та картографічних джерел. Наслідком цього стало моделювання Старосамарсько-Новокодацької білінійної та поліцентричної концепції урбогенезу міста Дніпра в XVI–XVIII ст. Теоретико-

методологічною основою такого урбогенетичного дослідження було використання сукупності підходів, як-от: мікро- та макроісторичний, синергетичний, герменевтичний, фронтірний; принципів науковості, комплексності, системності й низки методів: історичного моделювання, історичної ретроспекції, термінологічного аналізу, історичної герменевтики, історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного та синергетичного. Встановлено, що урбогенез Дніпра відбувався під впливом багатьох чинників, а саме: географічного, природно-кліматичного, демографічного, геополітичного, військового, адміністративно-територіального, торговельно-економічного, соціального, духовного та етнокультурного.

Важливою теоретико-методологічною та прикладною проблемою урбогенезу Дніпра стали його початки. За умов нестачі прямих документальних відомостей їх досягнення доцільно здійснювати на основі герменевтичної інтерпретації сукупності непрямих археологічних, історичних, картографічних даних. Такий підхід дає можливість вести мову про зародження міського життя на лівобережжі дніпровських теренів уже на рубежі першої–другої чверті XVI ст., або в 1524–1526 рр. Є підстави вважати, що в той час утворюється пізньосередньовічне козацьке містечко Стара Самарь, яке мало різноманітні прояви міського життя, що з певними перервами поступовості тривало протягом XVI–XVIII ст. Цей населений пункт формувалася на українській козацькій соціальній та етнокультурній основі. Лівобережна урбогенетична лінія знайшла продовження в історії ранньомодерних населених пунктів, насамперед міст-фортець Новобогородицької (Богородицької) кінця XVII–початку XVIII ст. та Старої Самарі XVIII ст. У 1743 р. було підтверджено створення Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини. Зародження урбогенезу на правому березі Дніпра пов'язано з утворенням у 1645–1650 рр. українського козацького містечка Новий Кодак, яке трансформувалося на ранньомодерне місто-фортецю, адміністративний центр Кодацької паланки Війська Запорозького Низового.

Міське життя в зазначених містах-фортецях розвивалося не однолінійно по висхідній, а мало й певні перерви поступовості. Це спричинилося особливими умовами складного процесу урбогенезу на теренах Степової України. Впродовж століть цей край перебував у фронтірній зоні, де діялося міжцивілізаційне зіткнення і взаємодія Війська Запорозького, Гетьманської України, Речі Посполитої, Московського царства/Російської імперії, Кримського ханства, Турецької імперії. Геополітична й військова нестабільність фронтірного регіону позначалася на динаміці урбогенезу, впливало на особливості містобудування в цьому краї з людністю, територією, адміністрацією та судочинством, міським

середовищем, господарством, історичною пам'яттю, культурною ідентичністю, духовно-культурним життям тощо.

В останній чверті XVIII ст. відбувався перехід від ранньомодерного до модерного періоду урбогенезу Дніпра. Російська імперська влада, анексувавши землі колишнього Війська Запорозького Низового, прагнула утвердити нові топоніми, які б стали символами її панування. Це знайшло вияв у топонімічних проєктах Катеринослава I (Кільченського) та Катеринослава II (Дніпровського), які продовжили лівобережну і правобережну лінії урбогенезу Дніпра, мали певний зв'язок із попередніми топонімами. Біліїністський урбогенез міста поєднувалася з поліцентричністю.

Адже, крім містечок/міст-фортець, на дніпровських теренах утворилися українські козацькі поселення: слободи, селища, села : на лівому березі – Березанівка, Кам'янка Старожитна, Мануйлівка-Попівка, Одинківка, Чаплі, а на правому – Половиця, Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Михайлівка, Діївка, Сухачівка, Сурсько-Литовське, Таромське та ін. Інтеграція цих населених пунктів в агломерацію з об'єднанням в єдиний мегаполіс відбувалася на наступних етапах модерного урбогенезу Дніпра, який тривав упродовж XIX – початку XXI ст. Вивчення цього процесу є важливим завданням подальших студій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (2003) / головна ред. кол. П. С. Сохань (голова) [та ін.]; упоряд. тому: Л. С. Гісцова (старш. упоряд.) [та ін.]. Київ, 3, 952.
- Байцар, Андрій (2017). *Бернард Ваповський – перший український професійний географ та картограф*. https://baitsar.blogspot.com/2017/01/blog-post_45.html
- Бинкевич, В. В. & Каменко, В. Ф. (2000). *Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Краеведческий очерк*. Дніпропетровськ: Пороги, 156.
- Бинкевич, В. В. & Каменко, В. Ф. (2008). «... Град ім'ям Пересічень». *Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорозжя*. Дніпропетровськ: «Пороги», 343.
- Болебрух, А. Г. (кер. авт. колект.) та ін. (2001). *Дніпропетровськ: віхи історії*. Дніпропетровськ: Грані, 2001. 256.
- Болебрух, А. Г. (гол. ред.) та ін. (2006). *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані, 596.
- Брехуненко, В. (2002). Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунодефіциту). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ; Нью-Йорк, 7, 10, 413.
- Брехуненко, В. (2011). *Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ, 504.
- Векленко, В. О. (2008). Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.]* / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 31–41.
- Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* Київ: Ін-т істор. України НАН України, 6, 67–90. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/daac8fc1-3194-4046-a864-dc1381a5e333/content>
- Верменич, Я. В. (2004). Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. *Український історичний журнал*, 3, 21–38.
- Верменич, Я. В. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 306. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://history.org.ua/LibegUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Голуб, Максим (2025). *У Дніпрі пройшов круглий стіл щодо передатування заснування міста*. <https://dp.informator.ua/uk/u-dnipro-proyshov-kruglii-stil-shchodo-peredatuvannya-zasnuvannya-mista>.
- Грибовський, В. В. (2011). Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії. *Січеславський альманах*, 6, 39–65. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://sa.nmu.org.ua/pdf/2011/Gribovskiy.pdf>.
- Дашкевич, Я. Р. Вавричин, М. Г., & Криштолович, У. Р. (2006). *Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст.)*. Київ: ДНВП «Картографія», 208 с. <https://archive.org/details/mapy2006>
- Державний архів Дніпропетровської області (1966–1968). Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 890. 98 арк. Виписки з документів з історії м. Новомосковськ.
- Джерела з історії Південної України. *Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття* (2009) / упоряд. А. В. Бойко. Запоріжжя, 10, 434.
- Джусов, А. Б. (2005). Історико-краєзнавче дослідження заснування Новомосковська. *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2, 46 – 61.
- Заруба, Віктор (2013). *Фортеця над Кодацьким порогом*. Дніпропетровськ: Ліра, 60.
- Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. *Грabanки* / [упоряд. та перекладач В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. Київ: Вид-во «Дніпро», 2006, 976.
- Історія Березанівки у Дніпрі: колодязь зі сріблом та школа імені місцевого жителя <http://dnepri.info/uk/news/nadniproretrovshchini-zareyestrovano-471-tisyachu-vnutrishno-peremishchenih-osib>
- Історія Русів (1991) / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. Київ: Рад. письменник, 320.
- Кавун, М. Е. (2003). *Походження та рання історія міста Катеринослава*: автореф. дис... канд. іст. наук. : 07.00.01. Дніпропетровськ, 19.
- Кавун, М. Е. (2005). Історико-культурологічна інтерпретація урбанізаційного процесу у контактних зонах (досвід

- модельовання генези та ранньої історії Новомосковська). *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2005, 2, 74 – 90.
- Камеко, В. Ф., & Бінкевич, В. В. (2007). *Городок запорозьких козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя*. Дніпропетровськ: Пороги, 171.
- Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці* (2007) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 1, 108.
- Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці* (2013) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонova. Дніпропетровськ: Вид-во «Ліра», 176.
- Ковальова, І. Ф. (2008 а). Дослідження Богородицької фортеці 2007 року. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 59–62.
- Ковальова, І. Ф. (2008 б). Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини на козацьких часах *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 73–77.
- Ковальова, І. Ф. (2017). До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 28 – 35.
- Козацьке минуле замість імперських міфів: у Дніпрі визначають справжню дату утворення міста. (2025). <https://dnipro.tv/news-dnipro/kozatske-mynule-zamist-imperskykh-mifiv-u-dnipro-vyznachat-spravzhniu-datu-utvorennia-mista>
- Конференція «Деколонізація та проблеми датування міст Південної та Східної України (на прикладі м. Дніпра)». 26.11.2025. <http://uinr.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/konferenciya-dekolonizaciya-ta-problemy-datuвання-mist-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny-na-priklady-m-dnipro>
- Кочергін, І. О. (2005). Козацький період в історії міста Дніпропетровська. *Січеславський альманах* : зб. наук. пр. з іст. укр. козацтва. Дніпропетровськ, 2005, 1, 175–182. <http://hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfndmkaj/https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/fff43662-8f52-4a70-a56d-f44f7824693f/content>
- Макаревський, Ф. (2000). *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии : церкви и приходы прошедшего XVIII столетия* / упоряд. В. Г. Долгополого. Дніпропетровськ: БАТ «Дніпрокнига», 1080.
- Мицик, Ю. А. (1997). *Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.* Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держуніверситету, 176.
- Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] (2008) / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 168.
- Прато, Б. Джуліана, & Пардо, Італо (2016). Урбаністична антропологія. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 1. 11–43. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfndmkaj/http://mics.org.ua/wpcontent/uploads/2016/08/04.pdf>
- Репан, О. (2020). Козацька доба в історії міста Дніпра. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія* / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 193–226.
- Світленко, С. (2012). Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 25, 148–164. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfndmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Naukovi_zapysky_Zbirnyk_prats_molodykh_vcheny/Tom_25.pdf
- Світленко, С. І. (2010). Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 8, 13–25.
- Світленко, С. І. (2017). До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро, 5, 36–52.
- Сергійчук, В. І. (1991). Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ: Вид-во «Україна», 253.
- Скальковський, А. О. (2003). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького* / передм. та комент. Г. К. Швидько; пер. з рос. Т. С. Завгородньої, Дніпропетровськ: Січ, 678.
- Сосса, Р. І. (2007). *Історія картографування території України: Підручник*. Київ: Либідь, 336. <https://archive.org/details/sossa2007/page/335/mode/2up>.
- Старостін, В. С. (2004). *Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста*. Дніпропетровськ: БАТ «Дніпрокнига», 279.
- Стороженко, О. (2017). *Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа* / вступ. стаття М. Чабана. Дніпро: ЛІРА, 162.
- Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : колективна монографія* (2017) / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ: Видавництво «Фенікс», 438. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfndmkaj/https://www.geokiyv.org/pdf/Urban_Ukraine.pdf
- Черкас, Б., & Вашук, Д. (2021). *Східне Пограниччя Європи: Український фронтір у добу пізнього середньовіччя* / упорядк. наук. апарату: С. Блашук, Ю. Грищенко. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 176. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfndmkaj/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/001696.
- Чирук, С. (2020). Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія* / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 49–79.
- Чорновол, І. (2015). *Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 376.
- Шалобудов, В. М. (2008а). Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці. *Перлини козацького*

- Присамар'я: містечко Самар та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 107–109.
- Шалобудов, В. М. (2008б). Нумізматичні колекції з містечка Самар – Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самар та Богородицька фортеця: [темат. зб.]* / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 87–92.
- Швидько, Г. К. (2001). Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1, 107–121.
- Яворницький, Д. І. (1989). *Історія міста Екатеринослава*. Дніпропетровськ: Промінь, 197.
- Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1, 592.
- Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2, 560.
- Яворницький, Д. І. (1991). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 3, 586.

REFERENCES

- Baitsar, A. (2017). *Bernard Vapovsky – the first Ukrainian professional geographer and cartographer*. https://baitsar.blogspot.com/2017/01/blog-post_45.html
- Binkevych, V. V., & Kameko, V. F. (2008). "... A City Named Peresichen". *Local History Essays on the Landmarks of the Nadporozhye Region*. Dnipropetrovsk: "Porohy", 343.
- Binkevych, V. V., & Kameko, V. F. (2000). *Old Zaporozhian town Samar with transportation. Local history essay*. Dnipropetrovsk: Porogi, 156.
- Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / editors: I. F. Kovaleva (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 31–41.
- Bolebrukh, A. G. (Ed.) et al (2006). *History of the city of Dnipropetrovsk*. Dnipropetrovsk: Grani,
- Bolebrukh, A. G. (head of author.collective) et al. (2001). *Dnipropetrovsk: milestones of history* (2001) / author. collective: [and others]. Dnipropetrovsk: Grani, 596.
- Brekhunenko, V. (2002). Dnipropetrovsk AIDS (Scientific Immunodeficiency Syndrome). *Ukrainian Archeographic Yearbook. New Series*. Issue 7. Vol. 10. Kyiv; New York, 413 – 431.
- Brekhunenko, V. (2011). *Cossacks on the steppe border of Europe: Typology of Cossack communities of the 16th - first half of the 17th centuries*. Kyiv, 504.
- Catalog of antiquities of the late Middle Ages of the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress* (2007) / I. F. Kovaleva, V. M. Shalobudov, V. O. Veklenko. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National un-tu, 108.
- Catalog of late medieval antiquities of the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress* (2013) / I. F. Kovaleva, V. M. Shalobudov, O. V. Kharitonova. Dnipropetrovsk: Publishing house «Lira», 176.
- Cherkas, B., & Vashchuk, D. (2021). Eastern Borderland of Europe: Ukrainian Frontier in the Late Middle Ages / edited by S. Blaschuk, Yu. Hryshchenko. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 176 p. chrome-extension://efaidnbmnmbpcajpcglclefindmkaj/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/001696.
- Chiruk, S. (2020). Criteria for changing the urban chronology and the agglomeration approach to the formation of cities. *Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th–18th centuries: a collective monograph* / ed. by O. Repan; Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: K.I.S., 49–79.
- Chornovol, I. (2015). Comparative frontiers. World and domestic dimension. Kyiv: Kritika, 376.
- Collection of Cossack chronicles. Gustynskiy. Samiyla Velichka. Grabyanki* (2006) / [edited by and translators: V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko]. Kyiv: Publishing house «Dnipro», 976.
- Conference «Decolonization and problems of dating cities of Southern and Eastern Ukraine (on the example of the city of Dnipro)». 11/26/2025. <http://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/konferenciya-dekolonizaciya-ta-problemy-dativannya-mist-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny-na-prikladi-m-dnipra>.
- Cossack past instead of imperial myths: in Dnipro will determine the true date of the city's foundation. (2025). <https://dnipro.tv/news-dnipro/kozatske-mynule-zamist-imperskykh-mifiv-u-dnipro-vyznachat-spravzhniu-datu-utvorennia-mista>.
- Dashkevych, Y. R. Vavrychyn, M. G., & Kryshchuk, U. R. (2006). *Ukraine on ancient maps (late 15th – first half of 17th century)*. Kyiv: DNPV «Cartography», 208 p. <https://archive.org/details/mapy2006>.
- Dzhusov, A. B. (2005) Historical and local history research on the foundation of Novomoskovsk. *Dnieper region: historical and local history research: collection of scientific works* / ed. col.: S. I. Svitlenko (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 2, 46 – 61.
- History of Berezanivka in the Dnieper: a well with silver and a school named after a local resident* <http://dnepr.info/uk/news/nadnipropetrovshchyni-zareystrovano-471-tisyachu-vnutrishno-peremishchenih-osib>
- History of the Rus* (1991) / trans. I. Drach; introd. by V. Shevchuk. Kyiv: Rad. writer.
- Holub, M. (2025). *A round table was held in Dnipro on the transfer of the date of the city's foundation*. <https://dp.informator.ua/uk/u-dnipro-proyshov-shchod-stil-shchodo-peredativannya-zasnuvannya-mista>
- Hrybovsky, V. V. (2011). G.-F. Miller and the liquidation of the Zaporozhian Sich, or on the question of the role of the historian's personality in history. *Sicheslavsky Almanac*, 6, 39–65. <http://Chromeextension://efaidnbmnmbpcajpcglclefindmkaj/http://sa.nmu.org.ua/pdf/2011/Gribovskiy.pdf>

- Kameko, V. F., & Binkevych, V. V. (2007). *The town of the Zaporozhian Cossacks New Kodak. Local history essays about the monuments of Nadporozhye*. Dnipropetrovsk: Porogy.
- Kavun, M. E. (2003). *The origin and early history of the city of Katerynoslav*: author's abstract. dis candidate of historical sciences: 07.00.01. Dnipropetrovsk, 19.
- Kavun, M. E. (2005). *Historical and cultural interpretation of the urbanization process in contact Zones* (experience in modeling the genesis and early history of Novomoskovsk). *Dnieper region: historical and local history research: collection of scientific works* (2005) / ed. by col. : S. I. Svitlenko (ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, 2, 74–90.
- Kochergin, I. O. (2005). The Cossack period in the history of the city of Dnipropetrovsk. *Sicheslavsky almanac: collection of scientific. pr. from the history of the Ukrainian Cossacks*. Dnipropetrovsk, 1, 175–182. <http://hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/fff43662-8f52-4a70-a56d-f44f7824693f/content>
- Kosh Archives of the New Zaporozhian Sich. Corpus of Documents 1734–1775* (2003) / editor-in-chief col. P. S. Sokhan (head) [et al.]; editor-in-chief of the volume: L. S. Histsova (senior editor) [et al.]. Kyiv, 3, 952.
- Kovaleva, I. F. (2008 a). Research of the Bogoroditskaya fortress in 2007. *Pearls of the Cossack Prysmar 'ye: the town of Samar 'ye and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / ed.: I. F. Kovaleva (res. ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 59–62.
- Kovaleva, I. F. (2008 b). The place of Samara in the system of monuments of the Dnieper region of the Cossack times. *Pearls of the Cossack Prysmar'ya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / editors: I. F. Kovaleva (responsible editor) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 73–77.
- Kovaleva, I. F. (2017). To the question about the founding of the Cossack town of Samar. *Dnieper region: historical and regional research: coll. of science works* / ed. number : S. I. Svitlenko (rep. ed.) and others. Dnipropetrovsk: «Grania» publication, 28 – 35.
- Makarevsky, F. (2000). *Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav diocese: churches and parishes of the late XVIII century* / edited by V. G. Dolgopolo. Dnipropetrovsk: Dniproknysa OJSC, 1080.
- Mytsyk, Yu. A. (1997). *Cossack region: essays on the history of Dnipropetrovsk region in the 15th–18th centuries*. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk State University, 176.
- Pearls of the Cossack Prysmar 'ye: the town of Samar 'ye and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* (2008) / I. F. Kovaleva (res. ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 2008, 168.
- Prato, G., & Pardo, I. (2016). Urban anthropology. City: history, culture, society. *E-journal of urban studies*, 1, 11–43. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://mics.org.ua/wpcontent/uploads/2016/08/04pdf>
- Repan, O. (2020). Cossack era in the history of the city of Dnipro. *Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th–18th centuries: a collective monograph* / edited by O. Repan; Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: K.I.S., 193–226.
- Serhiychuk, V. I. (1991). *In the Name of the Zaporozhian Army: Ukrainian Cossacks in International Relations of the 16th – Mid-17th Centuries*. Kyiv: Publishing House «Ukraine», 253.
- Shalobudov, V. M. (2008 a). New finds of 17th-century coins on the territory of the Bogoroditskaya fortress. *Pearls of the Cossack Prysmar'ya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / edited by I. F. Kovaleva (responsible editor) and others. Dnipropetrovsk: Dnipropetr. Nat. University, 107–109.
- Shalobudov, V. M. (2008 b). Numismatic collections from the town of Samar - the Bogoroditskaya fortress. *Pearls of the Cossack Prysmar'ya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / ed.: I. F. Kovaleva (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 87–92.
- Shvydko, G. K. (2001). Search for truth (to the initial history of the city of Dnipropetrovsk). *Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures: collection of scientific works ed. col.: S. I. Svitlenko (res. ed.) et al.* Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 1, 107–121.
- Skalkovsky, A. O. (2003). *History of the New Sich, or the Last Kosh of Zaporozhye* / preface and commentary by G. K. Shvydko; trans. from Russian by T. S. Zavgorodnia, Dnipropetrovsk: Sich, 678.
- Sossa, R. I. (2007). *History of mapping the territory of Ukraine: Textbook*. Kyiv: Lybid, 336. <https://archive.org/details/sossa2007/page/335/mode/2up>
- Sources from the history of Southern Ukraine. Descriptions of Steppe Ukraine in the last quarter of the 18th – early 19th centuries* (2009) / edited by A. V. Boyko. Zaporizhzhia, 10, 434.
- Sources from the history of Southern Ukraine. Descriptions of Steppe Ukraine of the last quarter of the XVIII – early XIX centuries* (2009) / edited by A. V. Boyko. Zaporizhzhia, 10, 432.
- Starostin, V. S. (2004). *The Capital of the Steppe Land. Dnipropetrovsk. Essays on the History of the City*. Dnipropetrovsk: Dniproknysa OJSC, 279.
- State Archives of Dnipropetrovsk Region (1966–1968). F. R-4540. Op. 1. File 890. 98 sheets. Extracts from documents on the history of the city of Novomoskovsk.*
- Storozhenko, Oleksa (2017). *Memories of Mykyta Leontiyovych Korzh* / introductory article by M. Chaban. Dnipro: LIRA, 162.
- Svitlenko, S. (2012). The problem of urban genesis of Dnipropetrovsk: historiographic traditions and innovations. *Scientific notes. Collection of works of young scientists and postgraduates* / Institute of Ukrainian archaeography and source studies named after M. S. Hrushevskiy of the NAS of Ukraine. Kyiv, 25, 148–164. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Naukovi_zapyskyZbirnyk_prats_molodykh_vcheny/Tom_25.pdf
- Svitlenko, S. I. (2010). Urban genesis of Dnipropetrovsk: features of the process in pre-modern times. *Dnieper region: historical and local history studies: collection of scientific works* / ed. col.: S. I. Svitlenko (ed.) Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetr. National University, 8, 13–25.
- Svitlenko, S. I. (2017). On the problem of the chronology of the city of Dnipro. *Dnieper region: historical and local history studies:*

- collection of scientific works / ed. col.: S. I. Svitlenko (ed.) and others. Dnipro, 15, 36–52.
- Urbanistic Ukraine: at the Epicenter of Spatial Changes: A Collective Monograph (2017) / edited by K. Mezentssev, Ya. Oliynyk, N. Mezentseva. Kyiv: Phoenix Publishing House, 438. http://chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.geokiyiv.org/pdf/Urban_Ukraine.pdf
- Veklenko, V. O. (2008). Analysis of cartographic materials for historical toponyms of Lower Samaria. *Pearls of the Cossack Prysamaria: the town of Samar and the Mother of God fortress: [theme. coll.]* / edited by: I.F. Kovaleva (res. editor.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetr. National Univ., 31–41.
- Vermenych, Ya. (2012). Borderland as a socio-cultural phenomenon: spatial dimension. *Regional history of Ukraine: collection of scientific articles*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 6, 67–90. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/daac8fc1-3194-4046-a864-dc1381a5e333/content>
- Vermenych, Ya. V. (2004). Theoretical and methodological problems of historical urbanism. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 21–38.
- Vermenych, Ya. V. (2011). *Historical urbanism in Ukraine: theory of urban studies and chronology methodology*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 306. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Yavornytsky, D. I. (1989). *History of the city of Ekaterinoslav*. Dnepropetrovsk: Promyn, 197.
- Yavornytsky, D. I. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 volumes / editors: P. S. Sokhan (chairman) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 1, 592.
- Yavornytsky, D. I. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 vols. / ed.: P. S. Sokhan (head) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 2, 560.
- Yavornytsky, D. I. (1991). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 vols. / ed.: P. S. Sokhan (head) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 3, 586.
- Zaruba, V. (2013). *Fortress over the Kodak Rapids*. Dnipropetrovsk: Lira, 60.

Archaeological Research on the Territory of Novyi Kodak (Dnipro) in 2025

UDC 903]:069.8(477.63)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172684>**Starik Oleksandr¹****Ph.D., Director of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi,****<https://orcid.org/0000-0001-8419-6853>, oleksandrstarik79@gmail.com****Lando Evgeni²****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2608-931X>, lando.evgen@pdaba.edu.ua****¹Dnipro National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi (Dnipro, Ukraine)****²Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)**

Abstract.

Purpose of the article to present the results of archaeological research conducted by the expedition of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi in 2025 on the territory of the Novyi Kodak residential area of the Novokodak District of the city of Dnipro. Relevance: the article publishes a characterization of the cultural layer obtained during the first official archaeological survey of Novyi Kodak. A complex of finds is introduced into scholarly circulation, highlighting the features of the early modern and modern development of the city of Dnipro.

Research methods – historical-typological, historical-chronological, stratigraphic methods, and archaeological survey. Type of article – empirical.

Practical significance. The research results may be used by specialists in teaching such disciplines as Fundamentals of Archaeology, Local History Studies, Heritage Studies, etc. More broadly, the information may be of interest to anyone concerned with the history and archaeology of Ukraine.

Results. The results include a description of the stratigraphy of three test pits (2 × 2 m) and one trench (4 × 1 m), which provides insight into the architectural features of the natural-historical landscape. The Collection Inventory section of the archaeological report includes sixty-six items of historical and cultural value, which will soon augment the museum's collections.

Conclusions. The assemblage of finds makes it possible to trace the continuity of the historical development of Novyi Kodak beginning in the 18th century. The early modern period is represented mainly by fragments of pottery and one coin dated to 1757. The vast majority of materials date to the second half of the 19th century and the first quarter of the 20th century. These include fragments of ceramic and glass vessels, iron tools, cartridges, fragments of roof tiles, and other items. They testify to extensive trade connections, everyday life practices, aesthetic preferences, and the solid economic status of the inhabitants. The archaeological survey enabled the first steps to be taken and outlined further tasks for studying the past of Novyi Kodak, a site of key importance for our region.

Keywords: cossacks, archaeological excavations, pottery fragments, roof tiles

Археологічні дослідження на території Нового Кодаку (м. Дніпро) у 2025р.

Старік Олександр¹, Ландо Євген²**¹Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (Дніпро, Україна)****²Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)**

Анотація.

Мета статті – презентація результатів археологічних досліджень, що проводились експедицією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького на території житлового масиву Новий Кодак Новокодацького району м. Дніпра. у 2025 р. Актуальність: публікується характеристика культурного шару, отримана під час першої офіційної археологічної розвідки Нового Кодаку. До наукового обігу вводиться комплекс знахідок, що висвітлює особливості ранньомодерного та модерного розвитку міста Дніпра.

Методи дослідження – історико-типологічний, історико-хронологічний, стратиграфічний, археологічна розвідка. Тип статті: емпірична.

Практичне значення – результати дослідження можуть бути використані фахівцями при викладанні таких дисциплін, як «Основи археології», «Краєзнавство», «Пам'яткознавство» тощо. У більш широкому сенсі інформація може стати у нагоді всім, хто цікавиться історією та археологією України.

Результати. До результатів дослідження належить опис стратиграфії трьох шурфів (2х2м) та траншеї (4х1м), що формує уявлення про особливості архітектури природно-історичного ландшафту. До відображеного у археологічному звіті Колекційного опису увійшло шістьдесят шість предметів, які становлять історико- культурну цінність та недовзі збільшать музейну фондovu збірку.

Висновки. Колекція знахідок дозволяє простежити безперервність історичного розвитку Нового Кодаку, починаючи з XVIII ст. До ранньомодерної доби належать, в основному, фрагменти гончарного посуду та одна монета 1757р. Переважна більшість матеріалів датується другою половиною XIX – першою чвертю XX ст. Це фрагменти гончарного та скляного посуду, залізні знаряддя праці, набой, уламки черепиці тощо Вони свідчать про широкі торговельні зв'язки, особливості побуту, естетичні смаки та гідні статки мешканців. Археологічна розвідка дозволила здійснити перші кроки та окреслити подальші завдання з вивчення минулого визначального для нашого регіону Нового Кодаку.

Ключові слова: козацтво, археологічні розкопки, фрагменти посуду, черепиця

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 08.04.2026

Вступ.

У вересні-листопаді 2025р. експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького під керівництвом директора закладу, кандидата історичних наук Олександра Старіка (Дозвіл Міністерства культури та стратегічних комунікацій України №82/113/50-25 від 16.07.2025р.; Кваліфікаційний документ кваліфікаційної ради з питань видачі кваліфікаційних документів №135/25 від 24.04.2025 р.) проводила археологічну розвідку на території житлового масиву Новий Кодак Новокодацького району м. Дніпра. Замовник послуг – Управління з питань охорони культурної спадщини Дніпровської міської ради, відповідно до Програми охорони культурної спадщини та збереження історичного середовища м. Дніпра на 2021 – 2025 роки.

До складу учасників входили: експерт будівельний I категорії з технічного обстеження будівель та споруд Є.О. Ландо; завідувачка відділу археології музею О.В. Рутковська; с.н.с. відділу археології, відповідальна за камеральну лабораторію К. М. Мусієнко; н.с. відділу археології Я. Гураль, С. Сосновський;

студенти історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара Д. Кравець, Є. Логвіна; волонтер М. Летинський. Науковим консультантом з історико-архітектурних досліджень виступив О.В. Харлан - кандидат архітектури, доцент ННІ ПДАБА УДУНТ, президент УНК ІКОМОС.

Мета дослідження полягала у виявленні та науковому вивченні решток життєдіяльності людини.

Музейники користувалися діючими методиками дослідження поселень. Результати отримували за рахунок аналізу стратиграфії і культурного шару розвідувальних шурфів (2,0х2,0м) та траншеї. Перекопи, різні за функціональним призначенням та часовими рамками, розкопувалися згідно з інструкцією дослідження ґрунтових могильників. Вивчення території проводилося пошарово без застосування механізмів. Під шаром розуміється довжина штика лопати, яка складає 25 см. Після зняття кожного шару проводилася зачистка площі та стінок шурфу. Кожна знахідка фіксувалась із вказівкою на глибину залягання від сучасної поверхні.

Сучасний житловий масив Новий Кодак розташований в межах III–IV тераси річки Дніпра. На корінному правому березі поширені темно-каштанові ґрунти, що утворилися на схилах та терасах Наддніпрянської височини (степова та лісостепова зони). Ці ґрунти сформувалися на суглинках і супісках, часто з включенням кам'янистих порід. У межах міста, переважно у місцях розташування промислових і житлових будівель, також є антропогенно змінені ґрунти, які формуються під впливом господарської діяльності людини.

Загальна площа дослідження склала 16м² (3 шурфи 2х2м та траншея 4х1м). За згодою власника ділянки, два шурфи було закладено на території приватної садиби Олексія Олексійовича Шпака за адресою вул. Семена Бардадима, 65. Один шурф та траншея були розбиті на звалищі між вулицями Старшинська, Старий Вал та Двірцева.

Рис.1. Місцезнаходження пам'ятки. Межі новокодацької фортеці з позначенням шурфів та траншеї (за О. Харланом)

Результати дослідження.

Шурф 1. Розміри: 2х2м. Шурф закладено на подвір'ї перед будинком по вул. Семена Бардадима, 65. Його стратиграфія наступна:

0 – -10 (-25)см – сучасний гумусовий горизонт (урбанозем). Темно-коричневий, містить сучасні включення, коріння, шматочки будівельного сміття;

-10(-25)см – -70(-75)см – лесоподібний суглинок, світло-жовтий, дрібнопиловатий, слабо структурований, з карбонатними включеннями;

-70(-75)см – -260(-265)см – лес (основна товща) – світло-жовтий, пиловатий, пористий;

-260(-265)см – -295 (-300)см – делювіальні суглинки світло-жовтого кольору.

В західному профілі шурфу на глибині від 35 і до 50см спостерігається яма підпрямокутної форми, яка не заходить до площини шурфу. Її видно тільки в розрізі стіни, а розміри 40х15см. В заповненні ями верхній шар складає попіл, тоді як під ним – деревне вугілля. У північно-західному куті шурфу на глибині

110см було зафіксовано 2 природних гранітних камені (20х15см; 18х15см).

На глибині від 130 і до 150см у південно-західній частині шурфу було досліджено яму підпрямокутної в плані форми, розмірами 100х70см. Її заповнення складається з гумусо-суглинкової суміші з вкрапленнями вугілля, залізних шлаків.

У південно-східному куті шурфу з глибини 50см зафіксовано підтрикутну в плані яму, яку добре видно на південному та східному профілі. Її глибина сягає до 150см, а розміри в плані: 80х100х120см. Заповнення ями доволі строкате: прошарки гумусо-суглинкової суміші з включенням вугілля, залізних шлаків, будівельного сміття, гранітних камінців, кісток тварин, фрагментів скляного та гончарного посуду, гільз, куль тощо. Серед найбільш цікавих знахідок, що датують яму другою половиною XIX – першою чвертю XX ст., відмітимо фарфоровий чайничок та керамічну пляшку з-під бальзаму.

Рис.2. Стратиграфія Шурфу 1.

Шурф 2. Розміри: 2х2м. Шурф закладено на подвір'ї по вул. Семена Бардадима, 65. Його стратиграфія наступна:

0 – -10(-15)см – сучасний гумусовий горизонт (урбанозем). Світло-коричневий, містить сучасні включення, коріння, шматочки будівельного сміття;

-10(-15)см – -25 (-30)см – світло-жовта глина із залишками фарби – підлога будівлі початку XX ст;

25 (-30)см – -65 (-70)см – лесоподібний суглинок, жовто-бурий, дрібнопиловатий, слабо структурний, з кротовинами;

-65 (-70)см – -195 (-200)см – лес (основна товща) – світло-жовтий, пиловатий, пористий. В південно-східній частині шурфу на глибині від 40 і до 80см досліджена яма, в заповненні якої попіл, пісок, фрагменти гончарного та скляного посуду, кістки тварин. Яма підпрямокутна в

профілі та плані, розмірами 40х50см. Подібна по заповненню яма, розмірами 40х40см, зафіксована по центру південного профіля шурфу. Її глибина від 40 до 100см. У північному профілі на глибині 80см знаходилась невелика підвальна ямка, розмірами 25х15см, зі шматками шкіри.

Шурф 3. Розміри: 2х2м. Шурф закладено на території сучасного звалища між вулицями Старшинська, Старий Вал та Двірцева. Його стратиграфія наступна:

0 - 40(-60) см – урбанозем, сучасне сміття ХХІ ст. (пакети, фрагменти посуду, залізні шлаки, взуття і т.п.);

-40(-60) – -70(-80) см – білий сучасний пісок (завезений, за словами місцевих мешканців, у 60-х рр. ХХ ст.);

-70(-80) см – -85(-100) см – каміння з жорствою (можливо, бруківка середини ХХ ст.), залізним шлаком, фрагментами посуду ХХ ст., кістками тварин;

-85(-100) см – -185(-200) см – лес світло-жовтий пілуватий пористий;

-185(-200) см – -240(-300) см – делювіальні суглинки з уламками корінних порід (світло-кремового кольору з гранітним камінням);

- 240 (300) см – корінні породи сіро-рожевого кольору, тріщинуваті.

Стратиграфія шурфу показала, що лінія залягання корінної породи знижується у напрямку південь-північ з глибини 240 до 300 см. У південно-східній частині шурфу, над корінною породою, на глибині від 210 до 240 см розчищене скупчення гранітного каміння, яке утворює фундамент споруди ХХ ст., скоріше за все, господарського призначення. Середні розміри каміння – 40х60см. Кут споруди тягнеться з південно-східного кута шурфу до північного. Відповідно, стіна подовжується в південно-східному напрямку. У північно-східному куті шурфу, над материковим шаром, знайдені дуже корозовані залишки залізного відра.

Траншея 1. Розміри: 4х1м. Траншею закладено на території сучасного звалища між вулицями Старшинська, Старий Вал та Двірцева. Її стратиграфія наступна:

0 – 60(-80) см – урбанозем (сучасне сміття ХХІ ст.);

-60(-80) см – -120 см – сірий гумусований ґрунт з глинистими вкрапленнями та заповненням фрагментами черепиці, шлаків, попелу;

-120 см – -160(-180) см – черно-сірий шар гумусованого ґрунту, щільно спресований;

- (-160)-180 см – -200(-220) см – делювіальний суглинок, з уламками корінних порід;

-200(-220) см – корінні породи сіро-рожевого кольору.

В східному профілі шурфу з глибини 70 см зафіксовано яму, яку не видно в плані (від краю північно-східного кута шурфу до початку ями 90см). Вона закінчується на глибині 100 см. По краях яма обмазана крейдою чи вапном. В заповненні спостерігається

залізний дуже корозований шлак, вугілля, попіл, фрагменти скла, залізна проволочка, сміття. Яма мала трапецієподібну форму (ширина по верхньому краю 100см, по нижньому – 70см; висота 30см).

У південному та західному профілі першого пікету траншеї на глибині від 90 і до -160 (-180) см своїм темно-коричневим кольором ґрунту виділяється яма розмірами 60х60х60см. Вона вписана до значно більшої за розмірами ями (її профіль добре спостерігається по східній та західній стінці першого пікету і повністю охоплює весь пікет по південній стінці). В заповненні останньої сучасні фрагменти штукатурки, пофарбовані в синій та зелений кольори. В середині цього пікету проходить сучасна залізна труба на глибині 150 см.

Ближче до північного краю траншеї на глибині 50см знайдено вапняковий камінь (40х25х15см), прямо під яким та трохи південніше зафіксовано ще один (з пісковика?), утворений з двох блоків (горизонтального (28х10х12см) та вертикального (70х28см)). Між камінням видно вмуровані фрагменти черепиці. Можливо, це опорна стіна огорожі, яка продовжується за межами траншеї (загальна глибина стіни від 70/80см до -200см).

Загальний опис знахідок. Найдавніший культурний горизонт за результатами археологічної розвідки впевнено датується ХVІІІ ст. Зокрема серед керамічного комплексу можемо виділити форми посуду, властиві саме для цієї доби. Із заповнення побутової ями першого шурфу привертає увагу глиняна стопка конічної форми із звуженням до денця (h – 4,7см; d вінець – 4,1см; d денця – 2см). Її поверхня зовні та подекуди по зрізу вінець вкрита світло-зеленою поливою. Подібні стопки, хоч і не часто, зустрічаються дослідникам на пам'ятках козацького часу. І навпаки, до масового ранньомодерного матеріалу належать фрагменти мисок-покришок. Один з таких так званих «димлених» типів мав неширокі, відігнуті назовні вінця з округлим зрізом. Не дивлячись на те, що знахідки з Шурфу 1 переважно датуються другою половиною ХІХ - першою чвертю ХХ ст., на глибині від -45 до -60 см фіксуються фрагменти більш раннього посуду.

З культурного шару Шурфу 2 походить мідна монета «Дві копійки» (d -3,1 см). Вона має гладкий гурт, на аверсі – імператорський вензель, над яким викарбувана корона. По боках від вензеля дата «1757». Вензель оточує вінок з гілок лавра та дуба, що знизу поєднані бантом. На реверсі – Георгій Переможець поціляє списом змія-дракона. Над вершиною номінал: «ДВЕ КОПЕЙКИ». На глибині від -35 до -80см зустрічаються фрагменти стінок і вінець переважно горщиків та мисок, характерних для ХVІІІ ст. Вінця, зазвичай, дещо відігнуті назовні, подекуди прямі, з округлим і, нечасто, пласким зрізом. Мешканці Нового Кодаку користувались як посудом світлих кольорів, випаленим в окисному середовищі,

так і «димленим», з використанням відновлювальних процесів. Почасти посуд прикрашався поливою зеленого та жовтого кольорів, природніми фарбами, штампом. У керамічному тісті зафіксовані домішки дресви. Один доволі великий фрагмент стінки товстостінної гончарної посудини був зсередини вкритий жовтою поливою, тоді як зовні частково зеленою. Він привернув увагу нанесеними по торцю кількома насічками, які можуть свідчити про повторне використання в побуті. Майже повна відсутність фрагментів кахель в заповненні шурфу може вказувати на певну відстань від стаціонарного тогочасного житла. Є вірогідність, що перші шурфи були розбиті в зоні еспланади новокодацької фортеці. До колекційного опису увійшов лише один фрагмент коробчастої кахлі з частиною властивого для барокового стилю рослинного орнаменту.

Серед матеріалу траншеї через перевідкладеність шарів відмітимо лише кілька фрагментів вінець гончарного посуду, який доволі широко датується XVIII–XIX ст. Один фрагмент макітри вкритий світло-жовтою поливою та прикрашений двома синіми оперізуючими лініями. Другий фрагмент прямих вінець горщика з округлим зрізом. Він орнаментований оперізуючими прямими та хвилястими лініями, нанесеними опискою. Третій фрагмент вінець миски з бежевою поверхнею, яка по зовнішньому краю орнаментована вдавленими оперізуючими лініями. Глибина їх фіксації: -130 - 140 см.

Фрагменти стінок скляного посуду зеленого кольору, знайдені під час дослідження, також досить умовно пов'язуємо з періодом XVIII –XIX ст.

Наступний хронологічний горизонт позначається другою половиною XIX- першою чвертю XX ст. Серед керамічного посуду найчастіше зустрічаються фрагменти мисок. Відмітимо екземпляр з невисокими вінцями, що виступаючи назовні утворюють комірць. Зріз плаский, спостерігається характерний для цього виду посуду злам. Поверхня зсередини та зовні вкрита теракотовою поливою. Миска орнаментована коричневою хвилястою та білими прямими оперізуючими лініями, нанесеними поливою. На переході до денця є залишки орнаменту, нанесеного зеленою поливою. Ще один фрагмент вінець з округлим зрізом від невеликої мисочки, поверхня якої зовні та зсередини була вкрита коричневою поливою. Зсередини білою поливою нанесені дві прямі оперізуючі лінії, тоді як зеленою – хвиляста лінія. Традиційно доволі поширеними в ранньомодерний час були горщики. Зокрема, до колекційного опису увійшов фрагмент невисоких прямих вінець з прилеглою стінкою гончарного горщика, вкритих з обох боків зеленою поливою. Також зсередини та зовні жовтою поливою вкривалося горло глека, знайдене у Шурфі 1. Музейну збірку поповнить лише одне денце, склеєне з фрагментів. Не дивлячись на те, що по ньому важко визначити вид

посуду, але вдалося реконструювати діаметр (6,2 см).

Значну цікавість викликала керамічна пляшка видовженої циліндричної форми (31x8,5x0,7 см). Її фрагменти походять з глибини близько 65 см (яма Шурфу 1). Пляшка має невисокі, з комірцем та трикутним зрізом вінця, петельчасту ручку. На тулубі клеймо у вигляді стилізованого зображення пляшки з надписом: «РИЖСКИЙ БАЛЬЗАМЪ НАСТОЯЩИЙ «ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ»». Відомо, що у 1837 р. у Санкт-Петербурзі купець другої гільдії (офіційно належить до купецького стану з 1857 р.) Юліус Цезар заснував завод по виробництву алкогольної продукції, зокрема зубровки та ризького бальзаму. Після його смерті дружина Августина-Марія Цезар разом із зятем Алеппіусом-Бенедиктом Бартельсом утворюють Товариство «Юлій Цезар» (1882 р.). Як зазначено у рекламі товариства, «НАСТОЯЩИЙ РИЖСКИЙ БАЛЬЗАМЪ» у 1904р. отримав вищу нагороду за якість на виставці у Лондоні. У 1915 р. горілчаний завод «Юлій Цезар» було ліквідовано. Таким чином, вказана вище пляшка може бути датована 1837-1915 рр.

Рис. 3. Пляшка керамічна.

Серед знахідок нерідко зустрічаються фрагменти фаянсового та порцелянового посуду. Наприклад, фрагмент вінець фаянсової тарілки з округлим зрізом був вкритий синьою та білою поливами. З

другого шурфу походять фрагменти денця та вінець фаянсової тарілки із зображенням, нанесеним у техніці деколь. На денці з оперізуючим кільцевим виступом було клеймо (збереглася риска, нанесена коричневою фарбою). Таріль мала округлий зріз вінець, а зсередини була орнаментована коричневим відтиском на білому фоні: рослинні мотиви, башта, шпиль.

У цьому ж шурфі на глибині 140 см знаходився фрагмент денця фаянсової посудини (таріль?) з клеймом. На поверхні білого кольору зображене зелене клеймо: два леви з висолопленими язиками тримають щит. Над ними напис: «KAMENNOBROD», а знизу «A. F. SUSMANN» (Айзік-Фішель (Фелікс) Зельманович Зусьман). Таріль вироблена на Кам'янобрідському фаянсовому заводі у період з 1900 по 1917 рр. Вважається, що виробництво було засноване близько 1850 р. у с. Білотин (зараз Хмельницька область) князем Владиславом Яблоновським і через фінансові проблеми перейшло до княгині Людгарди Яблоновської. Продукція в основному складалась з медичного посуду та настінних прикрас з порцеляни. На початку 1860-х рр. завод придбав підприємець Зельман Зусьман, який у 1876 р. частково перевіз його до містечка Кам'яний Брід (зараз – Житомирська область). (Фарфоръ и фаянс..., 1903, с.126-127). Доволі швидко обіг виробництва перебільшив 40 тис. карбованців, але своєму розвитку завод завдячує спадкоємцю Айзіку-Фішелю (Феліксу) Зельмановичу Зусьману. Саме за його керівництва обсяги досягли 84 тис. карбованців, а кількість працівників збільшилась до 100 осіб (Фарфоръ и фаянс..., 1903, с.114). Продукцію реалізовували у Польщі, Німеччині, Австрії та інших країнах Європи. У 1892 р. пожежа знищила 17 кам'яних і дерев'яних будівель заводу, але власник, отримавши кредитування зміг відновити і модернізувати виробництво «ваз, тарілок, сервізів, декоративних виробів, настінних прикрас, малої пластики» (<https://ludamilia.wixsite.com>). На виставках у Полтаві (1887 р.), Одесі (1895 р.), Києві (1897 р.) Кам'янобрідський завод нагороджувався почесними відгуками, великою золотою та срібною медалями. Цікавим виявився внутрішній розпорядок праці: «робочий день тривав 12 годин з двома півтора і годинними перервами, під час яких робітники могли користуватися безплатним окропом... Робочі - християни звільнялися від роботи в недільні та 17 святкових днів. Робочі - євреї звільнялися в суботні дні та перші, а також останні дні Пасхи, два дні П'ятидесятниці» тощо (<https://ludamilia.wixsite.com>). Припиняє своє існування Кам'янобрідський фаянсовий завод лише у 2009 р.

Із невеликих фрагментів, знайдених у Шурфу 1 на глибині близько 70см, пощастило зібрати порцеляновий чайничок (d денця -7,2см; висота – 8,5см; d вінець – 7см). Його ручка та кришечка були втрачені, тому зверху пристосована вита дротяна

саморобна ручка. На денці зображене червоне клеймо у вигляді стилізованої рослини, абрєвіатури, і напису: «ЗУСЬМАНЬ ГОРОДНИЦА». Чайничок вироблено на Городницькому порцеляновому заводі між 1882 та 1915 рр.

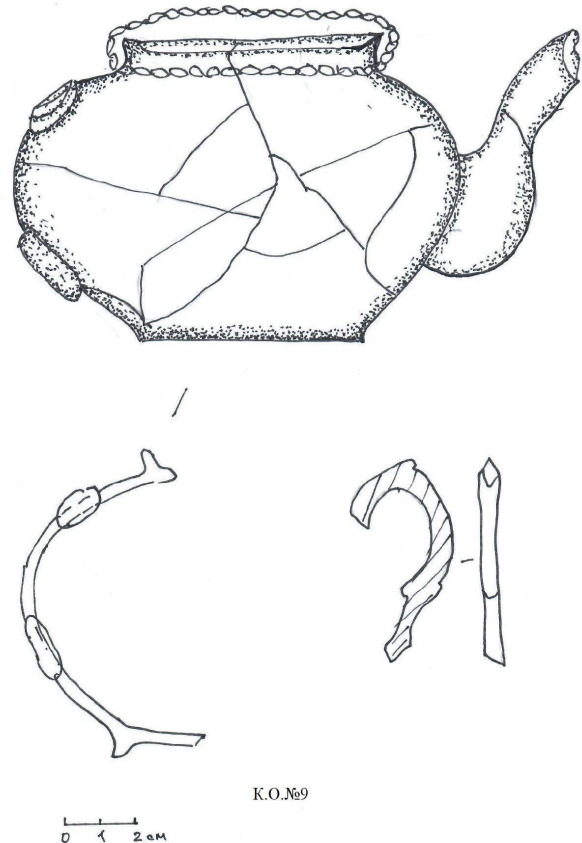

Рис. 4. Чайничок. Порцеляна.

Цікаво, що мануфактура в Городниці (зараз селище в Житомирській області) з 1882р. теж була орендована Айзіком-Фішелем Зусьманом, хоча її заснування відбулося між 1799 та 1803 роками. На 1887 р. в Городниці працювало два заводи А. Зусьмана з обігом у 40 та 35 тис. карбованців (загальна кількість робітників - 136), які пізніше були об'єднані. Матеріалом для виготовлення столових, чайних, кавових сервізів, умивальних наборів слугували як місцеві глини, так і завезені з Глухова (Фарфоръ и фаянс..., 1903, с.113). Дякуючи запрошеним з Чехії та Франції майстрам, підвищується якість продукції та застосовуються нові технології, що значно розширило асортимент та обсяги виробництва (випускаються скриньки для сухого чаю, туалетні флакони, кошики для фруктів, настільні скульптури тощо). По суті, талановитий підприємець створює власну порцеляново-фаянсову імперію, охоплюючи своїми виробами не тільки південно-західну частину Російської імперії, але і інші країни. Не залишилися осторонь і мешканці Нового Кодаку. Остаточо завод припинив своє існування лише у 2012 році.

В заповненні Шурфу 3 та Траншеї, закладених на місці сучасного звалища між вулицями Старшинська, Старий Вал та Двірцева, зустрічаються різні за розмірами фрагменти черепиці. За клеймами виробників черепицю можна розділити на три види. Перший вид «марсельської» черепиці з написом «FABRIQUE DE BRIQUES» (у перекладі з французької «цегельна фабрика») умовно датуємо 2-ю пол. XIX – 1-ю чвертю XX ст. Найчастіше вона трапляється на глибині від 80 до 105см.

Рис. 5. Черепиця.

Про другий вид черепиці з написом «ТИТОВЪ.» поки не пощастило отримати детальної інформації. Третій тип з клеймом «ЧЕРЕПИЧНЫЙ ЗАВОДЪ ПЕТРОВКА» був найбільш поширеним серед фрагментів. В Арцизькому історико-краєзнавчому музеї свого часу ідентична черепиця експонувалась на виставці (<https://mahala.com.ua/aktualne>). У 1899 р. на замовлення промисловця барона І. Є. Лезевіця «Технічна контора цегельно-черепичної, гончарної та вапнякової промисловості інженера Фелікса фон Моттоні» провела дослідження запасів глини між хутором Карлівка і селом Петрівка Одеського повіту. Петрівка заснована, за різними даними, або болгарськими переселенцями, або німцями-католиками, і була розташована за 20 км від Миколаєва. За результатами експертизи у 1900 р. було введено в експлуатацію черепично-цегляний завод «Петрівка». За короткий проміжок часу продукція заводу, завдяки якості та швидкому транспортуванню Південним Бугом, отримала неабияке поширення. Виробництво досягло 3,5 мільйона одиниць черепиці різних сортів та форм (навіть глазурованої) на рік (<https://mahala.com.ua/aktualne>). Черепиця експортувалась до Болгарії, Румунії, Туреччини. Революційні події зупинили виробництво, яке, тим не менше, відновилося у 1925 р. Підприємство існує в наш час під назвою "Санта-Петрівка". Дослідники і колекціонери черепиці до сих пір фіксують будинки на теренах Одеської та Миколаївської областей з дореволюційною черепицею заводу «Петрівка» на дахах. Тепер можемо впевнено говорити про її використання в Новому Кодаку.

Окрема форма черепиці без маркування виробника відновлена з фрагментів із заповнення траншеї на глибині від 60 до 75см. Її центральна частина плоска, по краях рельєфні виступи та заглибини для кріплення. Присутній вигин, можливо для гребня чи ребер даху. Розміри черепиці: 42,5х20х2см. Цікаво, що її окремі фрагменти були вмуровані у верхню частину вапнякової стіни з траншеї.

Рис.6. Черепиця.

Значну частину знахідок складають фрагменти та цілі форми скляного посуду. До колекційного опису увійшли кілька денців з прилеглими стінками, вінець з горлом пляшок та інших видів посудин з білого і зеленого скла. Денця, як правило, круглі, увігнуті до середини (діаметр одного з них 12,7см). З траншеї походить нижня частина скляної пляшки з прямокутним денцем, на якому рельєфна абревіатура: «06 С 99». На стінці видно літери «КА..». Також доволі цікавими виявились вінця, денце та фрагмент стінки флакона із синього скла. Такий колір характерний, зазвичай, для парфумерних флаконів, і рідше застосовувався в аптекарських формах посуду. Вінця циліндричні, зріз сплюснений (d вінець по

зовнішньому краю – 2,5 см). Денце із заокругленими кутами. На фрагменті стінки збереглися рельєфні літери: «ЫЛКН». Повністю вцілів аптекарський флакон зі світло-коричневого скла. Такий колір забезпечує захист від ультрафіолетових променів для активних речовин, збільшує ефективність та термін придатності препаратів. Флакон має циліндричний тулуб та невисокі, зі сплюсненим зрізом вінця. Він датується другою половиною XIX-першою чвертю XX ст.

У Шурфі 1 на глибині близько 115 см знайдено дві пляшечки від оцтової есенції (у однієї втрачена верхня частина). Скло біле прозоре. Тулуб трикутної в плані форми, тригранний, з мірними рельєфними рисками. Одна грань пласка, із залишками етикетки, друга з мірною поперечною рисою, третя з рельєфним написом на дві строчки: «Р. КЕЛЕРЪ и КО/МОСКВА». На денці позначка скляного заводу: «Ан.Д». Вінця заокруглені, з носиком. Горло, з потовщенням посередині, затикали корком і заливали сургучем. Розмір пляшки: 15х4х3,5 см. Скоріше за все, такі пляшечки виробляли у 1893-1917 рр. Роберт Романов Келер – відомий провізор, мануфактур-радикал, хімік, купець Першої Гільдії, меценат німецького походження. У 1862 р. він відкриває власний торговий дім по виробництву спецій і есенцій для горілчаних та кондитерських товарів. Через два роки Р. Келер фундує один з перших заводів по виготовленню етилового спирту. У 1882 р. провізор створює фабрику для переробки сировини у хімічні та фармацевтичні субстанції, а у 1893 р. "Фабрично-торгівельне товариство Р. Келер і Ко". Продукція фабрики отримала нагороду на Всесвітніх виставках у Чикаго (1893 р.) та Парижі (1900 р.). Вироби Товариства реалізовувались по всій Російській імперії, а також у Бухарі, Персії, Китаї. Перед революцією на фабриці Р. Келера нарахувалось близько 700 робітників, а обіг складав 2 млн. карбованців на рік. У 1917 р. фабрика була націоналізована і отримала назву «Фармзавод № 12». Вражає різноманітність краму підприємства Р. Келера: аптекарські, хімічні, парфумерні товари, хірургічні інструменти, предмети жіночої гігієни, мило, молочна мука для малюків, «составы для углекислых ванн» і, навіть, фарби для фарбування пасхальних яєць. Доволі поширеними і актуальними дотепер були переносні аптечки, які поділялися на такі типи: для селян, домашні, фабричні, кишенькові, для подорожей каретою, для подорожей потягом. Нововведенням була інструкція по застосуванню кожного препарату аптечки.

Кілька екземплярів скляного посуду, знайденого під час земляних робіт, передав мешканець Нового Кодаку О.О. Шпак. З його слів, предмети тяжіють до ділянки, де закладено Шурф 1. Серед них нижня частина скляного рецептурного флакона з білого напівпрозорого скла. Форма флакона підпрямокутна в плані та перерізі, бічні стінки заглиблені. На лицевому боці зображений імперський двоголовий орел під

короною. Над ним півколом йде напис «АПТЕКА», тоді як під гербом горизонтально написано «PHARMACIE». На протилежній стінці знизу аббревіатура «Г. и Д.». Подібні флакони набули поширення у другій половині XIX-першій чверті XX ст.

Досить цікавою виявилась скляна коричнева пляшка (19х5,6х5,6 см). Вона чотиригранна, з невисоким горлом, різьбою на вінцях. На двох протилежних стінках рельєфний напис: «UBER 200 YAHRE FALCKENTHAL». На одній стінці в колі зображений птах з розправленими крилами на гілці і в оточенні інших гілок. Над ним дата «1759р». На денці зверху рельєфний трикутник з нерозбірливим символом всередині, під яким цифри «120». У такі пляшки розливалися трав'яний лікер (міцність 35%). На його етикетці було зображення чоловічого монастиря Клостер Цінна (Бранденбург, Німеччина), заснованого у 1170 р. ченцями Цистерціанського ордена. За легендою, закоханий чернець розробив рецепт з 26 трав, після вживання якого йому пощастило позбутися гріховного кохання. З 1792 р. шинкар Йоганн Крістіан Фалькенталь з Лукенвальде розпочинає виробництво лікеру у промисловому масштабі. Пізніше засновується підприємство «C.W. Falckenthal Söhne», націоналізоване у 1952 р. (повернулося до родини Фалькенталь лише у 1990 р.). Напій у ювілейних пляшках виготовлявся у 1950-1960-ті рр.

До музейної збірки також увійшов скляний чотиригранний флакон (10,5х3,5х3,5 см). На одній його стінці зображений герб зі щитом в рослинному обрамленні, на якому видно 3 листка конюшини. У верхній частині герба зображено фігуру людини. Під гербом напис: «SCHUTZ MARKE». На протилежній стінці напис: «J.G.KIESOW IN AUGSBURG». На денці в колі цифра «5», під якою півколом позначення «1327 A».

Починаючи з кінця XVIII ст. в Європі набуває популярності торгівля так званими «універсальними бальзамами» або «еліксирами життя». Наш флакон використовувався для «життєвої есенції лікаря Кізова». Йоганн Георг Кізов народився у 1718 р. у родині камергера польського короля Станіслава Богуслава Лещинського. Він вивчав медицину в Страсбурзі, служив військовим хірургом та особистим лікарем вінценосних сімей. У 1762 р. Й. Г. Кізов оселився в Аугсбурзі (Німеччина), де і розпочав виробництво есенції, що нібито лікує «нетравлення шлунку, розлад шлунку та всі хвороби, що виникають з нього, а також закупорку вен, також при материнських та іпохондричних станах, а також при цинготах, особливо при лихоманці». Есенцію також передбачалося використовувати профілактично, дві-три рази на день, по половині або цілій ложці. На середину XIX ст. століття пляшка цього препарату коштувала 1 золотий 30 крейцерів (Martin Vyšohlid, 2018, str. 473–486).

Рис. 7. Флакон.

До нашого часу збереглися два варіанти складу «життєвої есенції лікаря Кізова», які розшукали чеські археологи, що вивчали знахідки подібного скляного посуду на території Праги. У першому випадку есенція містила: «мацерат з 6 частин ревеню, тирличу та шафрану, 8 частин куркуми (*Curcuma zedoaria*), перстачу медичного (*Veraniculum medicum*), мирри та теріаку, 32 частини алое та 860 частин галльського спирту». У іншому джерелі зазначається такий склад: «15 частин деревини гіркогo апельсина, плодів апельсина, цедри апельсина, 10 частин ревеню та алое, 5 частин куркуми, тирличу, щитка та розторопші, 2,5 частини шафрану та мирри, 320 частин десертного вина, 480 частин 80% спирту. Все це потрібно маринувати протягом 14 днів у закритому контейнері в досить теплого місці, потім пресувати та проціджувати. Потім мацерат розбавляють у 20 частинах концентрованого розчину сахарози (*sirupus simplex*) та 50 частинах ананасового соку». (Martin Vyšohlíd, 2018, str. 473–486).

Популярність цього напою у мешканців Нового Кодака не викликає подиву, враховуючи його надзвичайне поширення. На початок XX ст. продаж «життєвої есенції лікаря Кізова» відбувався навіть у Південній Африці. Доволі непросто визначити дату

виробництва знайденого флакону. Напис «SCHUTZ MARKE» говорить про те, що товарний знак, зображений на пляшці, захищений від використання іншими підприємствами. Цей напис фіксується на флаконах починаючи приблизно з 1880-х рр. Саме боротьба з підробками призводить до постійних змін у формі та зображеннях на пляшках. З 1806 р. до кожного флакону, який запечатаний гербом, додається листівка з описом ефектів та способу застосування препарату. Герб роду Кізових, які отримали спадкове дворянство, має вигляд щита з трьома зеленими листками конюшини на білому полі та пелікану з дитинчатами в гнізді на шоломі. На пляшці з Нового Кодака над щитом і шоломом зображений чоловік, який тримає в руці пляшку есенції. Аббревіатура на денці повинна позначати склоробний завод, який важко визначити через недослідженість теми (про це говорять німецькі колекціонери) та велику кількість виробництв (в основному на території сучасної Словенії та Сербії). Можемо припустити виготовлення вказаної пляшки між 1880 та 1920 рр.

XX ст. датуються такі чотири скляні пляшки, передані О. Шпаком. Вони мають кулясту, циліндричну та пірамідальну форму.

На глибині 40 см у заповненні Шурфу 1 знаходилася стальна підкова (4,5x4,2x0,3 см). Вона має вигляд зігнутої дугоподібної платівки, прямокутної в перерізі. Близьче до країв та посередині – круглі отвори. Схожі підкови використовувались в кавалерійських частинах Австро-Угорщини під час Першої світової війни. Можливо, з цією ж війною пов'язана знахідка кількох гільз та куль від патрона для гвинтівки Мосіна-Нагана калібру 7,62x54 мм. Свинцева прямокутна в плані і перерізі картеч зустрічається на глибині до двох метрів.

Серед побутових речей до колекційного опису увійшли два залізних напилка із загнутими кутами. У них полотна напівкруглі в розрізі, звужуються до кінця, хвостовик прямокутний в розрізі.

Також музейну колекцію поповнили дві мідні монети 1899 р. виробництва Санкт-Петербурзького монетного двору. Це «1/2 копійки» та «1/4 копійки» Миколи II з рубчастим гуртом, діаметром 1,3 і 1,6 см. Радянська мельхіорова монета «20 коп.», випущена у 1946 році, зафіксована в заповненні Шурфу 2.

Висновки.

Таким чином, комплекс знахідок, отриманий внаслідок археологічної розвідки, дозволяє простежити безперервність історичного розвитку Нового Кодака, починаючи з XVIII ст. До ранньомодерної доби належать, в основному, фрагменти гончарного посуду та одна монета 1757 р. Переважна більшість матеріалів датується другою половиною XIX – першою чвертю XX ст. Це фрагменти гончарного та скляного посуду, залізні знаряддя праці, набой, уламки черепиці тощо. Вони свідчать про широкі торговельні зв'язки, особливості побуту,

естетичні смаки та гідні статки мешканців. Місце розташування перших двох шурфів знаходиться або в межах (на думку О. Харлана) або поряд з bastionом фортеці. Найімовірніше, правильний – другий варіант, враховуючи потужність та склад культурного шару. Шурф 3 та Траншея були закладені в місцях, де на мапі позначені будівлі XVIII ст. На жаль, через

інтенсивні будівельні роботи у XX ст., культурного шару козацької доби тут не виявлено.

Археологічна розвідка дозволила здійснити перші кроки та окреслити подальші завдання з вивчення минулого визначального для нашого регіону Нового Кодака.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Векленко В., & Філімонов Д. (2024). Козацькі витоки Дніпра: Міфи і реальність. Матеріали XII науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». *INSULA (електронне видання)*. 7, 112-138.
- Карпінська – Романюк, Л. (б.д) Кам'янобрідський фаянсовий завод: від Айзика Зусьмана до Асі Мікеєво. <https://ludamilia.wixsite.com/website-2/post/Kamianobridskyi-faience-factory-from-Aizik-Zusman-to-Asya-Mikeeva>
- Махала (2026) Інтернет видання Бессарабії. <https://mahala.com.ua/aktualne/v-artsyzkomu-istoryko-kraieznavchomu-muzei-prezentuvaly-unikalnu-kolektsiiu-cherepytsi-pid-nazvoiu-lutum/>
- Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2008). Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Концепція і проект видання О. Лазька. НАН України. Інститут історії України. К.: *Українські пропілеї*, С.37.
- Фарфоръ и фаянсъ Россійской Имперіи. Описание фабрикъ и заводовъ съ изображеніями фабричныхъ клеймъ.* (1903). Составилъ А. В. Селивановъ. Владимиръ.
- Харлан О. В. (2025). *Архітектурно-містобудівні та пам'яткоохоронні дослідження території колишньої фортеці Новий Кодак на теренах сучасного міста Дніпро.*
- Яворницький Д. І. (2005). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Вид. 3-тє, випр. і допов. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС.
- Martin Vyšohlid, M. (2018). Životní esence z Prahy-Libně. Archeologické nálezy novověkého farmaceutického obalového skla. *Archeologie ve středních čechách* 22., 473–486

REFERENCES

- Harlan, O. V. (2025). *Architectural, urban planning and monument protection studies of the territory of the former fortress of Novy Kodak on the territory of the modern city of Dnipro.*
- Karpinska – Romaniuk, L. (b.d.) Kamenobrid faience factory: from Aizik Zusman to Asya Mikeyevo. <https://ludamilia.wixsite.com/website-2/post/Kamianobridskyi-faience-factory-from-Aizik-Zusman-to-Asya-Mikeeva>
- Mahala (2026) Bessarabia Online Edition. <https://mahala.com.ua/aktualne/v-artsyzkomu-istoryko-kraieznavchomu-muzei-prezentuvaly-unikalnu-kolektsiiu-cherepytsi-pid-nazvoiu-lutum/>
- Martin Vyšohlid, M. (2018). Life essence from Prague-Liběň. Archaeological finds of modern pharmaceutical packaging glass. *Archaeology in Central Bohemia* 22, 473–486
- Porcelain and faience of the Russian Empire. Description of factories and plants with images of factory marks.* (1903). Compiled by A.V. Selivanov. Vladimir.
- Repan, O., Starostin, V., & Harlan, O. (2008). Palimpsest. Roots of the City: Settlements of the XVII–XVIII Centuries in the History of Dnipropetrovsk. Concept and Project of the Edition by O. Lazko. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: *Ukrainian Propylaea*, P.37.
- Veklenko V., & Filimonov D. (2024). Cossack origins of the Dnieper: Myths and reality. Materials of the XII Scientific and Practical Conference «History of the Zaporozhian Cossacks in Monuments and Museum Practice». *INSULA (electronic edition)*. 7, 112-138.
- Yavornytskyi, D. I. (2005). Zaporozhye in the remains of antiquity and legends of the people. View. 3rd, ed. and additional. Dnepropetrovsk: ART-PRESS.

Genesis and Chronology of Dnipro: Novokodatsky Continuity as a Basis for Decolonization of Urban History

UDC 94(477.63):352

DOI: <https://doi.org/10.15421/172685>**Kharlan Oleksandr**Ph.D. Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1473-6417>, o.v.kharlan@ust.edu.ua

Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The urgency of revising the founding date of Dnipro and establishing the Novyi Kodak version (1645) as the key urban core is driven by critical scientific, political-ideological, and socio-cultural factors. The scholarly reimagining of Dnipro's genesis through the prism of the Novyi Kodak continuity (1645) stems from an acute need to resolve the fundamental conflict between "paper" imperial history and the actual urban development of the Ukrainian Dnieper region.

The aim of the study is to provide a theoretical and factual scientific justification for 1645 (the time of the first documentary mention of Novyi Kodak as a town) as the legitimate founding date of Dnipro, based on the principle of the continuity of administrative, economic, and logistical processes. This justification is rooted in proving the inseparable link between the Cossack palanka center and the later provincial city, asserting that Dnipro did not "emerge" in the 18th century but transformed from an existing Cossack urban core.

Results. The study proves that the traditional dating of 1776 (the founding of Katerynoslav on the Kilchen) is scientifically untenable, as that project proved ephemeral and had no direct urban connection to the modern metropolis. Conversely, source analysis and the architectural-urban studies of O. Kharlan (2025) confirm that Novyi Kodak ensured the continuity of life on the right bank. It has been established that imperial authorities did not create the city ex nihilo but incorporated existing Cossack structures of Novyi Kodak and Polovytsia, utilizing their demographic and infrastructural resources. The Cossack logistical hub around the Novyi Kodak ferry became the economic "skeleton" upon which the industrial center later developed.

Conclusions. The author substantiates that recognizing 1645 as the official beginning of Dnipro's history is a key act of decolonization, shifting the community's identity from an "imperial gift" to an ancient center of free self-government. This necessitates an immediate revision of historical-architectural reference plans to protect the Cossack archaeological layer. Restoring the city's true 380-year age affirms Ukraine's agency in historical discourse and nullifies revanchist myths about the "cultivation of a desert" by external forces.

Keywords: history of Dnipro, Novyi Kodak, decolonization, urban continuity, Zaporozhian Cossacks, local self-government

Генезис та літочислення Дніпра: Новокодацький континуїтет як основа деколонізації міської історії

Харлан Олександр

Український державний університет науки та технологій (Дніпро, Україна)

Анотація.

Актуальність перегляду дати заснування Дніпра та утвердження Новокодацької версії (1645 р.) як ключового містобудівного ядра обумовлена кількома критичними чинниками: науковими, політико-ідеологічними та соціокультурними. Наукове переосмислення генезису міста Дніпра через призму Новокодацького континуїтету зумовлене гострою потребою розв'язання фундаментального конфлікту між «паперовою» імперською історією та реальною містобудівною тяглістю українського Подніпров'я.

Метою дослідження є теоретичне та фактологічне наукове обґрунтування 1645 р. (часу першої документальної згадки Нового Кодака як міста) як легітимної дати заснування Дніпра на основі принципу неперервності адміністративних, економічних та логістичних процесів (континуїтету). Це обґрунтування базується на доведенні нерозривного зв'язку між козацьким паланковим центром та пізнішим губерньським містом, що дозволяє стверджувати: Дніпро не «виник» у XVIII ст., а трансформувався з існуючого козацького урбаністичного ядра.

Результати. У ході роботи доведено, що традиційне датування Дніпра наказом 1776 р. (заснування Катеринослава Кільченського) є науково неспроможним, оскільки той проектний задум виявився ефемерним і не мав прямого містобудівного зв'язку з сучасним мегаполісом. Натомість аналіз джерел, розвідки В. Старостіна, О. Репана, І. Кочергіна та результати архітектурно-містобудівних досліджень О. Харлана підтверджують, що саме Новий Кодак забезпечив тяглість життя на правому березі.

Висновки. Автором обґрунтовано, що визнання 1645 р. офіційним початком літочислення Дніпра є ключовим актом деколонізації, який змінює ідентичність громади з «імперського подарунка» на давній осередок вільного самоврядування. Це вимагає негайного перегляду історико-архітектурних опорних планів для захисту козацького археологічного шару. Повернення місту його справжнього 380-річного віку утверджує суб'єктність України в історичному дискурсі та нівелює реваншистські міфи про «освоєння пустелі» зовнішніми силами.

Ключові слова: історія Дніпра, Новий Кодак, деколонізація, містобудівна тяглість, запорозьке козацтво, місцеве самоврядування

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 08.04.2026

Вступ.

Питання про час заснування та витоки міста Дніпро протягом останніх десятиліть перейшло з площини суто академічних дискусій у сферу стратегічної боротьби за національну ідентичність. Тривалий час у вітчизняній історіографії домінувала імперська парадигма, яка пов'язувала появу міста виключно указом Катерини II та закладенням Катеринослава Кільченського. Традиційне датування заснування Дніпра 1776 р. є не просто історичною помилкою, а частиною стратегічного імперського нарративу «екс-нігіло» (виникнення з нічого), його фундаментом, яке стверджувало, що до появи російської адміністрації у 1770-х рр. на цих теренах існував лише «дикий степ». Воно штучно обриває біографію регіону, маркуючи його як «порожній простір», цивілізований лише волею монархії. Ця міфологема виконувала важливу політичну функцію: вона легітимізувала територіальну експансію Російської імперії, представляючи її не як загарбання освоєних земель, а як «цивілізаційну місію» з упорядкування безлюдного простору.

Впровадження дати 1776 рік (закладення Катеринослава I-Кільченського) малонаметі перервати козацьку історичну тяглість. Офіційна історіографія свідомо ігнорувала тисячі місцевих мешканців, розвинену систему козацьких паланок, церковну мережу та сталі торгівельні шляхи, що вже існували навколо і в межах сучасного міста. Про ефемерність офіційного «першого» заснування свідчить те, що проєкт 1776 р. виявився мертвонародженням. Місто на річці Кільчень з потужними фортифікаціями, величезним фінансуванням та значною кількістю мультикультурного населення, проіснувало десятками років і було ліквідоване через стратегічні прорахунки, непридатність ландшафту та хвороби. Відповідно до сучасної урбаністики, цей об'єкт, що будувався на базі Богородицької фортеці (вона повинна була перетворитися на передмістя) не має прямої містобудівної тяглості з сучасним Дніпром. Використання цієї дати як точки відліку для сучасного мегаполіса є науково некоректним, оскільки вона позначає інше поселення, на іншій локації, яке не трансформувалося в нинішнє місто, а просто зникло.

Деконструкція імперського міфу вимагає відмови від дати, що базується на «указі монарха», на користь дати, що базується на реальному житті громади. Російська влада XVIII ст. застосовувала технологію адміністративного перейменування для стирання пам'яті про попередні поселення. Яскравим прикладом є наказ 1784 р., згідно з яким Новий Кодак на певний час був офіційно іменований «Катеринославом». Це робилося для того, щоб новостворене губернське місто отримало «готовий» адміністративний та демографічний ресурс, але при цьому його справжня назва та козацький статус були витіснені з офіційного обігу. Перехід

до Новокодацької версії (1645 р.) дозволяє визнати козацьке містечко Новий Кодак не «передмістям», а генетичним ядром Дніпра, відкинути роль Катерини II як «фундаторки», повернувши цю роль українському запорозькому козацтву, яке заклало економічний та логістичний фундамент задовго до появи імперських планів.

Таким чином, деколонізація літочислення Дніпра починається з усвідомлення того, що 1776 р. – це лише дата появи колоніальної адміністрації на вже освоєних та урбанізованих землях українського Подніпров'я.

Актуальність наукового переосмислення генезису міста через призму Новокодацького континуїтету (1645 р.) зумовлена необхідністю відновлення суб'єктності українського Подніпров'я. Метою статті є аргументація безперервності міського життя та обґрунтування 1645 р. як легітимної точки відліку літочислення мегаполіса.

Аналіз попередніх досліджень. Основи вивчення козацької минушини регіону та козацьких витоків міста були закладені у працях Д. Яворницького (1996) та А. Скальковського (1994), які зафіксували першоджерела з історії запорозьких поселень. Проте тривалий час ці розвідки існували в межах «імперського розриву», де козацькі населені пункти розглядалися лише як передісторія, а не органічна частина міста. Катеринославський єпископ Ф. Макаревський (Макаревський, 2000) наводить унікальні дані про містечко Новий Кодак і його окремі складові та інші козацькі поселення, терени яких територіально зараз знаходяться в адміністративних межах Дніпра.

З початку 2000-х рр. тема оновлення літочислення міста Дніпро привернула увагу значної кількості дослідників. З того часу слід констатувати в дослідницькому середовищі парадигмальний зсув у даті заснування міста, вихід на передній план актуальності спадкоємності (континуїтету) козацьких поселень, важливості спростування імперського міфу про «чистий аркуш» і пошуку методологічної альтернативи офіційній радянсько-російській версії (Дніпропетровськ, 2001; Брехуненко, 2002; Датування міста, 2008).

Сучасний етап досліджень ознаменувався переходом до концепції білінійності та поліцентричності урбогенезису, обґрунтованої доктором історичних наук, професором С. Світленком (2010; 2017). Його праці дозволяють розглядати генезис Дніпра як паралельний процес розвитку лівобережного та правобережного осередків міста, де саме останній став життєздатним ядром сучасного мегаполісу. Археологічне підґрунтя цієї тяглості забезпечене роботами доктора історичних наук, професора І. Ковальнової (2008; 2009; 2017), чий знахідки в Присамар'ї (зокрема нумізматичні артефакти першої половини XVII ст.) синхронізують

час активного освоєння обох берегів.

Особливе місце у доведенні містобудівної тягlosti посідає праця сучасних дослідників - кандидата історичних наук О. Репана, історика В. Старостіна, кандидата архітектури О. Харлана (Репан, Старостін & Харлан, 2008), розвідки історика і краєзнавця В. Старостіна (2004; 2010). В них порушується питання і деконструється «міф про пустку», з акцентом, що Катеринослав не просто виник поруч, а адміністративно та юридично інкорпорував структури Нового Кодака. На відміну від самарського осередку, де життя мало переривчастий характер, територія майбутнього Нового Кодака поступово визрівала як новий центр тяжіння, що згодом став базою для безперервного міського розвитку. Генезис паланкового міста був зумовлений не волею адміністраторів, а унікальною географією. Центральним елементом логістичного фундаменту став Новокодацький перевіз – найважливіша переправа через Дніпро, що з'єднувала Правобережжя з Лівобережжям та Кримським напрямком. Саме навколо цього перевозу сформувався комунікаційний вузол, до якого тяжіли шляхи, мережа козацьких зимівників та слобод (зокрема Половиця), система паланкового управління. Розвідка доктора історичних наук, професора І. Кочергіна (2005) вказує на Новий Кодак, як суто український урбаністичний проєкт без сторонніх ідеологічних нашарувань (на відміну від Старого Кодака (польської фортеці) чи Старої Самарі (де була московська фортеця). Важливим доповненням є дослідження краєзнавця В. Мороза (2010) і доктора історичних наук, професора Г. Швидько (2001), які фокусуються на ролі слободи Половиці як безпосереднього топографічного підґрунтя центральної частини сучасного міста. Логістична вісь «Новий Кодак - Половиця» створила той містобудівний скелет, на який згодом «наросла» тканина губернського міста. Навіть після офіційного заснування Катеринослава, його розвиток відбувався саме вздовж історичних шляхів між Новим Кодаком та Половицею у місці перевозу через Дніпро, що підтверджує їхню роль як першооснови.

Системне архітектурно-планувальне обґрунтування процесу містобудівної тягlosti представлено в роботах дослідника О. Харлана (Харлан, 2020, Харлан, Голуб & Шилкіна, 2020; 2023, 2025), в яких зібрано масив джерел, що підтверджують статус Нового Кодака як повноцінного міського центру задовго до імперської експансії. Його аналіз картографічних джерел підтверджує, що планування Нового Кодака (трасувальні напрямки колишніх фортифікацій) та Половиці (вулична мережа) не зникли, а були інтегровані в структуру сучасного міста, забезпечивши фізичну неперервність (континуїтет) міського ландшафту від 1645 р. до сьогодні.

Результати дослідження.

Аналіз розглянутих відомих матеріалів дозволяє

виділити кілька ключових версій датування міста Дніпро, кожна з яких ґрунтується на різних методологічних підходах (адміністративному, археологічному чи історико-безперервному).

Також існує пропозиція комплексної версії датування, яка виникла після аналізу матеріалів кількох «круглих столів». Вона враховує принцип безперервної міської традиції та наступні особливості: 1. Визнання козацького коріння (XVII ст.) – логічним є перегляд дати заснування у бік здавлення, спираючись на існування Нового Кодака (1645 р.) як сформованого міського осередку. Це дозволяє відійти від ідеологем «створення міста на порожньому місці» за волею імперії; 2. Поняття «Палімпсесту» – місто не як одномоментний акт заснування, а як нашарування різних періодів. Катеринослав не виник у пустелі, а «нашарувався» на вже існуючі структури (Новий Кодак, Половицю), поглинувши їх та використавши їхній людський та господарський ресурс. 3. Розмежування «заснування» та «утворення»: Заснування (правова категорія) – 1776/1787 рр. – як дати надання офіційного статусу губернського міста – центру новоприєднаної до Російської імперії території; Утворення (історична категорія) – середина XVII століття – як час виникнення сталого міського життя в межах сучасного мегаполіса.

Не викликає заперечень щодо процесу відновлення історії, очищення її від імперських наративів. Це – важлива складова переосмислення минулого та окрема складова процесу пригадування. Не дивлячись на запропоновані ідеї агломераційного підходу щодо виникнення міста на теренах існування кількох поселень, або теоретичної наробки поліцентричної та білінійної концепції виникнення міста на основі низки населених пунктів, основною ідеєю при визначенні виникнення і існування поселення вважається безперервний процес існування.

Найбільш обґрунтованою з погляду сучасної української урбаністики є версія, що веде відлік історії міста від середини XVII ст. (заснування Нового Кодака), визнаючи подальші імперські укази лише етапами зміни адміністративного статусу та назви вже існуючого поселенського вузла.

Новий Кодак на правому березі виконував роль стратегічного антипода фортеці Кодак (Старий Кодак). Якщо остання була інструментом польського контролю, то Новий Кодак розвивався як природне українське місто, що згодом стало столицею Кодацької паланки Війська Запорозького Низового. Містобудівна структура Нового Кодака відповідала класичним канонам українського барокового міста. Вона включала:

- оборонне ядро (найдавніше укріплення) – дерев'яно-земляні укріплення, що захищали адміністративні будівлі та соборну церкву;
- розгалужений посад (укріплений в пізніший

період існування) – територія ремісничих майстерень та житлової забудови, що свідчить про високу щільність населення;

- торгівельна площа – місце регулярних ярмарків, що інтегрували Новий Кодак у загальноукраїнську та міжнародну систему торгівлі.

Наявність соборної церкви Святого Миколая у Новому Кодаку є критично важливим аргументом на користь його міського статусу. У XVII-XVIII ст. статус «міста» (на відміну від села чи слободи) визначався саме наявністю соборного храму та наявністю духовного керівництва. Новий Кодак був релігійним центром величезного регіону, що підтверджує його ієрархічну першість над іншими поселеннями Подніпров'я, включаючи Половицю та тогочасні козацькі поселення навколо.

Розкриваючи принцип «вживання» Нового Кодака в структуру Катеринослава II Дніпровського, слід вказати найсильніший аргумент Новокодацької версії – це не просто вік, а фізична інтеграція. Коли у 1780-х рр. почалося проєктування губернського центру на правому березі, Новий Кодак не був ліквідований. Навпаки, він став «донором» для нового міста: саме тут розмішувалися перші адміністративні установи Катеринослава; саме тут розмішувалося перше промислове підприємство, яке потім матиме продовження в губернському місті; козацьке населення міста стало основою міщанського стану Катеринослава; територія Нового Кодака офіційно вважалася частиною (форштадтом) нового міста, що забезпечує безперервну юридичну та фактичну тяглість від 1645 року до сьогодні.

Сучасні розкопки Нового Кодака, ініційовані в межах програм деколонізації, проводяться за результатами архітектурно-містобудівних та пам'яткоохоронних досліджень території колишньої фортеці Новий Кодак на теренах сучасного міста Дніпро (Звіряка, Томілович, Харлан & Репан, 2020). В результаті антропогенної діяльності, в межах історичних територій Нового Кодака і Половиці, природні акваторії повністю трансформувалися в природно-штучні. Місце розташування історичного берега акваторії в цих двох локаціях суттєво змінилося (Харлан, 2025), на відміну від локації Богородицької фортеці (відповідно, «старосамарської» версії), яка чудово збереглася в наслідок припинення життя на її теренах в 1798 р. (228 років тому)!!! Беручи на озброєння навіть існування перших протопоселень, які давали поштовх для виникнення та існування подальших населених пунктів, ми не можемо приміряти напрацювання всіх існуючих на сьогодні версій виникнення міста Дніпро стосовно місця розташування Богородицької фортеці, на посаді якої археологами виявлено випадкові знахідки товарних плombs (як зазначається першої чверті XVI ст.) та більш ранніх монет! Переважна більшість знайдених тут монет не виходить за межі середини XVII ст.,

підтверджуючи, що 1645 р. не був випадковим «паперовим» датуванням. Це був час піку економічної активності того часу! Таким чином, археологія Новокодацької фортеці не заперечує, а верифікує Новокодацьку версію, доводячи, що 1645 р. – це час розквіту самодостатнього козацького існування, який не залежав від пізніших імперських адміністративних рішень кінця XVIII ст.

Новий Кодак зразка 1645 р. – це не «передмістя» і не «селище», а повноцінний містобудівний суб'єкт. Саме він, маючи розвинену адміністративну, духовну та оборонну структуру, став тим живим правобережним ядром, яке забезпечило тяглість Дніпра через усі політичні трансформації XVIII ст. Визнання цієї дати – це визнання факту, що Дніпро є прямим спадкоємцем козацького міста-паланки.

Спроби передатування Дніпра 1524 р. (так звана «старосамарська» версія) ґрунтуються на бажанні максимально «зістарити» місто, проте цей шлях містить глибокі методологічні ризики. Назва «Стара Самар» у науковому та джерельному дискурсі нерозривно пов'язана з Новокодацькою фортецею, зведеною у 1688 р. Як наголошують археолог Векленко В. та історик Філімонов Д. (Векленко & Філімонов, 2018), поширення терміну «Стара Самар» часто слугує лише легітимації московської присутності на Запорозжжі. Богородицька фортеця була збудована за наказом московського уряду (ініціатива фаворита царівни Софії – князя В. Голіцина) і сприймалася тогочасним козацтвом як інструмент контролю та обмеження їхніх вольностей. Обираючи цю локацію за точку відліку, ми ризикуємо підмінити український вектор розвитку міста черговим етапом імперської експансії, лише в іншій хронологічній обгортці.

Головний науковий контраргумент проти «Самарської» версії є відсутність континуїтету (тяглості). Проблема хронологічної та територіальної розірваності утворюють хронологічна лакуна (між гіпотетичним поселенням XVI ст. та реальним містом XVII ст. існує значний часовий розрив) та територіальна дистанція (локація на усті р. Самари знаходиться на значній відстані від історичного та сучасного ядра Дніпра). На відміну від Нового Кодака, який фізично інтегрувався в структуру мегаполіса, Самар залишилася ізольованим анклавом, що згодом занепав і не передавав своїх функцій сучасному центру.

Попри популярність посилок на грамоту Стефана Баторія (1576 р.), археологічні дослідження на території колишньої Богородицької фортеці (Ковальова, 2008; 2009; 2017) фіксують інтенсивне міське життя саме з кінця XVII ст. Знахідки ранішого періоду є фрагментарними і свідчать скоріше про існування промислових станів чи тимчасових стоянок, а не про стаціонарне місто з власною адміністрацією. Таким чином, дата 1524 є «легендарною», а не

фактологічною. Більш того, Новобогородицька фортеця (Стара Самар) була мілітарним об'єктом, зведеним для контролю околиць колишнього Запорозжя. Її архітектура та призначення були чужими для традиційного козацького містобудування і вона залишилася ізольованим анклавом, що згодом занепав і не передав своїх функцій майбутньому місту. Натомість Новий Кодак (1645) розвивався як природне правобережне місто, центр паланки, що відображав внутрішню логіку розвитку українського суспільства.

Тож, «Старосамарська» версія, попри привабливість цифр, є науково хиткою та ідеологічно небезпечною. Вона не забезпечує головної умови передатуння – неперервності міського життя, що веде до сучасного Дніпра. Назва «Стара Самар» має відношення до перебудованих решток московської фортеці XVII ст. і використовувалася у XVIII ст., а не до козацького поселення XVI ст. Товарна пломба, випадково знайдена (навіть кілька пломб), виготовлена в землях Балтійського регіону з позначкою у вигляді чотирьох цифр «1-5-Z-4», серед яких одна чи то цифра, чи то літера у вигляді відомої літери сьогодишньої війни, не може бути обрана для позначення року передатуння міста.

Комунікативний центр на основі перехрестя шляхів та перевозів ніяк не співпадає з місцем розташування Богородицької фортеці. Зарезультатами новітніх досліджень перевози розташовувались вище і нижче за течією р. Самари, основним шляхом залишався водний шлях – р. Дніпро, від якого фортеця знаходилася на значній відстані (Векленко, Філімонов, 2018). Місце виникнення московської фортеці прив'язувалося до безпечного захищеного місця та потужного природного стратегічного рубежу р. Самари, правим берегом якої і позначалася зона впливу тодишньої московської держави. Дана версія прив'язує історію міста до лівого (московського) берега, тоді як справжній генезис мегаполіса лежить у площині правобережного запорозького урбанізму Нового Кодака та Половиці.

Заява про те, що «Самар («Стара Самар») – є прикладом безперервної урбаністичної традиції – не відповідає дійсності! У території колишньої Богородицької фортеці була історична можливість стати початком міста під 1688 р. заснування! Ця можливість продовжувалася в 1776 р., коли виникла ідея будівництва Катеринослава Кільченського. Якраз та дата, про яку зараз говорять, яка всім нагадує імперський контекст! Існуюча фортеця повинна була перетворитися на передмістя нової столиці краю. Але, ця можливість закінчилася з початком кінця Катеринослава І Кільченського!!!

В 1786-му р. колишнє передмістя Катеринослава І Кільченського перейменовано на Новомосковськ. Плутанина з виникненням колишнього міста Новомосковська добре відома сьогодні. Історія

поселення на теренах Богородицької фортеці («Старої Самарі») закінчилася в 1798 р., коли одиноко розташовану церкву на теренах колишньої фортеці було перевезено в інший населений пункт. З того часу!!! Увага! Протягом 228 років на цьому місці не існує поселення!!! Територія вільна від забудови (лише завдяки цьому є унікальна можливість її досліджувати археологічно), засаджена деревами, ніяким чином не впливає ані на планувальну структуру житлових масивів, ані на будь-яку містобудівну концепцію! Про яку безперервну урбаністичну традицію в даному випадку йдеться?! Про яке відношення до території міста?! Про яку комунікативну систему зв'язків перевозів і шляхів, включаючи ліво- і правобережну частину йдеться? Прогляньте картографічний матеріал, покажіть історичні джерела, які зможуть довести відношення території з рештками земляних валів колишньої Богородицької фортеці до сталих поселень XIX-XX ст.

З таким же успіхом, задля спрацювання фронтиру, або поліцентричної та білінійної концепції на теренах нашого міста можна враховувати існування міського поселення періоду Давньої Русі, яке зазнало нападу і було знищене в XIII ст., а вже приблизно через 280 років пропонується відродити легендарну за всіма ознаками «Стару Самар».

Як бачимо, версія існування Старої Самарі має низку питань. Однобічний історичний вплив з ігноруванням інших концепцій несе небезпеку засмічення або пересмикування загального контексту біографії міського середовища та його складових, зникнення справжніх чи появу випадкових, або навіть вигаданих етапів формування і розвитку населеного пункту.

Вважаємо, що територія пов'язана з заснуванням московської фортеці повинна стати місцем нагадування про історичні події і продовження можливих археологічних пошуків.

Для міста, яке стає центром соціальних та просторових стратегій, центром проєктування економічних та фізичних структур, важливо залишатися місцем вираження історичної пам'яті, прикладом якісного простору, ядром процесу сталого розвитку. Історичне місто має бути вписане в загальну стратегію руху міського розвитку. Пошуки козацького коріння історії міста повинна приділятися містечку Новий Кодак, на якому в цьому році, завдяки міській владі, вперше проводилися археологічні розкопки та слободі Половиці, на якій, нажалі, археологічні дослідження не проводяться. Саме ці дві локації складають основу комунікативної системи зв'язків перевозів і шляхів, включаючи ліво- і правобережну частину. Доказом цього є існуючі на старих трасувальних напрямках зв'язки між берегами Дніпра, вивірені століттями.

Механізм трансформації Нового Кодака від паланки до столиці губернії представляється

адміністративним переходом – інкорпорація замість заснування. Ключовим аргументом проти дати 1776 р. є той факт, що сучасний Дніпро не виник у результаті одномоментного будівництва на порожньому місці. Натомість відбувся процес поступового поглинання та трансформації існуючих урбаністичних структур козацького часу. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р., адміністративний центр регіону не було створено наново – він був перенесений у вже існуючий Новий Кодак. У період з 1784 р. по 1791 р. Новий Кодак офіційно виконував функції губернського центру (у цей час поселення навіть іменувалося «Катеринославом»), що свідчить про пряму юридичну та функціональну спадкоємність. Імперська влада, не дивлячись на проєктні рішення, не будувала нову столицю, вона «орендувала» козацьке місто, поки тривали перші кроки у новозахопленому краї.

Якщо Новий Кодак забезпечив адміністративну тяглість, то слобода Половиця забезпечила тяглість територіальну для майбутнього центру міста. Розташована безпосередньо в низинній прирічковій долині, Половиця на момент приходу російських інженерів була помітним поселенням із власною планувальною структурою та парафіяльною церквою (по вісі вул. Ливарна – Успенська площа). Містобудівний аналіз розробок І. Старова та інших архітекторів XVIII ст. показує, що регулярна система вулиць Катеринослава вкарбувала планувальну структуру Половиці. Мешканці половиці стали першими міщанами нового міста, а їхні домоволодіння, трасувальні зв'язки та шляхи стали основою для найстаріших міських вулиць Дніпра. Таким чином, козацька слобода «розчинилася» в Катеринославі, ставши його фізичним і планувальним ядром на все XIX ст., своєрідним топографічним мостом між епохами.

Трансформація відпаланки до губернії відбувалася вздовж старих логістичних осей. Новокодацький перевіз, пізніше влаштований Полівчанський перевіз та дороги (Чирук, 2023), що сходилися у вузол Новий Кодак-Половиця визначили напрямки розвитку міських магістралей. Старі козацькі шляхи перетворилися на головні проспекти та залізничні вузли XIX ст. Це доводить, що економічна доцільність існування міста була закладена задовго до 1776 р. запорозьким козацтвом, а імперія лише скористалася готовим стратегічним вузлом. Саме населення Нового Кодака і навколишніх поселень забезпечили життєздатність нового адміністративного центру в перші десятиліття його існування. Перехід від козацького стану до міщанського відбувався в межах тих самих географічних локацій. Це підтверджує тезу Я. Верменич про те, що міське середовище – це перш за все люди та їхня безперервна діяльність, а не лише стіни чи укази (Верменич, 2011).

Механізм виникнення Дніпра – це не акт «творення», а акт «трансформації». Новий Кодак забезпечив адміністративну базу, а Половиця – територіальне

ядро. Імперія лише змінила політичну надбудову та архітектурний стиль, проте життєве коріння міста лишилося козацьким. Визнання цього механізму остаточно доводить правильність Новокодацької версії передатування виникнення міста (1645) як точки початку безперервного міського процесу.

Урбанізаційний процес, що розпочався у Новому Кодакі, триває і сьогодні. Сучасне Дніпро – це місто, яке знайшло в собі сили відкинути колоніальні міфи та повернутися до свого справжнього коріння. Деколонізація літочислення дозволяє мешканцям відчутти себе спадкоємцями не «катерининських чиновників», а вільних козаків-городян, що заклали фундамент цього мегаполісу на дніпровському перевозі.

Сучасний етап розвитку Дніпра характеризується синтезом індустріальної потужності, стійкої мужності та глибинної історичної пам'яті. Передатування міста 1645 роком завершує процес інтелектуальної деколонізації, перетворюючи Дніпро з «молодого промислового центру» на одне з давніх і значущих міст України з неперервною урбаністичною традицією.

Висновки.

Існуюча на сьогодні офіційна дата заснування міста (1776 р.) є ідеологічним конструктом, що мав на меті маркувати територію Нижнього Подніпров'я як «цивілізовану» виключно російською короною. Відсутність прямої містобудівної тягlosti між ефемерним Катеринославом І Кільченським та сучасним мегаполісом робить цю дату науково нікчемною. Перегляд літочислення є не просто історичним уточненням, а необхідним етапом деколонізації гуманітарного простору України.

Найбільш обґрунтованою точкою відліку історії Дніпра є 1645 рік – час першої документальної згадки (Мицик, 1997) Нового Кодака як міста. На відміну від інших локацій, Новий Кодак продемонстрував безперервність адміністративних, духовних та економічних функцій. Саме він став правобережним «життєвим ядром», яке не зникло під тиском імперських реформ, а органічно трансформувалося в структуру нового губернського центру, забезпечивши йому демографічний та логістичний ресурс.

Попри археологічну значущість знахідок у гирлі Самари, «Старосамарська» версія містить ризики повторного імперського наративу історії через зв'язок із московським проєктом Новобогородицької фортеці (1688 р.). Крім того, територіальна віддаленість та перерваність життєвого циклу Самарі не дозволяють розглядати її як безпосереднє ядро сучасного міста. Натомість лінія Новий Кодак – Половиця забезпечує прямий зв'язок із сучасним історичним центром Дніпра.

Виникнення мегаполіса саме на цьому місці було зумовлене не волею монархів, а багатовіковим функціонуванням козацьких перевозів та

торговельних шляхів. Козацька інфраструктура XVII ст. створила той економічний «скелет», який у XIX ст. дозволив місту здійснити безпрецедентний індустріальний стрибок.

Передатування Дніпра 1645 роком має безпосередні наслідки для пам'яткоохоронної діяльності. Це вимагає розробки нових історико-архітектурних опорних планів, де пріоритетом стане захист козацького археологічного шару. Системні розкопки у Новому Кодакі, розпочаті у 2024–2025 рр., мають бути продовжені як доказова база української приналежності регіону.

Повернення місту його справжнього віку (понад 380 років замість 250) докорінно змінює ідентичність громади. Дніпро постає не як «молоде місто на завойованих землях», а як давній осередок української волі, козацького самоврядування та європейської торгівлі.

Таким чином, утвердження Новокодацької версії (1645 р.) є єдиним вірним шляхом до відновлення історичної справедливості та остаточного подолання колоніальної спадщини в біографії одного з провідних центрів сучасної України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Брехуненко, В. (2002). Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунodefіциту). *Український археографічний щорічник. Нова серія* (7). Т. 10. К.; Н.-Й., 413-431. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/0a9998b1-399a-4d18-be31-34d262234134>
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2018). Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. (27). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 125-134. https://chtyvo.org.ua/authors/Veklenko_Viktor/Arkheolohichne_zakryttia_kozatskoi_Samari_XVI-XVII_st/.
- Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика а України: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 306 с., 277-279. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>.
- Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. (2008). Дніпропетровськ.
- Дніпропетровськ: віхи історії. (2001). Дніпропетровськ. https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0008374.pdf.
- Звіряка, А. І., Томілович, Л. В., Харлан, О. В., & Репан, О. А. (2020). *Науково-проектна документація «Зони охорони пам'яток архітектури національного значення «Миколаївська церква в Кодаках», охоронний №1078, розташованої по вул. Фортечна, 108 у м. Дніпро»*. Київ, ПОГ «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України.
- Ковальова, І. Ф. (2008). Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацької доби. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб.* Дніпропетровськ. 73–77.
- Ковальова, І. Ф. (2009). Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці у 2008 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* (18). Київ. 20–24.
- Ковальова, І. Ф. (2017). До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр.*(15). Дніпро: Видавництво «Грані», 28-35. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf.
- Кочергін, І. О. (2005). Козацький період в історії міста Дніпропетровська. *Січеславський альманах. (1)*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський НГУ, 175-182. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2005/Kochergin.pdf>.
- Макаревський, Ф. (2000). *Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской епархии*. Дніпропетровск: ВАТ «Дніпрокнига», 427. <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=730>.
- Мицик, Ю. (1997). *Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.* Дніпропетровськ, 133, 151. <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3Dukr0000020734%3C.%3E&S21FMT=fullwebr>.
- Мороз, В. (2010). Половиця та її місце в урбогенезисі м. Дніпропетровська. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*(8). Дніпропетровськ: 39-51. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частин). Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. ВУА. Спр. 24100
- Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году (1787). СПб. 250-251
- Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2008). *Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.
- Світленко, С. І. (2010). Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* (8). Дніпропетровськ 13-25. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- Світленко, С. І. (2017). До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* (15). Дніпро: 36-52. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Скальковський, А. О. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького* Дніпропетровськ: Січ, 157, 184.
- Старостін, В. (2004). *Столиця степового краю. Дніпропетровськ*. Нариси з історії міста. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига».
- Старостін, В. (2010). Місце Нового Кодака в проектах сторення Катеринослава. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*(8). Дніпропетровськ 33-38. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf.
- Стороженко, І. С. (2006). Степовий кордон України (XV-XVII ст.). *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані.

- Харлан, О. (2020). Козацьке містечко Новий Кодак: у світлі новітніх досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. (29). Ніжин, 25-42. <https://www.academia.edu/61472313/>
- Харлан, О. (2023). Новокодацька основа в генезі виникнення міста Дніпра як база передатунування часу його заснування. *Готуємо фахівців для відбудови України. Матеріали III освітнього форуму академічної спільноти. 19-23 червня 2023 року*. Дніпро. 120-126. <http://srd.pdaba.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11352/1/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B%D0%B0%D0%BD.pdf>
- Харлан, О. (2025). Архітектурно-містобудівні та пам'яткоохоронні дослідження території колишньої фортеці Новий Кодак на теренах сучасного міста Дніпро. *Фортифікації*. (22), 48-59. Львів: НУ «Львівська політехніка». <https://doi.org/10.23939/fortifications2025.22.048>.
- Харлан, О., Голуб, І., & Шилкіна, М. (2020). *Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра*. Дніпро: Дніпропетровська обласна універ. бібліотека. 84 с. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=649>.
- Чирук С. (2023). *Козацькі витоки Дніпра (місто трьох переправ)*. Дніпро: Герда, 14, 88.
- Швидько, Г. К. (2001). Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. (1). Дніпропетровськ, 107-121.
- Яворницький Д.І. (1996). *Історія міста Катеринослава*. Дніпропетровськ: Січ, 25.

REFERENCES

- Brekhusenko, V. (2002). Dnipropetrovsk AIDS (scientific immunodeficiency syndrome). *Ukrainian Archeographic Yearbook. New series* (7). Vol. 10. K.; N.-Y., 413-431. [<https://nasplib.isoftware.kiev.ua/items/0a9998b1-399a-4d18-be31-34d262234134>].
- Chyruk, S. (2023). *Cossack origins of Dnipro (the city of three crossings)*. Dnipro: Herda, 14, 88.
- Dating of the city as a problem of historical urbanism: European and Ukrainian experience: materials of the round table of September 24, 2008* (2008). Dnipropetrovsk.
- Dnipropetrovsk: milestones of history*. (2001). Dnipropetrovsk. https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0008374.pdf
- Kharlan, O. (2020). Cossack town of Novyi Kodak: in the light of recent research. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine*. (29). Nizhyn, 25-42. [<https://www.academia.edu/61472313/>]
- Kharlan, O. (2023). Novokodatska basis in the genesis of the emergence of the city of Dnipro as a base for re-dating the time of its foundation. *Training specialists for the reconstruction of Ukraine. Materials of the III educational forum of the academic community. June 19-23, 2023*. Dnipro. 120-126. [<http://srd.pdaba.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11352/1/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD.pdf>]
- Kharlan, O. (2025). Architectural-urban planning and monument protection studies of the territory of the former Novyi Kodak fortress in the territory of the modern city of Dnipro. *Fortifications*. (22), 48-59. Lviv: NU «Lviv Polytechnic». <https://doi.org/10.23939/fortifications2025.22.048>
- Kharlan, O., Holub, I., & Shilkina, M. (2020). *The town of Novyi Kodak: the precursor of Dnipro*. Dnipro: Dnipropetrovsk Regional Universal Library. 84 p. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=649>
- Kocherhin, I. O. (2005). The Cossack period in the history of the city of Dnipropetrovsk. *Sicheslavskyi Almanac*. (1). Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk NSU, 175-182. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2005/Kochergin.pdf>
- Kovalova, I. F. (2008). The place of Samar in the system of monuments of the Dnieper region of the Cossack era. *Pearls of the Cossack Samara region: the town of Samar and the Bohorodytska fortress: thematic coll.* – Dnipropetrovsk. 73–77.
- Kovalova, I. F. (2009). Archaeological research of residential buildings of the Bohorodytska fortress in 2008. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine: coll. of scientific articles*. (18). Kyiv. 20–24.
- Kovalova, I. F. (2017). On the question of the foundation time of the Cossack town of Samar. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (15). Dnipro: «Hrani» Publishing House, 28-35. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Makarevskyi, F. (2000). *Materials for the historical and statistical description of the Katerynoslav diocese*. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha», 427. <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=730>
- Moroz, V. (2010). Polovytisia and its place in the urban genesis of Dnipropetrovsk. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: «Hrani» Publishing House, 39-51. [https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeec2321.pdf].
- Mytsyk, Yu. (1997). *Cossack land: Essays on the history of the Dnipropetrovsk region of the 15th-18th centuries*. Dnipropetrovsk, 133, 151. <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21AII=%3C.%3EID%3Dukr0000020734%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr>
- Plan of the Novorossiysk province of Saksahansky district, the course of the Dnieper River (right bank) 1778 from the town of Novyi Kodak to the town of Saryi Kodak (9 parts)*. Russian State Military Historical Archive (RGVIA). F. VUA. Case 24100.
- Repan, O., Starostin, V., & Kharlan, O. (2008). *Palimpsest. The roots of the city: settlements of the 17th–18th centuries in the history of Dnipropetrovsk*. Kyiv: Ukrainian Propylaea.
- Shvydko, H. K. (2001). Search for the truth (on the initial history of Dnipropetrovsk). *Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures*. (1). Dnipropetrovsk, 107-121.
- Skalkovskyi, A. O. (1994). *History of Nova Sich, or the last Kosh of Zaporozhye*. Dnipropetrovsk: Sich, 157, 184.
- Starostin, V. (2004). *The capital of the steppe region*. Dnipropetrovsk. Essays on the history of the city. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha».
- Starostin, V. (2010). The place of Novyi Kodak in the projects of creating Katerynoslav. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: «Hrani» Publishing House, 33-38. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeec2321.pdf
- Storozhenko, I. S. (2006). Steppe border of Ukraine (15th-17th centuries). *History of the city of Dnipropetrovsk*. Dnipropetrovsk: Hrani.

- Svitlenko, S. I. (2010). Urban genesis of Dnipropetrovsk: features of the process in pre-modern times. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: 13-25. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- Svitlenko, S. I. (2017). To the problem of the chronology of the city of Dnipro. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (15). Dnipro: 36-52. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Travel notes of Vasily Zuev from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782 (1787). St. Petersburg. 250-251.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2018). Archaeological closure of Cossack Samar of the 16th-17th centuries. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine: Coll. of scientific articles*. (27). Kyiv: Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine and USHPP, 125-134. https://chtyvo.org.ua/authors/Veklenko_Viktor/Arkheolohichne_zakryttia_kozatskoi_Samari_XVI-XVII_st/
- Vermenych, Ya. (2011). *Historical urbanism in Ukraine: theory of urban studies and methodology of chronology*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 306 p., 277-279. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Yavornytskyi, D. I. (1996). *History of the city of Katerynoslav*. Dnipropetrovsk: Sich.
- Zviryaka, A. I., Tomilovych, L. V., Kharlan, O. V., & Repan, O. A. (2020). Scientific and project documentation «Protection zones of the architectural monument of national importance «St. Nicholas Church in Kodak», protection No. 1078, located at Fortechna St., 108 in Dnipro». Kyiv, POG «Institute of Cultural Heritage» of the All-Ukrainian Council for the Protection of Cultural Heritage of Ukraine.

«River Cossacks» and the Forming of a Settled Cluster at the Mouth of the Samara River in the 16th Century

UDC 94(477)“15/16”:355.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172686>**Chyruk Sviatoslav****Ph.D., Assoc. Prof., Deputy Director for Research at the Communal Enterprise "Museum of Dnipro City History" of the Dnipro City Council, <https://orcid.org/0000-0002-7008-4110>, sczyruk@gmail.com****Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)**

Abstract.

Relevance. The date of a city's formation or "founding" carries important symbolic significance. This issue becomes especially relevant in 2026, when the question of replacing this date arises. One hypothesis links the city's origins to the banks of the Samara River, suggesting the existence of a primary "settled cluster" in this area.

The aim of the article is to prove the existence of a populated cluster at the mouth of the Samara River by identifying evidence in historical sources. The study employs the method of structural analysis of historical texts.

The results of the heuristic research reveal a significant number of testimonies confirming the presence of population at the mouth of the Samara River from the early 16th to the late 17th century. Some sources suggest that the tract Monasteryshche, Monastyrsky Island, and Kinsky Island can be correlated with Starukha Island. Structural analysis of certain sources allows the identification of the so-called "river Cossacks" with the group of horsemen mentioned by Ostafiy Dashkovych at the Sejm in 1533, and the Niz River in Bielski's chronicle with the Samara River.

The author concludes that a primary settled cluster existed at the mouth of the Samara River. It likely formed on the basis of Ostafiy Dashkovych's outpost and was probably centered on Starukha Island. This cluster was not a regular settlement, but a fortified Cossack garrison whose personnel permanently lived on the territory "at the root." Its main functions included control over river crossings and, later, supplying food to the Nyzovyyk Cossack infantry stationed on the islands downstream of the Dnieper. The cluster continued to exist in the 17th century. It is likely connected with the mentions of the so-called "Stara Samar" (Old Samar), which explains the relatively small number of 16th-century finds on the territory of the Novobohorodyska fortress – as the future fortress was located not in the center of the cluster, but on its periphery.

Keywords: Stara Samar, Monastyrskyi Island, Igren, Cossacks, ukhid, Ostafi Dashkovych, Dmytro Vyshnevetskyi

«Річкові козаки» та формування осілого кластеру в гирлі ріки Самара у XVI ст.

Святослав Чирук**Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)**

Анотація.

Актуальність. Дата утворення або «заснування» міста має важливе символічне навантаження. Особливо гостро це питання постає у 2026 р., коли актуалізується питання її заміни. Одна з гіпотез утворення міста полягає у пошуку коріння міста на берегах річки Самари, що може проявлятися у фіксуванні в даному районі первинного «осілого кластеру».

Мета статті полягає у доведенні існування населеного кластеру в гирлі ріки Самара шляхом пошуку джерельних свідчень. При цьому використовується метод структурного аналізу текстів історичних джерел.

Результати проведеної евристичної роботи полягають у знайденні значної кількості свідчень, які вказують на перебування населення в гирлі ріки Самара з початку XVI по кінець XVII ст. Окремі з них вказують на можливість співвіднесення урочища Монастирище, Монастирського острова та Кінського острова з островом Старуха. Структурний аналіз змісту окремих джерел (кількості, функціонального призначення) демонструє можливість ототожнення так званих «річкових козаків» із групою вершників, згаданих Остафієм Дашковичем під час сейму в 1533 р., а річки Низ у хроніці Бельського – з річкою Самарою.

Автор дійшов висновків, що в гирлі ріки Самара існував первинний осілий кластер, який міг сформуватися на базі уходу Остафія Дашковича, а його центр, ймовірно, розташовувався на острові Старуха. Цей кластер був не поселенням, а укріпленою козацькою залогою, гарнізон якої постійно проживав на цій території «на корені». До основних функцій залоги належали: контроль над переправами, а згодом – харчове забезпечення піхоти низовиків, які розміщувались на островах нижче за течією Дніпра. Кластер продовжував існувати і в XVII ст. Існує ймовірність, що саме із ним пов'язані згадки про так звану Стару Самарь, що й пояснює незначну кількість матеріалів XVI ст. на території Новобогородицької фортеці, оскільки територія майбутньої фортеці знаходилась не в центрі заселеного кластеру, а на його периферії.

Ключові слова: Стара Самарь, Монастирський острів, Ігрен, козаки, ухід, Остафій Дашкович, Дмитро Вишневецький

Вступ.

Наявність постійного населення у гирлі ріки Самара до кінця XVII ст. є дискусійним питанням, яке безпосередньо пов'язано із витоками міста Дніпра. Тривалий час вважалося, що мова мала йти про поселення, а то навіть містечко, яке розташовувалося на місці збудованої у 1688 р. Новобогородицької фортеці, а доказова база спиралася, переважно, на археологічний матеріал та фальшиву грамоту польського короля Стефана Баторія. Утім, підробний характер письмового джерела та різні інтерпретації археологічних знахідок провокували сумніви в самому факті існування поселення. Тим не менше, аргументи, які використовувались критиками існування так званої «козацької Самарі», були недостатніми для того, щоби однозначно заперечити цей факт. Це усвідомлювали і самі автори, тому насправді не спростовували існування поселення, а лише стверджували, що «докази існування козацької Самарі дуже умовні» (Векленко & Філімонов, 2018, с. 132).

Останнє пов'язано із тим, що основне вістря критики було націлене на прийняту в археології практику датування знахідок за нумізматичним матеріалом. Дійсно, змішана система обігу грошей характерна для Гетьманщини і, ймовірно – Запоріжжя, допускала використання монет більш ранніх періодів у пізніший час, але це не обов'язково означає, що нумізматичний матеріал свідчить саме про це, а не про використання монет протягом саме тих періодів, коли їх і було випущено. Водночас, твердження про «повну відсутність у писемних та картографічних джерелах XVI–XVII ст. навіть натяків на існування у цей період будь-якого поселення на місці пізнішої Новобогородицької фортеці» (Векленко & Філімонов, 2018, с. 127), а особливо про абсолютну відсутність будь-яких відомостей «щодо існування поселення у пригирловій частині течії р. Самара до моменту заснування там Новобогородицької фортеці» (Векленко та Філімонов, 2018, с. 126) є дещо передчасними. На наш погляд, проблема полягає в тому, що саме і де саме шукали дослідники. Якщо ми говоримо про поселення, а то навіть містечко, локалізація якого мала абсолютно збігатися з пізнішим місцем розташування фортеці, то з цим і справді наявні проблеми. Але якщо подивитися на питання ширше, як географічно (гирло ріки Самара), так і з точки зору предмету пошуку (не поселення, а залюднена в той або інший спосіб територія), тоді деякі письмові джерела все ж таки можна виявити.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В історіографії вже давно побутує припущення про існування так званих «прото січей» протягом часу, який передував, а частково й співпадав із періодом існування Томаківської Січі. За термінологією Михайла Слабченка, вони називалися «фобургами», і останніх, на його думку, не могло існувати багато.

В якості одного із таких «фобургів» він (посилаючись на Мар'яна Дубецького) називав і «містечко Самар», про яке казав, що це «дужий січовий фобург» та «старожитнє місто», де стояла кам'яна фортеця, прихована під тихими мурами козацького монастиря» (Слабченко, 1929, с. 161). На думку Мар'яна Дубецького, на якого посилався Михайло Слабченко, старовинне містечко Самар мало розташовуватись на місці сучасного міста Самар (Дніпропетровська область). Основою для таких висновків була віра автора в аутентичність грамоти короля Стефана Баторія Війську Запорозькому від 1576 року (Дубецький, 1905/2015, с. 377-378), яка сьогодні визнається підробкою (Жарких, 2013).

Володимир Голобуцький вважав, що «питання про те, який острів може вважатися колискою Січі досить спірне», а отже, припускав, що таких осередків було кілька (Голобуцький, 1994). Схожої точки зору дотримувалась і Олена Апанович, на думку якої на етапі становлення Запорозької Січі також існувало кілька таких центрів (Гурбик, 2011). Виходячи із цієї ж логіки, пошуки так званої «Щурівської Січі» здійснював, зокрема, Олександр Харлан (Харлан, 2018). Спираючись на повідомлення Бартоша Папроцького стосовно зустрічі Самуеля Зборовського з річковими козаками на Самарі Андрій Гурбик висунув припущення про існування в гирлі ріки Самари так званої «Надпорозької Січі» (Історія державної служби в Україні, 2009, с. 183). Проте найбільш повно у зв'язку із гирлом Самари тема первинного козацького осередку була розкрита Валентином Старостіним, який вперше ототожнив Монастирський острів часів Дмитра Вишневецького з Кінським островом Левасера де Боплана і їх обидва – з Усть-Самарським, який також називали островом Старуха. Це дало змогу простежити в гирлі Самари тяглість від існування укріплень часів Дмитра Вишневецького (з 1557-1562 років) до річкових козаків, згадки про яких пов'язані з 1581 р. та початком XVII ст., а також вперше висловити припущення про те, що саме пам'ять про ці укріплення згодом могла лягти в основу фальшивої грамоти Стефана Баторія в якості згадки про «старовинне козацьке містечко Самар з перевозом» (Старостін, 2010, с. 10). Згодом цю гіпотезу було детально розкрито Святославом Чирюком (2026).

Тим не менш, не всі дослідники схильні ототожнювати Монастирський острів з урочищем Монастирище (Мороз, 2009; Векленко & Філімонов, 2024, с. 117), та воліють вважати, на підставі опису Боплана, датованого початком XVII ст., що й у XVI ст., під назвою «Монастирський острів» ховався той самий острів, що й сьогодні. Певну плутанину із локалізацією первісного козацького осередку в гирлі Самари внесло і його ототожнення в книзі Феодосія Макаревського (Макаревський, 2000, с. 408-414), а також археологічних працях початку 2000-х рр.

з посадом Новобогородицької фортеці (Векленко, Ковальова & Шалобудов, 2008), що спричинило низку критичних зауважень, в яких спірні моменти трактувалися на користь заперечення існування козацького поселення в гирлі Самари до появи Новобогородицької фортеці (Векленко & Філімонов, 2018).

Певну плутанину внесли і хронологічні розбіжності в часі існування первісного козацького осередку в цій місцевості, пов'язані з помилковим припущення Дмитра Яворницького про заснування «містечка Стара Самарь» за часів гетьмана Богдана Хмельницького (Яворницький, 1990, с. 46). Викликане недовірою до тексту грамоти короля Стефана Баторія під впливом критичної розвідки Герхарда Міллера (Міллер, 1846), воно було спробою дотримання історичної об'єктивності шляхом відмежування від Стефана Баторія завдяки часовому проміжку та припущенням Міллера про можливе створення фальшивки за часів Хмельницького (Міллер, 1846).

Разом із тим, слід зауважити, що наявність різночитань у локалізації та часі появи козацького осередку в гирлі Самари лише актуалізує потребу детального розкриття проблеми і не може вважатися її «вирішенням».

Результати дослідження.

Перш за все слід звернути увагу на згадку у творі Бартоша Папроцького «Герби лицарства польського» про так званих «річкових козаків», які мешкали на річці Самара. Останніх під час своєї подорожі до низових козаків у 1581 р. зустрів відомий польський діяч – Самуель Зборовський. Попри те, що опис подорожі у творі Папроцького є переказом чужих слів, зважаючи на те, що автор був особисто знайомим як з Самуелем Зборовським, так і з Яном Оришовським, опис даної подорожі можна вважати доволі достовірним.

Так, у ньому йдеться про те, що «<...> він [Самуель Зборовський – С. Чирук] звернув з річки Пскли на іншу річку, Самару. Там він знайшов 200 річкових козаків, які ловили лише дичину та рибу для їжі, і в них там вже був старійшина, який ними командував. Там багато річок, багатих на рибу та різноманітну дичину, яка пасеться на їхніх пасовищах. Про це ви дізнаєтесь більше з історії. І ці річки можуть досягати Орди та Москви, і вони [річкові козаки – С. Чирук] подорожують заради прибутку.

І ось, коли Зборовський прибув до місця, де ховаються козаки, всі вони вклонилися йому та пообіцяли повну слухняність; бо вони постійно живуть там між річками, здобуваючи собі прожиток дичиною, як-от рисі та інші, і посилають свою їжу іншим [низовикам – С. Чирук]. З тих водних шляхів він пішов прямо до порогів, де живуть лицарі» (Paprocki, 1858, с. 157).

Із даної цитати видно, що «річкові козаки» постійно проживали на берегах річки Самара, тобто це був не ухід, де населення перебувало лише

протягом літнього сезону, а як мінімум залога, де військовий контингент утримувався протягом усього року (можливо – позмінно). Окрім того чітко вимальовується функціональна специфіка даної групи населення (здобування дичини та їжі для себе та для інших козаків). Тим не менше, локалізація (річка Самара) є достатньо широкою. Більш конкретно на неї вказує Гійом Левасер де Боплан в «Описі України». У 1620-1630-х рр. він зустрічав чимало козаків-рибалок (що відповідало функціональній приналежності «річкових козаків») на річці Самара та на Кінському острові, біля верхів'я якого розташовувалося гирло Самари. Дослівно цитата звучить наступним чином: «Далі бачимо Кінський острів [Konesky Ostro], що у верхній частині має майже три чверті льє в довжину і чверть – у ширину; він вкритий лісами й болотами, а навесні затоплюється водою. На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її. Вони рибалють у річці Самарі [Samar], яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде. Саме звідси було взяте все дерево, яке використовувалося при спорудженні Кодака [Kudac], про який ще буде мова. Течія цієї річки дуже повільна через численні звивини. Козаки називають її святою річкою, можливо із-за її нечуваного багатства; я бачив, як навесні тут ловили оселедців і осетрів, яких у інші пори року немає» (Боплан, 1660/1990, с. 40).

Інтерпретації того, що саме слід вважати Кінським островом дещо відрізняються. Частина дослідників пов'язує його зі Становим островом (Кавун, 2016), тоді як Дмитро Яворницький (1989, с. 8) та Валентин Старостін (2010, с. 9-10) – з островом Старуха (раніше острів називався Самарським або Усть-Самарським), який нині є частиною Старої Ігрени.

На таке ототожнення Кінського острова і Старухи вказує і назва «Ігрень» (не дарма саме ця частина Ігреньського півострову носить назву «Стара Ігрень»). Попри широко розтиражовану версію про переклад назви острова як «проклятого» (начебто від «огрен» – «прокляте місце»), можливе і інше пояснення, наприклад, від огірської породи коней, які здавна зустрічалися на території України, і рештки яких знаходили, зокрема, на Ігрени (старим варіантом назви острова Ігрень була «Огринь»). Огіром також називають жеребця, який досяг статевої зрілості. Дане слово вважається запозиченням із тюркських мов, наприклад, тур. *aygır*, [ajkır, öjgür] «жеребець», чи тур. *öğür* «табун; невчений кінь» (Мельничук, 2003, с. 162). Врешті-решт, існує «ігренева масть» коней, яка позначає рудого коня з білою гривною та хвостом. Таким чином, ототожнення Кінського острова з Ігреньським має під собою підстави. У свою чергу, це вказує на те, що річкові козаки мали розмішуватись в

гирлі ріки Самара, але, переважно, на лівому березі ріки, у верхній частині Ігреньського острову, а саме – на острові Старуха.

Зважаючи на перелічені вище обставини (проживання козаків у гирлі Самари, їхня орієнтація на риболовлю та мисливство), це дає змогу

припустити, що згадана польським хроністом Бельським річка «Низ», яка, за його словами, впадала у Дніпро – це річка Самара, за якою починався «Низ». Можна порівняти слова Папроцького щодо Самари зі словами Бельського щодо «річки Низ» та Боплана щодо козаків-рибалок на Самарі (див. Табл. 1).

Табл. 1

Порівняння джерельних згадок про козаків, яких можна вважати «річковими»

Папроцький	Боплан	Бельський
«<...> він [Самуель Зборовський – С. Чирук] звернув з річки Пскли на іншу річку, Самару. Там він знайшов 200 річкових козаків, які ловили лише дичину та рибу для їжі, і в них там вже був старійшина, який ними командував. Там багато річок, багатих на рибу та різноманітну дичину, яка пасеться на їхніх пасовищах. <...> І ось, коли Зборовський прибув до місця, де ховаються козаки, всі вони вклонилися йому та пообіцяли повну слухняність; бо вони постійно живуть там між річками , здобуваючи собі прожиток дичиною, як-от рисі та інші, і посилають свою їжу іншим [низовикам – С. Чирук].	На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її . Вони рибалють у річці Самарі [Samar], яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде.	«Ці люди [запорозькі козаки – С. Чирук] на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу, (ріка ця впадає до Дніпра) там же її, на сонці, без солі, сушать і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількості чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі» (Автор схильний погодитись із Андрієм Гурбиком, що прочитання вислову як «на курені», як це зроблено у деяких перекладах, є невірним (Гурбик, 1999, с. 5). Слід також зазначити, що річку «Низ», згадану у Хроніці Бельського ототожнював саме з річкою Самарою і Мар'ян Дубецький (Дубецький, 1905/2015, с. 381, див. примітки до його праці).

Тобто у Бельського ми зустрічаємо інформацію про кілька сотень козаків, які постійно (на корені) живуть на річці, займаючись, переважно, рибальством (Bielski, 1597/2005, с. 44). Теж саме, що і у Папроцького у випадку річки Самари. В Боплана відсутня інформація про постійне проживання, але спосіб заготівлі риби майже один в один відповідає описові Бельського.

Наявність постійної козацької залоги у гирлі річки Самара, яка розташовувалась перед початком Дніпрових порогів натякає також і на те, де саме тримав свою залогу Ян Оришовський. В листі до польського короля Стефана Баторія від 3 липня 1581 р. цей порутчик низових козаків писав, що «<...> маючи на це надійну звістку від деяких в'язнів, які постійно виходять з Орди, ретельно старався з тими людьми, яких мав біля себе, щоби не могли [татари з турками] мати переходу на звичних перевозах і там, де б щось подібне було до переправи рікою, скрізь поставив добру сторожу, з одними людьми залишився вище порогів, а інших послав нижче порогів». (Оришовський, 1581, як опубл. у Брехуненко та ін., 2025, Т. 1, с. 55). Із цієї фрази видно, що з одного боку, Оришовський мав табір вище порогів, який цілком міг бути табором на Самарі, адже саме в цьому році

Самуель Зборовський зустрівся там із річковими козаками. Цілком логічно, що він мав розташовуватись неподалік від гирла, оскільки відходити далеко від Дніпра не було сенсу, так як контроль, перш за все, слід було здійснювати за цією рікою. З іншого боку, це також вказує на те, що він залишився в цьому місці з метою утримання переправи, оскільки поставив у таких місцях «добру сторожу», з частиною якої і залишився.

Існування важливої переправи через річку Самара біля її гирла підтверджується письмовими свідченнями кінця XVII ст. та картографічними матеріалами XVIII ст. Так, про неї у 1671 р. писав у листі до московського царя білгородський намісник Григорій Ромодановський: «грудня у 13 день [1671 року], до нас, великого государя <...> писали <...> боярин і воеводи і намісник білгородський, князь Григорій Григорович Ромодановський з товаришами, що нашої царської величності білгородського полку ніяких міст і слобід ніякі люди з хлібними запасами на Запоріжжя і в Січ вгору ріки Самари та Орлі не їздять, та й проїхати деякими місцями з кримської сторони неможливо; а з цієї сторони Дніпра козаки в полтавський полк виходять, і вони поруч Дніпра ходять і перевозяться через Самару та Оріль біля

гирла. <...>» (Царський указ гетману Многогрешному, 1670/1872, с. 614). Дві карти із чітким зображенням переправи у гирлі Самари наводять Віктор Векленко та Дмитро Філімонов – Фрагмент «Карти ріки Дніпра від лінії Української до Мальшевських островів с показом закладених форпостів і ретраншементів», 1738 р. (Векленко та Філімонов, 2024, с. 133) та фрагмент карти Усть-Самарського ретраншементу 1736 р. (Векленко та Філімонов, 2024, с. 136). Тобто переправа через Самару біля гирла існувала і в пізніші часи (Філімонов, 2021). Врешті-решт, популярна легенда про битву військ Івана Сірка з татарами у 1660 р. за переказом, мала місце саме у гирлі ріки, що також вказує якщо не на сам факт битви, то принаймні, на факт користування в цьому місці переправою та на те, для чого в такому місці розмішувати козацьку залого. Серед інших згадок стосовно використання гирла Самари в якості козацького осідку наприкінці XVI ст. слугують відомості про Матвія Федорова (Федоровича), який «належав до козацьких ватажків кінця 1580 – початку 1590-х рр. та очолював загін із 600-т козаків, який у 1589 р. займався здобичництвом у гирлі Самари <...>» (Брехуненко та ін., 2025, Том 2, с. 949). Саме тут у 1568 р. запорожці на чолі з отаманом Андрієм Ляхом перехопили московського гінця Змеєва та кримського посланця з кількома купцями (Філімонов & Маріна, 2009, с. 66).

Протягом значної частини XVII ст. запорожці просили про повернення їм річки Самари у користування, переважно – з метою забезпечення харчування (риболовлі та мисливства) (Чирук, 2026). А 12 квітня 1688 р. (тобто до будівництва Новобогородицької фортеці) полковник Матвій Калянєнко видав Лубенському Мгарському монастирю оборонний універсал на рибну ловлю сітьми «в тонях» (тобто – на глибинах) ріки Самара від її гирла вгору за течією до впадіння в неї Кільчені. При цьому себе він називав «від Війська Запорозького в Самарі поставленим [полковником]». Обіцянку не заважати рибній ловлі ченців він давав не тільки від себе, але й товариства «Війська Запорозького Самарського», а місце створення універсалу було вказано наступним чином: «Діялось на устю Самарі» (Бутич та Ринсевич, 2006, с. 541). Обіцянка полковника не допомогла, через що незабаром (8 липня 1688 р.) послідував новий універсал. Цього разу вже за підписом кошового отамана – Філона Лихопоя, який чітко розділяв товариство Кодацьке (зі Старого Кодаку) і Самарське, оскільки цього разу скарга надійшла і на самого самарського полковника (Бутич та Ринсевич, 2006, с. 542). В цей час будівельні роботи зі спорудження Новобогородицької фортеці вже активно велись, але, вочевидь, табору в «устю Самарі» це не надто заважало, оскільки б це мало знайти відбиток в універсалі кошового. Імовіріше, так було через не співпадіння основного табору з місцем розташування фортеці, де могли

розмішуватися окремі зимівники. На рукописній карті «Карті України по ліву сторону р. Дніпро від м. Києва до Січі» першої половини XVIII ст. ([План течення реки Днепра], нач. XVIII в.) поселення Самар та Новобогородицька фортеця розведені. При чому місце розташування Самарі вказано на правому березі ріки, нижче за течією, ближче до гирла. Час створення карти визначається як початок XVIII ст., а отже це не дає змоги ототожнювати мітку з Усть-Самарською фортецею. Нарешті, цікавим є також факт існування залишків давніх земляних укріплень, як припускається, пов'язаних з козацтвом (Філімонов, Маріна, 2009, с. 66).

Протягом більш раннього періоду (середина XVI сторіччя) у гирлі Самари також фіксується залюднена (й укріплена) територія. Мова йде про часи Дмитра (Байди) Вишневецького та спорудження ним так званого «другого замку Вишневецького» на Монастирському острові та використання цього острова у 1559 році військами московського воєводи Данила Адашева в якості тилової продовольчої бази та оборонного укріплення під час походу на Крим.

Відомо, що збудований Вишневецьким Хортицький замок було атаковано татарами навесні 1557 р. Вишневецькому вдалось витримати напад, але вже влітку 1557 р. чи то внаслідок чергового нападу, чи то усвідомлення неможливості утримувати оборону в цьому місці, зокрема, й через брак харчів, Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю. При цьому з листа перемишлянського хорунжого Миколая Тарла до пруського герцога Альбрехта відомо, що «Він [Вишневецький] справді гармати і все майно, яке там [на Хортиці] зібрав, частково у воді втопив, частково з собою увіз і [тепер] інше укріплення, [яке] 10 милями ближче розташоване до замків Королівства та Князівства Литовського, укріплювати починає». На думку В'ячеслава Ковбаси, мова йшла про Монастирський острів або, як його інакше називали – урочище Монастирище (Ковбаса, 2012, с. 60). Це підтверджується літописними повідомленнями, згідно з якими у травні 1558 р. Дмитро Вишневецький відправив до московського царя посланця, який повідомив про останні події за участю князя, зокрема й те, що той «коша припаси залишив вище порогів на Монастирському острові <...>» (Летописец Норматского, 1850, с. 125).

У цей час Дмитро Вишневецький перейшов на службу до московського царя. Тому в 1559 р. Монастирський острів став базою і для московського воєводи Данила Адашева під час та після його походу на Крим. «І вирушили поляки вгору Дніпром, а кримський цар почав на них нападати в багатьох місцях, але не завдав їм жодної шкоди, і, з Божою допомогою, їх усюди відбивали з пищалей (рушниць)... Пороги пройшли благополучно... І Данило дійшов до Монастирського острова...» (Лицевой рукописный свод, 2014, с. 154-155). Тут він

готувався тримати оборони проти військ Кримського хана і ногайців, які марно розшукували його у степах протягом шести тижнів, щоб помститися. Війська досить близько підійшли до острова, і, як вважали московити – збиралися його атакувати, утім, з якоїсь причини не стали цього робити, і повернулися до Криму (Летописец Норматского, 1850, с. 144; Лицевой рукописный свод, 2014, с. 156).

Схоже, що це була не просто ситуативна подія, а планомірне використання цієї місцини в якості тилової бази для походів проти татар, спочатку – Дмитром Вишневецьким, а згодом (ймовірно, з його подачі) – московитами. В усякому разі, польському королю Сигізмунду Августу повідомляли, що останні збиралися побудувати в цьому місці укріплення. Так, 6 травня 1559 р. король звертався до литовських панів-рад із листом, в якому зазначав: «Писав тим часом до нас <...> князь Миколай Андрійович Збараський, повідомляючи новини, які там тим часом на Україні робляться: а саме: що князь великий Московський замок будувати хоче на врочищі Монастирищі між замком нашим Черкаси і островом Хортицею. <...> Порозумійте, ваша милість, що ті новини узгоджуються з писанням послів наших з Москви. <...>» (Сигізмунд Август, 1559/1865, с. 151). З метою не допустити такого розвитку подій, польський король намагався використати того ж самого Дмитра Вишневецького, якому забороняв повертатися на волость з Низу, мотивуючи це тим, що «виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і із інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі <...>» (Грамота польского короля Сигизмунда Августа, 1559/1865, с. 148; Смолій, 2007, с. 535). Як відомо, московський князь так і не побудував свого укріплення на Монастирському острові. У 1561 р. Дмитро Вишневецький повернувся у підданство до польського короля. 5 вересня 1561 р. в листі Сигізмунда Августа до старости черкаського Михайла Вишневецького зазначалося, що Дмитро Вишневецький «прийшов із землі П'ятигорської на Дніпро і тепер перебуває на урочищі Монастирському, за тридцять миль від Черкас, і пише до нас, б'ючи чолом (покірно просячи), щоб ми, прийнявши його до нашої господарської ласки, наказали надіслати йому наш охоронний (глейтовий) лист і дозволили йому прибути до нас, до господаря» (Лист [короля Сигизмунда Августа] ... Baronas, 2011, с. 483). На думку Володимира Мороза, у 1562 р. Дмитро Вишневецький почав укріплювати свою залозу на Монастирському острові (Мороз, 2009, с. 123).

Згідно із гіпотезою Валентина Старостіна, урочище Монастирище слід ототожнювати не з сучасним Монастирським островом, а з гирлом ріки Самари, де, як відомо із опису Черкаського замку, мався ухід Києво-Печерського монастиря [Оскільки

Трахтемирівський монастир і приналежність до нього земель у гирлі Самари постали дещо пізніше, говорити про те, що ця територія могла отримати назву «Монастирище» у 1550-х рр. на його честь не випадає. – С. Чирук] (Старостін, 2010, с. 9-10). «Уход на устьи Самарі, де Самар у Дніпро впала, монастиря Печерського» (Описание Черкасского замка 1552 года, 1886, с. 86). Втім, не зовсім зрозуміло, чи це був окремих ухід, чи його можна ототожнити зі ще одним уходом, який також розташовувався в гирлі Самари. В останньому разі, як видно із опису Канівського замку, цілком може бути, що Києво-Печерський монастир володів цією територією лише тимчасово. Первісно вона відносилася до Трахтемирова (поселення, а не монастиря). Трахтемиров разом із уходом належав одному з перших організаторів козацтва – Остафію Дашковичу. Саме останній заповів Трахтемирів (і, відповідно – приналежні до нього землі) Києво-Печерському монастирю. «Там же селище Трахтемирово – надання государево панові Остафію Дашковичу, а від нього – монастирю Печерському, а потім від монастиря, обмінано за ся у руки господарські до замку, Київському воєводі, боброві гони на государя. А на низу устя Самари до того Трахтемирова уход на бобри, на рибу, на м'ясо» (Описание Каневского замка 1552 года, 1886, с. 98-99). В іншому місці про власників Трахтемирова вказано іще більш точно: «Трахтемирове, пожалуване Остафію Дашковичу, від нього записане Печерському монастирю, а від нього виміняно королем до Київського замку» (Владимирский-Буданов, 1891, с. 43). Тобто після смерті Остафія Дашковича ці території дійсно відійшли у монастирську власність, але ненадовго, оскільки за наполяганням польського короля, монастир виміняв їх на інші землі, а Трахтемирів разом з уходом перейшли до Київського замку.

Можна припустити, що ухід Остафія Дашковича в гирлі Самари міг мати певні укріплення, оскільки така практика широко використовувалася у XVI ст. Так у 1540-х рр. все посіпльство міста Черкаси було ображене на Черкаського старосту Андрія Глібовича Пронського за те, «<...> що він їм в тих уходах, які є по Дніпру і по річках по Орелі і по двох Тясминах, кривди і новини чинить, городців у ті їхні входи ставити не дозволяє <...>» (Грамота короля Сигизмунда I, 1890, с. 372), на що вони скаржилися великому князю литовському. При цьому перші такі укріплення згадуються у 1520-х рр., коли вони з'явилися біля татарських кочовищ, на що у 1527 р. великому князю литовському скаржився Кримський хан (Гурбик, 1999, с. 4-5). Можливо, що саме наявність такого укріплення (окрім стратегічного положення Кінського острова) якраз і привернула до себе увагу князя Дмитра Вишневецького та воєводи Адашева.

В історію козацтва Остафій Дашкович значною мірою увійшов як людина, яка кілька разів, упродовж

тривалого періоду, просувала ідею запровадження так званої «козацької реформи». Її сутність добре описана хроністами Бельським та Ваповським. Останній, зокрема, писав, що: «<...> він нарешті запропонував забезпечити кораблі для нижнього Борисфена з гарнізоном лише з двох тисяч піхотинців у супроводі чотирьохсот кінноти, яка б забезпечувала піхоту припасами <...>» (Wapowski, 1874, s. 244-245). З точки зору структури війська і його функціональних обов'язків помітна схожість із тим, що зафіксував під час своєї подорожі у 1581 р. Самуель Зборовський – двісті «річкових козаків», які мали забезпечувати припасами низовиків. Факт розподілу козацтва на низових і річкових підтверджується і іншими джерелами. Як окремі категорії козаків вони згадуються і в першому збереженому до наших днів козацькому реєстрі за 1581 рік: «Реєстр козаків низових запорозьких і річкових, які ходили на королівську службу до Москви <...>» (так званий «Реєстр Яна Оришовського») (Jabłonowski, 1894, s. 154-164). Схоже, що саме їх мав на увазі Еріх Лясота, під хutorянами (Land-Kosaken), які за три тижні до його приїзду збиралися спуститися вниз через пороги, але були атаковані татарами та вбиті (Лясота, 1873, с. 28). В універсалі гетьмана Війська Запорозького Гаврила Крутневича Київському Пустинно-Миколаївському монастирю від 1603 р. згадується лист покійного гетьмана Самійла Кішки, в якому останній звертався до всіх товаришів «Запорозьких козаків, як і річкових» аби вони не чинили кривд монахам і богомольцям в уходах та на переправах (Крутневич, 1603/2025, с. 239) і навіть у набагато пізніших листах Івана Сірка: «...І хоч ми люди військові, але маємо ми серед себе і козаків польових, що в степах за звіром ходять, і козаків лугових, що в плавнях дніпрових промисли свої тримають, і козаків річкових, що на Дніпрі та на морі човнами здобичі шукають...» (Величко, 2020, с. 482).

На наш погляд, в умовах достатньо стратифікованого суспільства XVI ст. такий розподіл навряд чи був випадковим. За ним мало стояти не тільки територіальне розташування військових, але й станові особливості. Якщо ототожнити «річкових козаків» із кіннотою (у зв'язку із цим див. опис козаків Шимоном Старовольським: «<...> Як майже вся наша кіннота (за винятком слуг) шляхтою є, так уся піхота з плебеїв, за винятком командирів полків та старшин Гайдуків» (Starowski, 1632/2005, с. 72).), яку пропонував запровадити Дашкович, прикметним є й те, що вона мала розташовуватись саме на «Кінському острові», який належав Остафію Дашковичу.

Традиційно вважається, що запропонована Остафієм Дашковичем козацька реформа не відбулась, бо за свідченням польського хроніста Бельського «цю пораду всі схвально сприйняли, але нічого не сталося» (Bielski, 1832, s. 28). Утім, з «Хроніки

Ваповського» бачимо, що політична воля впровадити реформу насправді мала, але існувала затримка, пов'язана з юридичною стороною питання (якою і можна пояснити слова Бельського). Ваповський резюмував: «Цей план Остафія був схвалено великою згодою всього Сенату, і вони бажали, щоб це було зроблено; вони бачили, що це не може бути здійснено без взаємної зустрічі та консультацій з литовською знаттю, яка тримала цю частину Борисфена під своїм контролем. Зрештою, було прийнято рішення, щоб польська знать зустрілася зі знаттю литовської нації, оскільки вони перебували під одним князем, і порадила щодо стримування Борисфена та запобігання проході татар» (Wapowski, 1874, s. 245). Слова Ваповського вказують на відтермінування питання, а не на його відхилення. Врешті-решт, сьогодні відомо, що «козацька реформа» Стефана Баторія, відображена в «Постанові про низовців» (Postanowienie z Nuzovcy, 1881, s. 336–338) не була першим кроком у цьому напрямку. Їй як мінімум передували найм кількох сотень козаків королем Сигізмундом Августом (Пилипенко, 2014, с. 152), а перші випадки найму могли відноситись навіть до 1489 року (Черкас, 2004, с. 162). У цьому зв'язку симптоматичним є і звернення короля Сигізмунда I Старого до панів-рад від 1525 р., в якому він з одного боку, писав, що добре було б мати тисячу або дві козаків на Дніпрі, але, судячи з контексту, попри загальне прихильне ставлення, ця ідея сприймалася королем як утопічна або, принаймні, як віддалена перспектива, про яку він радив поміркувати панам-радам. У той же час, в другій частині повідомлення, король прямо висловлював побажання «<...> на наступне літо [1526 р. – С. Чирук] для обережності і оборони панствам нашим, а ваша би милість побажали обрати з дворян наших котрого гідного і доброго чоловіка, і по часу сказати йому скоро по Величці [Великодню?] до Києва їхати, і козаків збирати. І казали б ваша милість до того часу сукна й пенязей на них кілька сотень кіп послати. А тих козаків по Дніпру на перевозах розмістити, аби нам і Речі Посполитій земській служили, і ті перевози стерегли і боронили, скільки їм Бог милый pomoже» (Поселство от господаря короля его милости до прелатов ... в Pariené et al., 2011, док. № 249, с. 451-452). Із цього випливає, що Сигізмунд I: а) віддавав розпорядження стосовно цих дій; б) говорив про найм кількох сотень козаків; в) не обмежував строк перебування їх на переправах, оскільки їх закликали боронити стратегічні місця «скільки їм Бог милый pomoже», а отже, це розглядалося як довгострокова перспектива, а не короткочасна акція. Симптоматично, що за кілька років до цих подій – у 1522 році Остафій Дашкович вперше висунув ідею козацької реформи (Черкас, 2002, с. 59).

Важко сказати загін якої чисельності дійсно вдалось профінансувати, а проте загін К. Кмітича

і С. Полозовича, який громив кримців на Тавані, налічував до 300 осіб. А в 1518 р. загін Остафія Дашковича також мав приблизно таку ж кількість вояків, оскільки розбив загін із 300 татар, а в 1519 р. напав на землі Кримського Ханства (Черкас, 2002, с. 58). Це збігається із кількістю «річкових козаків» та схоже на чисельність кінноти, про яку просив О. Дашкович у 1533 р. Утім, грошей на постійне утримання військового контингенту в канівського старости не вистачало, через що й спонукало його постійно підіймати питання реформи.

Описуючи ж події 1535 р. хроніст Бельський писав, що «староста Черкаський [Остафій Дашкович – С. Чирук], маючи три тисячі козаків, довго і широко воював у березні на Московській землі» (Bielski, 1832, s. 40). Місце дії заgonу Дашковича, звісно, відрізняється від того, яке планувалося на сеймі, але кількість осіб, які брали в ньому участь, наближена до кількості запитованої Дашковичем.

Таким чином, маємо різні опосередковані свідчення про те, що Остафій Дашкович міг отримувати фінансування на утримання військового заgonу. Первинно це могло статися у 1526 р. Опосередкованим підтвердженням цього є й знахідки окремих монет та товарних пломб на сукно (яке становило частину козацької платні), зокрема – плomba 1524 р., на території Новобогородицької фортеці, а незначна кількість таких знахідок пов'язана із тим, що ця місцевість була периферією базового табору.

Висновки.

Описи замків 1552 р. вказують на наявність в гирлі Самари уходу, який належав Остафію Дашковичу до 1535 р. (рік його смерті). Порівняння висунутих ним проєктів козацької реформи з описом подорожі Самуеля Зборовського за 1581 р. дозволяє ототожнити (за кількісним складом і функціональним призначенням), згаданих ним вершників із побаченими Зборовським «річковими козаками». У свою чергу, таке ототожнення, свідчення Бернарда Ваповського про намір реалізації реформи у 1533 р., заклику Сигізмунда I виділити кошти на фінансування і направлення на переправи у 1526 р. заgonу з кількох сотень вояків, який кількісно відповідав заgonу Дашковича, а також – запропонованій ним кількості вершників та кількості річкових козаків, дозволяє висунути припущення про створення залоги під керівництвом Остафія Дашковича у 1520-х рр. Місцем розташування такої залоги цілком міг стати

приналежний йому ухід у гирлі ріки Самара. До основних функцій залоги належали: контроль над переправами, а згодом – харчове забезпечення піхоти низовиків, які розміщувались на островах нижче за течією Дніпра.

Тимчасова приналежність даного уходу після смерті Остафія Дашковича Києво-Печерському монастирю могла стати приводом для появи топонімів «урочище Монастирище» та «Монастирський острів». Вдале географічне розташування, а також (можливо) – наявність традиції та певних укріплень, імовірно, стали визначальними для використання цього місця Дмитром (Байдою) Вишневецьким в якості тилової бази для Хортицького замку (що за функціональним призначенням, знову-таки відповідало запропонованій Дашковичем в 1533 р. реформі). А в подальшому також – для військ дяка Ржевського та Данила Адашева, які навіть хотіли спорудити тут фортецю. Саме це місце було обране Дмитром Вишневецьким для спорудження свого другого замку в 1562 р.

В подальшому гирло ріки Самара продовжувало використовуватися в якості харчової бази для Війська Запорозького, а також важливого адміністративного пункту (в кінці XVII ст., перед спорудженням Новобогородицької фортеці, полковник Самарської паланки підписував документи та заважав рибалити монахам Лубенського Магарського монастиря саме в гирлі ріки Самари).

Це дає змогу припустити, що територія в гирлі ріки Самара містила постійну військову залогу з XVI ст. (можливо, навіть, його першої половини), прото Січ чи «фобург» у термінології Михайла Слабченка, яка згодом у колективній пам'яті запорозького козацтва почала ототожнюватися зі Старою Самарою. Це був первинний осілий кластер, де населення (військові) перебувало на постійній основі (на корені), що згодом могло стати притягальною точкою для інших поселенців.

Місце розташування первинного осілого кластеру, який не був поселенням в сучасному розумінні цього слова, ймовірно, відповідає колишньому острову Старуха, а не посаду Новобогородицької фортеці, що й пояснює незначну кількість знахідок XVI ст. на цій території (місце, на якій було побудовано фортецю, знаходилося не в центрі раніше заселеного кластеру, а на його периферії).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Боплан, Г. Л. де. (1990). *Опис України* (Я. І. Кравець та З. П. Борисюк, Пер. з фр.). Київ. <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm> (Оригінальна робота опублікована 1660).
- Брехуненко, В., Заяць, О., Мицик, Ю., Потапенко, С., & Щербак, В. (Упоряд.). (2025). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги (Том 2)*. Р.В.В.
- Брехуненко, В., Заяць, О., Мицик, Ю., Потапенко, С., & Щербак, В. (Упоряд.). (2025). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги (Том 1)*. Р.В.В.
- Бутич, І., & Ринсевич, В. (Упоряд.). (2006). Оборонний універсал самарського полковника Матвія Каляненка Лубенському

- Мгарському монастиреві на Самарський стан від 12 квітня 1688 р. В *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* (Ч. 2, с. 541). Київ; Львів: НТШ. (Документ 1688 р.).
- Бутич, І., & Ринсевич, В. (Упоряд.). (2006). Оборонний універсал кошового отамана Філона Лихопоя Лубенському Мгарському монастиреві на Самарський стан від 8 липня 1688 р. У *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* (Ч. 2, с. 542). Київ; Львів: НТШ. (Документ 1688 р.)
- Векленко, В. О., Ковальова, І. Ф., & Шалобудов, В. М. (2008). Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: Містечко Самарь та Богородицька фортеця* (с. 7–31). Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ.
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2018). Археологічне закриття козацької Самарі XVI–XVII ст. У *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Вип. 27, с. 125–134). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2024). Козацькі витоки Дніпра: Міфи і реальність. *INSULA*, 7, 112–138. *Матеріали XII науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. <https://insula.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/%D0%92%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>
- Величко, С. В. (2020). *Літопис* (Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева, М. Сліпченко, А. Бовгиря, Ред.). Кліо. С. 482.
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (1891). Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). В *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов...* Ч. VII. Т. II (с. 1-210). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. (Оригінальний текст ~1887–1891 рр.).
- Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.
- Грамота короля Сигизмунда I Черкаському старосте Василю Тышкевичу об освобождении черкасских мешан от новых пошлин, введенных Евстафием Дашкевичем. (1890). В *Архив Юго-Западной России...* Ч. VII. Т. II (с. 366–376). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. (Оригінальний документ ~1537 р.)
- Грамота польского короля Сигизмунда Августа князю Дмитрию Ивановичу Вишневецкому, хвалящая его за военные подвиги. (1559/1865). [Документ № 130]. В *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 2, с. 148). Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца. (Оригінальний документ 1559 г.)
- Гурбик, А. (2011). Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*, 21, 103–122. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Idvu_2011_21_8.pdf.
- Гурбик, А. О. (1999). Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). *Український історичний журнал*, (6), 3–17. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/23170/21031>.
- Дубецкий, М. (1905/2015). Кодак. У *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (Вип. 2, с. 361–460). (Репринтное издание). Дніпро: Герда. (Оригінальна публікація 1905).
- Жарких, М. І. (2013). Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького (мережева публікація). <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>.
- Історія державної служби в Україні (Т. 1). (2009). Київ: Ніка-Центр.
- Кавун, М. Е. (2016, 28 липня). *Дніпро в історії: таємниці дніпровських островів*. Дніпровський міський сайт. <https://gorod.dp.ua/news/120301>.
- Ковбаса, В. (2012). Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21(2), 55–62. <https://nasplib.isofofs.kiev.ua/bitstreams/b46cc005-d15f-4a4b-8ae8-b90fd1ef2eab/download>.
- Крутневич, Г. (1603, 1 червня [22 травня]). Універсал гетьмана Війська Запорозького Київському Пустинно-Миколаївському монастирю. У В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, & В. Щербак (Упоряд.). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* (Т. 1). Р.В.В.
- Лассота, Э. (1873). *Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.* Санкт-Петербург.
- Летописец Норматского. (1850). *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, Т. 5. Москва: В типографии Александра Семена.
- Лист [короля Сигизмунда Августа] писанный до старосты черкасского, князя Михаила Вишневецкого, ознаймуючи иж лист ктлейтовный послан брату его, князю Дмитру, также и козакам низовым, которых абы намовлял до Инфлянт. 5 вересня 1561 р. (2011). У *D. Baronas (parengė), Lietuvos metrika. Kn. 37: (1552–1561). Užrašymų knyga 37* (с. 452–453). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. (Оригінальний документ 1561 р.).
- Лицевой рукописный свод XVI века. Русская летописная история. Книга 23. 1557–1567 гг. (2014). ООО «Фирма «АКТЕОН»».
- Макаревський, Ф. (2000). *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия* (В. Г. Долгополий, упоряд.). Дніпропетровськ: Дніпрокнига. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=730>.
- Мельничук, О. С. (Ред.). (2003). *Етимологічний словник української мови* (Т. 4: Н–П). Наукова думка.
- Миллер, Г. Ф. (1846). *Исторические сочинения о малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. I. На русском языке*. Москва.
- Мороз, В. С. (2009). Князь-гетьман Дмитро Іванович Байда-Вишневецький (1517-1563 рр.) та його роль у формуванні українського козацтва. У С. І. Світленко (Ред.), *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* (Вип. 7, с. 115–127). Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3af1147528.pdf.
- Описание Каневского замка 1552 года. (1886). В *Архив Юго-Западной России...* Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (с.91-105). Киев: Университетская типография. (Оригінальний документ 1552 р.).

- Описание Черкасского замка 1552 года (февраль-март). (1886). В *Архив Юго-Западной России...* Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (с. 76-91). Киев: Университетская типография. (Оригінальний документ 1552 р.).
- Пилипенко, В. (2014). *Перед лицем врага. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст.* Київ: Інститут літератури НАН України.
- Письмо короля Сигизмунда Августа к панам-радам в Вильно от 6 мая 1559 г. (1559/1865). [Документ № 134]. У *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 2, с. 151). Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца. (Оригінальний документ 1559 р.).
- План течения реки Днепра от Кодацкого порога до впадения реки Кильчени в реку Самару. (нач. XVIII в.). <https://www.prilib.ru/item/1798298>.
- Поселство от господара короля его милости до прелатов и до панов рад Великого Княжества Литовского через бискупа киевского князя Миколая Важгана на сейм Берестейский. (1525). Документ № 249. У *I. Ilariénė, L. Karalius, & D. Antanavičius (parengė), Lietuvos metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašų knyga 7 (с. 446–452).* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla. (Оригінальний документ 1525 р.).
- Слабченко, М. Є. (1929). Паланкова організація Запорозьких вольностей. (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т. 5, вип. 2). *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права* (Вип. 6). Київ: 3 друкарні Української Академії Наук. (Збірник Соціально-Економічного Відділу / ВУАН ; № 18).
- Смолій, В. А. (Відп. ред.). (2007). *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах.* Том 2. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Старостін, В. (2010). Візантійський монастир над порогами: історія Монастирського острова. *Експедиція XXI*, (10), 9–10.
- Філімонов, Д. (2021). Встановлення місць розташування давніх переправ у гирлі річки Самари за картографічними та археологічними джерелами. У С. І. Світленко (Відп. ред.), *XII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя»*, 9–12 листопада 2021 р., м. Дніпро: матеріали доповідей (с. 75–80). Дніпро: Ліра. <http://www.histukrdnu.dp.ua/wp-content/uploads/2022/03/papers.pdf>.
- Філімонов, Д. Г., & Маріна З. П. (2009). До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний вісник*, 9, 66–81. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049197.pdf>.
- Харлан, О. (2018). Стара козацька січ в урочищі Щуровському: До питання локалізації. У *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Вип. 27, с. 40–47). Київ.
- Царский указ гетману Дем'яну Многогрешному. (1670/1872). [Документ № 130]. В *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (Т. 9, с. 614). Санкт-Петербург: Тип. М. Этингера. (Оригінальний документ бл. 1670 р.).
- Черкас, Б. (2004). Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.). *Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка* (Т. 2, с. 158–164). Київ: Інститут історії України НАН України. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014355.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Черкас, Б. В. (2002). Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. *Український історичний журнал*, (1), 53–67. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a6426a5e-a6bc-4d17-8c7b-c70ac95e4049/content>.
- Чирук, С. (2026). *Старосамарське питання у фальшивому універсалі Богдана Хмельницького як рецепція колективної пам'яті Війська Запорозького Низового* [Неопублікований рукопис].
- Яворницький, Д. (1990). *Історія запорозьких козаків* (Т. 2). Київ: Наукова думка.
- Яворницький, Д. І. (1989). *Дніпрові пороги*. Промінь.
- Bielski, J. (2005). O Kozakach [Про козаків] (уризок з «Kronika polska...», 1597). У Д. Вирський (Ред.), «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) (с. 32–37). Київ: Інститут історії України НАН України. (Оригінальна робота опублікована 1597 р.). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Bielski, M. (1832). *Kronika polska Marcina Bielskiego* (Cz. 7). Warszawa: A. Gałęzowski. <https://polona.pl/item-view/df8231ef-7127-4deb-bfb0-ea2b60a87047?page=4>.
- Jabłonowski, A. (1894). *Ziemia ruskie: Ukraina (Kijów-Braclaw)*. Т. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1174/edition/1786/content>.
- Paprocki, B. (1858). *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584* (Wydanie K. J. Turowskiego). Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. Retrieved from <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2603>.
- Postanowienie z Nyzovcy. (1881). *W Akta historyczne do panowania Stefana Posta Batorego, króla polskiego, od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.* <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/527399/edition/459030/content>.
- Starovolski, S. (2005). Militia [Військо] (уризок). У Д. Вірський (Ред.), «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) (с. 71–74). Київ: Інститут історії України НАН України. (Оригінальна робота опублікована 1632 р.). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Wapowski, B. (1874). *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic: Część ostatnia czasy podługoszkowskie obejmujące (1480–1535)* (J. Szujski, oprac.). Kraków: Akad. Umiejętności. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/7374/edition/6723/content>.

REFERENCES

- Beauplan, G. L. de. (1990). *Description of Ukraine* [Opys Ukrainy] (Ya. I. Kravets & Z. P. Borysiuk, Trans. from French). Kyiv. (Original work published 1660). <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>.
- Bielski, J. (2005). About the Cossacks [O Kozakach] (Excerpt from «Kronika polska...», 1597). In D. Vyrsky (Ed.), *Discourse on*

- the Cossacks (Characteristics of the Ukrainian Cossacks in the historiography of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the 16th – mid-17th centuries)* (pp. 32–37). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. (Original work published 1597). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Bielski, M. (1832). *Kronika polska Marcina Bielskiego* (Part 7). Warsaw: A. Gałęzowski. <https://polona.pl/item-view/df8231ef-7127-4deb-bfb0-ea2b60a87047?page=4>.
- Brekhunenko, V., Zayats, O., Mytsyk, Yu., Potapenko, S., & Shcherbak, V. (Eds.). (2025). *Documents of the Ukrainian Cossacks of the 16th – first half of the 17th century: Universals, correspondence, agreements, oaths* [Dokumenty ukrainskoho kozatstva...]. Vol. 1 & 2. R.V.V.
- Butych, I., & Rynsevykh, V. (Eds.). (2006). Defense universal of the Samara Colonel Matviy Kalianenko to the Lubny Mhar Monastery for the Samara station dated April 12, 1688. In *Universals of Ivan Mazepa (1687–1709) (Part 2, p. 541)*. Kyiv; Lviv: Shevchenko Scientific Society. (Original document 1688).
- Butych, I., & Rynsevykh, V. (Eds.). (2006). Defense universal of the Kosh Ataman Filon Lykhopoy to the Lubny Mhar Monastery for the Samara station dated July 8, 1688. In *Universals of Ivan Mazepa (1687–1709) (Part 2, p. 542)*. Kyiv; Lviv: Shevchenko Scientific Society. (Original document 1688).
- Charter of King Sigismund Augustus to Prince Dmytro Ivanovych Vyshnevetsky, praising him for military exploits. (1559/1865). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 2, p. 148). St. Petersburg. (Original document 1559).
- Cherkas, B. (2004). Ukrainian Cossacks in the military-political processes of the Grand Duchy of Lithuania (20–30s of the 16th century). In *The Court of History Establishes the Truth: Collection in honor of F. P. Shevchenko* (Vol. 2, pp. 158–164). Kyiv. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014355.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Cherkas, B. V. (2002). Ostafiy Dashkovych – Cherkasy and Kaniv Starosta of the 16th century. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 53–67. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a6426a5e-a6bc-4d17-8c7b-c70ac95e4049/content>.
- Chronicler of Normatsky. (1850). *Vremennik of the Imperial Moscow Society of History and Russian Antiquities*, Vol. 5. Moscow.
- Chyruk, S. (2026). *The Starosamara issue in the fake universal of Bohdan Khmelnytsky as a reception of the collective memory of the Zaporozhian Lowland Host* [Unpublished manuscript].
- Decree from Nyzovtsi. (1881). In *Historical acts for the reign of Stephen Bathory, King of Poland, from March 1578 to April 18, 1579* [Akta historyczne do panowania Stefana Batorego, króla polskiego, od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.]. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/527399/edition/459030/content>.
- Description of the Cherkasy Castle of 1552. (1886). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII*. Vol. 1 (pp. 76–91). Kyiv. (Original document 1552).
- Description of the Kaniv Castle of 1552. (1886). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII*. Vol. 1 (pp. 91–105). Kyiv. (Original document 1552).
- Dubiecki, M. (1905/2015). Kodak. In *Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission* (Issue 2, pp. 361–460). (Reprint edition). Dnipro: Gerda. (Original publication 1905).
- Filimonov, D. (2021). Establishing the locations of ancient crossings at the mouth of the Samara River according to cartographic and archaeological sources. In *History of the Dnieper Nadporizhzhia* (pp. 75–80). Dnipro: Lira. <http://www.histukrdu.dp.ua/wp-content/uploads/2022/03/papers.pdf>.
- Filimonov, D. G., & Marina, Z. P. (2009). On the issue of the location of the settlement and ferries near the Ust-Samarsky retrenchment. *Museum Bulletin*, 9, 66–81. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049197.pdf>.
- History of the civil service in Ukraine* (Vol. 1). (2009). Kyiv: Nika-Tsentr.
- Hurbyk, A. (2011). The problem of the Zaporozhian Sich origin in the works of O. M. Apanovych. *Historiographical Research in Ukraine*, 21, 103–122. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Idvu_2011_21_8.pdf.
- Hurbyk, A. O. (1999). Origin of the Zaporozhian Sich (chronological and territorial aspects of the problem). *Ukrainian Historical Journal*, (6), 3–22. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/download/23170/21031>.
- Illuminated Compiled Manuscript of the 16th Century. Russian annalistic history. Book 23. 1557–1567. (2014). Akteon.
- Jabłonowski, A. (1894). *Ruthenian lands: Ukraine* (Kyiv-Braclaw) [Ziemia ruskie: Ukraina (Kijów-Braclaw)]. Vol. 1. Warsaw: Gebethner i Wolff. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1174/edition/1786/content>.
- Kavun, M. E. (2016, July 28). Dnieper in history: secrets of the Dnieper islands. Dnipropetrovsk City Site. <https://gorod.dp.ua/news/120301>.
- Kharlan, O. (2018). The old Cossack Sich in the Shchurovsky tract: on the issue of localization. In *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine* (Issue 27, pp. 40–47). Kyiv.
- Kovbasa, V. (2012). New data on the history of the Khortytsia castle of D. Vyshnevetsky. *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine*, 21(2), 55–62. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/bitstreams/b46cc005-d15f-4a4b-8ae8-b90fd1ef2eab/download>.
- Krutnevych, H. (1603, June 1). Universal of the Hetman of the Zaporozhian Host to the Kyiv Pustynno-Mykolaivsky Monastery. In V. Brekhunenko et al. (Eds.), *Documents of the Ukrainian Cossacks...* (Vol. 1). R.V.V.
- Lassota, E. (1873). *Travel notes of Erich Lassota, sent by the Roman Emperor Rudolf II to the Zaporozhians in 1594*. St. Petersburg. Letter from King Sigismund Augustus to the Lords-Council in Vilno dated May 6, 1559. (1559/1865). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 2, p. 151). St. Petersburg. (Original document 1559).
- Letter of King Sigismund Augustus to the Cherkasy Starosta, Prince Mikhail Vyshnevetsky. (1561/2011). In D. Baronas (Ed.), *Lithuanian Metrica. Book 37* (pp. 452–453). Vilnius. (Original document 1561).
- Makarevsky, F. (2000). *Materials for the historical-statistical description of the Ekaterinoslav diocese: Churches and parishes of the past 18th century*. Dnipropetrovsk: Dniprokniga. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=730>.
- Melnychuk, O. S. (Ed.). (2003). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* [Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy] (Vol. 4: N–P). Naukova Dumka.
- Miller, G. F. (1846). *Historical essays about the Little Russians* by G. F. Miller. Moscow.

- Mission from the King to the prelates and lords of the Grand Duchy of Lithuania.... (1525). In *Lithuanian Metrica*. Book 7 (pp. 446–452). Vilnius. (Original document 1525).
- Moroz, V. S. (2009). Prince-Hetman Dmytro Ivanovych Baida-Vyshnevetsky (1517-1563) and his role in the formation of the Ukrainian Cossacks. In *S. I. Svitlenko (Ed.), Prydniprovyia: Historical and Local Lore Studies* (Issue 7, pp. 115–127). Dnipropetrovsk: DNU Publishing. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3af1147528.pdf.
- Paprocki, B. (1858). *Armorial of the Polish Knighthood collected and published by Bartosz Paprocki in 1584* [Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584] (K. J. Turowski Edition). Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/2603>.
- Plan of the Dnieper River current from the Kodatsky threshold to the confluence of the Kilchen River into the Samara River. (Early 18th century). Boris Yeltsin Presidential Library. <https://www.prilib.ru/item/1798298>.
- Pylypenko, V. (2014). *In the face of the enemy. Polish anti-Turkish literature of the mid-16th – mid-17th centuries*. Kyiv: Institute of Literature of the NAS of Ukraine.
- Royal Charter of Sigismund I to the Cherkasy Starosta Vasyl Tyshkevych regarding the exemption of Cherkasy burghers from new duties. (1890). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII, Vol. II* (pp. 366–376). Kyiv. (Original document ~1537).
- Slabchenko, M. E. (1929). *Palanka organization of Zaporozhian Liberties*. Kyiv: Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences.
- Smolii, V. A. (Ed.). (2007). *History of the Ukrainian Cossacks: Essays in two volumes*. Vol. 2. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Starostin, V. (2010). Byzantine monastery over the thresholds: history of Monastyrsky Island. *Ekspeditsiya XXI*, (10), 9–10.
- Starovolski, S. (2005). Army [Militia] (Excerpt). In *D. Iyrsky (Ed.), Discourse on the Cossacks* (pp. 71–74). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. (Original work published 1632). <http://resource.history.org.ua/item/0009894>.
- Tsar's decree to Hetman Demian Mnohohrshny. (1670/1872). In *Acts related to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 9, p. 614). St. Petersburg. (Original document ~1670).
- Veklenko, V. O., Kovaliova, I. F., & Shalobudov, V. M. (2008). Archaeological resolution of the discussion regarding the location of the town of Samar and the Bohoroditska Fortress. In *Pearls of the Cossack Prysamaria: The town of Samar and the Bohoroditska Fortress* (pp. 7–31). Dnipropetrovsk: DNU Publishing.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2018). Archaeological closure of the Cossack Samar of the 16th–17th centuries. In *New Research on Cossack Era Monuments in Ukraine* (Issue 27, pp. 125–134). Kyiv: Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2024). Cossack origins of the Dnieper: *Myths and reality*. *INSULA*, 7, 112–138. <https://insula.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/%D0%92%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>.
- Velichko, S. V. (2020). *Chronicle* [Litopys] (H. Boriak, T. Tairova-Yakovleva, M. Slipchenko, & A. Bovhyria, Eds.). Klio.
- Vladimirsky-Budanov, M. F. (1891). Population of Southwestern Russia from the second half of the 15th century to the Union of Lublin (1569). In *Archive of Southwestern Russia... Part VII, Vol. II* (pp. 1–210). Kyiv: Korchak-Novytsky Typography.
- Wapowski, B. (1874). *Chronicles of Bernard Wapowski from Radochonice: The final part covering post-Długosz times (1480–1535)* [Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic...] (J. Szujski, Ed.). Kraków: Academy of Arts and Sciences. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/7374/edition/6723/content>.
- Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks* [Istoriya zaporozykh kozakiv]. Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka.
- Yavornytsky, D. I. (1989). *Dnieper thresholds* [Dniproporohy]. Promin.
- Zharkikh, M. I. (2013). *The falsified universal of Bathory – Khmelnytsky* [Sfalshovanyi universal Batoria – Khmelnytskoho] (Web publication). <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>.

Philosophical Foundations of the Cosmological Model of the Primary Sacred Space

UDC 113/119:72.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172687>**Mazur Olena**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-8038-4401>, mazur2017lena@gmail.com

Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine)

Abstract.

Relevance. One of the most significant contemporary philosophical and humanitarian turns, the “Spatial Turn,” actualizes a rethinking of the origins of the concept of “sacred space” as a space of shared existence, within which the experience of sacred structure and cosmic order is encoded and transmitted to future generations through symbolic means. This article builds upon the research initiated in our previous publications and demonstrates that, despite the spatial and temporal diversity and a wide range of modern interdisciplinary approaches and methodologies, cosmological models of architecture and urban planning are based on the worldview principles of the cosmological model of the primary sacred space.

The purpose of the article is to identify and provide a conceptual substantiation of the philosophical foundations of the primary sacred space.

Results. The following results were obtained:

- 1) The core of the “sacred space” concept was clarified.
- 2) The distinction between cosimized space, model and sacred space was demonstrated.
- 3) The cosmological model of the World Pillar (Latin: Axis mundi), its ontological and conceptual principles were determined.
- 4) The symbolic function of “sacred space” was revealed.
- 5) The connection between the cosmological model of the primary sacred space and the cosmological models of architecture and urban planning was established.

Conclusions. The philosophical principles of the cosmological model of the primary sacred space are rooted in the concept of a sacred center and the symbolic interpretation of the cosmic order as a cosmic trinity. Our hypothesis is that the cosmological model of the primary sacred space is an archaic, planar, two-dimensional model that serves as the foundation of the worldview principles of cosmological models of architecture and urban planning.

Keywords: “sacred space”, culture, universals of culture, time, space, geocentrism and heliocentrism, being

Філософські засади космологічної моделі первинного священного простору

Мазур Олена

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Одеса, Україна)

Анотація.

Актуальність. Один із найбільш значущих сучасних філософсько-гуманітарних поворотів «Просторовий поворот» актуалізує переосмислення витоків поняття «священного простору» як простору спільного буття, в якому символічними методами кодується і передається майбутнім поколінням досвід сакрального устрою та космічного порядку. Ця стаття спирається на дослідження, розпочаті в наших попередніх публікаціях і показує, що незважаючи на просторове і часове розмаїття і величезну кількість сучасних міждисциплінарних підходів і методів, космологічні моделі архітектури і містобудування базуються на світоглядних засадах космологічної моделі первинного священного простору.

Метою статті є виявлення та концептуальне обґрунтування філософських засад первинного священного простору.

Результати. У ході дослідження отримано такі результати:

- 1) З'ясовано сутність поняття «священний простір».
- 2) Показано різницю між космізованим простором, моделлю та священним простором.
- 3) Розглянуто космологічну модель Світового Стова (лат. Axis mundi), як найбільш архаїчну і поширену модель космізації простору. Визначено її онтологічні, концептуальні засади.
- 4) Виявлено символічну функцію «священного простору».
- 5) Показано зв'язок космологічної моделі первинного священного простору з космологічними моделями архітектури і містобудування.

Висновки. Філософські засади космологічної моделі первинного священного простору ґрунтуються на сакральному центрі, символічній інтерпретації космічного порядку як космічної триєдиності. Наша гіпотеза полягає в тому, що космологічна модель первинного священного простору – це архаїчна площинна двовимірна модель, яка є фундаментом світоглядних засад космологічних моделей архітектури і містобудування.

Ключові слова: «священний простір», культура, універсалії культури, час, простір, геоцентризм та геліоцентризм, буття

Вступ.

Актуальність дослідження. Ця стаття переосмислює витoki поняття «священний простір» спираючись на розпочаті нами в попередніх публікаціях дослідження загальносвітового явища архітектурних космологічних «святих просторів» які займали великі площі, включали монументальні палацові і храмові комплекси стародавніх держав Єгипту, Ассирії, Ірану, Індії, Америки, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму тощо. Ми з'ясували, що сучасні міждисциплінарні дослідження космологічних аспектів архітектури були розпочаті в XIX-XX ст. (J. Frazer, J. N. Lockyer, A. Warburg), отримали з другої половини XX ст. розвиток в роботах цілого ряду вчених (S. Akkash, J. M. Angebert, N. Ardalan & L. Bakhtiar, R. Bauval, A. Bonfanti, T. Burckhardt, M. Bussagli, M. Eliade, S. G. Haider, G. Hancock, S. K. Haninger, G. S. Hawkins, L. Hautesoeur, D. A. King, L. P. Kollar, S. Kramrisch, A. Lagopoulos, A. Levi, S. H. Nasr, G. Prat, A. Snodgrass. (Мазур, 2024a).

Витoki відображення космосу в архітектурі ми знайшли в письмових джерелах Індії (Веди), давньоіранській літературі (Авеста), Єгипту (Тексти пірамід), Месопотамії (шумерські та аккадські тексти), Стародавньої Греції (Піфагор, Платон, Аристотель, Аполлодор Афінський), Риму (Вітрувій), в давньоєврейських творах (Сефер Йецира та «Юдейські старожитності» Йосипа Флавія), Київської Русі («Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Богослов'я» Іоанна Дамаскіна), та інших (Мазур, 2024b). Ми з'ясували, що космологічні моделі традиційної архітектури ґрунтуються на геоцентричній моделі і розглянули цю модель на прикладі міста Одеси (Мазур, 2024c).

Духовний простір сакральної архітектури, транслює культурні архетипи, які відрізняються від світських будівель особливою символікою. На думку М. Еліаде духовна архітектура, яка дала початок всій архітектурі, лише запозичила і розвинула символізм, що вже існував в структурі первинного житла, якому, в свою чергу, передувало «святе місце», тобто тимчасово зайнятий освячений і космозований простір. Таким чином всі символи і ритуали, пов'язані з храмами, поселеннями, будинками, виникли з первинного досвіду священного простору (Eliade, 1965, p. 52–53). Будь-який священний простір (мандала, австралійська бора та ін.) одночасно є образом світу (imago mundi) і пантеоном. В ініціативній структурі обряду церемоніального входження в мандалу неофіт немов би наближається до центру світу; в серці мандали він може зробити розрив планів і досягти трансцендентного стану буття (Tucci, 1949; Eliade, 1958, p. 162).

Об'єкт дослідження – космологічна структура первинного священного простору, предмет дослідження – світоглядні засади космологічної моделі первинного священного простору.

Метою статті є виявлення та концептуальне обґрунтування філософських засад первинного священного простору.

Методи дослідження. Методологічними орієнтирами нашого дослідження стали феноменологічний метод Мірча Еліаде, екзегетичний, герменевтичний і філософський метод символічних форм Е. Кассіра.

Аналіз попередніх публікацій. Публікації українського гуманітарно-філософського співтовариства демонструють актуальність нашого дослідження. «Міжнародне товариство філософії та космології» (ISPC «International Society of Philosophy and Cosmology») і журнал «Філософія і космологія» засновані Олегом Базалюком демонструють неогуманістичний постмодерністський розквіт української космологічної філософії в XXI ст. (Vdovychenko & Pohorilyi, 2025; ISPC, 2026). В книзі «Дискурсивне осмислення освіти. Вчимося у тих, хто змінює Всесвіт» (Discursive thinking through of education. Learning from those who transform the Universe) О. Базалук пише, що Платон запропонував використовувати освіту як інструмент побудови ідеального поліса (держави), Калі-поліса (Καλλίπολις). Філософи були daímōns, тобто наділеними родовим зв'язком з космосом, космічною свідомістю (або в сучасній науковій термінології – творці стійкого світового порядку) (Bazaluk, 2023, pp. 25-27). На думку члена ISPC В. Огорокова в статті «До витоків справжнього існування західного мислення: Мартін Хайдеггер і привиди європейського розуму» («To the Origins of the True Existence of Western Thinking: Martin Heidegger and the Ghosts of the European Mind») мислення існує лише там, де свідомість розпадається в просторово-часовому топосі свого існування (Ogorokov, 2024). І. Масликова та С. Стоян в статті «Візуалізація космологічних ідей у сучасній архітектурі» («The Visualisation of Cosmological Ideas in Contemporary Architecture») констатують, що з початку XX століття активізувалися процеси радикального відходу від класичних принципів архітектурного простору, але сучасна архітектура повністю не відривається від традицій минулого і використовує символіку античних космологічних вчень. Давньогрецькі ініціації ґрунтувалися, в тому числі, на принципі гармонійної відповідності музики та архітектурної форми. Автори статті наводять приклад ініціації в культовому фільмі Джеймса Кемерона «Аватар», в результаті проходження якої герой отримує нове втілення і здатність інтуїтивно відчувати гармонію приналежності до навколишнього світу (Maslikova & Stoian, 2022, pp. 26-39). Є. Мулярчук у статті «Дружня етика Космосу: дім, навколишнє середовище, загальний світ» («Cosmos Friendly Ethics: Home, Environment, Common World») пише, що давнє уявлення про будинок як про місце любові і одкровення Бога було

зруйновано розширенням людської цивілізації в природничо-науковому, соціальному і космічному масштабах. Кризи цих середовищ ставлять проблему належних етичних норм і цінностей для виживання і подальшого розвитку людини (Muliarchuk, 2021, p. 72).

Другий блок літератури – це теоретичні підходи сучасних українських філософів, які надають змогу здійснити філософський аналіз вибраної нами проблематики. Ю.Бродецька в статті «Просторовий поворот: хронотопність буття» пише про переосмислення концептів «простір», «топос», «локус». У сучасній філософії категорія «простір» стає фокусом уваги багатьох дослідників перш за все, як тілесна складова думки та чуттєвості. Це отримує назву «просторового повороту» (spatial turn) або «реверсії» – наслідку глибинних змін, пов'язаних із дослідженням простору як місця, яке вводиться на противагу редукціонізму класичної філософії (Бродецька, 2023, с. 6). І. Голубович в статті «Просторовий поворот і ситуаційний підхід: етичний вимір» («Spatial turn and situational approach: ethical dimension») розглядає урбаністичні аспекти і пише про єдність простору, етосу, божественності (Golubovych & Pavlenko, 2023, p. 52). В. Готинян-Журавльова та І. Сумченко в статті «Міф як форма проєктивності: неокантіанська концепція Е. Кассіра» пишуть про проєктивну природу часу та простору в міфі (Готинян-Журавльова & Сумченко, 2024, сс. 53-54). В статті «Toros et utoros: до урбаністичного проєктування» автори пишуть, що структури, космологічні символи кола (яке представляє небо) і квадрата (який представляє Землю), знайшли своє релігійне тлумачення у традиціях племен і народів (Готинян-Журавльова & Сумченко, 2023, с.83). О. Кирилюк досліджує архетип Мандали, аналізує сучасні спроби реконструкції первинних структур свідомості, універсальї культури, які пов'язує з категоріями граничних підстав (народження, життя, смерть, безсмертя) та світоглядним кодуванням (Кирилюк, 2021). Аналізує античне та середньовічне фундаментальне розуміння Космосу, космологічні праці Коперника, геоцентризм та геліоцентризм як моделі всесвіту (Кирилюк, 2025, сс. 54-55). С. Секундант в статті «Час і простір у філософії Лейбніца» пише, що у полеміці з Д. Локом Г. В. Ляйбніц формулює свою основну метафізичну тезу щодо природи простору і часу: «Простір і час мають природу вічних істин і набувають своєї реальності від Бога» (Секундант & Орехова, 2024, с. 93). К. Гуржі у дисертаційному дослідженні «Європейське місто як модус соціальної реальності та категорія культури» зауважує, що особливістю українського урбанізованого простору є вплив на нього радянського періоду, а пізніше – пострадянського пошуку власних національних та локальних орієнтирів. Вона класифікує міста відповідно до моделі культуролога

Т. Возняка, який розділяє всі міста на ті, що були засновані в міфологічному просторі/часі, умовно до них можна віднести античні поліси; міста, засновані в історичну епоху – це християнські міста; і міста, які взагалі не були засновані, а з'явилися природним шляхом – це в основному сучасні міста (Гуржі, 2022, с. 2-3, 104; Возняк, 2005, с. 7). А. Димчук, український культурний діяч, колекціонер і галерист у дисертаційному дослідженні «Філософські засади соціальної доктрини масонства» стверджує, що масони впорядковували недосконалий навколишній простір за допомогою архітектури, урбаністики і чіткого ландшафтного дизайну («земної геометрії»), які стали для масонства головними символами. Як приклад, А.Димчук описує архітектурні символи Одеси (Димчук, 2020, с. 184).

Ю.Завгородній досліджує сакральну географію України ще з 1990-х років і стверджує принципову відсутність знецінення з часом обсягу інформації і уявлень, до яких відноситься сприйняття простору і часу не однорідно або нейтрально, а насамперед якісно. Люди «не вільні у виборі священного місця, їм дано лише шукати і знаходити його за допомогою таємничих знаків». Місця, які завдяки своїй винятковій причетності до надприродного, сприяють тим самим встановленню відповідного зв'язку з Небом, виходу за межі профанного, чому і служив власне ритуал. У зв'язку з чим сакральні місця, якщо і не перекриваються повністю святилищами, храмами і т. п., то, як правило, їх містять. При цьому важлива роль покладалася на ту людину (або співтовариство людей) певного психофізичного типу, наприклад шамана, жерця-медіатора, які були здатні актуалізувати Космічний вимір для всього соціуму. Бо «здатністю відчувати цю святість, яка сама по собі об'єктивна, наділений лише той, хто духовно сприйнятливий і підготовлений до цього» (Завгородній & Остапенко, 1999, сс. 247-251; 2021). У деяких своїх індологічних публікаціях після 2021 року Ю. Завгородній стисло торкається проблематики сакральної географії і паломництва в статті «Йога та йогини у другій частині Бхагавата-пурані» (Завгородній, 2024). Ю. Завгородній вивів з дослідницької периферії в Україні інтерес Рене Генона до сакральної географії, як до однієї з традиційних наук (Завгородній, 2015. с.7; Генон, 2020, с.3-9).

Третій блок літератури складають західні дослідження нашої теми. Концепцію сакральної географії філософ, родоначальник інтегрального традиціоналізму Рене Генон (R. Guenon 1886–1951) надає у праці 1927 року «Цар світу» (Le Roi du Monde), досліджуючи її в різних цивілізаційних, релігійних, міфологічних системах (Guenon, 1927). Корисними для нашого дослідження були «Езотеризм Данте» («The Esoterism Of Dante») (Guenon, 1925); «Фундаментальні символи. Універсальна мова сакральної науки» («Fundamental symbols: the

universal language of sacred science") (Guenon, 1995); «Перспективи ініціації» (Perspectives on Initiation) (Guenon, 1946).

Зробив сакральну географію окремим об'єктом академічних досліджень релігієзнавців і філософ культури Мірча Еліаде (1907-1986). Для нас важливими були книги: «Азіатська алхімія» (Alchimia asiatica) (Eliade, 2003); «Шаманізм і стародавня методика екстазу» (Shamanism. Archaic techniques of ecstasy) (Eliade, 1972); «Йога. Безсмертя і свобода» (Yoga. Immortality and freedom) (Eliade, 1970); «Обряди і символи ініціації» (Rites and symbols of initiation) (Eliade, 1958); «Священне і мирське» (Le sacré et le profane) (Eliade, 1965); «Окультизм, чаклунство і культурні віяння: нариси з порівняльного релігієзнавства» (Occultism, witchcraft, and cultural fashions: Essays in Comparative Religions) (Eliade, 1976); "Історія релігійних вірувань та ідей. Том I» (Histoire des croyances et des idées religieuses. Tome I) (Eliade, 1978); «Зображення та символи» (Images and Symbols) (Eliade, 1991).

М. Еліаде пише про етимологічну спорідненість між templum (лат. «храм») і tempus (лат. «час»), трактуючи ці два терміни через поняття «перетин»: templum означає просторовий, а tempus – часовий аспекти руху горизонту в просторі і в часі. Цей символізм з усією очевидністю виявлен в архітектонічній структурі вівтарів. З огляду на те, що Храм – це одночасно і найсвятіше місце і картина Світу, він освячує не тільки весь Космос в цілому, але і космічне життя, яке представлялось у вигляді кругової траєкторії і ідентифікувалось з Роком. Рік розумівся як замкнене коло, воно мало початок і кінець. «Рік – це коло навколо світу» або священної споруди. М. Еліаде відзначаючи важливе значення космогонічного міфу як зразкової моделі для будь якого творення і будівництва, додає, що космогонія включає в рівній мірі і створення Часу. (Eliade, 1965, р. 65-66; 1976, р. 25).

Також наші дослідження ми доповнили працею Менлі Палмер Холла (М. Р. Hall 1901-1990) «Таємне вчення всіх віків: енциклопедичний нарис масонської, герметичної, каббалістичної та розенкрейцерської символічної філософії» (1928) («The Secret Teachings of All Ages: An Encyclopedic Outline of Masonic, Hermetic, Qabbalistic and Rosicrucian Symbolical Philosophy») (Hall, 1941). Масонська традиція являє собою одну з цих численних стародавніх алегорій про щорічне проходження Сонця дванадцяти зодіакальних сузір'їв, а будівельна символіка масонів представляє систему астрономічних символів і емблем. Сонячна система, пише М. П. Холл, завжди вважалася великим храмом ініціації. У Містеріях історичного часу кандидат повторював шлях сонячного бога. Наставляли його за допомогою астрономічних алегорій у двох великих істинах – про існування єдиного, невидимого, всюдисущого і всемогутнього

Бога, і про безсмертя душі людини. (Hall, 1941, р. LXXVII). Видний масон Альберт Пайк (А. Pike 1809-1891) в статті «Точка всередині кола» (The point within circle) пише, що геометричний елемент точка вказує на розташування центру і не володіє довжиною, шириною або висотою. Оскільки вона існує поза вимірюваннями, вона не уявляє собою річ. З матеріальної точки зору точка є ніщо, її існування не може бути доведено раціонально, тобто виходячи з п'яти наших фізичних почуттів. Тим не менш де немає точки, не можуть виникнути лінія, площина або тіло. Точка це та основа, на якій насправді покояться три фізичних виміри. Звідси з усією очевидністю випливає і причина, по якій з незапам'ятних часів масони визнавали Точку символом Бога – Великого Архітектора Всесвіту (Pike, 2006).

Роблячи підсумок огляду попередніх досліджень, ми можемо стверджувати, що в Україні космологічна філософія розвиває на рівні світових стандартів, можемо відзначити вже сформовану дослідницьку та методологічну базу для визначення світоглядних засад космологічної моделі первинного священного простору, яке ми здійснимо за допомогою метода символічних форм Ернста Кассіпера (Ernst Cassirer, 1874-1945), де символічна форма – це форма вираження, яка одночасно є формою розкриття світу, формою розуму і формою об'єктивного духу. В доповіді «Міфічний, естетичний і теоретичний простір» (1930) («Mythischer, aesthetischer und theoretischer Raum») Е. Кассіпер пише, що простір і час займають особливе і виняткове положення вже тоді, коли їх осягають лише як пізнавані об'єкти: в архітектонічній будові пізнання вони утворюють дві опори, які несуть ціле і це ціле пов'язують. Але їх більш глибоке значення не вичерпується лише цією їх об'єктивною роллю. Справжнє звернення до зовнішнього здійснення тільки через відповідне звернення до внутрішнього (Cassirer, 1985, pp. 93).

Результати дослідження.

У нашому дослідженні розглядається міфо-релігійна космологія і простори створені релігійним світоглядом. Для «релігійних данностей» характерний свій спосіб буття: вони існують у своєму власному особливому універсумі. Той факт, що цей універсум не є фізичним універсумом безпосереднього досвіду, аж ніяк не робить його ірреальним. Релігійна даність розкриває свій глибокий зміст, коли ми її розглядаємо у властивих їй внутрішніх зв'язках, а не зводимо її до того чи іншого з її вторинних аспектів або її контексту (Eliade, 1971). Сучасна людина живе в Космосі радикально десакралізованому, вважає себе створеною всією історією людства, і вірить, що в неї є сила продовжувати і вдосконалювати нескінченно, в той час як для традиції важливим є саме початок, тому що все інше лише його розкриття, а зовсім не додаток чогось «нового» (Eliade, 1958, р. x-xi; Guenon. 1995. р. 26-30). У всі часи ми знаходимо одну

і ту ж фундаментальну концепцію необхідності жити в доступному для розуміння і осмисленому світі і, бачимо, що ця концепція виникає завдяки відчуттю сакрального простору. Тому екзистенціальний зміст орієнтованого простору залишається важливим для сучасної людини. Космічна символіка сакрального простору настільки стара і настільки знайома, що багато сучасних людей просто не здатні її розпізнати, тобто, в Платоновому розумінні, згадати (Eliade, 1976, р. 30-31). Космологічний світоглядний символізм не просто передував історичному періоду, а вплинув на формування його уявлень. Е. Кассирер вважає, що життя без символічного світу нагадує міф про Платонову печеру. Обмежена своїми біологічними потребами та їхнім задоволенням людина не матиме змоги підступитися до світу мистецтва, релігії, науки чи філософії.

Починаючи розгляд прикладів космічної топографії, важливо зауважити, що головний для нашого дослідження «священного простору» символізм «центру» не обов'язково є космологічною ідеєю. Спочатку «центром» був простір, де проявляються реальності (сили, Образи тощо) не нашого світу, а ті, що надходять звідкись, насамперед із Неба. Ідея «центру» виникла з досвіду священного простору, насиченого надлюдською присутністю: саме в цьому місці виявилось щось зверху (або знизу). Вже пізніше виникло уявлення, що прояв священного означає прорив рівнів (Eliade, 1972, р. 259-260). Прояв священного онтологічно створює світ і тут мова не про теоретичні побудови, а про первинний релігійний досвід, що передує всякому роздуму про Світ. М. Еліаде вводить спеціальний термін «ієрофанія» (від грец. *ἱερός* «священний» + *φαῖναι* «світло, світло») (*hierophanie*), щось священне, що постає перед нами, тобто «священне світло», для пояснення того, як це священне виявляється. Ієрофанії розрізняються за структурою: на елементарні та вищого порядку. Для людей, які мають релігійний досвід, вся Природа здатна виявлятися як космічний священний простір. Цілий Космос, у всій його повноті, постає як ієрофанія (Eliade, 1965, pp. 15-22, 29). Важливо, що ієрофанія не вилучає об'єкт, який транслює священне з навколишнього космічного простору, хоч він і перетворюється на щось інше. Термін ієрофанія є розширенням християнського поняття теофанія (богоявлення) на всю сферу священного незалежно від конкретної конфесії. Навіть у найскромнішій ієрофанії проявляється "вічне поновлення", вічне повернення до передчасного моменту, прагнення скасувати історію, закреслити минуле, знову створити світ. Усе це «показано» у релігійних фактах, а не придумано істориком релігій. Тут не важлива хронологічна перспектива, оскільки сама діалектика сакрального призводить до нескінченного повторення ряду архетипів, тому ієрофанія, що мала місце в певному "історичному моменті", збігається за своєю

структурою з ієрофанією на тисячу років старшою чи молодшою: саме ця тенденція ієрофанічного процесу сакралізацію дійсності дозволяє нам у результаті щось зрозуміти у релігійному явищі та написати його «історію» (Eliade, 1972, pp. XVI-XVII). Простір неосвячений не має ні «сили», ні структури, ні змісту, це аморфна безформна протяжність. Освячення території рівноцінно її космізації, тому що відтворює космогонію. В свою чергу, космізація означає освячення. Відчуття простору, впорядкованого навколо якогось «центру», пояснює смислове навантаження парадигматичного розбиття територій, стоянок та житла, та їх космогонічний символізм. Виявлення точки відліку є центральною віссю будь-якої наступної орієнтації (Eliade, 1978, р. 9).

Таким чином ми бачим, що ознакою космізованого простору виступає наявність Центру та космічна вертикальна вісь орієнтації. При цьому початкова точка відліку – центрована «вертикальна вісь» тіла самої людини. Це відокремило предків людей від тварин і було неможливо утримати без постійної самосвідомості, тому стало ключовим для «олюднення». За Е.Кассирером, людина втративши першопочаткову природу в аспекті деяких інстинктів, заповнює цю «недостатність» засобами символічних форм. Вона застосовує розумове зусилля і трансформує зовнішню дійсність в символічні форми. Тому, Е. Кассирер стверджує, що людина – це *homo symbolicum*.

Таким чином ми побачили, що концепція священного простору глибоко вкорінена в людській духовності, а сакральні священні простори (гаї, дерева, гори, печери, джерела, озера та інші «місця сили») відомі з найглибшої давнини. Але ми з'ясували, що крім природних священних просторів, де можливі ієрофанії, є космізовані простори, які були створені людьми за допомогою космогонічних і космологічних символічних моделей. Цих моделей безліч і ми ніде не зустрінемо "первісні" явища", йдеться скоріше про перетворення, оновлення, переоцінку, інтеграцію елементів – причому найістотніших! – незапам'ятної релігійної традиції. Для для нашого пошуку первинної моделі ключова ідея – «фундаментальна єдність релігійних феноменів з одночасною невичерпною новизною способів їх вираження» (Eliade, 1978).

З трьох найбільш відомих моделей всесвіту: Світового Стовпа, Світового Древа, Світової Гори, дві останні моделі є лише більш розвиненими міфічними формулюваннями моделі Світового Стовпа (Космічної Осі, *Axis mundi*) (Eliade, 1972, р. 269). А тому і при всій безлічі типів космогоній і способів уподібнення Космосу, існує два основних способи ритуального перетворення як території, так і будинку в Космос, та надання йому властивостей *imago mundi*:

1. Перший спосіб: уподібнення житла Космосу за допомогою проєкції чотирьох сторін світу від центральної точки, якщо мова йде про поселення,

або шляхом символічної установки *Axis mundi*, якщо мова йде про людське житло;

2. Другий спосіб: повторення в обрядах будівництва прикладу діяння богів, завдяки якому Світ зародився з тіла Морського Дракона або Первинного Гіганта. Перший спосіб «космізувати» простір відзначається вже на найдавніших стадіях розвитку людства, в той час як другий спосіб з'являється лише в більш пізніх землеробських цивілізаціях (Eliade, 1965, р. 47-49). Це повторення в обрядах будівництва акт Творіння принесенням в жертву першосутності: Тіамат, Іміра, Пуруші, Гайомарта, Адама Кадмона, Осіріса, Загрея, Хірама Абіфа та ін. Найістотнішим при жертвопринесенні є, по-перше, «розділити», а по-друге, знову «з'єднати». Навіть у самому безпосередньому сенсі, будівельник дійсно збирає розсіяні матеріали, щоб сформувати з них будівлю, яка буде мати «органічну» єдність, яка порівнюється з єдністю живої істоти, якщо стати на точку зору мікрокосмічну, або єдністю світобудови, якщо стати на точку зору макрокосмічну (Guenon, 1995, р. 206).

Для нашого дослідження важливим є перший, найбільш архаїчний і розповсюджений спосіб космізації простору. У космологічному значенні ритуальної орієнтації і побудови священного простору можна переконатися на цілому ряді прикладів. Символіка центрального стовпа зустрічається у північноазійських народів, в південно-східній Азії, на античному Близькому Сході, в Середземномор'ї та інших регіонах світу. Присутність символіки центрального стовпа у таких древніх народів, як Пігмеї Семанга, а також наявність символіки «Центру Миру» на доісторичних пам'ятках говорить про те, що тут ми маємо справу з дуже давніми космологічними уявленнями, в яких існувало щось на зразок космологічної системи з загальною концепцією Світового Центру, навколо якого організовано простір. Велике число згрупованих доісторичних знаків і зображень можна тлумачити як космічні гори, пупи землі і парадигматичні річки, що визначають чотири сторони світу. (Eliade, 1978, р. 26-27). Австралійські кочові племена ахілла всюди тягають за собою священний стовп, що представляє космічну вісь їх міфології, навколо якого починається обживання території і перетворення її в «світ». Цей космогонічний образ ми знаходимо і у римлян, і в стародавній Індії космічний Стовп *skambha*, а також у жителів Канарських островів, і в ще більш віддалених культурах у таких племен, як нада з острова Флорес (Індонезія) і квакіутлі (Британська Колумбія) (Eliade, 1965, pp. 32-33). Символізм Світового Стовпа близький розвиненим культурам Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Месопотамії. У вавилонян зв'язок між Небом і Землею символізований Космічною Горою або її архітектурними відображеннями – зикуратами, храмами, царськими містами, палацами, – уявлявся

колись у вигляді небесної Колони. Ту ж ідею символізують і інші уявлення: Дерево, Міст, Сходинки і т. п. Все це разом становить частину того, що М.Еліаде називає символізмом «центру» (Eliade, 1972, р. 264). Занадто багато переказів згадують і величезне дерево, що охоплює або підтримує весь Світ. Космічне дерево скандинавської міфології, Іггдрасіль є лише вираженням цього універсального символізму. Але у первозданному вигляді міф про дерево – «Стовп неба» у вигляді колони з семи сегментів зберегли сибірські і угро-фінські народності (Eliade, 2003, pp. 90-91). На прикладі збережених традиційних текстів Індії ми можемо простежити процес діалектичного розвитку символіки «світової осі» *axis mundi*. У Ведах Брахман – ця вічна, незмінна першооснова, принцип всякого існування, ототожнюється зі скамбхою; Він – *Grund* (нем. ґрунт, первісне), що підтримує світ, космічна вісь і онтологічна основа. Вісь підтримує і пов'язує воедино три космічні сфери (небо, землю і підземний світ), тобто символізує і «космізацію» (у вигляді маніфестації форм) і саму Норму, загальний закон. Скамбха підтримує і в той же час розчленовує небеса і землю; інакше кажучи, вона стверджує і продовжує існування світу як проявленого, запобігаючи його від сповзання в хаос, в змішання.

Ми бачимо і глибокий філософський аналіз Осі: Сутність, яка ототожнювана з «віссю» Всесвіту (з її «центром», «принципом»), на іншому рівні виявляється в людському духовному «центрі». «Знаючий Вище Буття знає скамбху». Ми спостерігаємо спробу ізолювати вищу реальність, принцип, який невиразний у слові, який представляється у вигляді стовпа світу, основи, фундаменту. Знати скамбху або дхруву («нерухомий», «стійкий», «твердий», «постійний») – це володіти ключем до космічної містерії і до «центру» потаємних глибин буття, тобто до «центру світу». Знання є сакральною силою, яка відкриває загадку Всесвіту і загадку «Я». Володіння таким знанням освячується досягненням найвищої з усіх, сакральної влади. У всіх традиційних суспільствах, таємне знання було прерогативою фахівців в містеріях і майстрів ритуалу (Eliade, 1970, р. 115-116).

Ми бачим важливу релігійну функцію священного стовпа як у космізації навколишнього простору, так і в обрядах посвячення хлопчиків (Eliade, 1958, р. 74). Але цікавий факт, що в первісних суспільствах домобудівні технології були суто жіночою компетенцією: хатини австралійців, жителів Андаманських островів, патагонців, ботокудо; грубі житла Сері, шкурні будиночки і вігвами американських індіанців, чорний намет з верблюжої вовни бедуїнів, «юрта» кочівників Середньої Азії – все це виняткова робота і особлива турбота жінок (Reed, 1954.). Тут ми бачим приклади символізації внутрішнього простору (житла) і символізації навколишнього зовнішнього простору, побудованих на одних принципах.

Містерії, ініціації, обряди переходу вивчалися академічною наукою як універсальна риса «первісних» культур ще з часів філософсько – антропологічних праць засновника еволюціоністської школи Е. Б. Тайлора (Tylor 1832-1917) згідно яким людство проходить загальні стадії розвитку – від дикості до цивілізації (Tylor, 1920). С точки зору Urmonotheismus (прамонотеїзму) антрополога, католицького священника, місіонера В. Шмідта, найстаріша культура людства (пракультура – Urkultur) була заснована на вірі в єдиного творця, а пізніші форми релігії (фетишизм, тотемізм, магія, анімізм, політеїзм тощо) є результатом її занепаду (Schmidt, 1955). На думку Р. Генона «фольклор», «язичництво», «примітивне» не джерело традиції, а результат деградації. Довірити збереження традиції «колективній пам'яті» було абсолютно свідомою дією останніх представників стародавніх традиційних форм. Витоки символів, ініціацій, обрядів, знаходяться в світі, до якого незастосовні умови простору і часу, що визначають історичні факти, і тому вони вислизують від «світських» методів дослідження, які можуть дати результати лише у власне людській сфері (Guenon, 1995, pp. 31-33; 1946, p. 52). Інтерпретаційна модель Р. Генона згідно реконструкції М. Седжвіка (M. Sedgwick) в книзі «Наперекір сучасному світу. Традиціоналізм і таємна інтелектуальна історія XX століття» («Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century») відноситься до традиції ренесансного неоплатонізму (Sedgwick, 2004). Платонізм є базою внутрішніх, езотеричних навчань усіх традиційних конфесій: суфізму в ісламі, кабали в юдаїзмі, гностицизму в християнстві. При структурній тотожності традиціоналізму і платонізму, опис будь якого традиційного суспільства – це платонічний світ, побудований за ієрархічною вертикальною моделлю, центрованою осью духовним принципом. Інтерпретація стародавнього символу осі світу, лежить у певному філософському чи метафізичному уявленні загальної та культурно прийнятої філософської концепції багатьох релігійних та філософських традицій по всьому світу (Schuon, 1982, p. 27-31).

Реконструючи космологічну структуру первинного священного простору і значення символізму Світового Стовпа, ми не можемо реконструювати релігійний досвід посвят, тому що однією з ознак сучасності є їх зникнення. Але на думку М. Еліаде в ініціаціях мова йде про релігійний досвід одночасно первісний, і такий, що став моделлю. Функція ініціації полягає в наступному: кожному новому поколінню відкрити світ надлюдського, який у філософській термінології, можна назвати трансцендентним. У термінах філософських посвята рівнозначна онтологічній зміні екзистенційного стану, після неї неофіт знаходить зовсім інше існування:

він стає іншим (Eliade, 1958, p. 116-118, 132; x). Тому ми можемо розглянути ініціативну модель в філософському перетлумаченні Платоном (Держава 614 В sq.) досвіду Ера Памфілійця (Держава, 617 D – 618 С.); у баченні Ера Космічна Вісь стає Веретеном Нecessності, а астрологічна Доля займає місце «Небесної Книги», яку Бог передає правителям і пророкам після їх вознесення на Небо. Так в Месопотамії цар (як обранець божий) отримував від бога при вознесенні таблички або Небесну Книгу; в Ізраїлі Мойсей отримує від Яхве скрижалі з Законом (Eliade, 1972, pp. 393-399; Platon, 2008). Розглядаючи шаманський ініціативний досвід подорожі до Древа Світу, ми бачим подібну екстатичних і міфологічних елементів, та їх відображення в космологічній символіці житла: після переривання легкої комунікації між людством і богами, втраченої в глибинах міфічного часу «illud tempus», цей зв'язок з небом зберігся у вигляді можливості досягнення неба через «центральный отвір». Космологічна концепція трьох з'єднаних між собою сфер поширена і заснована на вірі в можливість прямого спілкування з небом (Eliade, 1972, pp. 172, 264-265). Переживання, що долають сферу профанного, за своєю структурою є космічними станами свідомості. Можна говорити про архетип «екзистенційної свідомості», присутній як в екстазі первісного шамана або містика, так і в переживанні Ера Памфілійця і всіх інших візіонерів стародавнього світу. «Ланцюг традиції» простежується у подорожі Одиссея, Орфея, Піфагора, Вергілія, Данте; в описі «Великого Діла» герметистів; в ісламі у подорожі Мухаммеда «Kitab el-isa» (Книга нічної Подорожі) і «Futuh al-Mekkiyah» (Мекканські Одкровення) Ібн Арабі; у маздаїстській «Arda Viraf Nameh»; в брахманізмі і буддизмі зустрічається безліч символічних описів різних станів існування у формі ієрархічно організованих Небес і Пекла; це узгоджується з індійськими теоріями світів і космічних циклів і свідчить про єдність доктрини, що міститься у всіх традиціях (Guenon, 1925, p. 7-11, 34-38).

У наших попередніх публікаціях було з'ясовано, що сучасні дослідники називають духовну архітектуру «структурами світла», вивчають яким чином космологічні ідеї отримали прояв в будівлях і просторах повсякденного життя та цитують містичну космологію Ібн Арабі. Вони називають традиційну архітектуру прочитанням містичних ідей. На їх думку чудеса архітектурної спадщини людства розкриваються як емблеми Єдиного, стійкі зберігачі Слова і архаїчні машини пам'яті; тим, хто бачить їх такими, вони відкривають шлях до споглядання вічної архітектури внутрішнього світу. Ми побачили, що архітектурні «Моделі Всесвіту» виконані в класичних геометричних канонах (кола, трикутники, квадрати і багатокутники – в горизонталі; осі і ступінчасті ієрархічної конструкції – у вертикалі). Всі

вони символічно поєднують три світи і мають центр, навколо якого організовано сакральний архітектурний простір. В традиційній архітектурі центр побудованої форми – це аналог небесного центру, навколо якого обертаються зірки; це слід променю світла, який виходить або від стаціонарного Сонця або від Полярної зірки, розташованих на вершині небесного купола. Нерухоме зенітне Сонце знаходиться в центрі знакового кола, на екліптиці фізичного сонця, місяця і планет (Мазур, 2024а, с. 30-33; Sukkar, 2015; Akkach, 2006; Nasr, 2001; Snodgrass, 2004, р. 93). Таким чином ми бачим, що символи архітектури зберігають і транслиють закодований досвід порядку сакрального космосу.

Розглядаючи приклади досвіду «священного простору» у ініціаціях архаїчних містиків, в філософських та релігійних текстах, в літературних шедеврах, аналізуючи «бачення» нової «божественної форми» пророком чи засновником релігії, або подобу екстатичного досвіду, міфу і символіки традиційного житла, ми бачимо фундаментальну єдність феноменів одного і того ж типу, що розкриває нам парадоксальні, глибокі, часом підсвідомі бажання людини повернути Єдність, відновити початкову недualність, ліквідувати час і тварність (тобто множинність і різноманітність космосу); і, особливо, перевершити подвійність, суб'єкт-об'єктне розрізнення реальності. Досягнення недиференційованої єдності Духа може бути тільки до або після створення, тобто перед, або після процесу. Повна реінтеграція, тобто повернення до єдності, є вищою метою будь-якого свідомого життя. Це найтипівіше уявлення на всіх рівнях духовності, в контекстах будь-яких культур (Eliade, 1970 р. 124, 103).

Ці уявлення ми бачим у досвіді священного простору. Одним із значень поняття «священного» є поняття «сакрального» Латинське слово «сакральне» походить від індоєвропейського кореня sak, «найбільш інтенсивна присутність у своїй повній формі», це розуміння сакрального як зростання, набування, збільшення. Космізація простору являє собою чудове вторгнення сакрального в життя. При космогонії Боги творять від надлишку сили, від перепоповнення їх енергією, вони поновлюють Світ, роблячи його могутніми, дієвими, який володіє усім потенціалом можливостей. Вся будівельна і виробнича діяльність у давнину має своїм прототипом космогонію (Eliade, 1958, р. XII; Eliade, 1965, р. 22). Створений за космогонічними моделями священний простір спільного буття – храм, будинок, місто виявляються тими точками, навколо яких створюється і розширюється взаємопов'язана мережа людської думки, інформації та культури багатьох поколінь людей, виникає відчуття нової реальності.

Основа індуїстської традиційної архітектури Васту Пуруша мандала від звичайних мандал відрізняється доданим календарем, і уявляє з себе

символічну діаграму космогонічного процесу того, як світ проступає у своєму прояві за допомогою поширення з початкової точки єдності в двох своїх аспектах: з одного боку, це поширення простору з точки, позбавленої розмірів; з іншого боку, це зображення поширення часу з теперішнього, позбавленого тривалості.

В той час як рух в звичайній мандалі відбувається від зовнішнього – до центру, містичної точки – місці перебування божества. Прикладом подібної символіки функції священного простору є «паломництво»; проходження лабіринтів накреслених на плитах підлоги деяких церков, вважалося «заміщенням» паломництва до Святої Землі. Якщо точка, в яку приводить цей шлях, уособлює місце, приготуване для «обраних», то місце це і справді є «Святою Землею» в ініціатичному сенсі цього виразу. Іншими словами, ця точка є не що інше, як образ духовного центру, яким постає всяке місце ініціації (Guenon, 1995, р. 142).

Таким чином ми виділили символічну функцію священного простору в поєднанні трьох світів – підземного, земного, небесного; та дві взаємодоповнюючі фази – «дезінтеграція» і «реінтеграція», які складають космічний процес у його сукупності. У контексті філософії Кассіраера через символічну функцію оточуючий людину простір наповнюється ідеальним змістом, пов'язуючи людину з космосом.

Космологічна модель первинного священного простору. В традиції існує поняття прототипу всіх інших духовних центрів, якому підпорядковані інші. «Свята Земля» – престол початкової традиції, від якої відходять всі інші її версії, що виникли як результат адаптації до тих чи інших конкретних особливостей епохи і народу. Така «Свята Земля» – це «вища область», згідно зі змістом санскритського слова Парадеша, яке халдеї перетворили на Пардес, а люди Заходу – на Парадіс; це і справді «Земний Рай», точка походження всякої традиції, що має в своєму центрі єдине джерело, від якого розходяться чотири річки, що течуть до чотирьох основних точок; вона є також «джерело безсмертя», в чому легко переконатися, звернувшись до перших глав Книги Буття (Guenon, 1995, р. 63). Найбільш архаїчні культури дотримувалися космографії плоскої Землі і відображали у своїх міфах. У ранньому єгипетському, месопотамському, грецькому мисленні світ зображувався як диск. Давньокитайські вчені послідовно описують Землю як плоску (Cullen, 1976, р. 107). Образ світового дерева (Ігдрасіль) або стовпа (Ірмінсоль) в центрі стародавніх норвежців і германців спирається на віру в космографію плоскої Землі, оточену океаном, з віссю світу (Philpot, 1897, р. 113; Lindow, 2002, р. 253). Мусульманські вчені в ранньому ісламі стверджували, що Земля плоска (Anchassi, 2022). Існуюча в дні Піфагора концепція говорить

про те, що Земля займає центральне положення в Сонячній системі, що планети, включаючи Сонце і Місяць, рухаються навколо Землі, що Земля плоска і квадратна (Hall, 1941, р. LXVIII).

Карту світу в книзі «Тетрабіблос» Клавдій Птолемей (бл. 100-178 років до н. е.) (Tetrabiblos by Claudius Ptolemy) в Книзі II, Частини III «Про відповідність країн з тригонами і зірками» поділив світ на 4 квадранти лініями з півночі на південь і з заходу на схід (Ptolemy, 1822, pp. 43-52). Тим самим Птолемей розширює логіку, дану в давньовавилонських текстах, в яких спочатку географія Вавилону була «містичною географією», а карта світу в трактуванні вавилонян була лише подобою карти небесних світів. Карта не була плодом спостережень і вимірювань, але відтворювала в термінах земної географії карту небесних і райських меж. На «карті світу» Вавилон розташований в центрі великої території у формі кола. Цей круглий світ, що включає всі області і народи, відомі вавилонянам, обтікає Гірка річка – Нар-Марратум, річка, що прорізає і оточує шумерсько-вавилонський рай, має «чотири гирла». Подібне ми бачимо в біблійній традиції, індійській, у єгиптян. Неважко розпізнати в цих водах давні уявлення про «живу воду». Вавилонська і китайська культури повністю збігаються з індійською символічною системою. Є підстави вважати, що та ж сама космологія впливала як на юдейських пророків, так і на автора «Апокаліпсису». Загальною концепцією цієї космології є існування якогось царського Центру на землі і полярного йому на небі, який оточений чотирма основними сторонами світу або ж чотирма основними фазами космічних поворотів. Небесна модель Єрусалима схожа на небесний же прототип Вавилону. Коли Персія зайняла політичне місце Вавилону, вона перейняла цю модель (Eliade, 2003, pp. 76-78, 90). К. Г. Юнг запитує: Але що ж тоді рай? І дає відповідь, що мабуть, це Сад Едему з його дволиким деревом життя і пізнання, чотирма його річками. У християнській редакції це і небесний град Апокаліпсису, який, подібно Саду Едему, мислиться як мандала. Мандала ж є символом індивідуалізації (Jung, 2014, р. 49-50).

Висновки.

Загальний висновок нашого дослідження –

Філософські засади космологічної моделі первинного священного простору ґрунтуються на сакральному центрі, символічній інтерпретації космічного порядку як космічної триєдиності.

Ми бачим, що міф і символ становлять спосіб мислення, який не лише виник перед дискурсивним та логічним мисленням, але й досі є суттєвою функцією людської свідомості. Згідно філософської концепції Е.Кассірера, де людина – це animal symbolicum (істота символічна), Міфічний простір, з його побудовою на ціннісних відмінностях (верх/низ, право/ліво, священне/профанне) виступає фундаментальним інструментом розуміння і впорядкування зовнішньої реальності через внутрішню реальність.

В даному дослідженні ми висуваємо гіпотезу, що космологічна модель первинного священного простору – це архаїчна площинна двовимірна модель. Вона відтворює в космологічних символах карту небесних і райських меж внутрішнього світу людини.

В наших попередніх публікаціях ми з'ясували, що на думку багатьох сучасних дослідників космологічні моделі архітектури ґрунтуються на геоцентричній моделі (Мазур, 2024b; Мазур, 2024c). В цьому дослідженні ми висуваємо гіпотезу, що фундамент світоглядних засад космологічних моделей архітектури і містобудування – це архаїчна площинна двовимірна модель. В цій космологічній моделі існує центр, і просторовий хрест як символ походження космосу з центру, де об'єднані сакральні простір і час. Створений центр в межах двовимірної площинної моделі, аналогічний тому, який створюється в тривимірному просторі святилищем, а просторовий хрест зображує чотиричастковий цикл часу дня або року, перенесені на будівлю в пропорційних відносинах. Простір і час, символічно виражені квадратом і колом, базою і куполом і символізують об'єднання Землі та Неба. Центр – це аналог небесного центру, Сонця, Полярної зірки. Таким чином Космологічний символізм геометричної побудови створює символічний простір переходу з божественної сфери в сферу життя людини. Непорушні стародавні символи виражають первинні релігійні ситуації, стали моделями та здатні змінити свої значення, збагачуючись новими сенсами і включаючись у нові теоретичні побудови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бродецька, Ю. (2023). Просторовий поворот: хронотопність буття. *Діаґа / Докса*. 2(40), 6-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307195](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307195)
- Возняк, Т. (2005). Феномен міста. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 36,6-26. https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/phenomen_mista.htm
- Генон, Р. (2020). *Криза сучасного світу*. Київ: Анна Клокун. ISBN 978-966-97851-7-6
- Готинян-Журавльова, В., & Сумченко, І. (2023). Topos et utopos: до урбаністичного проектування. *Докса*, 2(40), 82-92. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307204](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307204)
- Гуржи, К. Л. (2022). *Європейське місто як модус соціальної реальності та категорія культури*. (Дис. д. філос. наук). Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця. <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/11600>
- Димчук, А. В. (2020). *Філософські засади соціальної доктрини масонства*. (Дис. к. філос. Наук). Південноукраїнський нац. пед. інститут імені К. Д. Ушинського, Одеса. <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/10226>
- Завгородній, Ю. Ю., & Остапенко, М. А. (1999). Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання).

- Культурологічні студії, 2, 247-275. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fdfe1262-54f5-413f-af71-ec75ccfall1c9/content>
- Завгородній, Ю. (2015). Сакральна географія ісламу у роботах Рене Генона. *Традиція і традиціоналізм. Альманах* (2014-2015), 7-17. ISBN:978-966-924-135-1
- Завгородній, Ю. (2021). Сучасна взаємодія людини із заповідником острова Хортиця (на прикладі кількох об'єктів). *Межі релігійного і природного: різноманітність традицій та інтерпретацій*. Рівне, с. 245-267. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/83578890/>
- Завгородній, Ю. (2024). Йога і йогини в другій частині Бгагавата-пурани. *Sententiae*, 43(2), 33-54. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.033>
- Кирилюк, О. С. (2021). *Доповіді та статті 1977–2020*. Київ – Одеса: Кирилюк О. С. ISBN:9789660293823
- Кирилюк, О. (2025). Коперник, наукова революція та церква: критичний перегляд стереотипів (на методологічну допомогу аспірантам до теми «Наукові картини світу»). *Дόξα / Докса*, 43(1), 53-66. <https://doksauonu.edu.ua/article/view/346330/336757>
- Мазур, О. (2024а). Формування концепту космологічних моделей архітектури та містобудівництва у гуманітарних науках: філософські сенси. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(3), 28-36. <https://doi.org/10.15421/172446>
- Мазур, О. (2024б). Філософські засади реконструкції витоків відображення космосу у космологічних моделях архітектури та містобудування у письмових джерелах давнини. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(4), 68-80. <https://doi.org/10.15421/172478>
- Мазур, О. (2024с). Філософські засади формування моделі геоцентричного всесвіту в космологічних моделях архітектури та містобудування на прикладі міста Одеси. *Соціально-політичний журнал Перспективи*, 3, 93-107. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.12>
- Секундант, С., & Орехова, А. (2024). Час і простір у філософії Ляйбніца. Частина IV. *Sententiae*, 43(1), 90-116. <https://doi.org/10.31649/sent43.01.090>
- Сумченко, І., & Готинян-Журавльова, В. (2024). Міф як форма проєктивності: неокантіанська концепція Є. Кассіра. *Докса*, 2(42), 51-58. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2\(42\).333057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2(42).333057)
- Akkach, S. (2006). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. Albany: SUNY Series in Islam. ISBN-10 0791464121
- Anchassi, O. (2022). Against Ptolemy? : Cosmography in Early Kalām omar anchassi. *JAOS*, 142(4), 851-881. <https://doi.org/10.7817/jaos.142.4.2022.ar033>
- Bazaluk, O. (2023). *Discursive Thinking Through of Education. Learning from Those Who Transform the Universe*. London: Routledge. ISBN 9781003450726
- Cassirer, E. (1985). *Symbol, Technik, Sprache: Aufsätze aus d. Jahren 1927-1933*. Hamburg: Mainer Verlag. ISBN-10 3787306226
- Cullen, C. A. (1976). Chinese Eratosthenes of the Flat Earth: A Study of a Fragment of Cosmology in Huai Nan tzu 淮南子. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39(1), 106-127.
- Eliade, M. (2003). *Alchimia asiatica*. București: Humanitas. ISBN 973-50-0407-0
- Eliade, M. (1978). *Histoire des croyances et des idées religieuses. Tome I. De l'âge de la pierre aux mystères d'Eleusis*. Paris: Payot. <https://archive.org/details/historyofreligio0002elia/page/n591/mode/2up>
- Eliade, M. (1991). *Images and Symbols*. Princeton University Press. ISBN 069102068X
- Eliade, M. (1971). *La nostalgie des origines. Methodologie et histoire des religions*. Paris: Gallimard. https://monoskop.org/images/4/48/Eliade_Mircea_La_nostalgie_des_origines_1971.pdf
- Eliade, M. (1976). *Occultism, witchcraft, and cultural fashions: Essays in Comparative Religions*. The University of Chicago Press. ISBN 0-226-20392-1 https://monoskop.org/images/f/fl/Eliade_Mircea_Occultism_Witchcraft_and_Cultural_Fashions_1978.pdf
- Eliade, M. (1958). *Rites and Symbols Of Initiation*. New York: Harper Colophon Books. <https://archive.org/details/dli.ernet.6032/page/n1/mode/2up>
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard. <https://archive.org/details/sacreprofane>
- Eliade, M. (1972). *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton University Press. https://www.academia.edu/23579647/SHAMANISM_Archaic_Techniques_of_Ecstasy_M_I_R_C_E_A_E_L_I_A_D_E?email_work_card=view-paper
- Eliade, M. (1970). *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton University Press. ISBN-10 0691017646
- Golubovych I., Pavlenko K. (2023). Spatial Turn and Situational Approach: Ethical Dimension. *SKHID/EAST*, 4(1), 51-56. [https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4\(1\).277026](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4(1).277026)
- Guenon, R. (1925). *The Esoterism Of Dante*. Sophia Perennis et Universalis. <https://archive.org/details/1925-the-esoterism-of-dante>
- Guenon, R. (1995). *Fundamental Symbols, The Universal Language of Sacred Science*. Quinta Essentia. https://ia801209.us.archive.org/14/items/reneguenon/1962%20-%20Symbols%20of%20Sacred%20Science%20-%20Fundamental%20Symbols%20-%20The%20universal%20language%20of%20sacred%20science_text.pdf
- Guenon, R. (1946). *Perspectives on Initiation*. NY: Sophia Perennis Ghent. <https://ru.scribd.com/doc/136893813/Rene-Guenon-Perspectives-on-Initiation>
- Guenon, R. (1927). «*Le Roi du Monde*», Paris: Ch. Bosse. <https://www.abebooks.com/signed-first-edition/roi-monde-Ren%C3%A9-GU%C3%89NON-Ch-Bosse/32349917655/bd>
- Haider, S. G. (1988). Islam, Cosmology, and Architecture. In M. B. Sevckenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture. <https://ru.scribd.com/document/383157055/Cosmology-Islam-Architecture-Gulzar-Haider-pdf>
- Hall, M.P. (1941). *The Secret Teachings of All Ages: An Encyclopedic Outline of Masonic, Hermetic, Qabbalistic and Rosicrucian Symbolical Philosophy*. Los Angeles: Philosophical Research Society. <https://archive.org/details/encyclopediaout100hall/page/n45/mode/2up>

- ISPC (2026). «International Society of Philosophy and Cosmology». <https://en.bazaluk.com/>
- Jung, C. G. (2014). *The Collected Works of C. G. Jung*, 9 (1): Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton University Press. ISBN-13: 978-1400850969
- Lindow, J. (2002). *Norse Mythology: A Guide to Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-515382-8
- Maslikova I., Stoian S. (2022). The Visualisation of Cosmological Ideas in Contemporary Architecture. *Philosophy and Cosmology*, 29, 26-39. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/29/3>
- Muliarchuk, Y. (2021). Cosmos Friendly Ethics: Home, Environment, Common World. *Philosophy and Cosmology*, 27, 72-82. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/5>
- Nasr, S. H. (2001). *Science and civilization in Islam*. ABC International Group. https://www.academia.edu/44409131/SCIENCE_AND_CIVILIZATION_IN_ISLAM_Seyyed_Hossein_Nasr
- Okorokov, V. (2024) To the Origins of the True Existence of Western Thinking: Martin Heidegger and the Ghosts of the European Mind. *Philosophy and Cosmology*, 33, 183-205. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/33/9>
- Philpot, J.H. (1897). *The Sacred Tree: Or, The Tree in Religion and Myth*. Macmillan and Company, limited. <https://archive.org/details/sacredtreeortree00philrich/page/n9/mode/2up>
- Pike, A. (2006). *The point within circle*. Kessinger Pub Co. ISBN-10: 1430437871
- Platon. (2008). *Platon. Oeuvres complètes*. Paris: Flammarion. ISBN 978-2-08-121810-9
- Ptolemy, C. (1822). *Tetrabiblos* by Claudius Ptolemy. London: Davis and Dickson. <https://archive.org/details/b29293066/mode/2up>
- Reed, E. (1954). The Myth of Women's Inferiority. *Fourth International*, 15(2), 58-66. <https://www.marxists.org/archive/reed-evelyn/1954/myth-inferiority.htm>
- Schmidt, W. (1955). *Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie*, 12 volumes. Münster: Aschendorff. ISBN 10: 3402037319
- Schuon, F. (1982). *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*. World Wisdom Books. ISBN-10: 0941532011
- Sedgwick, M. (2004). *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford University Press. ISBN-10 0195152972
- Snodgrass, A. (2004). *Architettura, tempo, eternità: il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della tradizione*. Milano: Paravia. ISBN 10: 8842490040
- Sukkar, A. (2015). *Structures of Light. The Body and Architecture in Premodern Islam*. (thesis Doctor of Philosophy). The London Consortium (AA, BBK, ICA, Science Museum, and Tate) Birkbeck, University of London. https://www.researchgate.net/publication/341623343_Structures_of_Light_The_Body_and_Architecture_in_Premodern_Islam
- Tucci, G. (1949). *Teoria e pratica del Mandala*. Roma: Astrolabio. <https://www.abebooks.fr/edition-originale/Teoria-pratica-Mandala-Giuseppe-Tucci-Astrolabio/16979390404/bd>
- Tylor E. B. (1920). *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London: Murray. <https://archive.org/details/primitiveculture01tylouoft/page/n7/mode/2up>
- Vdovychenko, H., & Pohorilyi, A. (2025). Popularizing the Philosophy of Cosmology in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 20th Century: Readers Discover the Secrets of the Micro-World and the Universe. *Philosophy and Cosmology*, 35, 246-269. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/35/11>

REFERENCES

- Akkach, S. (2006). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. Albany: SUNY Series in Islam. ISBN-10 0791464121
- Anchassi, O. (2022). Against Ptolemy? : Cosmography in Early Kalām omar anchassi. *JAOS*, 142(4), 851-881. <https://doi.org/10.7817/jaos.142.4.2022.ar033>
- Bazaluk, O. (2023). *Discursive Thinking Through of Education. Learning from Those Who Transform the Universe*. London: Routledge. ISBN 9781003450726
- Brodetska, Y. (2023). Spatial turn: chronotopy of being. *Δόξα / Doxa*. 2(40), 6-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307195](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307195)
- Cassirer, E. (1985). *Symbol, Technik, Sprache: Aufsätze aus d. Jahren 1927-1933*. Hamburg: Mainer Verlag. ISBN-10 3787306226
- Cullen, C. A. (1976). Chinese Eratosthenes of the Flat Earth: A Study of a Fragment of Cosmology in Huai Nan tzu 淮南子. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 39(1), 106-127.
- Dymchuk, A.V. (2020). Philosophical foundations of the social doctrine of Freemasonry. (Diss. K. of Philosophy of Science). South Ukrainian Nats. ped. K. D. Ushinsky Institute, Odesa. <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/10226>
- Eliade, M. (1958). *Rites and Symbols Of Initiation*. New York: Harper Colophon Books. <https://archive.org/details/dli.ernet.6032/page/n1/mode/2up>
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard. <https://archive.org/details/sacreprofane>
- Eliade, M. (1970). *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton University Press. ISBN-10: 0691017646
- Eliade, M. (1971). *La nostalgie des origines. Methodologie et histoire des religions*. Paris: Gallimard. https://monoskop.org/images/4/48/Eliade_Mircea_La_nostalgie_des_origines_1971.pdf
- Eliade, M. (1972). *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton University Press. https://www.academia.edu/23579647/SHAMANISM_Archaic_Techniques_of_Ecstasy_M_I_R_C_E_A_E_L_I_A_D_E?email_work_card=view-paper
- Eliade, M. (1976). *Occultism, witchcraft, and cultural fashions: Essays in Comparative Religions*. The University of Chicago Press. ISBN 0-226-20392-1 https://monoskop.org/images/f/f1/Eliade_Mircea_Occultism_Witchcraft_and_Cultural_Fashions_1978.pdf

- Eliade, M. (1978). *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Tome I. De l'âge de la pierre aux mystères d'Eleusis. Paris: Payot. Recovered from: <https://archive.org/details/historyofreligio0002elia/page/n591/mode/2up>
- Eliade, M. (1991). *Images and Symbols*. Princeton University Press. ISBN 069102068X
- Eliade, M. (2003). *Alchimia asiatica*. București: Humanitas. ISBN 973-50-0407-0
- Ganon, R. (2020). The crisis of the modern world. Kyiv: Anna Klokun. ISBN 978-966-97851-7-6
- Golubovych I., & Pavlenko K. (2023). Spatial Turn and Situational Approach: Ethical Dimension. *SKHID/EAST*. 4(1), 51-56. [https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4\(1\).277026](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4(1).277026)
- Gotynyan-Zhuravleva, V., & Sumchenko, I. (2023). Topos et utopos: towards urban design. *Doxa*, 2(40), 82-92. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307204](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307204)
- Guenon, R. (1925). The Esoterism Of Dante. Sophia Perennis et Universalis. <https://archive.org/details/1925-the-esoterism-of-dante>
- Guenon, R. (1927). «Le Roi du Monde», Paris: Ch. Bosse. <https://www.abebooks.com/signed-first-edition/roi-monde-Ren%C3%A9-GU%C3%89NON-Ch-Bosse/32349917655/bd>
- Guenon, R. (1946). *Perspectives on Initiation*. NY: Sophia Perennis Ghent. <https://ru.scribd.com/doc/136893813/Rene-Guenon-Perspectives-on-Initiation>
- Guenon, R. (1995). *Fundamental Symbols, The Universal Language of Sacred Science*. Quinta Essentia. https://ia801209.us.archive.org/14/items/reneguenon/1962%20-%20Symbols%20of%20Sacred%20Science%20-%20Fundamental%20Symbols%20-%20The%20universal%20language%20of%20sacred%20science_text.pdf
- Gurji, K.L. (2022). The European City as a Mode of Social Reality and a Category of Culture. (Diss. Doctor of Philosophy of Sciences).
- Haider, S. G. (1988). Islam, Cosmology, and Architecture. In M. B. Sevchenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture. <https://ru.scribd.com/document/383157055/Cosmology-Islam-Architecture-Gulzar-Haider-pdf>
- Hall, M. P. (1941). *The Secret Teachings of All Ages: An Encyclopedic Outline of Masonic, Hermetic, Qabbalistic and Rosicrucian Symbolical Philosophy*. Los Angeles : Philosophical Research Society. <https://archive.org/details/encyclopediaout00hall/page/n45/mode/2up>
- ISPC (2026). «International Society of Philosophy and Cosmology». <https://en.bazaluk.com/>
- Jung, C. G. (2014). Archetypes and the Collective Unconscious. *The Collected Works of C. G. Jung*, 9 (1): Princeton University Press. ISBN-13: 978-1400850969
- Kirilyuk, O. S. (2021). Reports and Articles 1977–2020. Kyiv – Odesa: Kirilyuk O. S. ISBN:9789660293823 Kirilyuk, O. (2025). Copernicus, the Scientific Revolution and the Church: A Critical Revision of Stereotypes (for methodological assistance to postgraduate students on the topic «Scientific Pictures of the World»). *Δόξα / Doxa*.43(1), 53-66. <https://doksas.onu.edu.ua/article/view/346330/336757>
- Lindow, J. (2002). *Norse Mythology: A Guide to Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-515382-8
- Maslikova I., & Stoian S. (2022). The Visualisation of Cosmological Ideas in Contemporary Architecture. *Philosophy and Cosmology*, 29,26-39. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/29/3>
- Mazur, O. (2024a). Formation of the Concept of Cosmological Models of Architecture and Urban Planning in the Humanities: Philosophical meanings. *Scientific and theoretical almanac.Grani*, 27(3), 28-36. <https://doi.org/10.15421/172446>
- Mazur, O. (2024b). Philosophical foundations of reconstruction of the origins of the reflection of the cosmos in cosmological models of architecture and urban planning in written sources of antiquity. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 27(4), 68-80. <https://doi.org/10.15421/172478>
- Mazur, O. (2024c). Philosophical foundations of the formation of the model of the geocentric universe in cosmological models of architecture and urban planning on the example of the city of Odessa. *Socio-Political Journal Perspektivy*, 3, 93-107. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.12>
- Muliarchuk, Y. (2021). Cosmos Friendly Ethics: Home, Environment, Common World. *Philosophy and Cosmology*, 27, 72-82. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/27/5>
- Nasr, S. H. (2001). *Science and civilization in Islam*. ABC International Group. https://www.academia.edu/44409131/SCIENCE_AND_CIVILIZATION_IN_ISLAM_Seyyed_Hossein_Nasr
- Okorokov, V. (2024) To the Origins of the True Existence of Western Thinking: Martin Heidegger and the Ghosts of the European Mind.. *Philosophy and Cosmology*, 33, 183-205. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/33/9>
- Philpot, J.H. (1897). The Sacred Tree: Or, The Tree in Religion and Myth. Macmillan and Company, limited. <https://archive.org/details/sacredtreeortree00philrich/page/n9/mode/2up>
- Pike, A. (2006). The point within circle. Kessinger Pub Co. ISBN-10: 1430437871
- Platon. (2008). *Platon. Oeuvres complètes*. Paris: Flammarion. ISBN 978-2-08-121810-9
- Ptolemy, C. (1822). *Tetrabiblos* by Claudius Ptolemy. London: Davis and Dickson. <https://archive.org/details/b29293066/mode/2up>
- Reed, E. (1954). The Myth of Women's Inferiority. *Fourth International*, 15(2), 58-66. <https://www.marxists.org/archive/reed-evelyn/1954/myth-inferiority.htm>
- Schmidt, W. (1955). *Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie*, 12 volumes. Münster: Aschendorff. ISBN 10: 3402037319
- Schuon, F. (1982). *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*. World Wisdom Books. ISBN-10: 0941532011
- Second, S., Orekhova, A. (2024). Time and Space in Leibniz's Philosophy. Part IV. *Sententiae*, 43(1), 90-116. <https://doi.org/10.31649/sent43.01.090>

- Sedgwick, M. (2004). *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford University Press. ISBN-10 0195152972
- Snodgrass, A. (2004). *Architettura, tempo, eternità : il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della tradizione*. Milano: Paravia. ISBN 10: 8842490040
- Sukkar, A. (2015). *Structures of Light. The Body and Architecture in Premodern Islam*. (thesis Doctor of Philosophy). The London Consortium (AA, BBK, ICA, Science Museum, and Tate) Birkbeck, University of London . https://www.researchgate.net/publication/341623343_Structures_of_Light_The_Body_and_Architecture_in_Premodern_Islam
- Sumchenko, I., Gotynyan-Zhuravleva, V. (2024). Myth as a form of projection: the neo-Kantian concept of E. Cassirer. *Doxa*, 2(42), 51-58. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2\(42\).333057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2(42).333057)
- Tucci, G. (1949). *Teoria e pratica del Mandala*. Roma: Astrolabio. <https://www.abebbooks.fr/edition-originale/Teoria-pratica-Mandala-Giuseppe-Tucci-Astrolabio/16979390404/bd>
- Tylor, E. B. (1920). *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London : Murray. <https://archive.org/details/primitiveculture01tylouoft/page/n7/mode/2up>
- Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia. <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/11600>
- Vdovychenko, H., & Pohorilyi, A. (2025). Popularizing the Philosophy of Cosmology in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 20th Century: Readers Discover the Secrets of the Micro-World and the Universe. *Philosophy and Cosmology*, 35, 246-269. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/35/11>
- Wozniak, T. (2005). The phenomenon of the city. *Independent Cultural Journal «І»*, 36,6-26. https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/phenomen_mista.htm
- Zavgorodniy Y. Y., & Ostapenko M. A. (1999). The sacred dimension of the island of Khortytsia (before the question is posed). *Cultural Studies*, 2, 247-275. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fdfe1262-54f5-413f-af71-ec75ccfa11c9/content>
- Zavgorodniy, Y. (2015). The Sacred Geography of Islam in the Works of René Guénon. Tradition and traditionalism. *Almanac* (2014-2015), 7-17. ISBN:978-966-924-135-1
- Zavgorodniy, Y. (2021). Modern human interaction with the reserve of the island of Khortytsia (on the example of several objects). The boundaries of the religious and the natural: a variety of traditions and interpretations. *Rivne*, pp. 245-267. <https://d1wqtxs1xzle7.cloudfront.net/83578890/>
- Zavgorodniy, Y. (2024). Yoga and yogis in the second part of the Bhagavata Purāṇa. *Sententiae*. 43(2), 33-54. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.033>

Propensity for Adventurism as a Means of Affirming Social Self-Sufficiency

UDC 1. 122/129

DOI: <https://doi.org/10.15421/172688>**Sirko Andrii**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0008-7884-6918>, andrijsirknem@ukr.net**Kaluha Volodymyr**Ph.D., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4744-826X>, kalugavl@ukr.net*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The relevance of the research problem stems from contemporary crises in which freedom of choice is increasingly constrained by techno-social algorithms and globalized norms. In this context, adventurism appears not as irrational deviation but as a mechanism for asserting social self-sufficiency and autonomy. In Ukraine, the wartime and geopolitical context intensify adventurism as a form of existential resistance, while the growing tendency toward risk among youth requires philosophical reflection. The research gap lies in the insufficient synthesis of the ontology of freedom and the social psychology of adventurism, highlighting the need to develop an ethics of self-sufficiency.

The purpose of the study is to provide a philosophical justification of the propensity for adventurism as a mechanism for affirming social self-sufficiency through the analysis of freedom of choice in classical and contemporary concepts.

Results. Adventurism is interpreted as a philosophical mechanism through which freedom of choice acquires existential depth and social significance, enabling the subject to preserve autonomy under conditions of conformism and the algorithmic determination of the contemporary world.

Conclusions. Adventurism is substantiated as a philosophical and social mechanism for the realization of freedom of choice under conditions of uncertainty and techno-social determination. It serves as an indicator of the preservation of subjectivity and a responsible attitude toward risk, contributing to the formation of an individual's social self-sufficiency. In the Ukrainian context, adventurism appears as a form of conscious existential resistance that enables the preservation of autonomy and active participation in social processes even under crisis conditions.

Keywords: adventurism, freedom of choice, social self-sufficiency, risk, autonomy, determinism, existential philosophy

Схильність до авантюризму як спосіб утвердження соціальної самодостатності

Сірко Андрій, Калуга Володимир*Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Актуальність проблеми дослідження зумовлена кризами сучасного світу, у якому свобода вибору дедалі частіше обмежується алгоритмами техно-суспільства та конформізмом глобалізованих норм. У добу інформаційних бульбашок і штучного інтелекту схильність до авантюризму постає не як ірраціональна девіація, а як механізм утвердження соціальної самодостатності – індикатора автономії проти детермінізму соціальних ролей.

Для України проблема набуває особливого значення, адже воєнний контекст і геополітичні виклики актуалізують авантюризм як форму екзистенційного опору. Водночас спостерігається зростання схильності до ризику серед молоді як реакції на обмеження, що потребує філософського осмислення у світлі класичних ідей свободи й автентичності. Лакуна досліджень полягає у недостатньому синтезі онтології свободи та соціальної психології авантюризму, що робить тему актуальною для розвитку етики самодостатності.

Метою дослідження є філософське обґрунтування схильності до авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності через аналіз свободи вибору в класичних і сучасних концепціях.

Результати. Авантюризм інтерпретовано як філософський механізм, через який свобода вибору набуває екзистенційної наповненості та соціального виміру, дозволяючи суб'єкту зберігати автономію в умовах конформізму й алгоритмічної зумовленості сучасного світу.

Висновки. Авантюризм обґрунтовано як філософсько-соціальний механізм реалізації свободи вибору в умовах невизначеності та техно-соціальної детермінації. Він є індикатором збереження суб'єктності та відповідального ставлення до ризику, сприяючи формуванню соціальної самодостатності особистості. В українському контексті авантюризм постає формою усвідомленого екзистенційного опору, що дозволяє зберігати автономію й активну участь у соціальних процесах навіть у кризових умовах.

Ключові слова: авантюризм, свобода вибору, соціальна самодостатність, ризик, автономія, детермінізм, екзистенціальна філософія

Вступ.

Сучасний світ характеризується високим рівнем невизначеності, швидкими соціальними та технологічними змінами, а також постійним зростанням контролю над поведінкою людини через алгоритми, мас-медіа та стандарти глобалізованого суспільства. У таких умовах індивідуальна свобода вибору дедалі частіше обмежується зовнішніми чинниками, що породжує феномен конформізму та соціального детермінізму. Проте навіть за цих умов прояви авантюризму набувають нового сенсу: вони стають не просто формою ризику або ірраціональної поведінки, а свідомим способом утвердження власної автономії та соціальної самодостатності.

Схильність до авантюризму, як показує історичний досвід, відображає прагнення особистості до активного вибору та опору умовам, нав'язаним суспільством. В Україні це явище набуває особливого значення в умовах воєнного конфлікту, геополітичних загроз та постійного соціального тиску. В історичній перспективі можна простежити подібні прояви на прикладі визначних особистостей, чия сміливість у ризикованих рішеннях – від політичних кроків до екстремальних форм активності – визначала їх соціальну самодостатність.

Незважаючи на значну кількість досліджень у сфері психології ризику, соціальної поведінки та філософії свободи, питання авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності залишається недостатньо вивченим. Особливо відчутним є брак синтезу філософської онтології свободи з емпіричними даними соціальної психології авантюризму. Цей пробіл визначає нагальну потребу в системному аналізі явища, що дозволяє не лише описати його психологічні та соціальні аспекти, а й осмислити філософське значення для розвитку автономності особистості в сучасному посткризовому світі.

Отже, дослідження спрямоване на філософське обґрунтування схильності до авантюризму як способу реалізації свободи вибору та утвердження соціальної самодостатності, а також на виявлення її ролі у протистоянні детермінованим соціальним та техно-культурним нормам.

Об'єктом дослідження є соціальні та філософські аспекти поведінки людини, що проявляються у схильності до авантюризму та ризикованої діяльності в умовах сучасного техно-суспільства та соціальних обмежень.

Предметом дослідження є філософські механізми утвердження соціальної самодостатності через авантюризм, зокрема взаємозв'язок свободи вибору, автономії особистості та протистояння детермінізму конформізму.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що схильність до авантюризму є не просто психологічною чи поведінковою характеристикою, а філософським

механізмом реалізації свободи вибору, який виступає індикатором соціальної самодостатності та здатності протистояти детермінованим соціальним і техно-культурним нормам.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Авторська концепція ґрунтується на положеннях класичної та сучасної філософської думки, присвяченої проблемі свободи, ризику, автономії особистості та соціальної дії. Ідея свободи вибору як фундаментальної характеристики людського буття розглядалася впродовж усієї історії філософії – від античних концепцій до сучасних екзистенціальних і соціально-філософських підходів. Зокрема, у працях Платона та Аристотеля свобода осмислювалася у зв'язку з доброчесністю та відповідальністю, тоді як у філософії Нового часу (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель) вона набуває статусу автономії волі та усвідомленої необхідності.

Особливого значення для аналізу авантюризму мають екзистенціальні концепції свободи та вибору, представлені у працях С. К'єркегора, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра та А. Камю. Так, Сартр трактує свободу як неминучий тягар відповідальності, що реалізується через ризиковані рішення та вихід за межі соціально заданих ролей (Сартр, 2001). Камю, у свою чергу, розглядає бунт як форму утвердження людської гідності в абсурдному світі, що дозволяє інтерпретувати авантюризм як різновид екзистенціального спротиву детермінізму (Камю, 2015).

У соціально-філософських концепціях ХХ століття проблема ризику та невизначеності набуває нового звучання. Зокрема, У. Бек у теорії «суспільства ризику» підкреслює, що сучасна людина змушена постійно приймати рішення в умовах системної невизначеності, де ризик стає структурним елементом соціального буття (Бек, 2019). Подібну логіку розвиває З. Бауман, аналізуючи «плинну сучасність», у межах якої індивід втрачає стабільні соціальні орієнтири та змушений самостійно конструювати власну життєву траєкторію, часто вдаючись до ризикованих стратегій самореалізації (Бауман, 2020).

В міжнародному науковому дискурсі проблеми свободи, автономії особистості та соціальної відповідальності розглядаються як у філософії, так і в соціології. Класичні та сучасні автори наголошують на значенні свободи вибору та відповідальності людини в умовах соціальних трансформацій і невизначеності. Так, І. Кант підкреслює автономію волі як здатність діяти відповідно до власного морального закону, а не лише зовнішніх обставин (Кант, 2000).

Проте авантюризм здебільшого залишається на периферії філософських досліджень, сприймаючись або як негативна соціальна девіація, або як маргінальний феномен.

Аналіз наявних публікацій свідчить, що попри значну кількість праць, присвячених свободі, ризику

та автономії, відсутній цілісний філософський підхід до осмислення авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності. Саме цей теоретичний вакуум зумовлює необхідність подальшого дослідження, спрямованого на інтеграцію екзистенціальної філософії свободи з соціальною проблематикою ризику та самореалізації особистості в умовах сучасного техно-суспільства.

Результати дослідження.

Дослідження феномену авантюризму в контексті свободи вибору та соціальної самодостатності дозволяє поглибити розуміння сучасних форм самореалізації особистості в умовах соціальної нестабільності та техно-культурної зумовленості. Отримані результати мають не лише теоретичне, а й світоглядне значення, оскільки сприяють переосмисленню авантюризму з позицій філософії свободи – не як ірраціональної або девіантної поведінки, а як осмисленої форми соціальної дії, спрямованої на утвердження автономії суб'єкта.

У ході дослідження встановлено, що авантюризм у сучасному суспільстві виконує функцію своєрідного індикатора ступеня свободи вибору, за допомогою якого особистість виходить за межі нормативно заданих соціальних ролей та алгоритмізованих моделей поведінки. У цьому сенсі схильність до авантюризму постає як реакція на зростаючий детермінізм техно-суспільства, де рішення все частіше приймаються не суб'єктом, а системами прогнозування, соціальними шаблонами та стандартизованими очікуваннями. Саме в таких умовах авантюризм набуває філософського змісту як практичний механізм збереження людської суб'єктності.

Важливим результатом дослідження є обґрунтування положення, згідно з яким соціальна самодостатність не зводиться до економічної незалежності чи соціального статусу, а передбачає здатність особистості приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності та ризику. Авантюризм у цьому контексті виступає формою активного самоствердження, що дозволяє індивіду не лише адаптуватися до змін, а й ініціювати нові траєкторії власного буття та соціальної взаємодії. Результати дослідження підтверджують, що авантюризм може розглядатися як значущий філософський феномен, який розкриває глибинні механізми реалізації свободи вибору в сучасному світі. Такий підхід розширює традиційне розуміння свободи, переводячи її з абстрактно-нормативної площини у вимір конкретних життєвих рішень, що формують соціальну самодостатність особистості в умовах посткризової реальності.

Результати дослідження засвідчують, що феномен авантюризму набуває особливого значення в умовах сучасних соціальних трансформацій, пов'язаних із глобалізацією, цифровізацією та зростанням ролі

техно-соціальних систем. Сучасне суспільство дедалі більше характеризується тенденціями до стандартизації поведінки, алгоритмізації рішень і нормалізації життєвих стратегій, у межах яких свобода вибору часто редукується до набору заздалегідь заданих опцій. У такому контексті індивідуальна ініціатива поступово підмінюється механізмами соціального прогнозування, рейтингування та контролю, що зумовлює зниження рівня суб'єктності особистості.

У ході дослідження встановлено, що авантюризм у цих умовах постає не як форма заперечення соціального порядку, а як реакція на відчуження людини від власних рішень і життєвих смислів. Вибір, який супроводжується ризиком, стає способом повернення контролю над власною дією, виходу за межі детермінованих сценаріїв і відновлення відчуття особистої відповідальності за наслідки вчинку. Таким чином, авантюризм функціонує як соціальна дія, спрямована на подолання пасивної адаптації до нав'язаних моделей поведінки.

Важливим результатом є виявлення зв'язку між поширенням авантюризмних стратегій та кризою сенсів, характерною для пізньомодерного суспільства. Невизначеність майбутнього, розмитість ідентичностей та швидка зміна соціальних орієнтирів створюють ситуацію, в якій раціонально сплановані життєві проєкти втрачають стабільність. У таких умовах схильність до ризику перестає бути винятком і трансформується у форму адаптації до середовища, де передбачуваність більше не є гарантованою цінністю.

Отже, результати дослідження дозволяють розглядати авантюризм як соціально зумовлений феномен, що виникає на перетині втрати суб'єктності, технологічної раціоналізації та екзистенційної невизначеності. У цьому сенсі авантюризм не є ні суто негативним, ні однозначно позитивним явищем, а постає як симптом і водночас відповідь на трансформації сучасного соціального буття, в якому свобода вибору дедалі частіше потребує активного й ризикованого підтвердження.

У філософському вимірі авантюризм постає як специфічна форма реалізації свободи вибору, що виходить за межі формально гарантованої свободи та набуває екзистенційного змісту. Свобода в такому контексті розуміється не як можливість обирати між кількома соціально прийнятними альтернативами, а як здатність брати на себе відповідальність за рішення, наслідки яких не можуть бути повністю прораховані або зведені до раціонального обґрунтування. Саме момент невизначеності надає вибору онтологічної ваги, перетворюючи його з процедурної дії на подію особистісного самоствердження.

Авантюрна дія виявляє себе як акт виходу за межі детермінованих соціальних ролей і очікувань, у яких індивід зазвичай функціонує як елемент системи.

Такий вихід не обов'язково має деструктивний характер; навпаки, він може слугувати способом відновлення автентичності, коли суб'єкт перестає орієнтуватися виключно на зовнішні критерії успіху чи безпеки. У цьому сенсі авантюризм наближається до екзистенціалістського розуміння свободи як постійного вибору себе в ситуації, що не має наперед заданого смислу.

Водночас психологічні дослідження демонструють, що авантюризм пов'язана не лише з готовністю до ризику, а й зі специфікою самоставлення особистості. Зокрема, встановлено, що особи з вищим рівнем авантюризмності характеризуються позитивним самоприйняттям та впевненістю у власних можливостях, що створює внутрішні ресурси для прийняття рішень в умовах невизначеності (Меленчук, 2020). Таким чином, авантюризм постає не лише як поведінкова стратегія, а як комплексна характеристика суб'єктності, в якій свобода, ризик і самоставлення формують єдину структуру особистісного самоствердження.

У науковій літературі поняття «готовність до ризику» та «схильність до ризику» не завжди розмежовані та чітко визначені. Так, згідно з дослідженнями Саннікової та Саннікова (2018), схильність до ризику виступає однією зі складових готовності людини до ризику, поряд із прагненням до ризику та механізмами самозахисту. Вони підкреслюють, що ці компоненти взаємопов'язані: схильність до ризику відображає базову схему особистісного ставлення до невизначених ситуацій, прагнення до ризику демонструє активну готовність особистості шукати нові можливості та приймати виклики, а механізми самозахисту забезпечують баланс між ініціативністю та обережністю. У сукупності ці елементи формують психологічну здатність особистості діяти в умовах невизначеності, оцінювати потенційні наслідки і брати на себе відповідальність за свої рішення. Таким чином, готовність до ризику постає як комплексна характеристика, що включає когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти, й дозволяє оцінити, наскільки особистість здатна до автономного прийняття рішень у нестабільних соціальних та культурних умовах.

Водночас авантюризм оголює напруження між свободою та відповідальністю. Ризик, притаманний авантюристській поведінці, не зводиться до випадковості чи азарту, а виступає умовою, за якої суб'єкт визнає власну причетність до можливих негативних наслідків. Саме прийняття цього ризику відрізняє авантюризм як форму свободи від імпульсивної або безвідповідальної дії. Свобода тут не є втечею від обмежень, а радше усвідомленим входженням у ситуацію, де жодна інстанція не гарантує правильності рішення.

У контексті сучасної культури, орієнтованої на мінімізацію ризиків і постійне страхування

майбутнього, авантюризм набуває характеру внутрішнього спротиву надмірній раціоналізації життя. Він протистоїть логіці повного контролю, в межах якої свобода редукується до оптимізації поведінки. Авантюрна стратегія, навпаки, зберігає за вибором елемент непередбачуваності, що дозволяє людині залишатися автором власного життєвого проєкту, а не лише його виконавцем.

Таким чином, авантюризм можна розглядати як спосіб актуалізації свободи у світі, де сама можливість вільного вибору постійно піддається ерозії. Він фіксує момент, у якому суб'єкт не лише обирає між альтернативами, а й підтверджує власну здатність діяти поза межами нав'язаних сценаріїв, приймаючи на себе повну відповідальність за відкритість майбутнього.

Соціальна самодостатність у цьому контексті постає не як форма ізоляції або відсторонення від соціальних зв'язків, а як здатність суб'єкта діяти автономно в межах складних і нестабільних соціальних структур. Йдеться не про заперечення соціальної взаємозалежності, а про внутрішню незалежність від зовнішніх сценаріїв, які нав'язують готові моделі поведінки та відповідальності. Самодостатній індивід не випадає з соціуму, а, навпаки, зберігає можливість активної участі в ньому без втрати власної позиції.

Авантюрна установка сприяє формуванню такого типу суб'єкта, оскільки передбачає готовність діяти в умовах невизначеності та брати на себе ініціативу там, де відсутні чіткі інструкції чи соціально схвалені алгоритми. Здатність до ризику в цьому разі корелює з умінням приймати нестандартні рішення, виходячи не лише з інституційних норм, а й з особистісного розуміння ситуації та її морального виміру. Авантюризм таким чином перестає бути проявом імпульсивності й набуває характеру соціально значущої якості, що розширює межі можливого в колективних практиках.

Соціальна самодостатність, сформована через авантюрну позицію, виявляється насамперед у здатності діяти без опори на зовнішні гарантії стабільності. Такий суб'єкт не потребує постійного підтвердження власної правомірності з боку інституцій або групового консенсусу, що дозволяє йому зберігати ефективність у кризових умовах. Саме в ситуаціях соціальних зламів стає очевидним, що надмірна залежність від регламентів і процедур може паралізувати дію, тоді як готовність до ризику відкриває простір для відповідального рішення.

У сучасному українському контексті це набуває особливої наочності. Умови війни, волонтерського руху та фронтової реальності актуалізують тип суб'єкта, здатного діяти поза межами формалізованих структур, швидко орієнтуватися в нестандартних ситуаціях і брати на себе відповідальність за рішення, ціна яких є надзвичайно високою. Ризик у таких

умовах не є проявом авантюристичності заради самої небезпеки, а стає формою морального вибору, де відмова від дії може мати не менш серйозні наслідки, ніж помилка.

Саме тому соціальна самодостатність, що формується через авантюристу позицію, виявляється важливим ресурсом суспільства в періоди глибоких криз. Вона дозволяє зберігати здатність до творчого реагування на виклики, не розчиняючись у колективному страху або конформізмі. У цьому сенсі авантюризм перестає бути маргінальною рисою і постає як одна з умов соціальної стійкості, що забезпечує можливість оновлення практик взаємодії та відповідального вибору в ситуаціях, де готових рішень не існує.

В українському контексті авантюризм набуває принципово іншого смислового навантаження, ніж у стабільних соціальних системах. В умовах повномасштабної війни він перестає бути маргінальною або девіантною формою поведінки й трансформується у спосіб екзистенціального опору обставинам, що радикально звужують поле вибору. Йдеться не про імпульсивне прагнення до ризику, а про усвідомлену готовність діяти в ситуації, де відмова від рішення означає фактичну втрату суб'єктності.

Авантюристу позиція в таких умовах стає формою моральної та соціальної зрілості, оскільки передбачає прийняття відповідальності за дії без гарантії позитивного результату. Суб'єкт не спирається на ілюзію контролю чи захищеності, а визнає радикальну невизначеність ситуації як вихідну умову власного вибору. Саме в цьому виявляється відмінність між авантюризмом як зрілою формою соціальної дії та безрозсудним ризиком: перший ґрунтується на рефлексії, другий – на запереченні наслідків.

Особливо виразно це проявляється у практиках військової та волонтерської діяльності, де рішення часто приймаються в умовах дефіциту часу, інформації та ресурсів. Ризик у таких випадках не є самоціллю, а стає необхідним елементом дії, спрямованої на збереження життя, підтримку інших або утримання критично важливих позицій. Авантюризм тут постає не як заперечення раціональності, а як її розширення за межі формалізованих процедур, що в кризових умовах виявляються недостатніми.

Аналогічні риси можна простежити й у сфері управлінських рішень, що ухвалюються у воєнний період. Йдеться про дії, що виходять за рамки звичних адміністративних моделей і потребують особистої відповідальності конкретного суб'єкта. Такі рішення нерідко мають авантюристичний характер у тому сенсі, що пов'язані з високим ступенем невизначеності та потенційних втрат, однак водночас вони демонструють готовність брати на себе ризик заради збереження функціонування соціальних інститутів.

Важливо підкреслити, що авантюризм у цьому контексті не тотожний героїзації небезпеки або знеціненню життя. Навпаки, він ґрунтується на усвідомленні його крихкості та обмеженості, що робить вибір особливо значущим. Екзистенціальний вимір такого авантюризму полягає в здатності діяти попри страх і невизначеність, не перекладаючи відповідальність ані на обставини, ані на абстрактні колективні суб'єкти.

Важливо додати, що авантюризм сучасних умов не зводиться лише до актуалізації суб'єктності або самовизначення. Емпіричні дослідження готовності до ризику показують, що ризик у поведінці є не лише ситуативною реакцією, а й стійкою особистісною характеристикою, пов'язаною з толерантністю до невизначеності, адаптивністю та здатністю приймати рішення в умовах соціальних змін (Гоян та ін., 2025). Це дає підстави розглядати схильність до ризику як невід'ємний компонент авантюризму, що інтегрує готовність до ризикових дій із усвідомленим вибором та відповідальністю. У такому розумінні авантюризм постає комплексним феноменом: він одночасно включає в себе як прагнення до самоствердження та автономії, так і здатність долати невизначеність через активне залучення до ризикових ситуацій. Таким чином, авантюризм виступає механізмом, що не лише відновлює суб'єктність у світі детермінованих соціальних очікувань, але й розширює її можливості через інтеграцію ризику як фундаментального елементу свободи вибору.

Таким чином, в українському досвіді авантюризм постає як форма екзистенціального опору, що дозволяє зберігати людську гідність і суб'єктність у ситуації радикального обмеження свободи. Він виявляє себе не як виняток із норми, а як відповідь на кризу, в якій саме здатність до усвідомленого ризику стає умовою соціальної стійкості та моральної дії.

Висновки.

У проведеному дослідженні авантюризм осмислено як філософсько-соціальний феномен, що дозволяє по-новому підійти до проблеми свободи вибору та соціальної самодостатності особистості в умовах сучасних трансформацій. Показано, що авантюризм не може бути зведений ані до ірраціональної поведінки, ані до девіантного відхилення від соціальних норм. Натомість він постає як специфічна форма соціальної дії, через яку суб'єкт актуалізує власну свободу в ситуаціях невизначеності, ризику та ослаблення інституційних гарантій.

Обґрунтовано, що в умовах техно-соціального розвитку, алгоритмізації рішень і стандартизації життєвих стратегій свобода вибору дедалі частіше набуває формального характеру. За таких обставин авантюризм функціонує як індикатор збереження суб'єктності, оскільки передбачає вихід за межі заданих сценаріїв і прийняття рішень, наслідки яких не можуть бути повністю прораховані. Свобода вибору

виявляється не у кількості доступних альтернатив, а у здатності брати на себе відповідальність за відкритість майбутнього.

Доведено, що соціальна самодостатність не є синонімом ізоляції чи автономії від соціуму, а радше означає внутрішню здатність діяти незалежно від зовнішніх алгоритмів поведінки, зберігаючи активну включеність у соціальні процеси. Авантюрна позиція сприяє формуванню такого типу суб'єкта, який здатний до нестандартних рішень, ініціативи та відповідальної дії в умовах криз і соціальних зламів. У цьому сенсі авантюризм виступає не запереченням соціального порядку, а ресурсом його адаптації та оновлення.

Особливу увагу приділено українському контексту, в якому авантюризм набуває екзистенційного виміру. В умовах війни, волонтерського руху та нестабільності інституцій авантюрна дія трансформується у форму морального

та соціального опору. Показано, що усвідомлений ризик у таких ситуаціях є не проявом безрозсудності, а відповідальним вибором, спрямованим на збереження життя, гідності та соціальної стійкості. Авантюризм у цьому вимірі постає як умова збереження людської суб'єктності в ситуації радикального звуження свободи.

Отже, результати дослідження дозволяють стверджувати, що авантюризм є важливим філософським інструментом аналізу свободи вибору в сучасному світі. Він фіксує межу між формальною свободою та екзистенційно наповненим вибором, між адаптацією до системи та здатністю діяти як відповідальний суб'єкт. Запропонований підхід розширює розуміння свободи, переводячи її з абстрактно-нормативного рівня у площину конкретних рішень, що формують соціальну самодостатність особистості в умовах невизначеності та кризи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Сартр, Ж.-П. (2001). *Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології* / Пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Buttia_i_Nischo.pdf
- Камю, А. (2015). *Міф про Сізіфа* / Пер. з франц. О. Жупанський. Київ: Видавництво ПОРТФЕЛ. <https://file.lib.in.ua/pdf/kamiu-alber-mif-pro-sizifa.pdf>
- Тарасова, О. А., & Черноус, Л. С. (2019). У. Бек і Е. Гідденс про суспільство ризику. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць, Вип. 83. Запоріжжя: Класичний приватний університет. <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/3652/1/U.%20Бек%20i%20Е.%20Гідденс%20про%20суспільство%20ризик%20.pdf>
- Пономаренко, О. В. (2020). Плинна сучасність і проблема масової культури у філософії З. Баумана. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: здобутки і стратегії*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Київ, 20 трав. 2020 р. Біла Церква: Авторитет. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67de44be-97c3-4108-8ec0-fb6db594b6b9/content>
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму* / Пер. з нім. І. Бурковський. – Київ: Видавництво «Юніверс». https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf
- Гоян І., Мишишин М., Петранюк А., & Ільчук С. (2025). Готовність до ризику здобувачів вищої освіти в умовах суспільних змін. *Insait: психологічні виміри суспільства*. 13, 460-484. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-19>
- Меленчук, Н. (2020). Самоставлення авантюристів: пошук відмінностей. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*: зб. наук. праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 9(54), 107-117. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).10](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).10)
- Саннікова, О., & Санніков, О. (2018). Авантюризм і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. Одеса, 9-10, 111-119. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-9-10-16>
- Вдовиченко, О. (2015). Типологія особистості ризику. *Проблеми сучасної психології*. 29. 115-124. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_29_12
- Теслік, Н. М., & Солдатенко, А. В. (2021). Експериментальне дослідження схильності до ризику та самооцінки осіб юнацького віку. *Вісник Національного університету оборони України*, 57(4), 111-118. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-111-118>

REFERENCES

- Sartre, J.-P. (2001). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* / Translated from French by V. Liakh & P. Tarashchuk. Kyiv: Solomiia Pavlychko Publishing House "Osnovy." https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Buttia_i_Nischo.pdf
- Camus, A. (2015). *The Myth of Sisyphus*. Translated from French by O. Zhupanskyi. Kyiv: PORTFEL Publishing. <https://file.lib.in.ua/pdf/kamiu-alber-mif-pro-sizifa.pdf>
- Tarasova, O. A., & Chernous, L. S. (2019). U. Beck and E. Giddens on the Risk Society. *Social Technologies: Current Issues in Theory and Practice: Collection of Scientific Papers*, Issue 83. Zaporizhzhia: Classical Private University. <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/3652/1/U.%20Бек%20i%20Е.%20Гідденс%20про%20суспільство%20ризик%20.pdf>
- Ponomarenko, O. V. (2020). Liquid Modernity and the Problem of Mass Culture in Z. Bauman's Philosophy. *History and Philosophy of Education in Independent Ukraine: Achievements and Strategies: Collection of Abstracts of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference with International Participation, Kyiv, May 20, 2020*. Bila Tserkva: Avtoritet. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67de44be-97c3-4108-8ec0-fb6db594b6b9/content>
- Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason* / Translated from German by I. Burkovskyi. Kyiv: Univers Publishing. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf

- Hoian, I., Myshchyshyn, M., Petraniuk, A., & Ilchuk, S. (2025). Readiness for Risk among Higher Education Students in the Context of Social Changes. *Insight: the psychological dimensions of society*, 13, 460-484. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-19>
- Melnychuk, N. (2020). Self-Attitude of Adventurous Individuals: Searching for Differences. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 12: Psychological Sciences*, 9(54), 107-117. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).10](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).10)
- Sannikova, O., & Sannikov, O. (2018). Adventurism and Risk in the Structure of Decision-Making. *Science and Education*, 9-10, 111-119. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-9-10-16>
- Vdovychenko, O. V. (2015). Typology of the risk personality. *Problems of Modern Psychology*: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. Issue 29. P. 115-124. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_29_12
- Teslyk, N. M., & Soldatenko, A. V. (2021). Experimental study of risk propensity and self-esteem in adolescents. *Visnyk of the National University of Defense of Ukraine*, 57(4), 111-118. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-111-118>.

Oscillation of the Bodily and the Spiritual within the Context of the «New Sensibility» Phenomenon in the Metamodern Era

UDC 141.319.8 : 130.12

DOI: <https://doi.org/10.15421/172689>**Shabanova Yuliia**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5876-4140>, jshabanova@ukr.net*Dnipro Academy of Music (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The article provides a philosophical analysis of the interaction between the bodily and spiritual dimensions of existence within Metamodern culture. The relevance of the topic is driven by the exhaustion of postmodern irony, necessitating the restoration of the subject's integrity amidst ontological uncertainty. The aim of the study is to substantiate the transition from the dualistic opposition of body and spirit toward their dynamic synthesis based on the metamodern concept of the "New Sensibility".

Research Results. The study reveals that the Metamodern strategy is grounded in the concept of metaxy, where the subject exists in a state of constant oscillation between modern enthusiasm and postmodern skepticism. This mechanism transforms the body into a resonator of spiritual intentions. It is found that the Transcendental becomes immanently perceptible through "aesthetic thrill" and the subject's ethical responsibility. Material-spiritual complementarity emerges as a vital quality of being, where every physical gesture is imbued with metaphysical significance. The study proves that the "New Sensibility" is a strategy that revitalizes the ancient aisthesis, allowing for the experience of meanings through visceral experience. Overcoming ironic distance leads to the affirmation of "informed naivety" and the legitimization of vulnerability as a form of openness to the world. It is established that physical fragility becomes a necessary condition for spiritual sincerity.

The conclusions formulate the concept of the "holistic human" (homo oscillator) – an atopic subject realized through the intense oscillation between biological givenness and metaphysical aspiration. The phenomenon of the "New Sensibility" emerges as a "point of assembly," where vulnerability acts as a medium for achieving "aesthetic earnestness." This allows for the assertion of a new model of humanism, where spirituality is nourished by embodiment, ensuring an authentic "co-existence" with the world in a state of "informed naivety."

Keywords: Metamodern, oscillation, New Sensibility, body, embodiment, spirituality, transcendence, holistic human, vulnerability

Осциляція тілесного та духовного в контексті феномену «нової чутливості» доби Метамоделі

Шабанова Юлія*Дніпровська академія музики (Дніпро, Україна)*

Анотація.

У статті здійснено філософський аналіз взаємодії тілесного та духовного вимірів буття в культурі Метамоделі. Актуальність теми зумовлена вичерпаністю постмодерної іронії, що потребує відновлення цілісності суб'єкта в умовах онтологічної невизначеності. Метою роботи є обґрунтування переходу від дуалістичного протистояння тіла й духу до їхнього динамічного синтезу в межах метамоделі осциляції.

Результати дослідження. З'ясовано, що метамоделна стратегія базується на концепті metaxy, де суб'єкт перебуває в стані постійної осциляції між модерним ентузіазмом та постмодерним скепсисом. Цей механізм перетворює тіло на резонатор духовних інтенцій. Виявлено, що Трансцендентне стає іманентно-відчутним через «естетичний трепет» та етичну відповідальність суб'єкта. Матеріально-духовна взаємодоповнюваність постає як жива якість буття, де кожен фізичний жест наповнюється метафізичним значенням. Доведено, що «нова чутливість» – це стратегія, яка реанімує античний aisthesis, дозволяючи проживати смисли через вісцеральний досвід. Подолання іронічної дистанції веде до утвердження «свідомої наївності» та легітимізації вразливості як форми відкритості світу. Встановлено, що фізична крихкість стає необхідною умовою духовної широкості.

У висновках сформульовано поняття «людини цілісної» (homo oscillator) – атопічного суб'єкта, що реалізується через напружену осциляцію між біологічною даністю та метафізичним прагненням. Феномен «нової чутливості» постає «точкою зборки», де вразливість стає медіумом досягнення «естетичної серйозності». Це дозволяє стверджувати формування нової моделі гуманізму, де духовність живиться тілесністю, забезпечуючи автентичне «спів-існування» зі світом у стані «свідомої наївності».

Ключові слова: Метамодел, осциляція, нова чутливість, тіло, тілесність, духовність, трансцендентність, людина цілісна, вразливість

Вступ.

Актуальність теми зумовлена вичерпаністю постмодерної парадигми, яка, деконструючи класичні метанаративи, залишила суб'єкт в стані іронічної відчуженості від власних смисложиттєвих основ. Сучасний світогляд демонструє глибинну кризу класичних ідентичностей, що розгортається на тлі переходу від постмодерної фрагментарності до метамодерної цілісності. В умовах перманентного стану невизначеності, який постає не просто тимчасовою дестабілізацією, а фундаментальною онтологічною ознакою сучасної епохи, людина опиняється в ситуації граничного виклику. Метамодерн як «структура почуття» пропонує специфічний режим існування – осциляцію, що вимагає від суб'єкта здатності утримувати рівновагу між суперечливими полюсами буття, не зникаючи в жодному з них. У сучасному соціокультурному просторі спостерігається, так званий «неоромантичний поворот» до «нової чутливості», де тілесність перестає бути лише об'єктом біополітики або текстовим симулякром, а духовність – архаїчним пережитком.

Осциляція між тілесним та духовним постає не лише як теоретична конструкція, а як життєва стратегія подолання розриву між біологічним існуванням та прагненням до трансценденції. В умовах цифрової трансформації та кризи ідентичності, пошук «точок зборки» цілісної людини через метамодерну чутливість є критично важливим для осмислення буття сучасної людини. Це дозволяє вибудувати нову модель гуманізму, яка визнає вразливість тіла та водночас стверджує інтенційну силу духу.

Одним із ключових аспектів актуальності є концепт метамодерної атопічності. На відміну від модерної утопії як місця, якого немає, але якого прагнуть та постмодерної дистопії, метамодерна атопічність описує стан людини, яка шукає свою цілісну сутність поза межами будь-якої зовнішньої обумовленості (соціальної, ідеологічної чи технологічної).

Антропологічний виклик сучасності полягає в необхідності подолання ієрархічності, де духовне традиційно домінувало над тілесним, або навпаки (як у радикальному матеріалізмі). У ракурсі Метамодерну актуалізується запит на рівну увагу до обох модусів людського буття, де тілесність більше не розглядається як біологічний баласт, а постає як іманентна умова присутності в світі, у вигляді медіуму нової чутливості, відповідно, духовність позбавляється догматичної скутості, трансформуючись у феномен «нової духовності» як позаінституційної, індивідуалізованої практики пошуку смислу, що базується на особистому переживанні сакрального (Шабанова 2025).

Виходячи з вище наведеного метою дослідження є обґрунтування переходу від дуалістичного

протистояння тіла й духу до їхнього динамічного синтезу в межах метамодерної осциляції. Дослідження спрямоване на визначення ролі «нової чутливості» як когнітивної стратегії та «точок зборки» цілісної людини в умовах сучасної онтологічної невизначеності. Досягнення мети обумовлено вирішенням наступних завдань: визначення специфіки метамодерного стилю філософування та розкриття феномену осциляції як ключового методологічного інструменту; аналіз трансформації бінарної опозиції «тілесне – духовне» з ієрархічної структури в динамічний стан постійного коливання; розкриття генезису та змісту «нової чутливості» як медіуму між фізичною даністю та метафізичною інтенцією; обґрунтування концепту «людини цілісної» через призму метамодерної атопічності та «свідомої наївності».

Специфіка метамодерного стилю філософування. Методологічний апарат дослідження ґрунтується на концепції Метамодерну як «структури почуття», яку почав розробляти Раймонд Вільямс, визначаючи «структуру почуття» живим, афективним досвідом, що передує його формальній інституціоналізації (Williams, 1977). Для Метамодерну це означає, що нова цілісність людини народжується не в інтелектуальних проявах, а в специфічному настрої епохи, де тілесна вразливість та духовна щирість синхронізуються у спільному емоційному полі.

Специфіка метамодерного стилю філософування полягає у відмові від жорсткого вибору на користь однієї з парадигм (модерної чи постмодерної) та переході до стратегії «і те, і інше». Як стверджують Т. Вермюлен та Р. ван ден Аккер, «метамодерна стратегія не передбачає скасування бінарних опозицій чи їхнього остаточного примирення; натомість вона активує динамічну енергію, що виникає у просторі "поміж" ними через постійну осциляцію» (Vermeulen & Akker, 2010). Методологічно Метамодерн спирається на платонівське поняття *metaxu* (серединність) – перебування «поміж». При цьому, ця серединна позиція не є штучним складанням протилежностей, а виступає в якості динамічного процесу врахування всіх протиставлених ознак, запобігаючи домінуванню будь-якої сталої опозиції протилежних начал. Людина в означеному ракурсі метамодерного мислення розглядається як істота, що перебуває в постійному становленні між граничними станами.

Філософування в стилі Метамодерну це не аналіз статичних об'єктів, а опис динамічних потоків чутливості. Як зазначає Тимотеус Вермюлен: «Метамодерн рухається заради самого руху, намагається вийти за межі, навіть знаючи, що ці межі існують» (Vermeulen & Akker, 2010). Отже центральним методологічним принципом Метамодерну є осциляція – динамічний рух між полюсами, що не передбачає їхнього остаточного

примирення в гегелівському синтезі, але створює простір для їхньої взаємодії.

У контексті тілесного та духовного, осциляція дозволяє: уникати модерного редукціонізму, де дух домінує над «грішним» або «механічним» тілом, подолати постмодерний релятивізм, де тіло розчиняється в дискурсивних практиках й навіть, фіксувати момент метаморфози, коли фізичне відчуття переростає у духовний досвід і навпаки.

До специфіки методології варто додати, що метамодерний стиль мислення є атопічним за своєю природою. В контексті осциляції духовного та тілесного, це означає, що дослідницька позиція не фіксується на конкретній домінанті тілесного чи духовного, які розглядаються як рівноправні партнери в діалозі, де «нова чутливість» виступає мовою цього спілкування. В екзистенційному плані дослідницька методологія Метамодерну передбачає, що цілісна сутність людини є відкритою системою, яка постійно перезбирається в точці «тут-і-зараз».

Отже, методологія Метамодерну пропонує вихід за межі дихотомічного мислення через залучення позиції «поміж». Це дозволяє розглядати людину не як розщеплений суб'єкт, а як цілісність, що пульсує між фізичною даністю та метафізичним проектом. Тіло в цій системі координат є не «носієм», а самим способом присутності духу в світі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Метамодерна осциляція тілесного й духовного не виникає у світоглядному вакуумі. Вона є відповіддю на «тілесний поворот» XX століття та пошуки постсекулярної духовності XXI століття. Дослідження осциляції тілесного та духовного в контексті Метамодерну спирається на потужний міждисциплінарний фундамент сучасної гуманітаристики.

Зарубіжний дискурс тілесно-духовне ґрунтується на предметному повороті філософування до метафізики «метаксису», в платонівському сенсі (Шабанова, 2019). Перші ідеологи Метамодерну Тимотеус Вермюлен та Робін ван ден Аккер у своїй програмній праці «Нотатки про Метамодерн» (Vermeulen & Akker, 2010) заклали методологічну базу для розуміння осциляції як способу існування між модерним ентузіазмом та постмодерною іронією. Проте антропологічний вимір цієї осциляції, як коливання між фізичною даністю та духовною інтенцією, набуває розвитку у працях Люка Тернера, який у «Маніфесті Метамодерну» наголошує на необхідності «нової широти» як мосту між суб'єктивним та об'єктивним (Turner, 2011). Американський дослідник Брендан Демпсі досліджує Метамодерн як «культурну логіку культурних логік», що постає результатом рекурсивного самоусвідомлення. Об'єктивуючи та долаючи Постмодерн через власні стратегії, він обґрунтовує мультиперспективний світогляд, здатний вільно

оперувати кодами всіх попередніх епох (Dempsey, 2023).

Важливим для метамодерного розуміння «нової духовності» є доробок Хансі Фрайнахта, який у книзі «Суспільство, що слухає» (Freinacht, 2017) розглядає внутрішній розвиток особистості як процес подолання відчуження між тілом і розумом. Варто згадати роботу А. Северана та Б. Демпсі «Метамодерн і повернення трансцендентності» (Severan & Dempsey, 2021). Відповідно до центрального твердження авторів про повернення трансцендентності в сучасну культуру, метамодерна трансцендентність прагне «духовності... у сфері того, що відчувається» (Severan, 2021, p. 31), тобто проявлене через чутливе й тілесне, як репрезенту чутливості. Северан синтезує свої погляди в останньому розділі монографії «Роздуми про метамодерний період», визначаючи ключові елементи метамодерного світогляду, такі як: привид ідентичності, повернення вимірності та чуттєво опосередкована віра. Динаміка світоглядної осциляції розгортається в трансцендентно-іманентній бінарності до постметафізичної моделі трансцендентності, від комодифікації до ремесла, від об'єктивної метафізики до суб'єктивно переживаної трансцендентності. Отже, повернення до Трансцендентного є тією силою, що змушує тілесність осцилювати, не зупиняючись на чистому матеріалізмі. В Метамодерні Трансцендентне не є догматичним Богом класичних релігій, а постає як прагнення до істини при повному усвідомленні її невловимості.

Українська філософська думка активно рефлексує над трансформаціями людської природи в умовах тілесно-духовної осциляції в сучасну добу. Так Олена Гомілко у праці «Метафізика тілесності» здійснює ґрунтовний аналіз тіла як філософської категорії, що є критично важливим для розуміння того, як тілесність стає «місцем» духовних репрезентацій. При цьому авторка наголошує: «Людське тіло поринає у природу і розчиняється в ній...» (Гомілко, 2001, с. 43). Авторка розглядає тілесність й як активний чинник соціальної реальності, критикуючи десоматизацію людини. Тілесність, що осмислюється дослідницею як фундаментальна характеристика людського буття, розглядається в контексті її метаморфоз та переходу від модерного до постмодерного розуміння тіла.

Назіп Хамітов, досліджуючи антропологічні межі та екзистенційних виміри духовності прагне віднайти «точку зборки» цілісної людини, як поєднання духовного та тілесного (Хамітов, 2023). Його теорія метаантропології описує вихід людини за межі свого «буденного» (тілесно-соціального) існування у виміри «граничного» та «надграничного». Це і є суто метамодерний рух-осциляція між даністю тіла та безмежністю духу. Світлана Крилова аналізує красу та духовність як чинники цілісності людини. Її праці допомагають обґрунтувати, як

«нова чутливість» дозволяє людині відчувати зв'язок із Трансцендентним через естетичний та етичний досвід в якості репрезентації метамодерної чутливості. (Крилова, 2015; 2019). Відомий український філософ Андрій Баумейстер переважно апелює до класичної метафізики, але його лекції та публікації щодо «повернення до смислу» та критики редукціонізму дуже суголосні метамодерному інтелектуальному клімату. Він обґрунтовує необхідність Трансцендентного для збереження самої людяності (Баумейстер, 2017; 2024).

Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, присвячених Метамодерну, філософії тілесності та філософії Трансцендентного, проблема їхнього синтезу крізь призму осциляції залишається недостатньо висвітленою. Більшість дослідників фіксують зміну парадигм, але не пропонують цілісної моделі «людини Метамодерну», яка б гармонійно поєднувала вісцеральний досвід із новими формами духовності.

Виклад основного матеріалу.

Класична метафізика від Платона до Декарта будувалася на жорсткій ієрархії, де духовне виступало субстанцією вищого порядку, а тілесне – лише тимчасовим вмістилищем або інструментом. Постмодерн, своєю чергою, спробував деконструювати цю опозицію, перетворивши тіло на текст, а дух – на сукупність мовних ігор.

Метамодерна стратегія філософування пропонує радикально інший шлях – «розморожування» цих категорій. У контексті нашого дослідження це означає, що духовне і тілесне перестають бути статичними точками. Осциляція в Метамодерні виступає перманентним режимом існування, де тіло і дух входять у стан постійного коливання. Метамодерн відміняє вибір між чистою духовністю та біологічним детермінізмом. У межах метамодерного дискурсу синхронізація постає не як статичне поєднання, а як динамічний резонанс. Якщо Модерн вимагав підпорядкування тіла раціональному духу, а Постмодерн проголошував «смерть суб'єкта», розчиняючи тіло в іронічних цитатах, то Метамодерн повертає людині її онтологічну вагу. Людина Метамодерну усвідомлює себе духовною істотою саме через тілесність, а духовний досвід більше не вважається легітимним, якщо він не є прожитим вісцерально. Метамодерна людина шукає істину не в абстрактних силогізмах, а в інтенсивності відчуття. Духовне прозріння тут синхронізується з фізичним трепетом, який в класичній естетиці називали піднесенням, але в Метамодерні воно позбавлене дистанції.

Синхронізація тілесного та духовного в Метамодерні маркує відмову від концепції тіла як «інструменту» або «тексту». Сучасний суб'єкт усвідомлює свою духовну інтенційність не всупереч біологічній даності, а як її вище завершення.

Метамодерний рух передбачає рішуче подолання іронічної дистанції, яка тривалий час девальвувала безпосередній людський досвід. Таким чином, тілесність виступає не бар'єром для Трансцендентного, а єдиним доступним простором його реалізації. У цій точці синхронізації атопічна сутність людини знаходить свою тимчасову, але гранично широкую опору. Процес синхронізації в Метамодерні постає як відповідь на запит «нової чутливості».

Концепт «нової чутливості» має довгу інтелектуальну історію, але його фундаментальне закріплення у філософському дискурсі пов'язане з двома ключовими постатями. Герберт Маркузе у своїй праці «Нарис про визволення» (Marcuse, 1969) вперше вжив цей термін для опису антропологічного зсуву. Маркузе стверджував, що «нова чутливість» має стати біологічним та естетичним фундаментом для подолання репресивної культури, де почуття та інтелект знову об'єднуються. В свою чергу генезис «нової чутливості» Метамодерну неможливо досягнути без звернення до програмного есе Сьюзан Зонтаг «Про стиль», де авторка обґрунтовує єдність форми та змісту, стверджуючи, що стиль є не зовнішньою оболонкою, а самою структурою людського сприйняття (Зонтаг, 2019). Відповідно дослідниця концептуалізує «нову чутливість» як таку, що відмовляється від пошуку «глибинних змістів» на користь безпосереднього, «еротичного» сприйняття форми та поверхні (Зонтаг, 2019).

Генетично «нова чутливість» Метамодерну, пов'язана з концептом «нової чутливості» Г. Маркузе як інструменту звільнення людини від ієрархічного дуалізму. У сучасних умовах Метамодерну «нова чутливість» набуває специфічного забарвлення через категорію вразливості. Це вже не пасивна слабкість, а активна форма відкритості світу. Це відмова від іронічного захисту, що був притаманний Постмодерну. За думкою Річарда Кірні, нова чутливість актуалізується саме через «вразливу тілесність», яка дозволяє суб'єкту не лише сприймати світ, а й бути «пораним» красою чи болем іншого (Kearney, 2021). Джудіт Батлер хоч і працює в політичному полі, наголошує на «онтологічній вразливості» як основі людської взаємопов'язаності: «Ми вразливі, бо ми тілесні, наша чутливість це не лише здатність відчувати біль, а й можливість бути визнаним у своїй крихкості» (Butler, 2020, p.77).

Отже, вразливість стає механізмом синхронізації, коли дух усвідомлює свою етичну відповідальність саме тому, що тіло відчуває свою крихкість. На думку Брендана Демпсі, лише визнаючи власну вразливість, людина цілісна здатна до «естетичної серйозності» (Dempsey, 2022). Таким чином, вразливість виступає як медіум нової якості Метамодерну – матеріально-духовної цілісності, де фізичне почуття вразливості стає фундаментом для вищих проявів духовності, таких як емпатії, любові та ширості.

Якщо постмодерна людина існувала в стані постійної рефлексивної дистанції до власного тіла та емоцій, то метамодерний суб'єкт прагне до скорочення цього розриву. Це подолання іронічної дистанції означає повернення до «онтологічної серйозності», коли людина починає сприймати власні духовні інтенції не як культурні конструкти, а як життєву необхідність, що маніфестується через тілесні відчуття.

Тілесність у цьому ракурсі стає «резонатором» духовного. Будь-яка метафізична ідея в добу Метамодерну має пройти верифікацію через тілесний відгук як почуття ширості, трепету чи емпатії. Таким чином, духовне втілюється, верифікується через тілесне, а тілесне усвідомлюється духовним.

В цьому зв'язку «нова чутливість» виступає як один з значущих елементів метамодерного синтезу, завдяки чому трансформується розуміння тіла. З об'єкта воно перетворюється на резонатор. Тіло в Метамодерні – це не просто біологічна даність, а вразливий медіум, що здатний фізично «проживати» абстрактні духовні смисли. На відміну від постмодерного цинізму, Метамодерн легітимізує вразливість. Фізична крихкість тіла стає умовою духовної відкритості. Духовний акт співпереживання (емпатії) розглядається як такий, що має тілесну основу (дзеркальні нейрони, вісцеральний відгук). Тут доречно згадати концепцію «метаантропології» Н. Хамітова, де вихід за межі буденності здійснюється через граничні екзистенціали, що проживаються всією істотою людини (Хамітов, Понуляк, 2025).

Якщо модерна чутливість була спрямована на підкорення природи розумом, а постмодерна – на іронічне споглядання фрагментів реальності, то метамодерна чутливість виконує роль «точки зборки». Це особливий режим сприйняття, у якому розрізнені модули людського існування, від вісцеральних інстинктів до найвищих духовних злетів, зливаються в єдиний потік досвіду. Нова чутливість Метамодерну повертає нас до первинного значення грецького слова *aisthesis* (естетика) як відчуття, сприйняття краси та гармонії. При цьому, повернення до *aisthesis* у Метамодерні це не просто реставрація античних значень, а створення нової когнітивної моделі, де краса стає мірилом істини. В епоху Постмодерну, згідно з критичним аналізом німецького філософа В. Вельша, відбулася редукція естетичного до рівня «стимуляції рецепторів» та поверхневого дизайну буденності. Дослідник вважає, що у процесі тотальної естетизації реальності ми стикаємося з феноменом, де краса стає лише питанням дизайну та приємного збудження рецепторів, як прояв естетики «поверхні», яка не потребує рефлексії, а лише миттєвої сенсорної реакції (Welsch, 1997). Метамодерна «нова чутливість» здійснює зворотний рух. Вона реанімує *aisthesis* як цілісний акт, де сенсорне збудження не є самоціллю, а постає необхідною

матеріальною умовою для переживання духовних смислів. На зміну постмодерній редукції тіла до зони «стимуляції рецепторів» приходять концепція тіла як резонатора. Це означає, що соматичний рівень буття стає простором, де духовні смисли знаходять своє фізичне втілення. Тілесність перестає бути пасивною і перетворюється на активний інтерфейс «нової чутливості», що здатний вловлювати та підсилювати естетичні сигнали світу.

Цей процес нерозривно пов'язаний із концептом «естетичної серйозності», розробленим Б. Демпсі. Для цілісної людини Метамодерну «краса перестає бути об'єктом іронічної гри і постає як онтологічна значущість» (Dempsey, 2022). Естетична серйозність виступає як епістемічна установка, що дозволяє суб'єкту синхронізувати свої тілесні відчуття з духовними пошуками. «Метамодерна духовність – це не втеча від матерії, а глибинне занурення в неї. Естетична серйозність дозволяє нам бачити в тілесному не перешкоду, а медіум, через який Трансцендентне стає відчутним» (Dempsey, 2022). У такому ракурсі *aisthesis* повертає свою первинну силу: матеріально-духовна взаємодоповнюваність стає не просто теорією, а живою якістю Метамодерну, де кожен резонанс тіла свідчить про присутність духовного начала. Тілесність у Метамодерні виходить за межі пасивного споживання подразників, стаючи активною точкою зборки цілісної людини. Відповідно метамодерна «нова чутливість» маркує радикальне повернення до первинної семантики грецького терміна *aisthesis*, що в класичній традиції означав не лише чуттєве сприйняття, а цілісний акт осягнення гармонії та краси буття, наділяючи людину етичним статусом відповідальності за утримання гармонійної єдності людини та всесвіту. Демпсі зазначає, що метамодерний суб'єкт знову відкриває сакральне не через догматичне вірування, а через «естетичну серйозність», де краса об'єкта стає порталом до трансцендентного смислу (Dempsey, 2022). Це означає, що матеріальне (тіло, об'єкт, природа) та духовне (сенси, ідея, ідеал) входять у стан синергійної взаємодоповнюваності. Естетичне начало тут виступає медіумом, коли ми не можемо осягнути «духовну гармонію», якщо вона не резонує з нашим «тілесним сприйняттям». Отже, краса постає як онтологічний клей. Відповідно Демпсі, метамодерна духовність не шукає Бога в абстрактному небі, а знаходить «божественне» у самій матерії через естетичний досвід (Dempsey, 2022).

У стані перманентної невизначеності, що є атрибутом Метамодерну, саме *aisthesis* стає точкою опори. «Чуттєва революція» Д. Хауза (Howes, 2021) знаменує перехід від суто інтелектуального аналізу до антропології відчуттів, що в естетиці Метамодерну трансформується у вимогу вісцеральної легітимації знання, де тіло постає резонатором духовних смислів. Такий підхід легітимізує метамодерну «нову

чутливість», перетворюючи безпосередній сенсорний досвід на фундамент для відновлення онтологічної цілісності суб'єкта. Матеріально-духовна взаємодоповнюваність, як нова якість Метамодерну, проявляється в тому, що естетичний жест (наприклад, акт творчості або сприйняття природи) одночасно є одночасно й фізіологічним процесом (викид нейромедіаторів, сенсорна реакція) й духовним актом (катарсис, набуття сенсу).

Повернення до *aisthesis* неминуче веде до етичних наслідків. Вермюлен, ван ден Аккер та Гібсон, вважають, що нова чутливість формує «естетичну етику» (Vermeulen & Akker & Gibbons, 2017). Ми стаємо відповідальними перед світом, тому що відчуваємо його красу на дотик. Українська дослідниця Світлана Крилова, розвиваючи ідеї метаантропології, підкреслює, що цілісна людина в добу Метамодерну реалізує себе через «красу вчинку», де духовний порив синхронізований із тілесною дією: «Цілісність особистості сьогодні це здатність до софійного світовідчуття, де тілесність не є в'язницею, а стає "храмом чутливості", що резонує з вищими духовними вібраціями» (Крилова, 2015. с. 21).

У цьому контексті «точка зборки» означає, що духовне не привноситься ззовні як догма, а народжується всередині тілесного резонансу. Коли людина Метамодерну споглядає мистецтво або переживає екзистенційну подію, її «нова чутливість» дозволяє стерти межу між фізичним шоком та метафізичним прозрінням. Тіло стає «розумним», а дух – «чуттєвим». Тілесна крихкість (смертність, біль, обмеженість) більше не сприймається як недолік, який треба подолати за допомогою технологій або трансцендентної втечі. Навпаки, саме через визнання своєї тілесної вразливості людина відкривається до справжньої духовної близькості та емпатії. Нова чутливість збирає людину в цілісність саме в момент її найвищої відкритості світу, де «Я» не захищається іронією, а щиро пред'являє себе у своїй повноті.

Отже, через осцилятивність тілесного та духовного прояв «нової чутливості» як антропологічної «точки зборки» сприяє формуванню нового якісного синтезу. Це не просто механічне співіснування душі й тіла, а стан, який можна назвати «одухотвореною плоттю». На рівні тіла це проявляється як здатність чути смисли за звуками та бачити ідеї за образами. На рівні духу – це заземленість, присутність «тут-і-зараз», відмова від порожніх абстракцій на користь прожитої істини. Така цілісність є атопічною: вона не фіксується у статичній точці «Я», а постійно пульсує в акті чутливості. За Люком Тернером, метамодерна стратегія буття вимагає відмови від цинічного споглядання на користь «свідомої наївності», дефініцію якої Тернер закріпив у своєму програмному «Маніфесті Метамодерну» в 2011 році (Turner, 2011). Як зазначає дослідник, Метамодерн

прагне до «свідомої наївності», яка дозволяє нам знову відчувати світ цілісно, попри знання про його складність. Нова чутливість, таким чином, стає не лише емоційним актом, а фундаментальним способом навігації в бутті, де тіло і дух більше не потребують перекладача, оскільки говорять однією мовою – мовою безпосереднього переживання. Це не повернення дорефлексивного стану, а свідомий вибір суб'єкта, який знає про складність і роздробленість світу, але обирає діяти так, «ніби» цілісність і смисл існують (Turner, 2011).

Дефініцію «свідомої наївності» активно використовує й Тимотеус Вермюлен, вкладаючи її функції в сферу епістемологічного інструменту, який дозволяє людині відчувати «піднесене» через власне тіло. Т. Вермюлен у своїй розвідці щодо «нової глибини», зазначає «метамодерне піднесене це не абстрактна категорія, а інтенсивний афективний досвід, що «прошиває» тілесність суб'єкта» (Vermeulen & Akker & Gibbons, 2017 р. 147). Він стверджує, що в сучасній культурі ми спостерігаємо повернення до глибинних смислів саме через соматичний резонанс, де тіло стає головним медіумом переживання істини.

Отже, нова чутливість у Метамодерні функціонує як динамічна точка зборки, що долає антропологічну розчепленість попередніх епох. Вона конвертує енергію тілесної присутності в духовні сенси, формуючи суб'єкта, здатного до цілісного буття в умовах радикальної невизначеності. Цей якісний синтез дозволяє людині не просто існувати, а співіснувати зі світом, де кожен фізичний жест наповнений метафізичним значенням. Це і є основою цілісної людини, яка не шукає істини в абстракціях, а проживає її як цілісний психосоматичний акт. Трансцендентне в такому ракурсі перестає бути потойбічним. Завдяки новій чутливості, світ відбувається через іманентно-трансцендентну взаємодію та відчувається як поклик вічності через естетичний трепет тіла або етичне напруження вчинку.

Висновки.

Підсумовуючи результати дослідження, можна стверджувати, що антропологічна ситуація доби Метамодерну вимагає радикального переосмислення взаємодії тілесного та духовного вимірів людського існування. Сучасний світогляд демонструє відмову від жорстких ієрархій класичного дуалізму, де дух панував над тілом, а також від постмодерної фрагментації, що перетворювала тілесність на порожній текст. На зміну цим підходам приходить модель осциляції – постійного, напруженого коливання між полюсами біологічної даності та метафізичного прагнення. Цей стан не є ознакою слабкості чи невизначеності, а постає як фундаментальний режим існування «людини цілісної», яка знаходить свою ідентичність не в статичній точці спокою, а в самому русі переходу.

Центральним елементом метамодерної антропології стає феномен «нової чутливості», що

діє як специфічна «точка зборки» суб'єктності. Вона реанімує первинне значення *aisthesis* як цілісного акту сприйняття, де краса та гармонія стають онтологічними орієнтирами. У такому ракурсі тіло перестає бути лише об'єктом біополітики чи джерелом сенсорних подразнень, воно трансформується у резонатор духовних смислів. Будь-яка ідея чи духовна інтенція в Метамодерні потребує «вісцеральної легітимації», вона має бути прожита фізично, відчута як трепет, щирість або вразливість, яка інтерпретується не як пасивна слабкість, а як активний медіум матеріально-духовної цілісності, що забезпечує «естетичну серйозність» суб'єкта.

Саме прийняття власної вразливості та відмова від іронічного захисту дозволяють людині досягти стану «естетичної серйозності», де матеріальне і духовне зливаються в єдиний якісний потік досвіду. Формування концепту «людини цілісної» безпосередньо пов'язане зі стратегією «свідомої

наївності». Це стан інтелектуальної зрілості, що дозволяє суб'єкту діяти щиро, усвідомлюючи всю складність і крихкість буття. Така людина перебуває в стані атопічності, вона не належить повністю ні суто біологічному, ні суто ідеальному світу, а існує в просторі «поміж», створюючи нову якість матеріально-духовної взаємодії. У цій точці Трансцендентне стає іманентним, а кожен тілесний жест наповнюється граничним смислом.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у дослідженні того, як цифрова реальність та віртуалізація досвіду впливають на здатність тіла залишатися резонатором справжності. Осмислення метамодерної тілесно-духовної дуальності дає змогу не лише теоретично обґрунтувати нову модель гуманізму, а й окреслити практичні шляхи подолання екзистенційної самотності людини у світі перманентної непередбаченості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баумейстер, А. (2017) *Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії*. Київ: Мала академія наук України. ISBN 978-966-2633-77-1
- Баумейстер, А. (2024) *Паломництво до місць народження думки. Ле-Бек, Багдад, Толедо, Париж і Тодтнауберг*. К.: Колесо життя. ISBN: 9789661501224
- Гомілко, О. Є. (2001) *Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі*. К. Наукова думка. <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/300/267/222-1>
- Зонтаг, С. (2019) *Проти інтерпретації та інші есе* / Пер. з англ. В. Черніков. К.: Видавництво Жупанського. <https://mazepa.to/topic-zontag-s-proty-interpretacii-ta-inshi-ese-2006-pdf-ocyfrovano-gurtom-t=89236.html>
- Крилова, С. А. (2015) Краса світогляду в контексті філософської антропології як метаантропології. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*, 1(5), 17-22. http://journals.stu.cn.ua/problemu_sotsialnoyi_roboty/issue/view/2918
- Крилова, С. А. (2019) *Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу*. Видання 2-е. Київ: КНТ. ISBN 978-966-373-907-6
- Хамітов Н. В. (2023) *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного людинознавства*. 5-е видання виправлене та доповнене. Київ: ГО «МНГ». ISBN 978-966-373-411-8
- Хамітов, Н. В. & Понуляк, В. Е. (2025) *Метаантропологія свободи: від іманентного до трансцендентного в бутті людини. Перспективи: соціально-політичний журнал*, № 2, 56-64. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.2.7>
- Шабанова, Ю. О. (2019) Осциляція як вимір філософії метамодерну. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2(2), 13-22. <https://doi.org/10.15421/341920>
- Шабанова, Ю. О. (2025) Нова духовність у світоглядному вимірі метамодерну. *Вісник гуманітарних наук*, №14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18035837>
- Butler J. (2020) *The Force of Nonviolence: An Ethico-Political Bind*. London: Verso. ISBN 9781788732765
- Dempsey B. (2023) *Metamodernism: Or, the Cultural Logic of Cultural Logics*. Palimpsest Press. https://books.google.com.ua/books/about/Metamodernism.html?id=0GEp0AEACAAJ&redir_esc=y
- Dempsey, B. G. (2022). *Emergentism: A religion of complexity for the metamodern world*. Palimpsest Press. <https://www.brendangrahamdempsey.com/emergentism>
- Freinacht, H. (2017) *The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics*. Book One (Metamodern Guides 1). Marburg: Buchner-Verlag, Metamoderna. <https://metamoderna.org/the-listening-society/>
- Howes, D. (2021) The Sensory Revolution Comes of Age. *The Cambridge Journal of Anthropology* Volume 39: Issue 2. <https://doi.org/10.3167/cja.2021.390209>
- Kearney, R. (2021) *Touch: Recovering Our Most Vital Sense*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/kear19952>
- Marcuse, H. (1969) *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press. <https://archive.org/details/essayonliberation00marcrich/page/n7/mode/2up>
- Severan, A. (2021). *Metamodernism and the return of transcendence* (B. G. Dempsey, Ed.). Palimpsest Press. https://www.academia.edu/125697222/Metamodernism_and_the_Return_of_Transcendence
- Turner, L. (2011) *The Metamodernist Manifesto*. Metamodernism. <http://www.metamodernism.org>
- Vermeulen T., van den Akker, R. & Gibbons A. (2017) *Metamodernism: Historicity, Affect and Depth after Postmodernism*. Rowman & Littlefield Publishers ISBN 978-1-78348-962-6
- Vermeulen, T. & van den Akker, R. (2010) Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, Vol. 2, 1-14. <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>

Welsch, W. (1997) *Undoing Aesthetics* [translated by Andrew Inkpin]. London : SAGE Publications. ISBN-13: 978-0761952022
 Williams R. (1977) *Marxism and Literature*. Oxford : Oxford University Press. ISBN-13: 978-0198760610

REFERENCES

- Baumeister, A. (2017) Introduction to philosophical studies, or intellectual journeys to the country of Philosophy. Kyiv: Minor Academy of Sciences of Ukraine. ISBN 978-966-2633-77-1
- Baumeister, A. (2024) Pilgrimage to the birthplaces of thought. Le Bec, Baghdad, Toledo, Paris and Todtnauberg. K.: Wheel of Life. ISBN: 9789661501224
- Butler, J. (2020) *The Force of Nonviolence: An Ethico-Political Bind*. London: Verso. ISBN 9781788732765
- Dempsey, B. (2023) *Metamodernism: Or, the Cultural Logic of Cultural Logics*. Palimpsest Press. https://books.google.com.ua/books/about/Metamodernism.html?id=0GEp0AEACAAJ&redir_esc=y
- Dempsey, B. G. (2022). *Emergentism: A religion of complexity for the metamodern world*. Palimpsest Press. <https://www.brendangrahamdempsey.com/emergentism>
- Freinacht, H. (2017) *The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics*. Book One (Metamodern Guides 1). Marburg: Buchner-Verlag, Metamoderna. <https://metamoderna.org/the-listening-society/>
- Gomilko, O. E. (2001) Metaphysics of corporeality: the concept of the body in philosophical discourse. K. Scientific thought. <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/300/267/222-1>
- Howes, D. (2021) The Sensory Revolution Comes of Age. *The Cambridge Journal of Anthropology* 39(2). <https://doi.org/10.3167/cja.2021.390209>
- Kearney, R. (2021) *Touch: Recovering Our Most Vital Sense*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/kear19952>
- Khamitov, N. V. (2023) *Philosophical anthropology: current problems. From theoretical to practical humanities. 5th edition corrected and supplemented*. Kyiv: NGO «MNG». ISBN 978-966-373-411-8
- Khamitov, N. V., & Ponuliak, V. E. (2025) Metaanthropology of freedom: from immanent to transcendental in human existence. *Perspectives: socio-political journal*, 2, 56-64. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.2.7>
- Krylova, S. A. (2015) The beauty of the worldview in the context of philosophical anthropology as metaanthropology. *Problems of social work: philosophy, psychology, sociology*, 1(5), 17-22. http://journals.stu.cn.ua/problemny_sotsialnoyi_roboty/issue/view/2918
- Krylova, S. A. (2019) The beauty of a person in the everyday practices of culture. Experience of social and cultural metaanthropology and androgynous analysis. 2nd edition. Kyiv: KNT. ISBN 978-966-373-907-6
- Marcuse, H. (1969) *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press. <https://archive.org/details/essayonliberation00marcrich/page/n7/mode/2up>
- Severan, A. (2021). *Metamodernism and the return of transcendence* (B. G. Dempsey, Ed.). Palimpsest Press. https://www.academia.edu/125697222/Metamodernism_and_the_Return_of_Transcendence
- Shabanova, Yu. O. (2019) Oscillation as a dimension of metamodern philosophy. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 2(2), 13-22. <https://doi.org/10.15421/341920>
- Shabanova, Yu. O. (2025) New spirituality in the worldview dimension of metamodernity. *Bulletin of the Humanities*, 14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18035837>
- Sontag, S. (2019) Against interpretation and other essays / Trans. from English. V. Chernikov. K.: Zhupansky Publishing House. <https://mazepa.to/topic-zontag-s-proty-interpretaciji-ta-inshi-ese-2006-pdf-ocyfrovano-gurtom-t=89236.html>
- Turner, L. (2011) The Metamodernist Manifesto. *Metamodernism*. <http://www.metamodernism.org>
- Vermeulen T., van den Akker, R., & Gibbons A. (2017) *Metamodernism: Historicity, Affect and Depth after Postmodernism*. Rowman & Littlefield Publishers ISBN 978-1-78348-962-6
- Vermeulen, T., & van den Akker, R. (2010) Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, Vol. 2, 1-14 <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>
- Welsch, W. (1997) *Undoing Aesthetics* [translated by Andrew Inkpin]. London : SAGE Publications. ISBN-13: 978-0761952022
- Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*. Oxford : Oxford University Press. ISBN-13: 978-0198760610

Could Rewriting the History be any Justified? Navigating Colonial Legacy and the Right to National Memory

UDC 1(091):930.1:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172690>**Dadiverin Ihor**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-3919-5368>, Dadiverin.I.S@nmu.one

Dnipro University of Technology (Ukraine, Dnipro)

Abstract.

Relevance. In Ukraine's public discourse the claim that "history must not be rewritten" still circulates, blocking the renewal of historical memory after a long imperial and Soviet impact. Reinterpretation of the past becomes especially important under war and decolonisation practices: opening archives, revising canons, and redefining the symbolic space are conditions for restoring agency and trust in knowledge.

Aim of the study. To explain why reinterpretation of the past is a legitimate practice of historical inquiry and how it contributes to the restoration of historical agency and public memory in the Ukrainian context.

Results. The article argues that updating a historical narrative is not falsification but a scholarly norm when clear criteria are met: reliance on sources, transparent methodology, access to archives, and public verification of conclusions. The boundary between interpretation and distortion is shown on Ukrainian material (Russification, Soviet propaganda practices, the cases of Bandera and Mazepa) and on comparative examples from Poland, Germany, and Estonia, where the opening of archives helped to heal public memory. Practical implications for memory policy and education include systematic digitisation and declassification of holdings, curriculum renewal, support for public history and sites of memory. It is argued that decommunisation, as the removal of totalitarian symbols, is part of responsible reinterpretation rather than "rewriting to fit the present."

Conclusions. In Ukrainian conditions, reinterpretation of the past appears as a path to overcoming the colonial legacy, restoring truth, and shaping a mature national identity. Responsible interpretation strengthens democratic institutions, reduces vulnerability to manipulative narratives, and creates a foundation for long-term humanitarian security.

Keywords: historical memory, reinterpretation of the past, memory policy, decommunisation, colonial legacy, Russification, national identity

Чи можна виправдати переписування історії? Між колоніальним спадком і правом на власну пам'ять

Дадіверін Ігор

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Україна, Дніпро)

Анотація.

Актуальність. У публічному дискурсі України досі поширена теза «історію не можна переписувати», що блокує оновлення історичної пам'яті після тривалого імперського та радянського впливу. Переосмислення минулого набуває особливої ваги в умовах війни та деколонізаційних практик: відкриття архівів, перегляд канонів і переозначення символічного простору є умовою відновлення суб'єктності та довіри до знання.

Мета дослідження. Пояснити, чому переосмислення минулого є правомірною практикою історичного пізнання та як воно сприяє відновленню історичної суб'єктності й публічної пам'яті в українському контексті.

Результати. Обґрунтовано, що оновлення історичного наративу не є фальсифікацією, а науковою нормою за наявності прозорих критеріїв: опори на джерела, відкритої методології, доступу до архівів і публічної верифікації висновків. Показано межу між інтерпретацією та підміною фактів на матеріалі української історії (русифікація, практики радянської пропаганди, кейси Бандери й Мазепи), а також на порівняльних прикладах Польщі, Німеччини та Естонії, де відкриття архівів стало підставою для оздоровлення публічної пам'яті. Зазначено практичні наслідки для політики пам'яті та освіти: системна цифровізація й розсекречення фондів, оновлення навчальних програм, підтримка публічної історії та робота з місцями пам'яті. Аргументовано, що декомунізація як інструмент усунення тоталітарних символів є складовою відповідального переосмислення, а не «переписування в угоду сучасності».

Висновки. Переосмислення минулого в українських умовах постає як шлях подолання колоніальної спадщини, відновлення правди та формування зрілої національної ідентичності. Відповідальна інтерпретація зміцнює демократичні інститути, знижує вразливість до маніпулятивних наративів і створює підґрунтя для довгострокової гуманітарної безпеки.

Ключові слова: історична пам'ять, переосмислення минулого, політика пам'яті, декомунізація, колоніальна спадщина, русифікація, національна ідентичність

Вступ.

Дискусія про допустимість «переписування історії» загострюється щоразу, коли відкриваються нові джерела або змінюється суспільний контекст. В українських умовах це питання набуло особливої ваги через тривалий вплив імперсько-радянських наративів, політику русифікації та сучасні процеси декомунізації й деколонізації символічного простору. У публічному мовленні нерідко ототожнюють переосмислення минулого з фальсифікацією, що потребує наукового уточнення. У цій статті розглядається, чи є перегляд історичних наративів у світлі нових свідчень із змінених контекстів легітимною та необхідною практикою для демократичної України, а також де проходить межа між відповідальною інтерпретацією і політично мотивованою підміною.

Теоретичну рамку становлять підходи філософії історії та студій пам'яті, які трактують історію як інтерпретативну практику, що неминуче оформлюється в наративи; додатково застосовано інструменти постколоніальних студій для аналізу впливу імперських дискурсів на історичну свідомість. Теоретичні аспекти інтерпретації історичних подій висвітлені у працях Гейдена Вайта (White, 1990) який аналізував наративний дискурс та форми історичної репрезентації. Джерельну базу складають український досвід (русифікація, декомунізація, робота з архівами, переоцінка спірних постатей і подій), порівняльні приклади з Польщі, Німеччини та Естонії, а також актуальні соціологічні індикатори мовно-культурної ідентичності. Методологічно використано герменевтичний і порівняльний аналіз, елементи дискурсу-аналізу та кейс-стаді.

Наукова новизна полягає в уточненні відмінності між переосмисленням і фальсифікацією, формулюванні критеріїв відповідальної інтерпретації (опертя на джерела, прозора методологія, відкритість архівів і публічна верифікація) та демонстрації, що таке переосмислення не руйнує, а посилює історичну суб'єктність і національну ідентичність. Логіка викладу така: після окреслення актуальності та мети подано огляд попередніх публікацій, далі – аналіз українського матеріалу у порівняльній перспективі та узагальнювальні висновки з практичними рекомендаціями для політики пам'яті.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика історичної пам'яті та її трансформації є об'єктом уваги широкого кола дослідників, що зумовлено необхідністю переосмислення минулого в посттоталітарних суспільствах.

Теоретико-методологічне підґрунтя для розуміння історії як інтерпретативного процесу закладено у класичних працях західних мислителів. Зокрема, Гейден Вайт у роботі «The Content of the Form» (1990) обґрунтовує наративну природу історичного дискурсу, доводячи, що будь-який історичний виклад є формою репрезентації, а не чистим відображенням

фактів. Поль Рікер у фундаментальному дослідженні «Пам'ять, історія, забуття» (2000) аналізує діалектику пам'яті та забуття, наголошуючи на етичній складовій історичної політики.

Також хочу додати, що вагомий внесок у вивчення пострадянських трансформацій зробив Франсіско Мартінес (2017), який у порівняльній перспективі (на прикладі Грузії та Естонії) продемонстрував механізми формування нової політики пам'яті як інструменту відмежування від радянського спадку.

У вітчизняному науковому дискурсі останніх років акцент зміщується на питання деколонізації та інформаційної безпеки. Юрій Шаповал (2020) детально проаналізував український контекст декомунізації, висвітливши складнощі подолання тоталітарних стереотипів. Сучасний етап досліджень представлений працею Володимира Бабка (2014), який розглядає політику пам'яті як ключовий елемент деколонізації гуманітарної сфери.

Окремо слід відзначити доробок авторів, опублікований на сторінках журналу «Грані», що формує цілісне бачення проблеми в українському соціумі. А. А. Архіпова (2016) концептуалізувала поняття «соціально-історичної амнезії», вказуючи на небезпеку розриву поколіннєвої пам'яті. Р. І. Гнатенко (2018) дослідив взаємозв'язок між історичною пам'яттю та формуванням національної ідентичності, а Б. Д. Чорномаз (2019) актуалізував питання використання національної пам'яті як інструменту (зброї) в умовах сучасної інформаційної війни.

Попри значний науковий доробок, у публічному просторі досі бракує чіткої аргументації щодо легітимності перегляду історичних наративів, яка б спростовувала маніпулятивну тезу про «неприпустимість переписування історії».

Виклад основного матеріалу.

Питання щодо переосмислення та нової інтерпретації спадщини минулого буде актуальним упродовж усього існування людини. З часом ми дізнаємося все нові й нові факти нашого буття; нам відкривається істина або обставини, які були недоступні раніше з різних об'єктивних та суб'єктивних причин. Характерний приклад – таємний протокол до «Пакту Молотова–Ріббентропа», що тривалий час залишався засекреченим. Його оприлюднення змінило уявлення про початок Другої світової війни: стало очевидно, що Сталін і Гітлер уклали змову, поділивши між собою сфери впливу в Європі. Це дозволяє нам зрозуміти, що відповідальність за розв'язання війни лежить не лише на нацистській Німеччині, а й на Радянському Союзі. До розсекречення цього документа історія початку війни була неповною. Як зазначає Поль Рікер у праці «Пам'ять, історія, забуття», історія ніколи не є простою хронологією фактів – це завжди процес інтерпретації минулого в певному історичному, соціальному та політичному контексті. (Ricoeur, 2000)

Я вважаю, що переосмислення та нові

інтерпретації спадщини минулого – це необхідний процес для розвитку людства, країни, нації, суспільства. Це не зрада історії, а її продовження – з новим розумінням і фактами. Це добре ілюструють приклади з країн Центральної та Східної Європи. У Польщі, після відкриття архівів Інституту національної пам'яті, суспільство переосмислило роль деяких діячів періоду ПНР, а також були оновлені підходи до викладання історії в школах. У Німеччині після об'єднання відбувся масштабний перегляд діяльності органів Східної Німеччини, зокрема Міністерства державної безпеки (Штазі), що дозволило суспільству більш критично осмислити життя в тоталітарному режимі. В Естонії відкриття архівів КДБ допомогло розкрити масштаби репресій та стимулювало формування чіткішої національної історичної ідентичності. У всіх цих випадках відкриття нових джерел не призвело до «переписування історії» як фальсифікації, а стало підставою для глибшого і точнішого осмислення минулого, і що важливо допомогло зробити певні висновки в суспільстві щодо причинно-наслідкових чинників, які призвели до цих подій (Мартинез, 2015).

Це особливо актуально для сучасної України, яка, будучи під окупацією Радянського Союзу, ставала жертвою репресій, тортур, масових вбивств. Коли «червона машина» намагалася викоринити саме поняття України з цих земель. До наведених методів знищення нашої нації додається радянська пропаганда, яка нашою ж кров'ю прагнула переписати нашу свідомість. Актуальність проблеми посилюється тим, що імперсько-радянська спадщина призвела до явищ, які дослідники класифікують як «соціально-історична амнезія» (Архипова, 2016), що становить загрозу для національної ідентичності (Гнатенко, 2018). Таким чином, процеси декомунізації та деколонізації стають частиною захисту від «національної пам'яті як зброї в інформаційній війні» (Чорномаз, 2019). СРСР створював ціле покоління так званих "радянських людей", використовуючи для цього систему шкільної та вищої освіти, обов'язкову ідеологічну підготовку, цензуру в літературі й мистецтві, а також масову культурну продукцію – від кінематографа до свят. Кожен з цих інструментів формував викривлену картину минулого, в якій не було місця українській національній пам'яті (Шаповал, 2020). Як зазначає Б. Чорномаз, атака на колективну пам'ять та її підміна передують застосуванню прямої сили (Чорномаз, 2019).

На момент розпаду СРСР ми мали націю советів в Україні – людей, які хоч і пам'ятали, що вони українці (далеко не всі), але здебільшого вважали себе советами і не бачили суперечності в тому, щоб бути радянською людиною і українцем водночас. Радянська влада досягла цього шляхом різного роду маніпуляцій. Для СРСР було життєво необхідно знищити національну свідомість усіх народів, які

проживали на території Союзу. Із представника кожної нації намагалися зробити «руського» або людину без національної ідентичності. Це було критично важливо, аби в багатонаціональній країні утримати владу, перетворити всі народи на один, щоб легше було контролювати населення та далі тероризувати як власний народ, так і весь світ довкола. І хоча «червона репресивна машина» не досягла повного успіху в знищенні всіх націй у межах СРСР, вона змогла вбити, скалічити та зламати мільйони людей, змусивши їх забути свою історію, традиції та самоідентичність. Адже саме в самоідентичності людей і націй СРСР бачив найбільшу небезпеку для свого режиму.

Як підкреслює Володимир Бабка у праці «Політика пам'яті в Україні: на шляху до деколонізації», наслідки радянської інформаційної політики й досі формують суспільну уяву. Багато українців, які виховувались у системі радянських наративів, залишаються в полоні старих ідеологічних схем, що ускладнює формування сучасної української ідентичності та ефективне розгортання деколонізаційних процесів (Babko, 2014).

Радянська влада шляхом фальсифікації історії змушувала українців вірити, що всі видатні постаті, які боролися за незалежну Україну, були «бандитами». Це ми можемо побачити на прикладі Степана Бандери – людини, яка боролася за свободу українського народу. Такі постаті були небезпечні для СРСР, тому вся міць пропаганди й маніпуляцій спрямовувалась на дискредитацію їхнього шляху. Бандеру оголосили фашистом і нацистом, який нібито воював на боці Гітлерівської Німеччини. Хоча цьому немає жодних доказів, і це суперечить фактам, зокрема його ув'язненню до концтабору ще в 1941 році. Однак ця пропаганда спрацювала, і велика частина росіян та українців повірила в це.

Сучасні дослідження інтелектуальної історії українського націоналізму спростовують радянські міфи про «фашистський» характер руху Бандери. Зокрема, історик Олександр Зайцев доводить, що український інтегральний націоналізм був самобутньою відповіддю на колоніальний тиск, а не копією нацистської ідеології (Зайцев, 2013, с. 322).

Тому вкрай важливо відновлювати історичну пам'ять, переосмислювати діяльність таких постатей, як Степан Бандера. Адже одна й та сама людина може бути ворогом для однієї країни і героєм для іншої. І поки ми перебували під окупацією СРСР, українцям нав'язували неправдиву інформацію, аби остаточно знищити українську свідомість. Як зазначає Юрій Шаповал, одним із найнебезпечніших інструментів радянського тоталітаризму була саме монополія на історію. Вона реалізовувалася не лише через пряме державне насильство, а й через тотальний контроль над дискурсом і смисловим наповненням історичних подій (Шаповал, 2008, с. 5).

Звісно, СРСР не були першими, хто почав

знищення націй на цих територіях – вони лише продовжили справу Російської імперії, яка спочатку ігнорувала факт існування українців, а згодом почала репресії, заборону мови, писемності, друку, видавництва українською мовою. Зокрема, укази Валуєвського (1863) і Емського (1876) були спрямовані на заборону української мови в освіті, друці й публічному вжитку, що стало інструментом системної асиміляції українців і спробою перетворити їх на росіян, точніше малоросів. Саме Російська імперія першою прагнула нас зросійшити. Історично ми бачимо, що ті регіони України, які тривалий час були під окупацією Російської імперії та СРСР, зазнали найважчих втрат і найглибшого зросійщення. Цю інформацію хочу підкріпити даними з соціологічних опитувань. За даними перепису 2001 р., 67,5% населення України називають українську мову рідною, а 29% – російську. Сучасне соціологічне дослідження КМІС (2024) показало, що в східних регіонах лише 34% спілкуються вдома українською, тоді як на Заході – 98%. Це свідчить про значний мовний розрив між регіонами, зумовлений тривалим впливом російської імперської та радянської мовної політики. (Всеукраїнський перепис населення, 2001)

Через 34 роки після розпаду СРСР ми досі стикаємося з тягарем радянського і російського спадку. Звіти КМІС, Центру Разумкова та Українського інституту національної пам'яті неодноразово вказували на те, що багаторічна русифікація, витіснення української мови з публічного простору, а також домінування радянської культури сформували значні розбіжності у мовно-культурній самоідентифікації між регіонами України. (Kyiv International Institute of Sociology, 2024; Razumkov Centre, 2024) Багато людей вважають себе росіянами, не сприймають українську мову, вважають її «мовою села», зневажають українську культуру, не знаючи при цьому власної історії. Саме в таких реаліях постає необхідність переосмислення спадщини минулого для відродження української нації. І, на мою суб'єктивну думку, це не просто актуальне питання, а безпосереднє завдання – особливо для філософів, істориків, політологів, мислителів. Частину цього явища описують як соціально-історичну амнезію – системні провали у відтворенні та передачі історичного досвіду, що впливають на ідентичність (Архипова, 2016).

Ми повинні розуміти, що маємо повне право – і це навіть життєво необхідно – інтерпретувати історію саме з точки зору України. Росіяни протягом століть навмисне підмінювали факти, подаючи історію крізь призму “старшого брата”. Вони привласнили спадщину Київської Русі, проголошуючи себе її нащадками, хоча історики довели, що їхня державність почалася лише з Московського царства. Українцям це подавалося так, наче наша історія – це частина російської, а самі ми – лише “молодші

брати”, без права на окремішність.

Один із найбільш суперечливих моментів у дискусії про переосмислення історії – це реакція на процес декомунізації. Саме після ухвалення відповідних законів в Україні значно активізувалась риторика про «неприпустимість переписування історії». Проте для українського суспільства, особливо після початку повномасштабної війни та збройної агресії з боку Росії, стало очевидним: очищення публічного простору від символів Російської імперії та Радянського Союзу є вкрай важливим кроком. Йдеться, зокрема, про демонтаж пам'ятників радянським і російським діячам, а також перейменування вулиць і міст, які десятиліттями носили імена тих, хто боровся проти самої України та української ідентичності.

Попри це, значна частина населення сприймала ці ініціативи неоднозначно. Лунали протести, у яких люди відстоювали думку, що «це все – наша історія». Такий наратив активно підтримувався і просувався Росією, яка намагалася утримати свій культурний і символічний вплив в Україні. Адже кожен демонтований пам'ятник чи перейменована вулиця – це удар по російській імперській присутності, навіть якщо вона існує лише у вигляді лише монументів, пам'ятників.

Особливо активно російська пропаганда маніпулювала темою декомунізації, змальовуючи її як прояви фашизму. Будь-які спроби критично осмислити радянське минуле або відмовитись від його символів прирівнювались до “героїзації нацизму”, попри те, що ці терміни нерідко вживались без розуміння історичного контексту. Таке спрощене, емоційне протиставлення використовувалося для задушення критичного мислення, особливо серед проросійськи налаштованого населення України.

Багато хто, забуваючи або ніколи не знаючи про справжнє обличчя радянської репресивної системи, почав ностальгувати за СРСР, сприймаючи його як “епоху стабільності”. Це стало можливим через десятиліття навчання з радянських підручників, де українська історія подавалась як частина великої історії «старшого брата». Так знецінювалась роль українських героїв, національних рухів і культурної самобутності.

Характерний приклад – ситуація в Одесі. До недавнього часу місто було буквально насичене пам'ятниками діячам Російської імперії: Катерині II, Пушкіну, іншим російським поетам і політикам. Такі символи були своєрідними маркерами «претензії» Росії на ці території. Їх наявність підкріплювала наратив про “російське походження Одеси”, формувала у частини мешканців уявлення про зв'язок з “великою російською культурою”. Більше того, досі побутує міф, що саме Катерина II заснувала Одесу – хоча навіть базове ознайомлення з історичними джерелами (навіть з Вікіпедії) розвіює цю тезу як хибну.

Так, у нас із Росією є спільні сторінки історії – деє наші шляхи перетиналися, деє розходилися, але імперський наратив свідомо знецінював українську суб'єктність. Видатних українських діячів, які прагнули незалежності чи просто приймали рішення не на користь Москви, таврували як зрадників. Натомість тих, хто підтримував імперський курс – возвеличували. Таку інтерпретацію вкладали в мізки поколінь.

Показовий приклад – Іван Мазепа. Його вибір на користь Карла XII, а не Петра I, був зумовлений недотриманням домовленостей з боку Московії. Мазепа діяв у інтересах України в межах Війська Запорозького. Але російська історіографія повністю проігнорувала ці факти, представляючи його як зрадника. (Encyclopedia of Ukraine, n.d.) Московити системно насаджували думку, що всі українці, які хочуть незалежності або орієнтуються на Європу, – це зрадники.

Щоби нав'язати власну «правду», вони без жодних докорів сумління перекручували факти з історії, переписували її під свої потреби. Це робилося, щоб знищити українську ідентичність, щоб ніхто навіть не задумався, що Україна – окрема країна з власним шляхом. Вигадали й нав'язали концепт «братніх народів» як інструмент контролю та асиміляції. Цей міф був одним із ключових елементів імперської пропаганди, який тривалий час маскував політику русифікації. Як підкреслює Ярослав Грицак, подібні ідеологічні конструкції свідомо використовувалися для легітимізації імперського домінування та стирання меж між національними ідентичностями (Грицак, 2021, с. 212). Цей вплив досі фіксується у статистичних даних: так, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року, рідною мовою українську назвали 67,5% населення, що свідчить про значну частку російськомовного населення, сформовану історичними чинниками (Всеукраїнський перепис населення, 2001).

Коли СРСР розпався, у нас з'явилася можливість вивчати історію, відкинувши радянську пропаганду. Перед українцями постало питання: якою має бути наша історія? Адже до цього вона була повністю сфабрикована та переписана так, як цього вимагав СРСР. Нам нав'язували образ «бандерівців-нацистів», переконували, що будь-який націоналізм – це хвороба, що це рівноцінно фашизму, і робили це або свідомо, або з невігластва. Люди, які нині повторюють ці наративи – про «Бандеру-нациста» – є жертвами цієї пропаганди. Особливо в наш час, коли є доступ до Інтернету, перевірити інформацію нескладно. Проте деяким людям просто зручно жити у старих міфах. Саме тому надзвичайно важливо відкривати нові факти, знаходити нові джерела, дивитися на одні й ті самі події під іншим кутом.

Думка про те, що історію «не можна чіпати» або «переписувати», є хибною. Історія не може бути

статичною. Історія СРСР і України не може бути однаковою – це фундаментально різні поняття. Тому вона має висвітлюватися з урахуванням обставин. Знання історії – це основа для будь-якої нації. Лише розуміючи, ким ми є, чому ми такі, ми зможемо рухатися вперед – як українці, а не як частина «руського міра».

У контексті України надзвичайно важливо розібратися з усіма наративами, нав'язаними СРСР та Російською імперією. Потрібно розсекретити документи і дати науковцям змогу їх вивчати. Українець не може жити в реаліях радянської людини. Він має знати, ким був він сам і ким були його предки, а не ким хотіла його бачити імперія. Відкриваючи нові знання і факти, дивлячись на історичні події під іншим кутом, ми можемо віднайти свою ідентичність. Саме тому переосмислення та нові інтерпретації спадщини минулого є життєво важливими. Водночас, суспільство демонструє зростаючу підтримку європейського курсу та відмову від радянського минулого, що регулярно фіксується у соціологічних дослідженнях (КМІС, 2024). Ці тенденції підтверджуються й аналітичними матеріалами, які вказують на важливість політики пам'яті для сучасної консолідації нації (Центр Разумкова, 2024). Тут важливо поєднати інституційний вимір пам'яті (архіви, освіта, публічна історія) з комунікативним – саме той вимір, у межах якого й описуються механізми соціальної амнезії та способи її подолання (Архипова, 2016).

Історія не буває простою. І вона точно не є статичною. Якщо ми не будемо її переглядати, розбиратись, питати- ми просто залишимося у полоні минулого. А народ, який живе в полоні, не здатен створити майбутнє. Саме тому переосмислення минулого- це не розкіш, а життєва потреба. Особливо для України, яка століттями бореться не тільки за свободу землі, а й за свободу бути собою.

Тільки вільна свідомість може побудувати вільну країну. І ця свідомість народжується там, де є сумнів, критичне мислення і сміливість дивитися правді в очі – навіть якщо ця правда не завжди приємна.

Висновок.

Переосмислення минулого – це не прояв пропаганди чи спроба «переписати історію» в угоду сучасності. Це необхідний і природний процес для будь-якого народу, який прагне зрозуміти себе. Особливо для України, чия історія століттями була викривлена, подавалася чужими словами, а інколи – цілеспрямовано знищувалася. Ми маємо повне право і обов'язок дивитися на наше минуле крізь призму власних цінностей, інтересів, досвіду.

Українець має вивчати історію України не як «частину великої росії», а як самодостатню історію, сформовану у боротьбі, в культурі, в мові, в пошуках свободи. Для цього важливо відкривати архіви, аналізувати різні джерела, звіряти факти, дивитися

на події під новим кутом. Ми маємо не просто право, а потребу знати правду – бо лише правда дозволяє побачити, ким ми були, ким є, і куди можемо йти далі.

Історія – це не застигла догма, а живий, динамічний процес пошуку сенсу. Її не можна боятись переглядати. Це не про пропаганду, а про філософський і суспільний обов'язок – віднайти себе.

Ця позиція співзвучна з висновками, опублікованими у «Гранях», де пам'ять розглядається як ресурс націєтворення та безпеки (Гнатенко, 2018; Чорномаз, 2019).

Хочу завершити цю роботу словами Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архипова, А. А. (2016). Соціально-історична амнезія в Україні: до постановки проблеми. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 19(12), 33-39. <https://doi.org/10.15421/1716136>
- Социально-историческая амнезия в Украине: к постановке проблемы. *Грані*, (140), 33-39. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_140_8
- Бабка, В. (2014). Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки ІПіЕНД ім. ІФ Кураса НАН України*, 6(74), 201-215. https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf
- Всеукраїнський перепис населення 2001 року: Мовний склад населення / Державна служба статистики України. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>
- Гнатенко, П. І. (2018). Національна ідентичність та історична пам'ять. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 21(10), 164-169. <https://doi.org/10.15421/1718143>
- Грицак, Я. (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Portal. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025518>
- Зайцев, О. (2013). *Український інтегральний націоналізм (1920-ті–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*. Київ: Критика, <https://hdl.handle.net/20.500.14570/3249>
- Київський міжнародний інститут соціології. (2024). *Динаміка самооцінки щастя населення України з 2001 до 2024 року*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1508&page=2>
- Центр Разумкова. (2024). *Оцінка сучасних тенденцій та проблем державної політики у сфері національної безпеки*. <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/assessing-the-situation-in-the-country-trust-in-social-institutions-politicians-public-officials-and-society-figures-and-belief-in-victory-september-2024>
- Чорномаз, Б. Д. (2019). Національна пам'ять як зброя в інформаційній війні. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 22(11), 69-80. <https://doi.org/10.15421/10.15421/171999>
- Шаповал, Ю. (2008). Політика пам'яті в сучасній Україні. *Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять»*, 4-6. <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1230112797>
- Шаповал, Ю., Васильєва, І., & Матвієнко, І. (2020). Українське суспільство у 2014-2020 рр.: проблеми політики декомунізації. *Ukrainian Historical Journal*, (4). <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.110>
- Encyclopedia of Ukraine. (n.d.). *Ivan Mazepa*. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\M\A\MazepaIvan.htm>
- Martínez, F. (2017). To Whom Does History Belong?: The Theatre of Memory in Post-Soviet Russia, Estonia and Georgia. *Anthropological Journal of European Cultures*, 26(1), 98-127. <https://doi.org/10.3167/ajec.2017.260106>
- Ricoeur, P. (2000). *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil. ISBN 2-02-034917-5
- White, H. (1990). *The content of the form: Narrative discourse and historical representation*. JHU Press. ISBN 0-8018-4115-1

REFERENCES

- 2001 All-Ukrainian Population Census: Language Composition of the Population / State Statistics Service of Ukraine. 2001 <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>
- Arkhipova, A. A. (2016). Socio-historical amnesia in Ukraine: to statement of the problem. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 19(12), 33-39. <https://doi.org/10.15421/1716136>
- Babka, V. (2014). Memory policy: an attempt at theoretical synthesis, implementation models and role in a transition society. *Scientific Notes of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine*, 6(74), 201-215. https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf
- Chornomaz, B. (2019). National memory as a weapon in the information war. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 22(11), 69-80. <https://doi.org/10.15421/10.15421/171999>
- Encyclopedia of Ukraine. (n.d.). *Ivan Mazepa*. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\M\A\MazepaIvan.htm>
- Gnatenko, P. I. (2018). National Identity and Historical Memory. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 21(10), 164-169. <https://doi.org/10.15421/1718143>
- Hrytsak, Ya. (2021). *Overcoming the Past: A Global History of Ukraine*. Portal. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025518>
- Kyiv International Institute of Sociology. (2024). *Dynamics of Happiness Self-Assessment of the Population of Ukraine from 2001 to 2024*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1508&page=2>

- Martínez, F. (2017). To Whom Does History Belong?: The Theatre of Memory in Post-Soviet Russia, Estonia and Georgia. *Anthropological Journal of European Cultures*, 26(1), 98-127. <https://doi.org/10.3167/ajec.2017.260106>
- Razumkov Centre. (2024). *Assessment of Current Trends and Problems of State Policy in the Sphere of National Security*. <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/assessing-the-situation-in-the-country-trust-in-social-institutions-politicians-public-officials-and-society-figures-and-belief-in-victory-september-2024>
- Ricoeur, P. (2000). *Memory, History, Forgetting*. Éditions du Seuil. ISBN 2-02-034917-5
- Shapoval, Yu. (2008). Memory Policy in Modern Ukraine. *Materials of the report at the International Scientific Conference "Geopolitics, Reconciliation and Memory"*, 4-6. <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1230112797>
- Shapoval, Yu., Vasylieva, I., & Matviienko, I. (2020). Ukrainian society in 2014-2020: problems of decommunization policy. *Ukrainian Historical Journal*, (4). <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.110>
- White, H. (1990). *The Content of the Form: Narrative discourse and historical representation*. JHU Press. ISBN 0-8018-4115-1
- Zaitsev, O. (2013). *Ukrainian Integral Nationalism (1920s–1930s): Essays in Intellectual History*. Kyiv: Krytyka. <https://hdl.handle.net/20.500.14570/3249>

Meaning as a Coordination Mechanism: A Philosophical-Cognitive Model of Strategic Action

UDC 165:159.955:005.21:351

DOI: <https://doi.org/10.15421/172691>**Ivanova Svitlana¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9065-8687>, isaivanova2014@gmail.com**Anpilohov Artem²**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-8673-4285>, anpilaartem@gmail.com¹ Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Dnipro, Ukraine)² Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

In the context of information overload and the increasing complexity of social systems, the key problem is not a lack of data, but a lack of mechanisms for interpreting it and transforming it into the basis for coordinated action. Information overload exacerbates cognitive overload, reduces the quality of managerial decisions, and leads to a state of decision paralysis, in which the presence of a large volume of information does not ensure strategic choice and sustainable development.

The aim of this article is to provide a philosophical-cognitive interpretation of Meaning as a mechanism of sense-making that facilitates the transition from information to coordination and action, as well as to justify its role as a fundamental element of the Strategic Capacity model.

It is argued that Meaning should be viewed not as the semantic meaning of a message, but as a mechanism for organizing experience, reducing complexity, aligning interpretations, and initiating joint action. In the Strategic Capacity model ($SC = \text{Meaning} \times \text{Trust} \times \text{Horizon} - \text{Limits}$), Meaning serves as the primary component, since neither trust nor the formation of a strategic horizon is possible without a semantic structure.

An interpretation of the internal structure of Meaning is proposed through a meaning-formation formula, demonstrating the dependence of strategic feasibility on the level of information noise and the multiplicity of interpretations.

Prospects for further research involve deepening the philosophical and epistemological foundation of the category of Meaning and its operationalization in strategic management.

The study concludes that there is a need to transition from information management to meaning management, where the system's ability to organize collective understanding becomes the primary condition for sustainable development and strategic decision-making. The key factor in strategic development is not the volume of resources, but the ability to form a stable semantic structure that ensures coordinated action and the possibility of generating something new.

Keywords: philosophy of cognition, meaning, meaning formation, strategic management, strategic capability, public administration, coordination

Meaning як механізм координації: філософсько-когнітивна модель стратегічної діяльності

Іванова Світлана¹, Анпілогов Артем²¹Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара²Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація.

У контексті інформаційного перевантаження та зростаючої складності соціальних систем ключовою проблемою є не брак даних, а відсутність механізмів їх інтерпретації та перетворення на основу для скоординованих дій. Інформаційне перевантаження посилює когнітивне перевантаження, знижує якість управлінських рішень і призводить до стану «паралічу прийняття рішень», коли наявність великого обсягу інформації не гарантує стратегічного вибору та сталого розвитку.

Метою цієї статті є надання філософсько-когнітивної інтерпретації Значення як механізму створення сенсу, що сприяє переходу від інформації до координації та дій, а також обґрунтування його ролі як фундаментального елементу моделі Стратегічної спроможності.

Стверджується, що Значення слід розглядати не як семантичний зміст повідомлення, а як механізм організації досвіду, зменшення складності, узгодження інтерпретацій та ініціювання спільних дій. У моделі стратегічної спроможності ($SC = \text{Сенс} \times \text{Довіра} \times \text{Горизонт} - \text{Обмеження}$) Сенс виступає як основний компонент, оскільки без семантичної структури неможливі ані довіра, ані формування стратегічного горизонту.

Пропонується інтерпретація внутрішньої структури Сенсу через формулу формування сенсу, що демонструє залежність стратегічної здійсненності від рівня інформаційного шуму та множинності інтерпретацій.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні філософських та епістемологічних засад категорії «Сенс» та її операціоналізації в стратегічному менеджменті.

У дослідженні зроблено висновок про необхідність переходу від управління інформацією до управління сенсом, де здатність системи організовувати колективне розуміння стає основною умовою сталого розвитку та прийняття стратегічних рішень. Ключовим фактором стратегічного розвитку є не обсяг ресурсів, а здатність формувати стабільну семантичну структуру, що забезпечує скоординовані дії та можливість генерування чогось нового.

Ключові слова: філософія пізнання, сенс, формування сенсу, стратегічне управління, стратегічний потенціал, державне управління, координація

Стаття надійшла / Article arrived: 11.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 13.04.2026

Introduction.

Contemporary society is characterized not by a shortage of information, but, on the contrary, by its abundance. The growth of digital data flows, the acceleration of communication processes, the expansion of data transmission channels, and the constantly increasing complexity of social systems have led to a situation in which the mere presence of information no longer guarantees the quality of understanding or the effectiveness of decision-making. Information overload creates a paradoxical situation: the more data becomes available, the more difficult it becomes to identify what is significant, maintain a coherent perception, and ensure coordinated action.

Under conditions of high uncertainty, this leads to the phenomenon of decision paralysis – a state in which an individual or system possesses a significant amount of information but is unable to transform it into a strategic decision. A crisis of understanding arises: the problem is no longer access to data, but the lack of mechanisms for interpreting, structuring, and transforming it into the basis for collective action.

In this context, the category of Meaning takes on particular relevance, understood not as some linguistic meaning or element of semantics, but as a mechanism of meaning-making that ensures the transition from information to the ability to carry out coordination and action. Meaning functions as the system's ability to identify what is significant, form stable cognitive constructs, and ensure coherence between perception, interpretation, and practice.

The theoretical basis for this approach can be found in philosophy, where thinking is viewed as a form of organizing collective experience. Furthermore, cognition is not a passive reflection of objective reality, but rather an active structuring of a complex world to enable collective action. It is precisely this logic that allows us to rethink modern management: it is not information per se that governs the system, but the ability to give meaning to information that is crucial for organizational impact.

This framework takes on particular significance in management research, where it is becoming increasingly evident that sustainable development is determined not only by resources but also by the quality of the system's semantic organization. This allowed for the integration of the category of Meaning into the Strategic Capacity model (Anpilohov, 2026): $SC = \text{Meaning} \times \text{Trust} \times \text{Horizon} - \text{Limits}$, where Meaning serves as the primary condition for strategic capacity, since without a semantic structure, neither trust in the future nor the formation of a long-term decision horizon is possible.

Thus, there is a need for a philosophical-cognitive interpretation of Meaning as a coordination mechanism that explains how systems transition from information to action and why meaning-making specifically becomes the foundation of strategic management.

The aim of this article is to study Meaning as a

coordination mechanism and the development of a philosophical-cognitive model of strategic action, as well as in refining cognitive approaches to meaning-making within the Strategic Capacity model.

Literature Review. The study of the category of Meaning requires drawing on several academic traditions: the philosophy of knowledge, cognitive psychology, organizational theory, and strategic management.

The philosophical foundations for understanding Meaning as an organizational mechanism trace back to the works of Alexander Bogdanov (1873–1928). In Empiriomonism (Bogdanov, 2019), he views thinking as a specific form of organizing collective experience, and cognition as a tool for ordering reality to ensure joint action. In contrast to the classical opposition between subject and object, Bogdanov shows that knowledge arises not as a reflection of a ready-made world, but as a means of coordinating practice. Reality is understood not as a collection of things, but as a system of relations and organizational connections. This position became an important prerequisite for the further development of systems thinking and organizational theory.

Similar ideas are found in the philosophy of Martin Heidegger, where understanding is linked to the unfolding of being and going beyond a mere description of what exists (Heidegger, 1971). In Immanuel Kant's philosophy, productive imagination functions as a mechanism for constituting experience (Kant, 2000), while in Gilles Deleuze's work, creativity is understood as the production of difference and a move beyond given structures (Deleuze, 1994). These approaches allow us to view Meaning not as a secondary interpretation, but as a primary condition for the emergence of the new.

In cognitive psychology, the problem of meaning-making is linked to the processes of processing experience and reducing complexity. L. S. Vygotsky views creativity as the transformation of elements of experience into new combinations, mediated by culture and imagination (Vygotsky, 2004). J. Piaget links the formation of new meaning structures to the restructuring of cognitive schemas (Piaget, 1970). J. Guilford and E. de Bono emphasize divergent and lateral thinking as tools for going beyond standard models of interpretation (Guilford, 1967; De Bono, 1992).

In management research, the category of "Meaning" is increasingly viewed as a factor in strategic feasibility. T. Amabile emphasizes the role of intrinsic motivation and the environment in the emergence of creative solutions (Amabile, 1996). M. Csikszentmihalyi links creativity to a state of flow, in which action becomes maximally aligned with the internal structure of meaning (Csikszentmihalyi, 1996). Contemporary research in strategic management shows that the effectiveness of decisions is determined not only by resources but also by the interpretability of the strategy, the level of trust, and the length of the planning horizon.

Despite the significant contributions of these fields,

existing research remains fragmented. Philosophical approaches rarely translate into applied management models, cognitive theories are limited to the analysis of individual thinking, and strategic models often fail to account for the mechanisms of meaning-making as the basis for coordination.

This necessitates an integrative model in which Meaning is viewed as a central condition of strategic action, ensuring the transition from information to coordination and the implementation of decisions.

Theoretical Framework.

1. Meaning in the Philosophy of Organization

The philosophical foundation for understanding the category of Meaning as a mechanism of coordination is provided by A. Bogdanov's (2019) concept. Within the framework of empiriomonism, cognition is interpreted not as a reflection of reality, but as a form of organizing collective experience. According to Bogdanov, thinking structures the chaotic flow of perceptions to ensure joint action and social coordination.

Thus, knowledge becomes not a "mirror" of the world, but a tool for organizing complexity and integrating individual practices into a unified system (Bogdanov, 2019).

Thus, thinking primarily fulfills an organizational function. It is necessary not for describing reality as such, but for creating stable patterns of interaction with it. Cognition becomes a means of reducing uncertainty and maintaining collective coherence. Consequently, truth is determined not only by correspondence to facts, but also by the stability of collective coordination (Bogdanov, 2019). An important feature of this approach is the understanding of knowledge as a temporal construct. Error is not viewed as a deviation from ultimate truth, but rather as a natural part of the cognitive process. If the environment changes, previous patterns lose their effectiveness, requiring a reconfiguration of meanings, new forms of coordination, and new management models.

This gives rise to Bogdanov's key formula (Bogdanov, 2019): to understand is to organize.

It is precisely this idea that allows us to translate the philosophy of Meaning into a modern management context: Data → Meaning → Coordination → Action.

Here, Meaning is not an interpretation following the receipt of information, but rather the primary condition for the possibility of action.

2. Meaning as a cognitive mechanism

From a cognitive perspective, Meaning can be viewed as a mechanism for reducing complexity, allowing the subject to navigate an excessive and uncertain reality. Human thinking is incapable of handling the full complexity of the world; therefore, it inevitably selects, simplifies, and structures incoming information.

This is precisely the cognitive function of meaning-making: not the accumulation of data, but the identification of what is meaningful. Meaning arises as a result of the organization of perception, when a chaotic stream of

signals is transformed into stable images, schemas, and interpretive models.

L. S. Vygotsky viewed creativity as the reprocessing of elements of experience into new combinations, mediated by culture and imagination (Vygotsky, 2004). The new does not emerge in a vacuum – it is formed through the reconfiguration of existing meaning structures. Imagination serves as a tool for the transition from perception to a new organization of reality.

J. Piaget explains this process through the mechanisms of assimilation and accommodation. The subject either integrates new experience into existing cognitive schemas or is forced to restructure the schemas themselves if the previous models cease to function (Piaget, 1970). Thus, meaning becomes not a static content but a dynamic process of cognitive adaptation.

Images and schemas play a special role as forms of the primary organization of experience. The image precedes the text: first comes a holistic, intuitive grasp of the situation, followed by its rational articulation in concepts, rules, and procedures (Ivanova, 2026). In conditions of uncertainty, it is the image that allows one to navigate where a ready-made normative structure is currently lacking.

This is particularly important for managerial decisions: text captures what has already been mastered, whereas imagery helps us work with a reality that is not yet structured (Ivanova, 2026). In this sense, Meaning represents a transitional zone between the chaos of perception and formalized knowledge.

Thus, meaning-making performs three cognitive functions:

- reduces the complexity of the environment;
- creates stable interpretive frameworks;
- enables the transition from perception to action.

Without this mechanism, information overload does not enhance manageability but instead causes cognitive overload and decision paralysis.

3. Meaning as a Condition for Coordination

If, at the philosophical level, Meaning functions as the organization of experience, and at the cognitive level as a mechanism for reducing complexity, then at the level of social practice it becomes a condition for coordination.

Coordination is impossible without a shared interpretive space. Joint action requires not only the transmission of information but also the alignment of meanings. People may possess the same data but make different decisions if their interpretive models do not coincide.

This is precisely why communication is not the transmission of information, but the alignment of conceptual frameworks. Effective interaction arises only when there is an overlap of semantic fields among participants. Otherwise, information does not translate into action but remains a set of unconnected signals.

This is particularly evident in management systems. A formally correct strategy may prove ineffective if its

participants understand the goals, risks, and rationale for action differently. The absence of a shared Meaning leads to a disconnect between planning and implementation, creating the phenomenon of the “strategy illusion” (Anpilohov, 2026) – a situation where a concept exists but is not put into practice.

Meaning facilitates the transition from individual understanding to collective action through three levels:

- interpretation of the situation;
- recognition of shared significance;
- coordination of actions.

Here, a close connection arises between Meaning and Trust. Meaning creates the foundation for trust: an individual is ready to act only when the situation becomes interpretable and predictable. In turn, trust allows Meaning to be translated from a cognitive structure into a practical decision.

Consequently, coordination arises not from formal control, but from the alignment of meanings. Management becomes not the distribution of commands, but the organization of a space of interpretation in which joint action is possible.

In modern strategic management logic, this signifies a transition: from information management → to meaning management.

This is precisely why Meaning serves as the primary element of the Strategic Capacity model (Anpilohov, 2026): $SC = \text{Meaning} \times \text{Trust} \times \text{Horizon} - \text{Limits}$

If Meaning is absent, Trust lacks a foundation, Horizon loses its direction, and the system itself shifts into a mode of reactive survival rather than strategic action.

4. Meaning in the Strategic Capacity Model

A previous study (Anpilohov, 2026) on the cognitive and institutional mechanisms of strategic capacity demonstrated that strategic development is determined not so much by the volume of resources as by the alignment of three interrelated components – Meaning, Trust, and Horizon – operating within the constraints of Limits. In this article, the focus shifts specifically to Meaning as the primary condition of the entire construct, since without a meaningful framework, neither trust nor the formation of a decision horizon is possible.

In the model

$$SC = \text{Meaning} \times \text{Trust} \times \text{Horizon} - \text{Limits},$$

the Meaning component is understood as the interpretability and structural clarity of the strategy – the system’s ability to present its future in a form that reduces perceptual uncertainty and creates stable expectations. However, for a deeper explanation, it is necessary to reveal the internal structure of Meaning itself.

In the previously proposed formula for meaning, it was shown that Meaning is formed as a result of the ratio of forces of influence to the number of interpretations (Ivanova, 2025):

$$\text{Meaning} \approx \sum \text{powers of interpretations} / n \text{ interpretations}$$

where the numerator reflects the set of factors that

distort or disperse meaning (information noise, competing interpretations, perceptual stereotypes, emotional reactions, external associative fields), and the denominator reflects the number of possible interpretations arising among communication participants.

For strategic management, this means that meaning does not exist as a given: it is constantly eroded by external noise and the multiplicity of interpretations. The higher the level of these factors, the lower the system’s controllability and the weaker the strategy’s ability to translate into action.

Given the logic of semantic purification, effective Meaning emerges when two parameters decrease:

- a reduction in the sum of influencing forces (purification from noise);
- a reduction in the number of interpretations (increased controllability of meaning).

This allows us to present an enhanced formula for strategic Meaning as follows:

$$M^* \approx 1 / (\sum \text{powers of influence} \times n \text{ interpretations})$$

Thus, Meaning becomes inversely proportional to information noise and the vagueness of interpretation. The higher the cognitive clarity and the narrower the scope for arbitrary interpretations, the higher the system’s strategic capability.

This is precisely why Meaning comes first in the SC model: it precedes trust. Trust does not arise in relation to an unclear strategy; Horizon does not form without an interpretable image of the future. Consequently, strategic development begins not with resources and not even with trust, but with the organization of meaning.

In this context, it can be argued that it is not strategy that creates Meaning, but Meaning that makes strategy possible.

Consequently, management becomes not the management of information, but the management of the meaning structure of the future.

5. Typology of the system’s meaning regimes

If Meaning serves as the basic element of Strategic Capacity, then its level of development determines not only the quality of strategy interpretation but also the very mode of the system’s functioning. In a previous work (Anpilohov, 2026), a typology of strategic states was proposed based on a combination of Meaning, Trust, and Horizon, where each configuration reflects a specific type of managerial dynamics.

However, it is Meaning that sets the starting point for diagnosis, since it determines whether the system has the very possibility of coordinated movement.

At a high level of Meaning (Meaning ↑), the strategy becomes cognitively manageable: goals are interpreted unambiguously, cause-and-effect relationships are transparent, and participants are able to reconstruct the logic of the future. It is this that creates the foundation for trust and allows for the expansion of the planning horizon. Under such conditions, the system transitions into a mode of growth or sustainable development.

If high Meaning is accompanied by a lack of Trust, a “strategy illusion” mode emerges: the concept appears convincing but fails to gain support from investors, partners, or the organization itself. The vision exists but does not translate into action.

If, on the other hand, a high level of Meaning is combined with a limited Horizon, a state of turbulence emerges: the strategy is clear and supported, but the institutional environment allows only short-term implementation cycles. The system is forced to constantly adapt, without transitioning to sustainable development.

A low level of Meaning (Meaning ↓) is a more critical state. Even with resources and trust, the absence of a meaningful structure blocks development. A “locked-in potential” mode emerges: opportunities exist, but the strategy remains uninterpretable, and thus unmanageable.

With a simultaneous decline in Meaning, Trust, and Horizon, the system enters a state of stagnation, where the logic of survival dominates over development. Here, management becomes reactive, and decisions are made in response to external pressure rather than as a result of strategic planning.

Thus, the typology shows that the key problem is more often not a shortage of resources, but a shortage of Meaning. Strategic development is determined not by the absolute level of individual parameters, but by their coherence; however, it is Meaning that serves as the entry point into the system.

This leads to an important practical conclusion: transformation should begin not with tightening control or seeking external funding, but with restoring clarity of meaning – structuring goals, visualizing cause-and-effect logic, and reducing cognitive overload.

It is in this sense that Meaning becomes not merely a component of the model, but the primary mechanism for coordinating strategic action.

The proposed typology of meaning regimes allows us to return to the approaches discussed in the literature review and see that the category of Meaning unites several lines of research. In the philosophy of organization, Meaning is revealed as a way of organizing experience and overcoming the chaos of perception. In cognitive theories, it acts as a mechanism for reducing complexity and constructing interpretive frameworks. In management research, Meaning manifests as a condition for coordination, trust, and strategic action.

Thus, Meaning can be viewed as an integrative concept that connects the philosophical, cognitive, and managerial levels of analysis. While in Bogdanov’s work thinking performs an organizational function, in the Strategic Capacity model, Meaning becomes the element that translates information into coordinated action. In this sense, the Meaning ↑ / ↓ typology reveals not only the state of communication but also the depth of the system’s organization (Table 1).

Table 1

Theoretical Approaches to Meaning and Their Connection to the Strategic Capacity Model

Approach / Author	Key idea	How Meaning is understood	Connection to the typology of Meaning ↑ / ↓	Significance for management
A. Bogdanov, empiriomonism	Thinking as the organization of collective experience	Meaning as a way of organizing experience for collective action	Meaning ↑ – experience is organized; Meaning ↓ – experience is fragmented	Management begins with the organization of meaning
I. Kant	Productive imagination structures experience	Meaning as a synthesis of representations	Meaning ↑ – there is a holistic schema; Meaning ↓ – perception remains disconnected	A solution is possible if a cognitive structure is present
L. Vygotsky	Imagination processes experience into new combinations	Meaning as a culturally mediated processing of experience	Meaning ↑ – reconfiguration of experience is possible; Meaning ↓ – experience does not transform into something new	Meaning creates the basis for creative action
J. Piaget	The new emerges through the restructuring of cognitive schemas	Meaning as adaptation and modification of schemas	Meaning ↑ – the system restructures schemas; Meaning ↓ – the system gets stuck in old models	Management requires cognitive flexibility
H. Simon	Bounded rationality and information overload	Meaning as a mechanism for selecting what is significant	Meaning ↑ – complexity reduced; Meaning ↓ – decision paralysis	Management should reduce cognitive load
K. Weick	Sensemaking as the creation of meaning in an organization	Meaning as a collective interpretation of a situation	Meaning ↑ – participants align their understanding; Meaning ↓ – interpretations diverge	Coordination depends on a shared understanding
T. Amabile	Creativity depends on the environment, motivation, and competence	Meaning as a condition for internal engagement	Meaning ↑ – participants understand the significance of the action; Meaning ↓ – motivation is not sustained	Meaning supports creativity and action

Approach / Author	Key idea	How Meaning is understood	Connection to the typology of Meaning ↑ / ↓	Significance for management
M. Csikszentmihalyi	Flow as the alignment of purpose, action, and feedback	Meaning as the internal coherence of action	Meaning ↑ – action becomes purposeful; Meaning ↓ – action falls apart	Effectiveness requires a clear goal and feedback
Strategic Capacity	Development depends on the alignment of Meaning, Trust, and Horizon	Meaning as a primary component of strategic capacity	Meaning ↑ – growth, trust, and horizon are possible; Meaning ↓ – blockage, stagnation, reactivity	Meaning is the entry point to strategic transformation

Source: author's elaboration

A comparison of approaches shows that the category of Meaning goes beyond the mere content of a message. In an environment of permanent transformation, meaning becomes a critical mechanism for adaptive survival, compelling the subject to remain in a state of continuous interpretation of the new reality. In this context, cognition shifts from a static fixation on the world to a dynamic process of constructing stable connections between chaotic perception and action. Thus, knowledge can no longer serve merely as a reflection of reality; it becomes a tool for the operational organization of complexity, enabling a person to develop relevant ways of interacting with an accelerating environment and to ensure the coordination of joint practice.

This is precisely why, in the Strategic Capacity model, Meaning precedes Trust and Horizon: trust and strategic horizon can only emerge when the situation becomes understandable, structured, and interpretable.

Prospects for further research.

Prospects for further research are primarily linked to deepening the philosophical and epistemological foundation of the category of Meaning and its further operationalization in strategic management. While this paper considers Meaning as a mechanism for coordinating and structuring collective experience, the next step is to study it as an independent epistemic framework that determines not only decision-making but also the very architecture of managerial thinking.

Of particular interest is the development of the connection between the philosophy of knowledge and a creative approach to management. In classical epistemology, knowledge was often interpreted as a reflection of an already existing reality, whereas the modern logic of strategic action requires a shift toward understanding cognition as a process of constructing a possible future. In this context, creativity ceases to be exclusively a psychological characteristic of the individual and becomes a systemic mechanism for generating new managerial trajectories.

A promising area of research is the further exploration of the transition: information → meaning → imagination → coordination → action, where imagination serves as an intermediate link between cognitive interpretation and strategic planning. This approach allows us to combine the epistemology of Immanuel Kant, Martin Heidegger,

Gilles Deleuze, and Alexander Bogdanov with the cognitive psychology of Lev Vygotsky and modern models of strategic feasibility (Ivanova & Anpilohov, 2025).

The empirical development of Meaning indicators, which allow for measuring the level of semantic clarity of a system, the degree of interpretive coherence (), and the influence of cognitive noise on strategic decisions, requires special attention. This will enable the translation of the philosophical model into an applied diagnostic tool for public administration, organizational development, and investment strategy formulation.

Thus, further research should focus not only on the analysis of information but also on the study of the mechanisms of meaning-making as a central resource for strategic action.

Conclusion.

The article argues that the category of Meaning should be viewed not as an element of semantics or a characteristic of a communicative message, but as a fundamental mechanism for organizing experience, coordinating actions, and forming a system's strategic capacity. In conditions of information overload and growing uncertainty, it is precisely the ability to assign meaning to information that becomes a key condition for effective management.

Based on Alexander Bogdanov's philosophy of organization, cognitive approaches to meaning formation, and the Strategic Capacity model, it is shown that Meaning performs a primary function in relation to Trust and Horizon. Without a semantic structure, neither trust in the future nor the formation of a long-term decision horizon is possible. This is precisely why strategic development begins not with resources, but with the organization of the interpretive space.

The proposed formula for Strategic Capacity: $SC = \text{Meaning} \times \text{Trust} \times \text{Horizon} - \text{Limits}$ allows us to view management as a process of transition from the potential to the actual through the alignment of semantic, behavioral, and temporal parameters. Further exploration of the internal structure of Meaning through the meaning-formation formula shows that strategic feasibility depends on reducing information noise and minimizing the uncontrolled multiplicity of interpretations.

The developed typology of the system's meaning regimes demonstrates that the key problem is more often

not a deficit of resources, but a deficit of Meaning. A high level of clarity of meaning ensures growth, trust, and strategic sustainability, whereas fragmentation of meaning leads to reactivity, stagnation, and the illusion of strategy.

Thus, the main conclusion of the study is that modern management requires a shift from the logic of information

management to the logic of meaning management. It is not information in and of itself that determines the development of a system, but the ability to organize it into a stable structure of collective understanding and joint action.

It is in this sense that Meaning emerges as the central category of the philosophy of strategic action.

REFERENCES

- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context*. Westview Press.
- Anpilohov, A. (2026). Cognitive and institutional mechanisms of strategic business feasibility in the context of digitalization and investment constraints. *Public Administration Aspects*, 14(1), 116–125. <https://doi.org/10.15421/152562>
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>
- Bogdanov, A. (2019). *Empiriomonism: Essays in philosophy*. Brill.
- Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. HarperCollins.
- De Bono, E. (1992). *Serious creativity: Using the power of lateral thinking to create new ideas*. HarperBusiness.
- Deleuze, G. (1994). *Difference and Repetition* (Trans. P. Patton). Columbia University Press. (Original work published 1968)
- Guilford, J. P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. McGraw-Hill.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, Language, Thought* (A. Hofstadter, Trans.). Harper & Row.
- Ivanova, S., & Anpilohov, A. (2025). Visual Turn, Attention Economy, Investment Attractiveness: Aspects of Interaction. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(5), 270–277. <https://doi.org/10.15421/172629>
- Ivanova, S. (2025). The visual turn as a cultural and epistemological phenomenon: Artistic practices, reception, and visual thinking. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(6), 63–69. <https://doi.org/10.15421/172638>
- Ivanova, S. (2026). Applied dramaturgy as an instrument of public governance: Values, understanding, and scenarios. *Public Administration Aspects*, 14(1), 5–17. <https://doi.org/10.15421/152551>
- Ivanova, S. A. (2025). *The information evolution of thinking: From data to understanding. Information methodologies, perceptual paradigms*. Primedia eLaunch. <https://doi.org/10.46299/979-8-89940-603-4>
- Kant, I. (2000). *Critique of Judgment* (P. Guyer, Ed.; P. Guyer & E. Matthews, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1790)
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge University Press.
- Osborn, A. F. (1953). *Applied imagination: Principles and procedures of creative problem-solving*. Charles Scribner's Sons.
- Piaget, J. (1970). *Psychology and epistemology: Toward a theory of knowledge*. Penguin Books.
- Rhodes, M. (1961). An analysis of creativity. *The Phi Delta Kappan*, 42(7), 305–310.
- Runco, M. A. (2007). *Creativity: Theories and themes: Research, development, and practice*. Elsevier Academic Press.
- Sawyer, R. K. (2012). *Explaining creativity: The science of human innovation* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533.
- Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and language* (A. Kozulin, Ed. & Trans.). MIT Press.
- Weick, K. E. (1995). *Sensemaking in organizations*. Sage Publications.

An Existential-Psychological Interpretation of E. Husserl's Phenomenology of Embodiment in the Context of the Digital Society

UDC 141.32:165.62:004.946

DOI: <https://doi.org/10.15421/172692>**Shatalovych Oleksandr¹**Dr.Sc., Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0001-7388-9216>, shatalovych_o@365.dnu.edu.ua**Nesprava Mykola²**Dr.Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0415-1837>, n.nesprava@gmail.com¹ *Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*² *Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)***Abstract.**

Relevance. In a digital society, bodily experience is increasingly mediated by algorithms, virtual environments, and digital representations, fostering identity fragmentation, alienation from one's own body, and psychological risks. Husserl's phenomenology of embodiment remains valuable for clarifying the relation between the lived body, experience, and intersubjectivity.

Purpose. The study aims to provide an existential-psychological explication of Husserl's phenomenology of embodiment in digital conditions.

Results. The analysis shows that embodiment, in Husserl's philosophy, is not merely a physical object but the basis of identity. The distinction between Körper and Leib is central: the lived body functions as the primary locus of experience, self-awareness, and relation to others. Digitalization gives rise to "digital disembodiment," visible in digital doubles, virtual presence, bodily monitoring, and the delegation of cognitive functions to algorithmic systems. These processes generate "hybrid intentionality," in which human directedness toward the world is partly shaped by technological structures, increasing the risk of diminished autonomy, responsibility, and self-integrity. The paper also examines changes in intersubjectivity and argues that digital communication weakens bodily co-presence but does not eliminate mediated presence.

Conclusions. Husserl's phenomenology of embodiment offers a critical framework for interpreting digital practices and conceptual resources for preserving authenticity. These include attention to the primacy of the lived body, pre-reflective experience, phenomenological reduction, and technologies understood as transparent tools subordinated to human subjectivity. Thus, embodiment remains an indispensable foundation of human existence, identity, and integrity in the era of transformation.

Keywords: body, philosophy of the body, identity, corporeality, posthumanism, digital medicine, psychotherapy

Екзистенційно-психологічне прочитання феноменології тілесності Е. Гуссерля в умовах цифрового суспільства

Шаталович Олександр¹, Несправа Микола²¹ *Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*² *Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна).***Анотація.**

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах цифрового суспільства тілесний досвід людини дедалі частіше опосередковується алгоритмами, віртуальними середовищами та цифровими репрезентаціями, що спричиняє розщеплення ідентичності, відчуження від власного тіла й нові екзистенційно-психологічні ризики. У цьому контексті феноменологія тілесності Е. Гуссерля зберігає високу евристичну цінність, оскільки дозволяє осмислити співвідношення живого тіла, досвіду та інтерсуб'єктивності.

Мета статті полягає в екзистенційно-психологічній експлікації феноменології тілесності Е. Гуссерля в умовах цифрового суспільства.

Результати дослідження. Підкреслено, що тілесність у феноменології Гуссерля є не просто фізичним об'єктом, а конститутивною основою ідентичності, орієнтації у світі та переживання власного «Я». Встановлено, що цифровізація продукує феномен «цифрового розвтілення», який проявляється у формуванні цифрових двійників, домінуванні віртуальної присутності, моніторингу тілесних показників та делегуванні когнітивних функцій алгоритмам. Це породжує «гібридну інтенціональність», коли людська спрямованість на світ частково конструюється технологічними системами, а також посилює ризики втрати автономії, відповідальності й цілісності. Проаналізовано трансформації інтерсуб'єктивності, які ускладнюють безпосередній тілесний контакт в цифровому середовищі, але не усувають можливості смислового резонансу й медіатизованої присутності.

Висновки. Феноменологія тілесності Е. Гуссерля дає підстави для критичного осмислення цифрових практик і водночас пропонує орієнтири для збереження автентичності: повернення до пріоритету живого тіла, уваги до дорефлексивного досвіду, феноменологічної редукції та інтеграції технологій як прозорих засобів, підпорядкованих людській суб'єктності.

Ключові слова: тіло, філософія тіла, ідентичність, інтеркорпоральність, постгуманізм, цифрова медицина, психотерапія

Стаття надійшла / Article arrived: 11.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 13.04.2026

Вступ.

Сучасне суспільство стикається з новими екзистенційно-психологічними викликами, пов'язаними з трансформацією тілесного досвіду та ідентичності під впливом цифрових технологій. Поява таких антропологічних вимірів, як «цифрові двійники», «цифрова закинутість» «біомедійне тіло» тощо, спонукає до переосмислення антропологічних меж у межах постгуманістичного дискурсу: як зберегти автентичність втіленої присутності, коли, фізичний та віртуальний світи зливаються в «інтернет тіл» (Boddington, 2021), тіло редукується до цифрових знаків (Гурик & Приймич, 2025), а воля суб'єкта вбудовується в алгоритмічні системи «капіталізму стегення» (Zuboff, 2019).

Осмилення вказаних викликів привертає увагу сучасних дослідників до класиків феноменології. Так, В. Рін із колегами (Rhyn et al, 2021) обговорюють феноменологію тіла через 85 років після її виникнення, наголошуючи на її тривалій релевантності для якісних досліджень у галузі охорони здоров'я; С. Хейнамаа (Heinämaa, 2021), зазначає, що сьогодні феноменологічна концепція Leib займає центральне місце в філософсько-наукових дебатах у нейронауці, психопатології, соціальній психології та критичній антропології. Попри те, що існують більш пізні феноменологічні розвідки щодо проблеми тілесності (М. Мерло-Понті та ін.), сучасні дослідники (Leung, 2018) наголошують, що систематичний аналіз тілесного досвіду у Гуссерля є продуктивнішим для когнітивних наук.

Отже, слід зазначити, що феноменологія тілесності Е. Гуссерля переживає відродження в сучасній філософії та міждисциплінарних дослідженнях, що зумовлено її методологічною строгістю і міждисциплінарною евристичністю. Водночас, як на наш погляд, більшої дослідницької уваги потребує екзистенційно-психологічне прочитання феноменології тілесності Е. Гуссерля, оскільки, з одного боку, фундатор «чистої» (трансцендентальної) феноменології, як відомо, дистанціювався від «психологізму», а з іншого боку перехід від «чистої» феноменології до прикладних екзистенційно-психологічних аспектів є одним із провідних трендів у сучасних гуманітарних дослідженнях.

Метою статті є екзистенційно-психологічна експлікація феноменології тілесності Е. Гуссерля в умовах цифрового суспільства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Попередні публікації, дотичні до проблематики статті, можна умовно поділити на три групи.

Дослідники першої групи розглядають питання тілесності у контексті розвитку сучасних цифрових технологій та постгуманістичного дискурсу, демонструючи різну міру залучення феноменологічного інструментарію. Так, вітчизняні дослідники аналізують екзистенційні виклики

цифрового суспільства (Гурик & Приймич, 2025), цифрові технології та алгоритми як чинники фрагментації ідентичності в постгуманістичній епосі (Семененко, 2025), проте фрагментарно застосовують методологічний інструментарій феноменології. Зарубіжні дослідники Й. Атарія (Ataria, 2022) і М. Проперзі (Properzi, 2022) хоча і спираються на гуссерлівські феноменологічні концепції, проте здебільшого звертають увагу на «технологічну» трансформацію тілесного досвіду. Автор Й. де Мюл (Mul, 2003) розглядає цифрові технології крізь призму феноменологічної антропології Г. Плесснера і пропонує влучне для подальших досліджень поняття «цифрового розвтілення» (digital disembodiment). Авторка А. Лагерквіст (Lagerkvist, 2016), спираючись на екзистенційну феноменологію М. Гайдеггера, запроваджує термін «цифрова закинутість» (digital thrownness) для опису відчуття безпорадності перед владою алгоритмів та невидимих систем спостереження. Підґрунтям для аналізу концепції втілення у віртуальній реальності (Moura et al, 2021) і проблеми впливу «цифрових двойників» на структуру людського досвіду, сприйняття та ідентичності (Bar-Gil, 2025) виступають постфеноменологічні концепції.

Друга група дослідників зосереджується на розгляді концептуальних трансформацій розуміння тілесності, не акцентуючи увагу на чинниках цифрового суспільства. Так, вітчизняний дослідник І. Шпітун (2023) пропонує історико-філософський огляд концепту «тілесність» і пояснює гуссерлівську концепцію тілесності (Leiblichkeit) як базовий екзистенціал. Дослідниця М. Шимчишин (2019) досліджує еволюцію концепції тілесності в західній гуманітаристиці і розглядає сучасне поняття «біомедійного тіла». Авторки І. Починок та І. Григорків-Коротчук (2024) досліджують еволюцію феномена тілесності та аналізують гуссерлівську концепцію «живого тіла» як центральну ланку конституювання світу, що виступає корелятом інтенціональної свідомості. Д. Захаві (Zahavi, 2014), щоб пояснити емпатію, спирається на гуссерлівську феноменологію і розглядає тіло як засіб інтерсуб'єктивності. Дослідник Я. Галак (Halák, 2021) критично переосмислює гуссерлівське поняття Leib через онтологію Мерло-Понті, вказуючи на проблему залишкового дуалізму в Гуссерля. Монографія Й. Тайпале (Taipale, 2014) є одним із найповніших досліджень ролі тілесності в конституції самості та інтерсуб'єктивності. Автор доводить, що навіть найвищі форми інтелектуальної діяльності мають своє коріння в кінестетичних та гілестетичних шарах досвіду.

У третю групу сучасних досліджень доцільно виокремити роботи, в яких розглянуто питання феноменології тілесності з акцентами на екзистенційній феноменології, екзистенційній

психології та психотерапії. Так, дослідниця П. Лорель (Lorelle, 2021) аналізує, як французька екзистенційна феноменологія (Сартр, Мерло-Понті, Анрі) успадкувала гуссерлівські ідеї і застерігає екзистенційну психологію від ідеалізації тіла та ігнорування його «забутих» вимірів – втоми, безсилля та смертності, які часто витісняються ідеальними конструктами. Дослідник Є. Буцикін (2021), спираючись на гуссерлівську критику натуралізму та концепт *Lebenswelt* (життєсвіт), висвітлює підхід Т. Фукса у психотерапії і обґрунтовує, що психічні розлади в екзистенційній психології слід розуміти як порушення циркулярних взаємин суб'єкта з його життєвим світом. Дослідники А. Ленгле та Д. Классен (Längle & Klaassen, 2019) приділяють увагу феноменологічній редукції, яка була адаптована екзистенційною психотерапією як метод доступу до глибини особистості. Отже, феноменологія тілесності Гуссерля зберігає актуальність для екзистенційної психології та психотерапії як методологічний фундамент та джерело концептуальних інструментів для розуміння тілесних аспектів людського існування. Хоча цей вплив часто здійснювався через посередників, таких як М. Мерло-Понті (Merleau-Ponty, 2012), К. Ясперс (Jaspers, 1997), В. Франкл (Frankl, 1992), А. Баттіані (Batthyany & Russo-Netzer, 2014) та ін., основні ідеї Гуссерля продовжують забезпечувати необхідну філософську глибину і строгість для екзистенційно-психологічних досліджень та практики.

Підводячи підсумок аналізу попередніх публікацій, зазначимо, що останні дослідження демонструють, з одного боку, багатовимірність застосування гуссерлівської феноменології тілесності у сучасному науковому дискурсі, а з іншого – недостатню систематизованість її екзистенційно-психологічного прочитання в умовах цифрового суспільства, що відкриває перспективу для даного дослідження.

Результати дослідження.

В першу чергу розглянемо питання ідентичності, яке набуває нового екзистенційно-психологічного прочитання в контексті трансформацій тілесності у сучасному цифровому суспільстві

Концепція ідентичності у феноменології Е. Гуссерля фундаментально пов'язана із тілесністю. Суб'єкт, з точки зору мислителя, досягає своєї індивідуальної ідентичності завдяки тому, що він фактично є тілом і входить у світ через це тіло. Як пише Е. Гуссерль: «Виокремлення мого тіла, зведеного до моєї власної специфічної сфери, є вже певною мірою виокремленням специфічної сутності об'єктивного феномену «Я» як цієї людини (I, as this man)» (Husserl, 1982, p. 97). Самоусвідомлення базується на дорефлексивному відчутті власної тілесної «матеріальності» (Taipale, 2014), для розкриття якого Е. Гуссерль використовує поняття

«гілетичних даних» (*hyle* – матерія) – чуттєвого матеріалу (колірні плями, звукові тони, відчуття тепла, болю або дотику), який ще не оформлений в об'єкти. Тіло є першим «синтезатором» цих даних і як носій відчуттів є первинним якорем ідентичності. Без цієї тілесної локалізації суб'єкт не мав би точки зору, а отже, і своєї унікальної ідентичності, для розуміння якої важливим також є гуссерлівське розрізнення двох способів даності тіла: *Körper* (це тіло як матеріальний об'єкт, який можна спостерігати ззовні) та *Leib* (це «живе тіло», суб'єкт досвіду, дії та сприйняття). Справжня ідентичність «Я» вкорінена саме в *Leib*.

Слід зазначити, що під впливом цифровізації сучасного соціуму відбувається дестабілізація ідентичності, яка тісно пов'язана із проявами «цифрового розвтілення».

«Цифрове розвтілення» – це стан або відчуття відчуження суб'єкта від його власної фізичної тілесності, що виникає внаслідок технологічного опосередкування досвіду (Mul, 2003). У феноменологічному контексті це означає розрив між «живим тілом» (*Leib*) як суб'єктом досвіду та його цифровою репрезентацією або повне ігнорування фізичного тіла інтерфейсом.

Сучасним прикладом вказаного розриву є поява цифрових двійників людини, сформованих на основі даних (так зване «Google-Я» – Google Self). Цей двійник не є просто пасивним відображенням, навпаки він активно впливає на життя суб'єкта, визначаючи, яку рекламу він бачить, які новини отримує і навіть з ким знайомиться (Bar-Gil, 2025). У такий спосіб, сучасна людина існує одночасно у двох вимірах: як біологічний індивід та як «цифровий двійник», який, говорячи мовою феноменології, функціонує як суто об'єктивоване тіло (*Körper*), позбавлене живого виміру (*Leib*).

Проте в очах суспільства та алгоритмів цей «двійник» часто стає «реальнішим» за саму людину. Це призводить до ситуації, де суб'єкт змушений постійно підлаштовувати своє живе буття під вимоги свого цифрового образу, що веде до хронічного стресу та самовідчуження, створює конфлікт між живим досвідом та об'єктивованими даними, що провокує розлади самосвідомості. Суб'єкт починає відчувати розрив між своїм безпосереднім досвідом та своєю цифровою репрезентацією.

Показовою ілюстрацією вказаного розриву в сучасному світі є постійне відстеження тілесних показників через портативні пристрої та додатки (Rhyn et al, 2021). Постійний моніторинг показників (кроки, пульс, якість сну) призводить до «кібер-іпохондрії» (Stanghellini & Leoni, 2020), коли страх хвороби базується на цифрах на екрані, а не на реальному почутті благополуччя чи нездужання. Вказане відчуження від власного тіла актуалізує перед сучасною людиною фундаментальне екзистенційно-психологічне питання: «Хто я насправді – той, хто

відчуває втому, чи той, чий фітнес-браслет каже, що я в чудовій формі»?

Інший варіант цифрового розвтілення – ігнорування фізичного тіла інтерфейсом, прикладом якого є сучасні технології віртуальної реальності, які актуалізують проблему «відсутнього тіла».

Віртуальна реальність (VR) є найбільш радикальним прикладом цифрового втручання в тілесність. Вона пропонує повну заміну сенсорного оточення суб'єкта, створюючи ілюзію втіленості в іншому, віртуальному тілі. Коли користувач одягає шолом, його очі бачать новий світ, але фізичне тіло зазвичай не представлене в цьому світі повноцінно або взагалі «стирається». Так як у VR ілюзія втіленості досягається завдяки візуально-моторній синхронізації: коли рухи голови чи рук користувача миттєво відображаються у віртуальному просторі, свідомість починає сприймати віртуальний аватар як свій Leib (Moura et al, 2021).

Це явище, з одного боку, підтверджує гуссерлівську тезу про те, що тіло конститується через кінестетичні відповідності, а з іншого – не є безпроблемним. Якщо в реальному світі сприйняття об'єкта вимагає фізичного руху (наприклад, щоб побачити зворотний бік книги, потрібно її перевернути), то в цифровому світі цей рух замінюється кліком або свайпом і веде до деградації кінестетичного «Я можу» («I can»). Свідомість звикає до того, що світ реагує на мінімальні фізичні зусилля, що призводить до формування специфічної пасивності суб'єкта. Крім того, постійний конфлікт між візуальною інформацією про рух у VR та вестибулярними сигналами від нерухомого фізичного тіла часто призводить до нудоти та дезорієнтації – симптомів, які феноменологічно можна інтерпретувати як «протест» реального Leib проти штучної симуляції.

Наслідком цифрового розвтілення є також полі-ексцентричність: центр досвіду не просто зміщується, а подвоюється або множить. Тобто, у цифровому просторі нульова точка орієнтації (Nullpunkt) стає амбівалентною. Перебуваючи у віртуальному середовищі або навіть просто за екраном смартфона, суб'єкт фізично локалізований у певному просторі, але його інтенційна активність розгортається у віртуальному топосі. Це створює ефект «відчуття присутності» (sense of presence), де відчуття «тут» розщеплюється між біологічним тілом та цифровим аватаром (Moura et al., 2021). Людина одночасно перебуває «тут» (перед екраном) і «там» (у формі аватара), що радикалізує екзистенційну «бездомність». Роздвоєння між фізичним «тут» та віртуальним «там» підриває єдність суб'єктивного досвіду та веде до відчуття дезорієнтації.

Ще одним наслідком хронічного перебування у десоматизованому цифровому просторі може бути розвиток деперсоналізації – стану, коли власне тіло

та почуття здаються нереальними або чужими, що призводить до підсилення депресивних станів. Тіло перестає бути єдиним центром орієнтації, світ починає сприйматися як набір фрагментарних зображень, позбавлених субстанційності. Це підтверджує побоювання Гуссерля щодо кризи наук, які ігнорують життєсвіт (Lebenswelt) – сферу безпосереднього донаукового та тілесного досвіду.

Отже, коли основна активність суб'єкта переноситься у віртуальну реальність, його зв'язок із кінестетичним «Я можу» послаблюється, що може викликати екзистенціальне відчуття порожнечі та втрату відчуття вкоріненості у світі.

Розглянемо наступний варіант цифрового розвтілення пов'язаний з трансформацією тілесного досвіду через пристрої. Можна сказати, що сучасні технології (смартфони, смарт-окуляри) перетворюються на «знімні органи», що інтегруються в живе тіло та змінюють поле можливостей «Я можу». Як влучно зазначає дослідник Й. Атарія (Ataria, 2022) технології стають частиною нас самих, формуючи та розширюючи наші межі й поглиблюючи розрив між Körper – нашим тілом як об'єктом (яке, як нам здається, закінчується чіткою межею) і Leib – тілом, яке ми переживаємо (яке нібито «розчиняється» у просторі й не має чітких меж).

З одного боку, це демонструє пластичність феноменологічної тілесності, яка не обмежена анатомічними рамками, а визначається сферою нашої інтенційної активності. З іншого – у цифровому суспільстві ми спостерігаємо феномен виникнення «гібридної інтенціональності» (hybrid forms of intentionality) (Bar-Gil, 2025), де суб'єкт і алгоритм діють як єдина система, що можна, наприклад, спостерігати у поширенні практики делегування когнітивних процесів технологічним системам: пам'ять передається хмарним сховищам, орієнтація в просторі – GPS-навігаторам, прийняття рішень – рекомендаційним алгоритмам. У такий спосіб інтенціональність перестає бути актом чистої свідомості і стає гібридним продуктом взаємодії людини та машини.

Слід зазначити, що «гібридна інтенціональність» також несе певні екзистенційно-психологічні ризики. По-перше, втрата автономії: суб'єкт перестає бути єдиним джерелом своїх інтенцій, стаючи частиною керованої мережі. Якщо раніше людина була автором своєї біографії, то тепер алгоритми (наприклад, «Спогади» у соціальних мережах) вибирають фрагменти минулого, формуючи викривлений образ життєвого шляху. Більше того, алгоритми часто «передбачають» наміри користувача, спрямовуючи його інтенційність ще до того, як вона буде повністю сформована (Bar-Gil, 2025). По-друге, розмивання відповідальності: якщо інтенція сформована гібридно, стає важко визначити моральну та правову відповідальність за вчинені дії.

Постійна синхронізація фізичних дій із цифровими репрезентаціями призводить до того, що дані починають діяти незалежно від «Я», позбавляючи людину відповідальності за власну ідентичність. Потретьє, виникає певна екзистенційна вразливість: будь-яке відключення від цифрових сервісів переживається як катастрофічна втрата частини себе, що свідчить про глибоку інтеграцію технологій у структуру суб'єктивності.

Ще одним сучасним проявом «цифрового розвтілення» є перехід до «дематеріалізованого тіла», що складається з цифрових даних, зображень та алгоритмів поведінки та фізіологічних показників людини. У сфері цифрової медицини цей процес отримує назву «цифрового фенотипування» (digital phenotyping) (Stanghellini & Leoni, 2020). Ця практика призводить до нової форми об'єктивації тіла, коли тілесні вияви стають даними для алгоритмічного аналізу, що створює «дематеріалізовану медицину», де клініцист бачить процеси, а не людину. На відміну від гуссерлівського живого тіла як суб'єктивного центру досвіду, цифрове тіло стає об'єктом зовнішнього спостереження та вимірювання. Цифрові пристрої фокусуються виключно на Когрег, перетворюючи тіло на набір даних, графіків та алгоритмів. Відповідно лікарі та пацієнти все більше зосереджуються на графіках і цифрах на екрані, а не на живому досвіді, словах та особистих історіях людини. У такий спосіб, «цифрове фенотипування» загрожує перетворити діалог між лікарем і пацієнтом на спостереження за екраном.

Аналіз сучасного екзистенційно-психологічного прочитання феноменології тілесності буде неповним без осмислення тілесної участі в комунікації, яку доцільно розглянути через застосування концепції інтеркорпоральності. Хоча сам термін «інтеркорпоральність» (intercorporalité) став програмним саме для М. Мерло-Понті, проте його концептуальне коріння та термінологічний прообраз (нім. *Zwischenleiblichkeit* – міжтілесність) глибоко вкорінені у феноменології Е. Гуссерля, який не просто заклав підґрунтя для цієї ідеї, а детально описав механізми, завдяки яким тілесність пов'язана з інтерсуб'єктивністю і стає містком до Іншого (Husserl, 1982). На думку класика феноменології, ми впізнаємо в іншому суб'єкта через механізм пасивного синтезу або «зчеплення» (Paarung) наших тіл. Спостерігаючи тіло іншого, що рухається подібно до мого, моя свідомість інтенціонально «переносить» на нього смисл «живого тіла» (Leib), який я знаю з власного досвіду.

Слід звернути увагу, що в цифровому просторі зазначені процеси ускладнюються, оскільки ми рідко стикаємося з цілісним живим тілом Іншого. Найчастіше ми взаємодіємо з аватарами, текстами або фрагментарними відео. Це створює дефіцит «плоті» в комунікації. Без безпосереднього сприйняття Leib

іншого емпатія стає абстрактною, що полегшує прояви агресії, дегуманізації та маніпуляції. Проте існує можливість вирішення питання медіатизованої присутності за допомогою феноменології, яка полягає у зміщенні фокусу з фізичного розташування тіла на живий досвід суб'єкта. Замість того, щоб сприймати цифрову комунікацію як «неповноцінну» версію реального спілкування, феноменологія дозволяє описати її як автентичну взаємодію в новому просторі, зокрема через заміну поняття «місцевого простору» (фізичної кімнати) на «соціальний простір резонансу» (social resonance space) (Lindemann & Schünemann, 2020). Відповідно присутність у мережі – це не перебування в «паралельному всесвіті», а спрямованість нашого живого тіла на іншого через цифрові медіа. Ми відчуваємо присутність іншого через очікування відповіді та можливість бути «зачепленим» чи емоційно враженим його словами чи жестами, навіть якщо він фізично далеко. Тобто має місце апперцептивне перенесення: коли ми бачимо на екрані рухи чи обличчя іншого, ми за аналогією зі своїм власним живим тілом розуміємо, що перед нами – інший суб'єкт, а не просто набір пікселів. Навіть технічні сигнали (відео, текст) можуть сприйматися як безпосередня присутність іншої людини (Lindemann & Schünemann, 2020). У такий спосіб, якщо технологія стає «прозорою», ми перестаємо помічати інструмент і починаємо сприймати саму присутність Іншого (Ataria, 2022).

Підводячи підсумок, зазначимо, що хоча цифрові технології і формують екзистенційно-психологічні виклики у сучасному постгуманістичному дискурсі, проте сучасне прочитання феноменології Е. Гуссерля дозволяє виокремити певні прийоми для подолання кризи автентичності тілесного досвіду. По-перше, феноменологія нагадує, що автентичність полягає не у вимірюваних показниках, а у внутрішньому, дорефлексивному відчутті власного буття. По-друге, феноменологія, зміщуючи фокус із цифрового двійника (тіла-об'єкта) назад на живе «Я» (тіло-суб'єкт), пропонує відновити пріоритет Leib – «живого тіла», яке є не просто об'єктом у просторі, а суб'єктом досвіду та «нульовою точкою» орієнтації. По-третє, у медично-терапевтичній сфері не втрачає актуальності й інструмент феноменологічної редукції – «винесення за дужки» наукових припущень та цифрових даних задля того, щоб побачити суб'єктивний досвід пацієнта в його первинній даності. По-четверте, феноменологія пропонує зосередження на «фоновому відчутті буття», яке не представлене як об'єкт, але є якорем нашої присутності в реальності. У такий спосіб автентичність повертається через «прислуховування» до того, як ми проживаємо момент, а не до того, що про це каже додаток. По-п'яте, феноменологія також може сприяти інтеграції технологій у тілесний схематизм. Коли цифровий інструмент (смартфон, VR-інтерфейс) стає

«прозорим» і діє як продовження нашого живого тіла (подібно до тростини сліпого), ми перестаємо бути «закинутими» об'єктами і стаємо активними діями у цифровому середовищі. По-шосте, медіатизована присутність є повноцінною для феноменології, якщо вона забезпечує синхронність досвіду та можливість для живого тіла суб'єкта діяти, відчувати резонанс і вступати в діалог з іншим суб'єктом у спільному (хоча й технічно опосередкованому) просторі. У такий спосіб, тілесність залишається фундаментальним горизонтом нашої свободи. Навіть у найскладніших цифрових системах саме живе людське тіло залишається тим «нулем», з якого починається будь-який сенс. Збереження цього живого центру є головним екзистенційно-психологічним завданням людини в епоху алгоритмів та віртуальних світів.

Висновки.

В умовах цифрового суспільства та постгуманістичного дискурсу феноменологія тілесності Е. Гуссерля набуває нового екзистенційно-психологічного прочитання. Встановлено, що тілесність виконує фундаментальну конститутивну функцію: саме через тілесне вкорінення у світі формується унікальна перспектива «Я» та забезпечується єдність досвіду. У цифровому середовищі ця єдність піддається фрагментації, оскільки суб'єкт існує одночасно у фізичному та віртуальному вимірах. Така полі-ексцентричність призводить до розщеплення «нульової точки орієнтації», породжуючи відчуття дезорієнтації та «екзистенційної бездомності».

Сучасна цифровізація радикально трансформувала спосіб переживання тілесності, зміщуючи акцент із дорефлексивного досвіду «живого тіла» (Leib) на

його об'єктивовані цифрові репрезентації (Körper). Це зумовлює феномен «цифрового розвтілення»: від появи «цифрових двійників» до делегування когнітивних функцій алгоритмам. Як наслідок, виникає розрив між тілом як суб'єктом досвіду та тілом як об'єктом даних, що дестабілізує ідентичність.

Експліковано феномен «гібридної інтенціональності», де інтенційні акти стають спільним продуктом взаємодії людини та алгоритмів. Це створює ризики втрати автономії, розмивання відповідальності та посилення технологічної залежності. Зокрема, цифрове фенотипування та моніторинг показників редукують тілесний досвід до цифр, провокуючи «кібер-іпохондрію» та відчуження від самовідчуття. У медицині це загрожує втратою бачення людини як носія унікального життєвого світу.

Трансформація тілесності впливає і на інтерсуб'єктивність. Дефіцит фізичної присутності в мережі ускладнює емпатію, проте феноменологічний підхід дозволяє переосмислити цифрову комунікацію як особливу форму присутності, де тілесність трансформується, зберігаючи здатність до смислотворення.

Обґрунтовано, що феноменологія Гуссерля зберігає значний евристичний потенціал для подолання цих викликів. Вона пропонує повернення до пріоритету «живого тіла» як джерела смислу та використання феноменологічної редукції для відновлення автентичного переживання. Тілесність залишається незамінним онтологічним фундаментом людського буття. Збереження зв'язку з виміром Leib є ключовою умовою підтримання психічного благополуччя та екзистенційної цілісності людини в епоху цифрових технологій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Буцикін Є. С. Екологічний, феноменологічний, втілений підхід у психотерапії та його значливість для освіти психотерапевтів. *Філософія освіти*. 2021. № 27(2), 228–239. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-13>
- Гурик, М. І., & Приймич, А. П. (2025). Екзистенціалізм і цифрове суспільство. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 55, 42–46. <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.5>
- Починок, І. Б., & Григорків-Коротчук, І. Р. (2024). Феномен тілесності в контексті філософського дискурсу. *Перспективи : соціально-політичний журнал*, 2, 37–45. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.2.5>
- Семененко, А. (2025). Феномен цифрової реальності: Гуманістичний вимір трансформації людської ідентичності в умовах постгуманізму. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 17(1), 101–107. <https://doi.org/10.15421/352514>
- Шимчишин, М. М. (2019). Від Körper до біомедійного тіла: динаміка осмислення тіла в історичній перспективі. *Сучасні літературознавчі студії*, (16), 193–198. <https://doi.org/10.32589/2411-3883.16.2019.187434>
- Шпігун, І. І. (2023). Історико-філософське обґрунтування концепту «тілесності»: від античності до сьогодення. *Перспективи : соціально-політичний журнал*, 4, 104–123. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.4.14>
- Ataria, Y. (2022). Phenomenology of the body. In *Consciousness in Flesh: An Unapologetic Phenomenological Study* (pp. 1–37). Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-86834-5>
- Bar-Gil, O. (2025). The Google self as digital human twin: Implications for agency, memory, and identity. *AI & Society*, 1–16. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02692-1>
- Batthyany, A., Russo-Netzer, P. (2014). Psychologies of Meaning. In: Batthyany, A., Russo-Netzer, P. (eds) *Meaning in Positive and Existential Psychology*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-0308-5_1
- Boddington, G. (2021). The Internet of Bodies – alive, connected and collective: the virtual physical future of our bodies and our senses. *AI & SOCIETY*, 38(5), 1897–1913. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01137-1>
- Frankl, V.E. (1992). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy* (4th ed.). Beacon Press.
- Halák, J. (2021). Revisiting Husserl's concept of Leib using Merleau-Ponty's ontology. *The Southern Journal of Philosophy*, 59(3), 309–341. <https://doi.org/10.1111/sjp.12416>

- Heinämaa, S. (2021). On the transcendental undercurrents of phenomenology: the case of the living body. *Continental Philosophy Review*, 54(2), 237–257. <https://doi.org/10.1007/s11007-021-09534-z>
- Husserl, E. (1982). *Cartesian meditations: An introduction to phenomenology* (D. Cairns, Trans.). Martinus Nijhoff Publishers
- Jaspers, K. (1997). *General psychopathology* (J. Hoenig & M. W. Hamilton, Trans.). University of Chicago Press.
- Lagerkvist, A. (2016). Existential media: Toward a theorization of digital thrownness. *New Media & Society*, 19(1), 96–110. <https://doi.org/10.1177/1461444816649921>
- Längle, A., & Klaassen, D. (2019). Phenomenology and Depth in Existential Psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(5), 745–756. <https://doi.org/10.1177/0022167818823281>
- Leung, K. (2018). Husserl's notion of sensation and Merleau-Ponty's critique. *Comparative and Continental Philosophy*, 10(1), 35–49. <https://doi.org/10.1080/17570638.2018.1459981>
- Lindemann, G., & Schünemann, D. (2020). Presence in Digital Spaces. A Phenomenological Concept of Presence in Mediatized Communication. *Human Studies*, 43(4), 627–651. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09567-y>
- Lorelle, P. (2021). The body ideal in French phenomenology. *Continental Philosophy Review*, 54(1), 1–15. <https://doi.org/10.1007/s11007-020-09522-9>
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology of Perception*. Translated by Donald A. Landes. Routledge.
- Moura, J. M., Barros, N., & Ferreira-Lopes, P. (2021). Embodiment in virtual reality. *International Journal of Creative Interfaces and Computer Graphics*, 12(1), 27–45. <https://doi.org/10.4018/IJCICG.2021010103>
- Mul, J. (2003). Digitally Mediated (Dis)embodiment. *Information, Communication & Society*, 6(2), 247–266. <https://doi.org/10.1080/1369118032000093914>
- Properzi, M. (2022). Body Model and Biosynthetic Devices: Interpreting Technological Incorporation with the Help of Edmund Husserl's Genetic Phenomenology. *Agathos*, 13(1), 41–60. <https://www.agathos-international-review.com/issues/2022/24/Properzi.pdf>
- Rhyn, B., Barwick, A., & Donnelly, M. (2021). The Phenomenology of the Body After 85 Years. *Qualitative Health Research*, 31(12), 2317–2327. <https://doi.org/10.1177/10497323211026911>
- Stanghellini, G., & Leoni, F. (2020). Digital Phenotyping: Ethical Issues, Opportunities, and Threats. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00473>
- Taipale, J. (2014). *Phenomenology and embodiment: Husserl and the constitution of subjectivity*. Northwestern University Press.
- Zahavi, Dan (2014). *Self and Other: Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*. Oxford, GB: Oxford University Press.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. London : Profile Books.

REFERENCES

- Ataria, Y. (2022). Phenomenology of the body. In *Consciousness in Flesh: An Unapologetic Phenomenological Study* (pp. 1–37). Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-86834-5>
- Bar-Gil, O. (2025). The Google self as digital human twin: Implications for agency, memory, and identity. *AI & Society*, 1–16. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02692-1>
- Bathiany, A., Russo-Netzer, P. (2014). Psychologies of Meaning. In: Bathiany, A., Russo-Netzer, P. (eds) *Meaning in Positive and Existential Psychology*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-0308-5_1
- Boddington, G. (2021). The Internet of Bodies – alive, connected and collective: the virtual physical future of our bodies and our senses. *AI & SOCIETY*, 38(5), 1897–1913. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01137-1>
- Buzykin, Y. S. (2021). Ecological, phenomenological, and embodied approach in psychotherapy and its significance for psychotherapists' education. *Philosophy of Education*, 27(2), 228–239. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-13>
- Frankl, V.E. (1992). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy* (4th ed.). Beacon Press.
- Guryk, M.I., & Prymych, A.P. (2025). Existentialism and digital society. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, 55, 42–46. <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.5>
- Halák, J. (2021). Revisiting Husserl's concept of Leib using Merleau-Ponty's ontology. *The Southern Journal of Philosophy*, 59(3), 309–341. <https://doi.org/10.1111/sjp.12416>
- Heinämaa, S. (2021). On the transcendental undercurrents of phenomenology: the case of the living body. *Continental Philosophy Review*, 54(2), 237–257. <https://doi.org/10.1007/s11007-021-09534-z>
- Husserl, E. (1982). *Cartesian meditations: An introduction to phenomenology* (D. Cairns, Trans.). Martinus Nijhoff Publishers
- Jaspers, K. (1997). *General psychopathology* (J. Hoenig & M. W. Hamilton, Trans.). University of Chicago Press.
- Lagerkvist, A. (2016). Existential media: Toward a theorization of digital thrownness. *New Media & Society*, 19(1), 96–110. <https://doi.org/10.1177/1461444816649921>
- Längle, A., & Klaassen, D. (2019). Phenomenology and Depth in Existential Psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(5), 745–756. <https://doi.org/10.1177/0022167818823281>
- Leung, K. (2018). Husserl's notion of sensation and Merleau-Ponty's critique. *Comparative and Continental Philosophy*, 10(1), 35–49. <https://doi.org/10.1080/17570638.2018.1459981>
- Lindemann, G., & Schünemann, D. (2020). Presence in Digital Spaces. A Phenomenological Concept of Presence in Mediatized Communication. *Human Studies*, 43(4), 627–651. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09567-y>
- Lorelle, P. (2021). The body ideal in French phenomenology. *Continental Philosophy Review*, 54(1), 1–15. <https://doi.org/10.1007/s11007-020-09522-9>
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology of Perception*. Translated by Donald A. Landes. Routledge.
- Moura, J. M., Barros, N., & Ferreira-Lopes, P. (2021). Embodiment in virtual reality. *International Journal of Creative Interfaces and Computer Graphics*, 12(1), 27–45. <https://doi.org/10.4018/IJCICG.2021010103>
- Mul, J. (2003). Digitally Mediated (Dis)embodiment. *Information, Communication & Society*, 6(2), 247–266. <https://doi.org/10.1080/1369118032000093914>

- Pochynok, I. B., & Hryhorkiv-Korotchuk, I. R. (2024). The phenomenon of embodiment in the context of philosophical discourse. *Perspektyvy: Socio-Political Journal*, 2, 37–45. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.2.5>
- Properzi, M. (2022). Body Model and Biosynthetic Devices: Interpreting Technological Incorporation with the Help of Edmund Husserl's Genetic Phenomenology. *Agathos*, 13(1), 41–60. <https://www.agathos-international-review.com/issues/2022/24/Properzi.pdf>
- Rhyn, B., Barwick, A., & Donnelly, M. (2021). The Phenomenology of the Body After 85 Years. *Qualitative Health Research*, 31(12), 2317–2327. <https://doi.org/10.1177/10497323211026911>
- Semenenko, A. (2025). The phenomenon of digital reality: Humanistic dimension of the transformation of human identity in the context of posthumanism. *Philosophy and Political Science in the Context of Contemporary Culture*, 17(1), 101–107. <https://doi.org/10.15421/352514>
- Shpytun, I. I. (2023). Historical philosophical justification of the concept of embodiment: From antiquity to the present. *Perspektyvy: Socio Political Journal*, 4, 104–123. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.4.14>
- Shymchyshyn, M. M. (2019). From Körper to the biomedica body: Dynamics of body interpretation in historical perspective. *Modern Literary Studies*, 16, 193–198. <https://doi.org/10.32589/2411-3883.16.2019.187434>
- Stanghellini, G., & Leoni, F. (2020). Digital Phenotyping: Ethical Issues, Opportunities, and Threats. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00473>
- Taipale, J. (2014). *Phenomenology and embodiment: Husserl and the constitution of subjectivity*. Northwestern University Press.
- Zahavi, Dan (2014). *Self and Other: Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*. Oxford, GB: Oxford University Press.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. London : Profile Books.

Conceptual Foundations of Understanding Love in the Eastern Religious and Philosophical Tradition

UDC 1(091):177.6:316.33.300

DOI: <https://doi.org/10.15421/172693>**Yanishevskiy Oleksandr**Ph.D., Student, <https://orcid.org/0009-0000-3493-7545>, oyanishevskiy@gmail.com*Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The article presents an analysis of the concept of love in the Eastern philosophical tradition, taking into account its ethical and existential-soteriological dimensions. It is particularly relevant to provide a holistic definition of the place, role, and essence of love specifically within the context of Eastern cultural and axiological traditions, given the absence of a comprehensive analysis of such concepts in Ukrainian discourse. Additional scientific novelty lies in the reconstructive terminological definition of love within each of the examined philosophical and religious worldviews.

The purpose of the article is to analyze the understanding of love in the Eastern religious and philosophical tradition in order to trace the transformation of the interpretation of the idea of love within the major philosophical and religious movements of the Eastern tradition, providing a corresponding synthetic analytical conclusion and defining the essence, role, and place of love in Eastern culture. The research methods were applied systematically and include hermeneutic analysis for the proper interpretation of love within its respective historical and religious context; the historical-philosophical method was used to identify the main philosophical-historical periods and founding representatives of Eastern philosophical and religious traditions, as well as to further determine the philosophical interpretation of the understanding of love.

Conclusions. It is substantiated that within the Eastern worldview, love primarily appears as an empathetic and value-oriented state of consciousness directed toward personal and social well-being and the harmonization of human interaction with society – contrary to the Western tradition, where love is often conceptualized as intentional attention toward the object of love and as a means of spiritual growth. It is demonstrated that the functional role of love in Eastern philosophical discourse lies in the transcendence of personal egocentrism and the affirmation of social harmony. The erotic dimension of love is considered partial and non-determinative for Eastern conceptions. The article also substantiates the perspectives of a holistic synthesis of Eastern and Western philosophical approaches in order to clarify the universal content of love and the possibility of its implementation within the ethical-legal and educational spheres of contemporary society.

Keywords: love, romantic love, concept of love, Buddhist love, Confucius, Laozi, Buddhism, Islam

Концептуальні засади розуміння любові у східній релігійно-філософській традиції

Янішевський Олександр*Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)*

Анотація

Актуальність. У статті здійснено аналіз концепту любові у східній філософсько-релігійній традиції з урахуванням їх етичного та екзистенційно-сотеріологічного вимірів. Особливо актуальним є цілісне визначення місця, ролі та сутності любові саме в контексті східної культурно-аксіологічних традицій за відсутності повноцінного розбору таких концептів в українському дискурсі. Додаткова наукова новизна полягає у реконструктивному термінологічному визначенні любові в межах кожної з розглянутих філософсько-релігійних світоглядів.

Метою дослідження є аналіз розуміння любові у східній релігійно-філософській традиції з метою прослідковування трансформації інтерпретації ідеї любові у основних філософських та релігійних течіях східної традиції з відповідним синтетичним аналітично-синтетичним висновком та визначенням сутності, ролі та місця любові у східній культурі. Методи, використанні для дослідження, застосовано системно і включають герменевтичний аналіз для правильного трактування любові у відповідному історичному та релігійному контексті; історико-філософський метод використано для віднайдення основних філософсько-історичних періодів та представників-засновників філософських та релігійних східних традицій й подальшого віднайдення філософської інтерпретації розуміння любові.

Висновки. Обґрунтовано, що у східному світогляді любов постає передусім як емпатійно-ціннісний стан свідомості, спрямований на особистісний і соціальний добробут та гармонізацію взаємодії людини із суспільством – на відміну від західної традиції, де любов часто осмислюється як інтенціональна увага до об'єкта любові та спосіб духовного зростання. Доведено, що функціональна роль любові у східному філософському дискурсі полягає у трансценденції егоцентризму особистості та утвердження соціальної гармонії, а кохання у сенсі еротичного виміру любові розглядається як така, що не є етично-визначальною для східних концепцій. Також, обґрунтовано перспективність холистичного синтезу східних і західних філософських підходів задля уточнення універсального змісту любові та можливості її імплементації в етично-правовий і освітній простори сучасності.

Ключові слова: любов, любов еротична, розуміння любові, буддистська любов, Конфуцій, Лао-Цзи, буддизм, іслам

Стаття надійшла / Article arrived: 11.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 13.04.2026

Вступ.

Феномен любові у філософському дискурсі постає не лише як емоційний чи особистісний досвід, але й як засадничий екзистенційно-ціннісний вимір людського буття. У широкій інтерпретації любов виходить за межі еротичної сфери та набуває характеру соціального співбуття, що визначає способи взаємодії особистості з іншими та з колективною реальністю. Її конкретні форми детермінуються історично-культурним середовищем, системою домінуючих вірувань і цінностей, а також особистісною ієрархією смислів, через яку індивід вбачає власне місце у світі.

Історично уявлення про любов формувалися в тісному зв'язку з панівними метафізичними та антропологічними моделями певної епохи. Зміна релігійних, міфологічних або філософських парадигм неминуче трансформувала і розуміння того, що вважалось благом та щастям, належним способом співжиття та критерієм людської досконалості. У східній чуттєво-медитативній традиції метафізичні концепції сутності людини й структури буття безпосередньо впливали на етичні норми та соціальні ідеали, визначаючи межі допустимого й бажаного. Відтак інтерпретація любові ставала відображенням ширших онтологічних і аксіологічних засад. Проблема щастя як відсутності страждань, гармонійного суспільного устрою та індивідуальної реалізації завжди передбачала відповідь на питання про природу людини та її внутрішню сутність. Саме тому любов у різних культурних і філософських контекстах розглядалася як один із ключових механізмів досягнення повноти буття та внутрішньої гармонії. Аналіз східної традиційних філософських концептів любові дає змогу простежити не лише зміни термінології чи акцентів, а й глибинні зрушення у розумінні людської природи та її ціннісних орієнтацій. Сучасний філософський дискурс потребує не просто опису цих змін, а їхнього критичного співставлення та подальшого синтезу. Лише через комплексну рефлексію культурно-філософських традицій можливе уточнення й оновлення тих смислових структур, які визначають сучасне бачення любові як універсального феномена людського буття. Аналіз східної традиційних філософських концептів любові дає змогу простежити не лише зміни термінології чи акцентів, а й глибинні зрушення у розумінні людської природи та її ціннісних орієнтацій. Сучасний філософський дискурс потребує не просто опису цих змін, а їхнього критичного співставлення та подальшого синтезу. Лише через комплексну рефлексію культурно-філософських традицій можливе уточнення й оновлення тих смислових структур, які визначають сучасне бачення любові як універсального феномена людського буття.

Актуальність. Станом на зараз, в україномовному дискурсі відчутно бракує комплексних досліджень, присвячених сучасному переосмисленню феномена

любові в контексті східної філософської традиції, особливо з виключенням російськомовних чи білоруськомовних джерел. Важливо відмітити також й відсутність холистичного філософсько-герменевтичного аналізу та співставлення як основних філософських, так і релігійних концептів, що становлять фундаментальний аксіологічно-етичний світоглядний базис країн Сходу. Особливо недослідженим лишається роль та інтерпретація любові й кохання у існуючих філософсько-релігійних ціннісних системах (даосизм, конфуціанство, буддизм, іслам), котрі втрачаються та оминаються на фоні домінантності концепцій Західної традиції. Пошук найбільш істинного визначення любові має включати аналіз усього культурно-аксіологічного базису людства та є особливо важливим в епоху процесу глобалізації, де врахування філософсько-етичних аспектів двох світів – Заходу і Сходу – допоможе віднайти спільне світоглядне бачення на подальший деонтологічний розвиток людства задля досягнення загального блага.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Компаративний аналіз феномену любові у конфуціанстві, даосизмі, буддизмі та ісламі не є достатнім в українському філософському дискурсі, зокрема враховуючи холистичний підхід до проблематики. Відповідно, більшість таких розглядів існують у більш концептуально-конкретних аналізах, за винятком О. Магеря, реконструктивними висновками місця та ролі любові якого є виокремлення ролі та місця любові “жень” (любов-людяність) як рису “благородного мужа” в конфуціанстві, як засіб протистояння бажань у буддизмі та “умовою становлення мусульманина як особистості” у ісламі (Магеря, 2013). О. Суліменко (2023) розділяє тези О. Магеря в контексті конфуціанства, а також розширює розуміння людинолюбства у здатності співчувати і “бажання відділяти добре й погане у людях”. Сутністю любові у даосизмі згідно з М. Шамшур (2012) є любов до самого життя, причому кохання як одна із типів любові (широкого значення) окреслюється не як надважливе, але таке, що слугує одним із особливих особистісно-соціальних напружень для підтримання стосунків, в межах яких важливо зберігати рівновагу. Місцем любові в мусульманському світобаченні досліджували Шамсутдинова-Лебедюк Т. та Ляльович, В. в контексті сім’ї як “джерела формування морально-етичних засад” включно з любов’ю, де любов окреслена як “емоційна фундаментальна потреба у спутнику життя” та емоційна близькість”, а шлюб є відповідним способом втілення такої любові (Шамсутдинова-Лебедюк & Ляльович, 2025). Також, в черговому дослідженні О. Янішевського любов досліджувалась і у релігійному контексті ісламу як світової релігії східного походження і була визначена як інтегральна частина “сотеріологічного іману” (віри) мусульманина, що зближує людину з Аллагом

та сприяє соціальній гармонії (Янішевський, 2025). Роль любові у буддистсько-махайянському дискурсі І. Книш визначає як таку, що долає егоцентризм та слугує порятунком від страждань для інших (2025). Для порівняння, у трактатах дзен-буддиста Сакйонга Міпам Рінпоче (2018) любов загалом має надихати людство на доброзичне ставлення та толерантність до світу, а також цінувати кожну живу істоту.

Результати дослідження.

Споконвіків феномен любові розглядається як унікальна інтегральна частина антропологічної екзистенції, причому розкриття онтогенези та сутності цього феномену була і є однією із передових та досі актуальних проблематик у філософському та релігійно-герменевтичному дискурсах. Серед інших, філософські традиції Сходу вирізнялись особливим баченням любові та кохання, в тому числі з урахуванням значущого впливу філософії східних релігій.

Даосизм та конфуціанство, як превалюючі філософські традиції Стародавнього Китаю, пропонували своєрідну інтерпретацію любові та кохання. Лао-Цзи, засновник даосизму, розглядав Дао як першооснову, субстанцію самого Буття: “усе живе з'явилося на світ завдяки йому” (Лао-цзи, 2024, с. 38). Дія Дао проявляється у світі як буттєвий універсальний принцип, що дозволяє гармонійно співіснувати різним формам життя, тобто існувати та взаємодіяти як окремі онтологічні одиниці. Людина є частиною проявленого Дао, тобто такого, що має форму (тілесність) та ім'я (уособлення психофізичного виміру людини). Відповідно, людина може бути як узгоджена з принципом Дао, так і ні, причому сама узгодженість можлива за усвідомлення та якісного здійснення принципу У-вей – буття, психофізична якісна дієвість людини, що відображає гармонійність та принцип Дао без “свідомого наміру” чи примусу, а за природної причинності (Бутко, 2016).

Важливим уточненням аксіологічного виміру в контексті даосизму Лао-цзи є те, що повнота узгодженості з Дао-принципом є не об'єктивною ознакою, а способом самого буття: людина, котра внесе будь-яку оцінку власної моральності або моральності інших автоматично втрачає набуту повноту осягнення У-вей самим актом оцінювання. Як аксіологічно-екзистенційний універсум У-вей слугує антропологічним шляхом досконалості. Досконала людина має “три скарби” – людинолюбство, ощадливість та смиренність (Лао-цзи, 2024, с. 67). Відповідно, любов у світобаченні Лао-цзи є доброю, дружньою любов'ю до людства, подібною до буддистської любові: “із добрим вона поводить себе добре, із недобрим – теж добре” (Лао-цзи, 2024, с. 82). Тиша, як духовна, так і соціальна є частиною будь-якої із аксіологічних чеснот даосизму, в тому числі і любові. Гармонійність з Дао – У-вей стан – можливий лише за особливого стану невтручання, відсутності

наміру на когось чи на щось – це радше гармонійне співжиття як наслідок здійснення принципу У-вей через інтуїтивно-особистісне осягнення, а не вольове прагнення до досягнення гармонії. Повне осягнення Дао (як процес) – це зникнення дихотомічного суб'єктно-об'єктного сприйняття “Я” та “Світ”. А отже, досконала любов у широкому значенні набуває статусу всеприйняття та є істинно “безумовною”, бо є природною (Das & Rao, 2022).

У світоглядній позиції Лао-Цзи антропологічні любов та кохання слугують як одні із модусів буття Дао, виражені через “ци” (життєву енергію), що підтримують гармонійне співіснування “Я” та “Інший”. Єдиною сутнісною різницею є те, що кохання є й любов'ю до тіла, але жодна із форм любові не є ієрархічно вищою: любов у даосизмі виступає як вияв Дао для підтримання гармонії світу. Отже, з огляду на вчення Лао-Цзи, любов (ідеальна) може бути інтерпретована як особистісно-соціальний вияв Де в модусі У-вей людини, що здійснюється через її природне – смиренно-ощадливе та добре – ставлення до людей та світу, гармонійному з космічним принципом Дао. У межах запропонованої інтерпретації любові кохання розглядається з додатковим урахуванням еротичного виміру у її природному ставленні та направленості кохання до об'єкта любові.

На відміну від Лао Цзи, Конфуцій, засновник конфуціанства, розглядав етичний вимір людини у реалізації її досконалості, повнота якої залежить від її узгодженості з порядком Неба – метафізичним виміром, моральний авторитет якого є вище за будь-який, в тому числі політичний, авторитет людства. Ритуали як особистісно-суспільний модус буття людини є способом екзистенційного осягнення морального порядку Неба та слугують соціальним нормативом, представленим у формі традицій та етичних соціальних взаємодій. Одним із основних призначень ритуалів є соціально-особистісна гармонія (Хе), що зв'язує “воєдино людського індивіда, суспільство і Дао” (Муляр, 2019). Як і у філософських міркуваннях Лао Цзи, Де слугує реалізацією якісної особистісної поведінки, проте у Конфуція Де є діяльною етичною (благочестивою) соціально-особистісною поведінкою, актуалізація досконалості у антропологічному вимірі, тоді як у даосизмі Лао Цзи Де осмислюється як космічно-антропологічна реалізація Дао. Людина має прагнути досконалості і вчитися їй усе життя; мірою досконалості людини є ступінь її людяності. У “Бесідах та судженнях” Конфуція етичний вимір любові розглядається як інтегральна складова людяності у значенні любові до людей (Конфуцій, 2023, с. 93).

Важливо зазначити, що любов у світогляді Конфуція не є однаковою для всіх, оскільки залежить від сімейної спорідненості та якості морально-соціальної взаємодії: на людину “гідну” слід рівнятися,

з “негідною” – зануритися в себе (Конфуцій, 2023, с. 25). Причому, принциповість та вимогливість є одним із якостей люблячої людини: “Як можна бути невимогливим до того, кого любиш? Як можна залишати без настанов того, кому ти відданий?” (Конфуцій, 2023, с. 107). Окрім того, любов людської людини є хоч і різною за ступенем, але антропологічно-безумовною: така людина завжди зможе знайти приклад наслідування якоїсь якості у кожній людині, не дивлячись на походження, соціальний статус чи негідність (Конфуцій, 2023, с. 44; Суліменко, 2023). Ступінь та любові (від особистісної прихильності до онтологічної) та форма її прояву (від поваги та шанобливості до суровості й дистанції) людської людини є як етично, так і реляційно зумовленою (Конфуцій, 2023, с. 115]. Відповідно, хоч Конфуцій і не надавав окремого пояснення місця кохання у суспільній чи особистісній етиці, проте з його повчання логічно випливає, що кохання, як і любов, слугує на користь суспільству за умови дотримання людяності у відносинах, у випадку реалізованого Де. Отже, любов (в контексті інтерпретації вчення Конфуція) можемо визначити як особистісно-соціальний вияв Де в модусі людяності, що здійснюється у соціумі у формі особистісних та соціальних, гармонійних з морально-етичним порядком Неба ритуалів, форма прояву яких зумовлена реляційно та етично. Кохання в межах концептуального розрізнення у синтетичному аналізі любові можемо інтерпретувати з майже ідентичним, як і любов, трактуванням, в розумінні еротично-афективної зумовленості та спрямованості на об’єкт кохання.

Історіологічно, східна філософська традиція базувалася на лише на суто філософських концептах тих чи інших мислителів, але й великою мірою спирається й на релігійний світогляд. Серед інших, найбільшого впливу (та закріплення в подальшому статусу світових релігій) досягли буддизм та іслам. Сіддгартсі Гаутамі (Будді), засновнику буддизму, вдалося запропонувати революційний сотеріологічно-практичний спосіб позбавлення страждань (дукхи) через особливу методологію досягнення людиною особливого стану — нірвани, що дозволяє їй позбутися сансаристичних страждань. У своєму вченні, Сіддгартта зважав на те, що увесь світ є непостійним, мінливим і перебуває у сансаристичному онтологічному процесі, в якому усі свідомі істоти, після чергової смерті, кармічно перероджуються через структурну умову процесу переродження, так звану “авідью”, тобто “незнання”. Коли людина помирає, вона втрачає фізичне тіло, але прив’язаності свідомості лишаються. Без тіла вона не може реалізувати своїх потягів, а без просвітлення, яке неможливе без знання – усвідомлення Чотирьох Шляхетних Істин (відкриті Буддою) – людина кармічно набуває нового втілення, де усі попередні відбитки прив’язаностей наново формуються у

свідомості вже при зачатті (перенародженні). Чотири Шляхетні Істини включають пояснення того, що бажання викликають страждання та, відповідно, існує спосіб звільнення від бажань, так званий “Вісімковий Шлях” – практична медитативно методологія усвідомлення Чотирьох Істин та сансаристичного буття. Роль любові у буддизмі є сотеріологічно значущою як один із інструментів досягнення медитативної трансцендентної мудрості, що дозволяє досягнути нірвану. У світогляді Будди любов (метта) – це одна із вищих людських якостей і чеснот. Оскільки фундаментом для метти слугує добро, яке є не віддільне від любові, в буддійських джерелах та трактуваннях метта найчастіше зазначається як “любляча доброта”. Метта є “порятунком серця”, стан, коли людина повністю позбувається пристрастей (Пішель, 2024, с.142). Буддизм виділяє Чотири Піднесені Стани (свідомості) людини (брахмавіхари), також відомі як “Чотири Невимірні”: метта (любов або любляча доброта), каруна (співчуття), мудіта (співрадість або дружня радість) та уpekха (спокій). Атрибутами метти є “відсутність бажання володіти”, “відсутність Я”, “відсутність селективності та виключень”, “всеприймаюча, незалежно від розміру живого, близькості чи простору перебування (водного, земельного, повітряного)”; “любов є піднесеною шляхетністю серця, а також інтелектом, що знає, розуміє та готова допомогти”; “та любов, яка є силою та дає силу – є найвищою любов’ю”. (Nyānaponika Thera, 1999, p. 15). На основі герменевтично-аналітичних трактувань, можемо зробити висновок, що у буддійській традиції, любов у її вищій формі (метта) – це емпатійно-стабільний стан свідомості, звершений в результаті медитативного усвідомлення до стражденності світу та який співчутливо спрямований на власне та щастя всіх свідомих істот через наміри і дію за принципами безумовності, рівності та доброти, що є природними якостями такого стану. Еротична (чуттєва) любов не має особливого значення у буддійській традиції: більше того, вона є незначною і навіть шкідливою для досягнення нірвани. Разом з тим, повертаючись до морального кодексу раннього буддизму, спостерігаємо обов’язкову для чернечої общини заповідь “не торкайся чужої дружини”, що дещо виокремлює еротичну любов з-поміж інших.

Іслам, як і буддизм, набув статус світової релігії, і здійснив неабиякий вплив на аксіологічно-філософський світогляд людства. Віра в Аллага є центральним сотеріологічним ключем в ісламі. У мусульманському світогляді Мугаммед, передавши слово Аллага у Корані, уточнив існуючі християнські та юдейські Божественні книги, і власним прикладом та вченням задав практичний приклад праведного життя, що знайшов своє відображення у Сунні. Як і у християнстві, любов до ближнього є одним із провідних у мусульманському релігійному

контексті. Милосердність і любов є якістю, а не моральною складовою, вірянину ісламу: «Віруючі в своїй любові... подібні до тіла – якщо одна його частина хвора, то ціле тіло розділяє разом з нею безсоння і лихоманку» (Ібрагім, 1997, с.60). Ісламські вчення поширюються і на проблематику соціальної нерівності, роблячи особливий акцент на рівність серед народів: «Ми вас народами і племенами для того, щоб знали ви одне одного...» (Коран, 49:13). В Корані, серед інших, містяться аятти, в котрих є заклики до дружби та перебуванні лише з вірянами ісламу: «не оточуйте себе тими, хто не з-посеред вас... ненависть видна на вустах їхніх», «ви любите їх, але не вони не люблять вас», «якщо вразить вас лихо, то радіють вони» (Коран, 3:118-120). Також, Аллаг мовив не товаришувати з «Його ворогами»: «не беріть собі за спільників Моїх ворогів і ворогів ваших!» (Коран, 60:1). Зважаючи на герменевтично-контекстний зміст Священного Письма (Коран) та Священне Передання (Сунна), а також ісламське розуміння справедливості, бачимо, що любов мусульманина до ближнього шириться, як і у християнстві, навіть на ворогів: «Ви любите їх, а вони не люблять вас» (Коран, 3:119); «Ви зустрічаєте їх з любов'ю, тоді як вони не вірують у істину...» (Коран, 60:1) (Янішевський, 2025). Досконала любов у ісламі є сотеріологічною та неодмінно приведе мусульманина до спасіння, оскільки є богоугодною. Недосконала любов у ісламській традиції зумовлена неповним іманом, і в такому випадку саме богобоязність (страх) може замінювати любов як рушій сотеріологічного послуху. Іншим важливим рушієм, – наприклад, за відсутності страху попадання в пекло і намаганням повністю зрозуміти цінності Аллага та наслідувати Мугаммеда як людський ідеал, – саме воля, без додаткового внутрішнього відчуття натхнення чи страху, є одним із інших важливих рушіїв до сотеріологічного земного життя. Зважаючи на вищенаведені судження, можемо визначити, що досконала любов в ісламській традиції – це сталий благоговійний стан вдячної свідомості, зумовлений вірою в Аллага з ісламським розумінням світу та прийняттям Його й усього, що Він задумав (повний іман) з відповідною духовною необхідністю вираження такого стану через богоугодні, внутрішньо-соціальні діяння (шаріат), вчинені для та заради

Аллага як Вищого Сенсу. Любов еротична в ісламі, окрім психологічно-етичної ролі підтримки закоханих, відіграє одну із важливих ролей, покладених Аллагом на людство – розмноження на Землі задля уславлення Аллага: «Аллаг створив для вас із вас [чоловіків] самих дружин, і дав вам від ваших дружин синів та онуків...» (Коран, 16:72). Проте інтимний вияв еротичної любові, як і у християнстві, неможливий поза шлюбом, так як сексуальні відносини без шлюбу є «великий гріхом, який карається» (Хатхут, 2019, с.59).

Висновки.

Любов й кохання у східній філософській традиції посідає визначне місце у формуванні етичного простору людства, іноді й з врахуванням сотеріологічного аспекту (іслам, буддизм). Східна філософсько-релігійна традиція інтерпретація любові полягає у любові як особливого емпатійного стану свідомості, спрямованим не лише на особистісний, але й соціальний добробут, чим великою мірою відрізняється від західної концепції, де любов розглядається як увага до об'єктів любові, спрямованим на духовне зростання як себе, так і Іншого. Еротична любов (кохання) є більш вузьким випадком любові та не є наскрізною тематикою у східній традиції. Любов у східній традиції служить одним із способів трансцендентності людини над собою заради соціальної користі і мислиться як прояв модусу людяності задля досягнення соціальної гармонійності.

Перспективним буде холистичний аналіз та синтез філософій Сходу та Заходу з метою віднайдення найбільш істинного визначення та ролі любові й імплементації її принципів у етично-правовий вимір людини. Усвідомленість як спосіб зумовлення та плекання любові, в свою чергу, вимагає просвітництва аксіологічних цінностей любові не лише у філософсько-релігійному дискурсі та сімейному вихованні, але й як частина освітньої програми. Імплементація прикладів любові та пояснення її ролі починаючи із шкільної освіти допоможе розрізнити любов від інших сублімуючих її вимірів, а також роз'яснити важливість та потребу людяності у соціальній взаємодії задля гармонійного співіснування та індивідуального спірозвитку задля блага людства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бутко, Ю. Л. (2016). Духовні практики даосизму. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 19(2), 151-154. <https://doi.org/10.15421/1716038>
- Ібрагім, І. А. (1997). *Короткий ілюстрований путівник для розуміння ісламу* (2-ге вид.; М. Якубович, пер.). Darussalam.
- Книш, І. В. (2025). Сприйняття природи й екологічна етика в контексті «китайської мрії»: конфуціанство, даосизм, буддизм. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 52. <https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.11>
- Конфуцій. (2023). *Бесіди і судження (Луньюй)* (Т. Рожко, пер.). Арії.
- Коран. (2024). *Коран: переклад смислів українською мовою* (М. Якубович, пер.). Середняк Т. К.
- Лао-цзи. (2024). *Дао Де Цзін. Книга про шлях та силу* (Л. Дудченко, пер.). Арії.
- Магеря, О. П. (2014). Феномен любові: релігійно-етичний аспект. У *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету* (с. 145-147). Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6908/Mageria.pdf>

- Муляр, В. І. (2019). Тема гармонії у філософії Конфуція. *Гілея: науковий вісник*, 140(1, ч. 2), 50-53. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_140%282%29_13
- Пішель, Р. (2024). *Будда. Його життя та вчення*. Арії. https://ariy.com.ua/internet_magazin/non_fiction/budda%2C_jogo_zhittya_ta_vchennya.html?utm_source=chatgpt.com
- Сакйонг Міпам Рінпоче. (2018). *Принцип Шамбали: відкриття прихованого скарбу людства* (пер. з англ.). Софія. https://www.yakaboo.ua/ua/princip-shambali.html?utm_source=chatgpt.com
- Суліменко, О. (2023). «Луньюй» Конфуція: концепція «благородного мужа». *Modern Engineering and Innovative Technologies*, 4(26-04), 10-17. <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2023-26-04-019>
- Хатхут, Х. (2019). *Розумне читання мусульманина*. ПП «Формат». https://umma.in.ua/ua/node/2198?utm_source=chatgpt.com
- Шамсутдинова-Лебедюк, Т. Н., & Ляльович, В. В. (2025). Ісламська сім'я як соціокультурний і духовний інститут. *Культурологічний альманах*, (3), 44-50. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.3.6>
- Шамшур, М. А. (2012). Концепт кохання в культурно-специфічному контексті картини світу китайського етносу. *Studia Linguistica*, 6, 132-137. <https://studia-linguistica.knu.ua/koncept-kohannja-v-kulturno-specifichnomu-konteksti-kartini-svitu-kitajskogo-etnosu/>
- Янішевський, О. (2024). Концептуальні підходи до розуміння любові до себе як основи самореалізації особистості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2(96), 136-144. [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2\(96\).2024.136-144](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2(96).2024.136-144)
- Янішевський, О. (2025). Любов до ближнього як імператив соціальної ненасильницької місії ісламу. *Вісник гуманітарних наук*, 8, 1-22. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15694639>
- Das, K., & Rao, T. S. S. (2022). Love, veritabily – A mélange of love, intimacy, attraction, and sensuality. *Journal of Psychosexual Health*, 4(3), 195-202. <https://doi.org/10.1177/263183182211021>
- Nyanaponika Thera. (1999). *The four sublime states (Brahmavihāra)*. Buddha Dharma Education Association Inc.

REFERENCES

- Butko, Y. L. (2016). Spiritual practices of taoism. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 19(2), 151-154. <https://doi.org/10.15421/1716038>
- Das, K., & Rao, T. S. S. (2022). Love, veritabily—A mélange of love, intimacy, attraction, and sensuality. *Journal of Psychosexual Health*, 4(3), 195-202. <https://doi.org/10.1177/263183182211021>
- Ibrahim, I. A. (1997). *Korotkyi iliustrovanyi putivnyk dlia rozuminnia islamu* (2-he vyd.; M. Yakubovych, Trans.). Darussalam.
- Khatkhut, Kh. (2019). *Rozumne chytannia musulmanyana*. PP "Format". https://umma.in.ua/ua/node/2198?utm_source=chatgpt.com
- Knysh, I. V. (2025). Spryniattia pryrody y ekolohichna etyka v konteksti "kytaiskoi mrii": konfutsianstvo, daosyzm, buddyzm. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*, 52. <https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.11>
- Konfutsii. (2023). *Besidy i sudzhennia (Lun'ui)* (T. Rozhko, Trans.). Arii.
- Koran. (2024). *Koran: pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu* (M. Yakubovych, Trans.). Seredniak T. K.
- Lao-tszy. (2024). *Dao De Tszin. Knyha pro shliakh ta sylu* (L. Dudchenko, Trans.). Arii.
- Maheria, O. P. (2014). Fenomen ljubovi: relihiino-etychnyi aspekt. In *Yednist navchannia i naukovykh doslidzhen – holovnyi pryntsyp universytetu* (pp. 145–147). Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova. <https://enpui.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6908/Mageria.pdf>
- Muliar, V. I. (2019). Tema harmonii u filosofii Konfutsiia. *Hileia: naukovyi visnyk*, 140(1, pt. 2), 50-53. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_140%282%29_13
- Nyanaponika Thera. (1999). *The four sublime states (Brahmavihāra)*. Buddha Dharma Education Association Inc.
- Pischel, R. (2024). *Budda. Yoho zhyttia ta vchennia*. Arii. https://ariy.com.ua/internet_magazin/non_fiction/budda%2C_jogo_zhittya_ta_vchennya.html?utm_source=chatgpt.com
- Sakyonh Mipam Rinpoche. (2018). *Pryntsyp Shambaly: vidkryttia prykhovanoho skarbu liudstva* (Trans. from English). Sofia. https://www.yakaboo.ua/ua/princip-shambali.html?utm_source=chatgpt.com
- Shamshur, M. A. (2012). Kontsept kokhannia v kulturno-spetsyfichnomu konteksti kartyny svitu kytaiskoho etnosu. *Studia Linguistica*, 6, 132-137. <https://studia-linguistica.knu.ua/koncept-kohannja-v-kulturno-specifichnomu-konteksti-kartini-svitu-kitajskogo-etnosu/>
- Shamsutdynova-Lebediuk, T. N., & Lialovych, V. V. (2025). Islamska sim'ia yak sotsiokulturnyi i dukhovnyi instytut. *Kulturolohichniy almanakh*, (3), 44-50. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.3.6>
- Sulimenko, O. (2023). "Lun'ui" Konfutsiia: kontseptsiia "blahorodnoho muzha." *Modern Engineering and Innovative Technologies*, 4(26-04), 10-17. <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2023-26-04-019>
- Yanishevskiy, O. (2024). Kontseptualni pidkhody do rozuminnia ljubovi do sebe yak osnovy samorealizatsii osobystosti. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 2(96), 136-144. [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalScien.2\(96\).2024.136-144](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalScien.2(96).2024.136-144)
- Yanishevskiy, O. (2025). Liubov do blyzhnogo yak imperatyv sotsialnoi nenasylnytskoi misii islamu. *Visnyk humanitarnykh nauk*, 8, 1-22. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15694639>

Does the Analysis of Explanations Belong to the Domain of Logic?

UDC 16:001.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172694>**Kulyk Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5581-7040>, prof.kulyk@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of this article stems from the fact that the question remains open among scholars as to whether the analysis of explanations falls within the domain of logic, traditionally defined as the science of correct arguments. In this context, it is especially important to determine whether explanations as such are capable of generating knowledge, or whether this capacity is connected with the presence of an argument. The purpose of the article is to substantiate the thesis that only those explanations which are connected with arguments and are capable of forming a justified true belief, that is, knowledge, belong to the domain of logic.

Among the results obtained in this study is, in particular, an argument for the thesis that successful arguments are characterized by the perlocutionary act of forming a justified true belief. It is also shown that explanations which neither contain an argument nor are accompanied by one do not provide justification and therefore cannot generate knowledge. The article argues against the position that explanations are self-sufficient as a source of knowledge. It is demonstrated that explanations can generate knowledge in three cases: (1) when they are accompanied by an inductive argument that appeals to the opinion of an epistemic authority; (2) when they take the form of an abductive argument; or (3) when they take the form of a deductive-nomological explanation. It is shown that explanations involving non-deductive arguments can provide only probabilistic truth, whereas deductive explanations yield necessary truth. It is also argued that the illocutionary act of explanation may coincide with the illocutionary act of argument, which calls into question the thesis of a principled distinction between explanations and arguments based on the criterion of the speaker's intention.

In conclusion, the article maintains that the analysis of explanations belongs to the domain of logic only insofar as explanations are carried out in the form of an argument or are accompanied by one. Logic does not study all aspects of explanation, but only those that directly concern its argumentative structure.

Keywords: explanation, argument, logic, philosophy of science, critical thinking, analytic philosophy, deductive-nomological explanation

Чи належить аналіз пояснень до предметного поля логіки?

Олександр Кулик*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність цієї статті полягає в тому, що серед дослідників залишається відкритим питання, чи належить аналіз пояснень до предметного поля логіки, якщо логіку традиційно визначають як науку про правильні умовиводи. У цьому контексті особливої ваги набуває з'ясування того, чи здатні пояснення самі по собі формувати знання, чи така здатність пов'язана з наявністю умовиводу. Метою статті є обґрунтування тези про те, що до предметного поля логіки належать лише ті пояснення, які пов'язані з умовиводами та здатні формувати обґрунтоване істинне переконання, тобто знання.

Серед отриманих в цій статті результатів, зокрема є аргументація тези, що вдалим умовиводам притаманний перлокутивний акт формування обґрунтованого істинного переконання. Також було показано, що пояснення, які не містять умовиводу і не супроводжуються ним, не забезпечують обґрунтованості та тому не можуть формувати знання. Обґрунтовано незгоду з позицією щодо самодостатності пояснення як джерела знання. Аргументовано, що пояснення можуть формувати знання як мінімум у трьох випадках: (1) коли вони супроводжуються індуктивним умовиводом з наведенням думки епістемічного авторитету, а також коли пояснення здійснюються (2) у формі абдуктивного умовиводу або (3) у формі дедуктивно-номологічного пояснення. Показано, що пояснення, які пов'язані з залученням недедуктивних умовиводів здатні забезпечити лише ймовірнісну істинність, тоді як дедуктивні – необхідну істинність. Також аргументовано, що ілокутивний акт пояснення може збігатися з ілокутивним актом умовиводу, що ставить під сумнів тезу про принципову відмінність пояснень та умовиводів за критерієм наміру тих осіб, які їх формують.

Як висновок, у статті показано, що аналіз пояснень належить до предметного поля логіки лише тією мірою, якою пояснення здійснюються у формі умовиводу або супроводжуються ним. Також зазначено, що логіка може досліджувати не всі аспекти пояснення, а лише ті, що безпосередньо стосуються умовиводів.

Ключові слова: пояснення, умовивід, логіка, філософія науки, критичне мислення, аналітична філософія, дедуктивно-номологічне пояснення

Introduction.

The question posed in the title of this article might be answered as follows: logic deals with the analysis of arguments, and explanations are not arguments; therefore, logic does not deal with explanations. Indeed, if we open a standard textbook on logic, we will not find a section devoted to the analysis of the structure or essence of explanations. However, as is well known, some explanations incorporate arguments into their structure (for example, the deductive-nomological explanation). Moreover, some logicians engage in the study of explanations, as there are scholarly works written by logicians that are devoted specifically to explanation.

Thus, we are faced with a question that merits careful clarification. Our working assumption is that only those explanations which are connected with arguments and are capable of forming a justified true belief, that is, knowledge, belong to the domain of logic. The purpose of this article is to test the truth of this assumption. To do so, we shall focus on the nature of the connection between explanations and what has traditionally been regarded as the subject matter of logic – arguments.

Before proceeding, however, it is necessary to clarify the terms that will be used in this study. As we have shown in our previous publication, there are many different views concerning the nature of logic (Kulyk, 2025), and it is important to indicate which of them we adopt. In understanding the domain of logic, this article relies on the views of Jaakko Hintikka, Roy Cook, and Baruch Brody. Hintikka describes it as follows: “It is reasonable to identify logic as the study of inferences and inferential relations” (Hintikka, Sandu, 2007, p. 13). A similar position is expressed by R. Cook: “Logic is the study of arguments, and the various methods of logic are used to investigate the structure of arguments and to classify them, in terms of their structure, into those that ought to be persuasive and those that ought not to be persuasive” (Cook, 2009, p. 174). Brody characterizes the domain of logic as “the study of the validity of different kinds of inference” (Brody, 2006, p. 547).

As for the meaning of the term “explanation,” there is likewise no consensus among scholars. For example, Carl Hempel and Paul Oppenheim emphasized that explanations answer “why?” questions (Hempel, Oppenheim, 1988). Bas van Fraassen developed this position as follows: “An explanation is not the same as a proposition, or an argument, or list of propositions; it is an answer. (Analogously, a son is not the same as a man, even if all sons are men, and every man is a son). An explanation is an answer to a why-question. So, a theory of explanation must be a theory of why-questions” (Van Fraassen, 1988, p. 137). At the same time, Wesley Salmon acknowledged that there are explanations that answer “what?” or “how?” questions; however, scientific explanations, in his view, always answer “why?” questions: “In some of the cases, we are asking what something means, or what is wrong with the car. In other cases, we

are asking how a mathematical proof goes, or how to get to the party. A request for a scientific explanation, in contrast, can always be reasonably posed by means of a why-question” (Salmon, 1984, p. 10). Michael Scriven, by contrast, argued that scientific explanations are not limited to answering “why?” questions, showing that they may also respond to other kinds of questions: “How can a neutrino be detected, when it has zero mass and zero charge?” is a perfectly good request for a perfectly standard scientific explanation. ‘What is it about cepheid variables that makes them so useful for the determination of interstellar distances?’ Likewise, the same can be said of suitable Which, Whither, and When questions” (Scriven, 1988, p. 51).

In our view, all of the interpretations of the essence of explanation mentioned above are of limited usefulness for the aims of this study. For our analysis, it is important to know not only which question an explanation answer, but also what it is. Therefore, in this article we shall employ, as a working definition, our own account: an explanation is an action aimed at eliminating epistemic uncertainty, as well as the result of that action expressed in an appropriate speech act.

In order to achieve the purpose of our study, we shall proceed as follows. First, we will examine whether the formation of knowledge constitutes a perlocutionary act both of explanation and of argument. Next, we will consider aspects of inference to the best explanation and of deductive-nomological explanation that are especially relevant to the topic of this article. Finally, we will conclude by analyzing which illocutionary acts are characteristic of explanations and of arguments.

Is the Formation of Knowledge a Perlocutionary Act of Both Argument and Explanation?

Peter Achinstein writes that a successful explanation provides its recipient with knowledge: “Since explaining involves an intention to render *q* understandable – where *q* is an indirect question – I shall be concerned with cases of understanding where *q* is also an indirect question. Such understanding I take to be a form of knowledge. One understands *q* only if one knows a correct answer to *Q* which one knows to be correct” (Achinstein, 1983, p. 23). Let us consider this issue more closely.

What is knowledge? According to the widely accepted definition, knowledge is justified true belief. We shall not engage here with the numerous debates concerning the necessity of introducing an additional fourth condition, although cases such as Russell’s clock (Russell, 1923, p. 170) or Gettier’s coins (Gettier, 1963) demonstrate that even the presence of all three conditions is not sufficient for something to count as knowledge. Let us confine ourselves to these three features – justification, truth, and belief – since their presence is indeed necessary in order to call something knowledge. If a person knows, that person must have the relevant belief; the belief must be true and justified.

Let us turn to speech act theory. John Austin pointed

out that depending on the effect produced by a locutionary act, we can distinguish various perlocutionary acts – convincing, persuading, deterring, surprising, misleading, and so forth (Austin, 1962, p. 108). What, then, is the perlocutionary act of a successful explanation? I propose to clarify this by comparing the perlocutionary act of a successful explanation with that of a successful argument.

First, every argument involves justification, since there is no argument in which a conclusion is present without premises. Second, arguments express a certain belief. A necessary structural element of any argument is its conclusion, which expresses a belief in the form of a proposition. Third, all arguments claim that their conclusion satisfies the condition of truth, although they secure this correspondence to different degrees. Only deductive arguments guarantee the necessity of the truth of their conclusion, whereas non-deductive arguments offer merely some degree of probability.

Thus, the perlocutionary act characteristic of successful deductive arguments is a justified necessarily true belief, whereas the perlocutionary act characteristic of successful non-deductive arguments is a justified probably true belief. As we can see, the perlocutionary act of arguments possesses precisely the three features – truth, justification, and belief – that are regarded as necessary conditions of knowledge. Can we therefore say that arguments are characterized by the perlocutionary act of forming knowledge? We can – provided that knowledge is understood as justified true belief.

Let us now turn to the perlocutionary act characteristic of explanation. The result of a successful explanation should be the elimination of epistemic uncertainty. A person who previously did not understand a certain issue, after receiving a successful explanation, comes to understand it clearly. Epistemic uncertainty arises when we find ourselves in a problematic situation – that is, a situation in which we need to determine what is happening, how we should evaluate it, and what we ought to do. Having received a successful explanation, we understand what is happening, how to approach the matter that concerned us, and what decisions should be made. The elimination of epistemic uncertainty is important in many spheres of human life, as it enhances the effectiveness of both thought and action (Kulyk, 2024).

However, as is well known, in order for an explanation to help in a given problematic situation, it is often sufficient that it produces a surrogate of knowledge – that is, some belief that enables effective action in that particular situation but is not true. For example, although the Ptolemaic worldview is not true, sailors relied on it successfully for centuries in navigation.

Nevertheless, if we speak not of any explanation but of a genuinely successful explanation, we should require that it be effective not merely in a specific situation, but in all possible problematic situations related to the issue it aims to clarify. Such a requirement ensures the truth of

the explanation, for only an explanation that is true will remain effective both in situations where minimal accuracy is required and in those where the demands for accuracy are maximal. Explanations based on the false Ptolemaic worldview were effective only for navigational tasks that did not require high precision; where high precision was required, they proved ineffective. Therefore, we shall assume that the hallmark of a genuinely successful explanation is not just any belief, but a true belief.

As we see, explanations provide two necessary conditions for knowledge – belief and truth. The third condition, justification, is more problematic. Wesley Salmon illustrated the presence of justification in arguments and its absence in explanations by means of the following example. He notes that both explanation and argument may answer a “why?” question, but they answer different kinds of “why?” questions. Explanations answer the question “Why did x occur?”, whereas an argument answers the question “Why should one believe that x occurred?” Thus, according to Salmon, “The function of the explanation is not to establish (or support) the truth of its conclusion; that is already presupposed when we accept it as a correct explanation” (Salmon, 1990, p. 7).

What is presented in an explanation is treated as a fact. If an argument proves something, an explanation often does not. In order for an expression to count as an explanation, it is not necessary that the speaker justify something by means of it. Yet it seems strange to claim that a person who receives an explanation does not thereby form knowledge. The entire educational system is built on the conviction that explanations are directly connected with the formation of knowledge. Where, then, does explanation obtain its justification?

To answer this question, let us consider a type of argument known as an inductive argument from epistemic authority. Such arguments have the following form:

1. A is a reliable epistemic authority concerning B.
2. A asserts that B.
3. Therefore, probably B.

A person who receives a convincing explanation from another person forms knowledge precisely because, in receiving the explanation, he or she constructs an argument of the form presented above. This process of adding the argument may occur semi-consciously; nevertheless, it must occur, for otherwise the explanation could produce nothing more than belief in the truth of the proposition. In the argument above, however, we find belief, justification, and truth (to the extent attainable in inductive arguments). Therefore, explanations can have knowledge as their perlocutionary act when they are supplemented by an argument.

For the probability of the truth of the conclusion in such an argument to be high, it is essential that the first premise appeal to an epistemic authority rather than to persons whose authority is based not on knowledge but on (1) power (deontic authority), (2) attractive personal

traits (attractive authority), (3) the number of people expressing the opinion (majority authority), or (4) mere respect (*ipse dixit*) (Zenker, Yu, 2020). The term “epistemic authority” is commonly used to designate individuals who are reliable sources of information in a particular domain (Zagzebski, 2012, p. 5).

In our view, there are only three types of situations in which appealing to an epistemic authority is genuinely appropriate. First, when a competent professional provides an explanation within his or her sphere of competence (for example, a gastroenterologist regarding diseases of the stomach). Second, when a scientist offers an explanation within the field of his or her research (for example, an astronomer concerning astronomical phenomena). Third, when an eyewitness provides an explanation of a situation he or she directly observed (for example, a witness to a robbery concerning the circumstances of that robbery). In all these cases, the speaker’s status as an epistemic authority is confirmed by the very act of being consulted for an explanation – if a person considers the speaker capable of providing an authoritative explanation, then for that person the speaker functions as an epistemic authority on that issue.

Of course, to achieve the highest possible degree of probability, it is preferable to appeal not to a single epistemic authority but to seek the consensus view of as many epistemic authorities as possible on the matter. For example, the probability of a true judgment concerning a patient’s illness is higher in a medical council than in a single physician. Nevertheless, even an appeal to the consensus of epistemic authorities does not guarantee truth, since an inductive argument from epistemic authority is not a deductive argument. Only a deductive argument claims the necessary derivation of a true conclusion from true premises.

Thus, knowledge can indeed be the perlocutionary act of explanation, but this occurs when justification is incorporated into the explanation. This is possible, for example, when the explanation is accompanied by an inductive argument from epistemic authority. There is also another possibility – when the explanation itself is carried out in the form of an argument. Let us therefore examine how explanation may take the form of an abductive argument and of a deductive argument.

Inference to the Best Explanation.

Inference to the best explanation, or abduction, is another type of argument that closely connects explanation and argumentation. Finnur Dellsén writes that this form of argument is characterized by a movement of thought from data to theory (Dellsén, 2024, p. 1). Gilbert Harman describes it as follows: “In making this inference one infers, from the fact that a certain hypothesis would explain the evidence, to the truth of that hypothesis. In general, there will be several hypotheses which might explain the evidence, so one must be able to reject all such alternative hypotheses before one is warranted in making the inference. Thus, one infers, from the premise that a

given hypothesis would provide a ‘better’ explanation for the evidence than would any other hypothesis, to the conclusion that the given hypothesis is true” (Harman, 1965, p. 89). Charles Sanders Peirce proposed the following schema for this form of argument:

1. The surprising fact, C, is observed;
 2. But if A were true, C would be a matter of course;
 3. Hence, there is reason to suspect that A is true
- (Peirce, 1960, p. 117).

Such arguments are possible on the assumption that the world is ordered, that causality operates within it, and that phenomena which appear surprising are not so by their nature, but only because of our lack of knowledge. It follows that (1) in order to understand the world, we must seek explanations that convince us that what appeared surprising is in fact lawful, and that (2) only such explanations are true.

In Peirce’s schema above, the first statement contains the explanandum, while the second and third statements concern the explanans and argue for its truth on the grounds that, if we accept the proposed explanans, the phenomenon to be explained moves from the class of the surprising to the class of the regular.

Let us consider inference to the best explanation using our own example:

1. Desdemona’s handkerchief is among Cassio’s belongings.
2. But if Iago had placed the handkerchief among Cassio’s belongings, then Desdemona’s handkerchief would be among Cassio’s belongings.
3. Therefore, probably, Iago placed the handkerchief among Cassio’s belongings.

As we can see, this type of argument does not allow us to guarantee the necessary truth of the conclusion. In this argument, as in any other non-deductive argument, the truth of the conclusion can have only a probabilistic character. Therefore, the process of selecting explanations – rejecting less adequate ones in favor of the best – acquires great importance (Millson & Straßer, 2019).

Let us consider which criteria are typically used to distinguish good explanations from bad ones: (1) completeness – whether the explanation is neither too broad nor too narrow; (2) consistency with already established truths; (3) internal coherence – an explanation must not contradict itself; (4) clarity – the explanation should not contain vague or ambiguous terms; (5) avoidance of circularity; and (6) explanatory power.

With regard to the first five criteria, they are, in our view, fully accessible to the tools of logic. Logic has developed methods for establishing (1) the completeness of definitions, (2) the consistency of definitions with established truths, (3) the internal coherence of definitions, (4) their clarity and unambiguity, and (5) the avoidance of circular definition. These methodological resources are equally applicable not only to the definiendum and definiens, but also to the explanandum and explanans.

As for the sixth criterion in the above list, its

implementation more naturally belongs to the tools of philosophy of science rather than to those of logic. Logic can hardly directly demonstrate whether a given explanation has substantially reduced the sense of surprise concerning the phenomenon to be explained, or measure whether the explanation has increased the probability of that phenomenon. Likewise, it would be unusual for logic to attempt to assess how many different phenomena an explanation accounts for by means of a proposed principle. Therefore, not all the criteria used to evaluate whether a given explanation is the best one belong to the domain of logic.

Deductive-Nomological Explanation.

According to Carl Hempel's conception, deductive-nomological explanation involves the "subsumption of a phenomenon under general laws" (Hempel, Oppenheim, 1988, p. 18), which, of course, requires a deductive argument.

As an example of deductive-nomological explanation, Hempel offered the following account of the fact that the part of an oar submerged in water appears bent to an observer:

1. Part of the straight wooden oar is submerged in water, and another part is in the air.
2. The law of refraction states that light changes direction when it passes from one medium to another of different optical density.
3. Water is an optically denser medium than air.
4. Therefore, when light passes from water (an optically denser medium) to air (a less dense medium), it refracts or bends.

The first three statements constitute the explanans, that is, "the class of those sentences which are adduced to account for the phenomenon" (Hempel, Oppenheim, 1988, p. 10). The first statement reports the empirical content, while the second and third state general laws. The fourth statement shows how the explanandum – "the sentence describing the phenomenon to be explained" (Hempel, Oppenheim, 1988, p. 10) – is derived from the explanans.

To assess the adequacy of such explanations, Hempel proposes four conditions: (1) the explanandum must be a logical consequence of the explanans; (2) the explanans must contain general laws, and these laws must genuinely be necessary for deriving the explanandum; (3) the explanans must have empirical content, that is, it must be, at least in principle, testable by experiment or observation; and (4) the sentences constituting the explanans must be true (Hempel, Oppenheim, 1988, p. 11).

With respect to the first two conditions, logic clearly possesses the appropriate tools. However, doubts arise regarding the third and fourth conditions. The issue is that logic addresses truth not in the context of its empirical verification. That task belongs to scientific methodology. Logic deals with the form of thought, focusing on how propositions relate to one another, rather than on how propositions correspond to empirical reality. Thus, logic

is concerned with the truth of arguments not in the aspect that pertains to empirical testing. The kind of truth that interests logic is whether a given form of argument allows or necessitates the derivation of a true conclusion from premises that are already true.

Let us, however, reconsider Hempel's deductive-nomological explanations. The term "nomological" in the name of this type of explanation indicates that the explanans must contain a law of nature. In other words, what serves as the basis of the derivation is not a fact requiring verification, but a scientifically established law taken as true. The phenomenon whose nature we seek to determine in deductive-nomological explanation is subsumed under the operation of this law. Once again, empirical verification is not required at this stage, because what is the case is precisely what we aim to establish in the argument by means of deduction, which bypasses direct empirical testing.

What, then, does Hempel mean when he formulates the fourth condition, stating that the sentences constituting the explanans must be true? Does he mean that they must be directly empirically verified, or simply that they must be true? It seems that he intends the latter. It is evident that in a well-grounded explanation the statements forming the explanans must satisfy a condition of factual correctness. In this respect, the requirement does not differ in principle from the demands logic makes of the components of arguments. Logic likewise requires that arguments employ true propositions. However, this does not imply that logicians themselves verify these propositions by means of measurements, experiments, or observations. Logicians say, for example, that given the truth of the premises, the truth of the conclusion of a deductive argument is necessary – but they accept the truth of the premises as a condition, not as something to be empirically established within logic itself.

Therefore, deductive-nomological explanation is carried out in the form of a deductive argument, and logic has the capacity to analyze in such explanations precisely those aspects that fall within the scope of its intellectual tools.

Illocutionary Acts Characteristic of Explanations and Arguments.

As we have shown above, explanations can generate knowledge only in those cases where they are accompanied by an argument or are carried out in the form of an argument. Otherwise, the condition of justification required for knowledge will not be satisfied. An explanation without justification is characterized by such a perlocutionary act as the formation of belief in something, rather than the formation of knowledge of something. As we have demonstrated, there are at least three types of arguments involved in explanations: an inductive argument appealing to the opinion of an epistemic authority, inference to the best explanation, and a deductive argument.

However, there is another question that must be

clarified: under what precise condition is an explanation accompanied by an argument? In our view, this occurs when the illocutionary acts of the given explanation and the argument coincide.

Irving Copi wrote that the difference between an argument and an explanation lies in the difference between the intentions of those who formulate them (Copi, 1986, p. 76). We do not agree with this view. In our opinion, the presentation of arguments and explanations may be an expression of one and the same intention. Of course, we do not claim that every argument is expressed with the same intention as an explanation. Let us clarify this issue with the help of speech act theory.

According to J. L. Austin, if a locutionary act is the uttering or writing of a meaningful linguistic expression, then an illocutionary act is the action we perform in uttering that expression (Austin, 1962, p. 108). For example, when we order someone to do something by means of a particular utterance, this constitutes a different illocutionary act from that performed when we use an utterance to make a request. Depending on the speaker's intention, we produce different illocutionary acts.

What action does a person intend to perform when offering an explanation? Such a person intends to explain something, that is, to make what is unclear clear and what is incomprehensible comprehensible. In analyzing explanation, Peter Achinstein introduces the following notation: "S" denotes some person, "q" expresses an indirect question (Q is the direct form of the question whose indirect form is q), and "u" is a sentence. According to Achinstein, S explains q by uttering u only if "S utters u with the intention that his utterance of u render q understandable by producing the knowledge, of the proposition expressed by u, that it is a correct answer to Q" (Achinstein, 1988, p. 201).

Does a person who constructs an argument have the same intention? Let us consider a situation of debate. Suppose the first disputant attempts to persuade the opponent by constructing an argument in such a way as to make the truth of his thesis evident to the opponent. Let the second disputant aim not so much at persuasion as at defeating the opponent in the debate, and therefore construct arguments in such a way that the opponent becomes confused and does not know how to respond. If we analyze this scenario, we can confidently say that the second disputant has an intention quite different from the one described above by Achinstein. But what intention does the first disputant have? It seems that his intention is the same as that of the person who offers an explanation – this disputant seeks to help the opponent understand something.

Thus, we disagree with Copi's claim that explanations and arguments are necessarily characterized by different speaker intentions. In some situations (though, of course, not in all), explanation and argument may be characterized by one and the same illocutionary act.

The presence of an intention to clarify something

is neither a necessary nor a sufficient condition for constructing an argument. Nevertheless, a person who constructs an argument may indeed have the intention of clarifying something. This appears to be the case when a person formulates a deductive argument that expresses a deductive-nomological explanation. It is also the case with inference to the best explanation. In these two kinds of argument, explanation and argument are characterized by the same illocutionary act – the person who formulates them seeks to clarify something.

Is the situation the same in the case of an inductive argument appealing to the opinion of an epistemic authority? In this case, the argument is not made by the one who formulates the explanation (as in the two previous cases), but by the recipient of the explanation. Yet even here, in constructing the argument, the same intention is present: to eliminate epistemic uncertainty, that is, to clarify something.

Therefore, in all the cases of argument and explanation we have analyzed, the same illocutionary act appears to be involved: when the explanation takes the form of a deductive argument (in deductive-nomological explanation), when it takes the form of inference to the best explanation, and when an inductive argument appealing to the opinion of an epistemic authority accompanies the explanation.

We are now in a position to answer the question posed in the title of our article. We maintain that those explanations which generate knowledge belong to the domain of logic. Since they either take the form of arguments or are accompanied by an argument, and the analysis of arguments belongs to the domain of logic. At the same time, we emphasize that logic need not analyze all aspects of such explanations, but only those aspects that directly concern the component connected with arguments.

Conclusions.

Thus, as we have shown, successful arguments are characterized by such a perlocutionary act as the formation of a justified true belief. That is, they are capable of generating knowledge. By contrast, those explanations that neither contain an argument nor are accompanied by an argument are not characterized by the perlocutionary act of generating knowledge. This is because they fail to secure the necessary condition for the formation of knowledge – namely, justification – offering only true belief. Therefore, our analysis casts doubt on the claim that explanations, taken by themselves, can have knowledge as their perlocutionary act.

At the same time, explanations may be accompanied by the construction of an argument. The analysis indicates that, when the recipient of an explanation constructs an inductive argument appealing to the opinion of an epistemic authority, the explanation acquires the feature of justification, thereby making possible the perlocutionary act of forming a justified true belief, that is, knowledge. However, since this type of argument is inductive, the

truth of the resulting belief will not be necessary but only probable.

Explanations may also generate knowledge when they are carried out in the form of an argument. We have demonstrated that an explanation may take the form of inference to the best explanation (an abductive argument) or the form of a deductive argument. If the explanation proceeds in the form of an abductive argument, its truth can only have a probabilistic character. By contrast, since deductive-nomological explanation proceeds in the form of a deductive argument, it is capable of securing the necessary character of its truth.

We have argued that arguments are involved in explanations when the illocutionary act of the argument coincides with the illocutionary act of the explanation. For this reason, we disagree with the position that the difference between an argument and an explanation

always consists in a difference of speaker intentions. In certain situations, explanation and argument may be characterized by one and the same illocutionary act. The presence of an intention to clarify something is neither a necessary nor a sufficient condition for constructing an argument. Nevertheless, a person who constructs an argument may indeed have the intention of clarifying something.

Accordingly, we have demonstrated that those explanations which generate knowledge belong to the domain of logic. Since arguments fall within the domain of logic, and explanations that generate knowledge either take the form of an argument or are accompanied by an argument, they too fall within that domain. At the same time, we have argued that logic need not analyze all aspects of such explanations, but only those aspects that directly concern arguments.

REFERENCES

- Achinstein, P. (1983). *The nature of explanation*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1086/289200>
- Achinstein, P. (1988). The illocutionary theory of explanation. In J. C. Pitt (Ed.), *Theories of explanation* (pp. 199–222). Oxford University Press.
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Clarendon Press. <https://archive.org/details/austin-how-to-do-things-with-words>
- Brody, B. (2006). Logical terms, glossary of. In D. M. Borchert (Ed.), *Encyclopedia of philosophy* (Vol. 7, pp. 533–560). Thomson Gale. https://archive.org/details/encyclopedia-of-philosophy_202009/Volume%207/
- Cook, R. (2009). *A dictionary of philosophical logic*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9780748631971>
- Copi, I. M. (1986). *Informal logic*. Macmillan Publishing Company. https://archive.org/details/informallogic0000copi_y1j2/mode/2up
- Dellsén, F. (2024). *Abductive reasoning in science*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009353199>
- Gettier, E. L. (1963). Is justified true belief knowledge? *Analysis*, 23(6), 121–123. <https://doi.org/10.1093/analys/23.6.121>
- Harman, G. (1965). The inference to the best explanation. *The Philosophical Review*, 74(1), 88–95. <https://doi.org/10.2307/2183532>
- Hempel, C. G., & Oppenheim, P. (1988). Studies in the logic of explanation. In J. C. Pitt (Ed.), *Theories of explanation* (pp. 9–46). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1086/286983>
- Hintikka, J., & Sandu, G. (2007). What is logic? In D. Jacquette (Ed.), *Philosophy of logic* (pp. 13–40). Elsevier. <https://doi.org/10.1017/S1079898600004327>
- Kulyk, O. (2024). Necessary conditions for critical thinking. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 27(2), 6–11. <https://doi.org/10.15421/172423>
- Kulyk, O. (2025). Logic and critical thinking: A conceptual relationship. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 8(2), 28–37. <https://doi.org/10.15421/342538>
- Millson, J., & Straßer, C. (2019). A logic for best explanations. *Journal of Applied Non-Classical Logics*, 29(2), 184–231. <https://doi.org/10.1080/11663081.2019.1591108>
- Peirce, C. S. (1960). Lectures on pragmatism. In C. Hartshorne & P. Weiss (Eds.), *Collected papers of Charles Sanders Peirce* (Vol. 5: Pragmatism and pragmaticism, pp. 13–133). Harvard University Press.
- Russell, B. (1923). *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. George Allen and Unwin Ltd. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.461169>
- Salmon, W. C. (1984). *Scientific explanation and the causal structure of the world*. Princeton University Press.
- Salmon, W. C. (1990). *Four decades of scientific explanation*. University of Pittsburgh Press.
- Scriven, M. (1988). Explanations, predictions, and laws. In J. C. Pitt (Ed.), *Theories of explanation* (pp. 51–76). Oxford University Press.
- Van Fraassen, B. C. (1988). The pragmatic theory of explanation. In J. C. Pitt (Ed.), *Theories of explanation* (pp. 136–155). Oxford University Press.
- Zagzebski, L. (2012). *Epistemic authority: A theory of trust, authority, and autonomy in belief*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199936472.001.0001>
- Zenker, F., & Yu, S. (2020). A new typology for arguments from authority. In *OSSA Conference Archive* (Vol. 7). <https://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/vol7/iss1/>

The Constitution of the Photographic Image in Consciousness: A Phenomenological Analysis in the Context of Edmund Husserl's Philosophy

UDC 165.62:[159.937.2:77.06/.08]

DOI: <https://doi.org/10.15421/172695>**Tkachuk Svitlana**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-7306-3764>, lanea.tkachuck@gmail.com

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. In the age of digital technologies, photographic images have become one of the leading forms of representing reality, recording experience, and constructing individual and collective memory. This gives rise to the need to study photographs as a specific form of experience that structures the perception of the world. Existing approaches to the analysis of photographs mainly focus on interpreting images as sign systems, tools of communication, or factors influencing the subject, while overlooking the conditions of possibility of photographic experience. The transcendental phenomenology of Edmund Husserl makes it possible to investigate photography as a specific phenomenon of consciousness, focusing on the modes of its givenness within consciousness. The aim of the article is to examine photography through the lens of Edmund Husserl's transcendental phenomenology.

Results. The article focuses on the study of photography as a phenomenon of the intentional experience of consciousness. It analyzes the differences between the perception of a thing and that of a visual image. The author identifies the peculiarities of the givenness of a photograph within the natural attitude and as a phenomenon. Through phenomenological reduction, the noematic structure of the perception of a photograph is established.

Conclusions. The author concludes that the experience of perceiving a photograph has a three – level structure, including the physical carrier, the image – object, and the image – subject. These levels are constituted through different acts of consciousness that are interconnected within the intentional act. The article demonstrates that the core of the noema of photography is the ideal image – object, through which consciousness establishes a representational relation to an original that is absent in the here and now. Thus, from the perspective of Edmund Husserl's phenomenology, photography appears as a specific form of re-presentation that combines the perception of a material carrier, the emergence of an image-object, and the intentional orientation toward an absent original.

Keywords: photography, phenomenology, Edmund Husserl, image, noema, noesis, intentionality

Конституювання фотографічного образу у свідомості: феноменологічний аналіз у контексті філософії Едмунда Гусерля

Ткачук Світлана

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація.

Актуальність. У добу цифрових технологій фотозображення стає однією з лідуючих форм репрезентації дійсності, фіксації досвіду та конструювання індивідуальної й колективної пам'яті. Таким чином, постає завдання вивчення світлин як специфічної форми досвіду, що структурує сприйняття світу. Наявні підходи до аналізу світлин переважно зосереджуються на інтерпретації зображення як знакової системи, інструменту комунікації або чинника впливу на суб'єкт, залишаючи поза увагою умови можливості фотографічного досвіду. Трансцендентальна феноменологія Е. Гусерля допомагає дослідити фотографію як специфічний феномен свідомості, зосередитися на способах її даності в свідомості. Метою статті є розгляд фотографії крізь призму трансцендентальної феноменології Едмунда Гусерля.

Результати. У статті автор зосереджує увагу на дослідженні фотографії як феномена інтенціонального досвіду свідомості. У роботі проаналізовано відмінності між сприйняттям речі та візуального образу. Автор визначає особливості даності світлин в природній настанові та в якості феномена. Завдяки феноменологічній редукції встановлено ноematicну структуру сприйняття світлин.

Висновки. У статті автор доходить висновку, що досвід сприйняття фотографії має тривірневу структуру, що передбачає фізичний носій, об'єкт – образ та суб'єкт – образ. Ці рівні конститууються різними схопленнями свідомості, які знаходяться у взаємозв'язку в межах інтенціонального акту. У статті показано, що ядром ноєми фотографії є ідеальний об'єкт – образ, через який свідомість встановлює репрезентативне відношення до відсутнього в моменті тут і тепер оригіналу, об'єкту зображення. Таким чином, фотографія крізь призму феноменології Е. Гусерля постає як специфічна форма ре-презентації, що поєднує сприйняття матеріального носія, появу образного об'єкта й інтенційне спрямування на відсутній оригінал.

Ключові слова: фотографія, феноменологія, Едмунд Гусерль, образ, ноєма, ноєза, інтенціональність

Вступ.

Упродовж XXI ст. із розвитком технічних засобів візуальна інформація, зокрема у вигляді фотографій, набуває все більшого поширення. Світлина зараз є й технічним артефактом, і художнім образом, і свідченням про певні події. Водночас завдяки своїй природі, що поєднує матеріальність та образність, фотографія стає предметом дослідження різних дисциплін: психології, семіотики, культурології, філософії тощо. Ці підходи розглядають фото як стимул до переживань, або як знакову систему, або як елемент комунікативних і соціокультурних практик. Разом із цим питання про те, як фотографія конститується свідомістю, залишається менш розробленим. Однією з можливих відповідей на це питання може стати аналіз фотографії через призму трансцендентальної феноменології Едмунда Гусерля. Феноменологія дозволить розглянути світлину не як об'єкт зовнішнього аналізу, а як феномен у структурі інтенціонального досвіду.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У вітчизняному інформаційному просторі є низка матеріалів, дотичних до феноменології фотографічного зображення, однак ця проблематика досі залишається недостатньо розробленою. Серед дослідників, які займаються цими питаннями, варто виділити О. Москвич. Зокрема, авторка спеціалізується на феноменології зображення в цифровому просторі (Москвич, 2014, 2024). Дослідниця зазначає, що медіа зараз є формою свідомісного досвіду, через яку постає реальність, і трансцендентальна феноменологія дозволяє це пояснити через інтенціональні та інтерсуб'єктивні структури свідомості, де об'єкти конститууються як «очевидні» феномени, незалежно від їхньої фізичної наявності (Москвич, 2014, с. 69). Також питань феноменології фотографії торкається О. Брюховецька. Аналізуючи модифікацію поглядів Ролана Барта на природу фотографії (перехід від семіологічної критики до феноменологічної концепції) авторка показує, що прискіпливий аналіз візуальних деталей світлини дозволяє перетворити суб'єктивне враження на об'єктивний доказ реальності подій (Брюховецька, 2025, с. 291).

Серед іноземних авторів варто виділити французького філософа Еммануеля Аллоа, який використовує феноменологічний підхід як інструмент, що дозволяє виявити іконічний надлишок зображення, який неможливо повністю перекласти мовою понять, але можна безпосередньо пережити в акті бачення (Alloa, 2021). Своєю чергою Андре Янсон застосовує концепції Е. Гусерля для аналізу медіаспоживання та повсякденного життя (Jansson, 2000). Зі свого боку Тімо Міеттinen пропонує феноменологічний підхід до культури як четверту альтернативу ліберальним, конструктивістським та марксистським теоріям культурних норм (Miettinen, 2022).

Оскільки метою роботи є розгляд фотографії

крізь феноменологію Е. Гусерля, акцент у статті зроблено саме на роботах німецького філософа. Для визначення шляху, яким свідомість сприймає зображувані предмети, використані роботи, як-от: «Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії» (Husserl, 1983), «Логічні дослідження» (Husserl, 2001), а також збірка текстів Гусерля «Фантазія, образна свідомість і пам'ять» (Husserl, 2005), де пояснено ключові поняття феноменології – інтенціональності, ноєзи та ноєми, а також розроблено аналіз образної свідомості.

Мета статті полягає у дослідженні фотографічного зображення крізь призму трансцендентальної феноменології Е. Гусерля.

Для досягнення цієї мети ми зосередилися на виконанні наступних завдань: 1) окреслити відмінність феноменологічного підходу до фотографії від психологічного та семіотичного; 2) визначити, чим відрізняється сприйняття речі від художнього образу; 3) визначити даність світлини в природній настанові; 4) здійснити феноменологічну редукцію фотографії; 5) визначити ноєму фотографії, тобто – як фото дається нам у свідомості.

Результати.

Перед тим, як розглянути фотографію як феномен, тобто як трансцендентальну очищену сутність (Husserl, 1983, р. XIX), визначимо, чим є світлина у природній настанові. Природна настанова – це позиція людини, де світ сприймається як самоочевидна даність, що реально існує (Husserl, 1983, р. 56). Її базовою рисою є упевненість в тому, що просторово – часовий світ є фактом, що існує незалежно від нас. Природну настанову можна розглядати як суміжність між інтенціональним актом та гілетициними даними – «матеріальним світом».

Під час сприйняття фотографії суб'єкт цілком розуміє, що перед ним – деяка реальність, відмінна від його нинішнього положення. Так відбувається, зокрема, завдяки рамкам, у які «закута» дійсність фотографії. Разом із цим світлина є певним фактом реальності, зафіксованим за допомоги технічного пристрою. Там можна розгледіти людей, пейзаж, споруди, предмети – залежно від жанру фото. Окрім цього, можна стверджувати, що світлина впливає на глядача якимось зі способів: чи то зображення апелює до переживань глядача, чи то саме зображення стає джерелом переживань. Разом зі здатністю розрізнити колір, перспективу, мистецькі характеристики світлини всі вище зазначені відомості є вихідними даними для подальшого аналізу.

Перед редукцією, що є переходом від природної настанови до трансцендентально – феноменологічної, визначимо, чим відрізняється феноменологічний аналіз фотографії психологічного та семіотичного.

Спираючись на «Логічні дослідження», ми можемо розрізнити психологічний зміст переживання зображення та його смисл. Споглядання фото

викликає певний психологічний досвід, що пов'язує зорові відчуття з емоціями, спогадами, асоціаціями. Ці переживання індивідуальні; вони здійснюються у межах природної настанови. Водночас існує смисл (значення), який залишається одним і тим же, незалежно від психологічних переживань глядачів. Тобто значення є ідеальною єдністю, яка може бути інтенційована багатьма різними актами сприйняття (Husserl, 2001, р. 70 -71). Цей смисл стане містком для ноєми – предмета у тому вигляді, в якому він усвідомлюється суб'єктом (Husserl, 1983, р. 214), яку ми виокремлюватимемо надалі, під час першого етапу феноменологічної редукції.

Головною різницею між феноменологічною та семіотичною інтерпретаціями фотографії є те, що у першому випадку в центрі будуть інтенціональні акти, у яких функціонують знакові системи, у другому – знак як елемент системи. Відповідно семіотичний підхід розглядатиме фотографію як набір знаків, які відсилають до референта. У феноменології нас цікавитиме, як знаки сприймаються свідомістю.

Разом із тим феноменологічне значення знаків надає певне поле для аналізу фотографії. У цьому контексті ми зосередимося на кількох поняттях на позначення знаків: знак – індикатор (Anzeichen) та вираження (Ausdruck). Функція знаків – індикаторів – оповіщувати про існування іншого об'єкта або стану справ (Husserl, 2001, р. 183). Однак він не має функції надавати значення. Між знаком – індикатором і референтом ми можемо не бачити безпосереднього зв'язку, однак віра в один факт мотивує нас вірити в інший. Тобто індикатор викликає перехід від одного факту до іншого шляхом асоціації. Гусерль наводить приклад, коли викопні рештки можуть свідчити про існування доісторичних тварин. За аналогією, фотографія як слід може слугувати вказівкою на те, що зображене існує, або оповіщувати про присутність суб'єкта в певний час у певному місці в просторі. У цьому контексті видно зв'язок «реальність фотографії» – «реальність фізична». Гусерль зазначає: «Якщо А викликає в уяві В, то обидві вони усвідомлюються не просто одночасно чи послідовно, зазвичай стає відчутною також їхній взаємозв'язок, завдяки чому одне вказує на інше, а останнє виступає як те, що належить першому» (Husserl, 2001, р. 187).

На його думку, формування співналежності в інтенціональних єдностях є роботою асоціативної функції. Ця відчутна співприналежність частин предметності є феноменальною єдністю. Такий аспект може стати полем для розмірковування про «документальність» фотографії, який ми поки не розглядатимемо. Для подальшої редукції, не можна зупинитися тільки на знаковій призмі, бо, застосувавши її, ми з впевненістю можемо сказати лише про асоціацію з часовою приналежністю й композиційною єдністю, і при цьому не пояснимо, як конститується образ фотографії у свідомості, і як

можна черпати інформацію навіть зі світлин, про які ми не знаємо геть нічого.

«Вираз» – це знаки, «одухотворені» інтенційним актом надання значення (Husserl, 2001, р. 188). Передаючи смисл через намір свідомості, він має значення, тому що певний суб'єкт створив його з метою комунікації. Фотографія по своїй суті не є знаком, безпосередньо сформованим свідомістю для передачі значення, також у самому фотозображенні відсутня первинна смислова інтенція, адже фотографія фіксує видиме, а потім піддається інтерпретації. Тому «вираз» не пасує для пояснення фотографії.

За концепцією Е. Гусерля, ноєма – «об'єктивний сенс» – має бути цілісною, тобто включати всі характеристики у випадку фотографії баченого об'єкта. До неї можна дістатися завдяки феноменологічному «епохе», завдяки якому ми «візьмемо в дужки» природну настанову.

Ми можемо стверджувати, що суб'єкт в інтенціональному акті споглядання фотографії оминає такі характеристики як безпосередня площина, де дано зображення, і охоплює її загальний сенс, переводячи атрибути технічного артефакту в модус неактуальності. Корелятом фотографії у свідомості міг би стати сюжет, адже це поняття зосереджує в собі, узагальнюючи, всі дані фотографії, як-от: фізичні об'єкти, час, форму. Але, згідно з концепцією Гусерля, ми не можемо розглядати фотографію або інші зображення як звичайну річ. У сприйнятті речі та зображення є різниця. Перше – це найпростіший досвід, де свідомість спрямована на певний об'єкт, який, даючися через свої профілі в досвіді, збігається із тим, на що спрямована свідомість суб'єкта. Цей об'єкт присутній для мене «особисто», тут і тепер. Водночас образний об'єкт постає чимось, що не зводиться ні до свого необхідного фізичного носія, ні до того, що він зображує. Дивлячись на фотографію чогось, безпосередньо присутнім є не сам об'єкт, а його зображення. Ми об'єкт «бачимо-в» образі. Сам зображений об'єкт не є для нас реально присутнім, його предмет лише мається на увазі через знімок. Сам по собі предмет залишається відсутнім. Це – сигнітивна інтенція, «порожня», яка лише вказує на об'єкт через знаки або символи, але не представляє його «особисто» (Husserl, 2001, р. 8).

За Гусерлем, сприйняття зображення має трирівневу структуру (Husserl, 2005, р. XLV). Ці рівні конститууються різними актами свідомості, але переплетені між собою в досвіді. Передусім йдеться про фізичний носій, що є реальною річчю, має просторові та часові координати, які свідомість охоплює за допомогою перцепції. Наступний рівень – об'єкт-образ. Це – все, що безпосередньо з'являється перед внутрішнім зором при спогляданні зображення – мініатюрні копії реальних об'єктів. Об'єкт-образ з'являється з певною силою та інтенсивністю сприйняття, «у плоті» (Husserl, 2005, р. XLVII). Він

конститується за допомоги спеціального схоплення (аппрегензії), що виокремлює об'єкт із сенсорного матеріалу. Водночас об'єкт-образ сприймається як неактуальний. Він «не існує» ні зовні, ані всередині свідомості як реальна одиниця, і по своїй суті є «ніщо». Ця нереальність конститується через конфлікт аппрегензій: об'єкт-образ суперечить фізичному субстрату та реальності, яка його оточує. Йдеться про те, що свідомість одночасно здійснює схоплення фізичного носія та зображеної фігури. Хоча образне схоплення тут домінує, сприйняття матеріалу також залишається, але стає «пригніченим». Окрім цього, об'єкт – образ суперечить субстрату. Наприклад, фігура зображена в русі, але свідомість «розуміє», що перед нею нерухомий матеріал. Тобто – субстрат анулює претензію образу на дійсність. Саме тому зображене сприймається як те, чого немає.

Окремим аспектом є суперечність об'єкта-образа актуальній реальності. Фотографія, як було зазначено, є обмеженим простором, Ідеальним світом, який має власні часові та просторові рамки, які не з'єднуються з речами за межами цих рамок (Husserl, 2005, р. XLVIII). Чому об'єкти не зливаються, адже в плані перцепції нічого не змінюється, коли ми споглядаємо фотографію на столі, на стіні чи через екран? Йдеться про два модуси буття – ідеальний світ зображення та реальний у звичайному сенсі слова.

Нарешті третім рівнем є суб'єкт-образ – саме те, що зображення репрезентує. Він конструється встановленням репрезентативного відношення, відношення зображення до оригіналу. Свідомість «бачить» суб'єкт в об'єкті – образі.

То що ж являється ноємою фотографії? Зважаючи на визначення ноєми, її ядром є об'єкт – образ, тобто те, що безпосередньо і справді з'являється. Вона характеризується «нульовістю» (вказує на відсутній суб'єкт), є ідеальним об'єктом (під час кожної ноєзи в свідомості схоплюється ідентична ноєма), має обмежений горизонт (на відміну від просторової речі, має лише один зафіксований аспект, одну наповнену інтенцію). Із фотографією ми вступаємо в поле репрезентації, де лежать образна свідомість та фантазія. Для образної свідомості характерне опосередкування через фізичний носій, у той час як фантазія є чистою, репродуктивною, уявою, що виникає у самій свідомості без фізичних чинників (Husserl, 2005, р. 20-21).

Із поняттям ноєми нерозривно пов'язана ноєза – складник психічного процесу, який характеризує його як «свідомість про щось» (Husserl, 1983, р. 205). Ноєзо – ноєматичний зв'язок являє собою кореляцію між багатшаровим актом свідомості та об'єктом і його способи явлення.

Образна свідомість є складною ноєзою, адже вона складається з трьох аппрегензій, кожна з яких конститує відповідний шар ноєми.

Зокрема, перший акт ноєзи, який можна назвати

перцептивним, спрямовується на фізичний носі зображення, конститууючи той як те, що існує в просторі. Надалі «імагінативна» ноєза завдяки сенсорним чуттям конститує об'єкт-образ, фігури на фото, що з'являється «як-ніби». Після цього ноєза, що відповідає за репрезентацію, наділяє об'єкт-образ функцією зображення, конститууючи в ноємі відношення до реальної особи, яка мислиться через зображення, але залишається відсутньою.

Саме переведення ноєзи в нейтральну установку – «епохе» – сприяє тому, що свідомість утримується від покладання реального існування об'єкта (Husserl, 2005, р. 689). Нейтралізація ноєтичного акту призводить до того, що ноєма фотографії постає як ідеальний об'єкт і залишається ідентичною для свідомості, незалежно від того, як часто ми відводимо погляд від фотографії, бо ноєза кожний раз «виноситься за дужки» різні природні обставини (Husserl, 2005, р. 235). Водночас ноєза поєднує речі, які ми бачимо, з тими, які маємо на увазі. Відтак, ноєза конструє ноєму, де акт визначає модальність буття та спосіб явлення зображення.

Висновки.

Отже, підхід трансцендентальної феноменології дозволяє проаналізувати фотографію не тільки як технічний артефакт або сукупність знакових систем, а передусім як феномен інтенціонального досвіду свідомості. На відміну від психологічного підходу, що зосереджується на індивідуальних переживаннях суб'єкта, та семіотичного підходу, що розглядає світлину як систему знаків, феноменологічний метод дозволяє зосередитися на дослідженні актів, які конституують зображення в свідомості. Під час дослідження встановлено, що сприйняття речі у свідомості є відмінним від сприйняття зображення, що викликано, зокрема тим, що світлина має фіксований ракурс – одну наповнену інтенцію.

Завдяки феноменологічній редукції вдалося відокремити природну настанову, у межах якої світлина сприймається як фрагмент реальності, від трансцендентально-феноменологічного розгляду. У результаті цієї операції вдалося показати, що досвід сприйняття фотографії має складну тривірневу структуру, що включає фізичний носій, об'єкт-образ та суб'єкт-образ. Ці рівні конститууються різними схопленнями свідомості, які знаходяться у взаємозв'язку в межах інтенціонального акту.

Аналіз показав, що ядром ноєми фотографії є об'єкт-образ – ідеальний неактуальний об'єкт, що з'являється у свідомості «у плоті», який водночас не претендує на реальне існування. Саме через об'єкт-образ свідомість встановлює репрезентативне відношення до зображеного предмета, який залишається по суті відсутнім. Образна свідомість зі свого боку постає як складна ноєза, що складається з трьох аппрегензій – перцептивного, імагінативного і репрезентативного актів, що формують ноєматичний

зміст фотозображення. Саме через ноезу поєднуються видимі речі із тими, які ми маємо на увазі, коли переглядаємо фотографію.

Таким чином, фотографія крізь призму феноменології Е. Гусерля постає як специфічна

форма ре-презентації, у якій поєднуються сприйняття матеріального носія, поява образного об'єкта й інтенційне спрямування на відсутній оригінал. Цей підхід дозволяє глибше зрозуміти спосіб формування фотографічного зображення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Брюховецька, О. (2025). У пошуках втраченого референта: трансформація підходу до фотографічного зображення у Ролана Барта. *Культурологічний альманах*. Вип. 1(13). 283-292 <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/558/521>
- Гусерль, Е. (2009). *Досвід і судження. Дослідження з генеалогії логіки*. (Перекл. з німецк. Вахтанг Кебуладзе). Київ: ППС. <https://lib.in.ua/126135-dosvid-i-sudzhennia-doslidzhennia-genealogii-logiky/>
- Гусерль, Е. (2022). *Картезіанські медитації*. (Перекл. з німецк. Андрій Вахтель). Київ: Темпора.
- Москвич, О. (2014) Феноменологія сучасної медіареальності: експлікація понять. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, (18), 68-73. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6340/1/9.pdf1.pdf>
- Москвич, О. (2024). Функції світлин в контексті медіатрансформацій у культурі та розвитку нейромереж. *Актуальні проблеми розвитку українського та зарубіжного мистецтва: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти: матеріали IX Міжнарод. наук.-практ. конф., с. Світязь Шацького району Волинської області*, 24-26 травня 2024 року/ Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк. 110-113. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=xWvBM94AAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=xWvBM94AAAAJ:0EnyYjriUFMC
- Alloa, E. (2021). *Looking through images: a phenomenology of visual media*. (Trans. by Nils F. Schott). New York: Columbia University Press. https://www.academia.edu/61013360/Looking_Through_Images_A_Phenomenology_of_Visual_Media_Columbia_University_Press_2021_?sm=b&rhid=39201846321
- Husserl, E (2001). *Logical Investigations*, V.1, (Trans. by J.N. Findley)., Routledge & Kegan Paul: London. <https://philpapers.org/archive/husliv.pdf>
- Husserl, E (2005). *Phantasy, image consciousness, and memory (1898-1925)*. (Translated by John B. Brough) Dordrecht: Springer Science & Business Media. <https://christianebailey.com/wp-content/uploads/2012/01/18343224-Husserl-Phantasy-Image-Consciousness-and-Memory-18981925.pdf>
- Husserl, E. (1983) *Ideas Pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy*. Book I. (Trans. by F. Kersten Martinus). Nijhoff Publishers: the Hague Boston Lancaster. <https://www.finophd.eu/wp-content/uploads/2018/01/Husserl-Ideas-First-Book.pdf>
- Jansson, A. (2000) A Matter of Attitude: Reflections on Phenomenology and Media Culture. *Nordicom Review*. Volume 21, Issue 2. 227-241. <https://scispace.com/pdf/a-matter-of-attitude-reflections-on-phenomenology-and-media-447lot2tc4.pdf>
- Miettinen, T. (2022). Phenomenology of Culture and Cultural Norms. *Contemporary Phenomenologies of Normativity*. <https://helda.helsinki.fi/items/0d2ec492-1d1c-44fa-bf5b-8b21d654816a>

REFERENCES

- Alloa, E. (2021) *Looking through images: a phenomenology of visual media*. (Trans. by Nils F. Schott). New York: Columbia University Press. https://www.academia.edu/61013360/Looking_Through_Images_A_Phenomenology_of_Visual_Media_Columbia_University_Press_2021_?sm=b&rhid=39201846321
- Bryukhovetska, O. (2025). In Search of the Lost Referent: The Transformation of the Approach to the Photographic Image in Roland Barthes. *Cultural Almanac. Issue 1* (13). 283-292. <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/558/521>
- Husserl, E (2001). *Logical Investigations*. V.1. (Trans. by J.N. Findley). Routledge & Kegan Paul: London. <https://philpapers.org/archive/husliv.pdf>
- Husserl, E (2005). *Phantasy, image consciousness, and memory (1898-1925)*. (Translated by John B. Brough) Dordrecht: Springer Science & Business Media. <https://christianebailey.com/wp-content/uploads/2012/01/18343224-Husserl-Phantasy-Image-Consciousness-and-Memory-18981925.pdf>
- Husserl, E. (1983) *Ideas Pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy*. Book I. (Trans. by F. Kersten Martinus). Nijhoff Publishers: the Hague Boston Lancaster. <https://www.finophd.eu/wp-content/uploads/2018/01/Husserl-Ideas-First-Book.pdf>
- Husserl, E. (2009). *Experience and Judgment. Investigations in a Genealogy of Logic*. (Trans. from German by Vakhtang Kebuladze). Kyiv: PPS. <https://lib.in.ua/126135-dosvid-i-sudzhennia-doslidzhennia-genealogii-logiky/>
- Husserl, E. (2022). *Cartesian Meditations*. (Trans. from German by Andrii Vakhtel). Kyiv: Tempora.
- Jansson, A. (2000) A Matter of Attitude: Reflections on Phenomenology and Media Culture. *Nordicom Review*. 21(2), 227-241. <https://scispace.com/pdf/a-matter-of-attitude-reflections-on-phenomenology-and-media-447lot2tc4.pdf>
- Miettinen, T. (2022). Phenomenology of Culture and Cultural Norms. *Contemporary Phenomenologies of Normativity*. <https://helda.helsinki.fi/items/0d2ec492-1d1c-44fa-bf5b-8b21d654816a>
- Moskvych, O. (2014). Phenomenology of Contemporary Media Reality: Explication of Concepts. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Eastern European National University*, (18), 68-73. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6340/1/9.pdf1.pdf>
- Moskvych, O. (2024). Functions of Photography in the Context of Media Transformations in Culture and the Development of Neural Networks. *Current Issues in the Development of Ukrainian and Foreign Arts: Cultural, Art Studies, and Pedagogical Aspects: Proceedings of the IX International Scientific-Practical Conference, Svityaz village, Shatsk district, Volyn region, May 24–26, 2024 / Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk*. 110-113. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=xWvBM94AAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=xWvBM94AAAAJ:0EnyYjriUFMC

Existential Experience and the Hermeneutic Logic of Hans Lipps

UDC 111.1:111.82

DOI: <https://doi.org/10.15421/172696>**Kulyk Andrii**Ph.D., Junior Research Fellow, <https://orcid.org/0000-0003-0977-7767>, kulykandry@gmail.com*H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

Within the horizon of the phenomenological tradition of the first half of the twentieth century, the figure of Hans Lipps (1903–1941) remains unjustly marginalized – despite the fact that his philosophical project is distinguished by conceptual independence and a heuristic potential that has not been exhausted to this day. The premature death of the thinker in the Second World War cut short the development of a system that had already begun to outline its own theoretical contours, distinct both from Edmund Husserl's transcendental phenomenology and from Martin Heidegger's fundamental ontology, with whom Lipps maintained a close intellectual dialogue.

At the center of Lipps's thought lies the question of how the human being discloses itself in language – not as a subject manipulating sign system, but as an existent that always already finds itself in the spoken, situationally conditioned word. His «hermeneutic logic» – a notion that acquires its full meaning only in the context of his writings – is not logic in the formal analytical sense. Rather, it is an attempt to reflect upon the structures of understanding rooted in the existential situation of the human being: in its mood, anxiety, resolve, and silence.

The relevance of engaging with Lipps's legacy in contemporary philosophical discourse is due, among other things, to the heightened interest in non classical forms of rationality, in the phenomenology of affectivity, and in the rethinking of the boundaries between logic, language, and being. Lipps's hermeneutic logic proves to be particularly significant here: it offers a rare combination of phenomenological rigor with attentiveness to concrete linguistic experience – precisely where traditional logic falls silent and existential ontology has not yet spoken. This article aims to reconstruct the key dimensions of Lipps's thought – with special attention to the interrelation between existential experience and hermeneutic logic – and to uncover their dialogical potential for contemporary philosophical problems of understanding and interpretation.

Keywords: Hans Lipps, hermeneutic logic, existential experience, philosophical hermeneutics, language, being, human being

Екзистенційний досвід та герменевтична логіка Ганса Ліппса

Кулик Андрій*Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ, Україна)*

Анотація.

У горизонті феноменологічної традиції першої половини ХХ століття постать Ганса Ліппса (1903-1941) залишається несправедливо маргіналізованою попри те, що його філософський проєкт відзначається концептуальною самостійністю та евристичним потенціалом, який не вичерпано й донині. Передчасна загибель мислителя у Другій світовій війні обірвала розробку системи, що вже встигла окреслити власні теоретичні контури, відмінні як від трансцендентальної феноменології Едмунда Гусерля, так і від фундаментальної онтології Мартіна Гайдегера, з яким Г. Ліппс перебував у тісному інтелектуальному діалозі.

Центральним вузлом думки Г. Ліппса є питання про те, яким чином людина виявляє себе у мові – не як суб'єкт, що оперує знаковими системами, а як існуюче, котре завжди вже знаходить себе у вимовленому, у ситуативно зумовленому слові. Його «герменевтична логіка» – поняття, що набуває повного змісту лише в контексті його праць, не є логікою у формально-аналітичному розумінні. Це, радше, спроба осмислити структури розуміння, вкорінені в екзистенційній ситуації людини: у її настрої, тривозі, рішучості й мовчанні.

Актуальність звернення до спадщини Г. Ліппса в сучасному філософському дискурсі зумовлена, зокрема, загостреним інтересом до неklasичних форм раціональності, до феноменології афективності та до переосмислення меж між логікою, мовою й буттям. Герменевтична логіка Г. Ліппса виявляється тут особливо актуальною: вона пропонує рідкісне поєднання феноменологічної строгості з увагою до конкретного мовленнєвого досвіду – саме там, де традиційна логіка замовкає, а екзистенційна онтологія ще не говорить. Дана стаття ставить за мету реконструювати ключові виміри ліппсівської думки – з особливою увагою до взаємозв'язку між екзистенційним досвідом і герменевтичною логікою – та виявити їхній діалогічний потенціал щодо сучасних філософських проблем розуміння й інтерпретації.

Ключові слова: Ганс Ліппс, герменевтична логіка, екзистенційний досвід, філософська герменевтика, мова, буття, людина

Вступ.

Ганс Ліппс – філософ-феноменолог, якого сьогодні незаслужено забуто, – належить до тих мислителів, що прокладали власний шлях між двома великими традиціями: гайдегерівською аналітикою Dasein і філософією мови. Працюючи спочатку в Геттінгені, а пізніше у Франкфурті, він розробив те, що сам назвав «герменевтичною логікою» – оригінальну філософію мови, що спирається на здобутки «Буття і часу» Мартіна Гайдегера, але не зводить мовленнєву поведінку до онтологічної структури турботи, а досліджує її в усій конкретності живого вживання.

Відправною точкою для Г. Ліппса є не мова як система, а мова як вчинок: конкретне висловлювання, в якому щось здійснюється – обіцянка, наказ, прохання, звертання, освідчення тощо. Саме в цій увазі до мовленнєвих феноменів у їхній екзистенційній укоріненості його дослідження випереджають як пізнього Людвіга Вітгенштайна з його поняттям мовних ігор, так і теорію мовленнєвих актів Джона Остіна та Джона Серля. Герменевтична логіка Г. Ліппса є, отже, не лише філософією мови – вона є водночас філософською антропологією: спробою зрозуміти людину через те, як вона говорить, до кого звертається і що здійснює своїм словом.

Дослідження екзистенційного досвіду та герменевтичної логіки Ліппса є актуальним як у загальнофілософському, так і у вітчизняному науковому вимірі – і відповідає на реальну потребу у глибшому осмисленні тих зв'язків між мовою, існуванням і розумінням, що визначають саму природу людської присутності у світі.

Метою цієї статті є дослідити екзистенційний вимір герменевтичної логіки Г. Ліппса – показати, як його аналіз мовленнєвої поведінки розкриває глибинні структури людського існування і в чому полягає актуальність його думки для сучасної філософії мови і феноменології.

Аналіз попередніх досліджень. Попри очевидну оригінальність і філософську значущість спадщини Г. Ліппса, стан її дослідження залишається вкрай нерівномірним. Одним із небагатьох дослідників, що спеціально звернулися до порівняльного аналізу філософії мови М. Гайдегера і Г. Ліппса, є А. Гюбнер – автор праці «Існування і мова: роздуми про герменевтичну концепцію мови Мартіна Гайдегера і Ганса Ліппса» (Hübner, 2001). Ця робота є однією з небагатьох, що системно розглядає герменевтичну логіку Г. Ліппса не ізольовано, а в діалозі з гайдегерівською традицією – показуючи як точки перетину, так і суттєві відмінності між двома мислителями у підході до мови, існування і розуміння.

А. Верчінський у праці «Existential hermeneutics: розуміння як спосіб буття-у-світі» розгортає концепцію «герменевтичного існування» (Wierciński, 2019) спрямованого на плекання практичної мудрості в людському житті, стверджуючи, що розуміння є не

лише однією зі здатностей людини, а способом буття-у-світі. М. Флайшер у «Герменевтична антропологія: Платон, Арістотель» (Fleischer, 1976) досліджує герменевтичні виміри античної антропології – від Еросу і природи душі до діалектики і політичного буття людини.

Українська дослідниця О. Юркевич в монографії «Герменевтична логіка» (Юркевич, 2018) пропонує мереологічний підхід до герменевтичної логіки – досліджує логічні форми (поняття, судження, умовиводи тощо), в яких структуруються гуманітарні предмети. Заслугове на увагу також стаття І. Руснака «Методологічний потенціал герменевтичної логіки» (Руснак, 2014) в якій досліджується становлення герменевтичної логіки у світлі настанов В. Дільта та його послідовників. Серед українських дослідників особливого значення набуває А. Богачов – автор праць «Досвід і сенс» (Богачов, 2011) та «Онтологія розуміння» (Богачов, 2021). Попри широке охоплення герменевтичної традиції і безсумнівний внесок у розвиток герменевтики в Україні, його праці, як і роботи С. Квіта, В. Кебуладзе, Т. Лютого, А. Бакреу, В. Дубініної, О. Дрожанової, Н. Шакуна та інших, зосереджені переважно на гадамерівській, гайдегерівській та рікерівській лінії, але не приділяють окремої уваги герменевтичній логіці та екзистенційній антропології Г. Ліппса. Це підтверджує, що пропонується розвідка заповнює реальну лакуну у вітчизняній філософській думці.

Виклад основного матеріалу.

Герменевтична логіка Г. Ліппса народжується на перетині трьох великих інтелектуальних традицій – феноменології Е. Гусерля, філософії життя В. Дільта та екзистенційної аналітики Dasein М. Гайдегера. Саме ця потрібна укоріненість визначає оригінальність ліппсівського підходу: він не просто переносить гайдегерівські категорії на ґрунт філософії мови і не обмежується дільтаєвською логікою психічного життя, а розробляє самостійну концепцію, в якій феноменологічна увага до живого досвіду, герменевтична чутливість до смислу і екзистенційна укоріненість у бутті-у-світі постають як єдине ціле. Саме ця синтетична позиція робить герменевтичну логіку Г. Ліппса явищем, що не зводиться до жодної з цих традицій окремо – і водночас є немислимою без кожної з них.

Відправною точкою для Г. Ліппса є проста, але важлива теза: людина говорить. Мовлення – це не лише засіб комунікації і не просто породження звуків за допомогою голосу. Це спосіб, у який людина здійснює своє буття-у-світі: звертається до іншого, обіцяє, заперечує, питає, наказує. Саме в цих конкретних мовленнєвих актах – у їхній живій ситуативності, а не в абстрактних логічних схемах – розгортається те, що Г. Ліппс називає герменевтичною логікою (Lipps, 1976, W.II).

Для розуміння цієї концепції необхідно

розглянути її в трьох взаємопов'язаних вимірах. Перший – екзистенційний: яке місце займає мовлення в структурі людського існування і як воно пов'язане з гайдегерівською аналітикою Dasein. Другий – герменевтичний: як Г. Ліппс переосмислює поняття розуміння і тлумачення в контексті живого мовленнєвого досвіду – на відміну від класичних герменевтичних моделей Ф. Шлейєрмахера і В. Дільта. Третій – антропологічний: що герменевтична логіка говорить про людину як істоту, що конститує себе через слово, звертання і відповідь.

Отже, як пише А. Гюбнер: «Людина говорить. Говоріння є діяльністю, способом поведінки, тобто способом, у якому люди можуть здійснювати власне існування» (Hübner, 2001, s. 11). Мова – це не просто одна з можливих форм людської поведінки. Вона вирізняється серед інших тим, що відкриває людині простір, недоступний жодній іншій дії. Більшість інших форм поведінки пов'язують нас із речами безпосередньо: ми торкаємося предметів, взаємодіємо з ними, як, наприклад, під час прогулянки на велосипеді, коли тіло відчуває рух, транспорт і вітер. Мовлення ж, на перший погляд, є лише породженням звуків голосом. Але його сила полягає не в самих звуках, а в тому, що вони здатні означати. Завдяки слову людина може виходити за межі конкретного й говорити про будь-що: про те, що присутнє тут і тепер, про те, що відсутнє, про абстрактне чи навіть вигадане. Мова дозволяє не лише описувати речі, а й звертатися до іншої людини, робити себе зрозумілим, повідомляти, обіцяти чи наказувати. У цьому полягає її винятковість: вона перетворює звук на міст між людиною та світом.

Коли людина говорить, вона водночас звертається і до речей, і до інших людей. Усяке висловлювання має спрямованість, воно завжди стосується чогось, тому мовлення можна розуміти як «інтенційну форму поведінки» (Lipps, 1978). Мова є тим середовищем, яке робить таке ставлення можливим. Але як саме слова, що є лише звуками, можуть виконувати цю роль? Річ у тім, що значення, яке вони несуть, визначає їхню силу. Самі по собі слова мало що означають; вони стають дієвими лише тому, що мають зміст. Значення вирішує, що можна зробити за допомогою певного слова, а слово виступає лише носієм цього змісту. Тому коли ми питаємо, чому мова дозволяє людині поводитися щодо чогось, то насамперед слід розглянути, яку роль відіграє значення у мовленнєвій дії. Інакше кажучи, якщо мовлення є способом людської поведінки, а мова – середовище, що робить її можливою, тоді потрібно зрозуміти, як саме значення пов'язане з людським ставленням до світу.

Тому, на думку А. Гюбнера, «мова у сенсі здійснення мовленнєвих висловлювань, є засобом упорядкування життя і тому визначальним чинником людського існування» (Hübner, 2001, s. 17). Це здійснення відбувається в принципово

інтерсуб'єктивному контексті. Саме тому Г. Ліппс розглядає значення слова крізь призму діалогу: слово, яке прозвучало, є незамінним і не може бути усунутим (Lipps, 1976, W.II). Його сенс завжди вплетений у конкретну ситуацію мовлення, і від цього контексту його неможливо відокремити. Тому значення не можна звести до простої, формально описуваної дефініції. У самому акті мовлення вже реалізується відношення до реальності, яке передуює будь-якому аналізу й лежить в його основі. Оскільки типовий ужиток слова можна встановити лише постфактум, філософія мови Г. Ліппса набуває характеру герменевтичного пошуку.

М. Гайдегер, так само як і Г. Ліппс розглядають мову як конкретну форму людської поведінки, яку неможливо звести до абстрактного поняття, відірваного від практики мовлення. У цьому вони продовжують традицію філософії мови, що бере початок від Й. Г. Гамаана, Й. Г. Гердера та особливо В. фон Гумбольдта, який наголошував на вирішальному значенні мови для відношення людини до світу й заперечував можливість розглядати її як замкнену систему (Humboldt, 1986). Для нього мова визначається насамперед через її живе здійснення – те, що сьогодні називають перформативністю.

Її сутність невіддільна від акту мовлення. М. Гайдегер і Г. Ліппс поєднують цей гумбольдтівський підхід із власними концепціями, перебуваючи під впливом Е. Гусерля та В. Дільта. Вихідною точкою для них стає феноменологія Е. Гусерля, але саме радикальне прийняття його заклик «До самих речей!» приводить Г. Ліппса до відходу від гусерлівської теорії свідомості. Звернення ж до дільтаївської герменевтики життя дозволяє обом мислителям – незалежно один від одного – переосмислити феноменологію як герменевтику.

Цікаво, що Г.-Г. Гадамер наголошував на впливі феноменології Е. Гусерля та фундаментальної онтології М. Гайдегера на формування думки Г. Ліппса. У передмові до його праці засновник філософської герменевтики підкреслював інтелектуальну близькість Г. Ліппса до інших мислителів: «“Das In-Wirklichkeit-Sein” – буття-в-дійсності – не просто функціонує як аргумент істини в сублімованому сенсі, що конституційований у сфері чистої свідомості. Ніби автономний розум був щойно вставлений у жорстоку реальність. Можна продовжувати мотиви Н. Гартмана («Метафізика пізнання», 1921), якого він не цитує; М. Шелера («Форми знання і утворення», 1925), якого він цитує, і можна впізнати М. Гайдегера, якого він тоді ще не міг цитувати» (Lipps, 1976, W.I, s. IX). Водночас Гадамер не зазначав, що окремі ідеї Ліппса він сам використав у власній головній праці з філософської герменевтики – Істина і метод.

У межах даної статті, ми дамо визначення поняттю філософська герменевтика як методу. Філософська герменевтика – це філософська дисципліна, що досліджує природу, умови і

структури розуміння як такого. На відміну від інших герменевтик – біблійної, юридичної, літературної, – які розробляють правила тлумачення конкретних текстів, філософська герменевтика ставить питання більш фундаментальне: що взагалі означає розуміти? Як можливе розуміння між людьми, між епохами, між культурами? (Gadamer, 1975).

Ф. Шляйєрмахер першим перетворив герменевтику із сукупності практичних правил на філософську теорію – він шукав умови розуміння будь-якого тексту і будь-якої людини (Schleiermacher, 2018). В. Дільтай зробив наступний крок: герменевтика стала для нього методологічним фундаментом наук про дух – способом пізнання людського життя, вираженого в текстах, діях, інституціях (Dilthey, 2024). Як зазначає А. Багачов: «У XIX столітті виникає універсальна герменевтика – філософська теорія, що визначає умови розуміння сенсу взагалі» (Багачов, 2021, с. 27). М. Гайдегер здійснив радикальний поворот: розуміння перестало бути методом пізнання і стало самим способом буття людини у світі. Г.-Г. Гадамер розвинув цю інтуїцію у своїй фундаментальній праці «Істина і метод» – показавши, що розуміння завжди відбувається в «злитті горизонтів» між інтерпретатором і текстом, між традицією і сучасністю (Gadamer, 1975). Якщо філософська герменевтика в дусі Г.-Г. Гадамера займається передусім умовами і горизонтами розуміння – питаннями традиції, мови, історичності, – то герменевтична логіка Г. Ліппса йде в інший бік: вона зосереджується на конкретному мовленнєвому акті, на живому висловлюванні в ситуації, на тому, що людина робить, коли говорить. Це не теорія розуміння тексту, а феноменологія мовленнєвого існування.

Філософську герменевтику зазвичай розглядають як один із напрямів сучасної філософії, що бере свій початок у М. Гайдегера, і для деяких вона видається підозрілою. А. Багачов підкреслює: «Герменевтика – що первісно значить “тлумачення” – є передусім практикою, способом буття у світі» (Багачов, 2011, с. 12). Герменевтичною антропологією можна назвати його працю «Буття і час» та споріднені дослідження, які продовжують її ідеї (Fleischer, 1976). Водночас у цьому дослідженні висувається теза, що філософська антропологія за своєю суттю є герменевтичною і завжди такою була – у різних формах і підходах. Це означає, що людина як предмет філософії завжди вимагала герменевтичного мислення; там, де філософія відповідала на цю вимогу, вона досягала внутрішньо узгоджених результатів, а там, де намагалася уникнути її, наштотувалася на суперечності. Якщо ж довести, що філософське розуміння людини є по суті герменевтичним, то це відкриває новий вимір не лише для антропології як філософії, але і для розуміння самої людини. У цьому пункті герменевтичне та антропологічне питання збігаються.

У цьому контексті, Г. Ліппс розробляв свій мовно-філософський підхід, спираючись на визначення (Logos semantikos), яке Арістотель подає у трактаті «Про тлумачення»: «Усяке ж слово (речення) є таким, що щось означає» (Aristotle, 2004). На противагу традиційному перекладу Ф. А. Тренделенбурга – «Кожне мовлення служить для позначення» (Trendelenburg, 2012), – Г. Ліппс пропонує інтерпретувати це положення як акт «комусь щось позначити – у тому сенсі, що воно може навіть означати наказувати» (Lipps, 1977). Отже, сутність (Logos semantikos) у розумінні Г. Ліппса зводиться до того, що кожне висловлювання обов'язково щось позначає для певного адресата.

Це базове визначення, на яке спирається Г. Ліппс у своїх міркуваннях про мову, не слід розуміти так, ніби йдеться лише про комунікативну функцію. Німецький філософ прагне показати, що мову неможливо пояснити ані суто семантичної перспективи – як систему позначень, ані як абстрактне поняття, відірване від конкретного використання (Lipps, 1977). На відміну від логіки чи філософії мови, які трактують мову як описувану систему функцій, Г. Ліппс вибудовує герменевтичну логіку, виходячи з живого мовлення індивідуальних мовців у типових ситуаціях. Важливим є включення прагматичного виміру, проте його мисленню чужі жорсткі систематичні розрізнення на кшталт поділу між синтаксисом, семантикою та прагматикою.

У цьому підході проступає екзистенційний досвід: мова постає не як інструмент чи система, а як спосіб буття людини у світі. Вона є тим, що відкриває людині реальність і водночас вкорінює її у спільному житті (Kerkhoven, 2011). Саме тому мовлення не можна редукувати до формальних структур – воно завжди є актом існування, в якому людина виражає себе, вступає у стосунок з іншими та переживає власну присутність у світі. Ліппсова герменевтична логіка, таким чином, є не лише теорією мови, а й способом осмислення людського досвіду як екзистенційного діалогу.

Г. Ліппс ставить запитання про «людину» у напрямі, який слід розуміти крізь призму залученості. Це запитання не виражає зовнішнього чи зобов'язуючого інтересу до людини; навпаки, воно зачіпає її саму. Зачіпає те, до чого людина не була готова, те, що приходить несподівано й не дозволяє сховатися у сфері об'єктивних констатацій (Lipps, 1978). Людина не може бути підготовленою до такого запитання, адже її реальність не підлягає методичному опрацюванню чи сприйняттю з певного кута зору. Будь-який «кут зору» вже фіксує позицію, яка заплутує людину у попередніх рішеннях. Те, що людина спершу не готова до запитання про саму себе, впливає з її постійної заплутаності у власній основі, з неможливості вийти за межі власного кола. Тому неможливо остаточно визначити, «де саме

слід фіксувати людину», хоча й прагнуть досягти її «сутності». Запитання про «людину як таку» руйнує можливість говорити про «людей узагалі». Воно зачіпає, бо через власну залученість людина відкриває для себе неможливість знайти вихід. Саме тому Г. Ліппс ставить «запитання про людину, виходячи з апоретичної ситуації, адже її сутнісна конституція лишається для нього глибокою загадкою, що й робить його антропологічний підхід справді філософським» (Lipps, 1978, s. 22).

Г. Ліппс описує людей крізь призму життєвого досвіду, який спирається на пересічність їхньої поведінки (Lipps, 1978). Такий досвід не виникає з потрясіння, спричиненого запитанням про людину, а радше орієнтується у світі так, ніби люди й життя є чимось, у чому потрібно розбиратися. Він виявляється у передбачливості та розважливості, очікуючи від людей певних типових реакцій, але залишаючи їх у статусі «ще невідомо, хто це». Характеристика тут зводиться лише до того, що є типовим, і саме це дозволяє життєвому досвіду орієнтуватися. У байдужості до питання «хто це є» проявляється його відстороненість від справжнього запитання про людину. Екзистенційний досвід не зустрічає людину як «хто» її буття, а має справу фактично лише із самим собою (Wierciński, 2019). Таке розуміння як розрахунок є радше пристосуванням, яке не починає з самої людини: вона тут не бере участі, навіть її зустріч не передбачена.

На відміну від життєвого досвіду, який розраховує на пересічність поведінки людей, практичне знання людей не зводиться до абстрактних очікувань. Воно бачить людину як співучасника чи супротивника, як конкретного індивіда, що діє у власних можливостях. Тут людина не постає як «типові люди», а як «хто» у своїй неповторності власного буття. Практичне знання оцінює окрему людину, і лише в подальшому досвіді виявляється, чи була ця оцінка правильною. Саме у включенні людини в дію її можливості стають досвідом: вони показують, до чого вона дійшла, де зупинилася, куди звернула. Це знання не є байдужим до «хто» людини, бо воно враховує її власну самореалізацію – те, що вона робить із себе, що може або повинна зробити. Тому практичне знання не зливає людину з масою, а дозволяє зустрічати її як індивіда, відкриваючи простір справжньої зустрічі.

Як підкреслює А. Гюбнер, герменевтична логіка покликана насамперед простежити наслідки того, що мовлення завжди вкорінене в екзистенційній ситуації (Hübner, 2001). Проблема значення не може розглядатися абстрактно чи лише крізь призму класифікації мовленнєвих актів; вона потребує врахування тієї конкретної ситуації, в якій слово набуває сенсу. Тому аналіз не може зупинятися на самому акті мовлення, а мусить охоплювати й контекст, що підтримує мовну поведінку. Г. Ліппс визначає програму своєї герменевтичної логіки так:

«Справді мовлене слово слід виразно привласнити у саморозумінні його здійснення» (Lipps, 1976, W.II, s. 11).

У цьому й полягає герменевтична логіка: вона не обмежується фіксацією типового чи загального, а прагне зрозуміти людину у її власних можливостях, у неповторному «хто». Герменевтичне знання завжди є зустрічно-подією, у якій відкривається сенс буття людини. Воно не є розрахунком чи пристосуванням, а діалогом, що дозволяє побачити людину як «людину світу», здатну вільно рухатися серед інших і водночас залишатися собою. Як точно зазначає О. Юркевич: «Логіка розуміння відповідає природній формі, що набувається людиною в життєвому досвіді, тобто ця логіка онтологічно обумовлена» (Юркевич, 2018, с.34). Таким чином, результатом розуміння є сенс. Тому «логіку гуманітарного пізнання представляє саме логіка сенсу» (Юркевич, 2018, с.36).

Між непроникністю ситуації та непроникністю людської екзистенції існує внутрішній зв'язок. Якщо М. Гайдегер вважав, що рішуче випередження дозволяє Dasein подолати власну незавершеність і стати доступним у цілісності (Heidegger, 1967), то Г. Ліппс категорично заперечував можливість такого «цілісного буття». Людина може передбачати свою смертність, але вона не здатна досягнути власний початок, адже не має влади над ним. Це означає, що уже-завжди-даність закинутості перешкоджає остаточному саморозумінню: кожне розуміння себе спирається на те, що вже сталося й не може бути відмінене. Тому існування не може бути зроблене прозорим чи остаточно поясненим; воно постає перед собою як відкрите питання. У цьому Г. Ліппс погоджується з М. Гайдегером: питання екзистенції може бути прояснене лише самим існуванням.

Г. Ліппс пише: «У спрямуванні моєї висловлюваності до дійсності, у тому, що сама дійсність може бути осмислена лише на ґрунті моєї в неї втягнутої екзистенції й прийнята як те чи інше, окреслюється діалектика істини. Тому замість того, щоб аналітично розгортати логіку як систему, її висловлювання слід розуміти рефлексивно. Це означає, що ті самоочевидності, які намагалися закріпити у так званих основоположних принципах, насправді залишаються прив'язаними до живого здійснення, яке лише згодом – у філософській логіці – може бути пояснене, тобто простежене назад до прихованих мотивів і осмислене в горизонті певної «ситуації», що задається логічною копулою» (Lipps, 1978, s.95). Це означає, що логіка не є лише аналітичним конструюванням, а має рефлексивний характер: вона повертає нас до тих прихованих мотивів і ситуацій, які роблять можливим саме мовлення. А отже, «герменевтична логіка, що належить до розряду неklasичних логік здатна подолати ті труднощі, які для класичної логіки є непереробними» (Руснак, 2014, с.102).

Висновки.

З герменевтичної перспективи тут відкривається важливий досвід: істина не є статичною, вона завжди набувається, бо виникає у зв'язку між висловленим і тим, що лишається невисловленим. Самоочевидності, які здаються «закріпленими» у принципах, насправді залишаються прив'язаними до живого процесу мовлення. Герменевтична логіка лише згодом може їх розгорнути, простежуючи їхнє походження у конкретних ситуаціях. Таким чином, істина постає не як об'єктивна даність, а як подія, що відбувається у зустрічі слова й дійсності. Це і є герменевтично-екзистенційний досвід: ми не володіємо істиною як системою, а завжди перебуваємо у процесі її розкриття, повертаючись до витоків нашої залученості у світ.

«Кожне судження є рішення» (Lipps, 1976, W.I, s. 34), - зазначає Г. Ліппс. На думку філософа, саме через судження «права життя» виходить за власні межі, і це стає фундаментальним чинником, що лежить в основі об'єктивної референції не лише мови, а й екзистенції. В епістемологічних роздумах Г. Ліппса підґрунтям тверджень виступає не об'єктивний стан речей, а ситуація, осмислювана як екзистенційна. Як пише Г. Ліппс: «Сутність людини – це те, за чим її «пізнають»» (Lipps, 1977, s. 16). Існування означає, насамперед –

бути присутнім і мати певні відношення. Існуюче – це «теперішнє», яке саме по собі визначається своєю присутністю. Г. Ліппс підкреслює, що минуле не втрачає своєї сутності лише тому, що його немає зараз, а теперішнє не гарантує наявності лише фактом свого існування. Події, які ми фіксуємо зараз, лише датовані в часі, і не обов'язково стикаються зі своєю природою виникнення. За його концепцією, звуки, кольори, смаки та інші явища існують лише тоді, коли хтось їх виявляє та класифікує – цей «хтось» є людина.

Г. Ліппс у своїх працях чесно і послідовно підкреслює, що мова не є лише інструментом передавання вже готових смислів, а первинним середовищем їхнього виникнення. Для нього висловлювання завжди вкорінене в конкретній ситуації життя, в екзистенційному досвіді, і несе в собі надлишок значення, який не вичерпується жодною формальною логікою. Саме тому розуміння не зводиться до відтворення змісту, а є подією співпричетності – входження у смислове поле, де сказане і неказане взаємно висвітлюють одне одного. У цьому сенсі істина постає як рухливий горизонт, що відкривається у мовленні, але ніколи не замикається в ньому остаточно.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Богачов, А. (2011). *Досвід і сенс*. Київ: Дух і Літера.
- Богачов, А. (2021). *Онтологія розуміння (Філософська герменевтика)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0057974.pdf>
- Руснак, І. (2014). Методологічний потенціал герменевтичної логіки. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць*. Вип. 706-707. Філософія. С. 99-103. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvchu_fil_2014_706-707_20.pdf
- Юркевич, О. (2018). *Герменевтична логіка*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. <https://dspace.nlu.edu.ua/items/9e18186b-7342-4f00-aab5-69127c3c3627>
- Aristotle. (2004). *On interpretation*. Kessinger Publishing.
- Dilthey, W. (2017). *Die Geisteswissenschaften – Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und ihrer Geschichte*. Books on Demand. https://books.google.com.ua/books/about/Einleitung_in_die_Geisteswissenschaften.html?id=iW0kDwAAQBAJ&redir_esc=y
- Fleischer, M. (1976). *Hermeneutische Anthropologie: Platon, Aristoteles*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Gadamer, H.-G. (1975). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Humboldt, W. von. (1986). *Schriften zur Sprache*. Berlin: Reclam.
- Hübner, A. W. E. (2001). *Existenz und Sprache. Überlegungen zur hermeneutischen Sprachauffassung von Martin Heidegger und Hans Lipps (Vol. 43)*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Kerckhoven, G. van, & Lipps, H. (2011). *Fragilität der Existenz. Phänomenologische Studien zur Natur des Menschen*. Freiburg: Verlag Karl Alber.
- https://books.google.com.ua/books?id=HzT1AwAAQBAJ&pg=PA7&hl=uk&source=gbv_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
- Lipps, H. (1976). *Untersuchungen zur Phänomenologie der Erkenntnis (Werke I)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1976). *Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik (Werke II)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1978). *Die menschliche Natur (Werke III)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1977). *Die Verbindlichkeit der Sprache (Werke IV)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Schleiermacher, F. E. D. (2018). *Hermeneutik und Kritik: mit besonders Beziehung auf das neue Testament*. HardPress.
- Trendelenburg, F. A. (2012). *Elementa logice Aristotelicae*. Nabu Press.
- Wierciński, A. (2019). *Existencia Hermeneutica. Understanding as the Mode of Being in the World (International Studies in Hermeneutics and Phenomenology, Vol. 11)*. Zürich: LIT Verlag.

REFERENCES

- Aristotle. (2004). *On interpretation*. Kessinger Publishing.
- Bohachov, A. (2011). *Dosvid i sens*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Bohachov, A. (2021). *Ontolohiia rozuminnia (Filosofska hermenevtyka)*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0057974.pdf>
- Dilthey, W. (2017). *Die Geisteswissenschaften – Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und ihrer Geschichte*. Books on Demand.
- https://books.google.com.ua/books/about/Einleitung_in_die_Geisteswissenschaften.html?id=iW0kDwAAQBAJ&redir_esc=y
- Fleischer, M. (1976). *Hermeneutische Anthropologie: Platon, Aristoteles*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Gadamer, H.-G. (1975). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Hübner, A. W. E. (2001). *Existenz und Sprache. Überlegungen zur hermeneutischen Sprachauffassung von Martin Heidegger und Hans Lipps (Vol. 43)*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Humboldt, W. von. (1986). *Schriften zur Sprache*. Berlin: Reclam.
- Kerckhoven, G. van, & Lipps, H. (2011). *Fragilität der Existenz. Phänomenologische Studien zur Natur des Menschen*. Freiburg: Verlag Karl Alber.
- https://books.google.com.ua/books?id=HzT1AwAAQBAJ&pg=PA7&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
- Lipps, H. (1976). *Untersuchungen zur Phänomenologie der Erkenntnis (Werke I)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1976). *Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik (Werke II)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1978). *Die menschliche Natur (Werke III)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Lipps, H. (1977). *Die Verbindlichkeit der Sprache (Werke IV)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Rusnak, I. (2014). Metodolohichniy potentsial hermenevtychnoi lohiky. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*, (706-707), 99-103. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvchu_fil_2014_706707_20.pdf
- Schleiermacher, F. E. D. (2018). *Hermeneutik und Kritik: mit besonders Beziehung auf das neue Testament*. HardPress.
- Trendelenburg, F. A. (2012). *Elementa logice Aristotelicae*. Nabu Press.
- Wierciński, A. (2019). *Existential Hermeneutics. Understanding as the Mode of Being in the World (International Studies in Hermeneutics and Phenomenology, Vol. 11)*. Zürich: LIT Verlag.
- Yurkevych, O. (2018). *Hermenevtychna lohika*. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University. <https://dspace.nlu.edu.ua/items/9e18186b-7342-4f00-aab5-69127c3c3627>

National Worldview and Value Orientations in Ukrainian Drama

UDC 130.2:821.161.2–2:792(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172697>**Matvieieva Kateryna**Ph.D. Student, Assistant, <https://orcid.org/0000-0002-9245-5373>, kmatieieva@ukr.net*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Ukrainian drama, born out of the nation's spiritual and cultural transformations, responds to the challenges of the times, reflecting historical collective memory, the values characteristic of the Ukrainian nation, ethnic archetypes, and contemporary issues.

The purpose of this article is to determine the significance of national drama within the context of Ukrainian dramatic theater.

Results. Ukrainian drama has been examined as the foundation of theatrical productions that represent the worldview and value orientations, as well as the behavioral models of the Ukrainian nation, serving as a component that influences the process of self-awareness in contemporary Ukrainian society.

Conclusions. Throughout the evolution of Ukrainian dramatic theater, the philosophy of national dramaturgy has reflected the worldview, values, contemporary issues, and ethnic characteristics of the Ukrainian people, which over time have crystallized into Ukrainian classics, brought to life on stage by directors of Ukrainian theaters. And the themes of Ukrainian classics, with the worldview values characteristic of the Ukrainian nation, resonate with audiences during various periods of sociocultural transformation, as confirmed by the author's statistical analysis of the repertoire of Ukrainian theaters in various regions of Ukraine (1920s–2023), and an analysis of the repertoire of Ukrainian drama theaters in February 2026. Based on the analyzed repertoire, the study identified Ukrainian classic plays that were most frequently staged in theaters in various directorial interpretations, as well as trends in contemporary Ukrainian drama. The results of the study revealed that national Ukrainian drama is a foundational and formative component of the cultural identity of Ukrainian dramatic theater, which, in turn, is one of the defining factors in the process of Ukrainian national self-awareness.

Keywords: philosophy, national drama, Ukrainian theater, cultural identity, repertoire

Національні світоглядно-ціннісні орієнтири в українській драматургії

Матвєєва Катерина*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Українська драматургія, породжена національно-духовними трансформаціями в суспільстві, є реактивною у викликах часу, що відображає історичну колективну пам'ять, характерні для етносу української нації цінності, етноархетипи й актуальну проблематику.

Мета статті – з'ясувати значення національної драматургії у вимірі українського драматичного театру.

Результати. Досліджено українську драматургію як основу театральної постановки, що репрезентувати світоглядно-ціннісні орієнтири, моделі поведінки етносу української нації як компонента, що впливає на процес самоусвідомлення сучасного українського суспільства.

Висновки. У процесі еволюції українського драматичного театру, філософія національної драматургії відтворювала світогляд, цінності, актуальну проблематику, етнічні особливості/ознаки українського народу, що з часом сформувались як українська класика, сценічне втілення якої реалізовували режисери українських театрів. І теми української класики з характерними для етносу української нації світоглядними цінностями відгукуються глядачам в різні періоди соціокультурних перетворень, що підтверджує авторське статистичне дослідження репертуару українських театрів різних областей України (1920-х – 2023 років), аналіз репертуару українських драматичних театрів у лютому 2026 року. На основі проаналізованого репертуару виявлено вистави української класики, що найчастіше йшли в театрах в різних режисерських інтерпретаціях, а також тенденції сучасної української драматургії. За результатами дослідження з'ясовано, що національна українська драматургія є основоположною й формотворчою компонентою культурної ідентичності українського драматичного театру, яка, своєю чергою, є одним із визначальних факторів у процесі самоусвідомлення української нації.

Ключові слова: філософія, національна драматургія, український театр, культурна ідентичність, репертуар

Вступ.

Етнічна культура сучасної України, початковим джерелом якої була колективна творчість українського народу визначає самобутність національної культури: способи поведінки та виробництва, суспільні установи, мову, етносимволіку, міфи, ритуали, художню творчість (Лісовий, 2016). У різні періоди культурно-історичного становлення української нації етнічна культура модифікувалась в результаті індивідуальної творчості в конкретних культурно-мистецьких напрямках згідно тогочасних соціокультурних процесів, залишаючись серцевиною національної культури, що несе в собі пракод етносу нації. Таким чином простежується взаємозв'язок «індивідуальна творчість – етнічна культура» у творенні сучасної української культури, що водночас виявляє культурну ідентичність національної культури й українського драматичного театру зокрема. Можемо припустити, що свідомо обирати, відчувати та органічно втілювати у творчості елементи етнічної культури здатні лише постаті з цілісно сформованою українською культурною ідентичністю. Важливо окреслити таку категорію творчих особистостей, яких можна віднести до когорти пасіонаріїв, тобто людей енергонадлишкового типу, новаторів, революціонерів, здатних змінювати буттєву реальність, «йти поперед свого часу». Саме завдяки такій здатності національно свідомих пасіонаріїв, на нашу думку, відбувається розвиток національної культури й світової загалом.

Звідси, можна вважати творчість основним інструментом збереження світоглядно-ціннісних орієнтирів етносу нації та зовнішньої модифікації етнокультури відповідно актуальної реальності, що може проявлятися у стані відкритості до світу, Всесвіту, при відчутті свободи й волі. Водночас, через творче проявлення людина реалізує свої таланти (самореалізація) й вивільнює внутрішні переживання (терапевтичний, відновлювальний ефект), і по завершенню отримує відчуття задоволення й щастя. Такий стан свідчить, що людина знаходиться «на своєму місці», віднайшла себе й своє призначення, свою споріднену працю (за Г. Сковородою). Суголосно філософії Г. Сковороди висловлює думку докторка мистецтвознавства, театрознавиця, культуролог, заслужена діяч мистецтв України, засновниця й керівниця Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса Н. Корнієнко: «Індивідуальність нарощується «відкритістю» до універсалізації, яка, тим самим, передбачає рух до духовних начал, єдино ізоморфних «невидимому» (Корнієнко, 2025, с.130). Українська філософія «<...> у своїй світоглядній ментальності скерована визначально на внутрішню людину, на духовне» (Корнієнко, 2025, с.137). Разом із тим, саме цілісний, духовно розвинений людині відкривається чуття творчої інтуїції, влучні комунікативні

способи донесення ідеї та й навіть можливість прогнозувати ймовірне розгортання подій, що може проявлятися і в драматургії. Таким чином, звертаємо увагу на значення духовного єства митця та його творчої інтуїції на результат творчості та в процесі формування культурної ідентичності українського драматичного театру загалом. Наразі мова не йдеться про драматургію, створену на замовлення влади для просування радянської ідеології, з меркантильних міркувань авторів тощо. У праці досліджується українська драматургія, автори якої були національно свідомими посталями, які творили українську культуру крізь призму особистісно сформованої української культурної ідентичності й глибину усвідомлення проблеми.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Халамендик В. Б. у праці «Історія розвитку української філософської думки: культурно-освітні аспекти» висвітлені етапи формування філософської думки й освіти етносу української нації крізь призму визначних постатей, зокрема й Т. Шевченка, І. Франка, Лесі України, твори яких вже стали класикою української драматургії й репертуарною культурною традицією українського драматичного театру. Автор зазначає, що «філософська проблематика утворюється передусім системою таких категорій, як життя та смерть, віра, надія, любов тощо» (Халамендик, 2009, с.134).

У монографії Матвєєвої К. В. «Культурні традиції в контексті еволюції українського драматичного театру» здійснено вибіркове статистичне дослідження репертуару українського драматичного театру з 1920-х до 2023 рр., з визначенням напрямків драматургії – українська класика, сучасна українська драматургія, іноземна драматургія, твори російських авторів (Матвєєва, 2023).

У монографії «Українська драматургія: крізь виміри часу (теоретичні та історико-літературні аспекти драми)» Хороб С. І. дослідив філософію українських драматургів XIX-XX ст. та особливості сучасної української драми 60-80-х рр. XX ст. Період української драматургії кінця 1980-х – початку 1990-х років автор характеризує новим відродженням української світоглядної культури, в тому числі й філософії (Хороб, 1999, с.136). Інша наукова розвідка Хороба С. І. «Українська модерна драма кінця XIX – початку XX століття (неоромантизм, символізм, експресіонізм)» присвячена модерністським системам художнього мислення (Хороб, 2002).

Н. Корнієнко розглядала театр, український зокрема, як стратегічне мистецтво, феномен культури, що трансформує навколишню дійсність, і в межах дослідження українського драматичного театру у пострадянський етап, визначала цей період – пошуковим, шляхом до суб'єктності: «Системи міфу, фольклору, давньої оповіді, культурної цитати з епохи бароко та Київської Русі (кульмінаційні періоди

української історії), до того вилучених як мова культури <...> переосмислюються театром на новій естетичній базі». <...> У пошуку власного Імені театр намагається повернути в репертуар цінності часів модерну – українську драматургію 1920-30-х років, що була під забороною в 1930-ті роки, а нині стала класикою. Провідні театри традиційної естетики вводять у репертуар М. Куліша, В. Винниченка, О. Олеса, Лесю Українку <...>» (Корнієнко, 2025, с.153).

У публікації «Лесь Курбас, Театр Ветеранів та "Місячні": які зміни переживає сучасний український театр» Д. Лобанюк висвітлює бачення театрознавців, драматургів, режисерів і акторів на процеси змін в сучасному українському театрі (Лобанюк, 2026). О. Бондарева дослідила динаміку української драматургії останньої третини XX-початку XXI століття (Бондарева, 2009). Трансформації в сучасній українській драматургії в умовах війни досліджували А. Галас (2024), В. Тужина (2024), Н. Мірошніченко (2022), К. Матвєєва (2025), М. Васьків (2025) та ін.

Результати дослідження.

У контексті дослідження культурної ідентичності українського драматичного театру, пропонуємо розглянути українську драматургію як основу театральної постановки, що репрезентує світоглядно-ціннісні орієнтири, моделі поведінки етносу української нації як компонента, що впливає на процес самоусвідомлення сучасного українського суспільства.

Якщо звернутись до витоків української драматургії, виявляємо, що поштовх для її створення витворився завдяки активації національної гідності в суспільстві, що сприяло процесу націєтворення (вивчення своєї історії, мови, етнічної культури) та самоусвідомлення українського народу. Саме так з'являється перший український драматичний твір «Наталка-Полтавка» І. Котляревського як основа зародження українського драматичного театру. В чому ж полягає значення національної драматургії XIX ст. у становленні культурної ідентичності українського драматичного театру? Перш за все, варто відзначити, що твори («Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітка-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Енеїда» І. Котляревського, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого та інші, відомі як українська класика) написані українською мовою, вміщували елементи української етнічної культури, зокрема музично-пісенного фольклору, та відображали тогочасну актуальну реальність й народну філософію: побутову сферу буття, морально-етичні принципи, інтереси й характери суспільства, що як зазначає дослідник і автор видання маловідомої української драматургії першої половини XIX ст. В. Шубравський, – «позитивно позначилось на ідейному змісті творів, на їх мові і стилі» (Шубравський, 1958).

У процесі еволюції українського драматичного

театру, національна драматургія, що відтворювала світогляд, цінності, актуальну проблематику, етнічні особливості/ознаки українського народу, сформувались як українська класика, сценічне втілення якої реалізовували режисери різних українських театрів від часів зародження української драматургії в XIX ст. (І. Котляревський), крізь період утвердження культурних традицій українського драматичного театру (Театр корифеїв), театральні практики українського модерного театру Лесь Курбаса з модифікаціями етнічної культури в першій третині XX ст. (модерна драматургія), ідеологічні нашарування в період радянської України (радянська драматургія) до періоду сучасного українського театру в часи незалежної України (сучасна українська драматургія).

Таким чином, український драматичний театр як такий – нероздільний у своїх ідейних завданнях і філософіях, що єднає українське суспільство. І теми української класики відгукуються глядачам в різні періоди соціокультурних перетворень, що підтверджує авторське статистичне дослідження репертуару українських театрів різних областей України (1920-х – 2023 років), що являють собою типові осередки культури, зберігають і продовжують культурні традиції закладені корифеями українського театру (Матвєєва, 2023). У період радянської окупації українська класика також відтворювалась на сценах українських драматичних театрів, хоча в деяких виставах були змінені акценти. Твори української національної драматургії вважались загрозою для радянської влади. У контексті зазначеного, варто окреслити характерні риси українського драматичного театру – його політичний аспект, про що зазначав ще український історик мистецтва і театру Д. Антонович у 20-х роках XX століття: «Вороги українського руху і разом з тим українського театру, казали, що вистави у інших народів тільки театр, а українські вистави – то політика... Український театр ніколи не був тільки мистецтвом, але завжди був засобом громадської акції, був національною зброєю в боротьбі з ворогами української культури і народності» (Антонович, 1925, с. 224).

Підтвердження актуальності творів драматургії української класики для українського суспільства в умовах повномасштабної російсько-української війни свідчать результати аналізу репертуару 16 українських драматичних театрів у лютому 2026 року (Вінниця, Дніпро, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Київ, Коломия, Львів, Одеса, Рівно, Суми, Харків, Херсон, Чернігів). Так, було з'ясовано, що українській класиці в середньому відведено близько 30% репертуару, хоча в окремих українських драматичних театрах засвідчено 50-60% вистав. Разом із тим, виявлені українські театральні осередки, в репертуарі яких була відсутня українська класика (Харківський державний академічний український драматичний театр ім.

Т. Г. Шевченка «Березіль», Херсонський обласний академічний музично-драматичний театр ім. М. Куліша, Чернігівський академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка).

У межах проведеного інтерв'ю з художнім керівником Херсонського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша Олександром Книгою, серед причин відсутності на сьогоднішній день української класики, насамперед, відмічає обмеження, пов'язані із небезпекою воєнних дій в місті Херсоні, яке перебуває в «червоній зоні», адже українська класика – це в основному великі вистави, що потребують відповідної театральної площадки, декорацій, необхідної кількості артистів (акторів, музикантів, танцівників) тощо. На разі, театр працює в укритті чи інших локаціях міста. Водночас, в репертуарі херсонського театру – музична терапевтична програма «Коло життя» (Літо, Осінь, Зима, Весна), в основі якої відтворені елементи української етнокультури, зокрема традиційні народні пісні, особливості календарно-обрядових свят, а також вистави авторів української сучасної драматургії – 83,3% в лютому 2026 року, в яких відображена тематика сучасної реальності в умовах війни (втрачена домівка, життя біженців закордоном, філософія та моральний вибір в умовах окупації, спільність і єдність української нації).

На основі проаналізованого репертуару виявлені вистави української класики, показ яких найчастіше відбувся на сценах українських драматичних театрів в різних режисерських інтерпретаціях: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (Дніпро, Івано-Франківськ, Київ, Львів), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (Дніпро, Івано-Франківськ, Львів, Рівно), «Кайдашева сім'я»/«Кайдаші» І. Нечуй-Левицького (Запоріжжя, Київ, Львів, Одеса), «За двома зайцями» М. Старицького (Запоріжжя, Івано-Франківськ, Київ, Рівно), «Украдене щастя» І. Франка (Вінниця, Київ, Рівно, Суми). Постановки окреслених творів української класики в лютому 2026 року були представлені одночасно в 4 українських драматичних театрах.

Яке значення у формуванні культурної ідентичності сучасного українського драматичного театру мають визначені вистави? І який вплив вони мають на процес самоусвідомлення сучасного українського суспільства в умовах російсько-української війни?

Зауважимо, якщо класичне прочитання (інсценізація) може бути максимально наближене до оригіналу драматичного твору (висвітлення теми, цінності, пісні, молитви, повір'я тощо), то сучасна інтерпретація може містити значні текстові модифікації відповідно до сучасних реалій та проблем, відсутність або трансформацію традиційних українських пісень чи говірок, додавання сучасних музичних композицій, однак у сутності залишати

цінності, закладені автором драматургії української класики – кохання, воля, родинні цінності, щирість, справедливість та інші, що є основою світобачення й філософії етносу української нації, і рушійною силою в активному процесі самоусвідомлення та формування української нації.

Хоча в сучасній театральній спільноті існує думка, що творча та ідейна спадщина «Театру корифеїв», українська класика зокрема, є проявом стагнації та застарілості, що не відповідає запитам сучасного глядача, і варто було б більше приділяти уваги і збільшувати долю репертуару сучасної української драматургії. Однак буттєва реальність засвідчує, що саме українська класика в сучасних українських драматичних театрах у класичному прочитанні чи режисерських інтерпретаціях культурних цитат під час повномасштабної російсько-української війни збирає sold out (Івано-Франківськ, Київ, Львів тощо). Так само мають зацікавленість українською класикою й глядачі Дніпра, Запоріжжя, Кам'янського, Харків, Чернігів, Суми, хоча вони й перебувають в інших фізичних умовах – близькість до лінії фронту. Вважаємо такий стан речей обумовлено бажанням свідомої частини українського суспільства відчувати споріднене – національну культуру, мову й спорідненість духу. Тобто, російсько-українська війна активізувала національне відродження й процес самоусвідомлення української нації, зокрема й через національну драматургію як основу вистав сучасного українського драматичного театру, що свідчить про глибоку суть, ідейний зміст і значення культурної ідентичності українського драматичного театру в процесі національного самоствердження та єдності української нації. Цей факт усвідомлювали творці українського театру – національно свідомі театральні діячі в різні часи (І. Котляревський, М. Кропивницький, В. Стефаник, І. Франко, Леся Українка, Лесь Курбас, М. Куліш, Лесь Танюк, І. Миколайчук, Я. Стельмах та ін.).

Разом із тим, українські драматичні театри планово оновлюють репертуар і українська класика так само може потрапити під скорочення, але це не значить, що театр змінює свою культурну ідентичність. У пошуках істинних мотивів таких змін необхідно досліджувати конкретний театральний осередок. Приміром, в умовах сучасної реальності відбулось планове оновлення й скорочення репертуару Кіровоградського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М. Л. Кропивницького в березні 2026 року. Серед 16 знятих вистав – «Бондарівна», «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Кайдашева сім'я» та інші. Такі зміни в.о. директора зазначеного театру Антон Меженін обґрунтовує тим, що ці «вистави давно не граються. <...> Щось нове робиться, щось старе знімається, тут накопичувально вийшло, просто ніхто раніше цього не робив. Причин насправді безліч» (Банташ, 2026).

У березні 2026 року в репертуарі кіровоградського театру відбулись постановки української класики – «За двома зайцями» М. Старицького, «Лісова пісня» Лесі Українки, імпресивна вистава «Марко Лукич» М. Кропивницького (Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М. Л. Кропивницького, 2026). Репертуар українського драматичного театру проявляється як гнучкий і динамічний процес, адже за потреби часу вистава може бути відновлена, оновлена й повернута до актуального репертуару.

Відтак, сучасний український драматичний театр крізь творчість національно свідомих драматургів репрезентує цінності та якості, притаманні етносу української нації: свобода й волелюбність, гідність, кохання, гумор і самоіронія, справедливість, оспівування природи, містичність тощо.

Ще одним підтвердженням актуальності постановок української класики в сучасному театральному просторі можемо вважати державну нагороду – «Національну премію України імені Тараса Шевченка» (Шевченківська премія), в межах якої «відзначають творців за найвидатніші твори літератури і мистецтва, публіцистики і журналістики, які є вершинним духовним надбанням українського народу, утворюють високі гуманістичні ідеали, збагачують історичну пам'ять народу, його національну свідомість і самобутність, спрямовані на державотворення і демократизацію українського суспільства» (Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка, 2026). Приміром, 2019 року зазначену державну нагороду отримав театральний режисер, актор театру і кіно, народний артист України, директор-художній керівник Івано-Франківського національного академічного драматичного театру ім. І. Франка Р. Держипільський за постановку вистав, здійснених на сцені однойменного театру: «Енеїда» І. Котляревського, «Вона – Земля» В. Стефаника, «HAMLET» В. Шекспіра, «Оскар і Рожева Пані» Е.-Е. Шмітта. В контексті відзначених вистав театру, можемо констатувати врівноваженість в репертуарі української класики з творами іноземних драматургів (як світова класика, так і сучасна драматургія). Таким чином, на прикладі конкретного театру, і це не поодинокий випадок, продемонстровано, що сучасний український театр крізь драматургію репрезентує як українське світобачення, так і філософію й мислення, притаманне іншим культурам, що може вважатись елементом євроінтеграції для української театральної культури. Водночас, це дозволяє українському драматичному театру бути конкурентоспроможним у міжнародному театральному просторі, в єдиних умовах динамічного процесу розвитку світової театральної культури. Знаходимо співпадіння нашої думки з баченням Н. Корнієнко: «Можемо констатувати, що національна українська культура виявляє готовність до віддачі сильних власних

цінностей, конкурентоспроможних в універсальному просторі» (Корнієнко, 2025, с.150).

Аналіз репертуару сучасних українських театрів у лютому 2026 року також дозволив виявити тенденції сучасної української драматургії, відсоток якої, в середньому, коливає між 25-40%. Важливо, що сучасна українська драматургія 2022-2026 рр. являє собою процес еволюції української драматургії як такої, що закарбовує історичну колективну пам'ять війни, свідчення травматичного досвіду, філософію та осмислення існування української нації в умовах воєнної дійсності, творить національну консолідацію, й водночас виконує функцію реабілітації – спосіб вивільнення травми, відновлення психоемоційного стану.

Висновки.

У процесі еволюції українського драматичного театру, філософія національної драматургії відтворювала світогляд, цінності, актуальну проблематику, етнічні особливості/ознаки українського народу, що з часом сформувались як українська класика, сценічне втілення якої реалізовували режисери українських театрів від часів зародження української драматургії в XIX ст. до періоду сучасного українського театру в часи незалежної України. І теми української класики з характерними для етносу української нації світоглядними цінностями відгукуються глядачам в різні періоди соціокультурних перетворень, що підтверджує авторське статистичне дослідження репертуару українських театрів різних областей України (1920-х – 2023 років), аналіз репертуару українських драматичних театрів у лютому 2026 року. На основі проаналізованого репертуару виявлено вистави української класики, що найчастіше йшли в театрах в різних режисерських інтерпретаціях, а також тенденції сучасної української драматургії. За результатами дослідження з'ясовано, що національна українська драматургія є основотворчою й формотворчою компонентою культурної ідентичності українського драматичного театру, яка, своєю чергою, є одним із визначальних факторів у процесі самоусвідомлення української нації.

Підсумовуючи, пропонуємо окреслити аспекти, що визначають національну драматургію (як класику, та і сучасну драматургію) як українську, що формує культурну ідентичність українського драматичного театру і слугує засобом єднання й самоусвідомлення української нації:

1. Українська мова та її діалекти.
2. Відтворення у творах драматургії національної історичної колективної пам'яті, йдеться про ключові історичні події етносу української нації, постатей, що вплинули на її формування.
3. Вплетення в канву драматургії календарно-обрядової дійсності (пісні, говірки, свята, опис ритуалів, обрядів, костюмів тощо) та/або містичності етносу української нації.

4. Моделі поведінки, особливості соціальних відносин в родині та соціумі, шлях вирішення проблематики й конфліктів (національний характер/етноархетип, світоглядно-ціннісна сфера буття).

5. Притаманні й майже невід’ємні для української драматургії теми кохання, волі, справедливості, продовження життя, зокрема майбутнього української нації.

Українська драматургія як основа театральної постановки репрезентує елементи етнічної культури, світоглядно-ціннісні орієнтири, моделі поведінки етносу української нації, отже є основоположною й формотворчою компонентою культурної ідентичності українського драматичного театру, у вимірі якого відбувається процес самоусвідомлення української нації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович, Д. (1925). *Триста років українського театру, 1619-1919*. Прага: Укр. громад. вид. фонд. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009132>
- Банташ, В. (2026). З репертуару Театру корифеїв зняли 16 вистав: режисер і актори пояснили причини. *Електронна газета «Persha»*. <https://persha.kr.ua/news/life/278456-z-repertuaru-teatru-koryfeyiv-znyaly-16-vystav-rezhysler-i-aktery-poyasnyly-prychyny/>
- Бондарева, О. (2009). Українська драматургія останньої третини ХХ-початку ХХІ століття: динаміка зміни пріоритетів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка* (Вип. 27), 125-132.
- Васьків, М. (2025). Ненормативна лексика в текстах сучасної української мілітарної літератури. *Українознавство*, №2(95). Київ. 100-121.
- Галас, А. (2024). Відображення колективної травми в українській драматургії періоду повномасштабної війни (2022-2024). *Просценіум*. <https://proscenium.lnu.edu.ua/art-war-we/vidobrazhennia-kolektyvnoi-travmy-v-ukrainskiiy-dramaturhii-2022-2024/>
- Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М. Л. Кропивницького (2026). <https://www.facebook.com/profile.php?id=61584528000455>
- Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка (2026). *Сайт*. <https://knpu.gov.ua/istorichna-dovidka/>
- Корнієнко, Н. (2025). *Театр майбутнього – траєкторія кванту. Порядок, відкритий для випадковості (театрознавство інших вимірів)*. Київ: Дух і літера.
- Левченко, О. (2012). *Театр у системі філософської антропології*. Київ: НЦТМ ім. Леся Курбаса.
- Лісовий, В. С. (2016). Культура етнічна. *Енциклопедія Сучасної України (Електронний ресурс)*. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-51456>
- Лобанюк, Д. (2026). Леся Курбас, Театр Ветеранів та «Місячні»: які зміни переживає сучасний український театр. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/culture/yak-zminivsyia-ukrajinskiy-teatr-pislya-2022-roku-novi-golosi-etika-vikliki-314069/>
- Матвєєва, К. В. (2025). Динаміка української сучасної драматургії в умовах російсько-української війни: культурологічний аспект. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, Lublin : Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej. № 5(73). 47-54. <https://kelmczasopisma.com.ua/viewpdf/13725>
- Матвєєва, К. В. (2024). *Культурні традиції в контексті еволюції українського драматичного театру*. Дніпро: ЛПА.
- Мірошніченко, Н. (2022). Драматургія незалежної України: стилістичні тенденції у контексті соціокультурних перетворень. *Курбасівські читання: Наук. вісник*. Київ: НЦТМ ім. Леся Курбаса (№17: Курбас. Війна. Ідентичність), 153-188. <https://kurbas.org.ua/projects/almanah17/10.pdf>
- Тужина, В. (2024). Драматургія в часи війни, або Що робити при повітряній тривозі. *Український театр*. <https://theatermag.com.ua/publication/19>
- Халамендик, В. Б. (2009). Історія розвитку української філософської думки: культурно-освітні аспекти. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* (Вип. 38), 126-138. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2009_38_15
- Хороб, С. І. (1999). *Українська драматургія: крізь виміри часу (теоретичні та історико-літературні аспекти драми)*. Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, Інститут українознавства. Івано-Франківськ : Лілея-НВ.
- Хороб, С. І. (2002). *Українська модерна драма кінця ХІХ – початку ХХ століття (неоромантизм, символізм, експресіонізм)*. Івано-Франківськ : Плай. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009890>
- Шубравський, В. (1958). *Українська драматургія першої половини ХІХ ст.: Маловідомі н'єси*. <http://litopys.org.ua/dramukr/dram02.htm>

REFERENCES

- Antonovych, D. (1925). *Trysta rokiv ukrainskoho teatru, 1619–1919*. Praha: Ukr. hromad. vyd. fond. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009132>
- Bantash, V. (2026). Z repertuaru Teatru koryfeiv znialy 16 vystav: rezhysler i aktery poiasnyly prychyny. *Elektronna hazeta «Persha»*. <https://persha.kr.ua/news/life/278456-z-repertuaru-teatru-koryfeyiv-znyaly-16-vystav-rezhysler-i-aktery-poyasnyly-prychyny/>
- Bondareva, O. (2009). Ukrainska dramaturhiia ostannoi tretyny KhKh-pochatku KhKhI stolittia: dynamika zminy priorytetiv. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* (Vyp. 27), 125-132.
- Halas, A. (2024). Vidobrazhennia kolektyvnoi travmy v ukrainskii dramaturhii periodu povnomasshtabnoi viiny (2022-2024). *Proscenium*. <https://proscenium.lnu.edu.ua/art-war-we/vidobrazhennia-kolektyvnoi-travmy-v-ukrainskiiy-dramaturhii-2022-2024/> http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2009_38_15. <https://www.facebook.com/profile.php?id=61584528000455>

- Khalamendyk, V. B. (2009). Istoriia rozvytku ukrainskoi filosofskoi dumky: kulturno-osvitni aspekty. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii (Vyp. 38)*, 126-138.
- Khorob, S. I. (1999). *Ukrainska dramaturhiia: kriz vymiry chasu (teoretychni ta istoryko-literaturni aspekty dramy)*. Prykarpatskyi un-t im. V.Stefanyka, Instytut ukrainoznavstva. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV.
- Khorob, S. I. (2002). *Ukrainska moderna drama kintsia KhIKh – pochatku KhKh stolittia (neoromantyzm, symvolizm, ekspresionizm)*. Ivano-Frankivsk : Plai. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009890>
- Kirovohradskyi akademichnyi oblasnyi ukrainskyi muzychno-dramatychnyi teatr im. M. L. Kropyvnytskoho (2026).
- Komitet z Natsionalnoi premii Ukrainy imeni Tarasa Shevchenka (2026). *Sait*. <https://knpu.gov.ua/istorichna-dovidka/>
- Korniienko, N. (2025). *Teatr maibutnoho – traiektoriia kvantu. Poriadok, vidkrytyi dlia vypadkovosti (teatroznavstvo inshykh vymiriv)*. Kyiv: Dukh i litera.
- Levchenko, O. (2012). *Teatr u systemi filosofskoi antropologii*. Kyiv: NTsTM im. Lesia Kurbasa.
- Lisovyi, V. S. (2016). Kultura etnichna. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy (Elektronnyi resurs)*. NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. <https://esu.com.ua/article-51456>
- Lobaniuk, D. (2026). Les Kurbas, Teatr Veteraniv ta «Misiachni»: yaki zminy perezhyvaie suchasnyi ukrainskyi teatr. <https://lifepravda.com.ua/culture/yak-zminivsia-ukrajinskiy-teatr-pislya-2022-roku-novi-golosi-etika-vikliki-314069/>
- Matvieieva, K. V. (2024). *Kulturni tradytsii v konteksti evoliutsii ukrainskoho dramatychnoho teatru*. Dnipro: LIRA.
- Matvieieva, K. V. (2025). Dynamika ukrainskoi suchasnoi dramaturhii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: kulturolohiichnyi aspekt. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management), Lublin : Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej*. № 5(73). 47-54. <https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/13725>
- Miroshnychenko, N. (2022). Dramaturhiia nezaleznoi Ukrainy: stylistychni tendentsii u konteksti sotsiokulturnykh peretvoren. *Kurbasivski chytannia: Nauk. visnyk*. Kyiv: NTsTM im. Lesia Kurbasa (№17: Kurbas. Viina. Identychnist), 153-188. Vylucheno z <https://kurbas.org.ua/projects/almanah17/10.pdf>
- Shubravskyi, V. (1958). *Ukrainska dramaturhiia pershoi polovyny XIX st.: Malovidomi piesy*. <http://litopys.org.ua/dramukr/dram02.htm>
- Tuzhyna, V. (2024). Dramaturhiia v chasy viiny, abo Shcho robyty pry povitranii tryvozi. *Ukrainskyi teatr*: <https://theatermag.com.ua/publication/19>
- Vaskiv, M. (2025). Nenormativna leksyka v tekstakh suchasnoi ukrainskoi militarnoi literatury. *Ukrainoznavstvo*. Kyiv. №2(95). 100-121.

Affect in the Field of Randomness: Brian Massumi's Philosophy of Uncertainty

UDC 111.1:130.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172698>**Suspitsyn Kostiantyn****Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-1773-4590>, kostiantyn.suspitsyn@karazin.ua*****V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)***

Abstract.

Relevance. In the context of contemporary affect studies, there is a growing need to rethink the role of unpredictability in the structure of experience, where uncertainty has become not an exception but a norm.

The purpose is to investigate the relationship between affect and randomness through the works of Brian Massumi, particularly his work "The Politics of Affect." The central thesis describes affect as a primary bodily intensity arising within the space of uncertainty. Affect operates as transitionality – a shift in how the body can affect and be affected. Such a shift occurs before we manage to become aware of it. Randomness creates the very field of affect's possibility. Uncertainty in Massumi appears not as a lack of knowledge but as a mode of being of things. An event always contains more variants than what actualized.

Results. Drawing on the Spinozist tradition and Whitehead's process philosophy, it is shown that in interaction with randomness, affect acquires the character of an interface between the virtual and the actual, maintaining productive tension between what happened and what could have happened. The metaphor of walking illustrates this mechanism: forward movement is possible only through micro-failure, through loss of stability. At the same time, Massumi's theory has limitations. The romanticization of unpredictability leads to insufficient attention to the destructive dimensions of randomness – trauma, loss, catastrophe. Critical interpretations point to the analytical diffuseness of the concept of affect and the lack of attention to historical and social contexts.

Conclusions. Affect and randomness form a complex dynamic where openness to the indeterminate becomes a condition for both creativity and vulnerability. Massumi's conception remains productive on the condition of its judicious application.

Keywords: affect, randomness, uncertainty, contingency, Brian Massumi, embodiment, potentiality

Афект у полі випадковості: філософія невизначеності у Брайана Масумі

Суспіцин Костянтин***Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)***

Анотація

Актуальність. У контексті сучасних афективних студій зростає потреба переосмислити роль непередбачуваності у структурі досвіду, де невизначеність стала не винятком, а нормою.

Мета статті полягає у критичному дослідженні взаємозв'язку між афектом і випадковістю у філософії Масумі, передусім його працю «Політику афекту». Дослідницькі завдання охоплюють: аналіз невизначеності як конститутивної умови афективного досвіду; виявлення продуктивних можливостей цієї концептуалізації; критичне оцінювання обмежень концепту. Центральна теза описує афект як первинну тілесну інтенсивність, що виникає у просторі невизначеності. Афект працює як перехідність – зміна того, як тіло може впливати й бути ураженим. Така зміна відбувається раніше, ніж ми встигаємо її усвідомити. Випадковість створює саме поле можливості афекту. Невизначеність у Масумі виступає не браком знання, а способом буття речей. Подія завжди містить більше варіантів, ніж реалізувалося.

Результати. Спираючись на спінозистську традицію та процесуальну філософію Вайтгеда, показано, що у взаємодії з випадковістю афект набуває характеру інтерфейсу між віртуальним і актуальним, утримуючи продуктивну напругу між тим, що сталося, і тим, що могло б статися. Метафора ходьби ілюструє цей механізм: рух вперед можливий лише через мікропровал, через втрату стабільності. Водночас теорія Масумі має обмеження. Романтизація непередбачуваності призводить до недостатньої уваги до деструктивних вимірів випадковості — травми, втрати, катастрофи. Критичні інтерпретації вказують на аналітичну розмитість поняття афекту та брак уваги до історичних і соціальних контекстів.

Висновки. Афект і випадковість утворюють складну динаміку, де відкритість до невизначеного стає умовою як творчості, так і вразливості. Концепція Масумі залишається продуктивною за умови виваженого застосування.

Ключові слова: афект, випадковість, невизначеність, контингентність, Браян Масумі, тілесність, потенційність

«Affect is what the body does before it knows what it's doing»

Brian Massumi

«Афект – це те, що тіло робить, перш ніж знає, що робить»

Браян Масумі

Вступ.

Філософія останніх десятиліть дедалі частіше звертається до того, що не вміщується у звичні рамки раціональності і свідомості. Серед таких концептів особливе місце займає афект – щось передраціональне, тілесне, те, що відбувається з нами раніше, ніж ми встигаємо назвати це словом. Якщо традиційна філософія цікавилася тим, як розум репрезентує світ, то афективний поворот переключає увагу на те, що залишається поза репрезентацією – на живий, рухливий, неповторний досвід тіла.

Браян Масумі у «Політиці афекту» пропонує радикальний погляд на цю проблему (Massumi, 2015). Для нього афект виступає не пасивним станом, у якому ми перебуваємо, а активною силою, що конститує саму можливість досвіду. Ключовий момент: афект і випадковість нерозривні. Він виникає саме там, де майбутнє ще відкрите – у проміжку між тим, що вже сталося, і тим, що тільки може статися.

Актуальність дослідження визначається кількома чинниками. По-перше, афективні студії стали впливовим напрямом у гуманітаристиці, охоплюючи філософію, антропологію, культурологію (Ahmed, 2010). По-друге, саме зараз проблема невизначеності набула критичного значення в умовах нестабільності, коли звичні горизонти прогнозування розмиваються. По-третє, Масумі пропонує оригінальний синтез ідей Дельоза, Вайтгеда і Бергсона, відкриваючи нові способи думати про тіло і час (Deleuze, 1988; Whitehead, 1978).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя афективних студій формувалося у діалозі між різними філософськими традиціями. Браян Масумі у «Parables for the Virtual» (Massumi, 2002) та «The Politics of Affect» (Massumi, 2015) розвинув концепцію афекту як віртуального потенціалу, що передуює актуалізації. Його підхід синтезує Дельоза та Вайтгеда (Stenner, 2024), наголошуючи на передрефлексивному, тілесному характері афекту. Вайтгед у «Process and Reality» (Whitehead, 1978) описував реальність як творчий процес, де «становлення є творчим просуванням у новизну», що резонує з розумінням афекту у Масумі.

Сара Ахмед у працях «The Cultural Politics of Emotion» (Ahmed, 2004) та «Happy Objects» (Ahmed, 2010) розвинула концепцію «липкості» афекту, демонструючи, як афект циркулює між об'єктами і тілами, не належачи виключно суб'єктові. Її підхід зосереджується на соціальній та культурній динаміці афективних процесів.

Жиль Дельоз у «Spinoza: Practical Philosophy»

(Deleuze, 1988) запропонував спінозистське тлумачення афекту як зміни здатності тіла впливати та бути ураженим. Це тлумачення стало фундаментальним для сучасних афективних студій, перемістивши увагу з внутрішніх станів свідомості на динамічні відношення між тілами. Морін Гейтенс та Джанев'єва Ллойд у праці «Collective Imaginings: Spinoza, Past and Present» (Gatens & Lloyd, 1999) розширили це розуміння на колективні виміри уяви та відповідальності.

Критичні перспективи на теорію афекту представлені у роботах Рут Лейс «The Turn to Affect: A Critique» (Leys, 2011), які вказують на ризики романтизації афекту та аналітичної розмитості концепту.

«The Affect Theory Reader 2» (Seigworth & Pedwell, 2023) збирає сучасні дослідження, що проблематизують усталені припущення афективної теорії та розширюють її на перетині расових студій, квір-теорії та екологічної проблематики. Ерін Меннінг у цій збірці досліджує надособистісний характер афекту через концепцію «імперсональності» (Manning, 2023), а Тоні Семпсон аналізує передсвідомі виміри афективності (Sampson, 2023). Стівен Ахерн у своєму огляді афективної теорії (Ahern, 2024) демонструє, як афективний поворот трансформує літературну критику та гуманітарні науки. Даніель Віллігер (Villiger, 2024) пропонує філософський аналіз трансформативного досвіду в умовах невизначеності, показуючи, як контингентність формує наше ставлення до майбутнього.

Результати дослідження.

Масумі радикально розрізняє афект і емоцію, визначає афект як передмову інтенсивності (Massumi, 2015). Емоція – те, що вже оформлене, назване, соціально кодифіковане. Коли ми кажемо «я сумую» чи «я радію», досвід вже вписано в мовні рамки. Афект натомість залишається передмовним. Це конститутивна властивість самого досвіду. Афект діє саме через свою передмовність, через те, що залишається рухливим, вільним від фіксованих значень.

Масумі спирається на спінозистську традицію (Deleuze, 1988; Gatens & Lloyd, 1999). Для Спінози афект є зміною здатності тіла впливати на інші тіла і бути ураженим ними. Це переміщує фокус зі внутрішніх станів свідомості на динамічні відношення. Афект є тим, що тіло робить у зустрічі з іншими тілами (Ahmed, 2010). Він народжується у проміжку, у зоні контакту, де тіло вже змінюється, хоча ще формує спосіб реагування. Це дозволяє побачити афект як автономний вимір досвіду. На відміну від психоаналізу чи феноменології, де все прив'язане до суб'єкта і його інтенцій, Масумі наголошує на надособистісному характері афекту. (Manning, 2023). Він циркулює між тілами, передається, заражає, резонує, не питаючи дозволу у свідомості.

Ця «липкість» афекту, його здатність переходити з об'єкта на об'єкт, визначає багато з того, як працює соціальний світ (Ahmed, 2004).

Для Масумі випадковість є онтологічною характеристикою самої події. Контингентність має свою внутрішню логіку (Massumi, 2015). Дослідження радикальної невизначеності показують, що контингентність вимагає переосмислення усталених уявлень про соціальну стабільність та колективну дію в умовах криз (Svejić et al., 2023; Hollis, 2024). Кожна ситуація «пульсує надлишком майбутніх варіантів», які ще формуються, але вже присутні як потенційність. Надлишок опцій робить подію живою, відкритою та здатною до трансформації. Це перегукується з ширшою традицією процесуальної філософії. Вайтгед, на якого часто посиляється Масумі, описував реальність як «творче просування у новизну» (Whitehead, 1978). Кожен момент досвіду несе в собі новизну поряд із повторенням минулого. Елемент непередбачуваності відкриває можливість для появи нового (Stenner, 2008). Випадковість становить внутрішній вимір необхідності, де необхідне формується через взаємодію численних чинників.

Масумі пропонує простий, але яскравий приклад: ходьба (Massumi, 2015). Коли ми робимо крок, тіло на мить втрачає рівновагу, буквально починає падати. Однак саме падіння стає умовою руху вперед. Щоб йти, треба дозволити собі мікропровал, втратити стабільність. Так само й з афектом, він виникає у момент, коли тіло вже покинуло попередній стан, але ще не дійшло до наступного. Цей проміжок невизначеності і є простором афективності. Контингентність у Масумі є об'єктивною характеристикою світу, а не суб'єктивним відчуттям. Світ становить відкриту систему, де навіть найменший жест здатен змінити конфігурацію події. Така відкритість має власну логіку потенціалу та актуалізації, де майбутнє формується у процесі, поєднуючи непередбачуваність із структурністю.

Афект виступає інтерфейсом між віртуальним і актуальним. Подія завжди виходить за межі реалізованого (Massumi, 2015). Вона розтягнута між тим, що сталося, і тим, що ще може статися, а афект утримує цей проміжок у продуктивній напрузі. Подія містить весь спектр можливостей, які залишилися нереалізованими, але формують відчуття потенційності. Масумі називає це «потенційним резервом» або «залишковою здатністю» (Massumi, 2002, 2015). Афект супроводжує будь-яку дію, не вичерпуючись жодним її конкретним вираженням. Афект становить складну відповідь, що містить відкритість до множини можливостей. Саме у цьому його політичний потенціал: створювати простір для вибору іншої траєкторії, де результат ще формується (Berlant, 2011).

Попри продуктивність, теорія Масумі стикається

з критичними запитаннями. Дослідники вказують на романтизацію невизначеності (Leys, 2011; Papoulias & Callard, 2010). Контингентність описується як відкрите поле можливостей та творчості. Випадковість, однак, має деструктивні виміри – здатність руйнувати, виснажувати, блокувати дію (Berlant, 2011). Приклад із поп-культури: наліпка «Shit happens» з фільму «Форест Гамп» вказує на деструктивну випадковість, яка просто відбувається. Випадковість травм, втрат або катастроф належить до іншого порядку, ніж логіка потенційності. У таких ситуаціях афект стає паралізуючим тягарем. Друга проблема стосується меж концепту. Афект визначається як те, що передують артикуляції, але його грані залишаються нечіткими. Надто широке застосування ризикує перетворити концепт на універсальну метафору.

Третя проблема стосується історичної та структурної специфіки. Афект у Масумі постає як універсальний феномен з обмеженою увагою до конкретних соціальних, економічних та культурних контекстів. Водночас різні історичні епохи формують різні афективні конфігурації, ці відмінності виявляються критичними для розуміння роботи афекту.

Попри обмеження, теорія Масумі зберігає продуктивність через розуміння випадковості як рушійної сили. У цьому сенсі випадковість виступає тригером події, що надає афекту можливість розгорнутися. Без елементу непередбачуваності афект втрачає динамічність, перетворюючись на автоматичну реакцію. Разом афект і випадковість формують динаміку, у якій ми не просто реагуємо на події, а постійно переосмислюємо досвід, запитуючи: «а що з відбувається?». Ця здатність до переосмислення, до відкритості щодо невизначеного, становить етичний і політичний потенціал афекту (Berlant, 2011). Він дозволяє нам не бути повністю детермінованими обставинами, залишаючи простір для інакшості.

Висновки.

Аналіз філософії Масумі виявляє кілька ключових моментів у розумінні зв'язку афекту та випадковості. Масумі радикально переосмислює роль афекту у структурі досвіду. Афект постає як первинна тілесна інтенсивність, що передуює рефлексії та мові. Він виникає у зоні контакту між тілами, де результат залишається відкритим, але вже відбувається певна зміна станів. Продовжуючи спінозистську традицію, Масумі переміщує увагу на динамічні відношення між тілами, трактуючи афект як зміну здатності впливати та бути ураженим.

По-друге, випадковість становить конститутивну умову самого афекту. Контингентність є характеристикою події, що «пульсує надлишком майбутніх варіантів». Невизначеність надає афекту силу. Він діє через потенціал переходу, через відкритість до множини траєкторій. Метафора ходьби

ілюструє цей механізм. Рух вперед відбувається через мікропровал і втрату стабільності. Афект виникає у момент переходу між станами. Ця логіка резонує з філософією Вайтгеда, яка трактує реальність як «творче просування у новизну».

У Масумі подія завжди перевищує актуальне. Вона містить віртуальний вимір можливого. Афект утримує цей надлишок у напрузі, виступаючи інтерфейсом між віртуальним і актуальним. Потенційність стає відчутною саме через афект. Майбутнє торкається теперішнього до своєї визначеності. Логіка надлишку відкриває політичний потенціал. Концепція Масумі має певні обмеження. Романтизація невизначеності може приховувати

деструктивні виміри випадковості. Випадкове здатне руйнувати, травмувати, паралізувати. Критики вказують на розмитість концепту афекту. Надто широке визначення розмиває його межі.

Цілісний погляд показує подвійну природу випадковості. Вона поєднує творчі та деструктивні можливості. Випадковість виступає тригером події, надаючи афекту можливість розгорнутися, виникає динаміка між відкритістю та вразливістю. Концепція Масумі залишається продуктивною за виваженого застосування, адже допомагає осмислити роль непередбачуваності у сучасному досвіді, де невизначеність стала нормою.

REFERENCES

- Ahern, S. (2024). Affect Theory and Literary Criticism. *Emotion Review*, 16(2), 96-106. <https://doi.org/10.1177/17540739241231934>
- Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1177/09593535080180010804>
- Ahmed, S. (2010). Happy Objects. In M. Gregg & G. J. Seigworth (Eds.), *The Affect Theory Reader* (pp. 29-51). Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822392781-002>
- Berlant, L. (2011). *Cruel Optimism*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822394716>
- Cvejić, I., Ivković, M., & Prodanović, S. (2023). Contingency and Social Change: Collective Engagement in Conditions of Radical Uncertainty. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 53(2), 296-311. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12368>
- Deleuze, G. (1988). *Spinoza: Practical Philosophy*. City Lights Books. ISBN 0-87286-220-8
- Gatens, M., & Lloyd, G. (1999). *Collective Imaginings: Spinoza, Past and Present*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003398>
- Hollis, S. (2024). Contingency, crises & disasters: Broadening the research agenda. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 32(2), e12538. <https://doi.org/10.1111/1468-5973.12538>
- Leys, R. (2011). The Turn to Affect: A Critique. *Critical Inquiry*, 37(3), 434-472. <https://doi.org/10.1086/659353>
- Manning, E. (2023). Catch an Incline: The Impersonality of the Minor. In G. J. Seigworth & C. Pedwell (Eds.), *The Affect Theory Reader 2: Worldings, Tensions, Futures* (pp. 315-325). Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9781478027201>
- Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822383574>
- Massumi, B. (2015). *The Politics of Affect*. Polity Press. ISBN-13: 978-0-7456-8981-4
- Sampson, T. D. (2023). Nonconscious Affect: Cognitive, Embodied, or Nonbifurcated Experience? In G. J. Seigworth & C. Pedwell (Eds.), *The Affect Theory Reader 2: Worldings, Tensions, Futures* (pp. 295-314). Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9781478027201>
- Seigworth, G. J., & Pedwell, C. (Eds.). (2023). *The Affect Theory Reader 2: Worldings, Tensions, Futures*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9781478027201>
- Stenner, P. (2024). A.N. Whitehead and Process Thought: An Overview to Facilitate Transdisciplinary Applications within Social and Human Sciences. *Human Affairs*, 34(3), 325-339. <https://doi.org/10.1515/humaff-2024-0072>
- Villiger, D. (2024). Transformative Experience. *Philosophy Compass*, 19(6), e13000. <https://doi.org/10.1111/phc3.13000>
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and Reality: An Essay in Cosmology* (D. R. Griffin & D. W. Sherburne, Eds.; Corrected ed.). Free Press. (Original work published 1929). ISBN 9780029345702

The Main Areas of Destructive Influence of Propaganda in Wartime

UDC 32.019.51:355.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172699>**Bondar Evgen**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-7938-989X>, mothergun14@gmail.com*Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

The presented article examines the main directions of the destructive influence of political propaganda in wartime in their historical retrospective. The key mechanisms of informational and psychological influence aimed at transforming the mass consciousness of the population, demoralizing the army and forming models of political behavior that are beneficial to the aggressor are identified.

The purpose of the article is to attempt to analyze the main areas of the destructive influence of propaganda in the context of studying the historical retrospective of wars and conflicts. The evolution of propaganda practices from ancient times to the present day is considered, in particular the use of manipulative messages, political mythologies, pejorative vocabulary and figurative-emotional narratives as tools for forming the necessary interpretations of political reality. Attention is also paid to the analysis of Russian propaganda in the conditions of the Russian-Ukrainian war, which is an important factor in the destabilization of society, undermining trust in state institutions and attempts to destroy the national identity of the Ukrainian people. Based on historical examples and modern information practices, the main directions of destructive propaganda influence are distinguished, including: intimidation of the enemy, discrediting the political leadership and the army, manipulative justification of aggression, the formation of negative images of the state and its institutions, as well as attempts to undermine national identity. Special emphasis is placed on the role of language, fiction and symbolic images in the formation of emotional and value attitudes of society.

The conclusion is made about the need for systematic research into the mechanisms of information and psychological influence and the development of effective means of countering destructive propaganda, in particular through the development of critical thinking, information culture and increasing the resistance of society to manipulative communications.

Keywords: propaganda, destructive influence, disinformation, manipulation, political mythologeme, perorative vocabulary

Основні сфери згубного впливу пропаганди в умовах війни

Бондар Євген*Український Державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)*

Анотація.

У представленій статті досліджуються основні напрямки деструктивного впливу політичної пропаганди в умовах війни в їх історичній ретроспективі. Визначено ключові механізми інформаційно-психологічного впливу, спрямовані на трансформацію масової свідомості населення, деморалізацію армії та формування вигідних для агресора моделей політичної поведінки.

Метою статті є спроба здійснити аналіз основних напрямів деструктивного впливу пропаганди в контексті вивчення історичної ретроспективи війн та конфліктів. Розглянуто еволюцію пропагандистських практик від античних часів до сучасності, зокрема використання маніпулятивних повідомлень, політичних міфологем, пейоративної лексики та образно-емоційних наративів як інструментів формування необхідних інтерпретацій політичної реальності. Також приділено увагу аналізу російської пропаганди в умовах російсько-української війни, яка виступає важливим чинником дестабілізації суспільства, підриву довіри до державних інституцій та спроб руйнування національної ідентичності українського народу. На основі історичних прикладів та сучасних інформаційних практик вирізняє основні напрямки деструктивного пропагандистського впливу, серед яких: залякування противника, дискредитація політичного керівництва та армії, маніпулятивне виправдання агресії, формування негативних образів держави та її інституцій, а також спроби підриву національної самосвідомості. Окремо акцентовано на ролі мови, художньої літератури та символічних образів у формуванні емоційно-ціннісних установок суспільства.

Зроблено висновок про необхідність системного дослідження механізмів інформаційно-психологічного впливу та розробки ефективних засобів протидії деструктивній пропаганді, зокрема через розвиток критичного мислення, інформаційної культури та підвищення стійкості суспільства до маніпулятивних комунікацій.

Ключові слова: пропаганда, деструктивний вплив, дезінформація, маніпулювання, політична міфологема, пейоративна лексика

Вступ.

Актуальність. Цілеспрямоване поширення ідей, поглядів, переконань з метою впливу на громадську думку та створення певного сприйняття подій, концепцій чи політичних лідерів задля активізації діяльності людей, породження політичних чи соціальних конфліктів досягається за допомогою політичної пропаганди. Пропаганда є засобом поширення ідеології, підтримки власної ідеології та боротьби з ідеологією супротивника. Важливо відзначити, що пропаганда, окрім зміни поглядів, а відповідно рішень і дій та має на меті ще й формування емоційного навантаження, акцентування на тому, що це – єдино правильна позиція (Карпчук & Юськів, 2020). А. Корб, фахівець у галузі нейрофізіології, підкреслював, що «мозок кожної людини налаштований сприймати емоційно забарвлену інформацію набагато гостріше, ніж звичайні факти» (Korb, 2015). Загалом, на думку багатьох дослідників, суть пропаганди полягає в тому, що вона дозволяє поєднувати використання образів, гасел і символів, які відображені у емоційно-почуттєвій системі людини, а кінцевою її метою є формування у людини переконань, які сприймаються як особисті, не нав'язані зовнішнім впливом (Свідерська, 2022). Як зазначав Е. Бернейз: «Ідея або гасло можуть мати ефективніший вплив, ніж особистість і будь-які локальні проблеми» (Бернейз, 2024).

Зважаючи на емоційну складову пропаганди, за впливом на емоції реципієнта розрізняють позитивну і негативну, тобто конструктивну і деструктивну пропаганду. В умовах інформаційно-психологічної війни значно активізується саме деструктивна функція пропаганди. Вона «... набирає деструктивних ознак, стає засобом психологічного знищення суперника, його дезорганізації та дискредитації, і водночас – засобом захисту від загроз власній безпеці, мобілізації прихильників та розширення сфер впливу на міжнародній арені. Важливою функцією пропаганди стає створення віртуальної «картини світу» – ілюзорної, паралельної реальності з трансформованою системою цінностей, переконань, поглядів, способів поведінки. Об'єктом впливу пропаганди за таких обставин може бути масова свідомість населення власної країни (регіону), населення нейтральних країн та населення країни (регіону) суперника (Вітюк, 2019).

Незважаючи на те, що пропаганда використовувалася постійно протягом усієї людської історії, російсько-українська війна викликала новий потужний деструктивний сплеск пропаганди, спрямованої на масову свідомість.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика пропаганди та інформаційно-психологічного впливу розглядається у працях як класичних мислителів і теоретиків комунікації – Аристотель (2000), Е. Бернейз (2024), , так і сучасних дослідників

політичної комунікації та інформаційної безпеки. У сучасних наукових роботах українських і зарубіжних авторів – Н. Вітюк (2019), Н. Карпчук та Б. Юськів (2020), В. Заборовський та О. Желтобородов (2009), О. Свідерська (2022), S. Brydon (2021) увага зосереджується на механізмах маніпулятивного впливу, трансформації пропагандистських практик у цифровому середовищі та їх ролі в умовах інформаційної війни.

Мета даного дослідження – здійснити аналіз основних напрямів деструктивного впливу пропаганди в контексті вивчення історичної ретроспективи війн та конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Проаналізувавши ряд історичних подій, можна помітити, що більшість відомих персон, котрі розв'язували та вели війни світового масштабу, активно використовували пропагандистські механізми. Як приклад, можемо згадати такі постаті, як: А. Македонський, Ю. Цезар, Петро I, Наполеон, А. Гітлер, Й. Сталін та багато інших. Масове використання пропаганди найчастіше відбувалося у періоди війни чи військових конфліктів, коли перед багатьма державами світу поставала проблема нестачі економічних, політичних, фінансових ресурсів для досягнення перемоги (Шевців & Гончарук, 2019). Відомі політики та воєначальники ще з часів Стародавнього Єгипту, Риму та Греції використовували маніпулятивні засоби пропагандистського впливу на свідомість і поведінку як своєї, так і армії ворога. Під дію пропаганди також потрапляла і суспільна думка цивільного населення. Пропаганда була спрямована на піднесення морального духу, боротьбу заради перемоги або ж розповсюдження розпачу, зневіри і готовності до капітуляції. Робота з інформацією у ряді держав у різні періоди була поставлена на високий професійний рівень. Пропаганда у період війни розвивалася, переважно, у своїй військовій іпостасі. Важливою функцією сучасної пропаганди стає створення віртуальної «картини світу» – ілюзорної, паралельної реальності з трансформованою системою цінностей, переконань, поглядів, способів поведінки. Тому найбільший вплив сучасна пропаганда здійснює саме на масову свідомість населення воюючих країн (Вітюк, 2019).

Ще одним видом сучасної пропаганди, яку активно використовують у контексті інформаційної війни, є цифрова пропаганда, завдання якої полягає у зміні суспільної свідомості задля підкорення народу волі агресора. У цьому контексті, на переконання О. Свідерської доцільно розрізняти індивідуальний, регіональний, національний та глобальний рівні свідомості (Свідерська, 2022).

Перші приклади військової пропаганди можна простежити ще у VII-VIII століттях до н.е. Наприклад, у «Іліаді» Гомера, яка передає нам ще й опис ідеологічних суперечок у лавах самих греків

щодо стратегії ведення війни та її необхідності. Основною формою донесення інформації до аудиторії був усний виступ пропагандиста перед Народними зборами. Ще однією формою пропагандистської роботи було звернення до воїнів перед битвою (Гомер, 2023). Використання методів пропаганди в античності яскраво відображені в «Історії» Геродота. Ці приклади можна назвати типовими щодо пропагандистської роботи в античні часи. Також варто відзначити діяльність відомих ораторів Давньої Греції і Давнього Риму Демосфена і Ціцерона.

На нашу думку, цілком доцільно згадати працю великогокитайського мислителя Сунь Цзи, «Мистецтво війни». По суті, це перший систематизований навчальний посібник для правителів і командувачів арміями. І той факт, що в ньому дано, в тому числі і настанови про пропаганду серед противника, говорить, що розуміння важливості пропаганди та її деструктивного впливу було присутнє і в давнину. Стратегічні настанови, викладені Сунь Цзи у цій праці, і з часом не втратили своєї актуальності: не руйнувати, а захоплювати серця і помисли людей; розтлівати все хороше, що є в країні противника; втягувати військову еліту ворога у злочини; підривати їхній авторитет і виставляти у потрібний момент на «народне обговорення»; залучати до співпраці «найбрудніших людей»; перешкоджати всіма способами діяльності уряду; перешкоджати всіма способами спорядженню, забезпеченню і наведенню порядку в збройних силах; знецінювати всі традиції ворога; бути щедрими на пропозиції й подарунки для покупки інформації й спільників, не заощаджувати ні на грошах, ні на обіцянках, тому що вони приносять багаті дивіденди (Сунь-Дзи, 2024).

Для Стародавньої Русі характерним прикладом пропагандистського впливу на противника є анонсування Святославом своїх походів. Відоме «Іду на ви!» дозволяло одночасно і посягати у противника страх, і підкреслити власну безстрашність. Такий приклад як відкрите оголошення про наміри, мабуть, досить рідко застосовується, але може свідчити про дотримання певних моральних норм і принципів, на відміну від, наприклад, нападу нацистської Німеччини на СРСР чи російської федерації на Україну.

Подальший аналіз історичних подій, зокрема в періоди військових дій, ще раз переконує нас в тому, що пропаганда використовувалась протягом всієї історії існування людства. Однак тут важливо відслідкувати основні напрямки її деструктивного впливу в умовах війни та спільні і відмінні риси засобів пропаганди в різних історичних контекстах. І перший спільний напрямок пропагандистських меседжів стосовно впливу на противника, його війська та цивільне населення – це залякування примарною силою противника, формування ідей та установок щодо безперспективності спротиву, що має на меті викликати емоції страху, відчаю. Така

пропаганда наголошує на безнадійному становищі того, проти кого ведуться ці військові дії, примушує його здатися. Термін «психологічна війна» не був відомий сучасникам Богдана Хмельницького. Проте принципи її застосування український гетьман усвідомлював пречудово, позаяк наполягав у своїх універсалах створювати для ворога настрої приреченості, напруги і непевності у власних силах, бо вважав, що коли ляхи «будуть щоденно мати перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, аж тоді ляхи зненавидять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій» (Джеджула, 1995).

Одним із важливих завдань інформаційного впливу на ворога під час війни, є необхідність змінювати уявлення про нерівномірність співвідношення сил. В умовах російсько-української війни ця тактика реалізовувалася у таких пропагандистських наративах ворога, як «путін все одно переможе», «в Україні скрізь зрада», «Київський режим відповідальний за війну», «Київ за три дні» і т. ін. «Широкою популярністю» користувалися новини про стан готовності комунального сектору України до зими. До слова, майже ідентичні «історії-страховиська» про повний колапс системи опалювання й масові протести оприлюднювали впродовж жовтня-листопада 2019 р. (Вітюк, 2019). У 2025 р. також жителів великих міст ворожа пропаганда активно закликала покидати власні домівки, пророкуючи їм зиму без світла, води та опалення. Морально-психологічний стан як наших військових, так і цивільного населення путінські пропагандисти намагалися погіршити, погрожуючи ядерною зброєю, їх «знаменитим» «Орешніком», неодноразовими обстрілами українських атомних станцій. В сучасних обставинах російської агресії, особливо під час загострення ситуації в зоні бойових дій, здійснювався психологічний тиск на службовців ЗСУ через розсилання їм з невідомих номерів СМС-повідомлень з інформацією про зраду вищого керівництва української армії, із закликами не виконувати свій військовий обов'язок, із відвертими погрозами. Крім того, подібні СМС-повідомлення надходили й родинам військовослужбовців.

Наступним досить поширеним напрямком дестабілізуючої пропаганди в умовах війни є знецінення мети боротьби і звернення до сумління супротивника. Так, під час греко-перських війн Персія, придушивши повстання в іонічних містах, розташованих у Малій Азії, мала намір завдати удару по Афінах і Спарті, які відмовилися підкоритися Перському царю Ксерксу. Ксеркс зібрав численну армію, до якої включив і греків із полісів у Малій Азії. Афіняни вирубали на скелях написи-звернення до іонян наступного змісту: «Іоняни! Ви чините несправедливо, йдучи війною на своїх предків і допомагаючи варварам поневоляти Елладу. Переходьте скоріше на наш бік! Якщо ж це

неможливо, то, принаймні, хоч самі не воюйте проти нас і впросіть карійців чинити так само. А якщо не зможете зробити ні того, ні іншого, якщо ви скуті надто важким ланцюгом примусу і не можете його скинути, то боріться, як боягузи, коли справа дійде до битви». Таким чином, після поширення подібних звернень, афіняни домагалися відразу кількох цілей. По-перше, іоняни отримували істотне зниження мотивації на війну серед частини Перського війська. Щодо царя Ксеркса, то афіняни домагалися цими посланнями того, що Ксеркс переставав довіряти частині свого війська, а також був змушений, з одного боку, відряджати шпигунів за іонійцями, а, з іншого боку, тримати сили, придатні для можливого придушення бунту іонійців (Brydon, 2021).

У 1940 році, під час Другої світової війни, німецькі пропагандисти поширювали серед представників афроамериканської раси, мобілізованих з колоніальних володінь Франції листівку такого змісту: «Темношкірі солдати! Складіть зброю. Вони використовують вас як гарматне м'ясо. Вони відвезли вас вмирати далеко за межі вашої прекрасної батьківщини. Ваші дружини залишилися під владою гнобителів. Ви проливаєте свою кров, щоб зберегти їм життя» (Вітюк, 2019). Як бачимо, тут вдало використані бінарні вербальні опозиції «ви» – «вони», «свою» – «їм»; учасників бойових дій назвали принизливим висловом «гарматне м'ясо», що має переконати в цинічному ставленні військового керівництва до цінності людського життя. Солдатам нагадали, що їх вивезли «за межі прекрасної батьківщини», що має навіяти їм ностальгію за мирним життям і переконати піти легшим шляхом – припинити воювати (Вітюк, 2019). На нашу думку, метою цих листівок була спроба розпалювання ворожнечі та стимулювання відчаю війська.

Дестабілізуючу функцію виконує пропаганда і тоді, коли намагається обґрунтувати справедливість агресії, хоче переконати у дружніх намірах, допомозі, закликає вірити у найщиріші почуття і світлі помисли агресора, його визвольну місію. Так, Наполеон, готуючись до російської компанії, заздалегідь проводив пропагандистську підготовку. У відомстві Фуше було зібрано брошуру з текстом фальшивого заповіту Петра I. Вона носила назву «Про зростання російської могутності з її виникнення на початок XIX століття». У ній Петру I приписувалися плани захоплення Індії, а головною ідеєю стало те, що росія незабаром висадить люті орди, які завоюють Італію, Іспанію та Францію. Частину жителів вони знищать, іншу відведуть у неволю для заселення сибірських пустель. Тому вся Європа має об'єднатися та завдати превентивного удару. Таким чином, Наполеон виглядає рятівником Європейської цивілізації.

Російська і білоруська пропаганда засвоїли, вочевидь, непогано досвід Наполеона. Варто лише згадати Лукашенка, який протягом першого року

повномасштабного вторгнення не стомлювався повторювати, що росія завдала превентивного удару по Україні і намагався показувати навіть ті напрямки, за якими наша армія мала напасти на російську федерацію та білорусь. Також активно поширювались чутки про евакуацію українського населення з окупованих територій з метою подальшого вивезення наших громадян до Якутії та інших малозаселених регіонів росії (Свідерська, 2022).

Справедливість розв'язання повномасштабної війни в Україні російські пропагандисти намагалися виправдати також такими «благородними» намірами щодо наших співвітчизників, як «порятунок» російськомовного населення України від гніту «нацистів», «бандерівців», «допомога братньому народу» у боротьбі з власним урядом, який є ворожим для народу. На окупованих територіях мирному населенню роздавали листівки, в яких писали: «Дорогі брати і сестри! Ми завжди жили разом. У нас спільна історія і спільна культура. Житиця найбільшої держави світу, промисловий гігант СРСР, стала найбіднішою країною Європи. Росії не потрібна війна! Ми не збираємося нападати і бомбити міста, нам не потрібні жертви. У вашому житті нічого не зміниться. Ми прийшли боротися не з українським народом, а з націоналістами, від рук яких гинуть мирні жителі». Однак всі ці «благі наміри» відразу ж були зруйновані діями окупантів, розстрілами, катуваннями, мародерством та ін. (StopFake, 2026).

Значний деструктивний вплив в умовах війни здійснюється також через повідомлення ворожої пропаганди, що спрямовані на формування негативного іміджу уряду, держави, армії. Їх мета – спровокувати або посилити антиурядові й антивоєнні настрої цивільного населення в країні, сформувати недовіру до політичного керівництва держави, армії. Важливим прогнозованим результатом такої пропаганди має стати і зменшення довіри як іноземних громадян, так і закордонних партнерів. Якщо позитивний імідж влади здатний консолідувати державотворчу націю до протистояння зовнішнім впливам, об'єднати її для забезпечення постійного цілеспрямованого суспільного розвитку в єдності та підсилити самоідентифікацію населення як єдиного народу, громади незалежно від етнічного походження й майнового стану його складових суб'єктів, то негативний імідж швидше сприятиме дезінтеграції та фрагментації суспільства (Гурковський, 2012). Пропаганда, спрямована на дискредитацію уряду, політичного керівництва та армії держави ворога також не є новою. Так, наприклад, під час Першої світової війни найефективнішою і успішною вважалась англійська пропаганда. В Англії було створене бюро військової пропаганди при МЗС, а потім – Міністерство інформації та Департамент пропаганди на противника. При армійських штабах створювалися відділи та підрозділи пропаганди.

Характерною рисою пропагандистської роботи Антанти стала «пропаганда жахів», що ґрунтувалася на поширенні перебільшених або недостовірних повідомлень. Зокрема, активно циркулювали повідомлення про те, що німецькі солдати нібито масово відрубували руки дітям під час бойових дій у Франції. Однак такі історії, попри широкий резонанс так і не знайшли свого підтвердження.

Найсерйознішим фактом «пропаганди жахів» було дезінформаційне повідомлення, що німці під час Першої світової війни переробляли трупи солдатів, своїх та чужих, на стеарин та на корм для свиней. Це дезінформаційне повідомлення, поширене в 1917 році, викликало обурення в усьому світі і сприяло вступу у війну Китаю. У 1925 році англійський парламент визнав, що ця інформація була сфабрикована та поширена англійською розвідкою. На жаль, використання таких методів пропаганди призвело до того, що німецький народ став зовсім нечутливий до іноземної пропаганди і, навпаки, гіперчутливий до навіювання своїх пропагандистів (Заборовський, Желтобородов, 2009).

Схожий приклад можна віднайти і у вітчизняній історії, хоча це може бути лише припущенням. Під час визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького тогочасний польський мемуарист Голінський подав сенсаційні відомості, нібито козацький гетьман, зваживши на неприхильність турецького султана Ібрагіма до української справи, звернувся безпосередньо до яничарів, які через його вплив вчинили 8 червня 1648 року двірцевий переворот, і кинули до в'язниці султана, а на трон падишаха посадили його восьмирічного сина Мухамеда IV. Після яничарського перевороту зовнішня політика Османської імперії зазнала разючих змін. Новий візир Суфі Мехмед і «названий батько» нового султана Бектеш - ага вступили у пряме листування з Б. Хмельницьким і обіцяли свою підтримку і всіляку допомогу Війську Запорозькому. Підставою для таких чуток стало перебування в цей час у Стамбулі українських послів (Джеджула, 1995).

Така пропаганда активно використовується і у сьогоднішньому російсько-українському протистоянні. На перший план висувається емоційно-експресивна лексика, метою вживання якої є формування і організація суспільної думки в певному ідеологічному напрямку. Мова політичного дискурсу, а саме пейоративні номінативні лексеми, актуалізуються у дискурсі боротьби, використовуються як засіб маніпулятивного впливу. Шляхом реалізації інтерпретаційно-оціночної функції мови політичного дискурсу відбувається спроба здійснювати приховане управління свідомістю та поведінкою людей у бажаному для суб'єктів політичної боротьби напрямку (Белецька, 2006). Під дією суспільно-політичних чинників у мові складається експресивний

ідеолексикон, цілий комплекс посилено-виразних слів, котрі мають соціальне звучання, володіють соціальними конотаціями та здатні виражати соціальну оцінку дійсності. Це створює й можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, дезінформації громадськості. Для політичної мови як колишнього тоталітарного режиму, так і неореалій властиве привнесення у значення суспільно-політичних слів позитивної чи негативної конотації відповідно до потреб ідеології, тобто надзвичайно відчутний ідеологічний компонент їхньої семантики. Окрім цього, посилюється тенденція до використання розмовних лексичних елементів як засобу оновлення образності. Тому можна констатувати активізацію інноваційних процесів оновлення словникового фонду, формування нового ідеолексикону та вдосконалення засобів впливу на особу (Вдовичин, Угрин, Шипунов та ін., 2015).

У формуванні негативного політичного іміджу противника та його збройних сил активно використовуються політичні іміджологеми як певний комплекс образів-маркерів, що накладаються на інформаційне повідомлення, використовуючи метафоричні, як правило викривлені (якщо мова йде про деструктивний вплив пропаганди) найменування реальних політичних об'єктів чи подій, спотворюючи смислову інтерпретацію подій. Політичні іміджологеми використовуються для маніпулювання масовою свідомістю і можуть чинити серйозний вплив на сприйняття масами тих чи інших символів і дій та одночасно суттєво впливати на характер політичної поведінки окремих індивідів, соціальних, етнонаціональних та інших груп населення (Методички окупантів, 2022). Так, російська пропаганда використовує такі образи-маркери, інтерпретуючи ті чи інші події політичного чи соціального життя суспільства та даючи відповідні оцінки представникам уряду України чи нашим збройним силам. Фінансову діяльність нашого Уряду вони називають «економікою скарг», «фінансовим зашморгом»; діяльність Президента П. Порошенка характеризували як «бреше всій країні», «політичне лукавство», «останні божевільні кроки», «вийшов за межі»; виступ його на ГА ООН – як «брязкання іржавою зброєю». Діяльність Президента В. Зеленського ворожі російські ЗМІ оцінюють як «відсутність досвіду і політичної волі», «вихід на велику сцену», «його заяви не сприймають серйозно», «під впливом наївних емоцій», а виступ В. Зеленського на ГА ООН охарактеризували як «пропагандистську мішуру». Використовуючи для створення іміджу ЗСУ відверту брехню та дезінформацію, як, наприклад: «Військовим ЗСУ ввели нову надбавку «за вбивство військових республік ДНР/ЛНР»; «Військові ЗСУ продають залишки тіл товаришів на органи» та «У деяких підрозділах ЗСУ легалізовано вживання наркотиків, щоб бійці могли змиритися з наказом

вбивати/обстрілювати мирних громадян» (StopFake, 2026). Російська пропаганда також вживає такі мовні кліше та ярлики як «ремонтний цех», «приречені на невідворотну деградацію», «військові муляжі» та ін. Схвалення Верховною Радою Закону «Про мову» російські пропагандисти назвали «русофобією», «повзучою українізацією», «спробою розділити суспільство». Оскільки пропаганда має впливати більше на почуття і лише незначною мірою на розум, то такі іміджологеми використовуються для маніпулювання масовою свідомістю з метою індокринації певних ідей та уявлень, намагаючись зробити людину пасивним споживачем інформації.

Ще один напрямок деструктивного впливу ворожої пропаганди в умовах війни, вочевидь, є специфічним саме для російської пропаганди щодо України. Мова йде про намагання зруйнувати національну ідентичність українців, спровокувати розкол української нації, переконати нас у меншовартості, у необхідності мати «старшого брата», «сильну руку» тощо. Від російських пропагандистів, псевдоісториків і самого путіна ллються потоки відвертої брехні про те, що «Україну створив Ленін», «Крим подарував Україні Хрущов» і т. ін. У наукових і політичних колах піднімається питання щодо штучності української мови, фальшивості української історії, фіктивності самої української нації. Замовчується роль українців у розвитку науки, літератури, мистецтва, освоєнні космосу, у боротьбі з німецькими окупантами. І все це спрямоване на руйнацію українського національного самовизначення.

Важливо також підкреслити, що для пропаганди, як для технології впливу на свідомість, особливе значення має образна функція мови. Слово має потужний вплив на формування уявлень та образів у свідомості людини (Бондар, 2019). Про це неодноразово наголошував, ще Арістотель, аналізуючи взаємозв'язок між такими почуттями, як любов, страх, сором, ненависть та силою переконання (Арістотель, 2020). Саме тому використання художнього тексту і художньої літератури є

одним із найефективніших засобів емоційного пропагандистського впливу на аудиторію.

У цьому контексті особливо небезпечними стають прояви деструктивного інформаційного впливу, коли ідеї меншовартості, культурної неповноцінності чи нібито низького рівня розвитку українського народу поширюються через твори літератури та мистецтва, зокрема й авторами, що позиціонують себе як представники українського культурного простору. Як, наприклад у книзі «Темна історія України-Русі», виданій в Україні, де автор намагається поставити під сумнів історичну реальність Київської Русі, називаючи її «вигаданою». Подібна інтерпретація поширюється і на інші сторінки української історії. Так, засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького автор подає як авантюриста та гуляку, стверджуючи, що образ національного героя був створений істориком Д. Яворницьким; запорозькі козаки змальовані як п'яниці і розбійники, а низка постатей української культури попадають під відверте знецінення.

Висновки.

Отже, пропаганда – це специфічна форма масового духовного впливу, що здійснюється без застосування фізичного насильства. Пропаганда сприяє ідеологічному поширенню страху, невпевненості, приниження, а також демонізації, дегуманізації справжнього чи вигаданого ворога. В інформаційному воєнізмі вона поширюється за допомогою певних технологій, що зумовлює необхідність вивчати інструменти і прийоми пропаганди і, відповідно, створити засоби протидії. Одним з основних напрямків захисту проти таких маніпуляцій є вдосконалення культури політичного мислення населення, розвиток здатності до критичного аналізу інформації тощо. На нашу думку, подальші дослідження мають проводитися як у напрямку пошуку і запровадження способів і засобів захисту населення від деструктивного впливу ворожої пропаганди, так і у розробці форм і способів використання цієї пропаганди для деморалізації ворога.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арістотель. (2000). *Риторика*. Київ: Основи. ISBN: 966-500-037-3
- Белецька, А. В. (2006). *Пейоративна лексика як засіб маніпулятивного впливу у політичному дискурсі*. <https://surl.li/mqpdaf>
- Бернейз, Е. (2024). *Пропаганда*. Київ: Видавничий дім «Сварог». ISBN: 9786110117128.
- Бондар, Т. (2019). Художня література як засіб впливу на формування світоглядних орієнтирів особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, серія 7, 40(53), 191–198. <https://surl.li/viewuywt>
- Вдовичин, І. Я., Угрин, Л. Я., Шипунов, Г. В. та ін. (2015). *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000.
- Вітюк, Н. (2019). Особливості дискурсу політичної пропаганди в умовах інформаційно-психологічної війни. *Збірник наукових праць: Психологія*, вип. 24, 29–38. <https://doi.org/10.15330/psp.24.29-38>
- Гомер. (2023). *Іліада*. Київ: Фоліо. ISBN: 978-966-03-9941-9
- Гурковський, В. (2012). Захист іміджу Української держави в умовах інформаційної глобалізації. *Державне управління: теорія та практика*, № 2. <https://surl.li/jltqjp>
- Джеджула, Ю. (1995). *Темна війна Богдана Хмельницького: історико-документальна оповідь*. Київ: Молодь. ISBN: 5-7720-0922-2

- Заборовський, В. В., & Желтобородов, О. М. (2009). Формування основ інформаційно-психологічного впливу на супротивника у війнах першого та другого поколінь. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 2(20), 141–145. <https://surl.li/fzelxj>
- Карпчук, Н., & Юсків, Б. (2020). Вплив російської пропаганди на формування іміджу української влади. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 2(8), 73–81. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-02-72-82>
- НотаЄнота. (б.д.). *Методички окупантів*. <https://cutt.ly/WJxUBpq>
- Свідерська, О. І. (2022). Цифрова пропаганда та ризики інформаційної безпеки у контексті російсько-української війни. *Політикус*, Вип. 2, 60–65. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-2.10>
- Сунь-Цзи. (2023). *Мистецтво війни*. Львів: Видавництво Старого Лева. ISBN: 978-617-679-145-4
- Шевців, М. Б., & Гончарук, К. А. (2019). Пропаганда як соціально-політичне явище: проблеми розуміння. *Актуальні проблеми історико-правової та міжнародно-правової науки*, № 1, 119–122. <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-29>
- Brydon, S. R. (2021). *American Propaganda from the Spanish-American War to Iraq*. Lanham: Lexington Books. ISBN: 9781793626141
- Korb, A. (2015). *The Upward Spiral: Using Neuroscience to Reverse the Course of Depression, One Small Change at a Time*. Oakland: New Harbinger Publications. ISBN: 9781626251205
- StopFake.org. (2026). Офіційний сайт. <https://www.stopfake.org/uk/golovna/>

REFERENCES

- Aristotle. (2000). *Rhetoric* (V. Nikolaienko, Trans.). Kyiv: Osnovy. ISBN: 966-500-037-3
- Beletska, A. V. (2006). Pejorative vocabulary as a means of manipulative influence in political discourse. <https://surl.li/mqpdaf>
- Bernays, E. (2024). *Propaganda*. Kyiv: Svaroh Publishing House. ISBN: 9786110117128.
- Bondar, T. (2019). Fiction as a means of influencing the formation of a person's worldview orientations. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University*, Series 7, 40(53), 191–198.
- Brydon, S. R. (2021). *American propaganda from the Spanish-American War to Iraq*. Lanham: Lexington Books. ISBN: 9781793626141
- Djedzhula, Y. (1995). *The secret war of Bohdan Khmelnytskyi: A historical documentary narrative*. Kyiv: Molod. ISBN: 5-7720-0922-2
- Homer. (2023). *The Iliad*. Kyiv: Folio. ISBN: 978-966-03-9941-9
- Hurkovskyi, V. (2012). Protection of the image of the Ukrainian state in the context of information globalization. *Public Administration: Theory and Practice*, (2). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_11
- Karpchuk, N., & Yuskiv, B. (2020). The influence of Russian propaganda on the formation of the image of the Ukrainian government. *International Relations, Public Communications and Regional Studies*, 2(8), 73–81. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-02-72-82>
- Korb, A. (2015). *The upward spiral: Using neuroscience to reverse the course of depression, one small change at a time*. Oakland: New Harbinger Publications. ISBN: 9781626251205
- NotaYenota. (n.d.). *Occupiers' manuals*. Retrieved March 10, 2026, <https://cutt.ly/WJxUBpq>
- Shevtsiv, M. B., & Honcharuk, K. A. (2019). Propaganda as a socio-political phenomenon: Problems of understanding. *Actual Problems of Historical, Legal and International Legal Science*, (1), 119–122. <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-29>
- StopFake.org. (2026). Official website. Retrieved March 10, 2026, <https://www.stopfake.org/uk/golovna/>
- Sun Tzu. (2023). *The art of war*. Lviv: The Old Lion Publishing House. ISBN: 978-617-679-145-4
- Sviderska, O. I. (2022). Digital propaganda and information security risks in the context of the Russian-Ukrainian war. *Politicus*, (2), 60–65. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-2.10>
- Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V. (2015). *Modern political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other neologisms)*. Lviv: Novyi Svit–2000.
- Vitjuk, N. (2019). Features of the discourse of political propaganda in conditions of information and psychological warfare. *Collection of Scientific Works: Psychology*, (24), 29–38. <https://doi.org/10.15330/psp.24.29-38>
- Zaborovskiy, V. V., & Zheltoborodov, O. M. (2009). Formation of the foundations of information and psychological influence on the enemy in first and second generation wars. *Collection of Scientific Works of Kharkiv University of Air Forces*, 2(20), 141–145. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2009_2_35

State AI Capability: An Ecosystem Approach

UDC 323:327.172

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726100>**Radionova Iryna****Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7134-3674>, radionova.irina@gmail.com*****H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)***

Abstract.

Relevance. Against the backdrop of the 21st-century technological revolution and the intensification of security challenges, particularly for Ukraine, there is an increasing demand for an understanding of a state AI capability as its ability to develop, implement, and effectively regulate AI.

The purpose. This article aims to conceptualize the notion of a state AI capability in the context of global technological competition, based on an ecosystem approach.

Results. It has been established that a state's ability to develop, scale up and integrate AI into key areas of governance is an integral characteristic of AI capability. This capability is shaped by the interaction of institutional, political, scientific, technological, infrastructural, economic, security and socio-educational components. An ecosystem approach enables us to identify their interdependence and assess their impact on the development of AI, as well as on the transformation of political power, public policy, and security. The uneven development of AI ecosystems has been shown to create new global hierarchies and exacerbate the technological divide between nations. International indices (Global AI Vibrancy Tool та Government AI Readiness Index) have been established as useful tools for assessing national capabilities. The impact of internal factors on Ukraine's development of AI capabilities has been assessed. It has been established that applying AI to the security and defense sectors is a key driver of development.

Conclusions. The state AI capability depends on the coherence of the ecosystem's components. Effective policy must balance support for innovation with risk management and adherence to ethical standards. The development of AI is a strategic prerequisite for the country's competitiveness and integration into the global technological landscape.

Keywords: artificial intelligence (AI), state AI capability, the AI ecosystem, national security, international AI indices, global technological competition

ШІ-спроможність держави: екосистемний підхід

Радіонова Ірина***Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)***

Анотація.

Актуальність. В умовах технологічної революції ХХІ століття та загострення безпекових викликів, особливо для України, зростає потреба в осмисленні ШІ-спроможності держави як її здатності розробляти, впроваджувати й ефективно регулювати ШІ.

Метою статті є концептуалізація поняття ШІ-спроможності держави на основі екосистемного підходу в умовах глобальної технологічної конкуренції.

Результати. Встановлено, що ШІ-спроможність є інтегральною характеристикою здатності держави створювати, масштабувати та інтегрувати ШІ у ключові сфери управління. Вона формується через взаємодію інституційно-політичного, науково-технологічного, інфраструктурного, економічного, безпекового та соціально-освітнього компонентів. Екосистемний підхід дає змогу виявити їхню взаємозалежність, оцінити вплив на розвиток ШІ, а також трансформацію політичної влади, публічної політики й безпеки. Показано, що нерівномірність розвитку ШІ-екосистем формує нові глобальні ієрархії та посилює технологічну асиметрію між державами. Визначено, що міжнародні індекси (Global AI Vibrancy Tool, Government AI Readiness Index) слугують інструментами оцінювання національних спроможностей. Оцінено вплив внутрішніх факторів на формування ШІ-спроможності України. З'ясовано, що застосування ШІ у сфері безпеки й оборони є важливим драйвером розвитку.

Висновки. ШІ-спроможність залежить від узгодженості екосистемних компонентів. Ефективна політика має поєднувати підтримку інновацій із регулюванням ризиків та дотриманням етичних норм. Її розвиток є стратегічною передумовою конкурентоспроможності та інтеграції держави у глобальний технологічний простір.

Ключові слова: штучний інтелект (ШІ), ШІ-спроможність держави, екосистема ШІ, національна безпека, міжнародні індекси ШІ, глобальна технологічна конкуренція

Вступ.

Технологічні революції традиційно виступають важливим чинником трансформації політичної влади, інституцій та моделей державного управління. Держави, які першими інтегрують нові технології у систему управління, безпеки та економічного розвитку, отримують можливість посилювати власну політичну суб'єктність і вплив як у внутрішньому, так і в міжнародному вимірах. У ХХІ столітті розвиток технологій ІІІ дедалі більше визначає параметри нової технологічної революції, що впливає на структуру державної влади, механізми публічної політики та інструменти політичного контролю. У цьому контексті доцільним є введення поняття «ІІІ-спроможності держави», яке може розглядатися як комплексна політико-інституційна та системна характеристика.

Такий підхід дає змогу аналізувати розвиток ІІІ не лише як технологічний процес, а як складову трансформації сучасної державності та позиціонування держав у глобальній ієрархії.

Дослідження ІІІ-спроможності держави потребує застосування екосистемного підходу, який дозволяє розглядати взаємодію технологічних, інституційних, економічних та соціальних компонентів як цілісну систему. Саме екосистемна оптика дає змогу виявити не лише окремі елементи розвитку ІІІ, а й характер їхньої взаємозалежності, що визначає реальну спроможність держави до ефективного впровадження та використання цих технологій.

Для України питання ІІІ-спроможності пов'язане не лише з економічним та соціальним розвитком, а й з посиленням інституційної стійкості держави, ефективності публічного управління та здатності інтегруватися до технологічного ядра світової економіки. У цьому контексті аналіз ІІІ-спроможності держави дозволяє окреслити перспективи формування нових ресурсів політичної сили та стратегічної автономії України в умовах глобальної технологічної конкуренції.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

О. І. Кілієвич визначив поняття «екосистема суспільної політики», охарактеризував структуру цієї екосистеми та описав способи її функціонування, розглянув застосування екосистемного підходу до деяких конкретних напрямів політики (Кілієвич, 2023). О. Поплавська з'ясувала можливості застосування екосистемного підходу для аналізу соціально-економічних систем в умовах глобальної нестабільності, визначила детермінанти їх адаптивності та розвитку (Поплавська, 2024). О. Резнікова застосувала екосистемний підхід до формування національної стійкості на основі досвіду України (Резнікова, 2025).

О. С. Слободян зосередив увагу на формуванні цифрових екосистем у публічному секторі регіонів задля забезпечення сталого, інклюзивного і

резильєнтного розвитку регіонів України (Слободян, 2025).

Метою статті є концептуалізація поняття ІІІ-спроможності держави на основі екосистемного підходу в умовах глобальної технологічної конкуренції.

Результати дослідження.

ІІІ-спроможність держави – це інтегральна здатність держави створювати, підтримувати, масштабувати й ефективно інтегрувати технології ІІІ у ключові сфери внутрішньої та зовнішньої політики, перетворюючи їх на ресурс економічної, інформаційної, безпекової та геополітичної сили. Вона виходить за межі наявного технологічного потенціалу і відображає структурну, інституційну й стратегічну здатність держави мобілізувати алгоритмічні ресурси для досягнення політичних цілей, забезпечення цифрового суверенітету та міжнародної суб'єктності.

Технологічні зміни водночас виступають рушієм прогресу і джерелом потенційної фрагментації. Глибокі трансформації, пов'язані з розвитком ІІІ, можуть посилювати територіальні, економічні та соціальні нерівності, створювати внутрішні асиметрії розвитку, знижувати рівень довіри та соціальної згуртованості всередині держави. ІІІ у разі неетичного використання створює ризики для приватного життя, безпеки та автономії людини. Відтак ІІІ-спроможність держави передбачає здатність регулювати зазначені процеси (Kergroach & Heritier, 2025, pp. 8 - 9).

Нерівномірність у рівнях ІІІ-спроможності держав формує нові глобальні ієрархії. Перспективною для оцінки перспектив та досягнень у сфері ІІІ є модель екосистеми ІІІ. Екосистему ІІІ доцільно визначати як сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів, необхідних для створення, розвитку, використання, підтримки, етичної та законодавчої регуляції технологій ІІІ. У межах екосистеми кожен компонент впливає на інші, а ефективний і безпечний розвиток ІІІ можливий лише за умов їх узгодженого функціонування.

Для використання категорії «ІІІ-спроможність держави» у політологічному дослідженні доцільно виокремити такі базові складові: інституційно-політичну, науково-технологічну, інфраструктурну, економічну, безпекову і соціально-освітню. Екосистемний підхід не передбачає жорсткої ієрархії між цими складовими та акцентує увагу на їхній взаємодії. Саме через таку взаємодію формується комплексна спроможність держави ефективно інтегрувати ІІІ в усі сфери життя суспільства. Розглянемо перелічені складові детальніше.

Інституційно-політична спроможність охоплює здатність держави формувати і реалізовувати публічну політику у сфері ІІІ. Йдеться про наявність стратегічних документів, регуляторних рамок, спеціалізованих інституцій та механізмів міжвідомчої

координації. Важливою складовою є формування принципів урядування у сфері ШІ, які одночасно сприяють інноваціям та забезпечують захист прав людини і суспільних інтересів. До цього компонента належить і міжнародний вимір політики – участь держави у виробленні глобальних стандартів та координації регулювання технологій ШІ. Політика та управління це основа еко-системи ШІ, елемент який безпосередньо впливає на усі інші (Government AI Readiness Index, 2025, p. 7 - 8).

Політика та управління у сфері ШІ сконцентровані в Національних стратегіях Розвитку ШІ. Зазначимо, що Спостережна рада Організації економічного співробітництва та розвитку з питань політики у сфері ШІ пропонує вичерпний каталог національних стратегій у сфері ШІ, надає інформацію про стратегічні пріоритети та політичні заходи, прийняті різними країнами (The OECD. AI Policy Observatory).

Науково-технологічна та інфраструктурна спроможність охоплюють дослідження і розробки (R&D), діяльність університетів та дослідницьких центрів, патентну активність, а також наявність обчислювальних ресурсів, дата-центрів, хмарних платформ і доступу до якісних масивів даних. Саме цей компонент формує матеріально-технологічну основу розвитку ШІ.

Дослідження та розробки у сфері ШІ потребують етичних стандартів, законодавчої регуляції (інституційно-політична спроможність), котрі будуть гарантувати розвиток саме відповідального ШІ. Відповідальність ШІ передбачає дотримання етичних стандартів при управлінні даними, справедливості, конфіденційності, безпеки та прозорості. Створення систем ШІ, що відповідають етичним стандартам, є важливим для завоювання довіри громадськості та запобігання шкоді. На жаль ми спостерігаємо очевидне культурне запізнення щодо цього елементу. Найбільш амбітна спроба створити відповідну етичну систему регуляції представлена Європейським Союзом в AI Act 2024 (Regulation (EU) 2024/1689). Упродовж 2025 року окремі положення AI Act набули чинності. Однак, як зазначено у Government AI Readiness Index 2025, триває дискусія щодо їхнього обсягу, прикладної реалізації та впливу на національні траєкторії розвитку ШІ (Government AI Readiness Index 2025, p. 15). Показником щодо етичних стандартів і законодавчої регуляції в Global AI Vibrancy Tool як для 2023 року, так і для 2024 року обрано не кількість та якість законодавчих актів, а кількість доповідей на конференціях, пов'язаних із цими аспектами. На думку розробників GVT кількість доповідей на конференціях може слугувати кількісним показником поточних досліджень та дискусій щодо відповідальних практик ШІ (Fattorini et al, 2024, p. 6; Fattorini et al., 2025, p. 3). Очевидно, що такий показник обрано через нестачу законодавчих актів, що регулюють ШІ.

Економічна спроможність пов'язана з можливістю фінансування досліджень, підтримки інноваційних екосистем та розвитку високотехнологічних секторів економіки. Держави, які мають розвинені фінансові інструменти підтримки технологічних інновацій, здатні ефективніше інтегрувати ШІ у виробничі та управлінські процеси. Важливу роль відіграє також наявність зрілого інноваційного середовища, здатного забезпечувати як внутрішній попит на ШІ-рішення, так і їх поширення серед бізнесу, дослідницьких інституцій та громадянського суспільства.

Безпекова спроможність зумовлена активною інтеграцією технологій ШІ у сферу національної безпеки, оборони та кібербезпеки. У політичному вимірі цей компонент пов'язаний зі здатністю держави використовувати нові технології для забезпечення стратегічної переваги та управління ризиками, що виникають у процесі поширення ШІ.

Соціально-освітня спроможність передбачає здатність держави забезпечувати довгострокове відтворення людського капіталу, необхідного для розвитку технологій ШІ, а також формувати суспільне середовище, готове до прийняття ШІ (громадська думка) та його використання. Йдеться про якість системи освіти, визначення та розвиток компетенцій у сфері ШІ, підготовку фахівців у галузі цифрових технологій, розвиток наукових досліджень та загальний рівень цифрової грамотності населення. У рейтингу Global AI Vibrancy Tool окремо наголошується та вимірюється різноманітність (гендерна, етнічна та соціально-економічна різноманітність у спільноті ШІ), що потенційно може зменшити упередження в системах ШІ (Fattorini et al., 2025, p. 2).

Соціально-освітня спроможність пов'язана із формуванням інноваційного суспільства, здатного підтримувати технологічну модернізацію держави та адаптуватися до соціально-економічних трансформацій, спричинених поширенням ШІ.

Змістовні параметри ШІ-спроможності держави відображаються у міжнародних системах індексації. Загострення глобальної конкуренції у сфері ШІ актуалізує індексацію держав з метою формування ієрархій та забезпечення порівнюваності їхніх досягнень за визначеними критеріями. Серед провідних Global AI Vibrancy Tool та Government AI Readiness Index.

Government AI Readiness Index широко використовується урядами та міжнародними організаціями як аналітичний орієнтир для порівняльного аналізу розвитку національних систем управління ШІ. У 2025 році основну увагу було зосереджено на здатності держав використовувати ШІ для забезпечення суспільного блага. Такий підхід дає змогу аналізувати не лише інституційну готовність державного сектору, а й роль уряду у формуванні сприятливого середовища для розвитку

ШІ-екосистем, зокрема у сферах освіти, охорони здоров'я та цифрової економіки. Розробники рейтингу наголошують, що позитивні результати використання ШІ не є автоматично гарантованими. З розширенням сфер застосування ШІ та зростанням його функціональних можливостей збільшуються й масштаби потенційних ризиків і негативних наслідків. У цьому контексті роль держави полягає не лише у стимулюванні впровадження технологій, а й у запобіганні індивідуальним і суспільним ризикам, пов'язаним із їх використанням, а також в управлінні соціально-економічними трансформаціями, що супроводжують поширення ШІ (Government AI Readiness Index 2025, p. 7).

Методологія індексу базується на 69 індикаторах, об'єднаних у 14 вимірів і шість ключових компонентів: політична спроможність, врядування, інфраструктура ШІ, впровадження ШІ у державному секторі, розвиток і дифузія технологій, а також стійкість системи. У дослідженні проаналізовано 195 держав, що дає змогу сформувати комплексну картину розвитку глобальних ШІ-екосистем і визначити напрями вдосконалення державної політики у цій сфері.

З позицій екосистемного підходу така методологія демонструє, що спроможність держави у сфері ШІ формується не лише внаслідок адміністративних ресурсів уряду, а й через взаємодію інституцій, технологічної інфраструктури, людського капіталу та інноваційних ринків. Відповідно, Government AI Readiness Index може розглядатися як інструмент емпіричної операціоналізації екосистемної ШІ-спроможності держави, оскільки дозволяє оцінити як інституційну готовність уряду, так і ширший контекст взаємодії держави, бізнесу, науки та суспільства у процесах розвитку та застосування ШІ.

Government AI Readiness Index 2025 здійснює ранжування регіонів світу, надаючи як загальні показники для кожного регіону, так і окремі оцінки для держав, що в нього входять. Перше місце посідає Північна Америка, насамперед завдяки лідерству США (79.75, при цьому США – 87.2). Друге місце займає Західна Європа (62.75), третє – Східна Європа (53.76; показник лідера регіону – Естонії – 69.0, України – 61.1). Східна Азія посідає четверте місце з показником 49.14 (КНР – 75.4). П'яте місце належить регіону Близького Сходу та Північної Африки (44.09), шосте – Південній та Центральній Азії (41.41). Далі розташовуються Латинська Америка та країни Карибського басейну (34.0), країни Тихоокеанського регіону (30.39), тоді як останнє місце посідають країни Субсахарської Африки (28.04) (Government AI Readiness Index, 2025, p. 22 – 53).

Головною метою Global AI Vibrancy Tool є полегшення порівняння рівня розвитку ШІ між країнами. В основі методології лежить поняття AI vibrancy, що визначається як рівень активності, розвитку та впливу технологій ШІ в межах країни.

При цьому застосовується екосистемний підхід, який передбачає оцінювання таких складових: дослідження та розробки (R&D), розвиток відповідального ШІ, економіка, освіта, різноманітність, політика та врядування, громадська думка й інфраструктура (Fattorini et al., 2024, p. 4). У 2024 році (за результатами 2023 року) було виміряно 42 індикатори у 36 державах (Fattorini et al., 2024, p. 1, 5). За підсумками 2023 року ієрархія 10 лідерів розвитку екосистеми ШІ виглядала наступним чином: США – 70.06; КНР – 40.17; Велика Британія – 27.21; Індія – 25.54; Об'єднані Арабські Емірати – 22.72; Франція – 22.54; Південна Корея – 20.48; Німеччина – 18.49; Японія – 18.47; Сінгапур – 18.15 (Fattorini et al., 2024, p. 21).

У 2025 році (за результатами 2024 року) було застосовано оновлену аналітичну рамку: 23 індикатори у 67 країнах. Оцінювання ґрунтується на семи складових: науково-дослідний потенціал, відповідальний ШІ, економіка, людський капітал, політика та врядування, суспільні настрої й інфраструктура. Така структура відображає перегляд попередньої моделі (щодо оцінювання результатів 2023), що складалася з восьми компонентів. Зокрема, показники, які раніше належали до блоків освіти та різноманітності, а також частину індикаторів ринку праці інтегровано до блоку людського капіталу (Fattorini et al., 2025, p. 2).

За один рік ієрархія 10 лідерів змінилася: США – 78.60; КНР – 36.95; Індія – 21.59; Південна Корея – 17.24; Велика Британія – 16.64; Сінгапур – 16.43; Іспанія – 16.37; Об'єднані Арабські Емірати – 16.06; Японія – 16.04; Канада – 15.56 (Fattorini et al., 2025, p. 4). Динамічність змін свідчить про високий рівень конкуренції, хоча дві провідні країни залишаються незмінними.

У сучасних умовах глобальне лідерство у сфері ШІ дедалі більше набуває біполярного характеру. США та КНР виступають ключовими акторами, які визначають стратегічні напрями розвитку ШІ. США зберігають провідні позиції у більшості міжнародних рейтингів завдяки високорозвиненій екосистемі приватного сектору, потужному науково-дослідному потенціалу університетів і лабораторій, а також значним обчислювальним ресурсам і доступу до передової інфраструктури обробки даних.

Водночас, як зазначають розробники Government AI Readiness Index, наявні індексні оцінки, ймовірно, не повною мірою відображають реальний рівень технологічних можливостей КНР. Оцінювання її готовності до розвитку та масштабного впровадження технологій ШІ ускладнюється низкою методологічних обмежень, зокрема, обмеженою прозорістю державних програм і стратегій, недостатньою доступністю перевірених даних про практичне застосування відповідних технологій, а також специфікою національної цифрової екосистеми, яка значною мірою функціонує автономно від західних

платформ, стандартів і ринкових механізмів. Це дає підстави припускати, що реальний технологічний потенціал КНР може бути вищим, ніж відображено в наявних оцінках. Відповідно, фактичний розрив між США та КНР у галузі ШІ, ймовірно, є менш значним, ніж це впливає з наявних рейтингів (Government AI Readiness Index, 2025, p. 11).

Україна, згідно з висновками Government AI Readiness Index, привернула глобальну увагу завдяки своїм цифровим досягненням і провідним позиціям у сфері ШІ. У звіті підкреслюється, що в умовах триваючої військової агресії РФ проти України, державна політика у сфері розвитку ШІ набуває виразного безпекового виміру, зокрема спрямованого на підвищення обороноздатності держави та адаптацію до умов сучасної технологізованої війни (Government AI Readiness Index, 2025, p. 33).

Ключове значення для розвитку галузі має розроблення Стратегії цифрового розвитку інновацій України (WINWIN) до 2030 року, у межах якої було започатковано діяльність Центру передового досвіду з розробки й інтеграції штучного інтелекту в Україні при Міністерстві цифрової трансформації України (WINWIN AI Centre of Excellence). Цей центр функціонує як спеціалізований інституційний майданчик, покликаний забезпечити координацію досліджень, тестування та масштабування інноваційних рішень у сфері ШІ. Міністерство цифрової трансформації України визначило амбітну місію України – увійти до країн лідерів світу за рівнем розвитку та впровадження ШІ до 2030 року (Як Україна розвиватиме ШІ до 2030 року, 2025).

У процесі розроблення Стратегії цифрового розвитку інновацій України було здійснено комплексний аналіз секторального напрямку розвитку сфери ШІ. Отримані результати засвідчили, що потенціал екосистеми ШІ в Україні зумовлений поєднанням розвиненого людського капіталу, інституційної інфраструктури та проактивної державної політики. Зокрема, зростання кількості фахівців у сфері ШІ у п'ять разів протягом останнього десятиліття (до приблизно 5,2 тис.) свідчить про формування критичної маси професійних компетенцій. Розширення освітньо-наукової бази (понад 100 освітніх програм і понад 30 дослідницьких лабораторій) вказує на інституціоналізацію ШІ як окремого напрямку підготовки та наукових досліджень. Важливою перевагою є також високий рівень відкритості даних, що створює сприятливі умови для навчання та розвитку ШІ. Державна політика, своєю чергою, забезпечує нормативну й організаційну підтримку галузі.

Окремим чинником зростання виступає практичне застосування ШІ у сфері безпеки та оборони, що формує унікальний досвід апробації технологій у реальних умовах. У сукупності зазначені фактори створюють структурні передумови

для розвитку конкурентоспроможної екосистеми ШІ та її інтеграції у глобальний технологічний простір. Підсумовуючи, можна констатувати формування в Україні комплексної екосистеми розвитку ШІ, яка поєднує людський капітал, освітній потенціал, відкритість даних і державну підтримку (Аналіз секторального напрямку, 2025, с. 27).

Водночас значна увага в аналітичних матеріалах приділяється сукупності інституційних, інфраструктурних і фінансових обмежень, що стримують системний розвиток екосистеми ШІ в Україні. Передусім ідеться про дефіцит обчислювальної інфраструктури (датацентрів, серверних потужностей, тестових платформ), який обмежує можливості обробки великих даних і масштабування інновацій. Екосистема також характеризується недостатнім рівнем міжсекторальної взаємодії: слабка кооперація між державою, бізнесом і науково-освітнім середовищем знижує ефективність трансферу знань і впровадження технологій. Суттєвою проблемою залишається асиметрія доступу до даних у стратегічних галузях, а також відсутність цілісної нормативно-правової бази у сфері ШІ. У поєднанні зі зміщенням державних пріоритетів у бік оборонного та медичного секторів це формує структурну незбалансованість екосистеми та ускладнює її інтеграцію у міжнародний технологічний простір (Аналіз секторального напрямку, 2025, с. 28).

Додатковими стримувальними факторами є обмежені обсяги венчурного фінансування, зумовлені економічною нестабільністю та недосконалістю регуляторного середовища. За рівнем залучення венчурних інвестицій Україна протягом останніх трьох років посідає відносно низькі позиції серед країн Центральної та Східної Європи. Це пояснюється як наслідками повномасштабного вторгнення, так і практикою реєстрації українських компаній у юрисдикціях США та європейських держав (Аналіз секторального напрямку, 2025, с. 22).

Активізація розвитку ШІ в Україні передбачає вісім пріоритетних напрямів, серед яких: використання ШІ в оборонній сфері, кібербезпека, інтеграція ШІ з медичними технологіями, ШІ для сільського господарства, ШІ для аналізу та охорони навколишнього середовища, навчання та підготовка фахівців із ШІ, розвиток українськомовної LLM, а також розвиток генеративного ШІ (Аналіз секторального напрямку, 2025, с. 34).

Висновки.

У сучасних умовах стрімкої технологічної трансформації ШІ постає не лише інструментом інноваційного розвитку, але й ключовим чинником перерозподілу політичної, економічної та безпекової потужності у глобальному вимірі. Запропонована концептуалізація ШІ-спроможності держави на основі екосистемного підходу дозволяє розглядати її як багатовимірну інтегральну

характеристику, що формується через взаємодію інституційно-політичних, науково-технологічних, інфраструктурних, економічних, безпекових та соціально-освітніх компонентів. Саме узгодженість і взаємопідсилення цих елементів визначають здатність держави не лише впроваджувати ШІ, а й ефективно управляти пов'язаними з ним ризиками та соціальними трансформаціями.

ШІ-спроможність держави формується через поєднання інституційної ефективності, якості публічного врядування, спроможності до стратегічного планування, а також здатності виробляти й імплементувати адаптивні регуляторні механізми. Ключового значення набуває створення цілісного інноваційного середовища, у межах якого технологічний розвиток поєднується з дотриманням етичних норм, принципів прозорості та підзвітності. За таких умов конкурентні переваги отримують ті держави, які здатні інституціоналізувати відповідальне використання ШІ як складову публічної політики та інструмент забезпечення сталого розвитку.

Порівняльний аналіз міжнародних індексів засвідчує посилення глобальної асиметрії у сфері розвитку ШІ, що проявляється у формуванні нових ієрархій та концентрації технологічного лідерства.

Водночас динаміка змін у цих рейтингах підтверджує відкритість системи глобальної конкуренції, у межах якої держави можуть покращувати власні позиції за умови реалізації послідовної та довгострокової політики.

Для України розвиток ШІ-спроможності має стратегічне значення, оскільки безпосередньо пов'язаний із підвищенням інституційної стійкості, обороноздатності та інтеграцією до глобального технологічного простору. Наявний потенціал, зокрема у сфері людського капіталу, відкритих даних та цифрового урядування, створює передумови для формування конкурентоспроможної ШІ-екосистеми.

Отже, ШІ-спроможність визначається здатністю держави забезпечити системну узгодженість політик, інституцій та ресурсів у межах єдиної стратегічної логіки. Вирішального значення набуває не лише масштаб інноваційного технологічного розвитку, а й якість управління його впливом на соціально-економічні процеси. За таких умов ШІ інтегрується в механізми державного розвитку як інструмент підвищення керованості складними системами, зміцнення інституційної спроможності та забезпечення довгострокової стійкості в умовах глобальної технологічної конкуренції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аналіз секторального напрямку та первинне бачення розвитку сфери ШІ. Стратегія цифрового розвитку інновацій України до 2030. (2025). *Міністерство цифрової трансформації України*. https://winwin.gov.ua/assets/files/%D0%A3%D0%9A%D0%A0%20WINWIN_AI_1.pdf
- Кілієвич, О. І. (2023). Екосистема суспільної політики: визначення, структура, функціонування, застосування. *Public policy, governance and communications in the EU member states and candidate countries: post-conference monograph*. V. Burksiene et al. *National University of Kyiv-Mohyla Academy*. Kyiv: NaUKMA. 9–19. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/26957>
- Поплавська, О. (2024). Екосистемний підхід в дослідженні соціально-економічних систем. *Сталий розвиток економіки*, 2(49). 135–140. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-21>
- Резнікова, О. (2025). Війна як перевірка стійкості держави і суспільства. *Стійкість і солідарність. Українське суспільство перед викликами війни*. За ред. Пйотра Косевського. Варшава. Фонд ім. Стефана Баторія. 13–24. https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2025/03/Odpornosc.i.solidanosc_raport_UA.pdf
- Слободян, О. С. (2025). Розвиток інноваційних механізмів публічного регулювання у сфері формування цифрових екосистем у публічному секторі на регіональному рівні. *Економіка, управління та адміністрування*. 4(114). 133–139. [https://doi.org/10.26642/ema-2025-4\(114\)-133-139](https://doi.org/10.26642/ema-2025-4(114)-133-139)
- Як Україна розвиватиме ШІ до 2030 року - презентували чернетку стратегії. (2025). *Міністерство цифрової трансформації України*. 07.11.2025. <https://ai.thedigital.gov.ua/news/How%20Ukraine%20will%20develop%20AI%20until%202030%20Draft%20strategy%20presented>
- Fattorini, L., Maslej, N., Perrault, R., Parli, V., Etchemendy, J., Shoham, Y., & Ligett, K. (2025). Global AI Vibrancy Tool 2025. Release Notes. *AI Index Project. Institute for Human Centered AI, Stanford University*. <https://drive.google.com/file/d/1pMK2-tL8EO7vq4KwffoxNOjvgL6NJhI/view>
- Fattorini, L., Maslej, N., Perrault, R., Parli, V., Etchemendy, J., Shoham, Y., & Ligett, K. (2024). The Global AI Vibrancy Tool 2024. *AI Index Project. Institute for Human Centered AI, Stanford University*. https://hai.stanford.edu/assets/files/global_ai_vibrancy_tool_paper_november2024.pdf
- Government AI Readiness Index 2025. (2025). *Oxford Insights*. <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>
- Kergroach S., Heritier J. (2025). Emerging divides in the transition to artificial intelligence. *OECD Regional Development Papers*. No. 147. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/emerging-divides-in-the-transition-to-artificial-intelligence_eeb5e120/7376c776-en.pdf
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council. (2024). *Eur-Lex. Access to European Union Law*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>
- The OECD. AI Policy Navigator. *OECD*. <https://oecd.ai/en/dashboards/national>

REFERENCES

- Analysis of AI and Initial Vision of AI Development in Ukraine. Ukrainian Global Innovation Strategy Until 2030. (2025). *Ministry of Digital Transformation of Ukraine*. https://winwin.gov.ua/assets/files/%D0%A3%D0%A0%20WINWIN_AI_1.pdf
- Fattorini, L., Maslej, N., Perrault, R., Parli, V., Etchemendy, J., Shoham, Y., & Ligett, K. (2025). Global AI Vibrancy Tool 2025. Release Notes. *AI Index Project. Institute for Human Centered AI, Stanford University*. <https://drive.google.com/file/d/1pMK2-tL8EO7vq4KwffoxNOjvgL6NJjhI/view>
- Fattorini, L., Maslej, N., Perrault, R., Parli, V., Etchemendy, J., Shoham, Y., & Ligett K. (2024). The Global AI Vibrancy Tool 2024. *AI Index Project. Institute for Human Centered AI, Stanford University*. https://hai.stanford.edu/assets/files/global_ai_vibrancy_tool_paper_november2024.pdf
- Government AI Readiness Index 2025. (2025). *Oxford Insights*. <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>
- How Ukraine Will Develop AI by 2030: Draft Strategy Presented. (2025). *Ministry of Digital Transformation of Ukraine*. November 7, 2025. <https://ai.thedigital.gov.ua/news/How%20Ukraine%20will%20develop%20AI%20until%202030:%20Draft%20strategy%20presented>
- Kergroach S., Heritier J. (2025). Emerging divides in the transition to artificial intelligence. *OECD Regional Development Papers*. No. 147. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/emerging-divides-in-the-transition-to-artificial-intelligence_eeb5e120/7376c776-en.pdf
- Kiliievych, O. I. (2023). The Public Policy Ecosystem: Definition, Structure, Functioning, and Application. In: *Public Policy, Governance and Communications in the EU Member States and Candidate Countries: Post-Conference Monograph*. V. Burksiene et al. National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv: NaUKMA, pp. 9–19. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/26957>
- Poplavska, O. (2024). The Ecosystem Approach in the Study of Socio-Economic Systems. *Sustainable Economic Development*, 2(49), 135–140. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-21>
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council. (2024). *Eur-Lex. Access to European Union Law*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>
- Reznikova, O. (2025). War as a Test of the Resilience of the State and Society. In: *Resilience and Solidarity. Ukrainian Society Facing the Challenges of War*. Edited by Piotr Kosewski. Warsaw: Stefan Batory Foundation, pp. 13–24. https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2025/03/Odpornosc.i.solidanosz_raport_UA.pdf
- Slobodian, O. S. (2025). Development of Innovative Mechanisms of Public Regulation in the Field of Digital Ecosystem Formation in the Public Sector at the Regional Level. *Economics, Management and Administration*, 4(114), 133–139. [https://doi.org/10.26642/ema-2025-4\(114\)-133-139](https://doi.org/10.26642/ema-2025-4(114)-133-139)
- The OECD. AI Policy Navigator. *OECD*. <https://oecd.ai/en/dashboards/national>

Digital Transformation of Political Institutions as a Tool for Maintaining the Stability of the Political System

UDC 321.01:004.78

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726101>**Holoven Yuriy**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-3766-4291>, golovenyurii@gmail.com

National University «Zaporizhzhia Polytechnic» (Zaporizhzhia, Ukraine)

Abstract.

Relevance. In the context of the rapid development of information and communication technologies, digital transformation is becoming a defining factor in the evolution of modern political systems. The relevance of the study is driven by the need for a theoretical understanding of how digitalization – from e- governance to intelligent data analysis systems – affects the institutional resilience of the state and its ability to adapt to internal and external challenges.

The purpose of the study is to analyze the impact of digital transformation on the functioning of political institutions and substantiate its role as a tool for maintaining the stability of Ukraine's political system amidst global informational shifts.

Results. The article analyzes the key vectors of digital transformation that directly affect the stability of the political system: the transparency of government processes, the inclusiveness of political participation and the effectiveness of communication between the authorities and civil society. It is proven that the implementation of digital services contributes to debureaucratization and reduces corruption risks, which strengthens the legitimacy of institutions. At the same time, it is proposed to consider digitalization not only as a technical process, but as a strategic tool for strengthening democratic procedures, under martial law and during post-war recovery.

Conclusions. The author determines that digital transformation is the basic foundation for the modernization of political institutions, ensuring their functional flexibility. The stability of the political system in the digital age depends on the harmonious combination of technological innovations with legislative regulation of cybersecurity and protection of digital rights of citizens. It is substantiated that a successful digital strategy allows minimizing destabilizing influences and increases the level of public trust in state institutions.

Keywords: digital transformation, political institutions, stability of the political system, e-government, political communication, institutional resilience, legitimacy of political institutions

Цифрова трансформація політичних інститутів як інструмент підтримки стабільності політичної системи

Головень Юрій

Національний університет «Запорізька політехніка» (Запоріжжя, Україна)

Анотація.

Актуальність. У контексті стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій цифрова трансформація стає визначальним чинником еволюції сучасних політичних систем. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення того, як цифровізація – від електронного урядування до інтелектуальних систем аналізу даних – впливає на інституційну стійкість держави та її здатність адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх викликів.

Метою дослідження є аналіз впливу цифрової трансформації на функціонування політичних інститутів та обґрунтування її ролі як інструменту підтримки стабільності політичної системи України в умовах глобальних інформаційних змін.

Результати. У статті проаналізовано ключові вектори цифрової трансформації, що безпосередньо впливають на стабільність політичної системи, тобто прозорість державних процесів, інклюзивність політичної участі та ефективність комунікації між владою та громадянським суспільством. Доведено, що впровадження цифрових сервісів (зокрема екосистеми «Дія») сприяє дебюрократизації та зниженню корупційних ризиків, що зміцнює легітимність інститутів. Виокремлено роль великих даних та штучного інтелекту у превенції політичних криз через прогнозування соціальних настроїв. Водночас запропоновано розглядати цифровізацію не лише як технічний процес, а як стратегічний інструмент зміцнення демократичних процедур, особливо в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Висновки. Автором визначено, що цифрова трансформація виступає базовим фундаментом модернізації політичних інститутів, забезпечуючи їхню функціональну гнучкість. Стабільність політичної системи в цифрову епоху залежить від гармонійного поєднання технологічних інновацій із законодавчим регулюванням кібербезпеки та захистом цифрових прав громадян. Обґрунтовано, що успішна цифрова стратегія дозволяє мінімізувати дестабілізаційні впливи та підвищити рівень суспільної довіри до державних інституцій.

Ключові слова: цифрова трансформація, політичні інститути, стабільність політичної системи, електронне урядування, політична комунікація, інституційна стійкість, легітимність політичних інститутів

Вступ.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі триває процес стрімкої цифрової трансформації, який докорінно змінює всі сфери суспільного життя, зокрема й політичну. Цифрові технології застосовуються не лише як інструменти комунікації та адміністрування, а й як потужний фактор впливу на функціонування політичних інститутів, механізми прийняття рішень і взаємодію влади з громадянами. Цифрова трансформація політичних інститутів виходить далеко за межі простого впровадження електронного урядування. Вона торкається фундаментальних основ організації політичної влади, легітимності, участі громадян та стабільності політичної системи в цілому.

В умовах сьогодення перед політичними інститутами (парламенти, уряди, органи місцевого самоврядування, виборчі комісії, політичні партії) постає низка викликів, які пов'язані зі швидкими технологічними змінами. Оскільки цифрова трансформація відкриває нові можливості: підвищення прозорості влади, розширення громадянської участі через електронні платформи, онлайн-петиції, електронне голосування, використання штучного інтелекту для аналізу політики та прогнозування соціальних процесів, вона дає змогу політичній системі бути більш адаптивною, швидкою у реагуванні на потреби суспільства та ефективнішою в умовах кризових ситуацій.

Водночас через цифровізацію виникають суттєві ризики для стабільності політичної системи. Поширення дезінформації, наприклад фейкових новин у соціальних мережах, кібератаки на критичну інфраструктуру держави, маніпуляція громадською думкою за допомогою алгоритмів штучного інтелекту, цифровий розкол між різними соціальними групами, кіберзагрози для виборчих процесів – це чинники, які можуть підірвати довіру до інститутів влади, провокувати політичну нестабільність, поляризувати суспільство та навіть загрожувати демократичним засадам.

Особливо актуальною проблема стає для країн, які перебувають у перехідному періоді, стикаються із гібридними та військовими загрозами (як, наприклад, Україна в умовах російської агресії). У таких обставинах цифрова трансформація політичних інститутів може успішно використовуватись як інструмент зміцнення стійкості системи, але разом з тим вимагає ретельного балансу між інноваціями, захистом прав людини, забезпеченням національної безпеки та збереженням інституційної стабільності.

Фрагментарність системного теоретичного базису та дефіцит прикладних емпіричних даних щодо того, як саме цифрова трансформація впливає на стабільність політичної системи, які механізми дозволяють перетворити цифрові технології на інструмент підтримки, а не руйнування стабільності,

а також які умови необхідні для успішної цифрової адаптації політичних інститутів – усе це визначає актуальність теми дослідження.

Аналіз попередніх публікацій. Проблема цифрової трансформації політичних інститутів як інструменту підтримки стабільності політичної системи посідає важливе місце в сучасній політичній науці. Наявні дослідження демонструють дуальний характер цифровізації, яка підвищуючи прозорість, ефективність, рівень громадянської залученості, а також стійкість інститутів, що особливо дієво в кризових умовах, також здатна створювати нові ризики: кіберзагрози, дезінформацію, суспільний розкол, потенційно спричиняючи ерозію традиційних демократичних механізмів. Вивчення наукової літератури дає можливість виявити ключові тенденції, прогалини та напрями подальших досліджень.

Ранні теоретичні роботи закладають фундамент розуміння інституційних змін. О. Стойко у монографії аналізує трансформацію політичних інститутів у перехідних суспільствах, акцентуючи увагу на чинниках інституційного вибору, взаємозв'язку демократизації та державотворення, а також ролі політичних партій як основних акторів транзиту. Автор підкреслює, що «успішність демократичних змін залежить від інституційної спроможності держави, що залишається актуальним для осмислення цифрової трансформації як фактору модернізації» (Стойко, 2016).

Колективна монографія М. Михальченко розвиває цю тему, досліджуючи теоретичні й практичні аспекти трансформації політичних інститутів України, їх взаємодію з громадянським суспільством, вплив виборчих процесів і мас-медіа. Робота фіксує системні проблеми перехідного періоду, які цифровізація може як вирішувати, так і загострювати (Михальченко, 2016).

Г. Топчіу фокусується у своєму дослідженні на трансформації політичних інститутів в умовах політичної реальності України, вказуючи на системну кризу, поєднання рис президентської та парламентської моделей, а також стагнацію модернізаційного процесу. Дослідниця зазначає, що «ефективні державні інститути є ключовим фактором консолідації демократії, проте постійна мінливість політичного процесу ускладнює досягнення стабільності» (Топчіу, 2019).

У колективній монографії під редакцією Ю. Остапця та М. Токар узагальнюється досвід країн Центральної та Східної Європи, демонструючи, як регіональні особливості впливають на еволюцію політичних інститутів і процесів. Ця робота створює ширший порівняльний контекст для оцінки українських реформ (Остапеч & Токар, 2023).

Сучасні українські дослідження безпосередньо пов'язують цифровізацію з політичними інститутами. І. Іщенко та І. Котов розглядають цифровізацію як

інструмент модернізації політико-інституційних відносин, аналізуючи досвід США та міжнародних об'єднань у протидії кіберзагрозам. Автори наголошують на нелінійності процесу та необхідності уніфікованих нормативно-правових актів для забезпечення інклюзивності й безпеки (Іщенко та Котов, 2025).

О. Керекеша обґрунтовує, що в умовах євроінтеграції та війни цифровізація («Дія», відкриті реєстри) підвищує прозорість і підзвітність, але без механізмів контролю та аудиту може відтворювати старі недоліки. Авторка робить важливий висновок: відповідність європейським стандартам вимагає не лише технічних змін, а й глибокої трансформації політичної культури (Керекеша, 2025).

В. Теремко доводить ефективність цифровізації для забезпечення прозорості виборів і розширення участі громадськості, проте констатує нестабільність політичної системи України. Він пропонує конкретні напрями вдосконалення: завершення адміністративно-територіальної реформи, розмежування функцій органів влади та забезпечення прозорості виборчої системи (Теремко, 2023).

П. Петров комплексно аналізує вплив цифровізації на демократію, інституційну стабільність і політичну участь. Він виділяє ризики інформаційних маніпуляцій, кіберзагроз і поляризації, обґрунтовуючи необхідність стратегії, яка поєднує законодавче регулювання, цифрову етику та грамотність (Петров, 2025). Н. Ротар фокусується у своїх роздумах на трансформації політичних партій, показуючи перехід до гібридної моделі комунікацій. Цифровізація децентралізує прийняття рішень, але відбувається повільно через безпекові та етичні бар'єри, що впливає на внутрішньопартійну демократію та стабільність партійної системи (Ротар, 2025).

Н. Шаповал утверджує думку, що цифрові платформи є вагомими для повоєнного відновлення, підкреслюючи їх роль у забезпеченні прозорості фінансування, боротьбі з корупцією та підвищенні довіри до інститутів. Це безпосередньо пов'язує цифрові інструменти зі стабільністю політичної системи в постконфліктний період (Шаповал та ін., 2022).

Дж. Бертог вивчає регуляторні виклики використання соціальних медіа урядами, акцентуючи увагу на питаннях безпеки, доступності та інклюзивності (Bertot, 2012). М. Кастельс показує, як цифрові мережі формують нові соціальні рухи («мережі обурення та надії»), що можуть як зміцнювати, так і дестабілізувати політичні системи (Castells, 2012). О. Хоменко аналізує взаємодію влади та громадянського суспільства в умовах війни, наголошуючи на необхідності правового вдосконалення механізмів для ефективної співпраці (Khomenko et al., 2024). Ф. Набієв та А. Осіпчук підкреслюють дуальність цифрової трансформації:

розширення участі та прозорості на противагу ризикам цифрового авторитаризму й дезінформації (Nabiyev, 2025; Osypchuk et al. 2024). Ц. Янг емпірично доводить, що скоординована цифрова трансформація підвищує ефективність уряду (Yang et al., 2024).

У звіті OECD цифровізація бізнесу пов'язується зі стійкістю держави, а також пропонуються рекомендації, які мають опосередкований вплив на політичну стабільність (OECD, 2024).

Отже, більшість досліджень сходяться в оцінці дуального впливу цифрової трансформації, тобто позитивні ефекти (прозорість, ефективність, стійкість у воєнних умовах завдяки «Дії» та іншим платформам) переважають у короткостроковій перспективі, але без комплексного регулювання, захисту даних і розвитку цифрової грамотності вони можуть підірвати легітимність і стабільність інститутів у довгостроковій.

Значним недоліком є фрагментарність, тобто багато досліджень зосереджуються або на технічних аспектах, або на окремих інститутах (партії, урядування), рідко розглядаючи цифрову трансформацію саме як системний інструмент підтримки стабільності політичної системи в умовах гібридних загроз і євроінтеграції. Теоретичні роботи дають фундамент, українські – емпіричний матеріал з урахуванням воєнного контексту, міжнародні – порівняльні моделі. Водночас бракує комплексних досліджень, які б поєднували інституційний аналіз, емпіричні дані про вплив на стабільність і рекомендації щодо балансу інновацій та безпеки. Саме ця прогалина визначає актуальність запропонованого дослідження.

Мета і завдання статті. З урахуванням актуальності проблематики цифрової трансформації політичних інститутів та наявних прогалин у її дослідженості, метою даної статті є комплексний аналіз цифрової трансформації політичних інститутів як інструменту підтримки стабільності політичної системи в сучасних умовах, особливо в контексті гібридних загроз, повномасштабної війни та євроінтеграційного курсу України.

Виклад основного матеріалу.

Цифрова трансформація політичних інститутів у сучасних умовах виходить далеко за межі технічного оновлення державних сервісів чи впровадження електронного документообігу. Вона являє собою фундаментальну зміну природи політичних інститутів, їхніх функцій, механізмів взаємодії з громадянами та способів легітимації влади (Петров, 2025; Nabiyev, 2025). Перехід від традиційних ієрархічних моделей управління до цифрових, мережових і датоорієнтованих форм організації політичного процесу суттєво впливає на стабільність політичної системи в цілому.

Ця проблема є надзвичайно актуальною для України, оскільки країна одночасно перебуває

в умовах повномасштабної війни, протистоїть постійним гібридним загрозам з боку російської федерації та активно просувається шляхом європейської інтеграції. У такому складному контексті цифрова трансформація політичних інститутів може стати потужним інструментом підвищення стійкості держави, посилення прозорості влади, розширення участі громадян у політичних процесах та забезпечення ефективного управління в кризових умовах (Керекеша, 2025; OECD, 2024; Теремко, 2023). Водночас, як зазначають дослідники, без належного регулювання, сильної системи кіберзахисту та збереження демократичних механізмів цифрова трансформація здатна порушити стабільність політичної системи, спричинивши нові ризики: дезінформаційні кампанії, кібератаки, цифровий розкол суспільства та підірив довіри до інститутів (Іщенко & Котов, 2025; Петров, 2025; Osypchuk et al., 2024).

З огляду на зазначене, цифрова трансформація політичних інститутів може бути ефективним інструментом підтримки стабільності політичної системи України, проте лише за умови комплексного підходу – поєднання технологічного розвитку, гарантування національної безпеки, захисту демократичних принципів і подолання цифрової нерівності.

Цифрова трансформація політичних інститутів являє собою не просто впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність органів влади, а глибокий системний процес, який змінює саму природу інститутів, їхні функції, механізми легітимації та взаємодії з громадянами. Якщо традиційні політичні інститути базувалися переважно на ієрархічних, бюрократичних і представницьких принципах, то цифрова трансформація формує мережеву, датоорієнтовану модель управління, де ключову роль відіграють швидкість, прозорість, алгоритми та безпосередня участь громадян (Петров, 2025; Nabiyeu, 2025).

У науковій літературі цифрову трансформацію політичних інститутів розглядають як еволюційний перехід від електронного урядування, яке зосереджується головним чином на наданні електронних послуг і оптимізації адміністративних процесів, до електронної демократії і, зрештою, до концепції «цифрової держави». Якщо електронне урядування спрямоване переважно на підвищення ефективності державного апарату, то електронна демократія акцентує увагу на розширенні громадянської участі, деліберативних процесах і контролі за владою за допомогою цифрових інструментів (Стойко, 2016; Топчіу, 2019). У цьому контексті політичні інститути перестають бути лише «вертикаллю влади» і стають елементами складної цифрової екосистеми, де рішення формуються на перетині даних, алгоритмів і суспільної взаємодії.

Важливим теоретичним аспектом є дуальний характер впливу цифровізації на стабільність політичної системи. З одного боку, цифрові технології суттєво підвищують адаптивність інститутів, їхню спроможність швидко реагувати на кризи, забезпечувати прозорість і підзвітність, а також залучати громадян до управління. З іншого боку, вони породжують нові ризики: кіберзагрози, масову дезінформацію, алгоритмічну поляризацію суспільства, цифровий розкол і потенційну ерозію традиційних демократичних механізмів легітимації влади (Петров, 2025; Osypchuk et al., 2024). Як зазначає М. Кастеллс, у мережевому суспільстві комунікаційні мережі стають основним полем політичної боротьби, де «мережі обурення та надії» можуть як зміцнювати, так і дестабілізувати політичні системи (Castells, 2012).

У контексті перехідних суспільств, до яких належить Україна, цифровізація політичних інститутів набуває додаткового виміру. Вона стає одним із ключових інструментів модернізації політико-інституційних відносин і одночасно важливим фактором забезпечення національної безпеки в умовах гібридної війни (Іщенко та Котов, 2025; Керекеша, 2025). Дослідники підкреслюють, що успішна цифрова трансформація вимагає не лише технологічних змін, але й глибокого переосмислення управлінської культури, формування нової правової традиції, розвитку цифрової етики та посилення інституційної спроможності держави (Стойко, 2016; Михальченко та ін., 2016).

Таким чином, теоретичні основи цифрової трансформації політичних інститутів дозволяють стверджувати, що цей процес є складним соціально-політичним феноменом, який одночасно відкриває нові можливості для зміцнення стабільності політичної системи і створює безпрецедентні виклики. Ефективність цифрової трансформації як інструменту підтримки стабільності залежить від того, наскільки вдало вдасться поєднати технологічний прогрес із надійним правовим регулюванням, гарантуванням кібербезпеки та збереженням базових демократичних принципів.

Наймасштабнішим прикладом цифрової трансформації політичних інститутів України стала національна цифрова екосистема «Дія». Протягом короткого часу вона перетворилася на ключовий елемент сучасної української державності, об'єднавши на сьогодні вже понад 23 мільйони користувачів. Створена під гаслом «держава в смартфоні», платформа надає широкий спектр електронних послуг (більше 170), серед яких оформлення цифрових документів, реєстрація бізнесу, отримання компенсацій за зруйноване майно та фіксація воєнних злочинів. «Дія» демонструє перехід від традиційної бюрократії до швидкого, зручного й прозорого обслуговування громадян,

суттєво підвищуючи результативність роботи державних інститутів.

Важливим підґрунтям функціонування «Дії» є система обміну даними Trembita. Саме вона організовує оперативну безпечну взаємодію між різними державними реєстрами. Завдяки цій системі було створено єдиний цифровий простір, у якому інформація передається автоматично, значно зменшено використання паперових документів та, як наслідок, знижено корупційні ризики. Окрім того, відкриті реєстри, такі як Єдиний державний реєстр юридичних осіб, реєстр нерухомого майна та Prozorro, підвищують прозорість державних фінансів і майнових відносин. Ця прозорість є одним із найважливіших чинників стабільності політичної системи, особливо в умовах війни.

Поряд із зазначеним активно розвиваються інструменти електронної демократії. Платформа e-DEM, електронні петиції, громадський бюджет і публічні консультації дають громадянам можливість брати участь в ухваленні рішень на місцевому та національному рівнях. За останні роки через ці інструменти було розглянуто десятки тисяч звернень. Окремі петиції спричинили реальні зміни у законодавстві, формуванні місцевої політики чи перегляді певних стратегій. Такий формат участі сприяє зміцненню довіри до органів влади, зменшуючи ризик соціальної напруги навіть за складних обставин.

Цифрова трансформація охоплює також і політичні партії. Спостерігається перехід від традиційних форм організації до гібридної моделі комунікацій. Нові підходи поєднують використання соціальних мереж, месенджерів, онлайн-платформ та класичних каналів взаємодії. З'являються онлайн-членство, цифрові інструменти внутрішньопартійного голосування та нові форми лідерства. За Н. Ротар, цифровізація децентралізує процес прийняття рішень усередині партій. Проте адаптація до таких змін часто відбувається повільно, супроводжуючись певними травматичними ефектами, зокрема через питання легітимності цифрових каналів (Ротар, 2025).

Технології штучного інтелекту, Big Data та блокчейн мають великий потенціал у сфері політичного управління. Аналітика великих масивів інформації дає можливість точніше оцінювати суспільні настрої, прогнозувати соціальні ризики та оптимізовувати управлінські рішення. Блокчейн уможливорює підвищення прозорості виборів, гарантує безпеку даних та підвищує рівень довіри до виборчого процесу. Водночас застосування цих технологій потребує ретельного правового регулювання. Їхнє неконтрольоване використання здатне посилити маніпулятивні практики, які можуть загрожувати стабільності (Петров, 2025; Osypchuk et al., 2024).

Цифровізація також охоплює виборчі процеси

та діяльність органів місцевого самоврядування. Електронні реєстри виборців, онлайн-сервіси для територіальних громад і цифрові платформи для проведення місцевих консультацій значно розширюють можливості участі громадян. У воєнний період ці інструменти набули особливої ваги, оскільки дозволяли продовжувати управлінські процеси навіть за умов обмеженої фізичної присутності органів влади.

Особливістю розвитку всіх цих напрямів в Україні є їхній швидкий розвиток саме в умовах повномасштабної агресії. Війна стала потужним каталізатором цифровізації, тобто держава була змушена швидко адаптуватися до нових реалій, забезпечуючи безперервність управління, соціальну підтримку населення та протидію дезінформації. Водночас воєнний стан виявив і суттєві виклики – необхідність посиленого кіберзахисту, ризики концентрації влади в цифровому середовищі та проблему цифрового розколу між різними регіонами та соціальними групами (Керекеша, 2025; OECD, 2024).

Таким чином, основні напрями цифрової трансформації політичних інститутів в Україні охоплюють практично всі рівні здійснення влади – від центрального урядування до місцевого самоврядування і політичних партій. Національна екосистема «Дія» та супутні цифрові інструменти вже довели свою ефективність як фактор стійкості держави в умовах війни, проте їхній подальший розвиток потребує ретельного балансу між інноваціями, безпекою та збереженням демократичних принципів.

Цифрова трансформація політичних інститутів в Україні вже продемонструвала значний позитивний вплив на стабільність політичної системи, особливо в умовах повномасштабної війни та гібридних загроз. Окрім оптимізації державних процесів було досягнуто суттєвого зміцнення ключових характеристик політичної системи: прозорості, легітимності, ефективності й стійкості.

Цифровізація також забезпечує зростання ефективності діяльності політичних інститутів у кризових умовах. Під час війни традиційна бюрократія могла б суттєво сповільнити роботу держави, натомість завдяки цифровим сервісам «Дія» стали можливими швидка організація виплат, реєстрація пошкодженого майна, евакуація та соціальна підтримка мільйонів громадян. Швидкість обробки даних завдяки автоматизації процесів дала змогу органам влади реагувати на виклики в режимі реального часу, що значно підвищило адаптивність політичної системи.

Особливо цінним є посилення стійкості політичної системи до зовнішніх шоків. Завдяки високій витривалості цифрової інфраструктури, продемонстрованої під час масових обстрілів енергетичної системи та численних кібератак, навіть за умов фізичного пошкодження традиційної

інфраструктури держава продовжувала функціонувати завдяки хмарним технологіям і розподіленним системам. Окрему роль відіграють цифрові інструменти у протидії дезінформації. Вони дають змогу швидко реагувати на поширення неправдивої інформації та підтримувати інформаційну стійкість суспільства (OECD, 2024).

Цифровізація також має виразний євроінтеграційний вимір. Розвиток електронного урядування, відкритих даних і механізмів захисту персональної інформації сприяє наближенню України до стандартів Європейського Союзу у сфері публічного управління. На думку О. Керекеші, цей процес виходить за межі технічних змін і відображає глибшу трансформацію політичної культури, необхідну для інтеграції. Реалізація цифрових реформ водночас сигналізує міжнародним партнерам про готовність України до інституційних змін і посилює довіру (Керекеша, 2025).

Отже, позитивний вплив цифрової трансформації на стабільність політичної системи проявляється в комплексному зміцненні її ключових характеристик: прозорості, легітимності, ефективності та стійкості. В умовах війни та євроінтеграції ці ефекти набувають стратегічного значення, перетворюючи цифрові технології на один із найважливіших інструментів збереження і зміцнення української державності.

Попри значні позитивні ефекти, цифрова трансформація політичних інститутів несе в собі серйозні ризики, які за певних умов можуть не лише не зміцнити, а й суттєво підірвати стабільність політичної системи. У випадку України, яка перебуває в стані повномасштабної війни та зазнає постійних гібридних атак, ці ризики набувають особливої гостроти.

Найбільш очевидно та безпосередньо небезпекою є кіберзагрози та атаки на критичну інфраструктуру. Російська Федерація регулярно здійснює тисячі кібератак на державні цифрові системи, включаючи платформу «Дія», реєстри та системи обміну даними. За даними CERT-UA, щороку фіксуються тисячі інцидентів, частина з яких спрямована саме на дестабілізацію роботи органів влади. Вдала масштабна кібератака на провідні державні платформи може призвести до паралічу управління, втрати довіри громадян і навіть загрожувати національній безпеці.

Серйозною загрозою залишається поширення дезінформації, що супроводжується маніпулятивним впливом на громадську думку та посиленням алгоритмічної поляризації суспільства. Механізми рекомендацій у соціальних мережах формують замкнені інформаційні середовища, в яких користувачі переважно стикаються з контентом, що підтверджує їхні переконання. Така динаміка поглиблює суспільні розбіжності, підриває довіру до інституцій влади та підвищує вразливість до зовнішнього інформаційного

впливу. Як зазначає П. Петров, відкритість цифрового середовища часто сприяє поширенню фейків замість посилення громадянської обізнаності, що безпосередньо загрожуює стабільності політичної системи (Петров, 2025).

Суттєвим викликом також є цифровий розкол, оскільки не всі громадяни мають рівний доступ до інтернету, сучасних гаджетів чи достатнього рівня цифрової грамотності. Особливо вразливими залишаються мешканці сільських територій, люди похилого віку та внутрішньо переміщені особи. У результаті частина суспільства фактично виключається з цифрових форм участі у політичному житті, що може призвести до відчуження від влади, зростання соціальної нерівності та прямої загрози інклюзивності політичних процесів.

Існує також ризик концентрації влади та ерозії традиційних демократичних механізмів. Надмірна залежність від єдиних цифрових платформ («Дія», Trembita) створює умови для потенційної централізації контролю за інформаційними потоками та даними громадян. Без надійних механізмів незалежного контролю та аудиту алгоритмів цифрова трансформація може призвести до зменшення ролі представницьких органів, послаблення парламентського контролю та поступового згортання традиційних демократичних процедур (Osypchuk et al., 2024; Керекеша, 2025).

Нарешті, гостро постають проблеми захисту персональних даних і приватності. Зосередження величезних обсягів персональних даних громадян в єдиних державних системах створює привабливу ціль для іноземних спецслужб і кіберзлочинців. У випадку витоку або несанкціонованого використання цих даних може бути завдано непоправної шкоди як окремим громадянам, так і загальній довірі до держави.

Отже, ризики цифрової трансформації є не менш реальними, ніж її переваги. Без комплексного законодавчого регулювання, потужного кіберзахисту, розвитку цифрової грамотності населення та створення незалежних механізмів контролю цифрова трансформація політичних інститутів замість зміцнення стабільності може спричинити нові вразливості та дестабілізаційні ефекти. Саме тому одним із нагальних завдань сучасної української політики є пошук оптимального балансу між інноваціями та безпекою, між технологічним прогресом і збереженням демократичних принципів.

Міжнародний досвід цифрової трансформації політичних інститутів демонструє, що успішність цього процесу залежить не лише від технологічних рішень, а й від продуманого поєднання інновацій, правового регулювання та гарантування безпеки. Найбільш показовими прикладами є країни, які досягли значних результатів у побудові цифрової держави.

Однією з найуспішніших моделей вважається Естонія з її системою X-Road – децентралізованою платформою обміну даними, яка вже понад 20 років забезпечує надійну взаємодію між державними реєстрами. Естонія повністю перевела більшість державних послуг в онлайн, запровадила електронне голосування та цифрові ідентифікаційні документи (e-ID). Цей досвід показав, що добре захищена цифрова інфраструктура здатна радикально підвищити ефективність і прозорість влади, зберегти довіру громадян і забезпечити стійкість держави навіть у кризових ситуаціях.

Значний прогрес у цифровізації політичних інститутів продемонструвала Грузія, яка після реформ 2000-х років створила потужну систему електронного урядування. Завдяки цифровим сервісам країні вдалося зробити велику кількість реєстрів відкритою, суттєво скоротити корупцію та підвищити ефективність державного управління. Країни Європейського Союзу, у свою чергу, концентрують свою увагу на комплексному підході: використанні високих технологій, удосконаленні бюрократичних механізмів та дотриманні жорстких стандартів захисту прав людини.

Важливим аспектом міжнародного досвіду є регуляторна політика США та ЄС. Європейський Союз прийняв низку фундаментальних документів, зокрема GDPR (Загальний регламент про захист даних) та AI Act (Регламент про штучний інтелект), які встановлюють чіткі правила використання цифрових технологій, особливо у сфері політики та державного управління. Ці акти спрямовані на захист персональних даних, запобігання дискримінації алгоритмами та забезпечення прозорості систем штучного інтелекту. Сполучені Штати, зі свого боку, акцентують увагу на розвитку державно-приватного партнерства у сфері кібербезпеки та створенні міжнародних коаліцій для протидії кіберзагрозам (Іщенко та Котов, 2025).

Комплексний аналіз світових практик дає змогу визначити релевантні орієнтири для модернізації вітчизняної політичної системи. По-перше, баланс між інноваціями та безпекою є визначальним. Країни, які досягли успіху, не жертвували безпекою заради швидкості впровадження технологій, а навпаки – будували цифрову інфраструктуру з урахуванням найвищих стандартів кіберзахисту. По-друге, надзвичайно важливим є якісне законодавче регулювання, яке встановлює чіткі правила використання цифрових інструментів, відповідальність за алгоритми та механізми незалежного аудиту. По-третє, успішна цифрова трансформація неможлива без масового розвитку цифрової грамотності населення, оскільки технологічна нерівність може призвести до виключення значної частини громадян із політичного процесу. Нарешті, необхідним є створення незалежних

механізмів контролю за цифровими платформами влади, щоб уникнути надмірної концентрації інформації та можливих зловживань.

Успішна цифрова трансформація «Дії» та інших платформ вже довела свою ефективність, але для її закріплення та подальшого розвитку потрібне системне впровадження кращих міжнародних практик: посилення кіберзахисту, гармонізація законодавства з європейськими стандартами (зокрема GDPR та AI Act), активна програма цифрової освіти населення та створення незалежних органів аудиту цифрових систем.

Міжнародний досвід свідчить, що цифрова трансформація може зміцнювати політичну стабільність лише за наявності належного правового середовища, високого рівня кібербезпеки та активної участі громадян. Саме поєднання цих чинників дає змогу максимально реалізувати потенціал цифровізації та водночас обмежити її ризики.

Висновки.

Цифрова трансформація політичних інститутів є одним із найбільш потужних і водночас суперечливих чинників сучасного розвитку політичних систем. Проведений аналіз показує, що в умовах України, яка одночасно протистоїть повномасштабній війні, гібридним загрозам і рухається шляхом європейської інтеграції, цифрова трансформація вже довела свій значний потенціал як інструмент підтримки стабільності політичної системи. Національна екосистема «Дія», система Trembita, відкриті реєстри, інструменти електронної демократії та цифровізація державного управління суттєво підвищили прозорість, ефективність й адаптивність інститутів влади, дали змогу швидко реагувати на кризові виклики та підтримувати легітимність влади навіть в екстремальних умовах.

Разом з тим, дослідження підтверджує дуальний характер цього процесу. Поряд із очевидними перевагами – підвищенням прозорості, розширенням громадянської участі, посиленням стійкості до зовнішніх шоків і наближенням до європейських стандартів – цифрова трансформація породжує серйозні ризики. Серед них – кібератаки на критичну інфраструктуру, масове поширення дезінформації, алгоритмічна поляризація суспільства, цифровий розкол, ризик концентрації влади та загрози захисту персональних даних. Без адекватного реагування на ці виклики цифровізація замість зміцнення стабільності може стати джерелом нових вразливостей.

Світова практика переконує, що цифрова трансформація політичних інститутів потребує комплексного підходу. Його складовими виступають збалансування інновацій і безпеки, якісне нормативне регулювання, розвиток цифрових навичок населення та ефективний контроль за функціонуванням цифрових платформ влади.

За таких умов цифровізація політичних інститутів

може стати дієвим інструментом підтримання стабільності політичної системи України. Вирішальне значення має узгоджене поєднання технологічного розвитку з посиленням кібербезпеки, дотриманням демократичних принципів і подоланням цифрової

нерівності. Подальші дослідження доцільно зосередити на виробленні практичних рекомендацій, які враховуватимуть сучасні геополітичні обставини та дозволять ефективно використати потенціал цифровізації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Іщенко, І., & Котов, І. (2025). Цифровізація як інструмент модернізації політико-інституційних відносин у демократичних трансформаціях. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 28(5), 261–269. <https://doi.org/10.15421/172628>
- Керекеша, О. І. (2025). Механізми розвитку політичних інститутів України в контексті євроінтеграції: ключові тенденції та виклики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*, 36(75), 35–40. <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2025.4/07>
- Михальченко, М. І. (Ред.). (2016). *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики*. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/transformation_political_institutions_203.pdf
- Остапець, Ю. О., & Токар, М. Ю. (Ред.). (2023). *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть*. Поліграфцентр «Ліра». <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57addf37-de28-4d61-b665-a5ed8de05c23/content>
- OECD. (2024). *Підвищення стійкості шляхом прискорення цифрової трансформації бізнесу в Україні*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/5d9e86a7-uk>
- Петров, П. (2025). Трансформація політичних інститутів у цифрову епоху: інновації, стабільність і криза довіри. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*, 1(77), 129–133. [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-1\(77\)-18](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-1(77)-18)
- Ротар, Н. (2025). Функціонування інституту політичних партій в умовах цифрових трансформацій політичного поля: тенденції, проблеми та перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 51, 210–221. <https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.210-221>
- Стойко, О. М. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос». <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/67002>
- Теремко, В. (2023). Розвиток політичної системи України в умовах цифровізації. *Літонис Волині*, 28, 300–304. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.43>
- Топчіу, Г. Ю. (2019). Трансформація політичних інститутів у контексті політичної реальності України. *Політикус*, 5, 33–37. <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-5-33-37>
- Шаповал, Н., Федосєєнко, М., & Грибановський, О. (2022). *Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення*. KSE Institute. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>
- Bertot, J. C., Jaeger, P. T., & Hansen, D. (2012). The impact of policies on government social media usage: Issues, challenges, and recommendations. *Government Information Quarterly*, 29(1), 30–40. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2011.04.004>
- Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity Press. <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2019/11/Networks-of-Outrage-and-Hope-Social-Movements-in-the-Internet-Age-Manuel-Castells.pdf>
- Khomenko, O., Shyian, O., Kravchuk, P., Movchan, O., & Morgun, S. (2024). Transformation of interaction between the government and civil society institutions in the context of war: Legal and regulatory aspect. *Social & Legal Studios*, 7(2), 86–95. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.86>
- Nabiyev, F. (2025). Digital Technologies and the Transformation of Political Institutions. *SCIENTIFIC WORK International Scientific Journal*, 19(5), 254–257. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/254-257>
- Osypchuk, A., Suslov, A., & Shaporda, Y. (2024). *Working Paper on Digital Transformation*. SHAPEDEM-EU Publications. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/028b31d7-e623-4e4e-854b-ead614a0dad6/content>
- Yang, C., Gu, M., & Albitar, K. (2024). Government in the digital age: Exploring the impact of digital transformation on governmental efficiency. *Technological Forecasting & Social Change*, 208(4). <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123722>

REFERENCES

- Bertot, J. C., Jaeger, P. T., & Hansen, D. (2012). The impact of policies on government social media usage: Issues, challenges, and recommendations. *Government Information Quarterly*, 29(1), 30–40. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2011.04.004>
- Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity Press. <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2019/11/Networks-of-Outrage-and-Hope-Social-Movements-in-the-Internet-Age-Manuel-Castells.pdf>
- Ishchenko, I., & Kotov, I. (2025). Digitalization as a tool for modernizing political and institutional relations in democratic transformations. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 28(5), 261–269. <https://doi.org/10.15421/172628>
- Kereksha, O. I. (2025). Mechanisms for the development of political institutions of Ukraine in the context of European integration: key trends and challenges. *Academic notes of the V.I. Vernadsky TNU. Series: Public management and administration*, 36(75), 35–40. <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2025.4/07>
- Khomenko, O., Shyian, O., Kravchuk, P., Movchan, O., & Morgun, S. (2024). Transformation of interaction between the government and civil society institutions in the context of war: Legal and regulatory aspect. *Social & Legal Studios*, 7(2), 86–95. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.86>
- Mykhalchenko, M. I. (Ed.). (2016). *Transformation of political institutions of Ukraine: problems of theory and practice*. I. F. Kuras Institute of Political Science and International Relations of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/transformation_political_institutions_203.pdf

- Nabiyev, F. (2025). Digital Technologies and the Transformation of Political Institutions. *SCIENTIFIC WORK International Scientific Journal*, 19(5), 254–257. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/254-257>
- OECD. (2024). *Increasing Resilience by Accelerating the Digital Transformation of Business in Ukraine*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/5d9e86a7-uk>
- Ostapets, Yu. O., & Tokar, M. Yu. (Eds.). (2023). *Political Institutions and Processes in the Countries of Central and Eastern Europe in the Late 20th and Early 21st Centuries*. Polygraph Center «Lira». <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57addf37-de28-4d61-b665-a5ed8de05c23/content>
- Osypchuk, A., Suslov, A., & Shaporda, Y. (2024). *Working Paper on Digital Transformation*. SHAPEDEM-EU Publications. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/028b31d7-e623-4e4e-854b-ead614a0dad6/content>
- Petrov, P. (2025). Transformation of Political Institutions in the Digital Age: Innovation, Stability and the Crisis of Trust. *Scientific Works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Sciences and Public Administration*, 1(77), 129–133. [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-1\(77\)-18](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-1(77)-18)
- Rotar, N. (2025). Functioning of the Institute of Political Parties in the Conditions of Digital Transformations of the Political Field: Trends, Problems and Prospects. *Historical and Political Problems of the Modern World*, 51, 210–221. <https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.210-221>
- Shapoval, N., Fedoseyenko, M., & Hrybanovskyi, O. (2022). *Post-war Recovery of Ukraine. New Markets and Digital Solutions*. KSE Institute. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>
- Stoyko, O. M. (2016). *Transformation of Political Institutions in Modern Transitional Societies*. V. M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine; «Logos». <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/67002>
- Teremko, V. (2023). Development of the Political System of Ukraine in the Conditions of Digitalization. *Litopys Volyn*, 28, 300–304. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.43>
- Topchiu, G. Y. (2019). Transformation of Political Institutions in the Context of the Political Reality of Ukraine. *Politicus*, 5, 33–37. <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-5-33-37>
- Yang, C., Gu, M., & Albitar, K. (2024). Government in the digital age: Exploring the impact of digital transformation on governmental efficiency. *Technological Forecasting & Social Change*, 208(4). <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123722>

The Geopolitical Role of Eastern Europe in the New Balance of Power

UDC 327(4-11):327.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726102>**Shtelmashenko Anastasia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7998-3729>, shtelmashenko_ad@knu.ua*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. It has been determined that contemporary Eastern Europe can no longer be described merely as a peripheral part of Europe or as a transitional belt between the West and the post-Soviet space. Russia's full-scale war against Ukraine, the reassessment of NATO's eastern flank, and the growing influence of Poland, the Baltic states, Romania, and Ukraine in shaping security responses reveal a clear change in the region's functional status. Eastern Europe has become not an auxiliary, but a decisive component of Europe's emerging power architecture.

Purpose. The article aims to explain the geopolitical role of Eastern Europe in the new balance of power and to assess how the region is moving from being an object of great-power competition toward becoming a space with its own strategic weight.

Results. The research demonstrates that the growing significance of Eastern Europe is driven not only by the Russian-Ukrainian war, but also by broader transformations in Europe's security order. The article characterizes the shift from the logic of bufferhood to the logic of a strategic flank. It evaluates the impact of the war on the increased role of Eastern European states within NATO and the EU. It is shown that Europe's new balance of power increasingly depends not only on major powers, but also on the resilience, mobilisation capacity, and political initiative of Eastern European actors.

Conclusions. It is argued that Eastern Europe's geopolitical role lies not merely in holding the eastern frontier of the Euro-Atlantic space, but also in reshaping the meaning of European security itself. The region increasingly functions as the strategic core of Europe's eastern dimension, where collective deterrence is tested, regional agency is strengthened, and new practical models of response to long-term Russian pressure are developed.

Keywords: Eastern Europe, geopolitics, balance of power, NATO, EU, Ukraine, security

Геополітична роль Східної Європи у новому балансі сил

Штельмашенко Анастасія*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Визначено, що сучасна Східна Європа вже не може описуватися лише як периферійна частина європейського простору або транзитна зона між Заходом і пострадянським світом. Повномасштабна війна Росії проти України, переоцінка східного флангу НАТО, посилення ролі Польщі, країн Балтії, Румунії та України у виробленні безпекових рішень засвідчили зміну функціонального статусу регіону. Він став не допоміжним, а визначальним елементом нової архітектури сили в Європі.

Метою дослідження є розкриття геополітичної ролі Східної Європи в умовах формування нового балансу сил, а також визначення того, яким чином регіон переходить від статусу об'єкта великодержавного впливу до статусу простору з власною стратегічною вагою.

Результати. Встановлено, що зростання ролі Східної Європи пов'язане не тільки з російсько-українською війною, а й із глибшими змінами у європейському безпековому порядку. Охарактеризовано перехід регіону від логіки буферності до логіки стратегічного флангу. Оцінено вплив війни на посилення ролі східноєвропейських держав у межах НАТО та ЄС. Виявлено, що новий баланс сил у Європі дедалі більше залежить не лише від позицій традиційних великих держав, а й від стійкості, мобілізаційної здатності та політичної ініціативи акторів Східної Європи.

Висновки. Доведено, що геополітична роль Східної Європи полягає не тільки в утриманні східного рубежу євроатлантичного простору, а й у впливі на зміст самої європейської безпеки. Регіон дедалі виразніше виконує функцію стратегічного ядра східного виміру Європи, де перевіряється дієвість механізмів колективного стримування, формується нова регіональна суб'єктність і виробляються практичні моделі реагування на довготривалу загрозу з боку Росії.

Ключові слова: Східна Європа, геополітика, баланс сил, НАТО, ЄС, Україна, безпека

Вступ.

Питання про місце Східної Європи в сучасній системі міжнародних відносин набуло нового змісту в умовах руйнування попередніх уявлень про відносну стабільність європейського порядку. Те, що раніше описувалося переважно мовою транзиту, демократичної трансформації або розширення західних інституцій, сьогодні дедалі частіше потребує осмислення через категорії сили, стримування, стратегічної глибини, військової мобільності та регіональної стійкості. Російська агресія проти України вивела Східну Європу з позиції периферійного політичного простору та перетворила її на один із головних регіонів, де вирішується питання про межі європейської безпеки, достовірність союзницьких зобов'язань і здатність Заходу протистояти ревізійністським викликам (NATO, 2022; EEAS, 2024).

Актуальність статті зумовлена тим, що новий баланс сил у Європі формується не лише внаслідок дій традиційних великих держав, а й через зміцнення ролі регіонів, які раніше вважалися похідними від ширших геополітичних конструкцій. Східна Європа сьогодні є саме таким регіоном: вона не просто реагує на зовнішні імпульси, а дедалі більше впливає на темп, зміст і спрямування безпекових процесів у Європі. Це вимагає відмови від спрощених трактувань регіону як виключно буферного простору і потребує аналізу його нової стратегічної функції.

Метою статті є з'ясування геополітичної ролі Східної Європи у новому балансі сил та визначення чинників, які забезпечили її перехід від проміжного простору до одного з ключових вузлів сучасної європейської безпеки.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика визначення геополітичної ролі Східної Європи у сучасному балансі сил досліджувалася у працях таких авторів, як Г. Маккіндер (1904), А. Доусон і Р. Фоун (2001), С. Домарадський (2024), Т. Герман та А. Тюшка (2025), Н. Гельвіг (2023), Ж.-Ф. Кромбуа (2023), М. Капітоненко (2025), І. Кринична (2025), Б. Піскорська (2026), М. Сус (2025), Т. Сидорук, В. Павлюк та І. Тімейчук (2022) та ін

Якщо ж говорити про методологію, то у дослідженні використано системний аналіз, що дає змогу розглядати Східну Європу як частину ширшої євроатлантичної структури; порівняльний метод – для зіставлення позицій і ролей окремих держав регіону; історико-ретроспективний підхід – для простеження зміни функцій регіону після завершення холодної війни; а також геополітичний підхід, який дозволяє інтерпретувати вплив просторового положення на політичні й безпекові процеси.

Предмет дослідження осмислюється на перетині кількох підходів. Класичний геополітичний підхід акцентує увагу на розташуванні, комунікаціях і стратегічній глибині. Неокласичний підхід дозволяє

враховувати роль внутрішньополітичних чинників, стратегічної культури та рішень еліт. Інституційний підхід пояснює, яким чином членство в НАТО та ЄС або прагнення до нього впливають на регіональну вагу держав. Критичний підхід, своєю чергою, допомагає побачити, що сама «Східна Європа» є не лише географічною, а й політично сконструйованою категорією, значення якої змінюється залежно від контексту (Dawson & Fawn, 2001; Domaradzki, 2024).

Результати дослідження.

У сучасному науковому й політичному дискурсі Східна Європа дедалі менше сприймається як сукупність посткомуністичних держав із подібним минулим і дедалі більше – як окремий стратегічний простір, у якому концентруються головні безпекові лінії сучасної Європи. Такий зсув пов'язаний не лише з війною проти України, а й із глибшою зміною способу, у який Захід оцінює загрози, регіональні вразливості та значення східноєвропейського поясу для довгострокової стабільності континенту.

На відміну від попередніх періодів, коли Східна Європа часто поставала як об'єкт політики розширення або як регіон, що має «наздогнати» інституційне ядро Заходу, нині вона дедалі виразніше набуває функції регіону, без якого саме це ядро не може зберігати стійкість. Отже, йдеться не про периферію в традиційному сенсі, а про простір, який визначає умови функціонування ширшої системи безпеки.

У цьому контексті доцільно говорити про Східну Європу як про геополітичну категорію нового типу. Її особливість полягає в тому, що регіон поєднує кілька функцій одночасно: він є лінією стримування, коридором військової та економічної мобільності, ареалом змагання стратегічних наративів і середовищем, у якому виробляються практичні моделі довготривалої стійкості. Саме тому аналіз Східної Європи не може обмежуватися лише описом її розташування або історичної спадщини; потрібне осмислення її як активного чинника нового балансу сил (Domaradzki, 2024, p.7).

Однією з найпомітніших змін у сучасному статусі Східної Європи є те, що регіон поступово виходить за межі традиційної логіки буферності. Буферна зона зазвичай описує простір, який існує між двома центрами сили та сам по собі не визначає правил гри. Натомість стратегічний фланг є складовою цілісної оборонної архітектури: він повинен бути інтегрованим, ресурсно забезпеченим, політично пріоритетним і здатним до тривалої стійкості. Саме таким дедалі частіше бачать Східну Європу в межах сучасної євроатлантичної логіки.

Після 2022 року це переосмислення отримало інституційне закріплення. Ідеться не лише про збільшення військової присутності НАТО у східноєвропейських державах, а й про значно глибшу зміну – перехід від символічного запевнення у безпеці

до реальної адаптації оборонного планування, логістики, розміщення сил та координації союзників. Такий процес свідчить, що Східна Європа вже не сприймається як простір, де ризик має бути просто стриманий на відстані; навпаки, саме тут тепер формується практичний зміст колективної оборони (NATO, 2022, р.18).

Політичний наслідок цього зсуву не менш важливий, ніж військовий. Держави Східної Європи отримали більшу вагу не тому, що стали географічно ближчими до загрози, а тому, що їхній досвід, оцінки й застереження виявилися стратегічно точнішими за попередній західний консенсус. У результаті регіон перестає бути лише предметом дискусії між сильнішими акторами і дедалі частіше виступає одним із джерел політичного визначення загрози та способів реагування на неї.

Політика Європейського Союзу щодо Східної Європи тривалий час будувалася навколо нормативної логіки: реформування, зближення, умовності, підтримка інституційних змін. У цій моделі безпековий вимір хоча й був присутній, але не становив центральної осі політики. Російська повномасштабна війна проти України змінила цю пропорцію. Після 2022 року Східна Європа дедалі більше розглядається в ЄС не як зона поширення норм, а як простір прямої геополітичної відповідальності.

Зміна полягає не лише в риторичі. Вона проявляється в тому, що питання оборонної спроможності, військової допомоги, енергетичної безпеки, транспортних коридорів і політичної інтеграції України та Молдови стали частиною одного стратегічного порядку денного. Інакше кажучи, для ЄС Східна Європа перестала бути «зовнішнім колом» європейської політики. Вона дедалі виразніше включається в її внутрішню логіку виживання та довгострокової стабільності (Helwig, 2023; Crombois, 2023).

Це дає підстави стверджувати, що сучасна роль ЄС у регіоні є вже не просто трансформаційною, а геополітичною. Союз змушений діяти не лише як нормативний регулятор, а й як учасник стратегічного середовища, у якому відступ, вагання або надмірна повільність мають прямі наслідки для балансу сил на континенті.

Відповідно, Україна стала тим чинником, без якого сучасне переосмислення Східної Європи взагалі неможливе. Саме війна за Україну перетворила регіон із абстрактного «східного сусідства» на конкретний простір, де вирішується питання про допустимість силового перегляду порядку в Європі. У цьому сенсі Україна є не просто однією з держав регіону, а його осовим елементом: через неї змінюється стратегічне сприйняття всього східноєвропейського простору.

Український досвід показав, що проміжне геополітичне становище не обов'язково прирікає державу на пасивність. Навпаки, воно може стати джерелом прискореного політичного самовизначення,

якщо екзистенційна загроза змушує суспільство, інститути й еліти відмовитися від невизначеності як моделі виживання. Саме тому роль України в новому балансі сил полягає не тільки в обороні власної території. Вона полягає також у тому, що український спротив змусив НАТО, ЄС і держави регіону переглянути свої уявлення про стратегічний час, безпекові пріоритети та глибину східноєвропейської інтеграції (Karitonienko, 2025; Кринична, 2025).

У результаті Україна стала не периферійним винятком, а центральною ланкою нового східноєвропейського порядку безпеки. Саме через український кейс регіон почав сприйматися як зона не тимчасової нестабільності, а довготривалої стратегічної концентрації.

Слід зауважити, що новий баланс сил у Європі формується не лише на рівні великих держав чи наднаціональних інституцій, а й через зміцнення окремих підцентрів сили всередині самої Східної Європи. Одним із найпоказовіших прикладів є Польща, яка після 2022 року перетворилася на одного з головних політичних і логістичних вузлів підтримки України та на одного з найактивніших адвокатів жорсткішої політики стримування Росії. Її роль зросла не випадково: Варшава змогла поєднати власні безпекові інтереси з регіональними амбіціями та практичною здатністю діяти швидше за частину західноєвропейських партнерів (Sus, 2025).

Подібна логіка простежується й у країнах Балтії, які впродовж тривалого часу наполягали на серйозному ставленні до ревізійністської політики Москви. Після 2022 року їхня позиція з маргінальної для частини західних столиць перетворилася на одну з базових точок відліку в оцінці східної загрози. Не менш важливим став і Чорноморський вимір, де Румунія поступово посилює свою вагу як держава, пов'язана одночасно з південно-східним флангом НАТО, транспортними маршрутами, безпекою Чорного моря та підтримкою України.

Отже, Східна Європа дедалі менше схожа на однорідну периферію й дедалі більше – на складну систему взаємопов'язаних регіональних центрів, кожен із яких виконує власну стратегічну функцію. Саме ця багатовузлова структура і є однією з головних ознак нового балансу сил у регіоні.

Водночас, сучасний баланс сил у Східній Європі формується не лише через переміщення військ, оборонні плани чи формальні гарантії. Регіон став середовищем, у якому класичні геополітичні інструменти діють одночасно з некласичними механізмами тиску: енергетичним шантажем, інформаційною дезорієнтацією, кібератаками, маніпуляцією міграційними потоками, впливом на інфраструктурні вузли та політичною радикалізацією через зовнішні канали. Саме ця багатовимірність робить Східну Європу особливо важливою для розуміння сучасної геополітики.

У цьому сенсі регіон є не просто місцем конфлікту, а простором перевірки меж стійкості демократичних інституцій і союзницьких механізмів. Те, як держави Східної Європи реагують на поєднання військових і невійськових загроз, багато в чому визначає, якою буде безпекова модель Європи в майбутньому. Отже, геополітичне значення регіону полягає не тільки в його розташуванні, а й у тому, що саме тут з особливою чіткістю проявляється новий тип конфронтації, у якому територія, інститути, інфраструктура та свідомість населення стають взаємопов'язаними об'єктами впливу (Piskorska, 2026; Sydoruk et al., 2022).

Висновки.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що Східна Європа у сучасному балансі сил уже не може бути описана мовою другорядності. Її роль змінилася не тому, що регіон просто опинився ближче до війни, а тому, що саме через нього проходить лінія переосмислення всієї європейської безпеки. Якщо раніше стабільність на континенті часто пов'язували з механізмами економічної взаємозалежності, поступового розширення інституцій та очікуванням, що ревізійні ризики можна пом'якшити політичним менеджментом, то тепер Східна Європа продемонструвала межі такого підходу. Вона виявилася простором, у якому європейський порядок зіткнувся з необхідністю не тільки захищати свої норми, а й забезпечувати їх військово, політично та інфраструктурно.

Новизна цієї статті полягає у спробі розглянути Східну Європу не як територію чужого зіткнення, а як регіон, що сам дедалі активніше виробляє нові параметри сили. Такий підхід дозволяє відмовитися від надто спрощеного бачення, в якому Східна Європа постає лише буфером, периферією або полем боротьби між сильнішими центрами. Насправді ж сьогодні регіон виконує значно складнішу функцію: він одночасно є східним щитом Європи, лабораторією нової регіональної суб'єктності та майданчиком перевірки ефективності НАТО і ЄС в умовах довготривалої загрози.

Власна авторська позиція полягає в тому, що геополітична роль Східної Європи в найближчі роки не зменшуватиметься навіть за зміни інтенсивності воєнної фази російсько-українського конфлікту. Причина цього полягає в тому, що війна лише прискорила процеси, які визрівали раніше: зміщення стратегічної уваги на східний фланг, посилення ролі держав регіону у виробленні безпекових рішень, зростання ваги військової логістики, енергетичної стійкості та оборонно-промислового співробітництва. Іншими словами, Східна Європа перестає бути «проблемою, яку слід урегулювати», і дедалі виразніше стає «регіоном, без якого неможливо вибудувати новий порядок».

Особливе значення має те, що регіон формує не лише нову практику безпеки, а й нову політичну мову Європи. Досвід Польщі, країн Балтії, Румунії та особливо України засвідчує, що поняття стійкості, стримування, союзницької достовірності, мобілізаційної готовності та стратегічної глибини більше не є абстрактними теоретичними категоріями. Вони стали практичними принципами політичного виживання і водночас факторами регіонального впливу. У цьому сенсі Східна Європа вже не лише адаптується до нового балансу сил, а сама бере участь у його формуванні.

Перспективи подальших досліджень я вбачаю у чотирьох напрямках. Перший – аналіз внутрішньої диференціації Східної Європи, оскільки регіон не є однорідним ані за ресурсами, ані за стратегічною культурою, ані за здатністю до політичного лідерства. Другий – поглиблене вивчення Чорноморського виміру, який усе більше зрівнюється за значенням із балтійським. Третій – дослідження інфраструктурної та цифрової геополітики, що дедалі сильніше впливає на реальний розподіл сили. Четвертий – осмислення довготривалих наслідків посилення Східної Європи для внутрішньої архітектури ЄС і НАТО. Саме ці напрями дають змогу перейти від опису кризового моменту до теоретичного розуміння того, як східноєвропейський простір змінює майбутнє всієї Європи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гайдук, А. В. (2013). Проблеми законодавчого забезпечення медіації в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*, 19 (2), 1–4. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaa_u_2013_2_9
- Голобородько, Д. В. (2022). Структура та види медіаційної діяльності. *Держава та регіони. Серія: Право*, 4 (78), 207–211. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.4.31>
- Грень, Н. М. (2016). Проблемні аспекти правового регулювання статусу медіатора у процедурі присудової медіації: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*, 3, 52–55. http://kul.kiev.ua/images/chasop/2016_3/52.pdf
- Красіловська, З. (2015). Умови застосування медіації для врегулювання спорів із органами публічної влади: вітчизняний та зарубіжний аспекти. *Теорія та практика державного управління*, 4 (51), 200–207. <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/4/10.pdf>
- Липовська, Н. А., & Бородин, Є. Є. (2020). Інституційні засади застосування медіації в системі державного управління. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 2, 10–14. <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/71>
- Лисий, В. В., & Іваній, О. М. (2024). Теоретико-методологічні підстави дослідження медіації в публічному управлінні.

Центральноукраїнський вісник права та публічного управління, 4, 44–50. <https://lawjournal.in.ua/index.php/lawjournal/article/view/363>

- Лопатченко, І. М. (2019). Система медіації як важлива складова профілактики та вирішення конфліктів у взаємодії органів влади і громадськості. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*, 2, 232–241. <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/10240>
- Мазаракі, Н. А. (2018). Виконання угоди, укладеної за результатами медіації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, 15–18. http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/6.pdf
- Подковенко, Т., & Фігун, Н. (2017). Інститут медіації у механізмі вирішення правових спорів: основні ідеї та принципи. *Актуальні проблеми правознавства*, 3 (11), 36–40. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/24651>
- Примаков, К. (2025). Модель політичної медіації: поняття та класифікація. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 17 (2), 66–75. <https://doi.org/10.15421/352550>
- Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
- Яковлів, В. В. (2017). Присудова та позасудова медіація: основні ознаки. *Право: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 26, 139–151. <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/1730>
- Ясиновський, І. Н. (2014). Характеристика моделей медіації в розвинутих країнах. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*, 4, 94–98. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/13428>
- Beaumont, P. D., Wilhelmsen, J., & Gjerde, K. L. (2024). Reimagining NATO after Crimea: Defender of the rule-based order and truth? *Contemporary Security Policy*, 45(3), 396–425. <https://doi.org/10.1080/13523260.2024.2349393>
- Crombois, J. F. (2023). The Ukraine war and the future of the Eastern Partnership. *European View*, 22(1), 103–110. <https://doi.org/10.1177/17816858231158238>
- Dawson, A. H., & Fawn, R. (2001). The changing geopolitics of Eastern Europe: An introduction. *Geopolitics*, 6(1), 1–5. <https://doi.org/10.1080/14650040108407703>
- Domaradzki, S. (2024). Geopolitics in Eastern Europe. In *The Palgrave Handbook of Contemporary Geopolitics* (pp. 1–17). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25399-7_25-2
- EEAS. (2024, March 19). *A Strategic Compass for Security and Defence*. European External Action Service.
- German, T., & Tyushka, A. (2025). Eastern Europe post-February 2022 – embracing geostrategic “in-betweenness” or bracing against it? *European Security*, 34(4), 692–702. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2580241>

REFERENCES

- Beaumont, P. D., Wilhelmsen, J., & Gjerde, K. L. (2024). Reimagining NATO after Crimea: Defender of the rule-based order and truth? *Contemporary Security Policy*, 45(3), 396–425. <https://doi.org/10.1080/13523260.2024.2349393>
- Crombois, J. F. (2023). The Ukraine war and the future of the Eastern Partnership. *European View*, 22(1), 103–110. <https://doi.org/10.1177/17816858231158238>
- Dawson, A. H., & Fawn, R. (2001). The changing geopolitics of Eastern Europe: An introduction. *Geopolitics*, 6(1), 1–5. <https://doi.org/10.1080/14650040108407703>
- Domaradzki, S. (2024). Geopolitics in Eastern Europe. In *The Palgrave Handbook of Contemporary Geopolitics* (pp. 1–17). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25399-7_25-2
- EEAS. (2024, March 19). *A Strategic Compass for Security and Defence*. European External Action Service.
- German, T., & Tyushka, A. (2025). Eastern Europe post-February 2022 – embracing geostrategic “in-betweenness” or bracing against it? *European Security*, 34(4), 692–702. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2580241>
- Haiduk, A. V. (2013). Problemy zakonodavchoho zabezpechennia mediatsii v Ukraini [Problems of legislative support of mediation in Ukraine]. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 19(2), 1–4. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaa_u_2013_2_9
- Holoborodko, D. V. (2022). Struktura ta vydy mediatsiinoi diialnosti [Structure and types of mediation activity]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*, 4(78), 207–211. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.4.31>
- Hren, N. M. (2016). Problemni aspekty pravovoho rehuliuвання statusu mediatora u protseduri prysadyovoi mediatsii: porivnialno-pravovyi analiz [Problematic aspects of legal regulation of mediator status in court-annexed mediation: a comparative legal analysis]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 52–55.
- Helwig, N. (2023). EU strategic autonomy after the Russian invasion of Ukraine: Europe’s capacity to act in times of war. *Journal of Common Market Studies*, 61(S1), 57–67. <https://doi.org/10.1111/jcms.13527>
- Kapitonenko, M. (2025). Ukraine’s geostrategic responses to the challenges of geopolitical “inbetweenness”. *European Security*, 34(4), 646–669.
- Krasilovska, Z. (2015). Umovy zastosuvannya mediatsii dlia vrehuliuвання sporiv iz orhanamy publichnoi vlady [Conditions for the use of mediation in disputes with public authorities]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4(51), 200–207.
- Krynynchna, I. (2025). Ukrainskyi vymir rosiiskoi heopolityky v Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi [The Ukrainian dimension of Russian geopolitics...]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*, 63, 323–334. <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.36>
- Lipovska, N. A., & Borodin, Ye. Ye. (2020). Instytutsiini zasady zastosuvannya mediatsii v systemi derzhavnoho upravlinnia. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 2, 10–14. <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/71>
- Lopatченко, І. М. (2019). Systema mediatsii yak vazhlyva skladova profilaktyky konfliktiv [Mediation system as a component of conflict prevention]. *Visnyk NUTsZU*, 2, 232–241.
- Lysyi, V. V., & Ivani, O. M. (2024). Teoretyko-metodolohichni pidstavy doslidzhennia mediatsii v publichnomu upravlinni. *Central Ukrainian Bulletin of Law and Public Administration*, 4, 44–50. <https://lawjournal.in.ua/index.php/lawjournal/article/view/363>
- Mackinder, H. J. (1904). The geographical pivot of history. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437.

- Mazaraki, N. A. (2018). Vykonannia uhody za rezultatamy mediatsii [Execution of mediation agreements]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 1, 15–18.
- NATO. (2022). *NATO 2022 Strategic Concept*.
- Piskorska, B. (2026). A paradigm shift: The geopolitical awakening... *East European Politics and Societies*.
- Podkovenko, T., & Fihun, N. (2017). Instytut mediatsii u mekhanizmi vyreshennia sporiv [Mediation institute in dispute resolution]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 3(11), 36–40.
- Prymakov, K. (2025). Model politychnoi mediatsii [Model of political mediation]. *Filosofia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 17(2), 66–75.
- Sydoruk, T., Pavliuk, V., & Tymeichuk, I. (2022). The European Union's transformative power. *Politics in Central Europe*, 18(1), 129–148.
- Zakon Ukrainy "Pro mediatsiiu" [Law of Ukraine "On Mediation"] (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
- Yakovliv, V. V. (2017). Prisyudova ta pozasudova mediatsiia [Judicial and extrajudicial mediation]. *Pravo*, 26, 139–151.
- Yasynovskiy, I. N. (2014). Kharakterystyka modelei mediatsii [Characteristics of mediation models]. *Yurydychnyi visnyk*, 4, 94–98.

Romantic and social love: Essays in the light of sociological science

UDC 316.356.2:316.6

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726103>**Nikolenko Vadym**Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, vadnikolenko1983@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The article highlights the classical (O. Comte, E. Durkheim, M. Weber, G. Simmel, T. Parsons) and more modern sociological traditions of studying love (N. Luhmann, E. Giddens, W. Beck, Z. Bauman, H. Arendt, A. Honneth, L. Boltanski, D. Iorio, V. Tancher), as well as its various types and socio-typical patterns. It is noted that the issue of love against the background of sociological science has been studied at least within two main directions: romantic love and social love (cohesion, humanism, mutual assistance, welfare). The marginal position of this issue in classical sociological discourse and the lively interest in it of modern sociologists are noted. The heuristic tradition of studying love in psychological science is touched upon. From a sociological perspective, according to E. Illouz, it is clarified: why does love sometimes cause suffering? This is primarily about inflated expectations in the process of finding a marriage partner as a result of modern visual/consumer culture and mediatization of the public sphere. General scientific and specifically sociological methods of measuring love are noted, in particular against the background of quantitative and qualitative methodology of its research.

The obvious difference in the views of scientists regarding romantic love and its social/altruistic forms of expression is detailed. The definitions, signs, specific languages of romantic love and their effectiveness are recorded. At the same time, the different stages of romantic love and its probable impact on the level of marital divorces are noted. In addition, the World Love Index is highlighted, as a search by sociologists for an alternative indicator in the processes of studying the well-being of the population, primarily an alternative to the rather informative, but not always universal indicator – GDP. In this way, the study of social love and, above all, romantic love in scientific discourse is summarized, and promising trajectories for their further study are outlined.

Keywords: romantic love, social love, World Love Index, public administration, family, divorce rate, family policy

Романтична та соціальна любов: нарис у світлі соціологічної науки

Ніколенко Вадим*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

У статті висвітлено класичну (О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Т. Парсонс) та більш сучасну соціологічні традиції дослідження любові (Н. Луман, Е. Гідденс, У. Бек, З. Бауман, Х. Арндт, А. Хоннет, Л. Болтанський, Д. Іоріо, В. Танчер), різних її типів та соціально-типових закономірностей вияву. Зауважено, що проблематика любові на тлі соціологічної науки вивчалась принаймні у межах двох магістральних напрямів: романтична любов (кохання) та соціальна любов (згуртованість, гуманізм, взаємодопомога, добробут). Зазначено маргінальне становище цієї проблематики в класичному соціологічному дискурсі та звавий інтерес до неї сучасних соціологів. Дотично висвітлено евристичну традицію вивчення любові у психологічній науці. З огляду на соціологічну оптику, згідно Е. Іллуз, уточнено: чому кохання подекуди завдає страждань? Ідеться насамперед про завищені сподівання у процесі пошуку шлюбного партнера внаслідок сучасної візуальної / споживчої культури та медіатизації публічної сфери. Зауважено загальнонаукові, а також конкретно соціологічні методи вимірювання любові, зокрема на тлі кількісної та якісної методології її дослідження.

Деталізовано очевидну різницю у поглядах науковців щодо романтичної любові (кохання) та соціальної / альтруїстичної її форм вияву. Зафіксовано визначення, ознаки, конкретні мови романтичної любові та їх ефективність. Водночас виділено різні стадії романтичної любові та її ймовірний вплив на рівень подружніх розлучень. До того ж виокремлено Світовий індекс любові (World Love Index), як пошук соціологами альтернативного індикатора в процесах аналізу добробуту населення, насамперед альтернативного доволі інформативному, проте не завжди універсальному показникові – ВВП. У такий спосіб узагальнено дослідження соціальної та романтичної любові, а також окреслено перспективні траєкторії їх подальшого вивчення.

Ключові слова: романтична любов, соціальна любов, Всесвітній індекс любові, публічне управління, сім'я, рівень шлюбних розлучень, сімейна політика

Вступ.

Актуальність. Починаючи вивчати «тріумвірат» – кохання / любов / сім'я, а саме в такій взаємодії найчастіше тлумачать ці явища в соціології, можна наразитись на ризик несерйозного ставлення до цієї проблематики, особливо до кохання, мовляв: що там досліджувати? З одного боку, цілком імовірно, але й водночас парадоксально зазначатимуть на кшталт: обрані шукані величини є давним-давно зрозумілими, а з іншого – немов, цій темі ніколи не стати підвладною будь-якому узагальнюючому осмисленню, тим паче прогнозам, оскільки вона занадто індивідуальна (емоції, сентименти, пристрасть) (Kotthaus, 2024). Думаю, що як перші, так і другі твердження можна спростувати принаймні ще на апіорному рівні. Я буду прагнути шукати істину десь посередині: у світлі психологічної, але насамперед соціологічної науки, адже цікаві узагальнення подекуди знаходять саме на міждисциплінарному перехресті.

Любов у різних формах її вияву суттєво обумовлює життя людини. Зокрема, відповідно до раціонального підходу, вона спроможна надати імпульс кар'єрному зростанню, самореалізації й т. ін. Проблема любові близька людині також і з огляду на ірраціональне бачення, оскільки в західному суспільстві романтичне кохання сприймається, серед іншого, як універсальні ліки від багатьох проблем, негараздів (Rusu, 2018, р. 15). Незважаючи на поліфонію цієї теми, любов у класичній соціологічній літературі завжди займала доволі маргінальне становище. Очевидно, що відсутність традиційної соціологічної уваги до неї, можливо, пояснюється, з одного боку, занадто вираженою індивідуальною природою любові, хоча, дедалі голосніше твердять, що там доцільно виокремлювати й соціально-типові закономірності (Jackson, 1993, р. 201). А з іншого – напевно, класики соціології другої половини XIX – першої половини XX століття, переважно досліджували політичний та економічний виміри життєдіяльності суспільства, соціальну структуру, базові індивідуальні потреби і т. д. Тоді в орбіті актуальних питань були зовсім інші явища, процеси. Сьогодні така ситуація змінюється, внаслідок чого саме осмисленню любові дослідники дедалі більше присвячують соціологічні праці. До речі, психологи почали її вивчати відносно нещодавно приблизно сімдесят п'ять років тому (Owens, 2015). Водночас сам П. Штомпка зазначає, що деякою мірою інтерес до цієї теми в соціології почав зростати з огляду на аналіз переважно повсякденного життя.

У будь-якому разі означена проблематика дуже близька людині, тому вона постійно знаходить вдячного реципієнта в різних формах масової культури (Owens, 2015). Справді, як відповісти на прості, на перший погляд, запитання? Що таке любов / кохання? Які місця вони посідають у ціннісній ієрархії людини, суспільства? Як знайти шлюбного

партнера та, зрештою, не розчаруватись? Яка мова кохання є найефективнішою? Чи має кохання стадійну основу або залишається з людиною у незмінному стані назавжди? Скільки живе кохання? Як воно впливає на шлюбне життя? Чи доцільно між любов'ю та коханням шукати різницю, а також виокремлювати на їх тлі соціально-типові закономірності? Що собою являє соціальна любов? Загалом: чи є любов суспільно значущою величиною, яку необхідно враховувати в процесах публічного управління? Чи трансформується кохання / любов під впливом конкретних культурно-історичних типів? Від слухних відповідей на такі запитання суттєво залежить якість життя будь-якої людини, соціальний прогрес суспільства. Чи не так?

Тому й не дивно, що любов / кохання у музиці, образотворчому мистецтві, архітектурі, філософії є одними з найпопулярніших тем. Звичайно, про сутність, природу кохання можна багато дізнатися з художньої літератури. Її оспівували видатні українські письменники, поети: Т. Шевченко, Л. Українка І. Франко та ін. Зважаючи на різноманіття релевантних літературних праць, все ж варто зауважити всесвітньо відомі шедеври: трагедію «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра, роман «Мадам Боварі» Г. Флобера, «Джейн Ейр» Ш. Бронте, романтичну та одночасно трагічну історію за доби джазу у США «Великий Гетсбі» С. Фіцджеральда та ін.

Ступінь розробленості проблематики в науковій літературі. Як було щойно сказано, любов у класичній соціології тривалий час залишалась доволі маргінальною темою (Rusu, 2018, р. 3). Хоч кохання відіграло вагомий роль, наприклад, у житті О. Конта та навіть деякою мірою вплинуло на подальшу долю соціології. Вважають, що його романтичні стосунки з Клотільдою де Во безпосередньо відбилися на виникненні й розвитку цієї науки. Після її смертні батько-засновник соціології ще з більшою пристрастю прагнув себе реалізувати в роботі (Rusu, 2018, р. 4). Родинну любов, братерську, соціальну – передусім як моральний обов'язок, на сторінках класичної наукової літератури виокремлювали лише спорадично (Rusu, 2018, р. 5). Переважно відзначали, що любов має християнську природу, натомість кохання – еротичну та подекуди набуває форми афективної дії (Rusu 2018). Детальніше слід виокремити, радше, дотичний інтерес до цієї проблематики у працях Е. Дюркгейма (1896), М. Вебера (Whimster, 1995), Г. Зімелля (1984; 1908; 1998), Т. Парсонса (1951; 1949).

Зокрема, Е. Дюркгейм виділяє, по-перше, сімейну любов, як моральний обов'язок і водночас загальний знаменник функціонування родини, та, по-друге, пристрасне кохання внаслідок індивідуальних, спонтанних бажань та пошуку задоволень (1896). Відомо, що М. Вебер багато писав насамперед про релігію, де знаходиться місце, зокрема, й братерській любові (Symonds & Pudsey, 2006).

Водночас він приділяв наукову увагу і еротичному кохання майже сакралізуючи його, піднімаючи до рівня сенсуальної релігії, яка надає можливість без додаткових знань, текстів, для внутрішнього порятунку від мирської рутини та сірості, від подекуди виснажливої економічної раціональності (Rusu, 2018, p. 8). Згідно М. Вебера, раціоналізація світу відбувається й завдяки соціальній / братерській любові, яка покликана зменшити страждання, біль та є основою багатьох релігій (Palmieri et al., 2024). Крім того, Г. Зіммель розумів любов як фундамент, підґрунтя для єднання суспільства (Cataldi et al., 2024). Одночасно він підкреслював її амбівалентну природу, тобто соціальна любов як чинник інтеграції сім'ї на основі вірності, вдячності (Simmel, 1908) та романтична любов / пристрасне кохання, внаслідок її втрати виникає потенційна небезпека для руйнування родинних зв'язків (Simmel, 1984; Simmel, 1998). Загалом, у межах своєї формальної соціології / соціальної геометрії він виокремлює своєрідні триади / трикутники. У разі, коли дві людини і між ними романтичні стосунки, на його думку, це, радше, психологічне явище, але після того, як у них з'являється дитинна, виникає означений формальний трикутник, де вже вибудовуються соціальні відносини, котрі відтворюються в суспільстві незалежно від наявності там конкретних осіб. Згідно Г. Зіммеля, насамперед триади стають цікавим об'єктом для соціологічного осмислення (1984; 1908; 1998).

Натомість у сучасній соціологічній думці інтерес до соціальної природи любові, її альтруїстичних форм, а також романтичного кохання виявляється вже доволі розлого (Montagna, 2023). Так, наведені величини плідно досліджувались і входили у гравітаційне поле інтересів багатьох представників гуманістичних підходів, гендерної соціології, соціології емоцій, сімейної політики, феноменологічного підходу тощо (Montagna, 2023). Зважаючи на це, означена проблематика детально висвітлювалась у працях Н. Лумана (1986), Е. Гідденса (1992), У. Бека та Е. Бек-Гернсхайм (1995), З. Баумана (2003) та ін. Зокрема, Н. Луман підкреслює комунікативні аспекти кохання (Tancher, 2001, с. 94). Е. Гідденс наголошує, що кохання в демократичному суспільстві, нарешті, стало наслідком особистісної автономії й вільного вибору (Tancher, 2001, с. 94). У. Бек продовжує розмірковувати над коханням в ключі М. Вебера. На його думку, це порятунок від песимізму, безвихіддя. Воно посідає чільне місце серед людських самодостатніх цінностей, щось на зразок окремої релігії, які допомагають врівноважити життя на тлі оточуючої світоглядної та онтологічної порожнечі (Rusu, 2018, p. 9). Про кохання у формі прихованого символічного капіталу, пише П. Бурдьє. Вчений вважає, що розуміння сутності романтичної любові є наслідком соціалізації. Детальніше, на його думку, такий капітал формується та впливає на соціальну взаємодію не

стільки з огляду на індивідуальну природу людини, скільки зважаючи на владні відносини, соціальні відмінності (Atkinson, 2024). Х. Арендт розуміє соціальну любов як піклування про інших та основу політичної дії, що тлумачиться нею як вільний і безкорисний акт побудови майбутнього (Palmieri et al., 2024). Переплетіння бажання, влади та сексуальності досліджує М. Фуко. У разі, коли В. Танчер у сфері інтимності виділяє три взаємопов'язані компоненти: секс, еротика та кохання (2001, с. 90), згідно такої логіки, М. Фуко у світлі власного соціологічного дискурсу говорить і про кохання (1978). Соціальна любов у вигляді основи для взаємного визнання, зокрема в родинному середовищі, для формування загальної етики, права на соціальному рівні, представлена у працях німецького соціального філософа А. Хоннета (Palmieri et al., 2024).

У соціологічному вимірі любов представляє також інтерес як соціальний інститут із відповідними функціями, практиками, у вигляді можливості для висхідної мобільності, з огляду на соціально-диференціюючі чинники. Зважаючи на це, у межах своєї функціональної моделі Т. Парсонс бачив романтичну любов передумовою експресивною революції. В його працях вона стає підґрунтям нуклеарної сім'ї, редукованої до двох поколінь, внаслідок індустріалізації, структурної диференціації та відокремлення від багатопоколінної родини. За цих обставин кохання підтримує еквілібріум індустріальної системи (Rusu, 2018, p. 12). Він зазначає, що специфіка романтичної любові є результатом вільного вибору, емансипації, особливо, у порівнянні з попереднім тиском станової або класової ендогамії. Отже, таке кохання, згідно Т. Парсонса, є своєрідним з'єднувальним розчином для підтримки єдності нуклеарної родини, котрий створює найбільш доцільний формат сімейно-шлюбним відносинам, релевантним індустріальному суспільству (Rusu, 2018, p. 12, 14).

Засновником соціології любові вважають французького соціолога Л. Болтанські. Він аналізував безкорисливу любов з огляду на її теологічне походження (Cataldi et al., 2024). На тлі сучасних соціологічних досліджень виокремлюють книгу італійського соціолога Д. Іоріо «Соціологія любові. Жертовний вимір суспільного життя» (Iorio, 2015), де автор наголошує, що любов не обмежується лише інтимністю, дружбою або релігійністю, вона набуває форми суспільно значущою цінності, альтруїстичної любові. Він також є співавтором прикметної наукової статті «Сліди надії з нового транснаціонального індексу благополуччя: Всесвітній індекс любові (WLI)» (Palmieri et al., 2024), де автори зауважують, що альтруїстична / соціальна любов, безкорисна підтримка інших, без жодного розрахунку та очікування взаємності, котра перетинає межі родинного середовища (Cataldi et al., 2024), як форма

нового гуманізму, може бути відчутною силою для політичної, соціальної емансипації, підвищення рівня загального добробуту (Palmieri et al., 2024). Автори вибудовують кількісну методологію та відповідну методику її соціологічного вимірювання, переважно з метою крос-культурних порівняльних досліджень. На їх думку, соціальна любов, серед іншого, здатна привести до поширення співчуття, солідарності, згуртованості, разом із нівелюванням проблем бідності, а також злагодження соціальних нерівностей (Palmieri et al., 2024). Вчені зазначають, що соціальний прогрес, якість життя не завжди вимірюються лише грошовими знаками, показниками зростання ВВП. Дослідники вважають, що з метою осмислення такого комплексного явища – добробут населення, мають застосовуватись різноманітні (системні) індикатори, а не лише один показник. Серед них індекси розвитку людського потенціалу (ІРЛП), бідності, нерівності доходів тощо. Також і Всесвітній індекс любові (World Love Index) – соціальної любові – коли багато людей абсолютно безкорисно піклуються про інших, особливо стосовно вразливих, бідних соціальних груп, тобто діють в ім'я сучасних і майбутніх поколінь (Palmieri et al., 2024). Загалом, у вересні 2023 року Міжнародною соціологічною асоціацією заснована навіть одна з тематичних / дослідницьких груп – «Соціальна любов та солідарність» (Cataldi et al., 2024).

Отже, можна побачити, що проблематика любові у формах соціального / альтруїстичного її вияву та романтичного кохання, попри деяку занедбаність у надрах класичного періоду, вже у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть, фокусує на собі вагомий соціологічний інтерес.

Як стверджує італійський соціолог Н. Монтагна: для наукового розуміння соціальної любові необхідні два кроки. По-перше, методологічний, а саме: бути зорієнтованим соціологічною уявою. По-друге, зрозуміти, як вирішення деяких сучасних суспільних проблем обумовлюється таким ресурсом? (Montagna, 2023). Понад це, з метою деталізації любові можуть стати у нагоді теорія символічного інтеракціонізму, котра надає можливість досліджувати символи, значення, з-поміж іншого, не лише соціальної любові, але й кохання, відповідні ритуали, можливо, певну її мову в соціальних відносинах (Rusu, 2018). Наголосимо, що соціальний конструктивізм – одна з найбільш родючих перспектив для соціологічного осмислення любові (Montagna, 2023). Так, зважаючи на культурний релятивізм, означена теорія надає її розуміння відповідно історичного контексту, релевантних культурних норм, актуальних дискурсів, очікувань та соціальних змін, які впливають на формування суспільних уявлень і виокремлення сутності, зокрема й романтичної любові (Rusu, 2018). Очевидно, що кохання у давньогрецькому полісі має одне значення, у сучасному західному суспільстві

– інше (Owens, 2007, р. 266). Зокрема, кохання у більш демократичних, емансипованих соціумах є основою шлюбних союзів, тоді як у традиційних суспільних системах звертали увагу передусім на традиції / практичність вибору. До того ж відомо, що у становому суспільстві кохання, серед іншого, розглядалось окремо від подружнього життя, яке було наслідком вибору батьків, данині традиціям тощо (Owens, 2007). Характерно, що романтичне кохання починають зображувати в романах і кінострічках орієнтовно з ХІІ століття (Owens, 2007, р. 266). Суспільство не стоїть на місці, тому вже від початку ХХІ століття кохання досліджується, зокрема, у формах cyber-relation та «життя окремо але інтимно разом».

Незважаючи, що емпіричні індикатори романтичної любові являють собою нескінчену множинність, тому їх загальний портрет начебто неможливий. А втім, у цьому напрямі вже зроблені доволі обґрунтовані наукові кроки. Напевно, соціальну любов емпірично вивчати дещо легше. У разі соціологічного осмислення наведених явищ, відмінно себе зарекомендували методи анкетування, інтерв'ю, які допомагають визначити досвід, вірування, ставлення до любові, її значення. З цією метою переважно застосовується якісна методологія, хоча вже WLI є кількісно вимірюваним (Cataldi et al., 2024). На нашу думку, глибинне інтерв'ю має перевагу над кількісними методами (в них все ж таки пропонуються певні підказки респондентів), оскільки дослідник може отримати саме спонтанні відповіді, що будуть більш чітко відображувати сутність досліджуваного явища. Водночас метод спостереження допомагає зафіксувати найтиповіші ознаки вияву романтичної любові, скажімо, близькість перебування у фізичному просторі, зменшувально-пестливі звернення, доглянутість, характерна кінетика, завжди першочергова увага коханий людині, прагнення вгадати її / його бажання та ін. Аналіз документів (щоденники, писемні спогади, фотографії) здатні суттєво допомогти у соціологічній інтерпретації як романтичного кохання, так і соціальної любові. Безсумнівно, у дослідженні цих явищ на тлі цифрової доби рельєфно виокремлюють новий / дигітальний вимір та новітні медіа.

Мета статті. Тож, з метою соціологічної деталізації об'єкта нашого дослідження – насамперед романтичної любові, доцільно уточнити визначення, виокремити її прикметні ознаки, зафіксувати цікаві соціально-типіві зв'язки з іншими явищами та процесами.

Результати дослідження.

Дефініційна конкретизація шуканих величин. В українській мові розрізняють любов і кохання. Кохання є більш вузьким за значенням та зображує романтичний тип любові. На відміну від романтичної виокремлюють, зокрема соціальну / альтруїстичну

та товариську любові. Соціальна любов – це уважне, турботливе ставлення не лише до близьких людей, а передусім до інших, з якими ви ніколи не були знайомі. Як свідчить історичний досвід такі практики, справді, змінюють світ. Ілюстраціями можуть бути самовіддана, жертвна діяльність Мартіна Лютера Кінга, Махатми Ганді – люди, що персонально, зважаючи на власний приклад, майже професійно переконували та культивували практики соціальної любові до інших (Huntington). Слід звернути увагу, що у науковій літературі соціальна та альтруїстична любов інколи використовуються у вигляді синонімічних концептів.

Ще раз зауважимо, що в українській мові присутня різниця між двома представленими величинами. Кохання – це зазвичай «хімія» між чоловіком та жінкою (романтика, пристрасть, яскраві емоції, сексуальний потяг). Цікаво, що на таку «хімію» у пошуках романтичної любові орієнтувалась, наприклад, всесвітньо відома голлівудська акторка Н. Кідман. Видатна австралійка розповідала про це протягом відомого інтерв'ю рейтинговому американському телеведучому Д. Феллону (7 січня 2015 року) (2015). До того ж небезпідставно вважають, що кохання або романтична любов – це певний емоційний та поведінковий стан (Owens, 2007, р. 266). Натомість, загалом, любов є ширшим поняттям. Цікаво, що опозицією до кохання та любові не є відчуття ненависті, а насамперед індиферентність (Huntington).

В. Танчер визначає кохання як спробу гармонізувати, об'єднати три особистісні сфери: фізичну, емоційну та духовну (Tancher 2001, с. 93). Збираючи універсальну дефініцію та продовжуючи виокремлювати семантичні виміри в процесі операціоналізації кохання доцільно сказати, що, на нашу погляд, взаємне кохання – це почуття людей, що передбачають певну взаємозалежність, тяжіння одне до одного, інтенсивну комунікацію, наявні симпатії, відповідний тип поведінки, завдяки використанню конкретних мов кохання. Крім того, гортаючи сторінки чисельних літературних джерел, де пропонується дефініція кохання, можна побачити, що переважно йдеться про сильні емоції. А втім, коли відомо, що емоційний стан людини є найвиразнішим в молодості, тоді слід припустити, що кохання не є таким гострим і сильним почуттям на схилі життєвого циклу. Хоч відомо, що кохання начебто підвладні всі вікові категорії. Ба більше, не вщує дискусія: чи доцільно загалом любов зображувати як певну емоцію, адже кожна емоція викликає унікальний вираз обличчя та неповторну кінетику (Huntington)? Вважаємо, що любов, відповідно до конкретної форми вияву, цілком доцільно розуміти як емоцію, оскільки соціальна любов до рідної бабусі – це один вираз обличчя, а романтична, тобто до коханої людини – інший (Huntington). До того ж переважно

в англійській літературі кохання сприймається як мотивація для чогось, підкреслюються її діяльнісні характеристики. Прикметно, що психологи зазначають одну узагальнюючу властивість всіх, хто любить – це інвестування у добробут, у благополуччя об'єкта вашої любові (Hegi & Bergner 2010).

Не буде перебільшенням сказати, що кохання може бути джерелом щастя та нещастя. Тому й не дивно, що інколи про кохання говорять як про залежність (addiction). Симптоматично, що згідно класифікації ВООЗ кохання прирівнюється до хвороби з характерними симптомами: нав'язливі думки про іншу / іншого, безсоння, імпульсивні вчинки, синдром докучливої ідеї тощо. Цікаво побачити крізь призму соціологічної оптики: чому кохання приносить не лише радощі, але й інколи біль? (Illouz, 2012). Передусім зауважують на соціальній природі конструювання бажання, яке не є чисто індивідуальним прагненням, а формується через конкретні соціальні сили, раціональні мотиви: споживацтво, суперництво та ін. Крім того, популярна культура, медійні зображення, еталони фізичної привабливості, які подекуди формують завищені сподівання стосовно романтичної любові, починають значити у пошуку кохання більше, ніж емоційний і психологічний комфорт. Фахівці пишуть, що такі бажання далеко не завжди можуть бути задоволені. У такий спосіб соціальна структура та культурні норми суттєво впливають на сприйняття романтичної любові, часто породжуючи високі зазіхання, які доволі складно реалізувати (Illouz, 2012).

Ознаки та типи романтичної любові. Загалом, вчені виокремлюють принаймні три ознаки у поведінці закоханих людей. Вони зображені на рисунку 1.

Вони без складнощів і жодного дискомфорту можуть доволі тривалий час дивитися одне одному у вічі

Вони без напруження на несвідомому рівні (автопілоті) можуть, з приводу і без, прагнути дотикатись одне до одного

Вони користуються, навіть не помічаючи цього, дрібними речами одне одного: капелюхом, кульковою ручкою, пеналом тощо

Рис. 1. Закохані люди мають декілька спільних властивостей

До того ж психологи зафіксували різні типи любові. По-перше, романтична любов; по-друге, товариська любов, наприклад, до футбольного клубу або двох людей у шлюбі, які разом доволі тривалий час; по-третє, любов з огляду на співчуття – допомога нужденним (Huntington). Відмічають також принаймні п'ять мов романтичної любові або

кохання: 1) слова підтримки; 2) проводити разом час; 3) допомагати; 4) дарувати подарунки; 5) фізичні дотики (Charman, 1992). Вчені ставлять закономірне питання: яка з означених мов є ефективнішою? Доволі очікувано виявляється, що в даному разі важлива не конкретна мова любові, а вміння це робити ефективно та щиро (Bunt & Hazelwood, 2017). Звичайно, закоханні концентрують увагу одне на одному (Owens, 2007, р. 267) та перманентно прагнуть підтримувати щільну комунікацію, котра суттєво інтенсифікується в наш час цифрових технологій (Kotthaus, 2024).

Загалом, психолог Р. Д. Стернберг визначає різні форми кохання: кохання як наука, як мистецтво, як пригода, кохання як війна (Owens, 2007, р. 267). Він є автором відомої трикутничкової теорії кохання: інтимність (близькість), пристрасть (збудження), зобов'язання (підтримка сімейних стосунків) (Owens, 2007, р. 268). На думку дослідниці Е. Оуенс, сім'я може характеризуватися як одним, так і декількома та усіма представленими ідентитетами (Owens, 2007).

Соціальні та психологічні закономірності вияву романтичної любові. Народні формули вербальної мудрості детально відображують деякі причино-наслідкові зв'язки щодо осмислення цього феномену, точніше певного типу діяльності, оскільки нагадаємо, що існує обґрунтована традиція в англійській науковій літературі зображувати кохання, завдяки саме поведінковим характеристикам. Отже, в українській культурі протягом віків люди пропонують відповідні настанови. Наприклад: серце ні на що не вважає – свою волю має; серцю не накажеш; на любов і смак товариш не всяк; насильно милити не будеш; люби не люби, але якомога частіше поглядай; з очей зник і серце забуває; хоч борщ без сала, аби душа пристала; сухар з водою, аби серце з тобою; куди серце летить, туди й око глядить; нехай мене той займає, хто кохання в серці має; люблю свою любку, як голуб голубку; старого любить – тільки дні губить; хто п'яницю полюбить, той вік собі згубить; у кого чорний вусок, тому риби шматок, а в кого сива борода, тому й юшки шкода; їж з голоду, а люби з молоді; не допоможуть і чари, як хто кому не до пари; невесело в світі жити, як нема кого любити (Kravchenko, 2021).

Коли продовжувати виокремлювати відповідні закономірності на тлі психологічних і соціологічних узагальнень, тоді об'єкт кохання може бути лише в однині, тобто не можна бути закоханим чи закоханою одночасно у декількох. Крім того, романтичне кохання зазвичай ідеалізує партнера (Rusu, 2018, р. 15). Закохані люди подекуди глупішають, інколи нехтують своїм професійним, репутаційним, матеріальним, будь-яким іншим статусом, зокрема й власним здоров'ям. Проте, з іншого боку, слід обов'язково додати, що перебуваючи у стані кохання, тим паче, коли воно взаємне, переважно живуть довше, стають щасливішими та здоровішими. Іншими словами,

доведено, що така любов – це предиктор щастя, маркер благополуччя, навігатор добробуту. У разі, коли кохання, згідно Ф. Бегбедера, живе щонайбільше три роки (Бегбедер, 2017) (хоча він тривалістю свого шлюбу, зрештою, спростовує власну думку), то щонайменше – півтора роки. Навряд чи можливо полюбити два рази одне одного. Небезпідставно твердять, що кохання може розбитися, зруйнуватись або побут. Для закоханих, що обіймаються, час застигає. Але це вже феноменологія кохання.

Справді цікаве відкриття зробив американський психолог Б. Мурстейн, що спочатку стосунків фізична привабливість ймовірного шлюбного партнера є важливим чинником, що скеровує на нього / неї романтичну увагу, але потім для створення сімейної пари здебільшого обирають особу чия привабливість є приблизно рівною власній, ніж продовжують шукати тих, хто відповідає уявленим, але переважно недосяжним еталонам фізичної краси (Owens, 2015, р. 268). На такому тлі аналітично розрізняють процеси залицяння та побачення. Загалом, процедура залицяння – це більш серйозний, усвідомлений процес, який говорить про пошук тривалого, міцного шлюбного союзу, ніж, наприклад, побачення – більш неформальна й випадкова взаємодія. Формами вияву останньої можуть бути: поривчасті устремління разом проводити час; спорадично веселитися без прагнення продовжувати стосунки; водночас на такому тлі спостерігається менше відповідних атрибутів уваги одне до одного. Часто протягом такого побачення соціальну взаємодію важко відрізнити від звичайної дружби. Відтак зменшення частоти процесу залицяння згодом призводить до збільшення розлучень. Це може бути також інформативним предиктором відсутності глибокої зацікавленості потенційним шлюбним партнером, а також певних труднощів у створенні та збереженні шлюбних союзів (Owens, 2015, р. 268).

Причини виникнення кохання, з-поміж іншого, можна пояснити теорією статусного образу людини, тобто, що людина ймовірніше полюбить того, з ким більше шансів народжувати, виховувати здорових нащадків та у такий спосіб реалізувати формулу символічного безсмертя. До слова, у науковій літературі існує доволі поширена думка, схожа на позицію З. Баумана, що демократії приводять до збільшення справжнього кохання, оскільки жінки стають соціально рівними з чоловіками. Попри це теорія статусного образу показує, що дотепер чоловік навіть на несвідомому рівні переважно шукає дещо молодшу за нього жінку, яка здатна, зокрема виконати репродуктивну функцію. Тоді як жінка, з огляду також на підсвідомість, дещо більш зрілого чоловіка, який спроможний, серед іншого, забезпечити стабільну основу для ефективного функціонування сім'ї та повноцінного виховання дітей. Протягом романтичного періоду партнери розуміючи все означене, знову ж навіть на несвідомому рівні, одні

– прагнуть мати молодший вигляд, інші – завищувати свій фінансовий статус. Відповідно протягом соціальної взаємодії на етапі залицяння та побачень не виключений й деякий спорадичний обман (Owens, 2015, p. 269). Це одні з цікавих висновків соціологічних досліджень кохання, датованих у західному суспільстві наприкінці XX століття.

Проте з соціально-технологічного погляду окремо доцільно звернути увагу на роман французького прозаїка Ф. Бегбедера «Кохання живе три роки» (Бегбедер, 2017). Там є багато цікавих гіпотез, зокрема й для перевірки за допомогою соціологічного інструментарію. Письменник, який до літературної кар'єри працював маркетологом, стверджує, що романтичне кохання живе лише три роки. Мешканцям усіх країн, на його думку, властива означена закономірність: Україна, Франція, Англія тощо. Саме на четвертий рік сумісного шлюбного життя крива розлучень стрімко йде вгору (Бегбедер, 2017). Проте Е. Оуенс зазначає, що початкова стадія кохання «falling in love», маркером якої є пристрасть, триває приблизно два роки та може бути не лише один раз у житті. Але потім таке кохання трансформується в інше, менш пристрасне, але більш зобов'язуюче, співучасне, тобто товариське (Owens, 2015, p. 267). Цікаво, що Ф. Бегбедер зауважує на сторінках свого бестселера один із ефективних, на його погляд, методів: як чоловіку чи жінці обрати собі надійного шлюбного партнера, з яким він чи вона стануть, справді, щасливими? Він радить запросити свою подругу / друга до басейну. Потім моделює ситуацію, немов інтелектуалка почне читати, дівчина з іпохондрією стане намащувати свою шкіру сонцезахисним лосьйоном, хтось, зокрема нарциси будуть намагатися не зіпсувати свою зачіску. Але у разі, коли жінка або чоловік не зважають на це, оскільки стрибають зі сміхом у басейн, стрибайте за нею / ним слідом, зазначає письменник, це найкращий варіант для міцного шлюбного життя (Бегбедер, 2017).

Відповідно даних, які наводить Американська асоціація психологів, а також інших досліджень, оглядів у США (Austin, 2024) станом на 2022 рік, перший шлюб закінчується розлученням приблизно в 41-50 % випадках, тоді як другий у 60-67 % і вже третій орієнтовно – 73 % (Austin, 2024). А втім, незважаючи, що такі дані наведені в авторитетних наукових джерелах, фахівці зазначають необхідність принаймні їх уточнення і подальшої верифікації (51+ Divorce Statistics in the U.S., Including Divorce Rate, Race, & Marriage Length, 2024). Ба більше, очевидно, що ці показники диференціюються залежно від конкретних країн, культур. Імовірно це певний тренд передусім у західній цивілізації, де майже немає кордонів між країнами або суттєвих складнощів їх перетнути. До того ж шлюб, який було укладено до 25 річного віку має більше шансів на розлучення, ніж

в інших вікових категоріях. Крім того, зауважують передбачуваний спалах розлучень, який знаходиться на позначці один / два роки подружнього життя та ще більший, так би мовити, узагальнений найвищий пік розлучень, котрий припадає на період 7-8 років сімейного союзу (51+ Divorce Statistics in the U.S., Including Divorce Rate, Race, & Marriage Length, 2024). Детальніше: пік розлучень або середня тривалість першого шлюбу припадає на 8-9 років сумісного життя, другого – приблизно 7-10 років, третього 5-8 років (51+ Divorce Statistics in the U.S., Including Divorce Rate, Race, & Marriage Length, 2024). Хоча деякі статистичні дані розмивають однозначність цих показників. Все ж подібні узагальнення, особливо стосовно піку розлучень на позначці 1-2 років сумісного життя, логічно поєднуються з теорією тривалості романтичного кохання, згідно Е. Оуенс. Раніше вже згадували, що дослідники зазначає: романтична стадія «falling in love» маркером якої є пристрасть, триває приблизно два роки. Після цього вона трансформується в практику, так би мовити, «falling out love», де набувають ваги вже інші стадії, форми любові. Тобто можна припустити, що перший пік обумовлений різними обставинами, проте одна з надважливих – це втрата на фізіологічному рівні романтичної любові. Хоча після «сексуальної революції» 60-70 років вважали, що кохання є безповоротно втраченим (Tanher, 2001, c. 94). Натомість сьогодні такий чинник пошуку шлюбного партнера залишається одним із вирішальних у демократичних країнах. У такій якості його обрали, наприклад, у США – 90% респондентів (51+ Divorce Statistics in the U.S., Including Divorce Rate, Race, & Marriage Length, 2024). Серед основних причин розлучень протягом другого піку міститься все те, що вже заважає соціальній / товариській любові, а саме: втрата довіри, нехтування взаємними зобов'язаннями, фінансові труднощі, розмитість симпатій тощо. У будь-якому разі такі узагальнення можна сприймати як гіпотези для подальших моніторингових досліджень. Вони потребують наступної верифікації / обґрунтування з метою вдосконалення соціальної, зокрема сімейної політики.

Щодо соціально-типових характеристик любові, то слід зауважити: кожна середньостатистична особа може полюбити різну кількість разів, у такому разі немає «золотого стандарту». Проте існує, радше, міфічна «теорія трьох кохань»: перше – казкова історія, друге – повчальний урок, третє – справжнє, тривале кохання. Відповідно зазначають цікаві та широковживані варіації, що, немов, у середньому пересічна людина західного суспільства знаходить пару приблизно п'ять разів протягом життя, хоча, по-справжньому, любить лише три рази. За цих умов перше кохання на все життя стається тільки у однієї пари з десяти. А втім, сьогодні доволі важко знайти наукові дослідження, які б підтверджували або

спростовували такі закономірності. Відразу спадає на думку відома цитата А. Ейнштейна: не кожна красива теорія є вірною, але кожна правильна / верифікована теорія – красива.

Висновки та подальші дискусії.

Отже, було висвітлено класичні та сучасні соціологічні дослідження любові, відповідні теоретичні перспективи та методологію її вивчення. Відзначено доволі очевидну різницю між романтичним коханням та соціальним / товаришським. У першому зафіксовані ознаки, типи, прикметні соціально-типові закономірності вияву, що надалі

може сприяти вдосконаленню, наприклад, сімейної політики. Відмічено евристичні траєкторії наукових розвідок щодо осмислення соціальної любові, зокрема й за допомогою Всесвітнього індексу любові (World Love Index), кількісні дослідження якого мають, на думку його розробників, допомогти пришвидшити соціальний прогрес, виникнення нових форм гуманізму та згуртованості.

Подальші роботу плануємо зосередити на соціологічній деталізації любові та різних її типів в українському суспільстві.

REFERENCES

- 51+Divorce Statistics in the U.S., Including Divorce Rate, Race, & Marriage Length (Jul15, 2024). Divorce.com. <https://divorce.com/blog/divorce-statistics/>
- Atkinson, W. (2024). Bourdieu on love: A latent capital, a primary field and a new research agenda. *The Sociological Review*, 73(3), 645-660. <https://doi.org/10.1177/00380261241259541> (Original work published 2025)
- Austin, D. (Sept 5, 2024) Divorce rates are trickier to pin down than you may think. Here's why. USA TODAY. <https://www.usatoday.com/story/life/health-wellness/2024/09/05/marriage-divorce-rate/74899214007/>
- Bauman, Z. (2003). *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. Polity Press.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (1995). *The normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press. <https://archive.org/details/normachaosoflov0000beck/page/n243/mode/2up>
- Begbeder, F. (2017). *Love lives for three years*. Translator L. Kononovych. Publisher: KM-Books.
- Bunt, S., & Hazelwood, Z.J. (2017). Walking the walk, talking the talk: love languages, self-regulation, and relationship satisfaction. *Personal Relationships*, 15(3), 297-290. https://www.researchgate.net/publication/314026543_Walking_the_walk_talking_the_walk_Love_languages_self-regulation_and_relationship_satisfaction_Love_languages_self-regulation_and_satisfaction
- Cataldi, S., Floridi, F. & Palmieri, M. (2024). «Methodological Challenges: From the First to the Second Wave of the World Love Index» *Social Sciences* 13, no. 7: 334. <https://doi.org/10.3390/socsci13070334>
- Chapman, G. (1992). *The five love languages: How to express heartfelt commitment to your mate*. Chicago: Northfield Publishing. <https://markandjulie.org/wp-content/uploads/2020/12/The-Five-Love-Languages-How-to-Express-Heartfelt-Commitment-to-your-Mate-PDFDrive-.pdf>
- Dukrheim, É. (1896). La Prohibition de L'inceste et Ses Origines. *L'Année Sociologique* (1896/1897-1924/1925), 1, 1–70. <http://www.jstor.org/stable/27880584>
- Fallon, J. (2015). *Blew a Chance to Date Nicole Kidman* <https://www.youtube.com/watch?v=qtsNbxgPngA>
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality*, Volume 1: An Introduction. Pantheon Books, New York. <https://suplaney.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/09/foucault-the-history-of-sexuality-volume-1.pdf>
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, love and eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press. https://archive.org/details/transformationof0000gidd_z1i3
- Hegi, K. E. & Bergner, R. M. (2010). What is love? An empirically-based essentialist account. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(5), 620-636. https://www.researchgate.net/publication/240707153_What_is_love_An_empirically-based_essentialist_account
- Huntington, C. (n.d.) *What is Love?* Definition, Signs & Types. <https://www.berkeleywellbeing.com/what-is-love.html>
- Illouz, E. (2012). *Why love hurts: A sociological explanation*. Polity Press.
- Iorio, G. (2015). *Sociology of love: The agapic dimension of societal life*. Vernon Press. <https://storage.vernonpress.com/files/web/d620fed5-59e0-4603-b75a-7e8de3048d05/1581958134.pdf>
- Jackson, S. (1993). Even sociologist fall in love: an exploration in the sociology of emotions. *Sociology*, 27(2), 201–220. <http://www.jstor.org/stable/42855172>
- Kotthaus, J. (2024). On love. *Am J Cult Sociol* 12, 539–556 <https://doi.org/10.1057/s41290-023-00200-w>
- Kravchenko, D. (2021). Ukrainian folk sayings and proverbs about love and love. *News of Poltava region*. <https://np.pl.ua/2021/09/11/ukrainski-narodni-prykazky-ta-prysliv-ia-pro-kokhannia-ta-liubov/>
- Luhmann, N. (1986). *Love as passion: The codification of intimacy*. Harvard University Press) <https://archive.org/details/loveaspassioncod0000luhm>
- Montagna, N. (2023). For a new Sociology of Social love. *Am Soc* 54, 338–348 <https://doi.org/10.1007/s12108-023-09572-5>
- Owens, E. (2007). The sociology of love, courtship, and dating. In C. D. Bryant, D. L. Peck (Eds.) *The sociology of love, courtship, and dating* (Vol. 2, pp. 1-266-1-271). SAGE Publications, Inc., <https://doi.org/10.4135/9781412939645.n26>
- Palmieri, M., Floridi, F., Paoli, A.D. et al. (2024). Traces of Hope from a New Transnational Well-Being Index: World Love Index. *Soc* 61, 46–57. <https://doi.org/10.1007/s12115-023-00933-x>
- Parsons, T. (1949). *The structure of social action*. New York: Free Press. <https://archive.org/details/dli.ernet.4397>
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Free Press <https://archive.org/details/dli.ernet.507767>
- Rusu, Mihai. (2018). Theorising love in sociological thought: Classical contributions to a sociology of love. *Journal of Classical Sociology*, 18. 3-20. <https://doi.org/10.1177/1468795X17700645>.

- Simmel, G. (1908). *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot. <https://archive.org/details/soziologieunters00simmrich>
- Simmel, G. (1984 (1904)). On love (A fragment). In G. Simmel (ed.) *On Women, Sexuality, and Love*. Yale University Press, 153–192. <https://archive.org/details/georgsimmelonwom0000simm>
- Simmel, G. (1998). On the Sociology of the Family. *Theory, Culture and Society*, 15(3-4), 283-293. <https://www.semanticscholar.org/paper/On-the-Sociology-of-the-Family-Simmel/b07cdee25506792df985d6f2b7253d91a8c0a8f6>
- Symonds, M., & Pudsey, J. (2006). The Forms of Brotherly Love in Max Weber's Sociology of Religion. *Sociological Theory*, 24(2), 133-149. <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2006.00285.x> (Original work published 2006)
- Tancher, W. (2001). The Sociology of Intimacy: Eroticism and Love in Postmodern Reconstruction. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. No. 4, pp. 89-102.
- Whimster, S. (1995). Max Weber on the erotic and some comparisons with the work of Foucault. *International Sociology*, 10(4), 447-462. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/026858095010004006>

Gendered Social Order in Post-War Croatia: Everyday Effects of Europeanization and Post-Conflict Transformation

UDC 305:316.346.2:316.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726104>**Kolesnikov Oleh**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0009-8479-1973>, oleh.r.kolesnikov@lpnu.ua

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Post-conflict reconstruction and Europeanization generate intersecting pressures on gendered social orders, producing the paradox of formally compliant gender equality frameworks coexisting with persistent structural inequalities in everyday life. Croatia – encompassing war-induced deinstitutionalisation, nationalist retraditionalisation, and externally driven EU conditionality – constitutes a paradigmatic case for systematically examining this paradox across multiple domains of social practice.

The purpose of the study is to analyze how post-war reconstruction and Europeanization transformed the gendered social order of Croatia through the lens of everyday practices in the domains of labour, family, and care, and to identify implications for Ukraine.

Results. Drawing on the gender regime concept (Connell), gradual institutional change theory (Mahoney & Thelen), and Europeanization theory (Börzel & Risse), the article analyses Croatia as a case of late Europeanization of gender policy. Despite a developed formal infrastructure of gender equality, structural inequalities in the labour market, unpaid domestic work, and symbolic representations reveal a fundamental paradox: the formally Europeanized gender regime coexists with embedded patriarchal everyday practices. Four mechanisms are identified: institutional layering, paper compliance, post-conflict legacy, and erosion of socialist social infrastructure that previously supported women's public participation. Empirical data across four domains confirm that formal policy achievements have not produced commensurate transformations in everyday life.

Conclusions. Implications for Ukraine are examined, given its simultaneous military conflict and European integration under acute temporal compression. Integrating gender perspectives into post-conflict reconstruction planning and ensuring the sustainability of civil society organisations are identified as priority interventions.

Keywords: gender regime, Europeanization, post-conflict society, everyday life, Croatia, paper compliance, unpaid care work

Гендерований соціальний порядок у повоєнній Хорватії: повсякденні ефекти європеїзації та постконфліктної трансформації

Колесніков Олег

Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Анотація.

Актуальність. Постконфліктна реконструкція та європеїзація формують взаємопов'язані тиски на гендерований соціальний порядок, породжуючи парадокс формально відповідних рамок гендерної рівності за умов збереження структурних нерівностей у повсякденному житті. Хорватська траєкторія – що охоплює воєнну деінституціалізацію, націоналістичну ретрадиціоналізацію та зовнішній тиск кондиціональності ЄС – є парадигматичним кейсом для систематичного дослідження цього парадоксу на матеріалі кількох доменів соціальної практики.

Метою дослідження є аналіз того, яким чином повоєнна реконструкція та процес європеїзації трансформували гендерований соціальний порядок Хорватії через призму повсякденних практик у сферах праці, сім'ї та догляду, а також визначення імплікацій для України.

Результати. Спираючись на концепцію гендерного режиму (Коннелл), теорію поступових інституційних змін (Магоні та Телен) і теорію європеїзації (Бюрцель і Ріссе), стаття аналізує Хорватію як випадок пізньої європеїзації гендерної політики. Попри розвинену формальну інфраструктуру гендерної рівності, структурні нерівності у сфері праці, неоплачуваної домашньої роботи та символічних репрезентацій засвідчують фундаментальний парадокс: формально європеїзований режим співіснує з глибоко вкоріненими патріархальними практиками повсякденного життя. Ідентифіковано чотири механізми: інституційне нашарування, паперова відповідність, постконфліктна спадщина та ерозія соціалістичної соціальної інфраструктури.

Висновки. Розглянуто імплікації для України в умовах одночасного військового конфлікту та євроінтеграції. Встановлено, що ефективна гендерна трансформація потребує уваги до повсякденних практик і забезпечення сталості організацій громадянського суспільства поряд із формальними реформами.

Ключові слова: гендерний режим, європеїзація, постконфліктне суспільство, повсякденне життя, Хорватія, паперова відповідність, неоплачувана робота з догляду

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 10.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 17.04.2026

Вступ.

Актуальність. Хорватський досвід гендерної трансформації становить переконливий дослідницький кейс для феміністичної соціології. З одного боку, країна розвинула комплексну інституційну архітектуру гендерної рівності: конституційне закріплення гендерного паритету, спеціальний закон про гендерну рівність, інститут омбудсмена з гендерної рівності та серію національних планів дій, узгоджених зі стандартами ЄС. З іншого боку, Хорватія стабільно посідає одне з найнижчих місць серед країн-членів ЄС за індексом гендерної рівності, набравши 60,7 зі 100 балів у 2023 році – майже на 10 пунктів нижче за середній показник по ЄС (EIGE, 2024). Хорватські жінки витрачають на неоплачувану роботу приблизно на 20 годин більше на тиждень, ніж чоловіки, що робить країну помітним аутсайдером навіть у межах Євросоюзу (Eurofound, 2023).

Ця розбіжність між формальними рамками та повсякденним досвідом порушує фундаментальне питання: яким чином повоєнна реконструкція та процес європеїзації трансформували гендерований соціальний порядок Хорватії на рівні повсякденних практик праці, сім'ї та догляду?

Хорватська війна за незалежність (1991–1995) зруйнувала гендерні домовленості, успадковані від соціалістичної Югославії, змусивши жінок до нових економічних і соціальних ролей. Подальший процес вступу до ЄС (середина 1990-х – 2013 рік) запровадив зовнішню рамку норм гендерної рівності. Ці дві сили – внутрішня дезорганізація через війну та зовнішній тиск через європеїзацію – створили «подвійний режим змін», що сформував сучасний хорватський гендерний порядок.

Мета дослідження – проаналізувати, яким чином повоєнна реконструкція та процес європеїзації трансформували гендерований соціальний порядок Хорватії на рівні повсякденних практик праці, сім'ї та догляду, та визначити імплікації для України. Застосовуються методи порівняльного інституційного аналізу, вторинного аналізу статистичних даних та критичного дискурс-аналізу.

Наявна наукова література зосереджена переважно на окремих вимірах гендерної проблематики: правових реформах (Dobrotić et al., 2013), насильстві щодо жінок (Kujundžić, 2025), політичному представництві (European Parliament, 2017) чи ринку праці (World Bank, 2024). Натомість комплексний аналіз гендерованого соціального порядку – як складної взаємодії інституційних рамок, економічних структур та повсякденних практик – залишається недостатньо дослідженим. Ця стаття заповнює цю прогалину, синтезуючи емпіричні дані з кількох доменів.

Аналіз попередніх публікацій. Гендерний режим та гендерований порядок. Аналітична

архітектура дослідження спирається на концепцію гендерного режиму Р. В. Коннелл (австралійська соціологиня) – інституціалізований патерн гендерних відносин, що охоплює поділ праці, структури влади, емоційні відносини та культурну символіку (Connell, 1987). Коннелл стверджує, що гендерні режими містять іманентні «кризові тенденції», які відкривають простір для трансформації, зокрема коли державна політика підриває легітимність чоловічого домінування або коли колективні рухи оспорожують патріархальні домовленості (Connell, 2006). Поняття гендерного режиму спрямовує увагу на системний характер гендерних відносин, де зміни в одній сфері (скажімо, у правовій) можуть співіснувати зі стабільністю або навіть регресом у інших сферах (наприклад, у поділі домашньої праці).

Принципово важливим для цього дослідження є аналітичне розрізнення між поняттями «гендерний» та «гендерований». Якщо «гендерний» вказує на належність до сфери гендеру як такої (гендерний режим, гендерна політика), то «гендерований» (gendered) акцентує процесуальність – тобто те, що соціальний порядок не є гендерно нейтральним апріорі, а активно продукується та відтворюється як гендерно маркований через інституційні практики, розподіл ресурсів та символічні репрезентації.

Феміністичний інституціоналізм та поступові зміни. Дослідження залучає феміністичний інституціоналізм (Waylen, 2014; Krook & Mackay, 2011), який аналізує, як гендерні норми функціонують всередині інститутів та як інституційні процеси конструюють гендеровані владні динаміки. Цей підхід є критично важливим для розуміння того, чому формальні реформи не завжди породжують субстантивні зміни.

Теорія поступових інституційних змін Магоні та Телен (2010) надає додатковий аналітичний інструментарій. Їхня ідентифікація чотирьох механізмів – заміщення (displacement), нашарування (layering), дрейфу (drift) та конверсії (conversion) – допомагає пояснити еволюцію гендерних домовленостей. У хорватському контексті особливо важливим виявилось нашарування: нові інститути та закони гендерної рівності, мандатовані ЄС, накладалися на існуючі патріархальні структури, не зміщуючи їх. Це створює ситуацію інституційного дуалізму – формальна відповідність співіснує з неформальним запереченням.

Європеїзація гендерної політики у посткомуністичних контекстах. Теорія європеїзації Бюрцель і Ріссе (Вільний університет Берліна, 2000, 2012) ідентифікує механізми, через які норми ЄС впливають на внутрішні трансформації. Концепція «невідповідності» (misfit) між європейськими та національними процесами генерує адаптивний тиск, опосередкований формальними інститутами, політичною культурою та діяльністю вітчизняних

акторів. Форест і Ломбардо (2012) розвивають дискурсивно-соціологічний підхід, акцентуючи роль нормативного тиску у формуванні адаптації країн-кандидатів до європейських гендерних норм.

Концепція «пізньої європеїзації» (Dobrotić et al., 2013) є центральною для хорватського випадку. Гендерна рівність була додана до переговорного процесу з ЄС відносно пізно, переважно під тиском кондиціональності, а не внутрішнього запиту. Це створило умови для «паперової відповідності» (paper compliance) – формальної транспозиції директив ЄС до національного законодавства без субстантивної імплементації чи суспільної інтерналізації. Хорватський досвід свідчить, що паперова відповідність може становити стабільну інституційну рівновагу, за якої формальні правила задовольняють зовнішню аудиторію, тоді як неформальні практики – внутрішні потреби.

Ключовий висновок із цієї літератури полягає в тому, що європеїзація є необхідною, але недостатньою умовою гендерної трансформації: вона забезпечує інституційний каркас і зовнішню легітимність для реформ, проте не здатна сама по собі генерувати соціальні та культурні зміни, необхідні для трансформації повсякденних практик.

Результати дослідження.

Хорватія як кейс: від війни до «європеїзованої» рамки гендерної рівності.

Хорватська війна за незалежність (1991–1995) глибоко зруйнувала наявні соціальні домовленості. Жінки становили приблизно 5% комбатантів, однак їхній воєнний внесок поширювався далеко за межі безпосередньої військової участі. Конфлікт спричинив появу 492 636 зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб станом на березень 1994 року, зруйнував приблизно 25% національної економіки та завдав орієнтовно 27 мільярдів доларів матеріальних збитків (Stanić & Mravak, 2012). Жінки несли непропорційну відповідальність за підтримку добробуту сімей, управління переміщенням, надання медичної та гуманітарної допомоги.

Безпосередній повоєнний період (1995–2000) характеризувався політичною консолідацією під керівництвом Ф. Туджмана та Хорватської демократичної спільноти (ХДС), позначеною етнонаціоналістичним дискурсом та ретрадиціоналізацією гендерних ролей. Воєнний внесок жінок швидко був поглинутий наративами чоловічого героїзму. Повоєнна держава привілеювала ветеранів – переважно чоловіків – через суттєві матеріальні та символічні пільги (приблизно 2% ВВП), порівняно з лише 0,4% на соціальну допомогу (Kujundžić, 2025).

Процес вступу до ЄС, який прискорився після 2000 року, здійснив систематичний тиск на реформи гендерної рівності. Ключові інституційні віхи включали: Парламентський комітет з гендерної

рівності (2001), конституційну поправку щодо гендерної рівності (2000), Омбудсмена з гендерної рівності (2003), Урядовий офіс з гендерної рівності (2004) та Закон про гендерну рівність (2008).

Водночас глибина цих реформ потребує критичної оцінки. Dobrotić та ін. (2013) демонструють, що аналіз практик виявляє надзвичайно повільні зміни та вирішальний вплив структурних факторів і економічних циклів, з мінімальним зв'язком між спостережуваними розвитками та домінуючими дискурсами. European Parliament (2013) виявив, що дві третини хорватських громадян не знали про існування Закону про гендерну рівність – факт, який яскраво ілюструє розрив між законодавчими досягненнями та суспільною обізнаністю.

Оплачувана та неоплачувана праця, ринок праці та догляд.

Ринок праці є найпоказовішою сферою для розуміння розриву між формальними зобов'язаннями Хорватії та повсякденними реаліями. Жінки здобувають більшість дипломів вищої освіти, однак ці освітні досягнення не перетворюються на пропорційні результати на ринку праці. У 2023 році лише 19,4% хорватських жінок віком 15–24 років були зайняті, порівняно з середнім показником ЄС у 33%. Ринок праці демонструє виражену горизонтальну сегрегацію: жінки становлять 78% працівників охорони здоров'я та 80% у освіті. Вертикальна сегрегація так само зберігається (World Bank, 2025).

Найбільш вражаючий вимір нерівності стосується неоплачуваної праці. Хорватські жінки витрачають на неоплачувані активності на 20 годин більше на тиждень, ніж чоловіки (Eurofound, 2023). Індекс EIGE (Європейського інституту гендерної рівності) у домені «час» фактично погіршився з часом, демонструючи одне з найрізкіших падінь серед країн-членів ЄС (World Bank, 2024). У 2023 році майже 80% обов'язків з догляду поклалися на жінок.

Це «подвійне навантаження» створює самовідтворюваний цикл. Брак доступних послуг із догляду змушує жінок зменшувати участь на ринку праці або повністю виходити з категорії «робоча сила». Регіональні диспропорції ускладнюють ситуацію: за даними МВФ (2024), безробіття у Паннонському регіоні перевищує 10%, а регіональні нерівності мають виражений гендерний аспект.

Сім'я, репродукція та побутові домовленості.

Сім'я залишається центральним місцем відтворення патріархальних норм у повсякденному хорватському житті. Націоналістична політика, що супроводжувала війну, покладала величезну символічну вагу на материнство. Католицька Церква підсилювала ці наративи через адвокацію «традиційних сімейних цінностей» та протидію репродуктивним правам (Ćeriman & Vučković Juroš, 2024).

Конституційний референдум 2013 року, на якому 65% виборців підтримали визначення шлюбу

як союзу чоловіка та жінки, продемонстрував політичну потужність консервативного дискурсу. Наступні мобілізації проти «гендерної ідеології» в школах засвідчили спроможність релігійних та консервативних акторів звужувати простір для прогресивних гендерних реформ.

Медійні репрезентації та символічний порядок.

Символічний вимір гендерно-соціального порядку діє через медійні репрезентації та мовні практики. Дослідження хорватських медіа виявляють стійкі патерни гендерного стереотипування. Жінки з'являються у новинах рідше за чоловіків і непропорційно кодуються через ролі матерів або об'єктів сексуальної уваги (Mataušić, 2017). За даними моніторингу, лише за два місяці в хорватських онлайн-медіа було опубліковано понад 830 сексистських матеріалів (FER School, n.d.).

Гендероване насильство та постконфліктна спадщина.

Гендероване насильство у Хорватії не може бути зрозуміле поза постконфліктною політичною економією. Куянджіч (2025) аргументує необхідність переходу від політики визнання до врегулювання матеріальних умов, що підтримують вразливість до насильства. Правова рамка суттєво реформована через процес вступу до ЄС, проте практична ефективність механізмів обмежена хронічним недофінансуванням систем охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення.

Куянджіч ідентифікує три взаємопов'язані виміри проблеми: необхідність економічної незалежності жертв на ринку праці зі структурними перешкодами; бар'єри доступу до правової системи; гендеровані ієрархії визнання через привілейований статус ветеранів, що використовувався судами як пом'якшуюча обставина у справах домашнього насильства (Kujundžić, 2025).

Постконфліктна трансформація та європеїзація як подвійний режим змін.

Емпіричні дані виявляють стійкий парадокс: формально європеїзований гендерний режим співіснує зі структурною нерівністю у повсякденному житті. За даними EIGE (2024), прогрес у домені «влада» (політичне представництво) не підкріплений еквівалентним прогресом у доменах «час» та «гроші».

Цей патерн пояснюють кілька механізмів. По-перше, інституційне нашарування: нові закони, затверджені ЄС, додавалися до попередніх структур без витіснення неформальних норм. По-друге, паперова відповідність функціонує як режим інституційного ізоморфізму. По-третє, постконфліктна спадщина оперує через націоналістичний дискурс та матеріальне привілеювання чоловіків-ветеранів. По-четверте, перехід від соціалізму через війну до капіталістичного членства у ЄС зруйнував соціальну інфраструктуру, що підтримувала жіночу участь у

публічному житті. Структурний аналіз не повинен затіняти агентність жіночих та феміністичних організацій. Хорватські активістки стратегічно використовували процес європеїзації для просування реформ, легітимізуючи вимоги через стандарти та фінансування ЄС (Kersten & Pejanić, 2015).

Висновки.

Хорватський досвід гендерної трансформації через війну та європеїзацію виявляє патерн послідовних змін – спершу конфлікт, потім інституційне будівництво – що продукував потужну формальну рамку, але не трансформував повсякденні практики. Ключові характеристики хорватської моделі: комплексна інституційна архітектура гендерної рівності, розвинена переважно під зовнішнім тиском; стійкі структурні нерівності на ринку праці та у розподілі роботи з догляду; парадокс паперової відповідності.

Встановлено, що найбільш тривожним є погіршення показника EIGE у домені часу: гендерований розподіл неоплачуваної роботи з догляду фактично погіршився попри десятиліття формальної гендерної політики. Охарактеризовано закономірності, за якими європеїзація є ефективнішою у продукуванні інституційних змін, ніж у трансформації повсякденних структур праці та сім'ї.

Поточний досвід України – одночасної війни та європейської інтеграції – створює умови, що паралельні хорватському випадку. По-перше, виявлено ризик паперової відповідності: хоча Україна ухвалила Державну стратегію рівних прав (2022), ратифікувала Стамбульську конвенцію та запровадила 40%-у гендерну квоту, хорватський досвід застерігає, що законодавчі досягнення автоматично не транслюються у змінені практики. По-друге, стиснений часовий горизонт України несе як можливості, так і ризики: Хорватія мала 18 років (1995–2013) для поступової адаптації, тоді як Україна одночасно веде війну та впроваджує євроінтеграційні реформи.

По-третє, з'ясовано критичну важливість уваги до повсякденних практик – розподілу роботи з догляду, структури ринків праці, матеріальних умов жіночого вибору – замість виключної фокусації на формальних квотах. Ефективна гендерна трансформація вимагає звернення до політичної економії соціального відтворення. Для України це означає, що планування повсякденної реконструкції має інтегрувати гендерні перспективи від самого початку. Безпрецедентне розширення жіночих військових ролей – від 16 557 у 2014 до 67 000 у 2024 році (UN Women, 2022) – демонструє трансформативний потенціал, який необхідно закріпити на рівні системних інституційних змін.

По-четверте, роль громадянського суспільства заслуговує особливої уваги. Як у Хорватії, так і в Україні, жіночі організації є ключовими рушіями змін. Забезпечення сталості цих організацій через диверсифіковане фінансування поза проєктною підтримкою ЄС є критичним для трансляції формальних зобов'язань у повсякденні реалії. Перспективи подальших досліджень пов'язані з порівняльним аналізом динаміки гендерного порядку в Україні на різних етапах постконфліктної реконструкції.

REFERENCES

- Börzel, T. A., & Risse, T. (2000). When Europe hits home: Europeanization and domestic change. *European Integration Online Papers*, 4(15). <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-015.htm>
- Börzel, T. A., & Risse, T. (2012). From Europeanisation to diffusion: Introduction. *West European Politics*, 35(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.631310>
- Ćeriman, J., & Vučković Juroš, T. (2024). From gender re-traditionalizations to anti-gender mobilisations. *East European Politics and Societies*, 38(1), 3–28. <https://doi.org/10.1177/08883254231161553>
- Connell, R. W. (1987). *Gender and power: Society, the person and sexual politics*. Stanford University Press. https://archive.org/details/genderpowersocie00conn_0
- Connell, R. (2006). Glass ceilings or gendered institutions? *Public Administration Review*, 66(6), 837–849. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2006.00652.x>
- Dobrotić, I. (2018). Ambivalent character of leave policies development in Croatia. *Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social*, 36(Special issue), 109–128. https://www.researchgate.net/publication/327692335_Ambivalent_character_of_leave_policies_development_in_Croatia_between_pronatalist_and_gender_equality_agenda
- Dobrotić, I., Matković, T., & Žrinščak, S. (2013). Gender equality policies and practices in Croatia. *Social Policy & Administration*, 47(2), 218–240. <https://doi.org/10.1111/spol.12016>
- Eurofound. (2023). *Working conditions in the time of COVID-19*. <https://www.eurofound.europa.eu/system/files/2023-01/ef22012en.pdf>
- European Institute for Gender Equality. (2024). *Gender Equality Index 2024: Croatia*. EIGE. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2024/HR>
- European Parliament. (2013). *The policy on gender equality in Croatia – Update 2013* (PE 493.016 EN). [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493016/IPOL-FEMM_NT\(2013\)493016_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493016/IPOL-FEMM_NT(2013)493016_EN.pdf)
- European Parliament. (2017). *Gender equality policies in Croatia* (PE 596.803 EN). [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/596803/IPOL_STU\(2017\)596803_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/596803/IPOL_STU(2017)596803_EN.pdf)
- FER School. (2023). In just two months, Croatian media published over 830 sexist articles. <https://ferschool.org/en/in-just-two-months-croatian-media-published-over-830-sexist-articles/>
- Forest, M., & Lombardo, E. (2012). The Europeanization of gender equality policies. *Comparative European Politics*, 13, 222–239. <https://doi.org/10.1057/cep.2011.18>
- IMF. (2024). *Addressing labor shortage in Croatia* (IMF Staff Country Report 2024/247). <https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/view/journals/002/2024/247/article-A002-en.pdf>
- Kersten, J., & Pejanić, A. (2015). Are times of Europeanisation times of the gender experts? The case of Croatia. *Femina Politica*, 24(2), 68–81. https://www.genderopen.de/bitstream/handle/25595/3435/fempol2015_2kerstenpejanic_times.pdf.pdf
- Klymanska, L., & Kolesnikov, O. (2025). From military mobilization to European integration: Transformation of the gender order in Ukraine and Croatia. *Habitus*, 77(1). <http://habitus.od.ua/77-2025-1>
- Krook, M. L., & Mackay, F. (Eds.). (2011). *Gender, politics and institutions: Towards a feminist institutionalism*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230303911>
- Kujundžić, J. (2025). Beyond recognition: Gendered violence and the critique of political economy in Croatia. *Frontiers in Sociology*, 10, Article 1656897. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1656897>
- Mahoney, J., & Thelen, K. (2010). *Explaining institutional change*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511806414>
- Mataušić, M. (2017). The presence and depiction of women on the front pages of Croatian daily newspapers: In the service of promoting gender stereotypes. <https://www.academia.edu/35777287/>
- Razumkov Centre. (2023). *Gender equality and development: A view in the context of European integration*. <https://razumkov.org.ua/upload/Gender-FINAL-S.pdf>
- Stanić, S., & Mravak, K. (2012). Croatian War of Independence – Women's war experiences. *Polemos*, 15(29), 11–32. https://www.academia.edu/50802511/Croatian_War_of_Independence_Women_s_War_Experiences
- UN Women. (2022). *Rapid gender analysis of Ukraine: Secondary data review*. <https://data.unwomen.org/publications/rapid-gender-analysis-ukraine-secondary-data-review>
- Waylen, G. (2014). Informal institutions, institutional change and gender equality. *Political Research Quarterly*, 67(1), 212–223. <https://doi.org/10.1177/1065912913510360>
- World Bank. (2024). *Croatia gender landscape 2024*. World Bank Group. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/bf26d1fb8d514520f764a2edb5ea78b1-0080012024/>
- World Bank. (2025). *Breaking barriers: Empowering women in Croatia's workforce*. World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/country/croatia/publication/breaking-barriers-empowering-women-in-croatias-workforce>

Conceptual Analysis of the Phenomena of Human “Recovery” in the Conceptualization of Living Quality

UDC 159.964.22: 316.4:159.9

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726105>**Siry Evgen****Dr.Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>, socio1@ukr.net*****Institute of Sociology National Academy of Science of Ukraine (Kyiv, Ukraine)***

Abstract.

Relevance. The article describes one of the directions of theorizing "resilience" through a conceptual analysis of key reflections of human "recovery" (coping, resilience, post-traumatic growth, self-efficacy), presented by psychological scientific reflection. The goal is to reveal the valid epistemological potential of the given constructs as behavioral phenomena in the reflective social field and the cognitive sociological field.

Results. The analysis is based on a comparative description of the genesis, content of these theoretical constructs of human "recovery", their comparison, with the aim of further assessing their cognitive potential in extrapolation to the social field of manifestation of resilience and its representation in sociological science. A systematization and critical review of existing concepts consonant with the concept of "resilience" is carried out. As a result, an assessment and level of possible use of these concepts with extrapolation of their heuristic capabilities from the psycho-behavioral level to the social activity-rational level are provided.

Conclusions. An argument is provided regarding the possibilities of identifying the epistemological potential of the analyzed concepts of human "recovery" in the social field of pair phenomena and in the interpretative field of sociology. This can be manifested in particular in a change in the focus of attention from the manifestation of relevant pathologies as a consequence of the action of stressful situations to a wider use and study of the feature of "resourcefulness". There is also a sense of "transition" and synthesis from the focus of a personal trait to a dynamic strategy of social action: coping. As a social phenomenon, "resilience" in the integration of these constructs can be represented as a behavioral and action attitude, an active construction of the norm in the process of life activity in the conditions of a crisis situation. This allows us to further carry out scientific explorations in the conceptualization of "resilience" as a social phenomenon.

Keywords: stress-crisis, resilience, coping, post-traumatic growth, self-efficacy, epistemology, conceptualization

Понятійний аналіз феноменів людського «відновлення» в концептуалізації життєстійкості

Сірій Євген***Інститут соціології Національної академії наук України (Київ, Україна)***

Анотація

Актуальність. У статті описується один із напрямків здійснення теоретизації «життєстійкості» через концептуальний аналіз ключових рефлексій людського «відновлення» (копінг, резильєнтність, посттравматичне зростання, самоефективність), представлені психологічною науковою рефлексією. Мета – вияв валідного гносеологічного потенціалу заданих конструктів як поведінкових феноменів у рефлексійному соціальному полі та пізнавальному соціологічному полі.

Результати. В основі аналізу здійснено компаративний опис генези, змісту цих теоретичних конструктів людського «відновлення», їх порівняння, з метою подальшої оцінки їх пізнавального потенціалу в екстраполяції на соціальне поле прояву життєстійкості та її репрезентації у соціологічній науці. Проведено систематизацію та критичний огляд існуючих концепцій, суголосних поняттю «життєстійкості». В результаті цього, надано оцінку та рівень можливого використання цих концептів з екстраполяцією їх евристичних можливостей з психо-поведінкового рівня на соціальний діяльнісно-раціональний.

Висновки. Надано аргументацію стосовно можливостей виявлення гносеологічного потенціалу проаналізованих концептів людського «відновлення» у соціальному полі парпояву та в інтерпретаційному полі соціології. Це може виявитися зокрема у зміні фокусу уваги від прояву відповідних паталогій як наслідку дії стресових ситуацій до ширшого використання та дослідження ознаки «ресурсності». Також є сенс «переходу» та синтезу з фокусу особистісної риси до динамічної стратегії соціальної дії: копінг. Як соціальний феномен, «життєстійкість» в інтеграції цих конструктів може представлятися як поведінково-дієва установка, активне конструювання норми в процесі життєдіяльності в умовах дії кризової ситуації. Це дозволяє надалі здійснити наукові розвідки у концептуалізації «життєстійкості» як соціального феномена.

Ключові слова: стресо-кризовість, життєстійкість, копінг, резильєнтність, посттравматичне зростання, самоефективність, гносеологія, концептуалізація

Вступ.

Актуальність. Тематика соціальної життєстійкості дедалі ширше починає розвиватися на теренах соціогуманітарних наук. Ця сторона життєдіяльності суспільства все більше актуалізується у фокусі соціологічної науки, зокрема у напрямку соціальних аспектів «соціології війни», напрямку суспільної інтеграції. За іронією долі, війна, яка зараз триває в Україні, в останні 4 роки значно активізувала різнопланові дослідження у цій сфері. Потужним джерелом теоретичних засад феномену життєстійкості є низка концепцій, представлених у площині психологічної науки. Завданням соціологів є відповідна трансформація цих засад у поле соціології.

Психологія як рефлексійно-пізнавальна діяльність загалом про поведінку людини найближче підійшла до з'ясування генерувальних феноменів «відновлення», «стійкості» в людській життєдіяльності при дії стресокризових життєвих чинників. Це глибока та актуальна (з погляду людської та наукової рефлексії) тема, що об'єднує філософські, психологічні, соціологічні фокуси її тлумачення, дозволяє порівняти, як людина повертається до норми після/під час дії криз через різні механізми. Відповідно до цього нагальної актуальності набула проблема життєстійкості на різних рівнях людського життєбуття: психоемоційного, ментального, соціального, суспільного. Звісно це не нова якість/властивість людської рефлексії, однак саме з початком повномасштабної війни в Україні вона контрастно почала проявлятися, все інтенсивніше привертаючи до себе увагу з боку представників соціогуманітарних наук, в нішах яких подібного роду дослідницького матеріалу з оперттям на чинник активної війни досить мало.

Метою цього дослідження є огляд та аналіз основних концептуальних напрацювань теоретико-прикладного напрямку психологічного/ментального відновлення як теоретичних джерельних складових, потенційних засадничих у формуванні концепту життєстійкості у полі соціологічної науки. Аналіз нижче викладених положень із загальної проблематики «життєстійкості» дозволить точніше співвіднести суголосні її концепти, напрями як потенційні її засадничі та інтегральні складові у концептуалізації останньої у соціальних та соціологічних координатах.

Методологічною основою вибудови аналітичного (дослідницького) матеріалу є концептуальний аналіз основних теоретичних підходів та концептуальних засадничих напрацювань проблематики життєстійкості, представлених у полі психологічної науки з використанням компаративного аналізу, етимології, дефінітивного аналізу, операціоналізації, методу аналогії. Проведено систематизацію та критичний огляд наявних концепцій, суголосних поняттю «життєстійкості».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Широкі аспекти цих людських властивостей, щоправда, у суто психологічній площині в образі стресостійкості досліджувалися та презентувалися у працях багатьох закордонних та вітчизняних психологів у розробці та апробації низки концептів психосоціального відновлення, які найширше представляють та описують проблематику людської життєстійкості. Оминаючи величезний корпус світової спадщини з цієї тематики (це буде представлено далі у матеріалі) – дослідження складної інтегральної властивості особистості, що надає людині можливість переносити зокрема і вольові та емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність функціонування), варта уваги доволі чимала кількість як практико-дослідницьких матеріалів психоментального відновлення, так і представлених іншими дослідниками аналіз існуючих теоретичних концептів. Серед таких варто зазначити аналітичні доробки щодо резильєнтності: С. Дмитришина (2024), Г. Лазос (2018), Н. Оніщенко (2025), Т. Титаренко (2009), Т. Ларіної (2009), В. Корольчука (2013); копінг-стратегій: В. Панченко (2009), В. Предко (2020), Н. Родіної (2010), З. Шайхлісламова (2023); посттравматичного зростання та самоефективності: Д. Зубовського (2018), В. Климчука (2020), Г. Лазос, В. Осьодло (2017), О. Шелюги (2014), О. Чекстере (2024), Т. Чередниченко (2025) та багатьох інших, що виявляють засадничі аспекти науково-психологічної рефлексії конструктів людського «відновлення» з потенціалом для теоретизації «життєстійкості» у соціальному полі та полі соціологічної науки.

З початком агресії Росії проти України ця тематика у репрезентації проявів життєстійкості у соціальному полі з емпіричною фіксацією її індикаторів набула активного вивчення в різних аспектах і з різних сторін не тільки окремими дослідниками, але й цілими дослідницькими інституціями соціологічної науки. Це і науковці Інституту соціології НАН України, в яких життєстійкості надається більше соціальних рис, характеристик порівняно з психологічними, що було більш усталеним у цьому пізнавальному сегменті. Великий доробок здійснений, зокрема, у дослідженнях С.Дембіцького, Є.Головахи, В.Степаненка, О.Злобіної, Н.Соболевої, у руслі розкриття параметрів життєстійкості, стресових станів, механізмів і ресурсів протидії їм (Дембіцький, Головаха & Степаненко, 2025; Українське суспільство в умовах війни, 2024; Соболева, 2024), напрацюваннях інших науковців, зокрема Е. Лібанової (резильєнтність соціоекономічної системи України щодо викликів війни) (Лібанова, 2024) та інших.

Виклад матеріалу, результати дослідження.

Науковий інтерес до неї у соціогуманітарному знанні з'явився відносно недавно. Хоча сама предметність життєстійкості як рефлексійний прояв, набула властивість, помічена з погляду людського

досвіду доволі давно. Цілком прийнятно вважати, що людський феномен життєстійкості є очевидним і є іманентною ознакою екзистенційного змісту людського буття, котра інтегрально проявляється у різних формах та сценаріях за певних несприятливих для людей обставин.

Але наука повинна виявляти та досліджувати цю людську властивість на різних рівнях, її природу, чинники та механізм прояву, зміни не тільки з інтересу пізнання, а й більше з інтересу праксеології, затребуваної в умовах війни, загрози нації. Саме це дала і дає психологія як наука і практика, практично-пізнавальна рефлексія щодо поведінкового рівня людської природи. Соціологічна наука практично не досліджувала цей феномен, як за відсутності нагальної потреби – праксеологічної сторони, так і за відсутності умов широти прояву та умом дослідження цього людського феномена на фоні теорій суспільства ризику, поновлюючого напрямку соціології війни. Актуалізація все більше виявляється у процесі поповнення новими гносеологічними можливостями низки теорій суспільної інтеграції, і таких, що репрезентують «соціологію надзвичайності» та суголосні цьому напрямку.

З праксеологічної точки зору, здатність відновлювати ідентичність та інтегрувати досвід втрат у новий суспільно-життєвий потенціал є важливим як для самої людини, так і для інституту держави. У цьому аспекті, з точки зору практичної утилітарності досліджень проблеми життєстійкості соціологічну науку цікавить не лише можливість стабілізації, відновлення особистісного та соціального потенціалу соціальних суб'єктів у складних кризостресових ситуаціях, викликаних війною, а і можливість і наявність позитивних змін, генеративних осередків нових можливостей для подальшого функціонування та розвитку соціальної спільноти, зазваної викликами війни.

Наразі не існує єдиного визначення життєстійкості, однак, різноманіття як прикладних, так і теоретичних досліджень (зокрема і наше) сприяє подальшій його концептуалізації в соціологічному полі. Внаслідок багатовимірності цього явища, проблематика життєстійкості носить чимало витоків, спрямування яких в чомусь споріднені, а в чомусь – ні.

Поняття життєстійкості, як і сам відображуваний ним феномен в соціологічній науці є відносно новим об'єктом, і їх дослідження за «канонами» соціології у вітчизняній соціології тільки починають набувати свого розвитку у зв'язку з надзвичайними обставинами в Україні. Навіть неглибокий аналіз науково-джерельної бази показує, що саме у психологічній площині цьому феномену було надано найбільше уваги у розкритті його змісту та інтерпретації цього поняття.

Сама по собі концепція стійкості, а точніше

каркас споріднених цьому поняттю дослідницьких наукових розвідок, випадків системного аналізу, пройшли певний шлях формування від виявлення гіпотетичних якостей, сценарності та факторності їх набуття до ідентифікації мотиваційно-адаптаційних сил, формування досвіду, що актуалізує активацію їх використання, спонукаючи людину до самоактуалізації та до стійкої реінтеграції після життєвих труднощів (Richardson, 2002). Поняттю «життєстійкості» надається інтегральний характер поведінково-діяльнісній властивості, об'єктивному процесу (з погляду феномена соціальної дії) з подоланням труднощів, при яких виявляється суб'єктність, агентність людини у суспільному середовищі з подальшою можливістю змінювати як зовнішній суспільно-середовищний світ, так і власний внутрішній за певних причинно-кризових обставинах через практики залученості (Сірій, 2025).

Поняття «життєстійкості» (resilience) синонімічно, як і: «витривалість», «стійкість», «загартованість», загалом означає здатність/властивість/ можливість витримувати стресові ситуації, складні умови, зберігаючи при цьому певну внутрішню збалансованість, продовжуючи розвиватися без зниження потенціалу відповідної діяльності. Однак, ще до цього у психологічній науці увага була націлена на комплекс дій, які людина реалізовує, щоб подолати стрес – копінг (coping strategy) – поняття, в якому об'єднувалися когнітивні, поведінкові, емоційні стратегії (Р. Лазарус, С. Фолкман та ін.), які використовувалися для подолання тяжких ситуацій у повсякденному житті (Lazarus, 1966; Lazarus & Folkman, 1984).

У своєрідній розбудові концепту життєстійкості також дослідники найчастіше користуються синонімічним терміном «резильєнтність», розуміючи під ним набуття особистістю нових рис, якостей, які сприяють її відновленню, розвитку, навіть відновлювального зростання після стресовпливу, що стає каталізатором позитивних зрушень, адаптації людини до складних обставин, утримання конструктивної життєвої позиції, прояву сильних особистісних сторін, самовдосконалення та ін. У психологічній науці концептуалізована (більшою/ меншою мірою) низка відповідних конструктів людського «відновлення» та «стійкості», які описують зміст та механізм останніх.

Теорія копіngu виступає одним із напрямків розвитку проблематики життєстійкості, самодостатньо пояснюючи його суть, та одночасно доповнюючою ланкою у генеруванні теорії життєстійкості. Однак, тут є певні нюанси, які не дозволяють повноцінно використовувати «копінг» в соціологічній концептуалізації життєстійкості. Як вказувалося, низка суголосних понять, як: резильєнтність, ресурсність, копінг, життєстійкість багато в чому є схожими за суттю,

що їх взаємозамінюють у поясненні явища/процесу життєстійкості. З огляду психологічного поля їх розгляду, то багато з чим і можна погодитися, однак, в соціологічному – ситуація інша. У системі соціогуманітарних наук, зокрема у соціології ці поняття часто вживаються як синоніми, але вони описують різні рівні нашої взаємодії зі стресом: від миттєвої реакції примітивної психоемоційної реакції до системної раціональної дієвості людини з залученням внутрішньоособистісних аспектів її природи та можливостей суспільного середовища. Поняття “життєстійкість” не тотожне поняттю “копінг-стратегії”, або стратегії опанування життєвих труднощів. Копінг-стратегії розуміються як прийоми, алгоритми дії, звичні й традиційні для особистості.

Сам по собі копінг є суто психологічним феноменом, виражаючи «стратегію», і його можна окреслити як дії (однак не соціальні), вчинені людиною у напрямку долання стресу. І це поняття поєднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії (як інструмент) для подолання психо-стресових ситуацій. Копінг є орієнтованим на емоційний каркас з митою лише зниження рівня стресу, що визначає його виключно як психологічний феномен. У той час життєстійкість, це – настанова на виживання (Панченко, 2009; Титаренко, Ларіна, 2009).

Історія теоретизації цього «різновиду» стійкості дещо інша за самий конструкт «життєстійкості». У 60-х роках минулого сторіччя американським психологом Р.Лазарусом було детально описано низку усвідомлених стратегій подолання стресу легітимізувавши термін копінг до широкого наукового вжитку, запозичений у американської колеги Л.Мерфі. Відповідно до його положень, та розробок С.Фолкман зміст копінгу було визначено як засоби психологічного захисту і розуміння психологічного стресу в аспектах когнітивної теорії (Lazarus, 1966; Lazarus & Folkman, 1984), за якої, люди оцінюють для себе рівень стресогенності ситуації та свої можливості впоратися з нею, зіставляючи запити умов та власну оцінку можливостей їх подолання (Berg & Meegan, 1998). Все це зводиться до стратегії опанування та врегулювання взаємовідносин з навколишнім світом, усвідомлених стратегій подолання стресу, однак, не конкретні соціально-поведінкові дії. Найчастіше серед таких особистісних детермінант називають самооцінку, локус контролю, самосприйняття, рівень тривожності, що прирівнюється до поведінкових та когнітивних умов, застосованих індивідом. Також як синонім до поняття копінг пропонується використовувати словосполучення «стратегії подолання».

З подальшим розвитком, дослідники копінг-стратегій все частіше почали використовувати і ресурсний підхід (Frydenberg & Lewis, 1991), який дав можливість розширено розглядати цю властивість, за якої, також в якості головного ресурсу у подоланні

стресу розглядається оптимізм (Seligman, 1992), навіть самий конструкт життєстійкості (Williams, Wiebe & Smith, 1992; Solcova, Tomanek, 1994).

Ще один аргумент на користь когнітивності природи копінгу – це суб'єктивна природа стресу, який викликається не стільки зовнішніми чинниками, скільки внутрішньою думкою про ці фактори та ставленням суб'єкта до ситуації. Вперше, де чітко була сформульована ідея, що страждання приносить не сама подія, а судження про неї – було у філософії стоїцизму. Далі ці ідеї розвивалися у когнітивній психології, надаючи мисленню більшого значення; зустрічається у філософії В.Франкла. На противагу цьому, конструкт життєстійкості є носієм більше об'єктивних властивостей його сутності.

Інший прояв/компонента життєстійкості – «резильєнтність» – виявляє тотожній, однак, з іншим епістемологічним відтінком змісту її дефініції у порівнянні з «копінгом» чи самою «життєстійкістю». Етимологічно термін «резильєнтність» носить корені з матеріалознавства, фізики (близько VII ст., означаючи як пружність, відбиття) для опису властивості матеріалу повертатися до початкової форми після його деформування. Значно пізніше, за аналогією, як здатність долати стреси, ця означеність властивості науково закріпилася у психології з набуттям ознак динаміки, процесу. Засадничим у формуванні змісту цього поняття в психології передували дослідження Е.Вернер та її колег (50-70-ті роки) у пошуках захисних сил та механізмів адаптації у дітей при певних стресових умовах (Werner & Smith, 1982; Werner, Bierman & French, 1971), Н. Гармезі (стійкість, захисні механізми у дітей) (Garmezy, 1991), А. Мастінг (принципи теорії резильєнтності) (Masten, 2001) та ін. Існує понад десяток теорій резильєнтності, які різняться за різними характеристиками, однак їх поєднує розуміння того, що резильєнтність є динамічним, змінним процесом, що залежить від взаємодії конкретних захисних факторів. Попри те, що і у «резильєнтності» існує проблема дефініції, немає однозначного визначення цього поняття, все ж є спільний знаменник його розуміння. Йдеться про властивість, що допомагає людям функціонувати на оптимальному рівні, швидко відповідати на життєві виклики (Nemeth & Olivier, 2018).

На початкових етапах вважалося, що феномен резильєнтності є особистісною вродженою властивістю (набір рис характеру) щодо реакції на складні життєві умови. Згодом, завдяки напрацюванням низки дослідників (Дж.Бонанно, А.Мастінг та ін.) було доведено та розвинуто положення про те, що ця вразливість/властивість виникає та змінюється відповідно до нових життєвих обставин, що це поширена траєкторія адаптацій людини, результат звичайних адаптивних її процесів людини, а не її вроджених якостей, і не виняткова здатність (Bonanno, 2021; Masten, 2001). В цих та інших «фундаментальних»

наукових працях з резильєнтності закладалися теоретичні положення, що вона є відповіддю психіки на різні труднощі, від повсякденних неприємностей до важких життєвих подій.

У своїх різних визначеннях резильєнтність сприймається як процес, а не особистісна риса, позначаючи результати, які є спостережувальними. Це – люди з добре розвиненими копінговими стратегіями (що, власне, зближує ці людські феномени) з оптимістичними установками та переважаючими позитивними емоціями. Основними ознаками резильєнтності вважаються: наявність адаптації та її позитивний характер, швидке відновлення, що дозволяє підтримувати стійку психологічну рівновагу. Тут має місце і передбачання існування альтернативних шляхів вирішення проблеми завдяки вибору/заміні відповідних ресурсів, що істотно розширює адаптаційні можливості особистості.

Найбільш системно концептуалізацію резильєнтності як динамічного процесу в межах соціогуманітарного підходу було здійснено знову-таки А. Мастінг, переводячи фокус із особистих якостей на системні ресурси, що дозволяє розглядати резильєнтність у соціогуманітарному контексті як динамічна здатність соціальних множин (спільнот). Це і здатність спільноти мобілізувати ресурси, адаптуватися до змін, використовувати соціальні зв'язки, з чим фокус зміщується на колективну витривалість. Також значний внесок у вивчення резильєнтності з акцентуванням уваги на взаємодії внутрішніх ресурсів особистості та зовнішнього соціального середовища було зроблено Ф.Лозелем та Д.Бендером. Окрім принципу «набутості» щодо резильєнтності, адаптивності, витривалості, позитивного емоційного фону ними було підкреслено поєднання внутрішніх та зовнішніх (соціальна підтримка, сприятливе оточення) чинників, можливості посттравматичного зростання (Bender & Losel, 1997), з чим також було задано розширення меж розуміння резильєнтності не зупиняючись на конструкті «подолання», що властиве для резильєнтності. Щоправда, у більшості подібних досліджень, у прикладних аспектах досліджувалася антисоціальна поведінка підлітків, на дитячій вибірці для виявлення факторів психологічного додання несприятливих умов. У подальших же дослідженнях увага більше надавалася людям різних професій, що пережили різні життєві та природні катастрофи, умови виснаження, проблеми сім'ї, здоров'я, роботи, фінансові негаразди (Nemeth & Olivier, 2018; Bolton, 2013; Southwick & Charney, 2016).

Однак, варто зазначити, що попри слабку ситуаційно-чинникову валідність експериментів, все ж останні характеризувалися високим рівнем валідності за інших сторін. Так дослідницькою групою на чолі з П.Бенсоном (вибірка: 350 тис. од., моніторингова тривалість 5 років) у дослідженні

сприятливих чинників продуктивному розвитку підлітків у протидії життєвих проблем було виявлено чотири десятки зовнішніх (мережа найближчого оточення, можливості та чинники самореалізації) та внутрішніх (прикладні мотивації, цінності, складові ідентичності) чинників щодо їхньої успішної резильєнтності (Benson, 1997). Особливості резильєнтності освітян Греції за сприянням різних факторів щодо впливу негативних економічних викликів були виявлені та описані у масштабних дослідженнях Є.Вернера та В.Сміта. Дослідженнями було доведено важливість мереж ближнього оточення на зростання резильєнтності (Werner & Smith, 1992).

Середнизкицьомупослідовників, американськими дослідниками К. Коннором та Дж. Девідсоном була розроблена відома шкала резильєнтності (Connor & Davidson, 2003), в якій автори розглядають її як здатність людини успішно адаптуватися до серйозних стресів та криз. Вимірювальними компонентами резильєнтності було означено такі компоненти як: здатність витримувати труднощі, не руйнуючись психологічно (як життєстійкість); способи, які людина використовує у емоційно-стресовій ситуації (як копінг-стратегії); гнучкість реагування та здатність змінювати стратегії (як адаптивність); відчуття сенсу (як життєва мета); раціональний оптимізм; уміння витримувати складні почуття, переосмислення подій (як емоційно-когнітивна регуляція); здатність впливати на власні дії та реакції, самооцінка (як самоефективність). М.Рутгером проведено серію досліджень стосовно факторів, що сприяють уникати посттравматичного стресового розладу (соціальна підтримка, впевненість) (Rutter, 1985).

Аналіз дослідницької практики щодо конструювання та науково-практичної легітимізації «резильєнтності», відображав відповідні, щодо соціального запиту потреби у її вивченні. Це широкий спектр від практичної фіксації та опису її проявів, до виокремлення її захисних факторів, «просування» та легітимізації процесного її означення як механізму відновлення (реінтеграції), знову-таки з врахуванням соціальних запитів щодо її вивчення. Це вказує на зосередження досліджень уявлень про резильєнтність як динамічний процес, що сприяє пошуку та підтримки власної траєкторії розвитку до позитивної адаптації та відновлення у праксеологічній площині розробки та застосування нових засобів та заходів профілактики, спрямований на розвиток захисних факторів особистості та способи залучення зовнішніх факторів та ресурсів для підвищення її рівня.

Відповідно до висновків дослідника резильєнтності Г. Лазоса, в результаті теоретико-методологічного аналізу було зазначено про біопсихосоціальну її природу, з особистісним та міжособистісним контекстом (Дмитришин, 2024). В аналізі інших авторів, дослідників цього феномена автором також було репрезентовано резильєнтність

у психологічному, психосоціальному полі інтерпретації, торкаючись соціально-психологічного рівня, зазначаючи, що його сутність загалом пов'язана зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов, залежно від предмету та фокусу дослідження (Лазос, 2018). При цьому, її вивчення актуалізується на людській спроможності саме до психологічної позитивної адаптації у несприятливих обставинах, у розвитку психотерапії, психопрофілактики та психотехнологій (Лазос, 2018).

Все говорить про валідність конструювання концепту резильентності у психологічному полі. Ці та інші аргументи все ж засвідчують психосоціальні та соціально-психологічні координати проявлення та дії резильентності. Її прояв у координатах соціальної/суспільної взаємодії явно «обмежений». Хоча у визначеннях резильентності Ф. Лозеля є розширення цього «обмеження», де він акцентує на ширше бачення резильентності ніж конструкт «подолання» (Losel, Bender, 2017). В аналізі вітчизняної дослідниці Н. Соболевої резильентність також подається через психологічні виклики, однак, також з розширення поля її розуміння (Соболева & Соболев, 2024).

Суголосна резильентності є концепція «посттравматичного зростання», яка також описує процес психосоціального опору/відновлення стресо-кризовим викликам людині. Ці явища розглядаються як прояви/сторони життєстійкості, і виступають одними із її засадничих. Паралельно, із формуванням концепту резильентності, у психології почали приділяти (один із перших – американський психолог К. Роджерс) науково-дослідну увагу позитивній активізації, конструктивному піднесенню на ниві гуманістичної психології. Роджерсом К. було визначено та описано процес особистісного зростання в стресо-кризових умовах зовнішнього середовища, який було названо як «процес оцінки організму» (Rogers, 1959). Упродовж десятиліть у руслі цієї тематики послідовниками цього напрямку на підставі низки досліджень щодо стрес-впливу на людей було виявлено (наближено в рівних частках) радикально протилежні наслідкові стани поведінки, ментального здоров'я індивіда, його установок, кінець кінцем – його характеру діяльності, за яких, в одних погляди на життя погіршувалися, в інших – покращувалися (Joseph, 2009). Відтоді тематика позитивних змін з причин переживання несприятливих ситуацій, стресів, набула відповідного розвитку в дослідженнях багатьох вчених (психологів). Також зросла наукова легітимізація та набув широкого вжитку термін «посттравматичне зростання» – як досвід позитивних змін у боротьбі зі значною кризовою ситуацією (Linley, 2004, Tedeschi, 1996).

Аналіз відповідних наукових джерел засвідчує існування низки психологічних досліджень щодо вияву у більшості осіб досвіду адаптивних та позитивних змін у вигляді особистісного зростання

після/упродовж пережиття стресотравми (Armeli, 2001). На підставі низки відповідних наукових джерел було досліджено механізм, концептуалізовано та інтегровано модель процесу особистісного зростання (Maurer & Daukantaitė D, 2023; Helgeson, 2006; Dekel, 2012; Tedeschi, 2004). Зокрема, у механізмі регенерації у різновиді цього психосоціального відновлення йдеться і про глибоку трансформацію свідомості (поширено як трансформацію навчання) – напрямку гуманістичної, когнітивної та екзистенційної психології, представниками яких можна назвати: Дж.Мезірова (трансформаційне навчання), В.Франкла (логотерапія), К.Юнга (процес індивідуалізації), А.Маслоу (самоактуалізація та пікові переживання). Однак (на думку автора), власне, це не складає практичного інтересу для концептуалізації життєстійкості у сучасних умовах нашої ситуації у площині соціологічної науки. Але, так, чи так, у всякому разі йдеться про людську сутність, процес її боротьби з подіями та їх наслідками. А також важливо і те, що є доведеним існування цього феномену. Виходячи з вище зазначених аргументів, можна погодитися, що цей пул досліджень формує своєрідну описово-функціональну модель генерування посттравматичного зростання.

Серед кількох «претендентів» на роль основного латентного та валідного ресурсу щодо конструювання життєстійкості (однак, виключно на психологічному рівні) можна вважати конструкт «самоефективності» канадського психолога А. Бандури. Дослідник визначає «самоефективність» як переконання людини щодо її спроможності управляти подіями, які впливають на її життя (Bandura, 1989). Її можна інтерпретувати як певну впевненість людини щодо власної спроможності здійснити деякі конкретні контрдії щодо зниження стресовості, і є важливою особистісною характеристикою щодо потенційної зміни майбутньої поведінки (Bandura, 1994).

Однак, з іншого боку, з опертям на роздуми та пояснення самого дослідника, самоефективність є досить релятивістською та мінливою властивістю, яка не передбачає обов'язковості (високу імовірність) здійснення зазначених поведінкових актів без почуття тривоги чи страху. Вона є лише думкою стосовно можливості людини виконання таких дій, і не має спільного з бажаннями та прагненнями (Bandura, 1977). Тому, в цьому плані можна вважати, що цей конструкт не виявляє дії у соціальному полі механізму життєстійкості, ролі ресурсів, і для соціологічного рівня формування життєстійкості – не носить евристичності чи належного рівня валідності.

Висновки.

Таким чином, з виходячи з попереднього аналізу, співвідношення вищевказаних понять, які відображають відновлювальну властивість щодо дії кризостресових ситуацій на людину, можна зазначити, що стосовно поняття життєстійкості (як

основної, на думку автора, серед інших тотожних їй властивостей), копінг на особистісно-когнітивному рівні виявляє здатність та механізм вибору стратегії поведінки. Резильєнтність виявляє здатність (як об'єктивна характеристика) суб'єкта відновлюватися після важких випробувань повертатися до початкового стану, виявляє адаптаційні можливості в дії. Ресурсність (свого роду «запас енергії») виявляє наявність внутрішніх та зовнішніх джерел, які можна використати в раціональних діях для подолання труднощів.

Можна припустити, що вищепроаналізовані концепти людського «відновлення» виявляють гносеологічний потенціал для суспільного рівня їх прояву й в інтерпретаційному полі соціології. Це може

виявлятися зокрема у зміні фокусу уваги від прояву відповідних патологій як наслідку дії стресових ситуацій до ширшого використання та дослідження ознаки «ресурсності». Також є сенс «переходу» та синтезу з фокусу особистісної риси до динамічної стратегії соціальної дії. Копінг певною мірою додає розуміння механізмів формування установки. Резильєнтність (разом з посттравматичним зростанням, самоефективністю) може зміщуватися на здатність об'єкту зберігати цілісність та можливий прогрес. Як соціальний феномен, «життєстійкість» в інтеграції цих конструктів може представлятися як поведінково-дієва установка, активне конструювання норми в процесі життєдіяльності в умовах дії кризової ситуації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дембіцький, С., Головаха, Є., & Степаненко, В. (2025). *Стресові стани населення України в контексті війни: досвід соціологічного вивчення*. Київ: Інститут соціології НАН України. ISBN: 978-617-14-0327-7
- Дмитришин, С. (2024). Резильєнтність особистості: сутність феномену та методи розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. Випуск 20. С.67–74. https://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/20_2024/12.pdf.
- Зубовський, Д. С. (2018). Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Молодий вчений*. 8(1), 47-52. http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_8%281%29_13.
- Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД. ISBN 978-966-189-570-5.
- Корольчук, В. М. (2013). Психологічні детермінанти стійкості особистості до дії стресогенних факторів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 14(1), 152-161. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pepr_2013_14%281%29_22
- Лазос, Г. (2018). Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 14. С. 2664. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716873/1/Lazos_APP_V3N14_2018.pdf
- Лазос, Г. П. (2016). Посттравматичне зростання: теоретичні моделі, нові перспективи для практики. *Актуальні проблеми психології*: зб.наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. I, Вип. 45. С. 120-127. <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i45/23.pdf>
- Лібанова, Е. (2024). Резильєнтність соціоекономічної системи України до шоків, спричинених війною: специфіка формування і реагування. *Демографія та соціальна економіка*. № 4. С. 3-23. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001531330>.
- Онiщенко, Н. (2025). Психологічні особливості життєстійкості внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. *Disaster and crisis psychology problems*. № 2(10). <https://doi.org/10.52363/dcpp-2025.2.13>.
- Осьодло, В. І., (2017). Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи /В.І. Осьодло, Д.С. Зубовський. *Український психологічний журнал*, 1(3), 63-79. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/07_04_2017/pdf/58.pdf
- Панченко, В. О. (2009). Феномен життєстійкості в психології. Теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми психології*. 7(21), 178-181. http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2009_21/sb21_37.pdf.
- Предко, В. В. (2020). Психологічне значення життєстійкості задля ефективного розвитку підлітка в умовах освітнього середовища. *Габітус*. 19, 185-189. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.32>
- Родіна, Н. В. (2010.). Особистісні характеристики як ресурси долачої поведінки. Огляд деяких сучасних теорій копіngu. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. *Проблеми сучасної психології*. Випуск 7. С. 608-623. ISBN: 978-966-496-124-7
- Сірий, Є. В. (2025). Суспільно-економічна залученість як чинник життєстійкості українців в умовах затяжної війни. *Український соціум*, 3(94), 43-59. <https://doi.org/10.15407/socium2025.03.043>.
- Соболева, Н. І., & Соболев, А. С. (2024). Соціальна резильєнтність українців: шляхи подолання травматичного досвіду в умовах воєнного та повоєнного часу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 104, 111-118. <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.104.9>
- Титаренко, Т. М., & Ларіна, Т. О. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf
- Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024. (2024). Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.кор. НАН України, Є. Головахи, член.-кор. НАН України С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України. ISBN 978-617-14-0292-8
- Чекстєре, О. Ю. (2024). Сучасні концепції посттравматичного зростання особистості. *Психологія і суспільство*. 90(2). <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.136>
- Чердиченко, Т. (2025). Посттравматичне зростання особистості як психологічний феномен. *Disaster and crisis psychology problems*, 1(9), 70-79. <https://doi.org/10.52363/dcpp-2025.1.6>
- Шайхлісламов, З. Р., & Горбенко, В. Ю. (2023). Теоретичні підходи визначення копінг-стратегії поведінки особистості. *Вчені записки НГУ ім.В.Вернадського. Серія: психологія*, 34(1), 64-69. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/11>.

- Шелюг О. (2014). Багатовимірність феномену посттравматичного росту: біологічний, психологічний та соціокультурний складники особистісних трансформацій. *Психологія і особистість*, 1(5), 112–129. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2014.1.148873>
- Armeli, S. (2001). Stressor appraisals, coping, and postevent outcomes: The dimensionality and antecedents of stress-related growth / S.Armeli, K.Gunthert & L. Cohen. *Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 20. P. 366-395. <https://doi.org/10.1521/jscp.20.3.366.22304>
- Bandura, A. (1989). Regulation of cognitive processes through perceived self efficacy, *DP* № 25, p. 729. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.25.5.729>
- Bandura, A. (1977). Self efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bandura, A. (1994). Self efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.). *Encyclopedia of human behavior* (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press. ISBN 0-12-226924-1
- Bender, D., & Losel, F. (1997). Protective and risk effects of peer relations and social support on antisocial behaviour in adolescents from multi-problem milieus. *J Adolesc.* 20(6): 661-78. <https://doi.org/10.1006/jado.1997.0118>
- Benson, P. L. (1997). All kids are our kids. Minneapolis: Search Institute, San Francisco. 314 p. ISBN-0-7879-1068-6
- Berg, C. A., Meegan, S. P., & Deviney, P. P. (1998). A social-contextual model of coping with everyday problems across the lifespan. *International Journal of Behavioral Development*. 22(2), 231—237. <https://doi.org/10.1080/016502598384360>
- Bolton, K. (2013). *The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis*. Kristin Whitehill Bolton. University of Texas at Arlington. https://mavmatrix.uta.edu/socialwork_dissertations/120
- Bonanno, G. A. (2021). *The End of Trauma: How the New Science of Resilience Is Changing How We Think About PTSD*. ISBN-13: 978-1541674363
- Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress Anxiety*. 18(2), 76-82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>
- Dekel, S. (2012). Posttraumatic growth and posttraumatic distress: A longitudinal study. In *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* / S. Dekel, T. Ein-Dor & Z. Solomon, 4(1), 94-101. <https://doi.org/10.1037/a0021865>
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (1991). Adolescent Coping Styles and Strategies: Is There Functional and Dysfunctional Coping? *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 1, 1-8. <https://doi.org/10.1017/S1037291100002351>
- Garnezy N. (1991). Resilience and vulnerability to adverse developmental outcomes associated with poverty. *American Behavioral Scientist*. 34(4), 416–430. <https://doi.org/10.1177/0002764291034004003>
- Helgeson V. S. (2006). Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth / V.S. Helgeson, K.A. Reynolds, P.L. Tomich. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. Vol. 74 (5). P. 797-816. doi: 10.1037/0022-006X.74.5.797.
- Joseph, S. (2009). Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, 18(2), 335-344. <https://hrca.hr.hr/48217>
- Lazarus, R., & Folkman S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. Springer Publishing Company, New York. ISBN: 0-8261-4191-9.
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. McGraw-Hill. LCCN: 65027981
- Linley, P. A. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 11-21. <https://doi.org/10.1023/B:JOTS.0000014671.27856.7e>
- Losel, F., & Bender, D. (2017). Protective Factors Against Crime and Violence in Adolescence. In *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*, pp.1-2). <https://doi.org/10.1002/9781119057574.whbva025>
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *Am Psychol*, 56(3), 227-38. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.56.3.227>
- Maurer, M., Maurer, J., Hoff, E., & Daukantaitė, D. (2023). What is the process of Personal Growth? Introducing the Personal Growth Process Model. *New Ideas in Psychology*, 70, P.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2023.101024>
- Nemeth, D., & Olivier, T. (2018). *Innovative approaches to individual and community resilience: from theory to practice*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2014-0-03828-5>
- Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 307–321. <https://doi.org/10.1002/jclp.10020>
- Rogers, C. R. (1959). A Theory of Therapy, Personality, and Interpersonal Relationships: As Developed in the Client-Centered Framework. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of a Science. Formulations of the Person and the Social Context* (Vol. 3, pp. 184-256). New York: McGraw Hill. LCCN: 58011177
- Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *Br J Psychiatry*. P. 598-611. <https://doi.org/10.1192/bjp.147.6.598>
- Seligman, M. E. (1992). *Learned Optimism*. NSW: Random House Australia, ISBN-10: 0091826543
- Solcova, I., & Tomanek, P. (1994). Daily stress coping strategies: An effect of Hardiness. *Studia Psychologica*, 36(5), 390-392. <https://www.medvik.cz/link/bmc96000434>
- Southwick, S., & Charney, D. (2016). *Resilience. The Science of Mastering Life's Greatest Challenges* Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198646>,
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 9., 455-71. <https://doi.org/10.1007/BF02103658>
- Tedeschi R. G. & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
- Tillich, P. J. (2000). *The courage to be*. Yale University Press. Publication date. ISBN: 9780300188790.
- Werner, E., & Smith, R. (1992). *Overcoming the odds: high risk children from birth to adulthood*. Ithaca, New York: Cornell University Press. ISBN: 0-8014-2584-0.
- Werner, E., Bierman, J., & French, F. (1971). *The Children of Kauai: A Longitudinal Study from Birth to Age 10*. University of Hawaii Press. urn:oclc:record:1029268139

- Werner, E., & Smith, R. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. New York: Adams, Bannister and Cox. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.1997.tb18356.x>.
- Williams, P. G., Wiebe, D. J., & Smith, T. W. (1992). Coping processes as mediators of the relationship between hardiness and health. *Journal Of Behavioral Medicine*. 15(3). 237-255. <https://doi.org/10.1007/BF00845354>

REFERENCES

- Armeli, S. (2001). Stressor appraisals, coping, and postevent outcomes: The dimensionality and antecedents of stress-related growth / S.Armeli, K.Gunthert & L. Cohen. *Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 20. P. 366-395. <https://doi.org/10.1521/jscp.20.3.366.22304>
- Bandura, A. (1977). Self efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bandura, A. (1989). Regulation of cognitive processes through perceived self efficacy, *DP № 25*, p. 729. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.25.5.729>
- Bandura, A. (1994). Self efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.). *Encyclopedia of human behavior* (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press. ISBN 0-12-226924-1
- Bender, D. & Losel, F. (1997). Protective and risk effects of peer relations and social support on antisocial behaviour in adolescents from multi-problem milieus. *J Adolesc*. 20(6), 661-678. <https://doi.org/10.1006/jado.1997.0118>
- Benson, P. L. (1997). All kids are our kids. Minneapolis: Search Institute, San Francisco. 314 p. ISBN-0-7879-1068-6
- Berg, C. A., Meegan, S. P., & Deviney, P. P. (1998). A social-contextual model of coping with everyday problems across the lifespan. *International Journal of Behavioral Development*. 22(2), 231-237. <https://doi.org/10.1080/016502598384360>
- Bolton, K. (2013). *The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis*. Kristin Whitehill Bolton. University of Texas at Arlington. https://mavmatrix.uta.edu/socialwork_dissertations/120.
- Bonanno, G. A. (2021). *The End of Trauma: How the New Science of Resilience Is Changing How We Think About PTSD*. ISBN-13: 978-1541674363
- Chekster, O. Yu. (2024). Current Concepts of Post-Traumatic Personality Growth. *Psychology and society*. 90(2). <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.136>
- Cherednichenko, T. (2025). Post-traumatic personality growth as a psychological phenomenon. *Disaster and crisis psychology problems*, 1(9), 70-79. <https://doi.org/10.52363/dcpp-2025.1.6>
- Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress Anxiety*, 18(2), 76-82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>
- Dekel, S., Ein-Dor, T., & Solomon, Z. (2012). Posttraumatic growth and posttraumatic distress: A longitudinal study. In *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(1), 94-101. <https://doi.org/10.1037/a0021865>
- Dembitsky, S., Holovakha, E., & Stepanenko, V. (2025). *Stressful states of the population of Ukraine in the context of war: the experience of sociological study*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. ISBN: 978-617-14-0327-7
- Dmytryshyn, S. (2024). Personality resilience: the essence of the phenomenon and methods of development. *Bulletin of Lviv University. Series of Psychological Sciences*, 20, 67-74. https://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/20_2024/12.pdf
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (1991). Adolescent Coping Styles and Strategies: Is There Functional and Dysfunctional Coping? *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 1, 1-8. <https://doi.org/10.1017/S1037291100002351>.
- Garmezy, N. (1991). Resilience and vulnerability to adverse developmental outcomes associated with poverty. *American Behavioral Scientist*. 34(4), 416-430. <https://doi.org/10.1177/0002764291034004003>.
- Helgeson V. S., Reynolds, K. A., & Tomich, P. L. (2006). Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth / V.S. Helgeson, K.A. Reynolds, P.L. Tomich. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. Vol. 74 (5). P. 797-816. doi: 10.1037/0022-006X.74.5.797.
- Joseph, S. (2009). Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, 18(2), 335-344. <https://hrcak.srce.hr/48217>
- Klymchuk, V. O. (2020). *Psychology of post-traumatic growth*: monograph. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. ISBN 978-966-189-570-5.
- Korolchuk, V. M. (2013). Psychological determinants of personality resistance to stressful factors. *Problems of Extreme and Crisis Psychology*, 14(1), 152-161. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14%281%29_22
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. McGraw-Hill. LCCN: 65027981
- Lazarus, R., & Folkman S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing Company, New York. ISBN: 0-8261-4191-9.
- Lazos, G. (2018). Resilience: conceptualization of concepts, a review of current research. *Actual problems of psychology*. Volume 3.: Counseling Psychology and Psychotherapy. G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 14. P. 2664. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716873/1/Lazos_APP_V3N14_2018.pdf
- Lazos, G. P. (2016). Post-traumatic growth: theoretical models, new perspectives for practice. *Actual problems of psychology: collection of scientific works of the Institute of Psychology*. G. S. Kostyuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Vol. I, Vyp. 45. P. 120-127. <http://www.appsychology.org.ua/data/jrn/v1/i45/23.pdf>
- Libanova, E. (2024). Resilience of Ukraine's socioeconomic system to war-induced shocks: specifics of formation and response. *Demography and Social Economy*. № 4. Pp. 3-23. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001531330>.
- Linley, P. A. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17. 11-21. <https://doi.org/10.1023/B:JOTS.0000014671.27856.7e>
- Losel, F., & Bender, D. (2017). Protective Factors Against Crime and Violence in Adolescence. In *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*, pp.1-2. <https://doi.org/10.1002/9781119057574.whbva025>
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *Am Psychol*, 56(3), 227-38. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.56.3.227>.

- Maurer, M., Maurer, J., Hoff, E., & Daukantaitė, D. (2023). What is the process of Personal Growth? Introducing the Personal Growth Process Model. *New Ideas in Psychology*, 70, P.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2023.101024>
- Nemeth, D., & Olivier, T. (2018). *Innovative approaches to individual and community resilience: from theory to practice*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2014-0-03828-5>
- Onishchenko, N. (2025). Psychological features of the resilience of internally displaced persons in wartime. *Disaster and crisis psychology problems*. № 2(10). <https://doi.org/10.52363/dcpp-2025.2.13>.
- Osyodlo, V. I., & Zubovsky, D. S. (2017). Post-traumatic growth of personality of combatants: current state and prospects. *Ukrainian Psychological Journal*, 1(3), 63-79. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/07_04_2017/pdf/58.pdf
- Panchenko, V. O. (2009). The phenomenon of resilience in psychology. Theoretical analysis. *Actual problems of psychology*, 7(21), 178-181. http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2009_21/sb21_37.pdf
- Predko, V. V. (2020). Psychological significance of resilience for the effective development of a teenager in the educational environment. *Habit*, 19, 185-189. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.32>
- Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 307-321. <https://doi.org/10.1002/jclp.10020>
- Rodina, N. V. (2010). Personal characteristics as resources for overcoming behavior. An overview of some modern theories of coping. Collection of scientific papers of Ivan Ohienko K-PNU, Institute of Psychology. G.S. Kostyuk of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. *Problems of modern psychology*. Issue 7. P. 608-623. ISBN: 978-966-496-124-7
- Rogers, C. R. (1959). A Theory of Therapy, Personality, and Interpersonal Relationships: As Developed in the Client-Centered Framework. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of a Science. Formulations of the Person and the Social Context* (Vol. 3, pp. 184-256). New York: McGraw Hill. LCCN: 58011177
- Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *Br J Psychiatry*. P. 598-611. <https://doi.org/10.1192/bjp.147.6.598>.
- Seligman, M. E. (1992). *Learned Optimism*. NSW: Random House Australia, ISBN-10: 0091826543
- Shaikhliismamov, Z. R., & Gorbenko, V. Y. (2023). Theoretical approaches to determining the coping strategy of personality behavior. *Scientific notes of NTU named after V. Vernadsky. Series: Psychology*, 34(1), 64-69. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/11>.
- Sheliug, O. (2014). Multidimensionality of the phenomenon of post-traumatic growth: biological, psychological and sociocultural components of personal transformations. *Psychology and Personality*, 1(5), 112-129. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2014.1.148873>
- Siryi, E. V. (2025). Socio-economic involvement as a factor of resilience of Ukrainians in the conditions of a protracted war. *Ukrainian Society*, 3(94), 43-59. <https://doi.org/10.15407/socium2025.03.043>.
- Soboleva, N. I., & Sobolev, A. S. (2024). Social resilience of Ukrainians: ways to overcome traumatic experience in wartime and post-war conditions. *Social Technologies: Actual Problems of Theory and Practice*, 104, 111-118. <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.104.9>
- Solcova, I., & Tomanek, P. (1994). Daily stress coping strategies: An effect of Hardiness. *Studia Psychologica*, 36(5), 390-392. <https://www.medvik.cz/link/bmc96000434>
- Southwick, S., & Charney, D. (2016). *Resilience. The Science of Mastering Life's Greatest Challenges* Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198646>,
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 9., 455-71. <https://doi.org/10.1007/BF02103658>.
- Tillich, P. J. (2000). *The courage to be*. Yale University Press. Publication date. ISBN: 9780300188790.
- Titarenko, T. M., & Larina, T. O. (2009). *Resilience of the individual: social necessity and security*. Kyiv: Marić https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf
- Ukrainian society in wartime. Year 2024. (2024). Collective monograph / S. Dembitsky, O. Zlobina, N. Kostenko et al.; per row. Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, E. Holovahy, Corresponding Member. of the National Academy of Sciences of Ukraine by S. Dembitsky. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. ISBN 978-617-14-0292-8
- Werner, E., & Smith, R. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. New York: Adams, Bannister and Cox. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.1997.tb18356.x>.
- Werner, E., & Smith, R. (1992). *Overcoming the odds: high risk children from birth to adulthood*. Ithaca, New York: Cornell University Press. ISBN: 0-8014-2584-0.
- Werner, E., Bierman, J., & French, F. (1971). *The Children of Kauai: A Longitudinal Study from Birth to Age 10*. University of Hawaii Press. urn:oclc:record:1029268139
- Williams, P. G., Wiebe, D. J., & Smith, T. W. (1992). Coping processes as mediators of the relationship between hardiness and health. *Journal Of Behavioral Medicine*. 15(3), 237-255. <https://doi.org/10.1007/BF00845354>
- Zubovsky, D. S. (2018). Personal growth of ATO participants in the post-traumatic period. *Young scientist*. 8(1), 47-52. http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_8%281%29__13.

Social Structure of Ukrainian Society in the Present Period

UDC 316.42(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726106>**Matviienko Lyudmila**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8932-5757>, liudmyla.matviienko@nuos.edu.ua*Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Mykolaiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The relevance of this topic stems from the fact that contemporary Ukrainian society is undergoing profound transformations driven by war, economic crises, European integration processes, the development of the IT sector, and the rise of civic initiatives. These changes have significantly influenced the social structure, particularly its dynamics, polarization, and the emergence of new social identities.

The purpose of this study is to identify and analyze specific changes in the social structure of Ukrainian society during wartime, particularly transformations in the composition of social groups, the structure of employment, and patterns of social mobility.

Results. The full-scale war of 2022 triggered profound transformations in the social structure of Ukrainian society, leading to the emergence of new social groups and shifts in the positions of existing ones. The study documents quantitative and qualitative shifts in the class structure, including the redistribution of resources, prestige, and life chances among different segments of the population.

The study confirms the continued significance of regional, gender, and settlement factors, as well as the transformation of channels of social mobility and identities. It analyzes the characteristics of the formation of the middle and lower classes under wartime conditions. The impact of the Russian-Ukrainian war on the demographic and social structure of society, as well as on the processes of transformation and the formation of civil society, is demonstrated.

Conclusions. The analysis conducted demonstrates the transformation of the social structure of Ukrainian society under the influence of economic, political, and military factors. It reveals an increase in the proportion of internally displaced persons, a growing role for volunteer and veteran communities, and the rising importance of the digital economy for social mobility. An increase in inequality of access to the labor market and education after 2022 has been recorded.

At the same time, barriers to social mobility have been identified. The results obtained form an empirical basis for further research on social mobility and stratification.

Keywords: social structure, social stratification, Ukrainian society, middle class, digitalization, war, civil society, social transformations

Соціальна структура українського суспільства у період сьогодення

Матвієнко Людмила*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що сучасне українське суспільство перебуває у стані глибоких трансформацій, спричинених війною, економічними кризами, євроінтеграційними процесами, розвитком ІТ-сфери та активізацією громадянських ініціатив. Ці зміни істотно вплинули на соціальну структуру, зокрема її динаміку, поляризацію, нові соціальні ідентичності.

Метою дослідження є виявлення та аналіз конкретних змін у соціальній структурі українського суспільства в умовах війни, зокрема трансформацій у складі соціальних груп, структурі зайнятості та характеристиках соціальної мобільності.

Результати. Повномасштабна війна 2022 року зумовила глибокі трансформації соціальної структури українського суспільства, спричинивши появу нових соціальних груп і зміну позицій наявних. Дослідження фіксує кількісні та якісні зрушення у класовій структурі, зокрема перерозподіл ресурсів, престижу та життєвих шансів різних верств населення. Встановлено збереження вагомості регіональних, гендерних і поселенських чинників, а також трансформацію каналів соціальної мобільності та ідентичностей. Проаналізовано особливості формування середнього та нижчого класів в умовах війни. Показано вплив російсько-української війни на демографічну та соціальну структуру суспільства, а також на процеси трансформації й становлення громадянського суспільства.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує трансформацію соціальної структури українського суспільства під впливом економічних, політичних і воєнних чинників. Виявлено зростання частки внутрішньо переміщених осіб, посилення ролі волонтерських і ветеранських спільнот, а також підвищення значення цифрової економіки для соціальної мобільності. Зафіксовано збільшення нерівності доступу до ринку праці та освіти після 2022 року. Водночас встановлено наявність бар'єрів соціальної мобільності. Отримані результати формують емпіричну основу для подальших досліджень соціальної мобільності та стратифікації.

Ключові слова: соціальна структура, соціальна стратифікація, українське суспільство, середній клас, цифровізація, війна, громадянське суспільство, соціальні трансформації

Вступ.

Сучасна соціальна структура українського суспільства перебуває у стані інтенсивних трансформацій, спричинених війною, економічними та політичними кризами, цифровізацією та міграційними процесами. Водночас існує низка наукових прогалин, що ускладнюють системне розуміння цих змін. По-перше, недостатньо досліджено механізми впливу повномасштабної війни на перерозподіл соціальних ресурсів та формування нових соціальних груп. По-друге, не завжди враховані взаємозв'язки між регіональними, професійними та гендерними факторами соціальної стратифікації. По-третє, бракує комплексного аналізу каналів соціальної мобільності та бар'єрів, які обмежують можливості соціального піднесення громадян у нових умовах. Таким чином, наукове дослідження соціальної структури сучасного українського суспільства потребує визначення конкретних змін у складі соціальних груп, оцінки їх ресурсного та престижного статусу, а також систематизації факторів, що впливають на відтворення соціальної нерівності та можливості адаптації населення до кризових умов.

Актуальність і наукова новизна дослідження полягає у систематизації емпірично зафіксованих змін: визначено, що військові та ветеранські спільноти стають окремим соціальним прошарком із високим престижем у сучасних умовах, волонтерські організації формують горизонтальні мережі соціальної підтримки, а цифрова економіка створює нові канали професійної мобільності, які раніше були малодоступними.

Метою дослідження є виявлення та аналіз конкретних змін у соціальній структурі українського суспільства в умовах війни, зокрема трансформацій у складі соціальних груп, структурі зайнятості та характеристиках соціальної мобільності. Така постановка мети передбачає зосередження на вимірюваних показниках соціоструктурних змін, що дає змогу чітко встановити результати дослідження через фіксацію зрушень у стратифікаційних параметрах, а також у динаміці позицій окремих соціальних груп у сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. У дослідженні використано такі методи, як пошук та ознайомлення з інформаційними джерелами за проблематикою дослідження, а також аналіз і систематизація отриманих даних та інформації.

Аналіз попередніх публікацій. Соціальна структура українського суспільства під час повномасштабної війни зазнала глибоких трансформацій, що досліджують науковці Інституту соціології НАН України Головаха & Макеев (2023), Головаха & Дембіцький (2024), Центу Разумкова Якименко та ін. (2023). Автори Назаров (2023),

Симончук (2024), Рейман та ін. (2025), Миськів & Пасінович (2023) аналізують адаптацію структури суспільства до умов воєнного часу та вплив війни на стратифікацію населення. Основними змінами стали формування нових верств (ВПО, військові, волонтери), зміна ролі соціальних інститутів, посилення нерівності та зростання ролі громадської активності.

Результати дослідження.

Соціальна структура суспільства розглядається як система взаємопов'язаних соціальних класів, прошарків і професійних груп, що диференціюються за рівнем доходів, освіти, професійного статусу та доступу до суспільних ресурсів. У межах цього дослідження основна увага зосереджується на аналізі механізмів формування соціальної нерівності та особливостей соціальної мобільності, що визначають перерозподіл позицій індивідів і груп у соціальній ієрархії (Симончук, 2024). Такий підхід дає змогу не лише окреслити структуру сучасного суспільства, але й простежити взаємозв'язок між економічними, освітніми та професійними чинниками, які впливають на динаміку соціальних змін і відтворення нерівності.

Соціальна структура сучасної України зазнає суттєвих змін під впливом тривалих соціально-економічних і політичних трансформацій, що проявляються у перерозподілі ресурсів, зміні співвідношення соціальних груп та ускладненні механізмів соціальної мобільності. Особливої інтенсивності ці процеси набули в умовах повномасштабної війни, яка спричинила значні демографічні зрушення, переміщення населення, трансформацію ринку праці та посилення соціальної диференціації (Якименко та ін., 2023). У таких умовах відбувається переосмислення підходів до соціальної стійкості, що розглядається як здатність суспільства адаптуватися до кризових викликів, зберігаючи функціональність основних соціальних інститутів та забезпечуючи відтворення соціальної структури (Рейман та ін., 2025). Таким чином, звернення до аналізу соціальної структури в контексті сучасних викликів обумовлене необхідністю виявлення змін у соціальній стратифікації, уточнення чинників соціальної нерівності та оцінки ефективності механізмів соціальної адаптації населення в умовах нестабільності.

Особливо відчутних змін соціальна структура українського суспільства зазнала після 2014 року, коли військовий конфлікт, а згодом повномасштабне вторгнення російської федерації у 2022 році спричинили масштабні демографічні та соціально-економічні зрушення. Зросла кількість внутрішньо переміщених осіб, відбулися зміни у структурі зайнятості, а також посилилися суспільна значущість військових, ветеранських і волонтерських спільнот як окремих соціальних груп. Зазначені процеси фіксуються у сучасних дослідженнях соціального

капіталу, які акцентують увагу на трансформації горизонтальних зв'язків, зростанні ролі взаємодопомоги та довіри в умовах війни. Водночас науковий аналіз цих змін залишається фрагментарним: недостатньо дослідженими є питання інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади, трансформації соціально-професійної структури в умовах воєнної економіки, а також довгострокового впливу війни на відтворення соціальної нерівності та канали соціальної мобільності (Бичук та ін., 2024). Унаслідок цього соціальна структура українського суспільства набуває нових характеристик, які потребують системного соціологічного осмислення з урахуванням як емпіричних змін, так і наявних теоретичних підходів.

Важливим аспектом аналізу соціальної структури сучасного українського суспільства є дослідження механізмів соціальної мобільності.

У сучасній Україні до основних каналів соціальної мобільності належать освіта, професійна кваліфікація, підприємницька діяльність та зайнятість у нових секторах економіки, що підтверджується результатами емпіричних соціологічних досліджень, у яких фіксується залежність між рівнем освіти, типом зайнятості та можливостями підвищення соціального статусу індивідів. Зокрема, дані досліджень свідчать про вищу ймовірність висхідної мобільності серед осіб із вищою освітою та тих, хто залучений до підприємницької діяльності або працює у динамічних галузях економіки (Купрійчук, 2019).

Водночас поряд із новими можливостями зберігаються й суттєві бар'єри соціальної мобільності, які мають комплексний і невичерпний характер. До них, зокрема, належать нерівність доступу до якісної освіти, регіональні економічні диспропорції, нестабільність ринку праці, а також наслідки вимушеної міграції, руйнування інфраструктури та обмежений доступ до соціальних мереж і ресурсів у вразливих груп населення. Наявність цих бар'єрів підтверджується емпіричними дослідженнями, які фіксують відмінності у можливостях соціального просування залежно від регіону проживання, рівня освіти, типу зайнятості та соціального капіталу індивідів. У результаті цього значна частина населення має обмежені можливості для підвищення соціального статусу, що сприяє відтворенню соціальної нерівності (Бичук та ін., 2024).

Суттєвий вплив на трансформацію соціальної структури українського суспільства мають міграційні процеси, масштаби яких набули безпрецедентного характеру після 2022 року. За даними міжнародних організацій, кількість громадян України, які виїхали за кордон унаслідок повномасштабної війни, обчислюється мільйонами осіб, що дозволяє віднести Україну до країн із найбільшими міграційними переміщеннями населення в Європі в цей період. Зокрема, у порівнянні з попередніми роками, коли

міграція мала переважно трудовий характер, сучасні переміщення відзначаються вимушеністю, високою часткою жінок і дітей та значною тривалістю перебування за межами країни (Головаха & Дембіцький 2024).

Такий масштаб і структура міграції зумовлюють глибокі зміни у соціально-демографічному складі населення, регіональному розподілі трудових ресурсів та функціонуванні соціальних інститутів. Значна частина громадян виїхала за кордон у пошуках безпеки, працевлаштування або можливостей для навчання, що, у свою чергу, впливає на відтворення соціальної структури та формування нових моделей соціальної мобільності.

Суттєвий вплив на трансформацію соціальної структури українського суспільства мають міграційні процеси, масштаби яких набули безпрецедентного характеру після 2022 року. За даними міжнародних організацій, кількість громадян України, які виїхали за кордон унаслідок повномасштабної війни, обчислюється мільйонами осіб, що дозволяє віднести Україну до країн із найбільшими міграційними переміщеннями населення в Європі в цей період. На відміну від попередніх років, коли міграція мала переважно економічний характер, сучасні переміщення відзначаються вимушеністю, високою часткою жінок і дітей та тривалістю перебування за межами країни (Головаха & Макеєв, 2023).

Такі зміни безпосередньо впливають на соціально-демографічний склад населення, регіональний розподіл трудових ресурсів та функціонування соціальних інститутів, що визначає нові моделі соціальної мобільності (Назаров, 2023). Емпіричні дослідження свідчать, що переміщення населення підвищують нерівність доступу до ринку праці та освіти в приймаючих громадах, а також посилюють соціальну диференціацію серед тих, хто залишився на місцях (Kravchenko et al., 2023).

Важливу роль у формуванні нових моделей соціальної мобільності відіграють волонтерські організації та інші інституції громадянського суспільства. Дані звітів українських і міжнародних НУО показують, що волонтерські ініціативи забезпечують не лише підтримку армії та постраждалих від війни, але й створюють мережі соціальної підтримки та навчальні платформи для внутрішньо переміщених осіб, що сприяє їх соціальній інтеграції та відновленню професійних навичок (Панченко & Завальнюк, 2025).

У цьому контексті класичні теоретичні підходи дозволяють пояснити закономірності змін. Наприклад, П. Сорокін підкреслював, що війни спричиняють різкі зміни соціальної мобільності, перерозподіл ресурсів і посилення ролі державних інститутів, що відображає сучасні процеси трансформації українського суспільства (Требін, 2016).

Таким чином, поєднання міграційних процесів,

зростання ролі волонтерського сектора та впливу кризових обставин створює нові виклики й можливості для соціальної структури країни, які потребують системного соціологічного аналізу та кількісного оцінювання змін у соціальній мобільності населення.

Висновки.

Проведений аналіз показує, що соціальна структура українського суспільства зазнає конкретних трансформацій під впливом економічних, політичних та воєнних чинників. Емпіричні дані свідчать про зростання частки внутрішньо переміщених осіб у деяких регіонах, що змінює демографічну та професійну структуру населення, підвищення ролі волонтерських і ветеранських спільнот у забезпеченні соціальної підтримки, а також збільшення значення цифрової економіки та нових професійних секторів для соціальної мобільності. Порівняння показників до 2022 року та після початку повномасштабного вторгнення дозволяє зафіксувати зростання нерівності доступу до ринку праці та освіти в окремих громадах, що є прямим наслідком вимушеної міграції та економічних змін. Військові та ветеранські спільноти стають окремим соціальним

пошарком із високим престижем у сучасних умовах, волонтерські організації формують горизонтальні мережі соціальної підтримки, а цифрова економіка створює нові канали професійної мобільності, які раніше були малодоступними.

Водночас дослідження показало конкретні обмеження соціальної мобільності: нерівність у доступі до професійної освіти, регіональні диспропорції зайнятості, недостатній рівень інтеграції внутрішньо переміщених осіб, а також обмежену доступність офіційних статистичних даних у зоні активних бойових дій. Аналіз цих бар'єрів дозволяє визначити пріоритетні напрямки подальших досліджень, зокрема оцінку ефективності волонтерських ініціатив у зміцненні соціальної інтеграції, вимірювання впливу цифрових професій на стратифікацію та порівняння регіональних моделей соціальної мобільності.

Таким чином, результати дослідження надають емпіричну основу для оцінки конкретних змін соціальної структури українського суспільства та формують підґрунтя для подальших аналітичних та прикладних досліджень у сфері соціальної мобільності та регіональної стратифікації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бичук, І. О., Червона, С. П., & Волченко, Н. В. (2024). Соціальна мобільність у сучасному суспільстві : дослідження факторів, що впливають на підвищення чи зниження соціального статусу. *Habitus*, 60, 17–21. https://habitus.od.ua/journals/2024/61-2024/61_2024.pdf
- Головаха, Є., & Дембіцький, С. (Ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*: Інститут соціології НАН України. <https://lnk.ua/yspJKQOXi>
- Головаха, Є., & Макеев, С. (Ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*. Інститут соціології НАН України https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf
- Купрійчук, В. (2019). Культурні чинники консолідації українського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 1(92), 67–75. [https://doi.org/10.36030/2310-2837-1\(92\)-2019-67-75](https://doi.org/10.36030/2310-2837-1(92)-2019-67-75)
- Миськів, Г. & Пасінович, І. (2023). Сталий розвиток і соціальна відповідальність в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління"*, 7(1), 21–36. <https://doi.org/10.23939/semi2023.01.021>
- Назаров, М. С. (2023). Соціальна стійкість як ресурс для післявоєнного відновлення територіальних громад в Україні. *Політикус*, 3, 35–38. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-3.6>
- Панченко, А. О., & Завальнюк, В. В. (2025). Благодійні та волонтерські організації як суб'єкти правовідносин із недержавного соціального забезпечення. *Академічні візії*, (47). <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2380>
- Рейман, Б., Рейман, К., Сухий, О., & Пачковський, Ю. (2025). Соціальна стійкість українського суспільства в умовах війни: історико-світоглядні виклики. *Axis Europae*, 7, 126–145. <https://doi.org/10.69550/3041-1467.7.333203>
- Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–62. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026>
- Требін, М. П. (2016). Соціологія війни П. О. Сорокіна. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: *Соціологія*, 3(30), 95–107. <https://lnk.ua/u5vrWFKUE>
- Якименко, Ю., Биченко, А., Білявський, М., Мельник, О., Міщенко, М., Пашков, М., Пишуліна, О., Омельченко, В., Стецюк, П., Сунгуровський, М., Юрчишин, В., Удальцова, В., & Жук, Л. (2023). *Україна: від війни до миру та відновлення. Аналітичні оцінки*. Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/images/2023/11/07/2023-ПАКТ-3-October-1.pdf>
- Kravchenko, O., Sergiienko, L., Niameshchuk, H., Mamatova, T., & Chykarenko, I. (2023). Post-war Recovery Practices for Ukraine, based on the Experience of other Countries that have Undergone Similar Processes. *Economic Affairs*, 68(4), 2277–2288. <https://doi.org/10.46852/0424-2513.4.2023.35>

REFERENCES

- Bychuk, I. O., Chervona, S. P., & Volchenko, N. V. (2024). Social Mobility in Contemporary Society: A Study of Factors Influencing the Rise or Fall of Social Status. *Habitus*, 60, 17–21. https://habitus.od.ua/journals/2024/61-2024/61_2024.pdf
- Golovakha, Ye., & Dembitsky, S. (Eds.). (2024). *Ukrainian Society in Wartime. Year 2024*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://lnk.ua/yspJKQOXi>
- Golovakha, Ye., & Makeev, S. (Eds.). (2023). *Ukrainian Society in Wartime. Year 2023*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf

- Kravchenko, O., Sergiienko, L., Niameshchuk, H., Mamatova, T., & Chykarenko, I. (2023). Post-war Recovery Practices for Ukraine, based on the Experience of other Countries that have Undergone Similar Processes. *Economic Affairs*, 68(4), 2277–2288. <https://doi.org/10.46852/0424-2513.4.2023.35>
- Kupriychuk, V. (2019). Cultural Factors in the Consolidation of Ukrainian Society. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 1(92), 67–75. [https://doi.org/10.36030/2310-2837-1\(92\)-2019-67-75](https://doi.org/10.36030/2310-2837-1(92)-2019-67-75)
- Myskiw, H. & Pasinovich, I. (2023). Sustainable Development and Social Responsibility in the Context of the War in Ukraine. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series Problems of Economics and Management*, 7(1), 21–36. <https://doi.org/10.23939/semi2023.01.021>
- Nazarov, M. S. (2023). Social resilience as a resource for post-war recovery of local communities in Ukraine. *Politicus*, 3, 35–38. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-3.6>
- Panchenko, A. O., & Zavalnyuk, V. V. (2025). Charitable and volunteer organizations as subjects of legal relations in non-state social security. *Academic Visions*, (47). <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2380>
- Reiman, B., Reiman, K., Sukhyi, O., & Pachkovskyi, Y. (2025). Social resilience of Ukrainian society in wartime: historical and worldview challenges. *Axis Europae*, 7, 126–145. <https://doi.org/10.69550/3041-1467.7.333203>
- Simonchuk, O. (2024). The Social Structure of Ukrainian Society Under the Influence of Full-Scale War: Conceptual and Empirical Explorations. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 26–62. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026>
- Trebin, M. P. (2016). P. O. Sorokin's Sociology of War. *Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine"*. Series: *Sociology*, 3(30), 95–107. <https://lnk.ua/u5vrWFKUE>
- Yakimenko, Yu., Bychenko, A., Bilyavsky, M., Melnyk, O., Mishchenko, M., Pashkov, M., Pishchulina, O., Omelchenko, V., Stetsyuk, P., Sungurovsky, M., Yurchyshyn, V., Udaltsova, V., & Zhuk, L. (2023). *Ukraine: From War to Peace and Recovery. Analytical Assessments*. Razumkov Center. <https://razumkov.org.ua/images/2023/11/07/2023-PAKT-3-October-1.pdf>

Organizational Culture in the Network Society Era: Neo-Institutional Analysis

UDC 316.334.2:004.738.5:316.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726107>**Shevchuk Oleksiy**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-7596-7901>, olexijshevchuk@gmail.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Digital transformation and the emergence of network society fundamentally change organizational culture of contemporary enterprises. In the context of global informatization, organizations are forced to adapt their cultural practices to new forms of network interaction, horizontal communications and virtual work environments. Neo-institutional approach allows conceptualizing these transformations through the prism of institutional adaptation, isomorphism and cognitive practices formed under the influence of digital technologies.

Purpose. To conduct a neo-institutional analysis of organizational culture transformation in the network society, identify key mechanisms of digitalization influence on organizational cultural practices and substantiate a theoretical model of their interaction.

Results. It has been revealed that organizational culture in the network society era is transformed through three key mechanisms: cognitive adaptation to digital technologies, institutional isomorphism under the influence of network structures, and formation of new knowledge-sharing practices. It has been established that successful organizations develop a supportive culture that encourages innovation, knowledge sharing and adaptation to digital transformations. It has been substantiated that organizational culture plays a mediating role between technological changes and competitive advantages of enterprises.

Conclusions. Neo-institutional analysis demonstrates the evolution of organizational culture in the context of a network society, from vertical hierarchical structures to horizontal network forms of interaction. Digital transformation requires formation of a new cultural paradigm based on openness, collaboration and continuous learning. Prospects for further research are related to empirical study of mechanisms of institutional adaptation of organizational culture in different sectors of Ukrainian economy.

Keywords: network society, organizational culture, neo-institutionalism, digital transformation knowledge sharing, organizational innovations, institutional isomorphism

Організаційна культура в добу мережевого суспільства: неоінституціональний аналіз

Шевчук Олексій*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Цифрова трансформація та становлення мережевого суспільства є чинниками, що здатні впроваджувати фундаментальні зміни в організаційну культуру сучасних підприємств. У контексті глобальної інформатизації організації змушені проводити адаптацію своїх культурних практик у відповідності із новими формами мережевої взаємодії, горизонтальних комунікацій та віртуальних робочих середовищ. В межах неоінституціонального підходу можливо здійснити концептуалізацію таких (цих) трансформацій через призму інституціональної адаптації, ізоморфізму та когнітивних практик, які формуються під впливом цифрових технологій.

Мета. Здійснити неоінституціональний аналіз трансформації організаційної культури в умовах мережевого суспільства, виявити ключові механізми впливу цифровізації (цифрової трансформації) на культурні практики організацій та обґрунтувати теоретичну модель їх взаємодії.

Результати. Виявлено, що організаційна культура в добу мережевого суспільства трансформується через три ключові механізми: когнітивну адаптацію до цифрових технологій, інституціональний ізоморфізм під впливом мережових структур та формування нових практик обміну знаннями. Встановлено, що успішні організації розвивають підтримуючу культуру, наріжним каменем (основою) якої є заохочення інновацій, обміну знаннями та адаптацію до цифрових трансформацій. Обґрунтовано, що організаційна культура відіграє медіаторну роль між технологічними змінами та конкурентними перевагами підприємств.

Висновки. Неоінституціональний аналіз демонструє, еволюцію організаційної культури в умовах мережевого суспільства від вертикальних ієрархічних структур до горизонтальних мережових форм взаємодії. Цифрова трансформація вимагає формування нової культурної парадигми, заснованої на відкритості, колаборації та безперервному навчанні. Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням механізмів інституціональної адаптації організаційної культури в різних секторах економіки України.

Ключові слова: мережеве суспільство, організаційна культура, неоінституціоналізм, цифрова трансформація, обмін знаннями, організаційні інновації, інституціональний ізоморфізм

Стаття надійшла / Article arrived: 06.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 13.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 20.04.2026

Вступ.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується масштабними трансформаціями, спричиненими цифровізацією та становленням мережових форм соціальної організації. Мануель Кастельс у своїй фундаментальній праці "The Rise of the Network Society" визначив мережеве суспільство як специфічну форму соціальної структури, в якій влада інформаційних потоків переважає над потоками влади (Castells, 2000). У цьому контексті організаційна культура зазнає фундаментальних змін, адаптуючись до нових форм взаємодії, комунікації та створення цінностей.

Актуальність дослідження організаційної культури в добу мережевого суспільства обумовлена низкою чинників. По-перше, цифрова трансформація стала ключовим пріоритетом для бізнесу через обіцянки експоненційного зростання продуктивності, часової ефективності та зменшення витрат (Mukhuty et al., 2022). По-друге, організаційна культура визнається критичним фактором успішної цифрової трансформації, оскільки вона формує ставлення працівників до змін, а також формує їхню здатність адаптації до нових технологій (Cichosz et al., 2020; Martínez-Peláez et al., 2023). По-третє, в умовах глобальної конкуренції організаційна культура стає джерелом конкурентної переваги через заохочення інновацій та обміну знаннями (Azeem et al., 2021).

Методологічною основою дослідження виступає неоінституціональний підхід, розроблений П. ДіМаджіо та В. Пауеллом (DiMaggio & Powell, 1983), який дозволяє концептуалізувати організаційну культуру як соціальний інститут, що формується під впливом інституціонального середовища та зазнає процесів ізоморфізму (Kondra & Hinings, 2009). Неоінституціоналізм підкреслює ефективність нерациональних елементів організаційного життя, які не рефлексуються в повсякденних практиках, але формують когнітивні та інтерпретативні сценарії поведінки членів організації (Powell & DiMaggio, 1991). Цей підхід особливо релевантний для аналізу трансформацій організаційної культури в мережевому суспільстві, оскільки дозволяє виявити механізми інституціональної адаптації до цифрових технологій.

Метарозвідки–розкритимеханізмитрансформації організаційної культури в умовах мережевого суспільства та обґрунтувати її медіаторну роль між цифровими змінами й конкурентними перевагами організацій на основі неоінституціонального підходу. Для досягнення мети сформульовано наступні завдання: 1) розглянути теоретичні підходи до вивчення організаційної культури в соціології; 2) розкрити специфіку мережевого суспільства та його вплив на організаційні форми; 3) обґрунтувати застосування неоінституціонального підходу до

вивчення організаційної культури; 4) виявити ключові механізми трансформації організаційної культури під впливом цифровізації; 5) визначити роль організаційної культури у формуванні конкурентних переваг в умовах мережевого суспільства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Дослідження організаційної культури має міждисциплінарний характер, охоплюючи соціологію, менеджмент, організаційну психологію та інші суміжні галузі. У соціологічній традиції організаційна культура розглядається як складне соціокультурне явище, що інтегроване у різноманітні сфери діяльності організації.

Соціологічні основи дослідження організаційної культури. Класичні соціологічні підходи до аналізу організації представлені працями М. Вебера та Т. Парсонса, які досліджували організацію як складне соціокультурне явище. Запропонована М. Вебером концепція раціональної бюрократії визначає організацію, як систему соціальних відносин, структурованих формальними правилами та процедурами. Парсонс розглядав організацію через призму структурного функціоналізму, виділяючи чотири функціональні імперативи (адаптація, досягнення цілей, інтеграція, латентність), необхідні для підтримання соціальної системи.

Розвиток символічного інтеракціонізму, представленого працями Дж. Міда (Mead, 1934) та Г. Блумера (Blumer, 1986), збагатив дослідження організаційної культури увагою до процесів символічної взаємодії та конструювання смислів. Особливо важливим є внесок Е. Гофмана, який у роботі "The Presentation of Self in Everyday Life" (Goffman, 1959) розробив драматургічний підхід до аналізу соціальної взаємодії, що знайшов застосування в дослідженнях організаційних практик.

Неоінституціональний підхід до організаційного аналізу. Найстаршою теорією, яку можна віднести до доробку неоінституціоналізму, є запропонована Д. Сільверманом теорія дії (англ. action theory of organization) (Scott, 2014). Беручи за основу концепцію Е. Дюркгайма Сільверман стверджував, що оточення організації слід розглядати як джерело значень дій, які здійснюють члени організації (Silverman, 1971). Центром уваги автора є процес інтерпретації дій, який здійснюється як акторами, що їх виконують, так і спостерігачами, а також на відмінностях між значеннями, які вони конструюють.

Формування неоінституціоналізму як парадигми організаційного аналізу відбулося у 80-х роках завдяки працям П. ДіМаджіо та В. Пауелла (DiMaggio & Powell, 1983, 1991). Ключовою інновацією неоінституціоналізму було переосмислення організації не як раціонального актора, а як соціального утворення (формування), процес виникнення якого відбувається під впливом інституціонального середовища (Scott, 1995).

П. ДіМаджіо та В. Пауелл (DiMaggio & Powell, 1983) у опрацьованій ними авторській концепції виділили три типи інституціонального ізоморфізму: примусовий (coercive), що виникає внаслідок формального та неформального тиску зовнішніх організацій (держава, правові системи чи інші зовнішні чинники); міметичний (mimetic), пов'язаний з копіюванням успішних організаційних практик в умовах невизначеності (організація знаходиться в умовах невизначеностей, пов'язаних з технологіями, ринками або управлінням, коли організація не знає, як найкраще вчинити), цей вид ізоморфізму підтримують, зокрема, техніка бенчмаркінгу та аналіз добрих організаційних практик (good organization practice); нормативний (normative), що походить від професіоналізації та діяльності професійних спільнот. Ці механізми ізоморфізму пояснюють гомогенізацію організаційних практик у межах організаційних полів.

Важливим внеском для розвитку неоінституціональної парадигми є концепція когнітивних процесів в організаціях (Zucker, 1977). Когніція розуміється як процес, через який індивіди та групи надають значення своїм сприйняттям та досвіду в соціальному контексті. Інституціоналізовані контексти формують когнітивні сценарії, що здатні скеровувати поведінку членів організації без необхідності раціональної рефлексії (Powell & DiMaggio, 1991).

Сучасні дослідження в рамках неоінституціонального підходу зосереджують увагу на процесах інституціональних змін, інституціональному підприємстві та стратегічних відповідях організацій на інституціональний тиск (Oliver, 1991; Lawrence et al., 2009). Концепція інституціональних логік (Friedland & Alford, 1991; Thornton et al., 2012) розширила неоінституціональний аналіз, дозволяючи досліджувати співіснування множинних, часто конфліктних, інституціональних порядків.

Організаційна культура та цифрова трансформація. Останнє десятиліття характеризується інтенсивними дослідженнями впливу цифрової трансформації на організаційну культуру. Ціхос та співавтори (Cichosz et al., 2020) досліджуючи логістичні компанії виявили, що ключовим чинником успіху цифрової трансформації є лідер, який має та реалізує бачення цифрової трансформації та створює підтримуючу організаційну культуру. Дослідження підкреслює, що основними перешкодами для цифрової трансформації є складність логістичної мережі та відсутність необхідних ресурсів, тоді як організаційна культура виступає критичним чинником подолання цих бар'єрів.

Мартінес-Пелаес та колеги (Martínez-Peláez et al., 2023) досліджували роль цифрової трансформації у досягненні сталого розвитку, наголошуючи на

медіаторній ролі організаційної культури. Автори аргументують, що власникам або вищим менеджерам необхідно змінювати організаційну культуру для підтримки рішень та стратегій, орієнтованих на сталість. Це дослідження демонструє, що організаційна культура не лише адаптується до цифрових технологій, а активно формує траєкторію цифрової трансформації.

Азім та співавтори (Azeem et al., 2021) здійснили емпіричне дослідження взаємозв'язку між організаційною культурою, обміном знаннями, організаційними інноваціями та конкурентною перевагою. Результати, отримані на вибірці 294 промислових менеджерів, виявили, що організаційна культура сприяє діяльності з обміну знаннями та інноваціями серед робочої сили і пов'язує їх з бізнес-процесами високого рівня, що може сприяти набуттю передових виробничих можливостей. Дослідження підкреслює, що організаційна культура є незамінною для операційного успіху бізнесу, а обмін знаннями та організаційні інновації виступають ключовими драйверами отримання конкурентної переваги.

Лам та співавтори (Lam et al., 2021) дослідили взаємозв'язок між організаційною культурою, управлінням знаннями та інноваційною спроможністю в середовищі відкритих інновацій. Використовуючи дані аналізу 182 представників високотехнологічних фірм, дослідники виявили, що управління знаннями сильно корелює з інноваційною спроможністю, а організаційна культура здійснює позитивний вплив на управління знаннями. Результати демонструють, що культура відкритих інновацій в організації, де взаємна довіра, співпраця та навчання заохочуються підтримуючими та партисипативними (взаємодіючими) лідерами, більш імовірно підвищує ефективність практик управління знаннями і, зрештою, провадить до підвищення інноваційної спроможності фірми.

Мережеве суспільство та організаційні трансформації. Концепція мережевого суспільства, опрацьована М. Кастельсом (Castells, 2000), визначає його як соціальну структуру, засновану на мережах, що приводяться в дію мікроелектронікою та цифровими мережами комунікації. У мережевому суспільстві соціальні відносини організовані навколо мереж, інформація формує технологічну основу, а інформаційна ера служить історичним контекстом виникнення та розвитку цього суспільства (Castells, 2000).

Педченко (Pedchenko, 2024) аналізує аксіологічні основи мережевого суспільства з перспективи постмодерних трансформаційних процесів, підкреслюючи зміщення акценту на такі цінності, як свобода інформації, відкритість, колективна творчість та інновації. Дослідник зазначає, що трансформаційні процеси постмодернізму відображаються в ерозії традиційних цінностей та виникненні нових, адаптованих до цифрової ери.

Індустрія 4.0 (четверта промислова революція) та організаційна культура. Мукхуті та співавтори (Mukhuty et al., 2022) досліджували стратегічний сталий розвиток Індустрії 4.0 через призму соціальної відповідальності та ролі практик управління людськими ресурсами. Дослідники виявили численні бар'єри, пов'язані з людьми, включаючи опір змінам, розрив цифрових навичок, загрози зайнятості, що розширюють соціально-економічну нерівність, брак галузевої співпраці на рівні галузі, виклики лідерства та організаційної культури. Автори демонструють, що управління людськими ресурсами може бути критичним рушієм сталого розвитку Індустрії 4.0 через соціально відповідальні практики управління людськими ресурсами, включаючи стратегічну багатостейкхолдерську співпрацю, холистичне управління талантами, лідерство змін, інклюзивний обмін знаннями та розумні технології для підвищення кваліфікації.

Фонсека та колеги (Fonseca et al., 2021) аналізували взаємозв'язки між моделлю EFQM 2020 та Індустрією 4.0, підкреслюючи роль організаційної культури в успішній цифровій трансформації. Дослідники зазначають, що управління знаннями, навичками та можливостями є критичним для успішного впровадження Індустрії 4.0, а організаційна культура та лідерство відіграють центральну роль у бізнесових та технологічних трансформаційних стратегіях.

Таким чином, попередні дослідження демонструють, що організаційна культура в добу цифрової трансформації та мережевого суспільства виступає не як пасивний елемент організаційної структури, а є активним чинником, формування траєкторії організаційних змін. Водночас існує потреба у систематичному неоінституціональному аналізі механізмів трансформації організаційної культури в умовах мережевого суспільства, що і становить новизну даного дослідження.

Результати дослідження.

Неоінституціональна перспектива трансформації організаційної культури. Застосування неоінституціонального підходу до аналізу організаційної культури в мережевому суспільстві уможливорює концептуалізацію її трансформації через призму інституціональних механізмів адаптації. Соціологічний неоінституціоналізм підкреслює ефективність нерациональних елементів, які не рефлексуються в повсякденному організаційному житті, але формують потужні норми та рутини, що надають членам організації когнітивні та інтерпретативні сценарії для їхніх установок (переконань) та поведінки (Powell & DiMaggio, 1991).

У контексті мережевого суспільства інституціональне середовище організацій радикально трансформується. Якщо в індустріальну епоху інституціональне середовище формувалося

переважно вертикальними зв'язками та формальними ієрархіями, то в мережевому суспільстві воно характеризується горизонтальними мережевими структурами, де влада інформаційних потоків переважає над потоками влади (Castells, 2000). Така трансформація інституціонального середовища спричиняє фундаментальні зміни в організаційній культурі через механізми інституціонального ізоморфізму.

Механізми інституціонального ізоморфізму в цифрову епоху. Згідно з класичною типологією ДіМаджіо та Пауелла (DiMaggio & Powell, 1983), організації зазнають трьох типів інституціонального ізоморфізму: примусового, міметичного та нормативного. У контексті мережевого суспільства ці механізми набувають специфічних форм.

Примусовий ізоморфізм у цифрову епоху проявляється через тиск зовнішніх стейкхолдерів на організації, щодо впровадження цифрових технологій та формування відповідної організаційної культури. Мартінес-Пелаес та співавтори (Martínez-Peláez et al., 2023) підкреслюють, що стейкхолдери відіграють провідну роль в інноваційному процесі, що дозволяє бізнесу бути більш конкурентоспроможним локально та глобально. Цей тиск примушує організації адаптувати свою культуру до вимог цифрової трансформації, навіть якщо це суперечить усталеним організаційним практикам.

Міметичний ізоморфізм посилюється в умовах невизначеності, пов'язаної з швидкими технологічними змінами. Організації копіюють практики лідерів галузі в сфері цифрової трансформації та організаційної культури, намагаючись досягти зменшення ризиків та підвищити легітимність. Ціхош та колеги (Cichosz et al., 2020) виявили, що логістичні компанії активно копіюють практики цифрової трансформації інноваційних компаній, незважаючи на те, що традиційно не розглядаються як інноваційні організації.

Нормативний ізоморфізм виникає внаслідок професіоналізації та діяльності професійних спільнот. У цифрову епоху формуються нові професійні стандарти, пов'язані з цифровою грамотністю, управлінням знаннями та інноваційною діяльністю. Мукхуті та співавтори (Mukhuty et al., 2022) підкреслюють роль освіти та професійної підготовки у формуванні організаційної культури, орієнтованої на Індустрію 4.0, включаючи підтримку дослідницької роботи та спільне проектування навчальних програм.

Когнітивна адаптація до цифрових технологій. Неоінституціональний підхід надає особливого значення когнітивним процесам в організаціях. Згідно з Цукер (Zucker, 1977), когніція є процесом, через який індивіди та групи надають значення своїм сприйняттям та досвіду в соціальному контексті. У контексті мережевого суспільства когнітивна

адаптація до цифрових технологій стає критичним аспектом трансформації організаційної культури.

Фонсека та співавтори (Fonseca et al., 2021) підкреслюють, що ефективне управління знаннями, навичками та можливостями є критичним для успішного впровадження Індустрії 4.0. Це вимагає формування нових когнітивних сценаріїв, що передбачають інтеграцію цифрових технологій в повсякденних організаційних практиках. Організаційна культура, орієнтована на безперервне навчання та відкритість до інновацій, сприяє формуванню таких когнітивних сценаріїв.

Лам та колеги (Lam et al., 2021) виявили, що організаційна культура відкритих інновацій, де взаємна довіра, співпраця та навчання заохочуються підтримуючими та партисипативними лідерами, підвищує ефективність практик управління знаннями та, зрештою, призводить до підвищення інноваційної спроможності фірми. Це демонструє, що когнітивна адаптація не є автоматичним процесом, а вимагає цілеспрямованого формування відповідної організаційної культури.

Роль організаційної культури як медіатора цифрової трансформації. Емпіричні дослідження демонструють, що організаційна культура відіграє медіаторну роль між впровадженням цифрових технологій та організаційною ефективністю. Азім та співавтори (Azeem et al., 2021) виявили, що організаційна культура здійснює позитивний вплив на обмін знаннями та організаційні інновації, які, в свою чергу, мають сприятливий вплив на конкурентну перевагу. Це означає, що організаційна культура не просто адаптується до цифрових технологій, а активно формує траєкторію їх впровадження та використання.

Мартінес-Пелаес та колеги (Martínez-Peláez et al., 2023) підкреслюють, що для успішної цифрової трансформації власники або вищі менеджери повинні змінити організаційну культуру для підтримки рішень та стратегій, орієнтованих на сталість. Це вимагає формування культури, яка цінує інновації, відкритість та колаборацію.

Ціхош та співавтори (Cichosz et al., 2020) виявили, що головним чинником успіху цифрової трансформації є лідер, який має та реалізує бачення цифрової трансформації та створює підтримуючу організаційну культуру. Це підкреслює критичну роль організаційної культури як медіатора між лідерським баченням та реальною трансформацією організаційних практик.

Формування нових практик обміну знаннями. У мережевому суспільстві обмін знаннями стає критичним елементом організаційної культури. Як зазначають Азім та співавтори (Azeem et al., 2021), організаційна культура сприяє діяльності з обміну знаннями серед робочої сили (персоналу) і пов'язує їх з бізнес-процесами високого рівня, що може сприяти набуттю передових виробничих можливостей.

Лам та колеги (Lam et al., 2021) підкреслюють, що управління знаннями сильно корелює з інноваційною спроможністю організації. У контексті мережевого суспільства управління знаннями набуває нових форм, тісно пов'язаних з використанням цифрових платформ, соціальних мереж та інструментів колаборації. Організаційна культура, яка заохочує відкритий обмін знаннями та колаборацію, створює сприятливе середовище та перспективи для формування таких практик.

Мукхуті та співавтори (Mukhuty et al., 2022) ідентифікують інклюзивний обмін знаннями як одну з соціально відповідальних практик управління людськими ресурсами, що сприяє сталому розвитку Індустрії 4.0. Це демонструє, що обмін знаннями в мережевому суспільстві не обмежується внутрішньоорганізаційними межами, а включає взаємодію з зовнішніми стейкхолдерами, включаючи освітні заклади, дослідницькі інституції та партнерів по ланцюгу створення вартості.

Виклики та бар'єри трансформації організаційної культури. Незважаючи на очевидні переваги адаптації організаційної культури до вимог мережевого суспільства, емпіричні дослідження виявляють значні бар'єри цієї трансформації. Мукхуті та співавтори (Mukhuty et al., 2022) ідентифікували численні бар'єри, пов'язані з людьми, включаючи опір змінам, розрив цифрових навичок, загрози зайнятості, що розширюють соціально-економічну нерівність, брак галузевої співпраці, виклики лідерства та організаційної культури.

Ціхош та колеги (Cichosz et al., 2020) виявили, що головними перешкодами для цифрової трансформації є складність мережі та брак ресурсів. У контексті організаційної культури це означає, що згадана трансформація вимагає не лише зміни установок та цінностей, а й інвестицій в розвиток цифрових компетенцій, інфраструктури та підтримуючих систем.

Фонсека та співавтори (Fonseca et al., 2021) зазначають, що зв'язки між напрямком та організаційною культурою і критеріями лідерства та стимулювання продуктивності та трансформації не є очевидними, що може бути проблемою для бізнесових та технологічних трансформаційних стратегій. Це підкреслює необхідність системного підходу до трансформації організаційної культури, який враховує взаємозв'язки між різними елементами організаційної системи.

Організаційна культура як джерело конкурентної переваги. У мережевому суспільстві організаційна культура стає критичним джерелом конкурентної переваги. Азім та співавтори (Azeem et al., 2021) емпірично підтвердили, що організаційна культура, обмін знаннями та організаційні інновації позитивно впливають на конкурентну перевагу. Дослідження підкреслює, що організаційна культура

є незамінною для операційного успіху бізнесу, а обмін знаннями та організаційні інновації виступають ключовими драйверами отримання конкурентної переваги.

Мартінес-Пелаес та колеги (Martínez-Peláez et al., 2023) аргументують, що впровадження практик сталого розвитку дозволяє організаціям отримати конкурентну перевагу, привертаючи клієнтів та інвесторів, які поділяють ці цінності. Крім того, включення практик сталого розвитку дозволяє організаціям стимулювати інновації, зменшувати витрати та підвищувати репутацію.

Лам та співавтори (Lam et al., 2021) демонструють, що організаційна культура відкритих інновацій підвищує інноваційну спроможність фірми, що є критичним для виживання та сталого зростання в інформаційно-технологічному секторі. Це підтверджує, що в умовах швидких технологічних змін організаційна культура, орієнтована на відкритість, колаборацію та безперервне навчання, стає стратегічним активом організації.

Висновки.

Неоінституціональний аналіз організаційної культури в добу мережевого суспільства виявляє фундаментальні трансформації в способах організації соціальних відносин, формування смислів та конструювання організаційної ідентичності. Дослідження демонструє, що організаційна культура еволюціонує від вертикальних ієрархічних структур до горизонтальних мережових форм взаємодії, від закритих систем знань до відкритих інноваційних екосистем, від формального контролю до когнітивної адаптації та самоорганізації.

Ключовими механізмами трансформації організаційної культури в мережевому суспільстві виступають: 1) інституціональний ізоморфізм, що проявляється через примусовий, міметичний та нормативний тиск на організації щодо адаптації до цифрових технологій; 2) когнітивна адаптація, що передбачає формування нових інтерпретативних сценаріїв та рутин, пов'язаних з використанням цифрових технологій; 3) трансформація практик обміну знаннями через впровадження мережових платформ та інструментів колаборації.

Емпіричні дослідження підтверджують, що організаційна культура відіграє медіаторну роль між впровадженням цифрових технологій та організаційною ефективністю. Успішні організації

розвивають підтримуючу культуру, яка заохочує інновації, обмін знаннями та адаптацію до цифрових трансформацій. Організаційна культура, орієнтована на відкритість, колаборацію та безперервне навчання, стає критичним джерелом конкурентної переваги в умовах швидких технологічних змін та глобальної конкуренції.

Водночас трансформація організаційної культури стикається зі значними бар'єрами, включаючи опір змінам, розрив цифрових навичок, складність мережових структур та брак ресурсів. Подолання цих бар'єрів вимагає системного підходу, що включає не лише зміну установок та цінностей, а й інвестиції в розвиток цифрових компетенцій, інфраструктури та підтримуючих систем.

Теоретична новизна дослідження полягає у застосуванні неоінституціонального підходу до аналізу трансформації організаційної культури в контексті мережевого суспільства. Це дозволило концептуалізувати організаційну культуру не як статичну властивість організації, а як динамічний інститут, що формується під впливом інституціонального середовища та зазнає процесів ізоморфізму, когнітивної адаптації та інституціональних змін.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні ключових факторів успіху цифрової трансформації організацій, зокрема критичної ролі організаційної культури як медіатора між технологічними змінами та організаційною ефективністю. Результати дослідження можуть бути використані менеджерами для розробки стратегій трансформації організаційної культури, що враховують специфіку мережевого суспільства та виклики цифрової епохи.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням механізмів інституціональної адаптації організаційної культури в різних секторах економіки України. Особливий інтерес представляє порівняльний аналіз траєкторій трансформації організаційної культури в організаціях різного розміру, форми власності та рівня технологічної зрілості. Окремим напрямком є дослідження ролі інституціональних підприємців у трансформації організаційної культури та формуванні нових інституціональних логік в умовах цифровізації українського суспільства.

REFERENCES

- Azeem, M., Ahmed, M., Haider, S., & Sajjad, M. (2021). Expanding competitive advantage through organizational culture, knowledge sharing and organizational innovation. *Technology in Society*, 66, 101635. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101635>
- Blumer, H. (1986). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. University of California Press.
- Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Blackwell Publishers.
- Cichosz, M., Wallenburg, C. M., & Knemeyer, A. M. (2020). Digital transformation at logistics service providers: Barriers, success factors and leading practices. *The International Journal of Logistics Management*, 31(2), 209-238. <https://doi.org/10.1108/IJLM-08-2019-0229>
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160. <https://doi.org/10.2307/2095101>
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (Eds.). (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press.
- Fonseca, L. M., Amaral, A., & Oliveira, J. (2021). Quality 4.0: The EFQM 2020 model and Industry 4.0 relationships and implications. *Sustainability*, 13(6), 3107. <https://doi.org/10.3390/su13063107>
- Friedland, R., & Alford, R. R. (1991). Bringing society back in: Symbols, practices, and institutional contradictions. In W. W. Powell & P. J. DiMaggio (Eds.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (pp. 232-263). University of Chicago Press.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Anchor Books.
- Kondra, A. Z., & Hinings, C. R. (2009). Institutional processes of organizational culture. *Culture and Organization*, 15(1), 39-58. <https://doi.org/10.1080/14759550802709541>
- Lam, L., Nguyen, P., Le, N., & Tran, K. (2021). The relation among organizational culture, knowledge management, and innovation capability: Its implication for open innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(1), 66. <https://doi.org/10.3390/joitmc7010066>
- Lawrence, T. B., Suddaby, R., & Leca, B. (2009). *Institutional Work: Actors and Agency in Institutional Studies of Organizations*. Cambridge University Press.
- Martínez-Peláez, R., Ochoa-Brust, A., Rivera, S., Félix, V. G., Ostos, R., Brito, H., Félix, R. A., & Mena-Camaré, L. J. (2023). Role of digital transformation for achieving sustainability: Mediated role of stakeholders, key capabilities, and technology. *Sustainability*, 15(14), 11221. <https://doi.org/10.3390/su151411221>
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. University of Chicago Press.
- Mukhty, S., Upadhyay, A., & Rothwell, H. (2022). Strategic sustainable development of Industry 4.0 through the lens of social responsibility: The role of human resource practices. *Business Strategy and the Environment*, 31(5), 2068-2081. <https://doi.org/10.1002/bse.3008>
- Oliver, C. (1991). Strategic responses to institutional processes. *Academy of Management Review*, 16(1), 145-179. <https://doi.org/10.5465/amr.1991.4279002>
- Pedchenko, M. (2024). Study of the axiological basis of the network society in the context of postmodern transformation processes. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 15(1), 103-114. <https://doi.org/10.31648/pw.9656>
- Powell, W. W., & DiMaggio, P. J. (Eds.). (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and Organizations*. Sage Publications.
- Scott, W. R. (2014). *Institutions and organization. Ideas, interests, and identities*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC: Sage Publications
- Silverman, D. (1971). *The theory of organisations: A sociological framework*. New York: Basic Books.
- Thornton, P. H., Ocasio, W., & Lounsbury, M. (2012). *The Institutional Logics Perspective: A New Approach to Culture, Structure, and Process*. Oxford University Press.
- Zucker, L. G. (1977). The role of institutionalization in cultural persistence. *American Sociological Review*, 42(5), 726-743. <https://doi.org/10.2307/2094862>

Everyday Practices of the Ukrainian Population under Conditions of War: Structural Changes and Adaptation Strategies

UDC 316.42:316.4.063.3:355.01(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726108>**Horbov Vladyslav**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4142-1146>, horbov.vladyslav@kneu.edu.ua**Chaika Viktor**Assistant Lecturer, <https://orcid.org/0009-0006-2343-3660>, chaika.viktor@kneu.edu.ua*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

In the context of the full-scale war, Ukrainian society is undergoing profound transformations affecting not only institutional structures but also everyday life. The destruction of infrastructure, forced mobility, economic instability, and the digitalization of social practices shape a new configuration of daily life, combining strategies of survival, adaptation, and partial restoration of social routines.

Purpose. To conduct a sociological analysis of transformations in the everyday life of the Ukrainian population under martial law through changes in household practices, labour, and education.

Methods. The study employs desk research based on secondary sociological and analytical data (KSE Institute, IOM, UNDP, Gradus Research, National Bank of Ukraine), as well as comparative and structural analysis of key domains of everyday life.

Results. A transformation of everyday life is identified as a shift from a stable to a crisis-adaptive model. Changes include the transformation of housing functions (from a stable resource to a temporary one), rationalization of consumption practices, emergence of hybrid mobility models, and structural shifts in labour and education. These processes are accompanied by increasing social inequality, regional differentiation, and psycho-emotional strain.

Conclusions. Everyday life in wartime functions as a key space of social adaptation, where basic practices are reorganized and social order is reproduced. These transformations are long-term and shape a new social normality characterized by instability, flexibility, and institutional uncertainty, highlighting the need for comprehensive sociological analysis of everyday life as an indicator of societal conditions under prolonged crisis.

Keywords: everyday life, social practices, desk research, adaptation, mobility, social structure

Повсякденні практики населення України в умовах війни: структурні зміни та адаптаційні стратегії

Горбов Владислав, Чайка Віктор*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)*

Анотація.

В умовах повномасштабної війни українське суспільство зазнає глибоких трансформацій, що охоплюють не лише інституційні структури, а й базовий рівень соціального життя - повсякденність. Руїнування інфраструктури, вимушена мобільність населення, економічна нестабільність та цифровізація соціальних практик формують нову конфігурацію щоденного життя, у якій поєднуються стратегії виживання, адаптації та часткового відновлення соціальних рутин.

Мета. Здійснити соціологічний аналіз трансформацій повсякденного життя населення України в умовах воєнного стану крізь призму змін побутових практик, сфери праці та освіти.

Методи. Використано кабінетний аналіз вторинних соціологічних і аналітичних даних (KSE Institute, IOM, UNDP, Gradus Research, НБУ), а також порівняльний і структурний аналіз змін у ключових сферах повсякденності.

Результати. Виявлено системну трансформацію повсякденності як переходу від стабільної до кризово-адаптивної моделі соціального життя. Зафіксовано зміну функцій житла (від стабільного ресурсу до тимчасового), раціоналізацію споживчих практик, формування гібридних моделей мобільності, а також структурні зміни у сфері праці та освіти. Встановлено, що ці процеси супроводжуються зростанням соціальної нерівності, регіональної диференціації та психоемоційного навантаження.

Висновки. Повсякденність у воєнних умовах виступає ключовим простором соціальної адаптації, у якому відбувається переорганізація базових життєвих практик і відтворення соціального порядку. Виявлені трансформації мають довготривалий характер і формують нову соціальну нормальність, що поєднує нестабільність, гнучкість та інституційну невизначеність. Це актуалізує потребу у комплексному соціологічному аналізі повсякденності як інтегрального показника стану суспільства в умовах тривалої кризи.

Ключові слова: повсякденність, соціальні практики, кабінетне дослідження, адаптація, мобільність, соціальна структура

Стаття надійшла / Article arrived: 09.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 27.04.2026

Вступ.

Повномасштабна війна Російської Федерації проти України спричинила не лише масштабні руйнування інфраструктури, демографічні втрати та економічні деформації, а й глибоку трансформацію повсякденного життя населення. Війна вийшла далеко за межі військово-політичного виміру, ставши чинником радикальної перебудови базових життєвих практик, пов'язаних із житлом, харчуванням, пересуванням, працею, освітою, комунікацією та відтворенням соціальних зв'язків. У цих умовах повсякденність перестає бути сферою рутинного відтворення соціального порядку й натомість перетворюється на простір постійної адаптації, ризику, ситуативного вибору та пошуку нових моделей життєзабезпечення.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що трансформації повсякденних практик населення є одним із найчутливіших індикаторів глибини суспільних змін, спричинених війною. Саме на рівні повсякденності найвиразніше проявляються наслідки руйнування житлового середовища, вимушеної мобільності, інфляційного тиску, втрати роботи, освітніх розривів, цифровізації комунікації та виснаження адаптивних ресурсів домогосподарств. Соціологічний аналіз цих процесів дозволяє виявити не лише окремі зміни в поведінці населення, а й ширші механізми пристосування суспільства до тривалої воєнної нестабільності, формування нових моделей стійкості та накопичення соціальних ризиків, що матимуть значення і в повоєнний період.

Особливу значущість такому аналізу надає те, що війна в Україні сформувала специфічний тип повсякденності, у межах якої поєднуються архаїчні практики виживання з високотехнологічними цифровими інструментами, а інституційні обмеження частково компенсуються горизонтальними зв'язками, волонтерством і локальною самоорганізацією. Унаслідок цього виникає нова конфігурація соціального життя, що потребує окремого наукового осмислення не лише як сукупність кризових явищ, а як особливий соціальний стан, у якому змінюються структура потреб, способи адаптації, трудові стратегії, освітні траєкторії та уявлення про безпеку, стабільність і майбутнє.

Метою статті є соціологічний аналіз трансформації повсякденного життя населення України в умовах воєнного стану крізь призму змін побутових практик, сфери праці та освіти.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика повсякденності посідає важливе місце в соціологічному аналізі, оскільки саме на рівні щоденних практик найповніше проявляються глибинні структурні зміни суспільства. У класичній і сучасній соціологічній традиції повсякденне життя розглядається не як другорядна або суто приватна сфера, а як простір відтворення соціального

порядку, норм, звичок, ідентичностей та механізмів адаптації. В умовах кризи, війни чи соціальних катастроф повсякденність втрачає риси стабільності та передбачуваності, натомість перетворюється на динамічне середовище виживання, у якому змінюються базові життєві сценарії, способи організації побуту, праці, мобільності та комунікації.

Важливе значення для осмислення воєнної повсякденності мають дослідження, присвячені кризовим трансформаціям життєвого світу людини (KSE Institute, 2025). Окремий пласт сучасних досліджень стосується впливу війни на житлові умови, вимушену мобільність населення та трансформацію побутових практик. У вітчизняних і міжнародних аналітичних матеріалах наголошується на масштабах руйнування житлової інфраструктури, поширенні тимчасових форм проживання, зростанні внутрішнього переміщення та повернення населення в небезпечні або частково зруйновані території (IOM, 2025). У цих дослідженнях акцент зроблено переважно на інфраструктурному й гуманітарному вимірі проблеми, тоді як соціологічне осмислення змін житлових практик як частини ширшої трансформації повсякденності ще потребує подальшого узагальнення.

Помітне місце в сучасному науковому та аналітичному дискурсі займають також дослідження економічної адаптації населення в умовах війни. Аналітичні звіти фіксують зростання інфляційного тиску, зміну споживчих стратегій домогосподарств, перехід до ощадливого споживання, відмову від звичних моделей вибору товарів і послуг та зростання значення практик ресурсного самозабезпечення (Gradus Research, 2024). Окремий напрям досліджень пов'язаний із трансформацією мобільності та комунікації в умовах воєнного стану. У сучасних аналітичних джерелах висвітлюються зміни транспортних маршрутів, нова роль залізничного транспорту в евакуаційних процесах, обмеження міської мобільності через безпекові чинники, а також зростання значення цифрових платформ і месенджерів у забезпеченні доступу до новин, координації дій та взаємодії з державними сервісами (Опора, 2025; European Commission, 2025). Водночас більшість таких досліджень зосереджена на описі окремих функціональних змін, тоді як соціологічний інтерес вимагає ширшого бачення цих процесів як складових нової структури повсякденного життя.

Значний масив публікацій присвячено трансформації ринку праці в умовах війни. Дослідники й аналітичні центри звертають увагу на структурне безробіття, кадровий дефіцит, релокацію бізнесу, фемінізацію окремих професій, поширення дистанційних і гібридних форматів зайнятості, а також на посилення нерівностей серед внутрішньо переміщених осіб (Polishchuk, Horbov, 2024). У цих працях ринок праці розглядається передусім через

економічну й інституційну оптику, проте не менш важливим є аналіз того, як зміни у сфері праці впливають на структуру щоденного життя, родинні ролі, планування майбутнього та відчуття соціальної стабільності. Не менш інтенсивно досліджується й освітня сфера, яка в умовах війни зазнала одночасно інфраструктурних, організаційних та змістовних втрат. У сучасних дослідженнях і звітах акцентується увага на регіональній диференціації форматів навчання, освітніх втратах школярів, падінні якості знань, посиленні нерівності доступу до освіти, кризі вищої школи та відтоку студентської молоді за кордон. Отже, аналіз наявних досліджень засвідчує, що в українському та міжнародному науково-аналітичному просторі вже накопичено значний емпіричний матеріал щодо окремих наслідків війни для побуту, праці, мобільності, комунікації та освіти. Водночас бракує комплексного соціологічного узагальнення, яке дозволило б розглядати ці зміни не як сукупність ізольованих кризових явищ, а як взаємопов'язані компоненти трансформації повсякденного життя населення. Саме на заповнення цієї аналітичної ніші й спрямована дана стаття.

Методологія дослідження. Дослідження ґрунтується на кабінетному дослідженні вторинних соціологічних і аналітичних даних, що відображають трансформації повсякденного життя населення України в умовах воєнного стану. Емпіричну базу становлять результати національних та міжнародних досліджень. Методологічною основою роботи є поєднання загальнонаукових і соціологічних методів, зокрема аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння та інтерпретації емпіричних даних. Застосовано підхід вторинного аналізу, що дозволяє інтегрувати різноманітні статистичні, соціологічні та аналітичні джерела в єдину дослідницьку рамку. Особлива увага приділяється інтерпретації змін через призму соціології повсякденності, що дає змогу розглядати трансформації у сферах побуту, праці та освіти як взаємопов'язані елементи єдиного процесу адаптації суспільства до умов тривалої воєнної нестабільності.

Виклад основного матеріалу.

В умовах затяжної війни трансформація повсякденних практик населення України набуває системного характеру, охоплюючи базові сфери життєзабезпечення - житло, харчування, мобільність та комунікацію. Ці зміни відображають не лише адаптаційні стратегії індивідів, але й глибші структурні зрушення у соціальній організації повсякденності.

Житлова сфера зазнала одних із найбільш відчутних трансформацій. Масштабні руйнування інфраструктури, що за оцінками сягають понад 170 млрд доларів (KSE Institute, 2025), а також значні обсяги внутрішнього переміщення населення (UNHCR, 2025) спричинили зміну уявлень про стабільність житла як соціальної норми. Тимчасові

форми проживання, включно з модульними містечками, часто супроводжуються зниженням якості життя та соціального комфорту. У цьому контексті житло перестає виконувати функцію довготривалого ресурсу безпеки, трансформуючись у тимчасовий адаптаційний інструмент.

Зміни у харчових практиках також відображають економічну та психологічну адаптацію населення. Дослідження фіксують як зростання орієнтації на базові продукти та економію, так і перегляд споживчих стратегій у бік раціоналізації витрат (Gradus Research, 2024). Ці процеси відбуваються на тлі інфляційного тиску та загальної економічної нестабільності (Національний банк України, 2025), що посилює нерівність доступу до ресурсів і формує нові моделі споживання.

При цьому, мобільність населення зазнала подвійної трансформації: з одного боку, відбулося різке зростання вимушених переміщень, з іншого - поступова адаптація транспортної системи до умов війни. Відновлення пасажирських перевезень до довоєнного рівня (Міністерство розвитку громад та територій України, 2024) поєднується з новими практиками використання транспорту в умовах безпекових обмежень, зокрема функціонуванням метрополітену як укриття під час повітряних тривог (Visit Ukraine, 2025). У ширшому контексті це свідчить про формування гібридних моделей мобільності, де поєднуються логіка виживання та відновлення повсякденності.

Окремого значення набуває трансформація комунікаційних практик. Високий рівень цифровізації, зокрема поширення державних сервісів через застосунок «Дія» (Міністерство цифрової трансформації України, 2024), сприяє переходу до цифрових форматів взаємодії. Одночасно зростає роль соціальних мереж і месенджерів як основних каналів отримання інформації, де Telegram зберігає домінуючі позиції. Загалом, понад 80% населення користується інтернетом щоденно (UNDP Ukraine, 2024), що вказує на закріплення цифрової комунікації як базової соціальної практики.

У ширшій перспективі зазначені трансформації можна інтерпретувати як прояв переходу від стабільної до кризово-адаптивної моделі повсякденності, в якій ключовими характеристиками стають гнучкість, тимчасовість та підвищена роль неформальних практик. Дослідження самоорганізованих спільнот також підтверджують зростання горизонтальних форм взаємодії та взаємодопомоги як відповіді на інституційні обмеження воєнного часу.

В цьому контексті, зауважимо що війна в Україні радикально змінила не лише безпекове середовище, а й базові механізми відтворення людського капіталу - працю та освіту. Якщо на початковому етапі повномасштабного вторгнення ці сфери функціонували в режимі шокової адаптації,

то упродовж 2024–2025 років дедалі виразніше проявляється інша тенденція: тимчасові антикризові рішення поступово інституціоналізуються і формують нову соціально-економічну нормальність. У цьому сенсі ринок праці та освітня система перестають бути лише секторами, що реагують на війну, і стають просторами, у яких закріплюються нові моделі нерівності, мобільності, професійної адаптації та соціального відтворення.

Стан ринку праці в Україні визначається поєднанням двох, на перший погляд, суперечливих тенденцій - збереженням відносно високого рівня безробіття та одночасним гострим дефіцитом кадрів у низці галузей. За оцінками, у 2025–2027 роках безробіття залишатиметься на рівні 10–11 %, що свідчить про збереження структурної нестабільності ринку праці. Водночас роботодавці дедалі частіше фіксують нестачу працівників у сферах, критично важливих для життєзабезпечення та відновлення країни - будівництві, логістиці, енергетиці, медицині, технічних і робітничих професіях (ІОМ, 2025). Це означає, що проблема полягає не стільки у відсутності робочої сили як такої, скільки у невідповідності між наявними трудовими ресурсами, їхньою кваліфікацією, місцем проживання та актуальними потребами економіки.

Одним із ключових чинників такого дисбалансу стала війна як фактор демографічного та просторового перерозподілу робочої сили. Мобілізація, зовнішня міграція, внутрішнє переміщення, руйнування підприємств і зміна економічної географії країни призвели до того, що ринок праці дедалі більше функціонує в логіці фрагментації та нерівномірності. Попри певне зростання реальних заробітних плат, які наприкінці 2024 року в окремих секторах уже перевищували довоєнний рівень (Interfax-Ukraine, 2024), загальний добробут домогосподарств залишається вразливим. Особливо це стосується внутрішньо переміщених осіб, серед яких значна частка домогосподарств живе на рівні або нижче прожиткового мінімуму, а більшість змушена витратити заощадження для покриття базових потреб. Таким чином, навіть наявність роботи в багатьох випадках не гарантує стабільності, а натомість лише відтерміновує соціальне виснаження.

Окремим виявом воєнної трансформації ринку праці стала його гендерна перебудова. Масова мобілізація чоловіків до Сил оборони України загострила дефіцит кадрів у тих професійних сегментах, де традиційно домінувала чоловіча зайнятість. У відповідь держава і бізнес активізували програми перекваліфікації, що дали можливість значній кількості громадян, передусім жінок, опановувати нові спеціальності, раніше менш відкриті для них (Міністерство розвитку громад та територій України, 2024). Водночас ця тенденція не означає автоматичного зменшення гендерної нерівності. При

цьому, рівень зайнятості жінок, особливо серед ВПО, залишається суттєво нижчим, ніж у чоловіків, що пов'язано з непропорційно високим навантаженням у сфері догляду, виховання дітей та підтримання побуту в умовах руйнування або нестачі соціальної інфраструктури (ІОМ, 2025). Унаслідок цього воєнна економіка одночасно відкриває нові можливості для жіночої зайнятості й поглиблює нерівномірний розподіл соціального навантаження.

Показовою є й ситуація з працевлаштуванням внутрішньо переміщених осіб. Попри високий трудовий потенціал цієї групи, її інтеграція у місцеві ринки праці залишається неповною. Основні перепони пов'язані з територіальною невідповідністю між місцем проживання та доступністю вакансій, низьким рівнем оплати праці та психологічною невизначеністю, за якої нове місце проживання сприймається як тимчасове. Це означає, що праця для багатьох ВПО не стала механізмом повної інтеграції, а залишається ситуативною стратегією виживання в умовах нестабільності.

Важливим елементом нової трудової реальності стала зміна форматів зайнятості. Якщо в глобальному контексті після пандемії спостерігається поступове повернення до офісної роботи, то в Україні безпековий фактор підтримує стійкий попит на гібридні та дистанційні моделі. Саме гібридний формат сьогодні став домінантним серед компаній, оскільки дозволяє поєднати потребу в командній взаємодії з вимогами безпеки та гнучкості (American Chamber of Commerce in Ukraine, 2025). Проте поширення дистанційної роботи є нерівномірним: для одних секторів вона стала повноцінною формою організації праці, тоді як для інших залишається лише частковою або неможливою опцією. Найбільш виразно переваги віддаленого формату проявилися в ІТ-секторі, який зберігає високий рівень стійкості та вагоме значення для української економіки (CodeUA, 2024). Разом із тим навіть у цій галузі накопичуються нові проблеми, зокрема зменшення частки новачків і ускладнення входу в професію (Neseniuk, 2024). Для інших галузей дистанційна зайнятість стала не стільки інструментом модернізації, скільки механізмом адаптації до тривоги, блекаутів і порушеного ритму повсякденного життя. Не випадково саме вакансії з можливістю віддаленої роботи викликають особливо високу конкуренцію.

Ще одним системним наслідком війни стала релокація бізнесу, яка змінила регіональну структуру економічної активності. Переміщення підприємств у безпечніші регіони або ближче до нових логістичних і виробничих центрів стало однією з ключових адаптивних стратегій українського бізнесу. При цьому релокація не є хаотичною: вона демонструє чітку галузеву й територіальну закономірність. Найбільшу мобільність виявляють сектори, менш прив'язані до складної матеріально-технічної бази, тоді як виробничі та інфраструктурно залежні галузі

мають значно менше можливостей для переміщення (Поліщук, Горбов, Лавренюк, 2025). У результаті відбувається не лише зміна юридичних адрес підприємств, а й глибше перекроювання економічного простору країни: одні регіони посилюють роль тилових економічних хабів, інші - втрачають податкову базу, робочі місця та інвестиційну спроможність. Це закладає підґрунтя для нової регіональної нерівності, яка матиме довготривалі наслідки й після завершення війни.

Не менш масштабних змін зазнала і сфера освіти. Війна докорінно змінила самі умови доступу до навчання, перетворивши освітній процес на безперервний пошук балансу між безпекою, якістю та організаційною спроможністю. Упродовж 2024/2025 навчального року система середньої освіти поступово розширює частку офлайн-навчання, однак формат освітнього процесу залишається жорстко залежним від безпекової ситуації в конкретному регіоні. Унаслідок цього освітній простір України стає дедалі більш сегментованим: у відносно безпечних регіонах зберігається переважно очний режим, тоді як у прифронтових і прикордонних областях дистанційне навчання часто залишається єдиною можливою формою. Така регіональна диференціація створює нерівні стартові умови для учнів і посилює територіальний вимір освітньої нерівності.

Однак головний виклик полягає не лише у форматі навчання, а у втраті його якості. Дані міжнародного дослідження PISA-2022 свідчать, що українські школярі демонструють суттєве відставання за ключовими освітніми компетентностями, а частка учнів, які не досягають базового рівня, залишається критично високою (Служба освітнього омбудсмена України, 2023). Особливо тривожним є те, що освітні втрати розподіляються нерівномірно: діти з сільської місцевості, прифронтових територій, малозабезпечених або переміщених сімей опиняються у значно гіршій ситуації, ніж їхні ровесники у великих містах і відносно стабільних регіонах. Отже, війна не лише знижує середній рівень освітніх результатів, а й посилює соціальну селективність освітньої системи.

Трансформації вищої освіти також мають виразний соціологічний вимір. Одним із нових феноменів стало зростання кількості старших за віком студентів-чоловіків, які вступають на контрактну форму навчання або до аспірантури, використовуючи освітню систему як спосіб отримання відстрочки від мобілізації. Це свідчить про зміну функціонального навантаження вищої освіти: поряд із традиційними освітніми та професійними завданнями вона починає виконувати й захисно-стратегічну роль у біографічних траєкторіях окремих груп. Паралельно українські університети зазнають серйозних втрат через скорочення кількості іноземних студентів (ЕАІЕ, 2024), а також через стрімке зростання зовнішньої академічної мобільності української молоді. Ризик

неповернення значної частини студентства створює стратегічну загрозу для майбутнього відновлення країни, оскільки йдеться не лише про тимчасову освітню міграцію, а про потенційний довготривалий відтік людського капіталу.

Суттєвим, хоча й часто недооціненим, чинником трансформації праці та освіти є психологічне виснаження. Постійне перебування в умовах тривоги, невизначеності, порушених соціальних зв'язків і звичного ритму життя негативно впливає як на мотивацію до навчання, так і на продуктивність праці. Дослідження фіксують високий рівень тривожності серед підлітків, а також ознаки емоційного виснаження в учасників освітнього процесу. Це означає, що криза праці та освіти має не лише інституційний чи економічний, а й глибокий психосоціальний вимір.

Отже, трансформації праці та освіти в Україні в умовах війни слід розглядати не як сукупність окремих кризових явищ, а як елементи нового режиму соціального відтворення. Праця дедалі більше підпорядковується логіці мобільності, гнучкості й виживання, тоді як освіта - логіці безпеки, нерівного доступу та втрати якості. У довгостроковій перспективі саме ці зміни можуть стати одним із головних чинників формування нової соціальної структури українського суспільства, визначаючи розподіл можливостей, ресурсів і життєвих шансів у повоєнний період.

Висновки.

Отримані результати аналізу трансформацій побутових практик, а також змін у сферах праці та освіти свідчать про те, що повсякденність українського суспільства в умовах війни зазнає не фрагментарних, а системних змін. Відбувається не лише адаптація окремих сфер життєдіяльності, а формування нової моделі соціального функціонування, у якій базові елементи повсякденності - житло, споживання, мобільність, праця та освіта - тісно переплітаються та взаємно впливають один на одного. Економічна нестабільність визначає структуру споживання й доступ до освіти, безпекові ризики формують мобільність і формати зайнятості, а цифровізація інтегрує ці процеси в єдине комунікаційне середовище. У такому контексті повсякденність постає як цілісна адаптивна система, що функціонує в умовах постійної невизначеності та потребує узагальненого соціологічного осмислення її наслідків і перспектив розвитку.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що повсякденне життя населення України в умовах воєнного стану зазнало глибокої трансформації, яка охоплює всі ключові сфери життєдіяльності та має системний характер. Війна виступає не лише як зовнішній дестабілізуючий чинник, а як фактор, що перебудовує саму логіку соціального функціонування, формуючи нові моделі адаптації, взаємодії та відтворення соціальних практик.

З'ясовано, що у сфері побуту відбувається перехід від стабільної до адаптивної повсякденності, для якої характерні тимчасовість житлових рішень, раціоналізація споживання, зміна харчових стратегій та трансформація мобільності під впливом безпекових обмежень. Особливого значення набуває цифровізація повсякденних практик, яка забезпечує доступ до інформації, державних сервісів і соціальної взаємодії, формуючи новий тип «цифрового громадянства». Водночас поряд із технологічними інноваціями відбувається повернення до базових, частково архаїчних стратегій виживання, що свідчить про гібридний характер сучасної повсякденності.

Доведено, що у сфері праці формуються нові структурні дисбаланси, зумовлені мобілізацією, міграційними процесами та зміною економічної географії країни. Поєднання кадрового дефіциту з відносно високим рівнем безробіття свідчить про переважно структурний характер проблем ринку праці. Поширення гібридних і дистанційних форматів зайнятості, а також гендерна трансформація окремих професій виступають ключовими адаптивними механізмами, проте не усувають соціальних нерівностей, а в окремих випадках їх поглиблюють. Особливо вразливою групою залишаються внутрішньо переміщені особи, чия інтеграція у ринок праці залишається неповною.

Встановлено, що освітня система функціонує в умовах глибокої сегментації та нерівності доступу, зумовленої безпековими чинниками та регіональними

відмінностями. Попри поступове відновлення очного навчання, якість освіти демонструє суттєве зниження, що підтверджується результатами міжнародних досліджень. Освітні втрати, посилені цифровими та соціальними розривами, формують довгострокові ризики для відтворення людського капіталу. Додатковими викликами виступають відтік молоді за кордон та трансформація функцій вищої освіти в умовах воєнної мобілізації.

Узагальнення отриманих результатів дозволяє зробити висновок про формування гібридної моделі повсякденності, що поєднує елементи адаптивності, цифровізації та соціальної самоорганізації. Високий рівень горизонтальної взаємодії, волонтерства та громадської активності виступає важливим ресурсом стійкості суспільства, компенсуючи обмеженість інституційних можливостей у кризових умовах. Водночас цей ресурс не є невичерпним, а тривале перебування в умовах війни призводить до поступового виснаження матеріальних і психологічних можливостей населення.

Таким чином, трансформація повсякденності в умовах війни є складним і багатовимірним процесом, який водночас забезпечує адаптацію суспільства до кризових умов і формує нові соціальні ризики. Подальші дослідження мають бути спрямовані на аналіз довгострокових наслідків цих змін, зокрема у контексті повоєнного відновлення, відтворення людського капіталу та забезпечення соціальної стійкості українського суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Міністерство розвитку громад та територій України. (2024). *Транспорт та поштовий зв'язок у 2024 році: основні досягнення та плани*. <https://mindev.gov.ua/news/36233-transport-ta-postovii-zv'язok-u-2024-roci-osnovni-dosiagnennia-ta-plani>
- Міністерство цифрової трансформації України. (2024). *Кількість користувачів Дії перевищила 21 мільйон*. <https://minfin.com.ua/ua/2024/10/30/138899305/>
- Національний банк України. (2025). *Коментар НБУ щодо рівня інфляції*. <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-u-2025-rotsi>
- Несенюк, А. (2024). *Робота в IT для новачків: у 2024-му кількість джунів рекордно зменшилася*. *Forbes Ukraine*. <https://forbes.ua/news/naynizhchiiy-pokaznik-za-ostanne-desyatirichchya-u-2024-mu-chastka-novachkiv-v-it-opustilasya-do-24-dou-09092024-23495>
- Опора. (2024). *Споживання медіа українцями: третій рік повномасштабної війни*. <https://opora.ua.org/en/viyna/media-consumption-of-ukrainians-the-third-year-of-a-full-scale-war-25292>
- Поліщук, Є., Горбов, В., Лавренюк, В., Гернего, Ю., & Алексін, Г. (2025). Релокація українського бізнесу в умовах російсько-української війни: чи буде нова хвиля? *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 28(2), 175–184. <https://doi.org/10.15421/172556>
- Служба освітнього омбудсмена України. (2023). *Освітні втрати учнів в Україні та світі зросли: результати міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022*. <https://eo.gov.ua/osvitni-vtraty-uchniv-v-ukraini-ta-sviti-zrosly-rezultaty-mizhnarodnoho-doslidzhennia-iakosti-osvity-pisa-2022/2023/12/05/>
- American Chamber of Commerce in Ukraine. (2025). *Latest survey shows 84% of companies expect growth or stable revenues by the end of 2025 despite asset losses*. <https://chamber.ua/news/latest-survey-shows-84-of-companies-expect-growth-or-stable-revenues-by-the-end-of-2025-despite-asset-losses/>
- CodeUA. (2024). *Динаміка IT-індустрії в Україні: ключові результати дослідження IT Research Ukraine 2024. Стійкість як нова реальність*. <https://codeua.com/dynamika-it-industriyi-v-ukrayini-klyuchovi-rezultaty-doslidzhennya-it-research-ukraine-2024-stijkist-yak-nova-realnist/>
- European Association for International Education. (2024). *International education in Ukraine: Continuing in the face of adversity*. <https://www.eaie.org/resource/international-education-ukraine.html>
- European Commission. (2025). *Ukraine in motion: Inclusive paths ahead*. Transport & Mobility. https://transport.ec.europa.eu/news-events/news/ukraine-motion-inclusive-paths-ahead-2025-09-12_en
- Gradus Research. (2024). *Consumer trends of Ukrainians in the third year of the great war*. <https://gradus.app/en/open-reports/consumer-trends-ukrainians-third-year-great-war-saving-money-becoming-more-picky-about-brands/>

- Interfax-Ukraine. (2024). *Real wages in Ukraine to exceed pre-crisis level by end of 2024 – NBU*. <https://interfax.com/newsroom/top-stories/107609/>
- International Organization for Migration. (2024). *Економічна стійкість під час війни: доходи, зайнятість та соціальна допомога в Україні*. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/2025-01/economic-resilience-in-wartime_ukr-1.pdf
- International Organization for Migration. (2025). *Ukraine Internal Displacement Report - General Population Survey Round 20*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-20-april-2025>
- KSE Institute. (2024). *Damages to Ukraine's infrastructure due to the war have risen to \$170 billion*. Kyiv School of Economics. <https://kse.ua/about-the-school/news/damages-to-ukraine-s-infrastructure-due-to-the-war-have-risen-to-170-billion-kse-institute-estimate-as-of-november-2024/>
- Polishchuk, Y., Kornyluk, A., Lavreniuk, V., Horbov, V., Ivashchenko, A., & Tepluk, M. (2024). Running a business during wartime: Voice of Ukrainian displaced business. *Problems and Perspectives in Management*, 22(3), 287–302. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.23](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.23)
- UNDP Ukraine. (2024). *Ukrainians begin using Internet more: 80% online every day. Social survey findings*. <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/ukrainians-begin-using-internet-more-80-online-every-day-social-survey-finds>
- UNHCR. (2025). *Operational data portal: Ukraine refugee situation*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Visit Ukraine. (2025). *Як працює громадський транспорт в Україні під час авіанальотів?* <https://visitukraine.today/blog/5552/how-does-public-transport-in-ukraine-operate-during-air-raids>

REFERENCES

- American Chamber of Commerce in Ukraine. (2025). Latest survey shows 84% of companies expect growth or stable revenues by the end of 2025 despite asset losses. <https://chamber.ua/news/latest-survey-shows-84-of-companies-expect-growth-or-stable-revenues-by-the-end-of-2025-despite-asset-losses/>
- CodeUA. (2024). *Dynamics of the IT industry in Ukraine: Key results of IT Research Ukraine 2024. Resilience as a new reality*. <https://codeua.com/dynamika-it-industriyi-v-ukrayini-klyuchovi-rezultaty-doslidzhennya-it-research-ukraine-2024-stijkist-yak-nova-realnist/>
- Education Ombudsman Service of Ukraine. (2023). *Educational losses of students in Ukraine and the world have increased: Results of the PISA-2022 international study*. <https://eo.gov.ua/osvitni-vtraty-uchniv-v-ukraini-ta-sviti-zrosly-rezultaty-mizhnarodnoho-doslidzhennia-iakosti-osvity-pisa-2022/2023/12/05/>
- European Association for International Education. (2024). *International education in Ukraine: Continuing in the face of adversity*. <https://www.eaie.org/resource/international-education-ukraine.html>
- European Commission. (2025). Ukraine in motion: Inclusive paths ahead. *Transport & Mobility*. https://transport.ec.europa.eu/news-events/news/ukraine-motion-inclusive-paths-ahead-2025-09-12_en
- Gradus Research. (2024). *Consumer trends of Ukrainians in the third year of the great war*. <https://gradus.app/en/open-reports/consumer-trends-ukrainians-third-year-great-war-saving-money-becoming-more-picky-about-brands/>
- Interfax-Ukraine. (2024). *Real wages in Ukraine to exceed pre-crisis level by end of 2024 – NBU*. <https://interfax.com/newsroom/top-stories/107609/>
- International Organization for Migration. (2024). *Economic resilience during wartime: Income, employment and social assistance in Ukraine*. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/2025-01/economic-resilience-in-wartime_ukr-1.pdf
- International Organization for Migration. (2025). *Ukraine internal displacement report - General population survey round 20*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-20-april-2025>
- KSE Institute. (2024). *Damages to Ukraine's infrastructure due to the war have risen to \$170 billion*. Kyiv School of Economics. <https://kse.ua/about-the-school/news/damages-to-ukraine-s-infrastructure-due-to-the-war-have-risen-to-170-billion-kse-institute-estimate-as-of-november-2024/>
- Ministry of Communities and Territories Development of Ukraine. (2024). *Transport and postal communication in 2024: Key achievements and plans*. <https://mindev.gov.ua/news/36233-transport-ta-postovii-vziazok-u-2024-roci-osnovni-dosiagnennia-ta-plani>
- Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2024). *The number of Diia users exceeded 21 million*. <https://minfin.com.ua/ua/2024/10/30/138899305/>
- National Bank of Ukraine. (2025). *Commentary on the inflation rate*. <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-u-2025-rotsi>
- Neseniuk, A. (2024). Work in IT for beginners: The number of juniors dropped to a record low in 2024. *Forbes Ukraine*. <https://forbes.ua/news/naynizhchiiy-pokaznik-za-ostanne-desyatirichchya-u-2024-mu-chastka-novachkiv-v-it-opustilasya-do-24-dou-09092024-23495>
- OPORA. (2024). *Media consumption of Ukrainians: The third year of the full-scale war*. <https://oporaua.org/en/viyina/media-consumption-of-ukrainians-the-third-year-of-a-full-scale-war-25292>
- Polishchuk, Y., Kornyluk, A., Lavreniuk, V., Horbov, V., Ivashchenko, A., & Tepluk, M. (2024). Running a business during wartime: Voice of Ukrainian displaced business. *Problems and Perspectives in Management*, 22(3), 287–302. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.23](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.23)
- Polishchuk, Ye., Horbov, V., Lavreniuk, V., Herneho, Yu., & Aleksin, H. (2025). Relocation of Ukrainian business under the conditions of the Russian-Ukrainian war: Will there be a new wave? *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 28(2), 175–184. <https://doi.org/10.15421/172556>
- UNDP Ukraine. (2024). *Ukrainians begin using internet more: 80% online every day. Social survey findings*. <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/ukrainians-begin-using-internet-more-80-online-every-day-social-survey-finds>
- UNHCR. (2025). *Operational data portal: Ukraine refugee situation*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Visit Ukraine. (2025). *How does public transport in Ukraine operate during air raids?* <https://visitukraine.today/blog/5552/how-does-public-transport-in-ukraine-operate-during-air-raids>

Theoretical Models of the Spatial Localization of Crime: Ecological School and Gis Analytics

UDC 316.334.56:343.9

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726109>**Mazuryk Oleg**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4531-7023>, oleg.mazuryk61@gmail.com**Leshchenko Pavlo**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-3853-4778>, Vizanjack@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The spatial dimension of crime is gaining increasing importance in contemporary criminological research, as it enables offenses to be examined not only as socially conditioned phenomena but also as processes closely linked to the organization of urban space. The development of spatial criminology is accompanied by a shift in research focus from macro-level explanations to the analysis of micro-level crime concentration and local environmental characteristics.

Purpose. To provide a theoretical examination of models of spatial localization of crime through a comparison of ecological school approaches and modern GIS-based analytical methods, as well as to identify the possibilities for their conceptual and methodological integration.

Results. The study demonstrates that classical ecological approaches explain the spatial distribution of crime through the social characteristics of urban environments, whereas GIS-based methods make it possible to identify the concentration of offenses at the level of specific locations. The analysis indicates a tendency toward the concentration of crime in a limited number of places, characterized by relative temporal stability. An exploratory spatial analysis of a dataset of 445 administrative and criminal offenses in the city of Irpin (Ukraine) reveals the uneven distribution of crime and highlights the importance of the micro-spatial approach.

Conclusions. The findings suggest that the integration of ecological criminology and GIS-based methods provides a more comprehensive understanding of spatial crime patterns. The combination of theoretical models with modern analytical tools makes it possible not only to describe the distribution of offenses but also to identify the underlying mechanisms of their formation and to develop more effective prevention strategies in urban environments.

Keywords: spatial criminology, deviant behavior, delinquency, urban sociology, GIS-based analysis, ecological school, micro-spatial analysis

Теоретичні моделі просторової локалізації злочинності: екологічна школа та GIS-аналітика

Мазурик Олег, Лещенко Павло

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність. Просторовий вимір злочинності набуває дедалі більшого значення у сучасних кримінологічних дослідженнях, оскільки дозволяє розглядати правопорушення не лише як соціально зумовлені явища, але й як процеси, тісно пов'язані з організацією міського простору. Розвиток просторової кримінології супроводжується зміщенням дослідницького фокусу від макрорівневих пояснень до аналізу мікрорівневої концентрації правопорушень та локальних особливостей середовища.

Мета. Теоретично дослідити моделі просторової локалізації злочинності шляхом зіставлення підходів екологічної школи та сучасних GIS-орієнтованих аналітичних методів, а також визначити можливості їх концептуальної та методологічної інтеграції.

Результати. Показано, що класичні екологічні підходи пояснюють просторовий розподіл злочинності через соціальні характеристики міського середовища, тоді як GIS-орієнтовані методи дозволяють виявляти концентрацію правопорушень на рівні окремих локацій. Аналіз свідчить про наявність тенденції до концентрації злочинності в обмеженій кількості місць і характеризується відносною стабільністю у часі. Експлоративний просторовий аналіз вибірки з 445 адміністративних і кримінальних правопорушень у місті Ірпін (Україна) демонструє нерівномірність їх розподілу та підкреслює значення мікропросторового підходу.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що інтеграція положень екологічної кримінології та GIS-орієнтованих методів забезпечує більш комплексне розуміння просторових закономірностей злочинності. Поєднання теоретичних моделей із сучасними аналітичними інструментами дозволяє не лише описувати розподіл правопорушень, але й виявляти механізми їх формування та розробляти більш ефективні превентивні стратегії у міському середовищі.

Ключові слова: просторова кримінологія, девіантна поведінка, делінквентність, соціологія міста, GIS-аналіз, екологічна школа, мікропросторовий аналіз

Стаття надійшла / Article arrived: 09.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 27.04.2026

Вступ.

Просторовий вимір злочинності посідає дедалі важливіше місце на перетині сучасної кримінології та соціології міста, оскільки дозволяє розглядати правопорушення не лише як наслідок індивідуальних характеристик чи загальних соціальних процесів, а і як явище, нерозривно пов'язане з конкретною організацією міського середовища. Інтерес до просторової локалізації злочинності має тривалу наукову традицію, що бере початок у дослідженнях Чиказької школи, передусім у працях Шоу та Маккея, які показали, що делінквентність, як форма девіантної поведінки, розподіляється в місті нерівномірно та концентрується в окремих районах незалежно від етнічного складу їх населення (Shaw & McKay, 1942). У цьому сенсі простір постає не фоном, а соціально структурованим середовищем, у межах якого формуються специфічні можливості, ризики та обмеження для делінквентної поведінки.

Класична екологічна традиція розглядала злочинність через призму соціальної дезорганізації, пов'язуючи високі рівні правопорушень із житловою мобільністю, економічною депривацією, нестабільністю локальних спільнот та ослабленням неформального соціального контролю. Таке розуміння мало вирішальне значення для становлення просторової кримінології, оскільки вперше системно поставило питання про залежність злочинності від характеристик району, а не тільки від властивостей окремого правопорушника (Shaw & McKay, 1942; Burgess, 1925). Однак подальший розвиток кримінологічної думки показав, що аналіз на рівні великих територіальних одиниць не завжди дозволяє побачити реальну мікрогеографію злочинності, яка може бути значно складнішою та неодноріднішою.

Сучасний етап розвитку просторових досліджень злочинності пов'язаний із переходом від макрорівневих пояснень до аналізу конкретних місць, у яких відбуваються правопорушення. У межах екологічної кримінології увага зміщується з постаті злочинця на злочинну подію, її просторовий контекст і характеристики місця, де перетинаються потенційний правопорушник, об'єкт посягання (жертва або матеріальний об'єкт) та просторове середовище (Brantingham & Brantingham, 1975, 1981). Саме цей поворот відкрив можливість досліджувати злочинність як просторово організований процес, у якому значення мають не лише соціальні умови району, а й конфігурація вулиць, типи землекористування, прикордонні зони, транзитні потоки й інші локальні характеристики середовища (Herbert & Hyde, 1985).

Особливого значення цей зсув набув із розвитком геоінформаційних систем, які дозволили досліджувати злочинність на значно дрібніших просторових масштабах. Якщо класичні дослідження були прив'язані до районів або інших адміністративних одиниць, то GIS-підходи відкрили можливість

аналізу на рівні кварталів, ділянок вулиць та інших дрібних просторових одиниць. У результаті було переконливо показано, що правопорушення мають виражену тенденцію до концентрації в обмеженій кількості мікролокацій, а сама ця концентрація часто виявляється стійкою в часі (Sherman, Gartin, & Buerger, 1989; Weisburd et al., 2004; Andresen & Malleon, 2011). Отже, сучасна просторова кримінологія дедалі більше орієнтується не лише на пояснення того, чому злочинність вища в одних районах, ніж в інших, а й на виявлення тих локальних просторових механізмів, що зумовлюють її мікрорівневу концентрацію.

У практичному вимірі це має безпосереднє значення для аналізу міського середовища, планування превентивних стратегій та розробки прикладних моделей управління безпекою. Традиційне картографування злочинності дозволяє ретроспективно виявляти "гарячі точки", однак значною мірою спирається на припущення, що майбутні події відбуватимуться там само, де вони вже були зафіксовані. Натомість нові підходи, зокрема моделювання ризикованих територій, орієнтовані не лише на опис просторових патернів, а й на прогнозування ризикових зон через аналіз просторових факторів, які створюють умови для правопорушень. Саме тому теоретичне зіставлення екологічної школи та сучасної GIS-аналітики є важливим не лише для історії кримінологічної думки, а й для формування більш цілісної моделі просторового аналізу злочинності.

Метою статті є теоретичне осмислення моделей просторової локалізації злочинності через зіставлення положень екологічної школи в кримінології з сучасними GIS-аналітичними підходами, а також визначення можливостей їх концептуальної та методологічної інтеграції.

Аналіз попередніх публікацій. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження формують кілька взаємопов'язаних напрямів розвитку кримінологічної думки, що відображають еволюцію уявлень про просторову природу злочинності. У ширшому контексті ці підходи інтегруються в межах соціології міста, яка поєднує аналіз соціальної структури та просторової організації урбаністичних процесів. Перший із них представлений класичними працями Чиказької школи, зокрема дослідженнями Шоу та Маккея, а також моделлю концентричних зон Е. Берджесса, у межах яких було сформовано уявлення про територіальну зумовленість злочинності та соціальну дезорганізацію як ключовий механізм її просторового розподілу (Shaw & McKay, 1942; Burgess, 1925). У цих роботах було закладено фундаментальну ідею про те, що злочинність не є випадковим явищем, а має стійку просторову структуру, пов'язану з соціальними характеристиками міського середовища.

Подальший розвиток просторової кримінології пов'язаний із формуванням екологічної кримінології,

у межах якої відбувається зміщення аналітичного фокусу з постаті правопорушника на злочинну подію та її просторовий контекст. Вагомий внесок у розвиток цього підходу зробили роботи Брантінгемів, які розглядають злочин як результат взаємодії потенційного правопорушника, цілі та середовища, а також дослідження, що акцентують увагу на значенні локальних характеристик місця, таких як функціональне зонування, прикордонні території та рівень соціального контролю (Brantingham & Brantingham, 1975, 1981; Herbert & Hyde, 1985).

Окремий напрям сучасних досліджень становить так звана кримінологія місця, яка фокусується на аналізі мікрогеографічних одиниць – адрес, окремих об'єктів або ділянок вуличної мережі. Як показують емпіричні дослідження, саме цей рівень аналізу дозволяє виявити закономірності, які залишаються практично непомітними при використанні агрегованих територіальних показників. У цьому контексті особливого значення набули дослідження «гарячих точок» злочинності, які продемонстрували, що значна частка правопорушень концентрується в обмеженій кількості локацій, що свідчить про різко нерівномірний характер їх просторового розподілу (Sherman, Gartin, & Buerger, 1989). Разом із тим подальші дослідження не лише підтвердили цю закономірність, але й показали, що така концентрація має відносно стабільний характер у часі: аналіз динаміки правопорушень на рівні вуличних сегментів засвідчив, що значна частка злочинів протягом тривалих періодів відбувається в межах дуже обмеженої кількості місць (Weisburd et al., 2004). Узагальнення цих результатів привело до формулювання так званого закону концентрації злочинності, відповідно до якого для різних міських контекстів характерним є подібний розподіл правопорушень у межах мікролокацій (Weisburd, 2015).

Водночас важливим напрямом сучасних досліджень є аналіз просторово-часових характеристик злочинності, який дозволяє враховувати не лише її локалізацію, але й динаміку змін у часі. Дослідження показують, що концентрація правопорушень зберігається на різних часових масштабах – від короткострокових коливань до більш тривалих періодів, – що свідчить про наявність стійких просторово-часових патернів делінквентної активності (Haberma et al., 2016). У цьому ж контексті слід відзначити і розвиток прикладних підходів до просторового аналізу злочинності: зокрема, концепція поліцейського реагування, орієнтованого на «гарячі точки», демонструє високу ефективність у зниженні рівня правопорушень і тим самим підтверджує практичну значущість мікропросторового підходу (Weisburd & Telep, 2014).

Таким чином, сучасна наукова література свідчить про поступовий перехід від макрорівневих

пояснювальних моделей до більш деталізованого аналізу просторових механізмів злочинності. Водночас, попри значну кількість емпіричних досліджень, залишається недостатньо розробленим питання інтеграції класичних екологічних підходів із сучасними GIS-аналітичними інструментами, що і визначає напрям подальшого дослідження.

Екологічна школа та її обмеження. Формування просторового підходу до аналізу злочинності безпосередньо пов'язане з розвитком екологічної школи в кримінології, зокрема з працями Чиказької школи, які заклали основи дослідження територіальної диференціації правопорушень. У класичних роботах Шоу та Маккея злочинність розглядається як соціально зумовлене явище, що має стійку просторову локалізацію та відтворюється в межах певних міських зон незалежно від етнічного складу їх населення (Shaw & McKay, 1942). Такий підхід дозволив уперше системно показати, що територіальні характеристики міського середовища відіграють ключову роль у формуванні девіантної поведінки. У межах цієї теоретичної традиції міський простір розглядається як структурована система, що узгоджується з підходами соціології міста, де різні зони відрізняються за рівнем соціальної організації та інтенсивністю соціального контролю, а отже – і за рівнем правопорушень. Відповідно до моделі концентричних зон, запропонованої Е. Берджессом, особливе значення має так звана «зона переходу», що характеризується високою соціальною мобільністю, економічною нестабільністю та слабкістю локальних соціальних зв'язків (Burgess, 1925), і саме в таких умовах, за логікою екологічної школи, формуються передумови для зростання делінквентності.

Подальший розвиток цих ідей привів до формування концепції соціальної дезорганізації, яка розглядає злочинність як наслідок порушення механізмів неформального соціального контролю в локальних спільнотах. Високий рівень міграції населення, економічна депривація, етнічна гетерогенність та інші фактори послаблюють здатність спільнот до саморегуляції, що, у свою чергу, сприяє зростанню делінквентності. Таким чином, у межах екологічної школи було сформовано фундаментальне уявлення про взаємозв'язок між соціальною структурою міського середовища та просторовим розподілом злочинності. Водночас подальші дослідження засвідчили, що класичні екологічні моделі мають низку суттєвих обмежень, які стають особливо помітними в контексті сучасних міських трансформацій.

Передусім ці підходи ґрунтуються на аналізі агрегованих територіальних одиниць, таких як райони або адміністративні зони, що не дозволяє врахувати внутрішню неоднорідність міського простору. Як показують сучасні дослідження, навіть у межах відносно однорідних районів можуть

існувати значні відмінності у рівнях злочинності на рівні окремих вулиць або ділянок (Weisburd, 2015). Крім того, орієнтація на макрорівневі соціальні характеристики створює ризик так званої екологічної помилки, коли властивості території автоматично переносяться на поведінку окремих індивідів, що обмежує пояснювальний потенціал таких моделей і ускладнює їх використання для аналізу конкретних механізмів формування злочинності.

Ще одним важливим обмеженням є відносна статичність класичних підходів. Екологічна школа переважно фіксує сталі просторові закономірності, проте недостатньо враховує динамічні зміни міського середовища, мобільність населення та трансформацію функціонального використання територій. Натомість сучасні дослідження показують, що просторові патерни злочинності мають як стабільні, так і динамічні компоненти, що проявляються у часових коливаннях та зміні інтенсивності правопорушень у межах окремих локацій (Weisburd et al., 2004; Haberman et al., 2016). У цьому контексті особливого значення набуває розвиток екологічної кримінології, яка пропонує зміщення аналітичного фокусу з територіальних характеристик у широкому сенсі на конкретні місця вчинення правопорушень.

У межах цього підходу злочин розглядається як результат взаємодії потенційного правопорушника, жертви та просторового середовища, що формує умови для його здійснення (Brantingham & Brantingham, 1975, 1981). Така перспектива дозволяє перейти від загальних соціологічних пояснень до аналізу конкретних просторових механізмів формування злочинності, поєднуючи теоретичні уявлення з можливостями емпіричного дослідження. Таким чином, екологічна школа відіграла ключову роль у становленні просторового підходу до аналізу злочинності, однак її пояснювальні можливості виявляються обмеженими в умовах сучасного міського середовища, що, у свою чергу, зумовлює необхідність використання більш детальних аналітичних інструментів, здатних враховувати мікропросторову неоднорідність та динамічний характер злочинності. Зсув від аналізу соціальних характеристик територій до дослідження конкретних місць вчинення правопорушень створює методологічні передумови для використання геоінформаційних систем як інструменту емпіричного аналізу просторових закономірностей злочинності.

Сучасні GIS-орієнтовані підходи до аналізу злочинності. Подальший розвиток просторової кримінології безпосередньо пов'язаний із впровадженням геоінформаційних систем, які суттєво розширили можливості аналізу злочинності в міському середовищі. На відміну від класичних екологічних підходів, що спираються на агреговані територіальні одиниці, GIS-інструменти дозволяють здійснювати аналіз на мікрогеографічному рівні,

враховуючи точну локалізацію правопорушень, що, у свою чергу, відкриває можливість виявлення просторових закономірностей, які залишаються непомітними при використанні традиційних методів дослідження (Weisburd, 2015). У цьому контексті особливого значення набувають дослідження «гарячих точок» злочинності: як показують емпіричні дані, правопорушення мають виражену тенденцію до концентрації в обмеженій кількості місць, що свідчить про їх різко нерівномірний просторовий розподіл (Sherman, Gartin, & Buerger, 1989). Водночас важливо, що ця концентрація не є випадковою або короткочасною – значна частина правопорушень протягом тривалих періодів відбувається в тих самих локаціях, що підтверджує структурований характер цих процесів (Weisburd et al., 2004). Узагальнення результатів численних досліджень дозволило сформулювати положення про закономірність концентрації злочинності, відповідно до якого навіть у великих містах основна частина правопорушень припадає на дуже обмежену кількість мікролокацій, що принципово змінює уявлення про її просторову організацію (Weisburd, 2015).

Увітчизняній науковій традиції просторовий підхід до аналізу злочинності представлений переважно у межах кримінології та суміжних дисциплін. Зокрема, дослідження А. Бабенка присвячені аналізу регіональних особливостей злочинності та територіальної диференціації криміногенних процесів, що дозволяє розглядати просторовий вимір як важливий фактор кримінологічного прогнозування (Бабенко, 2018). У роботах С. Мозоля та Е. Расюка обґрунтовується значення просторового аналізу злочинності як інструменту її запобігання, зокрема через виявлення територіальних закономірностей і концентрації правопорушень (Мозоль & Расюк, 2021). Аналіз злочинності потребує врахування як кількісних, так і якісних показників. Як зазначають Ободов і Беспаль, для отримання об'єктивного уявлення про криміногенну ситуацію недостатньо лише порівняння кількісних показників, оскільки важливого значення набуває врахування структури, характеру та географії злочинності (Ободов & Беспаль, 2023).

Водночас українські дослідження переважно зосереджені на макрорівневому або регіональному аналізі, тоді як мікропросторовий рівень, характерний для сучасної кримінології місця, залишається недостатньо розробленим. Це зумовлює необхідність подальшої інтеграції міжнародних GIS-орієнтованих підходів із вітчизняними кримінологічними та соціологічними дослідженнями.

З позицій соціології простору це відкриває можливості для аналізу злочинності як результату взаємодії соціальної структури та просторової організації повсякденності.

Результати дослідження.

Для ілюстрації зазначених положень було здійснено експлоративний просторовий аналіз, спрямований на виявлення первинних закономірностей розподілу правопорушень та ідентифікацію зон їх концентрації на прикладі міста Ірпінь. Емпіричну основу дослідження становила вибірка з 445 зафіксованих випадків адміністративних і кримінальних правопорушень за період від початку повномасштабного вторгнення до вересня 2025 року. До вибірки були включені лише ті випадки, для яких була доступна інформація про точну адресу вчинення правопорушення, що забезпечило можливість їх коректної геопросторової прив'язки та подальшого аналізу.

Аналіз здійснювався із використанням методу ядерної оцінки щільності (kernel density estimation), який дозволяє узагальнити просторовий розподіл подій та виявити зони підвищеної концентрації правопорушень у межах міського простору. Такий підхід дає змогу перейти від аналізу окремих подій до узагальненого уявлення про інтенсивність делінквентної активності та її просторову структуру (див. рис. 1).

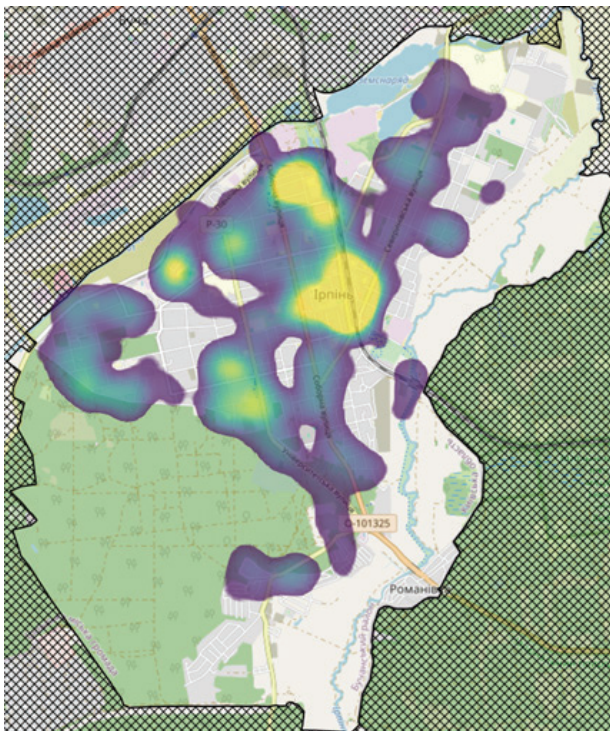

Рис. 1. Просторова концентрація правопорушень (kernel density)

Як видно з представленої візуалізації, розподіл правопорушень є суттєво нерівномірним, із чітко вираженою концентрацією подій у межах окремих мікролокацій. Навіть у межах житлових територій спостерігаються значні відмінності в інтенсивності правопорушень, що ще раз підтверджує обмеженість

аналізу нарівні агрегованих адміністративних одиниць і підкреслює доцільність мікропросторового підходу. Водночас ці результати узгоджуються із загальними положеннями кримінології місця і підтверджують, що локальні характеристики середовища відіграють визначальну роль у формуванні делінквентної активності.

Разом із тим розвиток GIS-орієнтованих підходів не обмежується лише описом просторових патернів. У сучасних дослідженнях дедалі більшого значення набуває моделювання ризикованих територій, зокрема в межах підходу Risk Terrain Modeling, де міський простір розглядається як сукупність факторів, що впливають на ймовірність виникнення правопорушень. На відміну від традиційних методів, що базуються переважно на аналізі вже зафіксованих подій або ретроспективному виявленні «гарячих точок», цей підхід орієнтований на виявлення просторових характеристик середовища, які виступають генераторами або атрactorами злочинності (Caplan & Kennedy, 2016). У цьому контексті особливого значення набуває аналіз взаємодії різних елементів міського середовища – типу забудови, функціонального зонування, транспортної інфраструктури, концентрації комерційних об'єктів, – оскільки саме їх поєднання формує специфічні просторові конфігурації ризику, які не завжди можуть бути виявлені за допомогою простого картографування правопорушень.

Таким чином, сучасні GIS-орієнтовані підходи змінюють саму логіку дослідження злочинності, переводячи її з рівня опису до рівня аналізу просторових механізмів та прогнозування ризиків. У цьому контексті особливої уваги набуває питання їх співвідношення з класичними кримінологічними теоріями. Попри суттєві відмінності між екологічною школою та сучасними аналітичними методами, між ними існує значний потенціал теоретичної та методологічної інтеграції: якщо перша заклала уявлення про просторову зумовленість злочинності (Shaw & McKay, 1942), то друга дозволяє деталізувати ці закономірності на рівні конкретних мікролокацій (Weisburd, 2015). З одного боку, традиційні підходи забезпечують інтерпретацію просторових патернів через соціальні характеристики середовища, з іншого – GIS-інструменти дають змогу емпірично виявляти конкретні місця концентрації правопорушень і аналізувати їх внутрішню структуру (Sherman, Gartin, & Buerger, 1989; Weisburd et al., 2004).

Водночас жоден із цих підходів не є самодостатнім. Орієнтація виключно на макрорівневі соціальні характеристики не дозволяє врахувати мікропросторову неоднорідність міського середовища, тоді як використання GIS-інструментів без належного теоретичного підґрунтя обмежує можливості інтерпретації отриманих результатів. Саме тому інтеграція цих підходів видається найбільш

продуктивним напрямом подальших досліджень. Зокрема, поєднання уявлень про соціальну дезорганізацію з даними мікропросторового аналізу дозволяє більш точно визначати локальні фактори ризику та їх взаємодію в межах конкретних міських територій, відкриваючи перспективи для розвитку більш складних аналітичних моделей і розробки ефективних превентивних стратегій (Weisburd & Telep, 2014). У підсумку це свідчить про поступовий перехід сучасної кримінології від протиставлення різних підходів до їх поєднання, що дозволяє більш адекватно враховувати складність і неоднорідність міського середовища.

Висновки.

Проведений аналіз засвідчив, що просторовий вимір злочинності є одним із ключових напрямів розвитку сучасної кримінології, оскільки дозволяє поєднати соціологічні пояснення делінквентної поведінки з характеристиками міського середовища та конкретних місць її прояву. Класична екологічна школа заклала фундамент розуміння територіальної диференціації злочинності, показавши її залежність від соціальної структури міських районів, рівня соціальної дезорганізації та інтенсивності неформального соціального контролю. Водночас сучасні дослідження кримінології міста суттєво розширили ці підходи, продемонструвавши, що злочинність має виражену тенденцію до концентрації у межах обмеженої кількості мікролокацій (Weisburd, 2015), що принципово змінює уявлення про її просторову організацію.

Застосування GIS-орієнтованих методів, зокрема аналізу щільності правопорушень, дозволяє перейти від агрегованого опису до детального виявлення локальних кластерів делінквентної активності та їх просторової структури. Результати експлоративного аналізу на прикладі міста Ірпінь підтверджують наявність значної нерівномірності розподілу правопорушень навіть у межах відносно однорідних територій, що підкреслює обмеженість макrorівневих моделей і актуалізує значення мікропросторового підходу. Це свідчить про необхідність розгляду злочинності як процесу, що формується у взаємодії соціальних, просторових та ситуативних факторів.

Порівняння класичних і сучасних підходів дозволяє зробити висновок, що їх інтеграція є найбільш перспективним напрямом розвитку просторової кримінології. Поєднання концепції соціальної дезорганізації з інструментами мікропросторового аналізу відкриває можливості для більш точного виявлення локальних факторів ризику та механізмів формування злочинності. У цьому контексті особливого значення набуває використання підходів, орієнтованих на аналіз просторових факторів ризику, зокрема Risk Terrain Modeling, який дозволяє ідентифікувати характеристики середовища, що підвищують імовірність правопорушень, і тим самим переходить від опису до прогнозування злочинності (Caplan & Kennedy, 2016). Це особливо актуально для українського контексту, де просторові патерни злочинності трансформуються під впливом воєнних та соціально-економічних змін.

Таким чином, інтеграція теоретичних положень екологічної кримінології з можливостями GIS-аналітики та сучасних моделей просторового прогнозування створює більш комплексну аналітичну рамку для дослідження злочинності в міському середовищі. Це відкриває перспективи не лише для подальших наукових досліджень, але й для практичного застосування отриманих результатів у сфері управління безпекою, міського планування та розробки превентивних стратегій, орієнтованих на конкретні просторові контексти. Водночас результати дослідження мають певні обмеження, пов'язані з використанням локального масиву даних та обмеженим часовим періодом спостереження, що не дозволяє робити узагальнення для інших міських контекстів без додаткових емпіричних перевірок. У подальших дослідженнях доцільно зосередити увагу на поєднанні соціологічних теорій із просторовим моделюванням, а також на розширенні емпіричної бази за рахунок використання детальних геопросторових даних, що дозволить більш адекватно враховувати складність і динамічний характер міського середовища в умовах сучасних трансформацій, зокрема в контексті воєнних змін соціального простору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бабенко, А. М. (2018). Регіональні особливості злочинності в містах і сільських районах Запорізької, Дніпропетровської та Харківської областей. *Юридичний науковий електронний журнал*, 3, 36–42. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2018-36-2-42>
- Мозоль, С. А., & Расюк, Е. В. (2021). Просторовий аналіз злочинності як основа ефективного запобігання злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 6, 29–33. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.29>
- Ободов, Н. А., & Беспаль, О. Л. (2023). Стан злочинності в Україні у 2020–2022 роках (окремі кількісно-якісні показники). *Київський часопис права*, 4. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.16>
- Andresen, M. A., & Malleon, N. (2011). Testing the stability of crime patterns: Implications for theory and policy. *Journal of Quantitative Criminology*, 27(3), 255–274. <https://doi.org/10.1007/s10940-010-9129-6>
- Brantingham, P. L., & Brantingham, P. J. (1975). Residential burglary and urban form. *Urban Studies*, 12(3), 273–284. <https://doi.org/10.1080/00420987520080431>
- Brantingham, P. L., & Brantingham, P. J. (1981). *Environmental criminology*. Beverly Hills, CA: Sage.

- Burgess, E. W. (1925). The growth of the city: An introduction to a research project. In R. Park, E. Burgess, & R. McKenzie (Eds.), *The city* (pp. 47–62). Chicago: University of Chicago Press.
- Caplan, J. M., & Kennedy, L. W. (2016). *Risk terrain modeling: Crime prediction and risk reduction*. Oakland, CA: University of California Press.
- Haberman, C. P., Sorg, E. T., & Ratcliffe, J. H. (2017 online first 2016). Assessing the validity of the law of crime concentration across different temporal scales. *Journal of Quantitative Criminology*, 33(3), 547–567. <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9327-4>
- Herbert, D. T., & Hyde, S. W. (1985). Environmental criminology: Testing some of its propositions. *Environment and Planning A*, 17(4), 523–536.
- Sherman, L. W., Gartin, P. R., & Buerger, M. E. (1989). Hot spots of predatory crime: Routine activities and the criminology of place. *Criminology*, 27(1), 27–56. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1989.tb00862.x>
- Weisburd, D. (2015). The law of crime concentration and the criminology of place. *Criminology*, 53(2), 133–157. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12070>
- Weisburd, D., Groff, E. R., & Yang, S. M. (2004). The criminology of place: Street segments and crime trajectories. *Criminology*, 42(2), 283–322. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2004.tb00514.x>
- Weisburd, D., & Telep, C. W. (2014). Hot spots policing: What we know and what we need to know. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30(2), 200–220. <https://doi.org/10.1177/1043986214525083>

REFERENCES

- Andresen, M. A., & Malleon, N. (2011). Testing the stability of crime patterns: Implications for theory and policy. *Journal of Quantitative Criminology*, 27(3), 255–274. <https://doi.org/10.1007/s10940-010-9129-6>
- Babenko, A. M. (2018). Regional features of crime in urban and rural areas of Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk, and Kharkiv regions. *Juridical Scientific Electronic Journal*, 3, 36–42. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2018-36-2-42>
- Brantingham, P. L., & Brantingham, P. J. (1975). Residential burglary and urban form. *Urban Studies*, 12(3), 273–284. <https://doi.org/10.1080/00420987520080431>
- Brantingham, P. L., & Brantingham, P. J. (1981). *Environmental criminology*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Burgess, E. W. (1925). The growth of the city: An introduction to a research project. In R. Park, E. Burgess, & R. McKenzie (Eds.), *The city* (pp. 47–62). Chicago: University of Chicago Press.
- Caplan, J. M., & Kennedy, L. W. (2016). *Risk terrain modeling: Crime prediction and risk reduction*. Oakland, CA: University of California Press.
- Haberman, C. P., Sorg, E. T., & Ratcliffe, J. H. (2017). Assessing the validity of the law of crime concentration across different temporal scales. *Journal of Quantitative Criminology*, 33(3), 547–567. <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9327-4>
- Herbert, D. T., & Hyde, S. W. (1985). Environmental criminology: Testing some of its propositions. *Environment and Planning A*, 17(4), 523–536.
- Mozol, S. A., & Rasiuk, E. V. (2021). Spatial analysis of crime as a basis for effective crime prevention in Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 29–33. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.29>
- Obodov, N. A., & Bepal, O. L. (2023). The state of crime in Ukraine in 2020–2022 (selected quantitative and qualitative indicators). *Kyiv Law Journal*, 4. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.16>
- Sherman, L. W., Gartin, P. R., & Buerger, M. E. (1989). Hot spots of predatory crime: Routine activities and the criminology of place. *Criminology*, 27(1), 27–56. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1989.tb00862.x>
- Weisburd, D. (2015). The law of crime concentration and the criminology of place. *Criminology*, 53(2), 133–157. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12070>
- Weisburd, D., Groff, E. R., & Yang, S. M. (2004). The criminology of place: Street segments and crime trajectories. *Criminology*, 42(2), 283–322. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2004.tb00514.x>
- Weisburd, D., & Telep, C. W. (2014). Hot spots policing: What we know and what we need to know. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30(2), 200–220. <https://doi.org/10.1177/1043986214525083>

Humanocentrism in a Turbulent Society: The Case of the University of Pharmacy

UDC 378.015.3:37.013

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726110>**Nazarko Olha****Ph.D., Assoc. Prof.,** <https://orcid.org/0009-0002-5823-3045>, osvita.nazarko@gmail.com*National University of Pharmacy (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

The article examines the significant positions of anthropocentrism in the modern turbulent society, which is characterized as the information society of the 21st century. The presented materials identify the characteristic features of the society of turbulence, focus on the importance of the individual and anthropocentrism in the educational environment of Ukraine and the world.

In addition, considerable attention is paid to the definition and substantive characteristics of the knowledge society as the next stage of development of society. A comparison of the knowledge content of today's education and the requirements for the content of education in society is provided.

The article presents the results of a sociological study on extracurricular work in higher education and analyzes the subject-subject relations of participants in the educational process of the University of Pharmacy - "student-curator" - using the 180° survey method. The survey made it possible to analyze the vision and needs of the participants of the university community, to outline ways to improve development communications and strengthen the human-centric development paradigm, which considers a person as the main value and key resource of society.

It is stated that the combination of the concepts of a turbulent environment and human centrism leads to a new understanding of the development of the global community - a knowledge society, in which human potential, innovation and intellectual capital play a central role.

It was revealed that the National PharmUniversity has created a comfortable motivational environment, conditions and opportunities for self-development and self-improvement of the individual, both student and teacher.

Keywords: humanocentrism, turbulent society, pedagogical process, educational work, extracurricular work, curator-teacher

Людиноцентризм у турбулентному суспільстві: кейс університету фармації

Назарко Ольга*Національний фармацевтичний університет (Харків, Україна)*

Анотація.

У статті розглянуто значущі позиції людиноцентризму у сучасному турбулентному соціумі, яке характеризується як інформаційне суспільство ХХІ століття. У представлених матеріалах визначено характеристичні ознаки суспільства турбулентності, акцентовано увагу на значення особистості та людиноцентризму в освітньому середовищі України та світу.

Крім того значну увагу приділено визначенню та змістовним характеристикам суспільства знань, як наступного етапу розвитку соціуму. Надано порівняння знаннєвого контенту освіти сьогодення та вимоги до змісту освіти у суспільстві.

У статті представлено результати соціологічного дослідження з питань позанавчальної роботи у вищій освіті та проаналізовано суб'єкт-суб'єктні відносини учасників освітнього процесу ФАРМуніверситету – «студент-куратор» – за методикою опитування на 180°. Проведене опитування дало змогу проаналізувати бачення й потреби учасників університетської спільноти намітити шляхи удосконалення комунікацій розвитку і посилення людиноцентристської парадигми розвитку, яка розглядає людину як головну цінність і ключовий ресурс суспільства.

Констатується, що поєднання концепцій турбулентного середовища та людиноцентризму приводить до нового розуміння розвитку світової спільноти – суспільства знань, у якому центральну роль відіграють людський потенціал, інновації та інтелектуальний капітал.

Виявлено, що у Національному ФАРМуніверситеті створено комфортне мотиваційне середовище, умови та можливості для саморозвитку й самовдосконалення особистості і студента і викладача.

Ключові слова: людиноцентризм, турбулентне суспільство, суспільство знань, навчальний процес, виховна робота, позанавчальна робота, куратор-викладач

Вступ.

Суспільство сьогодення за фазою розвитку цивілізації визначається як інформаційне суспільство, а за змістовним навантаженням та ресурсною складовою – як інформаційне суспільство знань і людиноцентризму.

Поряд з тим, за іншими підходами сучасний соціум, на думку науковців, набуває характеристичних ознак турбулентного суспільства. Його характеризують як суспільство з високим рівнем нестійкості, невизначеності, непередбачуваності і динамічних переходів від порядку до безладу, від балансу до дисбалансу.

Детермінантою турбулентності в соціумі об'єктивно вважається глобалізація, інформатизація, пандемії та інші загальноцивілізаційні виклики, а у випадку України – ще й тривала російсько-українська війна. Таке суспільство стикається з низкою соціальних і освітніх проблем.

Сучасне українське суспільство в умовах війни представляє собою конгломерат активних, динамічних процесів, які стають детермінантами інтенсивних змін в соціумі. Завдяки ним, ми можемо спостерігати появу нових соціальних інституцій, трансформацію їх функціональної навантаженості, активізацію кола соціальних акторів та народження нових принципів соціальних відносин між ними.

За таких умов принципово важливим стає погляд на системоутворюючі компоненти соціальної системи, до яких, безумовно, можна віднести інститут вищої освіти, який вважається основоположним фундаментальним компонентом майбутнього кожної нації. Освіта як соціальна інституція є ключовою детермінантою у розвитку світових спільнот, соціальних комунікацій та технологічного прогресу людства. Певний час нативною цінністю освіти був набір знань про світ. За основну мету освіта взагалі, та вища освіта зокрема, ставили мету вивчення великої кількості фактів про світ (правила, теореми, дати, вірші, столиці...).

У закладах вищої освіти взагалі, та у Національному фармацевтичному університеті зокрема, людиноцентризм є світоглядною ідеєю та гуманістичним підходом, що ставить особистість студента та викладача, їхній саморозвиток у центр усіх процесів та напрямів діяльності університету.

Саме студенти і викладачі університету фармації є суб'єктною складовою у формуванні людського капіталу шляхом інвестицій в освіту, науку та подальшого кар'єрного зростання і продуктивного розвитку.

Тож, **об'єктом дослідження** є людиноцентризм в закладі вищої освіти України.

Предметом дослідження є зміст та соціальні механізми забезпечення ефективних комунікацій між суб'єктами інституту кураторства в закладі вищої освіти України.

Метою дослідження є виявлення сутнісних рис комунікацій студентів, викладачів, підвищення якості «суб'єкт-суб'єктних» відносин учасників позанавчальної роботи університету та виявлення соціальних механізмів підвищення ефективності роботи інституту кураторства ФАРМуніверситету.

У відповідності до об'єкта, предмета та мети наше дослідження спрямоване на вирішення наступних завдань:

1. Провести соціологічний аналіз до визначення трактувань «людиноцентризм у закладі вищої освіти» та «суспільство турбулентності».

2. Проаналізувати суб'єкт-суб'єктні відносини студента та викладача в межах роботи інституту кураторства університету фармації.

3. Визначити шляхи подальшого вдосконалення позанавчальної роботи університету.

Поставлені у дослідженні завдання визначають використання наступних методів дослідження:

- загальнонаукові: аналіз, синтез (аналіз та узагальнення літератури з питань людиноцентризму в закладі вищої освіти та підходів до характеристик суспільства XXI століття).
- компаративний аналіз (уявлення різних груп учасників освітнього процесу (студентів, викладачів) з питань позанавчальної роботи).
- соціологічні: анкетування (виявлення позицій суб'єктів інституту кураторства університету фармації (студентів, кураторів, тьюторів, менторів) щодо удосконалення позанавчальної роботи в закладі вищої освіти).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Стан сучасного суспільства, людиноцентризм та роль людського капіталу в ньому, як ключового фактору інноваційного інтелектуального розвитку, є актуальними, на часі активно висвітлюється в науковій літературі та на міжнародних платформах, на кшталт Всесвітнього форуму в Давосі.

Сучасне суспільство характеризується як турбулентне, нестабільне та високодинамічне, що пов'язано з глобалізацією, технологічними змінами, інформаційною революцією та кризовими процесами (Поснова, 2024). Формується новий тип соціальної реальності, який відзначається високим рівнем невизначеності та ризиків (Сіденко, 2025).

У таких умовах соціально-економічний розвиток суспільства все більше залежить від людського капіталу, який розглядається як ключовий ресурс інноваційного розвитку, конкурентоспроможності та адаптації соціальних систем до швидких змін. Людський капітал визначає рівень продуктивності праці, здатність до створення та впровадження інновацій, а також формування нових знань і технологій (Гайдук, 2024; Усенко, 2025).

Сучасні дослідники наголошують, що в умовах

глобальної нестабільності людський капітал стає основним чинником соціально-економічної стійкості, оскільки саме рівень освіти, професійних компетентностей, креативності та цифрових навичок населення визначає здатність суспільства ефективно реагувати на нові виклики (Бондаренко, 2024; Поснова, Белінська & Зятковський, 2024).

Згідно з дослідженнями (Назаренко & Решетняк 2020; Подра, 2020; Кремень, 2023; Крамаренко & Іващенко, 2024), людиноцентрична концепція передбачає, що економічний розвиток повинен бути спрямований на підвищення якості життя, реалізацію потенціалу особистості та розвиток суспільства знань, що формує парадигму людиноцентризму.

Результати дослідження.

На сучасному етапі підходи щодо сукупності фактів просвітта до великого контенту знань поступово втрачають сенс. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, глобалізація інформаційних потоків та доступність знань через цифрові ресурси призвели до зміни ролі освіти у суспільстві. В умовах, коли практично будь-яка інформація є доступною у мережі, ключовим стає не накопичення фактологічних даних, а здатність людини ефективно працювати з інформацією: аналізувати її, критично осмислювати, інтегрувати у власну систему знань та застосовувати для вирішення практичних завдань.

Саме в цьому контексті формується концепція суспільства знань, у якому знання виступають головним ресурсом соціально-економічного розвитку. На відміну від індустріального суспільства, де визначальним фактором розвитку були матеріальні ресурси та виробничі потужності, у суспільстві знань провідну роль відіграють інтелектуальний потенціал людини, інновації та здатність до постійного навчання.

Однією з ключових характеристик суспільства знань є трансформація функцій освіти. Освітні інституції вже не можуть обмежуватися лише передачею готових знань. Їхнім завданням стає формування компетентностей, які дозволяють особистості орієнтуватися у складному інформаційному середовищі, генерувати нові ідеї, брати участь у створенні інновацій та адаптуватися до швидких змін соціально-економічного середовища.

У цьому контексті важливого значення набуває концепція навчання протягом життя (lifelong learning), що передбачає постійне оновлення знань та навичок людини протягом усього її життя. Динаміка розвитку сучасного світу робить неможливим збереження професійної компетентності без систематичного навчання, що, у свою чергу, змінює роль університетів, освітніх платформ та інших інституцій знань.

Суспільство знань також характеризується посиленням ролі комунікацій та міждисциплінарності. Нові знання виникають на перетині різних галузей науки, технологій і соціальних практик. Це потребує

розвитку нових освітніх моделей, що поєднують фундаментальну підготовку з практичною орієнтацією, розвитком критичного мислення, креативності та навичок співпраці.

Важливим аспектом функціонування суспільства знань є також демократизація доступу до освіти та інформації. Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для отримання знань незалежно від географічного розташування, соціального статусу чи віку людини. Онлайн-освіта, відкриті освітні ресурси та міжнародні освітні платформи сприяють формуванню глобального освітнього простору.

Отже, суспільство знань формує нову парадигму розвитку сучасного соціуму, у якій знання, інтелектуальний потенціал і здатність до інновацій стають ключовими чинниками прогресу. У цих умовах освіта виступає не лише механізмом передачі знань, а й важливим інструментом формування активної, творчої та відповідальної особистості, здатної ефективно діяти у складному та динамічному світі.

Характеристичні ознаки, що зазначене вище ознаки притаманні турбулентному інформаційному суспільству України: швидке оновлення інформації, наявність змінної інформації в усіх можливих гаджетах, розгалуженість і можливості соціальних мереж тощо.

Швидкоплинність світових і соціальних трансформацій сьогодення, виклики стану війни вимагають оновлення освітнього контенту української освіти та інноваційних підходів до процесу навчання.

Яким є сучасний український освітній простір? Все частіше науковці визначають майбутнє, як 'суспільство знань де змінюється парадигма від набору знань про світ, до розуміння, як влаштований світ. Пріоритет суспільства знань покладається на науковий метод.

У сьогоденні, при переході до суспільства знань, у світовій і українській освіті потрібне щось стійкіше, ніж потік фактів, що трансформуються, змінюються і узагальнюються. У сучасній науці, і педагогічній також, відповідь на ці виклики можемо знайти – науковий метод як систематизований шлях, спосіб, сукупність кроків, прийомів та процедур для досягнення мети.

Вищезазначене наводить на думку, що основною цінністю суспільства знань стає навчання у всіх його проявах – формальне, неформальне, інформальне.

Зрозуміло, що в такому суспільстві доступ до освіти має бути вільним, відкритим і протягом життя. Як аргументацією до цього може слугувати зростання кількості науковців у світі за даними UNESCO:

- у 1950-х роках – кілька сотень тис.;
- у 2018 році – 9,3 млн. (ними написано 2,52 млрд. статей);
- у 2025 році – більше 10 млн.

Як бачимо, тенденція демонструє стрімкий процес

збільшення числа науковців у світі і, сподіваємось, на кореляційну відповідність такого ж прогресу у соціально-економічному розвитку світу.

Зазначимо, що у відкритому доступі UNESCO є дані про залежність рівня розвитку країни від інвестицій у наукові дослідження (від рівня ВВП країни), на кшталт:

- 0,4-0,5% ВВП в науку – наука виконує лише культурну і соціальну функції;
- 0,5-1% ВВП в науку – підтримка науки певного рівня розвитку країни;
- більше 1% ВВП в науку – наука забезпечує економічний розвиток країни.

Нажаль, фінансування науки в Україні складає 0,5%.

Отже, освіта в суспільстві знань стає ключовим фактором забезпечення стійкості країни, гарантує розвиток людського капіталу та формує загальнокультурні і наукові компетентності особистості.

У Національному фармацевтичному університеті (НФаУ) людиноцентризм, людський капітал є стратегічними аспектами діяльності, їхнє формування, розвиток та удосконалення – пріоритетними напрямками.

Робота ФАРМУніверситету побудована за процесною моделлю, яка включає управлінські, основні та забезпечувальні процеси. Слід зазначити, що процесна модель і робота університету сертифікована за міжнародними стандартами ISO:

- системи управління якістю (ISO 9001);
- екологічний менеджмент (ISO 14001);
- енергетичний менеджмент (ISO 50001).

Ключовою ланкою в системі менеджменту та забезпечення якості будь яких процесів університету є особистість:

- здобувача вищої освіти (студента) та
- наставника (викладача, науковця).

Для забезпечення якості освіти, посилення комунікацій «студент-викладач», розвитку «суб'єкт-суб'єктних» відносин учасників освітнього процесу та з метою забезпечення ефективної виховної та позанавчальної роботи у ФАРМУніверситеті створено інститут кураторства, як соціальну структуру. Крім кураторів до позанавчальної роботи університету долучені: ментори та тьютори. Наразі Центр позанавчальної роботи НФаУ має такий профіль:

- куратори – викладачі (науково-педагогічні працівники) академічних груп 2,3,4 курсів;
- ментори – старшокурсники – студентські лідери/наставники академічних груп 1 курсу;
- тьютори – науковці – координатори академічних груп PhD (аспірантів) та магістрів другої вищої освіти.

З метою реалізації візії, місії ФАРМУніверситету щодо людиноцентризму, людського капіталу та розвитку особистості у вищій освіті, нами було

проведено соціологічне опитування (за методикою 180°) серед учасників освітнього процесу: студентів та викладачів, які є кураторами&менторами&тьюторами академічних груп.

Онлайн-опитування «Оцінка якості позанавчальної роботи Національного фармацевтичного університету» було проведено за допомогою Google-форм. В опитуванні взяли участь 227 здобувачів вищої освіти (33%, N=678) 1-5 курсів та 30 кураторів (75%, N=40) університету.

Гендерне співвідношення опитаних: 80 % – жінки, 20 % – чоловіки. Таке співвідношення повністю співпадає з гендерним представництвом та гендерною асиметрією фармацевтичної галузі України.

Аналіз анкет показав, що найбільшу активність виявили студенти фармацевтичного факультету (44% від загального числа студентської молоді факультету) та факультету медико-фармацевтичних технологій (40% відповідно), що демонструє небайдужість до розбудови університетського середовища. Крім того, аналіз анкет показав, що серед опитаних найбільше студентів молодших курсів. Тож обґрунтований пік активності і зацікавленості у позанавчальній роботі припадає на студентів II та III-го курсів. А у першокурсників така зацікавленість формується і знаходиться в траєкторії підйому (рис. 1).

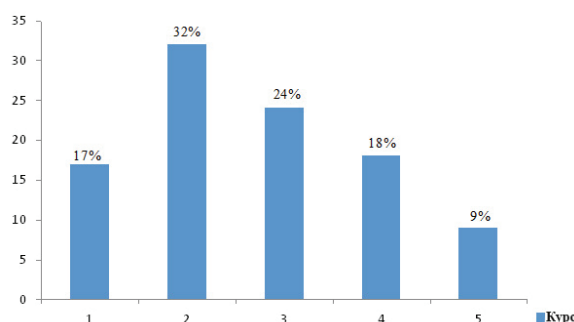

Рис. 1. Розподіл учасників опитування (студентів)

Можемо констатувати, що активність студентів стрімко зростає зі старту на 1-му курсі (майже вдвічі у відношенні до 2-го курсу) і дещо повільно зменшується до 3-го курсу. Але, загалом, 1, 2 та 3-й курси разом (73%) складають потужний активний потенціал студентства ФАРМУніверситету.

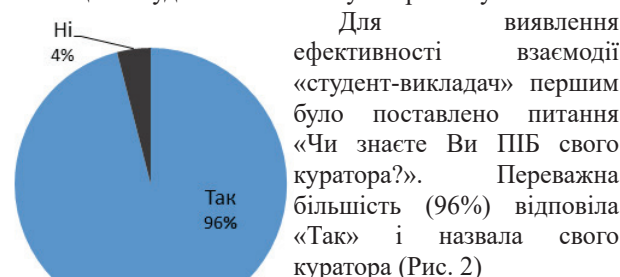

Рис. 2. Чи знаєте Ви свого куратора?

Отримані результати є підтвердженням ефективності роботи куратора- викладача, свідчать про відповідальність і професіоналізм науково-педагогічних працівників, які організовують роботу студентів.

Опитування передбачало виявлення поглядів учасників освітнього процесу щодо значущості позанавчальної роботи в університеті (за методикою 180°).

На питання «На Ваш погляд, чи необхідно в закладах вищої освіти, поряд з навчанням займатися вихованням студентів?» отримано відповіді, які ілюструють протилежне бачення у студентів і викладачів (Рис. 3).

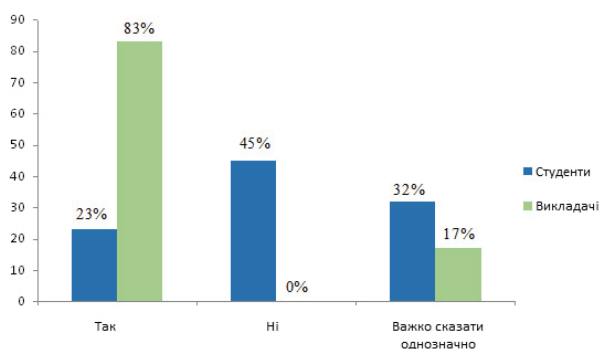

Рис. 3. Чи необхідно в закладах вищої освіти, поряд з навчанням займатися вихованням студентів

Аналізуючи рис. 3 бачимо діаметральну протилежність у поглядах на виховний процес, який є основою вторинної соціалізації особистості у закладі вищої освіти. Діаграма показує, що 78 % студентів (45 % «ні» та 32 % «важко сказати») схильні до позиції, що виховна і позанавчальна робота не потрібна та не є актуальними в закладі вищої освіти.

Водночас бачимо, що викладачі мають діаметрально протилежну точку зору на процес виховання. Так, 83 % викладачів переконані в доцільності та необхідності виховної роботи.

Залученість до позанавчальної роботи є рефлексією на освідомлення і володіння інформацією. Вивчаючи питання про обізнаність, інформування, мережну взаємодію в університеті звернули увагу на те, що 66 % студентів поінформовані про іміджеві та виховні заходи, а 44 % не знали про проведення заходів в попередньому семестрі. Це питання про посилення політики інформування студентів і кураторів, ефективності доведення контенту виховних заходів в університеті, а також про точки росту розповсюдження інформації через університетські мережі. Доречним також постає питання з покращення візуалізації інформаційного контенту.

Особливе значення в позанавчальній роботі має якість проведених університетських заходів. Серед студентів, які брали участь у заходах, схвальною позитивну оцінку дали 82,5 % студентів, що є високим показником якості проведених івентів.

Звертає на себе увагу той факт, що близько третини студентів байдуже та інфантильно ставляться до участі в позанавчальній роботі. Відповіді у різних блоках питань виявили що:

- 37 % студентів не беруть участь в заходах університету;
- 0 % не беруть участь в співпраці з куратором;
- 33 % не хотіли би брати участь в студентському самоврядуванні.

Цей показник не є критичним з огляду на онлайн навчання під час війни, втрату соціальних контактів та з урахуванням соціального типу особистості, індивідуального темпераменту студента та турбулентного стану суспільства.

Університетська спільнота завжди ґрунтується на тісних міжособистісних відносинах. Досліджуючи суб'єкт – суб'єктну складову у побудові відносин і комунікацій між студентами і кураторами зазначимо повне сходження у відповідях на питання «Які відносини склалися у вашій групі між студентами і куратором».

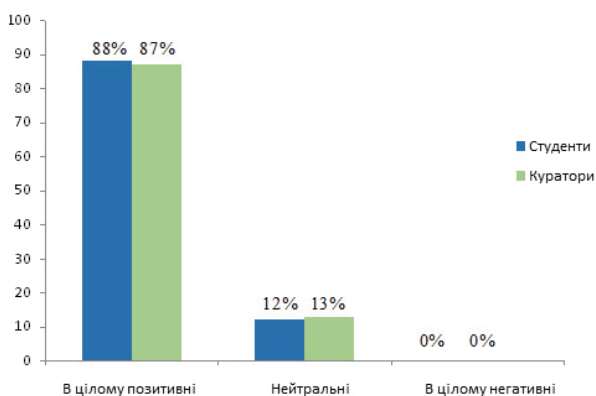

Рис. 4. Відносини між студентами і куратором

Можемо зробити висновок, що в університеті створено комфортне середовище для саморозвитку особистості, реалізації мети та ціннісних орієнтирів учасників освітнього процесу.

Досліджуючи питання людиноцентризму фокус дослідження було сконцентровано на особистості куратора, його професійній місії та ролі в житті студента.

Ставлячи питання «В чому, насамперед, є роль куратора студентської групи?» ми отримали майже тотожні відповіді і студентів і кураторів, а саме:

- допомога і підтримка у вирішенні академічних і особистих питань;
- інформаційна підтримка;
- організаційна підтримка та координація;
- психологічна підтримка, мотивація і адаптація.

Характеризуючи соціальний портрет куратора учасники опитування на питання «Яким, на ваш погляд, повинен бути куратор?» одностайно зазначили якості куратора:

- відповідальний;
- комунікабельний, відкритий;
- доброзичливий, чуйний;
- лідер з організаторськими здібностями.

Аналіз відкритих питань дозволяє сформулювати портрет сучасного викладача-куратора очима студентської молоді. На погляд студентів викладач повинен:

- сам «фанатити» від свого предмета і сам досконало ним володіти;
- сам бути непересічною особистістю;
- і не забувати що студент і викладач – дві рівноцінні особистості.

Висновки.

Тож, проведене дослідження дало змогу дійти таких висновків:

1. Людина у сучасному турбулентному суспільстві під час військового стану та загальноцивілізаційних

викликів, особистість і людський потенціал є найціннішим ресурсом і центральною детермінантою розвитку соціуму.

2. У Національному ФАРМуніверситеті створено комфортне мотиваційне середовище, умови і можливості для саморозвитку і самовдосконалення особистості і студента і викладача.

3. Проаналізовано бачення потреби, учасників університетської спільноти та намічено шляхи удосконалення комунікацій розвитку і посилення людиноцентристської парадигми розвитку, яка розглядає людину як головну цінність і ключовий ресурс суспільства.

4. Поєднання концепцій турбулентного середовища та людиноцентризму приводить до нового розуміння розвитку світової спільноти – суспільства знань, у якому центральну роль відіграють людський потенціал, інновації та інтелектуальний капітал.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаренко, С. (2024). Розвиток людського капіталу в умовах демографічних змін та діджиталізації економіки. *Social Development and Security*, 14(5), 266-284. <https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.5.25>
- Гайдук, І. С. (2024). Значення освіти для розвитку людського потенціалу в Україні. *Розвиток людського капіталу*, 4, 51–58. <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58>
- Крамаренко, К., & Івашченко, Д. (2024). Інклюзивна економіка як концепція повоєнного розвитку України. *Економіка та суспільство*, (67). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-125>
- Кремень В. Г. (2023). Філософія людиноцентризму в системі сучасних цінностей. *Вісник НАПН України*. 5(1).(1-6.) <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5126>
- Назаренко, О. В., & Решетняк, Н. Б. (2020). Проблеми втілення людиноцентричної парадигми розвитку в економіку України. *Вісник НТУ «ХПІ». Економічні науки*, 3, 165–170. <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2020.3.25>
- Палієнко, Т. П. (2023). Людський капітал як елемент інноваційної екосистеми. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 8(1), 101–106. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2023.8.1.101-106>
- Подра, О. П. (2020). Інноваційний розвиток та людський капітал України: тенденції, проблеми та перспективи. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*, 2(2), 133–144. <https://doi.org/10.23939/smeu2020.02.133>
- Поснова, Т. В., Белінська, Г. В., & Зятковський, В. І., (2024). Освітня складова відновлення та розвитку людського капіталу в Україні. *Освітня аналітика України*, 2 (28), 97–110. <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-2-97-110>
- Сіденко, С. (2025). Розвиток людського капіталу в умовах глобальної нестабільності. *Демографія та соціальна економіка*. 59(1), 55–72. <https://doi.org/10.15407/dse2025.01.055>
- Усенко, О. (2025). Людський капітал як фактор економічного розвитку. *Modeling the Development of the Economic Systems*. <https://doi.org/10.31891/mdes/2025-15-40>

REFERENCES

- Bondarenko, S. (2024). Human capital development in the context of demographic changes and digitalization of the economy. *Social Development and Security*, 14(5). <https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.5.25>
- Haiduk, I. S. (2024). The importance of education for human development in Ukraine. *Human capital development*, 4, 51–58. <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-4-51-58>
- Kramarenko, K., & Ivashchenko, D. (2024). Inclusive economy as a concept of post-war development of Ukraine. *Economy and Society*, (67). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-125>
- Kremen, V. (2023). Philosophy of anthropocentrism in the system of modern values. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 5(1), 1–6. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5126>
- Nazarenko, O., & Reshetniak, N. (2020). Problems of implementation of the human-centric development paradigm in the economy of Ukraine. *Bulletin of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (economic Sciences)*, (3), 25–29. <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2020.3.25>
- Paliienko, T. P. (2023). Human capital as a component of the innovation ecosystem. *Scientific Papers NaUKMA. Economics*, 8(1), 101–106. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2023.8.1.101-106>
- Podra, O. (2020). Innovative development and human capital of Ukraine: Trends, problems and prospects. *Management and Entrepreneurship in Ukraine: the stages of formation and problems of development*, 2(2), 133–144. <https://doi.org/10.23939/smeu2020.02.133>
- Posnova, T. V., Belinska, H. V., & Ziatkovskiy, V. I. (2024). Освітня складова відновлення та розвитку людського капіталу в Україні. *Educational Analytics of Ukraine*, 2, 97–110. <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2024-2-97-110>
- Sidenko, S. (2025). Human capital development under global instability. *Demography and Social Economy*, 59(1), 55–72. <https://doi.org/10.15407/dse2025.01.055>
- Usenko, O. (2025). Human capital as a factor of economic development. *Modeling the development of the economic systems*, (1), 303–309. <https://doi.org/10.31891/mdes/2025-15-40>

Institutions in the Modern Era: Towards a Renewal of Theoretical and Methodological Approaches

UDC 316.32:316.256

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726111>**Savka Victor**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1751-7562>, savka123@ukr.net**Klymanska Larysa**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3693-7503>, larysa.d.klymanska@lpnu.ua**Yatsyshyn Ihor**Assistant Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-4629-234X>, Ihor.I.Yatsyshyn@lpnu.ua

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. It has been found that, given their contradictory nature, studying the factors through which social transformations influence changes in social institutions is important for contemporary institutional theory. One must take into account the growing influence on institutions of those actors to whom researchers have paid little attention, such as outsider groups that emerge as a result of new social inequalities. In Ukrainian society, this category of social actors also includes a segment of the middle class that emerged in the post-Soviet era. Its subjectivity is growing, legitimizing standards for meeting socially significant needs (social practices that become habitualized within social institutions), built not on the principles of social consensus but guided by narrow-group goals. Theories based on the principle of institutional determinism do not sufficiently account for these changes in postmodern society. Therefore, we have justified the thesis that the methodology of institutional studies must be supplemented with the provision regarding the need for a balance between studying not only the role of institutions in society but also analyzing the impact of society's sociocultural changes on the institutions themselves.

The purpose of this article is to draw the attention of scientists to the study of the factors driving change in social institutions embedded in the structure of the modern social system, rather than merely explaining the role and functions of institutions in society.

Results. It has been demonstrated that this approach expands the heuristic possibilities of institutional theory to examine the influence of society itself on the contradictory dynamics of social institutions in modern society.

Conclusion. Shifting the focus from the principle of institutional determinism to the search for mechanisms of institutional transformation embedded in the sociocultural characteristics of modern societies provides a deeper understanding of the interdependence between the dynamics of society and its institutional subsystem.

Keywords: theoretical sociology, history of sociology, modern sociological theories, institutional theory, socio-structural changes in postmodern society

Інституції в добу модерності: до питання про оновлення теоретико-методологічних підходів

Савка Віктор, Климанська Лариса, Яцишин Ігор

Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Анотація

Актуальність. Вивчення чинників дії суспільних трансформацій на зміни соціальних інституцій, зважаючи на їхню суперечливість, важливо для сучасної інституційної теорії. Слід враховувати ріст впливу на інституції тих акторів, на яких науковцями зверталось мало уваги, наприклад, аутсайдерських прошарків, які з'являються в результаті нових соціальних нерівностей. В українському суспільстві до такого роду соціальних акторів слід також віднести частину середнього класу, сформованого у пострадянські часи. Його суб'єктність зростає, легалізуючи стандарти задоволення суспільно значимих потреб (соціальні практики, що габітуалізуються в соціальні інституції), побудовані не на принципах суспільного консенсусу, а керуючись вузькогруповими цілями. Теорії, засновані на принципі інституційного детермінізму, недостатньо враховують ці зміни постмодерного суспільства. Тому нами обгрунтовано тезу про необхідність доповнення методології інституційних студій положенням про потребу балансу між вивченням не лише ролі інституцій в суспільстві, але й аналізом впливу соціоструктурних змін суспільства на самі інституції.

Метою статті є привернення уваги науковців, до вивчення чинників змін соціальних інституцій, закорінених у організації сучасної суспільної системи, а не лише до пояснення ролі та функцій інституцій в суспільстві.

Результати. Доведено, що такий підхід розширює евристичні можливості інституційної теорії на вивчення впливу самого соціуму на суперечливу динаміку соціальних інституцій сучасного суспільства.

Висновок. Перефокусування уваги від принципу інституційного детермінізму до пошуку механізмів інституційних трансформацій, закладених у соціоструктурних характеристиках модерних суспільств, дозволяє глибше уявити взаємозумовленість динаміки соціуму та його інституційної підсистеми.

Ключові слова: теоретична соціологія, історія соціології, модерні соціологічні теорії, інституційна теорія, соціоструктурні зміни постмодерного суспільства

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 28.04.2026

Вступ.

Аналіз сутності соціальних інституцій, їхнього місця в соціальній структурі суспільства та ролей, які вони виконують в соціумі, є однією із тем, які постійно перебувають у зоні дослідницької уваги фахівців різних наук: соціології, економіки, права та інших, об'єктом дослідження яких є соціальні системи, а предметом – механізми життєдіяльності цих систем. При тому важливо зауважити, що інституційні студії, зважаючи на суспільні виклики, характер соціальних систем, в яких вони проводилися, відзначалися акцентуванням на різних вимірах досліджуваної проблематики. Визначальними для вибору вченими певних ракурсів аналізу були не лише їхня приналежність до відповідних наукових шкіл та властивих цим школам методологій, але й те, яку дослідницьку мету науковці перед собою ставили. На наш погляд, всі дослідження в галузі інституційної проблематики можна умовно розділити на три групи: вивчення самої сутності соціальних інституцій, їхніх функцій та ролі в системі суспільства; аналіз впливу соціальних інституцій на функціонування соціальних систем; дослідження чинників динаміки соціальних інституцій, причин і варіантів їхніх трансформацій в залежності від змін соціуму, в якому вони діють. При тому, на наш погляд, останньому із виділених трьох напрямків теоретизування і у світовій і у вітчизняній науці відведено несправедливо мало уваги, незважаючи на актуальність цієї проблематики.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Інституційна проблематика присутня в соціологічній науці, починаючи від часів її зародження. Вже у працях О. Конта йдеться про необхідність аналізу соціальних інституцій, які, на думку вченого, є основою суспільності, оскільки саме вони “привчають” людей до узгодженості та скоординованості взаємодій, і таким чином забезпечують цілісність суспільного поля, його становлення як власне системи, а не фрагментованої сукупності випадкових, чи ситуативно зумовлених інтеракцій. Логіка позиції О. Конта зводилася, у спрощеному вигляді, до того, що успішне функціонування будь-якого суспільства забезпечувалося його внутрішньою єдністю, побудовою за принципом системності. Власне соціальні інституції, будучи раціонально узгодженими та стандартизованими формами реалізації суспільно значимих потреб, виступали гарантими збалансованих взаємодій в суспільному просторі і тим самим забезпечували єдність соціального організму в цілому шляхом досягнення і підтримання консенсусу між всіма акторами. Їхні соціальні диспозиції, а отже інтереси, можуть бути природньо суперечливими, проте, саме досягнення консенсусу в рамках інституційної системи забезпечує єдність та стабільність суспільства. Тому основна увага в працях О. Конта відводилася інституціям сім'ї, держави та релігії, тобто тих, які

вже від початку становлення індивідів формують у них розуміння цінності суспільної злагоди, інтеграції та привчають до моделей поведінки, орієнтованих на підтримання єдності соціальної системи.

Втворчості Е. Дюркгайма, основною темою якої був пошук механізмів протидії різного роду відхиленням від соціальних норм та порушень суспільних порядків, проблематика соціальних інституцій також займала центральне місце. Вчений вважав що призначенням інституцій є формування у членів суспільства колективної свідомості, приналежності до відповідних суспільних груп шляхом створення і прийняття спільних систем цінностей, а отже і практикування єдиних, узгоджених соціальними нормами, способів задоволення суспільно значимих потреб, якими і є інституції. Таким чином, Е. Дюркгайм, підтримуючи ідеї О. Конта, також трактував соціальні інституції як головний механізм упередження різноманітних девіацій, спричинених свавільними діями соціальних акторів, а отже забезпечення єдності суспільства та його прогресу.

Інші класики соціології також тою, чи іншою мірою, в рамках власних дослідницьких інтересів, зверталися до інституційної проблематики. Спільним трендом у їхній творчості було трактування інституцій як певного каркасу суспільства, який забезпечує його стійкість, задаючи раціонально (із загальносуспільного погляду) обґрунтовані моделі поведінки для всіх учасників суспільного життя, упереджує відхилення на догоду індивідуалістичним потребам певних соціальних акторів та визначає таким чином шляхи суспільних трансформацій. Представників класичної інституційної школи (“старого інституціоналізму”) не лише в соціології, але і в інших соціогуманітарних науках також об'єднувала ідея про соціальні інституції як основний елемент каркасу суспільства, який повинен протистояти найрізноманітнішим відхиленням від раціоналізованих та орієнтованих на задоволення узгоджених між всіма акторами на суспільному полі значимих потреб і таким чином гарантувати стабільність суспільної системи. Основою їхньої методології виступав принцип інституційного детермінізму. У відповідності до нього соціальні інституції трактувалися як основний запобіжник від загроз індивідуалізму в діях всіх учасників суспільного життя, а отже стихійності, спонтанності суспільних змін, визначаючи не лише цілі розвитку всіх сфер суспільства та суспільної системи в цілому, але і диктуючи “рамки”, в межах яких ці трансформації повинні відбуватися.

Власне теза інституційного детермінізму, до певної міри, поєднує класичну інституційну школу з так званим “новим інституціоналізмом”, який став домінуючим в науках про людину і суспільство із другої половини-кінця ХХ століття. Проте, на відміну від класичних інституційних теорій, в цій

парадигмі дослідницький акцент зміщується від трактування інституцій як гарантів стабільності суспільної системи до їхнього розгляду в якості каналів, провідників, а навіть ініціаторів інновацій в суспільстві. При тому неоінституціоналісти, як і їхні попередники, завжди розглядали ефективні інституції як засіб протидії індивідуалізму соціальних акторів на користь загальносуспільному благу. Основною відмінністю між “старою” та “ новою” інституційними школами є те, що соціальні інституції в роботах неоінституціоналістів набувають рис певної автономності, а отже і здатності не лише до їхнього “перенесення” з одного суспільства в інше задля, наприклад, його модернізації, але і трансформації суспільства-реципієнта у бажаному напрямку. Важливо зазначити, що ця ідея, очевидно, була закорінена у “потребах часу”. Вона з’явилася в умовах краху СРСР та світової соціалістичної системи, а отже необхідності пошуку можливих шляхів модернізації країн колишнього “соціалістичного табору”, їхнього наближення до західної цивілізації. Логіка такого підходу виглядає достатньо просто: “прищепивши” певні соціальні інституції, які сформувалися та довели свою ефективність в модерному соціумі, в інший, котрий стає об’єктом модернізації, тобто “навчивши” соціальних акторів, всіх членів суспільства новим формам взаємодій у задоволенні їхніх суспільно значимих потреб, можна добитися бажаних змін у суспільствах, які “відстали” у своєму розвитку та потребують переорієнтації на оновлені цілі суспільного прогресу, принципи його досягнення. Хибність такої позиції вже у 2004 році визнав американський дослідник Ф. Фукуяма у відомій праці “State-Building: Governance and World Order in the 21st Century”, який у вступі зазначав: «Ми знаємо, як передавати ресурси через міжнародні кордони, але публічні інституції, які добре функціонують, вимагають певних звичок розуму (іншими словами: певної ментальності населення та «дозрілості» всього суспільства до змін – В.С., Л.К., І.Я.) і працюють складними способами, які не підлягають переміщенню» (Fukuyama, 2004, р. IX). Іншими словами, Ф. Фукуяма підкреслив той факт, що соціальні інституції, незважаючи на те, які функції домінують у їхній роботі в певних суспільних умовах: стабілізаційні, чи трансформаційні, повинні бути глибоко та органічно закоріненими у суспільній свідомості, звичаях, традиції, тобто у всіх вимірах культури, яка формує суспільні порядки. Інший класик сучасної інституційної теорії – Д. Норт означив цю взаємозумовленість між суспільною традицією у широкому розумінні та системою соціальних інституцій як їхню “залежність від пройденого шляху” (path dependence) (Норт, 2000, с. 129), тобто, на його думку, дистанція між інноваційним імпульсом, що його здатні надати інституції, та традицією повинна мати характер не розриву, а власне органічного

поступу, опиратися на внутрішню готовність суспільства до прийняття певних інновацій.

Зважаючи на складність та суперечливість пострадянської модернізації у нашій країні, українські соціологи внесли свій вклад у теорію трансформацій соціальних інституцій та їхньої взаємозалежності із характером модернізаційних змін суспільного простору. Першою із робіт цього ряду стала відома стаття Є. Головахи та Н. Паніної 2001 року “Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві”, в якій автори формують концепт “подвійної інституціоналізації”. Його сутність можна звести до ідеї химерного і неорганічного поєднання “старих-радянських” та “нових-модернізованих” інституцій, гібридна природа яких викликається суперечливістю суспільних змін у пострадянському суспільстві і сама провокує цю суперечливість суспільного устрою та інституційних практик. В результаті з’являється інституційна система, яка не лише не відповідає ні застарілим, ні модернізованим суспільним порядкам, не вписується в них, і при тому ще й сама продукує ці порядки у такому вигляді, який можна означити як псевдомодернізований (Головаха & Паніна, 2001).

Важливою для розуміння сутності пострадянських трансформацій вітчизняного суспільства та близькою до поглядів Є. Головахи та Н. Паніної є ідея С. Макеєва про “інституційні інкубуси”, які виникають внаслідок того, що “...деякі інститути об’єднуються в ригідні п-елементні асиметричні констеляції, з доцентровими налаштуваннями, а відтак з ефектами, які є анахронічними за структурою і такими що генеруються емерджентно” (Макеєв, 2011, с. 6).

Такого роду утворення (“подвійні інституції” – за Є. Головахою і Н. Паніною та “інституційні інкубуси” – за С. Макеєвим) мають певні соціокультурні та соціокультурні корені не лише у “псевдомодернізованих” суспільних порядках, але і є природними ефектами життєдіяльності навіть достатньо стійких і потужних соціальних систем. “Життя обтяжене нерівністю і несправедливістю – явне свідчення недбалого виконання інститутами функцій зі стабільного відтворення соціальних порядків, що залишає підозри у тому, що вони до того ж породжують/відтворюють проблеми. Поглиблювані економічні диспропорції у доходах і добробуті різних категорій населення, країн і континентів виявляють дефекти у функціонуванні інститутів у нормальній фазі їхньої фактичності” – стверджує С. Макеєв (2022, с. 28). Причиною такого стану речей виступає, на думку цього дослідника, те що “...патології наявні й відтворюються постійно, іманентні процесу відтворення структур і відносин у соціумі” (Макеєв, 2022, с. 29).

Аналіз досліджень класиків та сучасних вчених, які працюють в галузі інституційної теорії, дозволяє нам зробити попередній висновок про те, що вони переважно акцентували свою увагу на

вивченні сутності соціальних інституцій, їх функцій та дисфункцій в суспільній системі, можливостей впливу соціальних інституцій на модернізаційні зміни суспільства. Окрім вже перелічених авторів, можна до числа вчених, дослідження яких слід віднести до цього напрямку, виділити Т. Парсонса, котрий створив модель суспільства як системи соціальних відносин, регульованих соціальними інституціями (Parsons, 1949, 1964), П.Бергера та Т. Лукмана (Berger, & Luckmann, 1991), а з вітчизняних – С. Войтовича (1998), В. Осовського (1998), В. Матусевича (2004), М. Кармазіну та О. Шурбовану (2006), Л. Кондратика (2016), Г. Луцишин та В. Савку (2023), Г. Зеленько (2024) та інших.

Проте, у цих дослідженнях мало уваги відводилося проблемі залежності сутнісного наповнення соціальних інституцій від соціоструктурних характеристик самої суспільної системи.

Методологія. Аналіз залежності соціальних інституцій, як невід'ємних компонентів соціуму, від його організації та спрямованості вимагає переакцентування методологічних підходів від принципу інституційного детермінізму, який домінує у «старій» та «новій» інституційній теорії, до фокусування уваги на впливі всієї суспільної системи, її характеристик на траєкторії трансформації соціальних інституцій.

Результати дослідження.

Питання про соціальні чинники інституційних змін, на нашу думку, можна формулювати у, принаймні, трьох версіях:

1. враховуючи той факт, що "...якщо інститути і діють, то виключно за посередництвом людей – добровільних чи корисливих носіїв писаних і неформальних правил, норм, прав і обов'язків..." (Макеєв, 2011, с. 4), то наскільки впливовими можуть бути дії людей, соціальних груп та організацій і наскільки інституції здатні протистояти тим діям соціальних акторів, які виходять за прийняті інституційні рамки а, відповідно, здатні трансформувати їх?;

2. що провокує акторів на дії, які виходять за встановлені інституціями рамки і яке співвідношення у цих чинниках власне індивідуальних та соціально зумовлених мотивів?;

3. наскільки резильєнтними є інституційна система певного суспільства та, відповідно, саме суспільство, наскільки здатними є вони для протистояння впливу сукупності дестабілізуючих зовнішніх щодо суспільства та, що, на наш погляд, важливіше - внутрішніх (вмотивованих груповими, а навіть індивідуальними інтересами) чинників, які неминуче виникають в процесі життєдіяльності суспільства та індивідів. Тому цілком природньо, що потужність дестабілізуючих суспільну систему чинників буде більшою у тих суспільствах, які перебувають на етапі зміни вектору свого цивілізаційного розвитку,

наприклад у періоді модернізації. Проте, навіть достатньо стабільні суспільства із потужними традиціями сталого розвитку не застраховані від нагромадження внутрішніх суперечностей, які у певних ситуаціях можуть істотно вплинути на руйнування наявних у них суспільних порядків.

І це, на наш погляд, добре ілюструє нинішня ситуація в США, які до недавнього часу значна кількість аналітиків характеризувала як державу із сталою системою демократичного устрою, з потужною системою інституалізованих запобіжників проти проявів волонтаризму та авторитаризму. Першопричини нинішнього очевидного відходу цієї країни від основоположних принципів демократії західного зразка можна спостерігати на прикладі характеристики соціальної бази виборців Д. Трампа. За даними американських аналітиків, вона відзначається наступними рисами:

- домінування виборців без вищої освіти: "У 2024 році 59% усіх виборців не мали чотирирічного ступеня коледжу. В цілому, дві третини (67%) коаліції Трампа складають виборці без вищої освіти (Pew Research Center, 2025);

- сільська Америка залишається непорушним бастионом Трампа. У 2024 році він виграв у сільських районах із приголомшливою перевагою у 40 пунктів (69% проти 29%).... сільські округи демонструють майже монолітну підтримку республіканців, що зумовлено поєднанням білої євангельської віри, залежності від традиційних галузей економіки та відчуттям культурної занедбаності з боку федерального центру (Pew Research Center, 2025);

- у ряді великих міст спостерігався значний правий зсув, що відображає невдоволення городян проблемами злочинності, кризою вартості життя та міграційними викликами (Kondik, 2025);

- виборці Трампа значно частіше вірять, що країна перебуває в стані високої інфляції (75%) та зростаючого безробіття (46%), навіть якщо макроекономічні показники свідчать про зворотне. Для цієї групи "економіка" – це не темпи зростання ВВП, а ціна на продукти в супермаркеті та вартість оренди (Kondik, 2025);

- довіра до інституцій є критичним розділом між коаліціями Трампа та Харріс. Виборці Трампа демонструють найнижчий рівень довіри до федерального уряду, мейнстрімних медіа та наукових установ (Brenan, 2024);

Тому успіх Дональда Трампа був зумовлений його здатністю виступити голосом "забутої Америки", яка відчуває себе відчуженою від культурного та економічного прогресу великих міст та університетських центрів (Pew Research Center, 2025).

Іншими словами, продовжуючи ідею П. Штомпки про лідерів - ініціаторів суспільних змін, можна стверджувати, що в сучасному індивідуалізованому та інформатизованому світі інколи лідери, як правило харизматичні, задля задоволення часто

індивідуалістичного характеру інтересів, поширення власного бачення соціальних проблем та способів їх регулювання, можуть виступати ініціаторами руйнування усталених інституційних систем та інституційних порядків (Штомпка, 2020, с. 534-535). Для нарощення власного потенціалу вони поширюють ідеї про необхідність відмови від “застарілої” бюрократизованої та обтяженої масою формальностей інституційної системи на користь швидкого реагування на виклики часу яскравих лідерів, здатних самостійно, без зайвих формальностей, і не втримуючись в інституційних рамках, приймати “єдино правильні” рішення. При тому ефективність цих управлінських рішень нерідко широким загалом сприймається як синонім їхньої ефективності.

Такого роду політична лінія особливо добре сприймається не у колах інтелектуалів, або тих, чия громадська активність базується на наукових знаннях про природу суспільних процесів. Найбільш сприйнятливими для такого роду ідей традиційно є упосліджені суспільні групи, які при тому не втратили своїх соціальних зв'язків та не самоізолювалися на маргінесі. Саме ці прошарки населення найбільше відчувають вище згадані “дефекти у функціонуванні інститутів (навіть – доповнення наше В.С., Л.К., І.Я.) у нормальній фазі їхньої фактичності” (Макеєв, 2022, с. 29). Тому, зважаючи на їхні невисокі компетентності у науково обґрунтованому тлумаченні суспільних феноменів, спричинені низьким освітнім рівнем, в ситуації, коли для великої кількості таких громадян джерелом інформації стають різного роду ток-шоу та соціальні мережі, значна частина суспільства піддається впливу політиків право- та ліво-популістського спрямувань, які прямо заявляють про необхідність зламу впливу традиційних політичних та суспільних еліт та антисистемну спрямованість своєї політики (Reicher, & Haslam, 2016). Саме діяти такого ґтибу (Д. Трамп, А. Вайдель, М. Ле Пен та інші) пропонують радикальні альтернативні до усталених демократичних порядків політичні проекти, що знаходять відгук у цих суспільних середовищах.

Цілком очевидно, що поява в суспільстві значної кількості такого роду “упосліджених і забутих груп”, які не просто не довіряють усталеним соціальним порядкам, але і користуючись поширенням принципів індивідуалізму та плюралізму в суспільних практиках, починають активно виходити на суспільно-політичну арену, прагнучи змінити її, може трактуватися як один із ефектів соціоструктурних та соціокультурних трансформацій сучасного постмодерного суспільства. Такого роду суспільні трансформації є системними, а отже неминуче стосуються і соціальних інституцій, в сутнісному наповненні та організаційній структурі яких порушується основоположний принцип необхідності загальносуспільного консенсусу. Тому і окремі соціальні інституції і вся інституційна підсистема суспільства із гарантів стабільності, чи

провідників прогресивних змін трансформуються у такі, що самі легко піддаються не завжди раціональним інноваціям та починають відповідним чином “регулювати” суспільні процеси, визначати ризиковані вектори суспільної динаміки.

Зважаючи на вище викладене, на наш погляд, в сучасних інституційних дослідженнях відчувається потреба певного зміщення фокусу уваги: від інституційного детермінізму, властивого традиційним інституційним школам (“старий” та “новий” інституціоналізм) до пошуку чинників трансформацій соціальних інституцій, виявлення механізмів їхнього впливу на ці трансформації, закладених у самій суспільній системі. При тому важливо звертати увагу не лише на чинники, які формуються соціокультурним середовищем і вивчення яких започаткували Е. Дюркгайм та М. Вебер, але і на ті, які з'являються у модерних суспільствах в результаті соціоструктурних зрушень, соціальних напруг та диспропорцій, спричинених наприклад, дією нових соціальних нерівностей, щораз різкішою соціальною диференціацією та суспільними розривами.

Висновки.

Для сучасного українського суспільства однією з таких нових соціально-стратифікаційних реальностей, які чинять безпосередній вплив на вектори інституційних трансформацій, стає поширення впливу “сірого”, чи “латентного” середнього класу. Вийшовши на суспільну арену і утвердившись на ній у посрадянські часи не завжди легальними та прийнятними для суспільства способами, цей специфічний середній клас прагне до стабілізації свого становища і легалізації способів, яким воно було досягнуто, а отже і до формування оновлених соціальних інституцій та, відповідно, нової інституційної системи, базованої не на принципі домінування загальносуспільних інтересів у способах задоволення важливих суспільних потреб, якими й повинні бути соціальні інституції. Цілком реальним результатом такого роду суспільних трансформацій може стати інституалізація тих соціальних практик, які ще зовсім недавно вважалися девіантними і розглядалися Є. Головахою та Н. Паніною, С. Макеєвим як ефекти подвійної інституалізації та інституційні інкубатори, трактувалися ними в якості, переважно, таких феноменів, які ускладнюють модернізаційні процеси в Україні.

Вивчення закорінених у соціальній системі чинників трансформації соціальних інституцій, ефектів їхнього впливу на інституційні зміни, а не концентрація дослідницьких зусиль лише на характері самих інституцій та їхньому впливі на суспільні процеси, на наш погляд, є актуальною потребою для сучасної інституційної теорії. Поєднання такого оновленого методологічного підходу із традиційною методологією інституційного детермінізму дозволяє глибше зрозуміти всю складність, неоднозначність та суперечливість динаміки сучасних суспільств, а отже використати ці знання для опрацювання ефективних соціотехнологічних підходів до управління суспільними процесами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Войтович, С. (1998). *Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність*. Інститут соціології НАН України. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe
- Головаха, Є., & Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22. <https://stmm.in.ua/archive/rus/2001-4/1.pdf>
- Зеленько, Г. (2024). Інституційна спроможність України в умовах війни. *Вісник НАН України*, 9, 49–58. <https://doi.org/10.15407/vsn2024.09.049>
- Кармазіна, М., & Шурбована, О. (2006). «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*, 4, 10–19. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_instytut-2.pdf
- Кондратик, Л. (2016). Релігія як соціальний інститут. *Соціологічні студії*, 2 (9), 10–15. <https://journals.knu.ua/index.php/sociostudios/uk/article/view/5725>
- Луцишин, Г., & Савка, В. (2023). Демократія в сучасній Україні: інституційні трансформації. *Габітус*, 47, 17–23. https://habitus.od.ua/journals/2023/47-2023/47_2023.pdf
- Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–9. <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1514/1574>
- Макеєв, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-2/2022-2-full.pdf>
- Матусевич, В. (2004). Соціальний інститут: функція, генезис, структура. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 43–56. <https://stmm.in.ua/archive/rus/2004-4/3.pdf>
- Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Основи. <https://file.lib.in.ua/pdf/north-douglass-instytutsii-instytutsiina-zmina-ta-funktsionuvannia-ekonomiky.pdf>
- Оссовський, В. (1998). Соціальна організація та соціальна інституція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 131–149. <https://stmm.in.ua/archive/issue.php?issue=1998-3>
- Штомпка, П. (2020). *Соціологія. Аналіз суспільства*. Колір ППО. <https://sociology.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%9F%D0%B9%D0%BE%D1%82%D1%80-%D0%A8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BA%D0%B0.pdf>
- Berger, P., & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books. <https://amstudgm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf>
- Brenan, M. (2024, October 14). Americans' Trust in Media Remains at Trend Low. <https://news.gallup.com/poll/651977/americans-trust-media-remains-trend-low.aspx>
- Kondik, K. (2025, June 26). Digging into a New 2024 Postmortem: Findings from Pew's Validated Voter Study. <https://centerforpolitics.org/crystalball/digging-into-a-new-2024-postmortem-findings-from-pews-validated-voter-study/>
- Parsons, T. (1949). *The structure of social action*. The Free Press. <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/structureofsocia00pars/structureofsocia00pars.pdf>
- Parsons, T. (1964). *The Social System*. The Free Press of Glencoe. <https://archive.org/details/socialsystem00pars/mode/2up>
- Pew Research Center. (2025, June 26). Behind Trump's 2024 Victory, a More Racially and Ethnically Diverse Voter Coalition. A study of the 2024 election, based on validated voters. <https://www.pewresearch.org/politics/2025/06/26/behind-trumps-2024-victory-a-more-racially-and-ethnically-diverse-voter-coalition/>
- Reicher, S., & Haslam, S.A. (2016, November 19). *The Politics of Hope: Donald Trump as an Entrepreneur of Identity*. <https://www.scientificamerican.com/article/the-politics-of-hope-donald-trump-as-an-entrepreneur-of-identity/>
- Fukuyama, F. (2004). *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Cornell University Press. <https://dokumen.pub/state-building-governance-and-world-order-in-the-21st-century-9780801455360.html>

REFERENCES

- Berger, P., & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books. <https://amstudgm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf>
- Brenan, M. (2024, October 14). *Americans' Trust in Media Remains at Trend Low*. <https://news.gallup.com/poll/651977/americans-trust-media-remains-trend-low.aspx>
- Fukuyama, F. (2004). *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Cornell University Press. <https://dokumen.pub/state-building-governance-and-world-order-in-the-21st-century-9780801455360.html>
- Golovakha, Y., & Panina, N. (2001). Post-Soviet deinstitutionalization and the formation of new social institutions in Ukrainian society. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–22. <https://stmm.in.ua/archive/rus/2001-4/1.pdf>
- Karmazina, M., & Shurbovana, O. (2006). «Institute» and «institution»: the problem of concept differentiation. *Political Management*, 4, 10–19. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_instytut-2.pdf
- Kondik, K. (2025, June 26). *Digging into a New 2024 Postmortem: Findings from Pew's Validated Voter Study*. <https://centerforpolitics.org/crystalball/digging-into-a-new-2024-postmortem-findings-from-pews-validated-voter-study/>
- Kondratyuk, L. (2016). Religion as a social institution. *Sociological Studios*, 2 (9), 10–15. <https://journals.knu.ua/index.php/sociostudios/uk/article/view/5725>
- Lutsyshyn, H., & Savka, V. (2023). Democracy in modern Ukraine: institutional transformations. *Habitus*, 47, 17–23. https://habitus.od.ua/journals/2023/47-2023/47_2023.pdf
- Makeiev, S. (2011). Institutional incubuses and the evolution of societies. *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*, 5, 3–9. <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1514/1574>
- Makeiev, S. (2022). Institutional states: Norm, pathology, emergency. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 22–39. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-2/2022-2-full.pdf>

- Matusevych, V. (2004). Social institution: Function, genesis, structure. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 43–56. <https://stmm.in.ua/archive/rus/2004-4/3.pdf>
- North, D. (2000). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Osnovy. <https://file.lib.in.ua/pdf/north-douglass-institutsii-institutsiina-zmina-ta-funktsionuvannia-ekonomiky.pdf>
- Ossovskiy, V. (1998). Social organization and social institution. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 131–149. <https://stmm.in.ua/archive/issue.php?issue=1998-3>
- Parsons, T. (1949). *The structure of social action*. The Free Press. <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/structureofsocia00pars/structureofsocia00pars.pdf>
- Parsons, T. (1964). *The Social System*. The Free Press of Glencoe. <https://archive.org/details/socialsystem00pars/mode/2up>
- Pew Research Center. (2025, June 26). Behind Trump's 2024 Victory, a More Racially and Ethnically Diverse Voter Coalition. A study of the 2024 election, based on validated voters. <https://www.pewresearch.org/politics/2025/06/26/behind-trumps-2024-victory-a-more-racially-and-ethnically-diverse-voter-coalition/>
- Reicher, S., & Haslam, S.A. (2016, November 19). *The Politics of Hope: Donald Trump as an Entrepreneur of Identity*. <https://www.scientificamerican.com/article/the-politics-of-hope-donald-trump-as-an-entrepreneur-of-identity/>
- Sztompka, P. (2020). *Sociology: The Analysis of Society*. Kolir PRO. <https://sociology.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%9F%D0%B9%D0%BE%D1%82%D1%80-%D0%A8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BA%D0%B0.pdf>
- Voytovych, S. (1998). *Social institutions of society: Kinship, power, property*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe
- Zelenko, H. (2024). Institutional capacity of Ukraine in the conditions of war. *Herald of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, 49–58. <https://doi.org/10.15407/vsn2024.09.049>

Social Development in Azerbaijan (In Numbers)

UDC 314.12(479)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726112>**Cumsudlu Ulviya**Doctoral Candidate, Lecturer, <https://orcid.org/0009-0009-9950-8819>, ulviyya.cumshudlu@atmu.edu.az*Azerbaijan Tourism and Management University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

In modern era, the primary goal of the countries worldwide is to improve the social welfare of their populations. This goal is achieved when governments implement social programmes, reforms and policies in a sustainable way through education, health, social systems and so on. Evaluating social development is significant, as it allows citizens, government, institutions to indicate level of social welfare, standards of living, economic development in order to implement sustainable growth, increase the effectiveness of planning, understand and improve of standards of living in the government.

This paper analyses how Azerbaijan effectively implements social programs and reforms that influence the welfare level of its population across different sectors. The paper examines social progress in the Republic of Azerbaijan between 2014-2025 by analyzing different national state and global resources by using mixed methods and gives valuable information and evidences of social initiatives and contributions by national institutions in the government during last decade, such as Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Labour and Social Protection of the Population, Ministry of Health of the Republic of Azerbaijan. There are governmental and non-governmental institutions, international organizations that provide social support in different areas for various categories of population in the Republic of Azerbaijan. These and more national institutions release annual reports that present what carried out during the year. In the paper, activities of some of these institutions are shown with evidences from annual reports.

According to the different data and statistics, findings indicate that literacy reached 100%, healthcare expenditure increased by 166.5%, social protection spending doubled in the present decade in the Republic of Azerbaijan. These results show the effectiveness of social policies and provide evidence-based data for readers.

Keywords: social development, Azerbaijan, education, healthcare, employment, welfare, reform, increase

Соціальний розвиток в Азербайджані (у цифрах)

Джумсудлу Ульвія*Азербайджанський університет туризму та менеджменту (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

У сучасну епоху головною метою країн світу є покращення соціального добробуту свого населення. Ця мета досягається, коли уряди впроваджують соціальні програми, реформи та політику на сталому рівні через освіту, охорону здоров'я, соціальні системи тощо. Оцінка соціального розвитку є важливою, оскільки дозволяє громадянам, уряду, установам визначити рівень соціального добробуту, стандарти життя, економічний розвиток з метою забезпечення сталого зростання, підвищення ефективності планування, розуміння та покращення стандартів життя в уряді.

У цій статті аналізується, як Азербайджан ефективно впроваджує соціальні програми та реформи, що впливають на рівень добробуту свого населення в різних секторах. У статті розглядається соціальний прогрес в Азербайджанській Республіці у період з 2014 по 2025 рік шляхом аналізу різних національних, державних та глобальних ресурсів за допомогою змішаних методів, а також надається цінна інформація та докази соціальних ініціатив та внеску національних урядових установ протягом останнього десятиліття, таких як Міністерство науки та освіти Азербайджанської Республіки, Міністерство праці та соціального захисту населення, Міністерство охорони здоров'я Азербайджанської Республіки. В Азербайджанській Республіці існують урядові та неурядові установи, міжнародні організації, які надають соціальну підтримку в різних сферах різним категоріям населення. Ці та інші національні установи публікують щорічні звіти, в яких представлено результати діяльності протягом року. У статті показано діяльність деяких із цих установ з доказами з річних звітів.

Згідно з різними даними та статистикою, результати свідчать про те, що рівень грамотності досяг 100%, витрати на охорону здоров'я зросли на 166,5%, а витрати на соціальний захист подвоїлися за останнє десятиліття в Азербайджанській Республіці. Ці результати демонструють ефективність соціальної політики та надають читачам дані, засновані на доказах.

Ключові слова: соціальний розвиток, Азербайджан, освіта, охорона здоров'я, зайнятість, добробут, реформа, зростання

Introduction.

There has been great deal of past and modern researches about what welfare state notion is, what this state should do for getting this status. Welfare states have been analyzed from both narrow and broad perspectives. Mostly social protection, social services by governments have been analyzed in the narrow view, on the other hand, macroeconomic activities of governments, such as employment, wages have been considered in the broad view. If a government considers itself a welfare state, the most of its activities should be devoted to households, law, defense, administration (Gosta Esping-Andersen, 1990).

According to the world experience, the system of social protection of citizens and the social equalization of their income includes redistribution of taxes, state payments and allowances, compulsory social insurance, pension provision and social assistance (Mirzakarimova, 2023).

The Republic of Azerbaijan is a developing country with a fast-growing economy, strong industrial and energy sectors, improving infrastructure and technology. It is not accidental that one of the main socio-economic priorities of government is to achieve a dynamic, inclusive society based on social justice by 2030 (Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development, 2021). It is also reflected in the Constitution:

“Azerbaijani state takes care about improvement of prosperity of all people and each citizen, their social protection and proper living conditions. Azerbaijanian state participates in development of culture, education, public health, science, arts, protects environment, historical, material and spiritual heritage of people” (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995, Article 16)

Research question. What were the key social reforms implemented between 2014–2025 that affected increase of human development level in Azerbaijan?

How does development process in Azerbaijan compare to other CIS countries in these areas?

Literature review. Although some books, academic papers were written in Azerbaijani, there is a huge gap of comprehensive assessment of social development. This paper shows overall social development process in Azerbaijan between 2014–2025 years by analyzing resources of World Bank, CIS-STAT, and statistical resources of national institutions.

Methodology. This paper demonstrates mixed methods such as quantitative analysis of UNDP, IUS, World Bank, national statistics released by national institutions annually and qualitative assessment of social reform policies. Comparative analysis with CIS countries is also conducted in research process.

Empirical Overview.

Welfare. There are non-governmental, governmental and international organizations in the Republic of Azerbaijan that provide various social services to population, such as The Azerbaijan Red Crescent Society (NGO). The society provides social support in different directions including blood donation, humanitarian aid, psychological support for disabled people, migrants, employment support for young and volunteers and so on (The Azerbaijan Red Crescent Society, 2025). State Social Protection Fund gives support in pension, social benefits, social protection and so on.

Azerbaijan's Human Development Index (HDI) stood at 81st place with an HDI of 0.789 in 2023, placing the country in the “high human development” category that up from 82nd place with an HDI of 0.734 in 2013 (UNDP, 2013, 2025), which shows the country's strong efforts to achieve

a long and healthy life, access to knowledge and a decent standard of living.

Education. According to UNESCO Institute for Statistics (UIS) and World Bank development indicators, Azerbaijan's adult literacy rate (percentage of people aged 15 and above who can read and write) has reached 100% in 2023 (UNESCO Institute for Statistics [UIS], 2025; World Bank, 2025). This places Azerbaijan well above the global average and highlights population's high knowledge level.

Overall education expenditures in GDP were 3.15% in 2015. This indicator increased to 4.18% in 2020 (Law of the Republic of Azerbaijan on the State Budget, 2015, 2020). These figures demonstrate that government spending on education has reached 32.7% in five years.

In the 2015 academic year, the number of students admitted to higher education institutions in Azerbaijan was 38,831. This figure approximately doubled, had risen to 74,000 in 2024–2025 academic year (Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, 2016, 2025). This increase reflects growing interest in higher education because of educational reforms.

Overall, the number of Azerbaijani universities in the QS World University Rankings 2026 increased to nine (QS World University Rankings, 2025). Key factors contributing to this growth include the implementation of six international dual-degree programs under the 2019–2023 State Program, student loans by the Student Credit Fund, and various scholarship and state support programs, all of which have promoted development in higher education (Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Employment. In 2017, the total population of the country was 9.81 million, with 4.82 million employed. By 2024, the population had increased to 10.18 million, and the number of employed people reached 5.03 million. This is an increase of 3.7% in total population and 4.4% in employment (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2017, 2024). In terms of the employed population, Azerbaijan ranked fourth among the CIS countries, following Russia, Kazakhstan, and Uzbekistan in 2024 (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

According to the Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan in 2017, the largest shares of employment in the service sector were in education (21.8%), trade and vehicle repair (19.2%), and healthcare and social services (8.6%), whereas by 2024, the main employment shares shifted to agriculture, forestry, and fishing (35.4%), trade and vehicle repair (14.2%), and construction (8%) (MLSPP, 2017, 2024).

Healthcare. After 17 Sustainable Development Goals the Republic of Azerbaijan has implemented initiatives towards healthcare system. One of national priorities of the Republic of Azerbaijan by 2030 is to improve the areas of modern innovations and competitive human capital (Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development, 2021). Healthcare expenditures by government also grew from AZN 746.7 million in 2017 to AZN 1.99 billion in 2025 which is the 166.5% increase of government investment in public health services in almost a decade (Law of the Republic of Azerbaijan on the State Budget, 2016, 2024).

In 2014, the number of infant deaths under one year was 1655. This number was decreased to 1420, showing a 9.28% decline in 2024 (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2014, 2024).

Social reforms. Over the past seven years, five social reform packages have been implemented. The first package covered 2019, the second 2019–2020, the third 2021–2022,

the fourth 2023, and the fifth package 2025. These five social packages provided financial support to the 13.4 million people in different areas such as wages, pensions, social allowances and benefits, and unemployment insurance (MLSPP, 2025).

In Azerbaijan, expenditures for social protection and welfare increased from AZN 2.35 billion in 2017 to AZN 4.75 billion in 2025, nearly doubling the spendings (Law of the Republic of Azerbaijan on the State Budget, 2016, 2024). Based on statistics in 2015 and 2025, the minimum pension increased 191%, it shows significant improvement in social support (MLSPP, 2018, 2025). According to the growth rate observed during those years, Azerbaijan ranked first among the CIS countries with the highest percentage increase (CIS-STAT, 2025, "Minimum (basic) pension by old-age").

Over the 10-year period from 2015 to 2025, the national minimum subsistence level increased from 131 AZN to 285 AZN by approximately 118% rise (MLSPP, 2015, 2025). In terms of the national minimum subsistence level, Azerbaijan ranked second among the CIS countries after Kazakhstan in analyzed period (CIS-STAT, 2026, "Subsistence minimum, units of national currency, per capita monthly average").

Conclusions.

In the Republic of Azerbaijan, social welfare of people is being increased in present decade compared to past years. Besides governmental institutions, non-governmental and international institutions and organizations have implemented social programs and initiatives to achieve the development level of social sector. Between 2015 and 2025, Azerbaijan demonstrated significant human development gains. The Human Development Index reached 0.789 in 2023 up from 0.734 in 2013 as a result of government's efforts in various

sectors. The literacy rate (percentage of people aged 15 and above who can read and write) has reached 100% in 2023 as the result of initiatives of government in education sector, such as building new schools, training teachers, providing student loans, programs. Education spending increased 4.18% in ten years. Healthcare system spendings increased 166.5% in ten years for building new hospitals, healthcare support for different categories of population, training of doctors and so on. The number of infant deaths under one year decreased 9.28% in ten years. Social protection and welfare spendings nearly doubled, the minimum subsistence level rose by 118%, the minimum pension increased 191%. Five social reform packages have been implemented during 2019-2025 in different categories, such as wages, allowances and pensions.

Overall, these trends demonstrate improvements in human capital, social welfare, and economic opportunities over the decade. Data on comparative analysis of CIS countries prove that the Republic of Azerbaijan is often ranked among the top five countries of CIS across various indicators, such as first with highest percentage increase, second with national minimum subsistence level, fourth with employed population. This demonstrates the leading role of the government in the region with evidence-based statistics.

Overall, these achievements highlight that Azerbaijan's social policies and programs are effective and successful in improving human capital and social welfare of the country. And if such development continues in the future, Azerbaijan is likely to achieve further improvements and success in mentioned sectors above.

REFERENCES

- CIS-STAT. (2025). *Minimum (basic) pension by old-age* (p. 12). Baku, Azerbaijan: CIS-STAT. https://new.cisstat.org/web/eng/pension-support?utm_source=chatgpt.com
- CIS-STAT. (2026). *Subsistence minimum, units of national currency, per capita monthly average* (p. 8). Baku, Azerbaijan: CIS-STAT.
- Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995). Art. 16. Baku, Azerbaijan. https://www.stat.gov.az/menu/3/Legislation/constitution_en.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism* (p. 45). Princeton, NJ: Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691028573/the-three-worlds-of-welfare-capitalism?utm_source=chatgpt.com
- Law on the State Budget of the Republic of Azerbaijan, 2014. (p. 7). Baku, Azerbaijan. https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2013/11/Azerbaijan_State_Budget_CESD_View.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Law on the State Budget of the Republic of Azerbaijan, 2016. (p. 9). Baku, Azerbaijan. https://www.oilfund.az/storage/uploads/co5qr4v4lk.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Law on the State Budget of the Republic of Azerbaijan, 2019. (p. 11). Baku, Azerbaijan. https://www.oilfund.az/storage/uploads/rs0ibglmuw.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Law on the State Budget of the Republic of Azerbaijan, 2024. (p. 12). Baku, Azerbaijan. https://sai.gov.az/files/budce_xulasesi/dsmf_isf_eng_2024-49176.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Ministry of Labour and Social Protection of the Population (Azerbaijan). (2015). *Annual report* (pp. 5–20). Baku, Azerbaijan.
- Ministry of Labour and Social Protection of the Population (Azerbaijan). (2016). *Annual report* (pp. 7–22). Baku, Azerbaijan.
- Ministry of Labour and Social Protection of the Population (Azerbaijan). (2018). *Annual report* (pp. 9–25). Baku, Azerbaijan.
- Ministry of Labour and Social Protection of the Population (Azerbaijan). (2025). *Annual report* (pp. 10–30). Baku, Azerbaijan.
- Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan. (2025). *Annual report* (pp. 15–35). Baku, Azerbaijan.
- Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan. (2016). *Annual report* (pp. 12–28). Baku, Azerbaijan.
- Mirzakarimova, M. M. (2023). Some issues of the development of the social state in the CIS countries. Baku, Azerbaijan: Novateur Publications. (pp. 25–40)
- Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" (2021, p. 5). Baku, Azerbaijan.
- QS World University Rankings. (2025). *Global rankings report* (pp. 10–15). London, UK: QS. https://sps.utm.my/wp-content/uploads/2024/09/2025-QS-World-University-Rankings-2.2-For-qs.com_.pdf?utm_source=chatgpt.com
- State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2014). *Annual report* (pp. 8–20). Baku, Azerbaijan.
- State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2017). *Annual report* (pp. 10–22). Baku, Azerbaijan.
- State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2024). *Annual report* (pp. 12–25). Baku, Azerbaijan.

- State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2025). *Annual report* (pp. 14–30). Baku, Azerbaijan.
- The Azerbaijan Red Crescent Society. (2025). *Annual report* (pp. 6–18). Baku, Azerbaijan. https://data-api.ifrc.org/documents/AZ/Annual%20Report_Azerbaijan_2024.pdf?utm_source=chatgpt.com
- UNDP. (2013). *Human development report* (pp. 20–45). New York, NY: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2025). *Human development report* (pp. 25–50). New York, NY: United Nations Development Programme.
- UNESCO Institute for Statistics [UIS]. (2025a). *Global education indicators report* (pp. 9–15). Montreal, Canada.
- UNESCO Institute for Statistics [UIS]. (2025b). *Literacy rate data* (p. 8). Montreal, Canada.
- World Bank. (2025). *Literacy rate, adult total (% of people ages 15 and above)* (pp. 5–12). Washington, DC: World Bank. https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?utm_source=chatgpt.com

Logorhythmization Of General Practice in the Correction of Ataxic Forms of Motor Disorders in Young Children with General Speech Underdevelopment

UDC 376-053.2-056.264:796.012.62

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726113>**Moga Mykola****Dr. Sc., Assoc. Prof.,** <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net**Usoltseva Evelina****Master's Student,** <https://orcid.org/0009-0008-3410-0516>, usoltsevaevelina1@gmail.com**Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract.

The harsh realities of our present day tell us that the number of children who need corrective assistance is growing every day. Corrective teachers are unable to take full responsibility for a child's development, while parents put the education and upbringing of their children in second place. As a result, children are neglected by their parents in terms of education. That is why the corrective approach must be comprehensive and systematic. The first motor, speech, and mental functions are laid down in early childhood. And it is during the period from birth to one year of age that the interconnection between speech and the motor functions of the body can be clearly seen. This period is considered the best time to start corrective work. Since cases of complex disorders prevail among children, we consider the issue of correcting ataxic forms of motor disorders in young children with general speech underdevelopment based on the logorhythmization of general praxis to be relevant. This involves the sequential use of basic motor modes (BMM) according to their evolutionary logic: lying, crawling, sitting, standing, walking, climbing, running, and jumping. The phylogenetic approach in the implementation of the above-mentioned basic motor modes in the proposed correction program is complemented by the rhythmization of movements and motor actions, which significantly contributes to the correction of ataxic forms of motor disorders. It was proposed to add articulatory praxis, which accompanies rhythmic general praxis, to this motor-rhythmic basis.

A formative experiment involving 12 young children with general speech underdevelopment demonstrated noticeable improvements in the coordination abilities of general praxis. The basic movements of the children became more stable and consistent in terms of maintaining their starting positions, and their static and dynamic balance improved, allowing them to perform local movements more accurately and purposefully. The overall improvement in the coordination of general praxis movements had a positive effect on articulatory praxis, but this aspect was not investigated in this article. The key conclusion from the study is that logorhythmization of general praxis in the correction of ataxic forms of motor disorders in young children with general speech underdevelopment significantly improves indicators of general praxis.

Keywords: logorhythmization, general praxis, correction, ataxia, movement disorders, young children with SLI

Логоритмізація загального праксису в корекції атаксичних форм рухових порушень у дітей раннього віку з загальним недорозвитком мовлення

Мога Микола, Усольцева Евеліна**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)**

Анотація.

Жорсткі реалії нашого сьогодення говорять нам про те, що кількість дітей, яким необхідна корекційна допомога стає більше з кожним днем. Корекційні педагоги не в змозі повністю відповідати за розвиток дитини, в той час як батьки ставлять на друге місце навчання і виховання дітей. В результаті відбувається педагогічна занедбаність дітей з боку батьків. Саме тому корекційний підхід має в собі містити комплексність та систематичність. В період раннього віку закладаються перші моторні, мовленнєві та психічні функції. І саме в період від народження до року можна побачити яскравий прояв взаємозв'язку мовлення з руховою функцією організму. Цей період вважається найкращим для початку корекційної роботи. Оскільки серед дітей переважають випадки з комплексними видами порушень – вважаємо актуальною проблематику корекції атаксичних форм рухових порушень у дітей раннього віку з загальним недорозвитком мовлення на основі логоритмізації загального праксису. Це передбачає послідовне використання основних рухових режимів (ОРР) за їхньою еволюційною логікою: лежання, повзання, сидіння, стояння, ходьба, лазіння, біг та стрибки. Філогенетичний підхід в реалізації вищенаведених основних рухових режимів в запропонованій корекційній програмі доповнюється ритмізацією рухів та рухових дій, що в значному ступені сприяє корекції атаксичних форм рухових порушень. На цю моторно-ритмічну основу було запропоновано додати артикуляційний праксис, який супроводжує ритмічний загальний праксис.

Проведений формувальний експеримент, в якому прийняли участь 12 дітей раннього віку із загальним недорозвитком мовлення, продемонстрував помітні поліпшення координаційних можливостей загального праксису. Основні рухи в дітей стали більш стабільними, стійкими в плані збереження вихідних положень, покращилась статична та динамічна рівновага, що дозволило виконувати локальні рухи більш точно і цілеспрямовано. Загальне поліпшення координації рухів загального праксису позитивним чином вплинуло на артикуляційний праксис, але цей аспект в даній статті не досліджувався.

Ключовий висновок із виконаного дослідження зводиться до того, що логоритмізація загального праксису в корекції атаксичних форм рухових порушень у дітей раннього віку із загальним недорозвитком мовлення помітно поліпшує показники загального праксису.

Ключові слова: логоритмізація, загальний праксис, корекція, атаксія, рухові порушення, діти раннього віку з ЗНМ

Стаття надійшла / Article arrived: 03.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 20.04.2026

Вступ.

Серед чисельних рухових порушень, які сьогодні можна спостерігати в дітей, особливе місце займає атаксія. Під нею прийнято розуміти неврологічний симптом, який характеризується різними порушеннями координації рухів, рівноваги та ходи. Сам термін «атаксія» виник на основі грецького слова «ataxia», що в перекладі означає «безлад» або «нестійкість». Атаксії можна спостерігати як в рухах тулуба, так і при маніпуляціях кінцівками – проявляються вони у вигляді труднощів при виконанні точних рухів, їхньої незграбності, а також хиткості при ходьбі. Рухи втрачають плавність і послідовність. Дитині важко утримувати рівновагу в русі, під час зміни положення тіла, а іноді й просто стояти. Атаксія не є окремим захворюванням – це клінічна ознака, яка може проявлятися в дитини при різних захворюваннях і станах. Атаксія виникає в наслідок уражень різних відділів центральної нервової системи, зокрема мозочка, спинного мозку та периферичних нейронів.

Частіше за все атаксія виникає внаслідок дисфункції тих відділів головного мозку, що відповідають за координацію рухів – мозочка або вестибулярного апарату. Скоординовані рухи очей, кінцівок та всього тіла забезпечуються складними схемами взаємодій відповідних утворень головного мозку: мозочка, базальних гангліїв, кори мозку та вестибулярного апарату внутрішнього вуха. Атаксія виникає внаслідок збою в роботі будь-якої складової цієї схеми, що призводить до порушення координації різних видів рухів. Причини виникнення атаксії можуть бути різними – генетичні порушення, ураження мозочка (церебральна атаксія), інфекційні захворювання, вплив токсинів, аутоімунні розлади, метаболічні порушення тощо (Козьолкін, Медведкова & Ревенько, 2021; Мога, 2007; Вакуленко & Клапчук, 2020; Сікорська, Візір & Лапонов, 2023; Трофименко, 2014; Cifu, Lew & Oh-Park, 2018).

До основних симптомів атаксії прийнято відносити:

1. Різні порушення координації рухів – в цьому випадку неможливе ефективне координування рухів рук і ніг. Такі діти часто мають проблеми з дрібною моторикою, предметно-маніпулятивною діяльністю, наприклад, при застібанні гудзиків, письмі, малюванні, кресленні тощо.

2. Порушення статичної, стато-динамічної або динамічної рівноваги, що робить позу дитини нестійкою та підвищує ризик її падіння, травмування.

3. Нестійка, хитка хода, що виражається в нерациональності траєкторії пересування по опорі в просторі, «чіплянні» тулубом та кінцівками різних предметів, що знаходяться на шляху пересування, іноді навіть в падінні. Дитина по особливому човгає ногами, надмірно широко їх розставляє, не відриваючись дивиться собі під ноги.

4. Тремор (недовільні рухи тілом або пальцями) при намаганні зробити точні рухи. Це дуже ускладнює виконання чисельних щоденних побутових та навчальних бімануальних маніпуляцій.

5. Порушення мовлення – атаксія часто негативно впливає на мовленнєві функції, роблячи вимову дитини нечіткою або розтягнутою. В таких випадках діти можуть мати труднощі з вимовою слів і контролем гучності голосу.

6. Загальна втома або слабкість в наслідок порушення координації, зайвого м'язового напруження та скутості.

7. Інші симптоми, до яких слід віднести порушення зору, проблеми з ковтанням, сенсорні порушення в формі недостатньої або підвищеної чутливості, емоційна нестабільність тощо.

Існують різні форми атаксій (Мога, 2007; Вакуленко & Клапчук, 2020), кожна з яких має свої характерні ознаки:

- Мозочкова атаксія – при ній спостерігається «хода моряка» з широко розставленими ногами, розмашиста, уповільнена. Із-за порушення координації дитина при ходьбі може «завалюватися» на один бік. Навіть зоровий контроль руху не поліпшує ситуацію. При цьому проявляється уривчасте, скандоване мовлення та зміни почерку при письмі: збільшені літери та знаки, розмашистість. Також часто спостерігається зниження тону м'язів.
- Сенситивна атаксія проявляється особливою штампувальною ходою, за якої пацієнт надлишково згинає їх у суглобах та різко розпрямляючи немов припечатувє ступні до підлоги. Дитина постійно концентрує свій погляд під ноги, бо не відчуває поверхні. Координація значно порушена. Без зорового контролю стояння й хода бувають неможливими.
- Вестибулярна атаксія – для неї характерне запаморочення з відчуттям обертання приміщення та предметів навколо дитини. При виконанні швидких поворотів голови проявляється раптове запаморочення й втрата координації (дитина може впасти). Порушення рівноваги часто супроводжується нудотою, ністагмом) у горизонтальній площині. Цей вид атаксії частіше виникає при ураженні равлика внутрішнього вуха.

Зазвичай особливості порушення координації рухів виявляються за даними анамнезу, неврологічного огляду та проходження спеціальних тестів:

проста і ускладнена проба Ромберга (коли пацієнт приставляє носок до п'яти по одній лінії, складає руки на грудях і закриває очі); хода з заплющеними очима, кілька кроків по прямій; флангова хода (приставними кроками) почергово в обидва боки із заплющеними

очима; проба Барані (коли дитина має потрапити в палець лікаря своїм пальцем, спочатку з відкритими очима, а потім із закритими; стандартна пальце-носова проба (попасти вказівним пальцем у свій ніс, спочатку з відкритими очима, а потім із закритими); розглядання нерухомого предмета (наприклад, пальця лікаря або молоточка), виявлення ністагму (Богдановська & Кальонова, 2017).

Особливе значення для адаптації до навколишнього середовища дітей раннього віку із атаксичними руховими порушеннями мають два основних рухових режими – прямостояння і хода. Відповідно, атаксія, яка спостерігається в статичних положеннях дитини, зокрема при прямостоянні, називається статичною атаксією. Атаксія, яка виникає при рухах (наприклад, при ходьбі) називається динамічною атаксією. Саме опанування дітьми цих основних рухів надають їм впевненості в існуванні, твердій опорі під ногами і можливості активно опановувати навколишній простір. Цей стан опорно-гравітаційної впевненості позитивним чином впливає на загальний психомовленнєвий розвиток дітей із ЗНМ. Нажаль, нам не вдалося знайти достатньо інформації з цієї проблематики в доступних літературних джерелах. Це і обумовило актуальність нашого дослідження.

Метою дослідження є виявлення особливостей апраксичних проявів при прямостоянні та ходьбі в дітей раннього віку з ЗНМ і коригування їх засобами логоритміки з використанням спеціальних тренажерів М. М. Єфименка.

Для досягнення мети дослідження передбачається вирішення відповідних завдань:

1. Ознайомитись з інформаційними джерелами з проблематики атаксій у дітей раннього та дошкільного віку.
2. Виявити особливості координаційних розладів у вказаній категорії дітей, які проявляються в стоячому та ходьбовому основних рухових режимах.
3. Розробити програму корекції атаксій прямостояння та ходьби засобами логоритміки з використанням спеціальних тренажерів («3-Піраміда», «Дирижабль», «Зореліт», «Ритмохід», «Ланцюжок», «Рукоходи-поручні») (Мога, 2007; Єфименко, Мога, 2011) і перевірити її в процесі педагогічного експерименту.

Методи дослідження. Під час дослідження було використано такі методи:

1. Аналітичний огляд доступних літературних джерел з проблематики дослідження.
2. Педагогічні спостереження за особливостями координаційних проявів при прямостоянні та ходьбі в дітей раннього віку із ЗНМ.
3. Педагогічний експеримент з перевірки ефективності програми корекції атаксій при прямостоянні та ходьбі в дітей раннього віку з ЗНМ засобами логоритміки на основі використання спеціальних тренажерів.

За підсумками аналізу доступних інформаційних джерел із проблематики дослідження було з'ясовано, що велику роль у подоланні атаксії відіграє фізична реабілітація. Спеціальні вправи з фахівцем на тренажерах, перш за все, можуть допомогти зміцнити необхідні групи м'язів. Вони сприяють поліпшенню статичної та динамічної рівноваги, стимулюють координацію тулуба та кінцівок. Високі результати з корекції порушення рівноваги отримують під час використання реабілітаційного тренажера Huber, а також під час тренувань на стабілоплатформі (Козьолкін, Медведкова & Ревенко, 2021).

В констатувальному дослідженні прийняли участь 12 дітей раннього віку з діагнозом «загальний недорозвиток мовлення», в яких спостерігались різні прояви атаксій. Зокрема, ми досліджували прояви дітей в таких ключових для їхньої життєвої адаптації основних рухових режимах як прямостояння та ходьба. За допомогою відкритих та прихованих педагогічних спостережень нами було виявлено такі особливості атаксій у вказаній категорії дітей:

Стоячий основний руховий режим:

- Нестійке стояння в основній стійці ноги на ширині плечей з відкритими очима (похитування, зайві рухи головою, тулубом та кінцівками).
- Невпевнене стояння в основній стійці (помітні похитування, періодичне загублення рівноваги).
- Дуже непевнене стояння в позах Ромберга, коли носок однієї ноги приставлений до п'яти іншої ноги.
- Немоżliвість стояти на одній нозі тривалий час.
- Швидке загублення стійкого положення, стоячи на підвищеній і обмеженій опорі на кшталт пенька, автомобільної покривки, колоди тощо.

Ходьбовий основний руховий режим:

- При звичайній ходьбі спостерігається похитування тулуба, розгони руху руками, траєкторія руху майже не буває прямою.
- При ходьбі приставними кроками траєкторія пересування практично завжди відхиляється від прямої лінії, зміщуючись вперед або назад. Особливо це помітно при пересуванні в одну із сторін.
- Ходьба короткими кроками, приставляючи п'ятку махової ноги до носка опорної, викликає у дітей загальне координаційне напруження, помітні хитання тулуба і загублення рівноваги. Емоційний стан погіршується.
- «Сліпа ходьба» (ходьба по прямій з заплющеними очима) також напружує дітей як координаційно, так і емоційно. Їхні рухи стають помітно повільними,

невпевненими, некерованими, із-за чого траєкторії пересування значно відрізняються від прямої лінії, а іноді навіть нагадують хаотичні траєкторії дрібних утворень при броунівському русі. Орієнтація в просторі порушена.

Для корекції атаксій в таких основних рухах як прямостояння та ходьба нами була розроблена спеціальна програма, суть якої реалізовувалась у двох головних методичних позиціях:

1. Для підвищення мотивації дітей до корекційної рухової діяльності, а також створення відповідних специфічних умов для тренінгів, нами були використані такі тренажери професора Миколи Єфименка: «3-Піраміда», «Дирижабль», «Зореліт», «Ланцюжок», «Ритмохід», «Рукоходи-поручні» (фото 1 – 7) (Мога, 2007; Єфименко, Мога, 2011).

2. Вправлення на цих тренажерах також базувалось на можливостях ритмізації рухів із підключенням логоритмічних вправ, стимулюючих і артикуляційний апарат.

Фото 1. Балансування на трьох ярусах тренажера «3 D-Піраміда»

Фото 2. Тренажер «Дирижабль» в дії

Фото 3. Корекція статичної атаксії на тренажері «Зореліт»

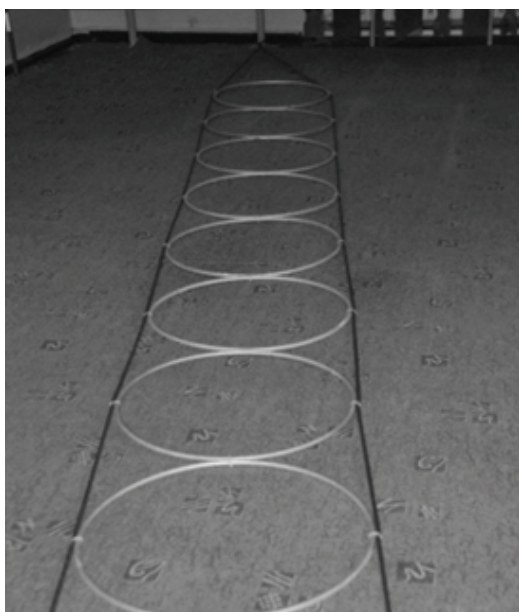

Фото 4. Тренажер «Ланцюжок»

Фото 5. Ритм-ходьба на тренажері «Ритмохід»

Фото 6. Тренажери «Рукоходи-поручні»

Заняття проводилися тричі на тиждень приблизно по 30 хвилин на базі закладу дошкільної освіти № 193 м. Одеса, а також авторського педагогічного Центру реабілітації рухом (АПЦРР) М. М. Єфименка як в он-лайн, так і в оф-лайн режимах. Загальна тривалість курсу – 4 місяці (з 1 травня по 5 вересня 2025р.).

Протягом перших двох місяців (травень – червень) діти під керівництвом педагога опановували рухи на представлених вище тренажерах у вільному стилі, в зручних і комфортних для себе умовах, без жорсткого контролю за просторово-часовими (ритмічними) параметрами. Це був своєрідний адаптаційний етап експерименту. Наступні два місяці (липень і серпень, частково – вересень) рухи на тренажерах помітно ускладнювались введенням спочатку легкого, а потім все більш складнішого темпоритму в формі музичного або звукового супроводу. Нами використовувались такі методичні прийоми поступового ускладнення вправ на тренажерах: прискорення темпу рухів, збільшення амплітуди рухів (довжини кроків, висоти перешкод тощо), ускладнення ритму рухів, поступове ускладнення вправ, які виконувались на тренажерах (природна координація рухів кінцівками замінювалась «дзеркальною», парадоксальною, компенсаторною координацією); повторення вправ, які робились під музичний або звуковий супровід, без акомпанементу, керуючись своїм збереженим внутрішнім ритмом; звуковий або мовленнєвий супровід ритмічних рухів при стоянні та ходьбі (елементи логоритміки). В останній методичний прийом ми включили простий звуковий супровід рухів за допомогою голосних звуків (а-а-а-а-а-а-а, о-о-о-о-о-о-о, е-е-е-е-е-е-е, у-у-у-у-у-у-у, приголосних (т-т-т-т-т-т-т, ц-ц-ц-ц-ц-ц-ц, п-п-п-п-п-п-п, с-с-с-с-с-с-с) та їх сполучень (ма-ма-ма-ма-ма-ма-ма, па-па-па-па-па-па-па, на-на-на-на-на-на-на та інші). Далі ми ритмізували короткі слова: дом-дом-дом-дом, бом-бом-бом-бом. Далі додавались ритмічні речення на зразок «Кіт на гілочці спинився і на пташку задивився!». Далі логоритмізація ускладнювалась використанням коротких віршів:

«Ішли свині по дубині,
А за ними кабанці,
Ас-бас-бери-біс –
Зараз підеш к зайцю в ліс!».

Самим складним варіантом було наспівування простої пісеньки під заданий темпоритм.

Після завершення формульовального педагогічного експерименту було зроблено повторне обстеження стану координації, точності й рівноваги в дітей в двох основних вертикалізованих рухових режимах – стоянні та ходьбі.

Якщо говорити про корекцію атаксій при стоянні дитини, то тут нами спостерігались такі позитивні зміни: стояння в основній стійці ноги на ширині плечей з відкритими очима стало більш стійким (помітно зменшилися похитування, зайві рухи головою, тулубом та кінцівками); аналогічні поліпшення спостерігались в основній стійці (загублення рівноваги хоча і мали місце, але виникали помітно рідше і не з такими значними амплітудами); збереження стійкого положення тіла в позах Ромберга помітно збільшилось як за

тривалістю, так і за якісними характеристиками; стояння на одній нозі стало більш впевненим і тривалим; також покращилися показники стояння на підвищеній і обмеженій опорі, що супроводжувалося позитивізацією емоційного стану дітей.

Після завершення експерименту було зафіксовано позитивні зрушення і в подоланні атаксій при ходьбі: при звичайній ходьбі зменшилась кількість і амплітуда похитувань тулуба, компенсаторних рухів руками, траєкторія руху стабілізувалась навколо прямої, але ще варіювала в діапазоні ± 1 м; при ходьбі приставними кроками траєкторія пересування також стабілізувалась, відхилення від прямої лінії помітно зменшилися в середньому до 0,5 м, при цьому різниця в координаті рухів в обидва боки зменшилась, нівелювалась; ходьба за типом «носок – п'ятка» стала більш впевненою, що знизило зайве координаційне напруження, амплітуду хитання і загублення рівноваги (емоційний стан при виконанні цього тесту також поліпшився, діти стали спокійніше виконувати тестове завдання); при виконанні «сліпої ходьби» (без зорового контролю) також помітно знизилось загальне психофізичне напруження, швидкість ходьби трохи підвищилась, кроки стали впевненішими, траєкторія пересування помітно стабілізувалась в середньому діапазоні відхилень від «маяка» $\pm 1,5$ м, що говорить про удосконалення орієнтації у просторі.

Висновки.

Таким чином, підбиваючи підсумки проведеного формувального педагогічного експерименту, слід зазначити, що розроблена нами програма корекції атаксій в стоячому і ходьбовому основних рухових режимах на основі використання авторських тренажерів і можливостей логоритміки, помітно поліпшили результати координації, точності та рівноваги у дітей раннього віку із загальним

недорозвитком мовлення, що говорить про ефективність розробленої програми корекції атаксичних форм рухових порушень. Спираючись на взаємозв'язок мовленнєвих і рухових функцій, стверджуємо, що починати корекційні заходи щодо виправлення мовленнєвих порушень слід не з мовлення, а з загального праксису. Такий нетрадиційний підхід зможе дати більш кращі результати в корекційній роботі спеціалістів. Також слід зазначити, що в експериментальній групі відбулося також покращення психоемоційного стану. В дітей істотно знизився рівень стресу, вони стали більш спокійно реагувати на навколишні подразники (до початку експерименту сигнал повітряної тривоги в дітей викликав сильне напруження). Також слід відмітити, що діти почали виконувати вправи, які їм найбільше сподобались у вільний час від занять, що говорить про те, що дане впровадження є ефективним. Можемо казати, що логоритмічний підхід у будь-якому прояві дає позитивний результат на загальний стан дитини. Складність і варіативність вправ кожен спеціаліст може контролювати самостійно, але при модифікації вправ необхідно пам'ятати особливості порушення та вікові особливості дітей, з якими працює спеціаліст. Нами доведено, що використання сучасних тренажерів, а саме розробки Миколи Єфименка («3-Піраміда», «Дирижабль», «Зореліт», «Ланцюжок», «Ритмохід», «Рукоходи-поручні») дають ефективний результат.

Актуальність цього питання надалі буде тільки зростати. Перспективи досліджень в даному напрямі вбачаємо в пошуках нових підходів до використання можливостей логоритміки в поєднанні з матеріально-технічним забезпеченням тренажерами для поліпшення мовленнєвого розвитку вказаної категорії дітей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Богдановська, Н. В., & Кальонова, І. В. (2017). *Фізична реабілітація засобами фізіотерапії*: підручник для здобувачів ступеню вищої освіти магістра, спец. «Фізична реабілітація». Запоріжжя: ЗНУ <https://emed.library.gov.ua/suchasna-medycyna/fizychna-reabilitatsiia-zasobamy-fizioterapii-2/>
- Єфименко, М. М., & Мога, М. Д. (2011). Авторські тренажери в фізичному вихованні та руховій реабілітації дітей. Вінниця : «Глобус Пресс».
- Єфименко, М. М., & Бочков, П. М. (2023). Значення функції рівноваги для психомовленнєвого розвитку дітей з особливими освітніми потребами. *Наукові записки БДПУ*, №2. С. 168–176. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2023-1-2-168-176>
- Козьолкін, О. А., Медведкова, С. О., & Ревенько, А. В. (2021). *Реабілітація хворих з вибраними неврологічними синдромами*: навч. посіб. Запоріжжя: ЗДМУ. <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/13850>
- Мога Н. Д. (2007). Коррекция двигательных нарушений у детей дошкольного возраста с детским церебральным параличом: Дис... кан. пед. наук: 13.00.03. Одесса,
- Вакуленко, Л. & Клапчук, В. (Ред.) (2020). Основи реабілітації, фізичної терапії, ерготерапії : підруч. для студентів І рівня вищ. освіти: галузь знань 22 «Охорона здоров'я», спец. 227 «Фізична терапія, ерготерапія». Тернопіль : ТДМУ «Укрмедкнига».
- Сікорська, М. В., Візір, І. В., & Лапонов О. А. (2023). Фізична терапія в неврології: навч.-мет. посіб. для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 227 «Фізична терапія, ерготерапія», спеціалізація 227.1 «Фізична терапія». Запоріжжя: ЗДМУ. <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/20778>
- Трофименко, Л. І. (2014). Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку. Навчально-методичний посібник. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. Київ. 79 с.
- Cifu David X., Lew Henry L., & Oh-Park, Mooyeon. (2018). *Geriatric Rehabilitation. Front Cover. Elsevier Health Sciences*. https://books.google.com/books/about/Geriatric_Rehabilitation.html?id=OYIIdwAAQBAJ

Silva, R. N., Vallortigara, J., Greenfield, J. et al. (2019). *Diagnosis and management of progressive ataxia in adults*. Pract. Neurol., May 2 [Epub. ahead of print]. <https://doi.org/10.1136/practneurol-2018-002096>.

REFERENCES

- Bogdanovska, N. V., & Kalonova, I. V. (2017). *Fizichna rehabilitaciya zasobami fizioterapiyi: pidruchnik dlya zdobuvachiv stupenyu vishoyi osviti magistra, spec. «Fizichna rehabilitaciya»*. Zaporizhzhya: ZNU, <https://emed.library.gov.ua/suchasna-medytsyna/fizychna-reabilitatsiia-zasobamy-fizioterapii-2/>
- Cifu, David X., Lew, Henry L., & Oh-Park Mooyeon. (2018). *Geriatric Rehabilitation. Front Cover*. Elsevier Health Sciences. https://books.google.com/books/about/Geriatric_Rehabilitation.html?id=OYIIDwAAQBAJ
- Kozolkin, O. A., Myedvyedkova, S. O., & Revenko, A. V. (2021). *Reabilitaciya hvorih z vibranimi nevrologichnimi sindromami: navch. posib*. Zaporizhzhya: ZDMU. <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/13850>
- Moga, N. D. (2007). *Korrekcija dvigatelnyh narushenij u detej doshkolnogo vovrasta s detskim cerebralnym paralichom: Dis... kan. ped. nauk*. Odessa.
- Sikorska, M. V., Vizir, I. V., & Laponov O. A. (2023). *Fizichna terapiya v nevrologiyi: navch.-met. posib. dlya zdobuvachiv drugogo (magisterskogo) rivnya vishoyi osviti specialnosti 227 «Fizichna terapiya, ergoterapiya», specializaciya 227.1 «Fizichna terapiya»*. Zaporizhzhya: ZDMU, <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/20778>
- Silva, R. N., Vallortigara, J., Greenfield, J. et al. (2019). *Diagnosis and management of progressive ataxia in adults*. Pract. Neurol., May 2 [Epub. ahead of print]. <https://doi.org/10.1136/practneurol-2018-002096>.
- Trofimenko, L. I. (2014). *Diagnostika ta korekcija zagalnogo nedorozvitku movlennya u ditej doshkolnogo viku*. Navchalno-metodichnij posibnik. Institut specialnoyi pedagogiki NAPN Ukrayini. Kiyiv.
- Vakulenko, L., & Klapchuka, V. (Ed.) (020). *.Osnovi reabilitaciyi, fizichnoyi terapiyi, ergoterapiyi : pidruch. dlya studentiv I rivnya vish. osviti: galuz znan 22 «Ohorona zdorov'ya», spec. 227 «Fizichna terapiya, ergoterapiya»* (2020) Ternopil : TDMU «Ukrmedkniga».
- Yefimenko, M. M., & Bochkov, P. M. (2023). *Znachennya funkciyi rinvovagi dlya psihomovlennyevogo rozvitku ditej z osoblivimi osvitnimi potrebami*. *Naukovi zapiski BDPU*, №2. S. 168–176. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2023-1-2-168-176>
- Yefimenko, M. M., & Moga, M. D. (2011). *Avtorski trenazheri v fizichnomu vihovanni ta ruhovij reabilitaciyi ditej*. Vinnicya : «Globus Press».

Organization of Work with Parents of Primary Students with Special Educational Needs in Special Educational Institutions

UDC 376.3.064.1-056.26/.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726114>**Izhko Oleksandr**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-8453-8829>, alexanderizhko@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of the study is determined by the fact that partnership between teachers and parents of children with special educational needs creates favorable conditions for the harmonious development of the child, his successful socialization and adaptation to the educational environment.

The purpose of the article is to theoretically substantiate and determine the features of organizing work with parents of primary school students with special educational needs in special educational institutions and to determine effective forms of pedagogical interaction between the educational institution and the family.

Results. The article considers the problem of organizing work with parents of primary school students with special educational needs in special educational institutions. The importance of partnership between teachers and parents in ensuring the effectiveness of the correctional and educational process and successful social adaptation of children is analyzed. The peculiarities of organizing pedagogical cooperation with parents are determined, effective forms and methods of work aimed at increasing the pedagogical competence of parents and involving them in the educational process are characterized. The role of the family as an important factor in the development and support of a child with special educational needs is emphasized.

Conclusions. The organization of interaction by teachers with parents of children with special educational needs using traditional and innovative forms of work contributes to improving the results of educational activities of students with special educational needs, affects their motivation for learning, social adaptation and overall development. In further scientific research, it is advisable to pay special attention to improving the methodological support of working with parents of children with special educational needs.

Keywords: children with special educational needs, parents of children with special educational needs, special educational institutions, forms of interaction between teachers and parents, partnership interaction, traditional forms of working with parents, innovative forms of working with parents

Організація роботи з батьками учнів початкових класів з особливими освітніми потребами у спеціальних закладах освіти

Іжко Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність дослідження визначено тим, що партнерська співпраця педагогів і батьків дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП) створює сприятливі умови для гармонійного розвитку дитини, її успішної соціалізації та адаптації до освітнього середовища.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та визначення особливостей організації роботи з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти та визначенні ефективних форм педагогічної взаємодії закладу освіти і сім'ї.

Результати. У статті розглянуто проблему організації роботи з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти. Проаналізовано значення партнерської взаємодії педагогів і батьків у забезпеченні ефективності корекційно-освітнього процесу та успішної соціальної адаптації дітей. Визначено особливості організації педагогічної співпраці з батьками, охарактеризовано ефективні форми та методи роботи, спрямовані на підвищення педагогічної компетентності батьків і залучення їх до освітнього процесу. Підкреслено роль сім'ї як важливого чинника розвитку та підтримки дитини з ООП.

Висновки. Організація педагогами взаємодії з батьками дітей з ООП із застосуванням традиційних та інноваційних форм роботи сприяє покращенню результатів навчальної діяльності учнів з ООП, впливає на їх мотивацію до навчання, соціальну адаптацію та загальний розвиток. У подальших наукових дослідженнях спеціальну увагу доцільно спрямувати на вдосконалення методичного забезпечення роботи з батьками дітей з ООП.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, батьки дітей з особливими освітніми потребами, спеціальні заклади освіти, форми взаємодії педагогів з батьками, партнерська взаємодія, традиційні форми роботи з батьками, інноваційні форми роботи з батьками

Вступ.

У сучасних умовах реформування системи освіти України, орієнтованої на принципи інклюзії, гуманізації та партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу, особливого значення набуває проблема організації ефективної роботи з батьками дітей з ООП. Саме сім'я є першим і найважливішим соціальним середовищем розвитку дитини, а тому рівень педагогічної обізнаності батьків, їхня готовність до співпраці з фахівцями та активна участь у корекційно-розвитковому процесі значною мірою визначають успішність навчання і соціалізації дитини.

Законодавча база України регулює відносини між педагогами та батьками. Так, у статті 55 Закону України «Про освіту» розкриваються права та обов'язки батьків здобувачів освіти, сказано про те, що виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості. Батьки мають рівні права та обов'язки щодо освіти і розвитку дитини. Батьки зобов'язані докладати зусилля для виховання у дитини моральних, естетичних, етичних норм у спілкуванні, соціальних взаємостосунків, патріотичне ставлення до державної мови та державних символів, збереження здоров'я дитини та допомога в опануванні нею освітньої програми (Закон України «Про освіту», 2017).

Статті 25 Закону України «Про повну загальну середню освіту» присвячена правам, обов'язкам та відповідальності батьків учнів. Сказано, що на батьків покладається відповідальність за здобуття дітьми повної загальної середньої освіти (Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2020).

Саме в сім'ї в процесі взаємодії батьків з дитиною, в неї починають формуватися важливі життєві компетентності. У постанові кабінету міністрів «Про затвердження державного стандарту початкової освіти» зауважено, що саме в родині у дітей починають формуватися мотивація до навчання, бажання отримувати нові знання, правильне ставлення до соціальних ситуацій. Сказано, що основою формування ключових компетентностей школярів є досвід, який формується не лише в освітньому середовищі, але і в родині (Постанова КМУ «Про затвердження Державного стандарту початкової освіти», 2025).

Діти з ООП мають порушення у психофізичному розвитку, труднощі у навчанні, проблеми із соціалізацією і потребують спеціальної допомоги. У спеціальних закладах освіти проводиться корекційна робота щодо подолання цих недоліків. Проте така робота має починатися з самого раннього віку, що дозволить значно покращити процеси розвитку дітей з ООП і їх соціально-адаптаційні процеси, зокрема адаптацію до шкільного навчання. Батьки мають розуміти таку позицію, адже саме вони з народження

підключаються про дитину. Якщо дитина має особливі освітні потреби, батьки повинні орієнтуватися у всіх її особливостях та правильно ставитися до процесу виховання. Саме педагоги спеціальних закладів освіти мають можливості проводити роботу з батьками дітей з ООП.

У спеціальних закладах освіти робота з батьками учнів початкових класів має особливу значущість, оскільки молодший шкільний вік є сенситивним періодом для формування навчальної діяльності, соціальної адаптації та розвитку базових життєвих компетентностей дітей з ООП. Водночас практика свідчить, що взаємодія педагогів і батьків часто має епізодичний характер, недостатньо враховує індивідуальні потреби сімей та не завжди спрямована на формування педагогічної компетентності батьків.

У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку ефективних форм і методів організації роботи з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти, що сприятимуть підвищенню результативності корекційно-освітнього процесу та гармонійному розвитку дитини.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Проблема взаємодії закладу освіти та сім'ї посідає важливе місце у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях, які проводили О. Байер, Н. Басюк, О. Блашкова, М. Волощук, С. Гаврилюк, О. Гаяш, О. Дмитрієва, О. Жияк, А. Залізняк, Л. Клочек, В. Ковальчук, Н. Оліфер, М. Омельченко, Т. Кузнецова, Л. Потапук, І. Резніченко, О. Романенко, Д. Тріфанова, О. Федорчук, Г. Хворова та ін. Науковці підкреслюють, що партнерська співпраця педагогів і батьків є необхідною умовою ефективного навчання, виховання та соціалізації дитини, особливо якщо йдеться про дітей з ООП.

Значний внесок у розвиток ідей співпраці школи і сім'ї зробив Василь Сухомлинський, який наголошував на необхідності педагогічної єдності виховних впливів школи та родини. Учений розглядав сім'ю як важливий фактор формування особистості дитини та підкреслював, що успішність виховання значною мірою залежить від взаєморозуміння і співпраці педагогів і батьків. Він вважав необхідним освіченість батьків у педагогічних питаннях і постійне вдосконалення їх знань. В. Сухомлинський писав, що «Без турбот про педагогічну культуру батьків неможливо розв'язувати жодного питання, що стосується навчання та виховання. Батьківська педагогіка, тобто елементарне коло знань матері та батька про те, як істота, що народилася від людини, стає людиною, – це фундамент, основа всієї педагогічної теорії і практики» (Сухомлинський, 1978, с. 169).

Проблеми організації педагогічної взаємодії з батьками досліджували також сучасні українські науковці. В. Ковальчук розкриває сутність партнерської взаємодії педагогів і батьків в освіті

як гуманістичної системи. Родина залучається до активної участі у вихованні учнів, які є особистостями, потребують підтримки і розвитку, любові, діалогу, довіри, творчості та рівності, що є основою НУШ (Ковальчук, 2023, с.14).

Психологічні аспекти співпраці педагогів з батьками дітей з особливими потребами висвітлено у дослідженнях Л. Клочек, яка підкреслює важливість налагодження конструктивної взаємодії між учителем, дитиною та її батьками. Комунікація, за дослідженнями Л. Клочек, є важливим засобом взаємодії педагогів з батьками дітей з ООП. Педагог має урахувати та приймати індивідуальні особливості, поведінку та стани партнера, бути толерантним, що сприятиме зменшенню конфліктності. На думку дослідниці, ефективна педагогічна взаємодія сприяє формуванню позитивного ставлення до навчання, розвитку соціальних навичок і успішній адаптації дітей з ООП (Клочек, 2021).

О. Гаяш вважає потрібним встановлювати довірливі стосунки з батьками дітей з ООП, які побудовані на взаєморозумінні, активній співпраці, довіри, толерантному ставленні. Ці стосунки мають ґрунтуватися на принципах особистісно-орієнтованого підходу до дітей та батьків; гуманно-особистісної різнобічної поваги і любові до дитини та кожного члена сім'ї й віри в них; комплексної взаємодії й тісних контактах вчителя з батьками (Гаяш, 2019, с. 63).

Питання організації взаємодії педагогів і батьків у закладах освіти досліджують також А. Залізняк та С. Гаврилюк, які розглядають педагогічну співпрацю як систему взаємодії учасників освітнього процесу, спрямовану на створення єдиного виховного простору для розвитку дитини. Автори розкривають принципи, форми та зміст спільної роботи для створення сприятливого середовища, наголошуючи на важливості партнерства задля ефективного розвитку дітей. Ними зазначено, що така взаємодія має ґрунтуватися на вивченні сім'ї педагогами та використанні методів переконання, вправлення, педагогічної оцінки (Залізняк, Гаврилюк, 2020, с. 62).

Н. Оліфер доводить необхідність усвідомлення педагогами цінності спільної роботи з батьками дітей з ООП, вміння встановлювати ефективні стосунки із сім'єю, що є першочерговим завданням і передбачає встановлення контакту і формування партнерських довірливих стосунків, безперервну взаємодію та обмін інформацією, залученні батьків до участі в розробленні індивідуальної програми розвитку дитини, налагодження співпраці зі всіма членами команди психолого-педагогічного супроводу тощо. Педагоги з батьками повинні мати спільну мету – соціалізувати дитину в освітнє середовище, що значно покращить її майбутнє (Оліфер, 2020, с. 73).

При дослідженні проблеми адаптації дитини з ООП до умов інклюзивного навчання М. Омельченко,

Т. Кузнецова, С. Єгольнікова говорять про важливість залучення батьків до цього процесу для встановлення єдиних вимог для учнів у школі та вдома для оптимізації їхньої інтеграції до загальноосвітнього простору (Омельченко, Кузнецова, & Єгольнікова, 2021, с. 78).

Н. Басюк вважає, що сім'ї належить провідне місце у формуванні особистості дитини. Доводить, що партнерство педагогів та батьків учнів початкової школи має урахувати життєвий досвід дітей та бути побудоване на засадах толерантності, взаємоповаги, взаєморозуміння, емпатії. Для цього треба застосовувати ефективні форми роботи педагогів з батьками. Н. Басюк зазначає основними формами індивідуальної взаємодії: відвідування сім'ї учня, листування з батьками, пропаганда сімейного виховання, виконання батьками педагогічних доручень, педагогічні консультації. Серед колективних форм роботи основними вважаються: батьківська школа, у якій поповнюються знання батьків про особливості взаємодії з дітьми; педагогічний лекторій, який дає батькам знання про особливості процесу виховання; підсумкові конференції батьків з проблем виховання; засідання батьківського комітету; класні збори. Н. Басюк пропонує низку нетрадиційних форм роботи з батьками учнів початкової школи, які значно підвищують рівень ефективності взаємодії їх з педагогами. Вчена доводить, що «використання традиційних і нестандартних форм у взаємодії між школою і родиною допоможе сформувати у батьків правильне уявлення про свою дитину, підвищити їхню педагогічну культуру, вибудувати єдині вимоги до виховання з боку школи і сім'ї та інтегрувати родинне і суспільне виховання» (Басюк, 2019, с. 11-12).

Вчені звертають увагу, що у взаємодії педагогів та батьків дітей з ООП є певні проблеми. Проблеми труднощів у взаємодії педагогів і батьків досліджували О. Байєр та О. Юрченко, які зазначають, що бар'єрами ефективного співпраці можуть бути недостатня педагогічна обізнаність батьків, відсутність довіри між учасниками освітнього процесу та обмеженість ефективних форм комунікації (Байєр & Юрченко, 2021).

О. Дмитрієва у своєму дослідженні вказує на те, що незважаючи на те, що ефективність діяльності закладів освіти зі спеціальним та інклюзивним навчанням залежить від взаємодії педагогів і батьків дітей з ООП, певні ситуації заважають цьому процесу. Вчена доводить, що деякі педагоги не завжди усвідомлюють необхідність встановлення співпраці з сім'єю, вважають, що вони самі можуть надавати необхідні послуги дитині з ООП і недооцінюють у цьому процесі ролі батьків. А деякі батьки вважають, що вони краще знають свою дитину, тому можуть самостійно її виховувати, а заклад освіти потрібний лише для навчання та догляду за нею (Дмитрієва, 2020, с. 92).

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про значний інтерес дослідників до проблеми співпраці школи і сім'ї. Водночас питання організації системної роботи з батьками учнів початкових класів у спеціальних закладах освіти потребує подальшого наукового осмислення й узагальнення педагогічного досвіду.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та визначенні особливостей організації роботи з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти та визначенні ефективних форм педагогічної взаємодії закладу освіти і сім'ї.

Результати дослідження.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми взаємодії педагогів з батьками учнів з ООП показав, що проблема взаємодії закладу освіти і сім'ї у вихованні та навчанні дітей знайшла відображення у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Науковці розглядають різні аспекти педагогічного партнерства, підкреслюють важливість педагогічної підтримки батьків, розвитку їхньої педагогічної компетентності та залучення до освітнього процесу. Водночас питання організації цілеспрямованої роботи з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти потребує подальшого наукового осмислення та узагальнення практичного досвіду.

Молодший шкільний вік є важливим етапом у розвитку дитини, коли відбувається становлення навчальної діяльності, формуються основні соціальні та комунікативні навички, розвиваються пізнавальні процеси. Для дітей з ООП цей період має особливе значення, оскільки саме в цей час створюються передумови для подальшого розвитку, соціальної адаптації та формування життєвої компетентності. У зв'язку з цим організація системної та цілеспрямованої роботи з батьками молодших школярів у спеціальних закладах освіти є важливою умовою підвищення ефективності освітнього та корекційного впливу.

У зв'язку з цим ми провели дослідження на базі КЗ «Саксаганська спеціальна школа» Дніпропетровської обласної ради для визначення особливостей роботи педагогів з батьками учнів початкової школи, виявленні основних проблем у їх взаємодії та застосуванні форм роботи з метою їх подолання. В ході дослідження ми проводили спостереження за роботою педагогів з батьками учнів початкової школи, бесіди з педагогами та батьками, що дозволило проаналізувати основні підходи до взаємодії спеціальної школи з родинами учнів, форми роботи та її результативність.

В процесі спостереження за педагогічним процесом було зазначено, що педагоги намагаються постійно взаємодіяти з батьками учнів. Переважно це проводиться у формі батьківських зборів та роботи з батьківським комітетом. Педагоги при складанні плану позакласних заходів інформували батьківський

комітет про зміст роботи, домовлялися про заходи, на які запрошували батьків. За необхідністю вносили корективи, які пропонували представники батьківського комітету.

Батьківські збори у школі проводяться кожного місяця. Структура цих зустрічей передбачає повідомлення батькам про загальну роботу класу за розкладом та у позакласні години; основні завдання, які вирішуються педагогами в процесі навчально-виховній та корекційній роботі; аналізуються труднощі, з якими стикаються учні, при цьому педагоги тактовно не називають прізвища дитини; проводиться консультація як правильно організувати діяльність учня вдома для подолання певних труднощів; надаються відповіді на питання батьків з різного напрямку. Більшість батьків (60%) відвідують батьківські збори, проте деякі не вважають це обов'язковим (40%). Педагоги пояснюють це тим, що деякі батьки уникають спілкування, взагалі не відвідують школу. Якщо вдається з ними зв'язатися, вони відповідають, що в них часу немає.

Педагоги проводять індивідуальну роботу з батьками, наприклад, бесіди, листування, консультації з напрямів корекційних прийомів роботи з дитиною. Індивідуальні бесіди проводяться після батьківських зборів, якщо ініціатором є батьки, яких цікавлять деякі питання стосовно їх дитини. Також педагог може запросити когось з батьків залишитися після батьківських зборів для індивідуальної бесіди, на якій уточнюються проблеми і труднощі їх дитини та даються поради, що і як треба робити для їх зменшення або подолання, які конкретні корекційні прийоми можуть допомогти. В процесі індивідуального спілкування деякі батьки (30%) уважно слухають педагога, погоджуються у напрямках роботи з дитиною, які він пропонує, інколи фіксують ці поради у зошиті для правильного та покрокового використання їх. Деякі батьки (50%) не проявляють активності у спілкуванні, вислуховують педагога мовчки, на питання відповідають повільно, незмістовно. Окремі випадки свідчать про те, що батьки не бажають слухати консультацій педагога (20%), починають самі щось говорити, що не стосується виявлення безпосередніх проблем дитини та перекладати всю відповідальність на школу. З батьками, які не відвідують батьківські збори педагоги намагаються зв'язатися за допомогою листування або через телефонну розмову. В окремих випадках це вдається (60%), педагоги намагаються вести бесіду, ставлять питання, надають поради, проте частина батьків (40%) не відповідають на їх звернення. Таким чином, нерегулярний зв'язок та недостатня інформованість ускладнює повноцінне розуміння педагогами деяких проблем учнів, які пов'язані з особливостями їх соціального оточення.

В процесі бесіди з педагогами основними питаннями були «З якими труднощами ви стикаєтесь в роботі з батьками?» та «Як ви вирішуєте

ці проблеми». Вчителями було зазначено, що основними проблемами є те, що батьки не завжди виконують їх інструкції в процесі взаємодії з дітьми. Також було зазначено, що більшість батьків звертають увагу лише на дотримання прав дітей і не вважають за необхідне формувати в них почуття обов'язків. У результаті цього учні початкових класів не дотримуються правил поведінки у школі, не виконують інструкції або прохання вчителя. Наприклад, діти на перервах, інколи і на уроках, займаються смартфоном, дивляться відео або грають в ігри. При цьому на перервах вони не рухаються, повноцінно не відпочивають, не налаштовуються на наступний урок. Якщо це трапляється на уроці, учні взагалі не працюють. Педагоги скаржилися, що коли вони організовували колективну побутову діяльність, наприклад прибирання листви на шкільній ділянці, деякі учні говорили: «Це не моя справа, нехай цим вчителі займаються». На питання «Як педагоги долають ці проблеми», вчителі відповідали, що повторно звертаються до батьків, намагаються їм пояснити ситуацію, привернути їх увагу до формування в учнів відповідальності, самостійності, усвідомлення важливості дотримуватися правил поведінки у школі. Крім того, вони проводять спеціальну роботу з учнями, формують в них не лише розуміння власних прав, але й почуття обов'язків.

Бесіди з батьками були спрямовані на визначення проблем, з якими вони стикаються в процесі виховання дитини, а також оцінювання ними рівня взаємодії з педагогами школи. Аналіз відповідей дозволив зробити висновки, що труднощі у спілкуванні батьків з педагогами найчастіше виникають через різне бачення освітніх цілей, брак часу, емоційну напругу та нерозуміння взаємних обов'язків. Частина батьків (30%) очікують від школи не лише навчання, а й виховання та повного контролю за дитиною. Вони вважають, що лише у школі з дітьми має проводитися спеціальна робота і не розуміють своєї ролі у цьому процесі. У 20% батьків повчання з боку педагогів викликає негативну реакцію, вони сприймають це не як поради до виховання дітей, а як образ, вважають, що вчителі упереджено ставляться до їх дитини. Приблизно 10% батьків проявили низьку зацікавленість до процесу взаємодії з педагогами, розуміли цей процес не як співпрацю та досягнення загальної мети у корекційно-виховній роботі з дитиною, а як запланований вчителями захід.

Результати експериментального дослідження партнерської взаємодії педагогів спеціальної школи та батьків учнів з ООП дозволило виокремити проблеми, з якими стикаються як педагоги, так і батьки та визначити необхідність введення додаткових форм роботи для організації співпраці між ними.

Педагогам було запропоновано застосовувати не лише традиційні форми роботи, а й інноваційні. Педагоги спеціальної школи спиталися на традиційні

форми роботи, такі як батьківські збори, консультації, бесіди, листування, залучення батьків до спільного проведення свят та інших виховних заходів. У якості інноваційних форм роботи бажано проводити конференції та тематичні зустрічі спрямовані на обмін досвідом, аналіз цифрових інструментів для роботи з дітьми з ООП та налагодження партнерських стосунків з педагогами та іншими батьками. На конференціях можна обговорювати цифрові сервіси, які полегшують навчання учнів початкової школи, надавати інформацію щодо особливостей психофізичного розвитку дітей з ООП молодшого шкільного віку, вирішувати питання адаптації першокласників до шкільного навчання, розповідати про необхідність та правила організації охоронно-педагогічного режиму для дітей з порушенням психофізичного розвитку та ін. Конференції можна проводити у школі, запрошувати до участі педагогів, психолога, логопеда, соціального працівника, медичний персонал, батьків та ін. Конференції допомагають батькам розуміти особливі потреби дитини, її сильні та слабкі сторони, а також підготувати її до самостійного життя.

Корисною формою роботи є педагогічні лекторії для батьків дітей з ООП, спрямовані на проведення просвітницької роботи щодо ознайомлення з прийомами навчання, виховання та корекції поведінки в домашніх умовах, підвищення їх психолого-педагогічної компетентності. За такими умовами формуються єдині вимоги до учнів в школі та вдома, що значно покращує їх психологічний стан, сприйняття педагогічних вимог, дотримання правил поведінки у школі. Краща адаптація дитини до закладу освіти знижує у батьків рівень тривожності, вони починають проявляти активність у співпраці з педагогами, перетворюються з пасивних спостерігачів на активних учасників команди супроводу.

Тренінги для батьків дітей з ООП є груповою формою роботи, яка спрямована на практичне застосування набутих теоретичних знань. Батьки мають можливість відпрацювати навички ефективного виховання, стосунків з дітьми, засвоєння методів конструктивної взаємодії з педагогами та іншими батьками.

Батьківські ринги дозволяють батькам учнів з ООП обмінюватися досвідом, обговорювати виховні методики та отримувати підтримку. Під час дискусії батьки діляться власними поглядами, а такі фахівці як психологи, педагоги, логопеди, соціальні педагоги, медики виступають експертами та допомагають знайти конструктивні рішення. Батьки об'єднуються в групи та обговорюють проблемні питання, наприклад, «Як реагувати на дитячу агресію?», «Як допомогти дитині адаптуватися до закладу освіти», «Як мотивувати дитину до навчання», «Як правильно ставитися до дітей з ООП» та ін. Батьківські ринги треба використовувати разом з іншими методами,

такими як тренінги, круглі столи та індивідуальні консультації, що значно підвищує їх результативність.

Для підвищення активності батьків та їх зацікавленості до взаємодії та спілкування можна також проводити диспути, дискусії, дні відкритих дверей, тижні сім'ї, родинні свята в класі, взаємодію у Інтернет-мережі та ін.

Організація роботи з батьками у спеціальних закладах освіти має свої специфічні особливості, зумовлені характером освітніх потреб дітей, необхідністю комплексного корекційного впливу та тісної взаємодії різних фахівців. У таких закладах педагогічна співпраця з батьками спрямована не лише на інформування їх про успіхи та труднощі дитини у навчанні, а й на формування активної позиції батьків у процесі розвитку та соціалізації дитини.

Однією з важливих особливостей цієї роботи є системність і комплексність педагогічної підтримки сім'ї. У спеціальних закладах освіти взаємодія з батьками здійснюється за участю вчителів, практичних психологів, логопедів, соціальних педагогів. Такий міждисциплінарний підхід дає змогу забезпечити цілісний вплив на розвиток дитини та надати батькам необхідну консультативну допомогу.

Важливим аспектом є також підвищення рівня педагогічної компетентності батьків щодо особливостей психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Педагоги спеціальних закладів освіти проводять просвітницьку роботу, знайомлять батьків із сучасними підходами до навчання та виховання дітей, надають рекомендації щодо організації навчально-розвивальної діяльності вдома.

Ще однією особливістю є активне залучення батьків до корекційно-розвивального процесу. Педагоги рекомендують батькам виконувати з дітьми спеціально розроблені вправи, ігри та завдання, що сприяють розвитку мовлення, мислення, пам'яті, уваги та інших психічних процесів. Така співпраця забезпечує узгодженість педагогічних впливів та сприяє закріпленню результатів корекційної роботи у повсякденному житті дитини.

Водночас важливим напрямом роботи є психологічна підтримка сімей, які виховують дітей з ООП.

Батьки нерідко стикаються з емоційними труднощами, пов'язаними з прийняттям особливостей розвитку дитини, тому педагоги та психологи надають їм необхідну консультативну допомогу, сприяють формуванню позитивного ставлення до можливостей дитини та розвитку її потенціалу.

Отже, ефективна організація роботи з батьками у спеціальних закладах освіти передбачає системну педагогічну взаємодію, спрямовану на підвищення педагогічної компетентності батьків, залучення їх до освітнього та корекційного процесу, а також створення партнерських відносин між сім'єю і

закладом освіти. Така співпраця є важливою умовою успішного розвитку, навчання та соціальної адаптації дітей з ООП.

Висновки.

Аналіз, узагальнення та систематизація психолого-педагогічної і науково-методичної літератури, проведення експериментального дослідження дозволило нам уточнити особливості організації педагогічної взаємодії з батьками учнів початкових класів з ООП у спеціальних закладах освіти, визначити та узагальнити ефективні форми і методи роботи з батьками, спрямовані на підвищення їхньої обізнаності у питаннях корекційно-виховної роботи та активну участь у корекційно-розвивальному процесі дитини.

Було визначено, що ефективність освітнього та корекційно-розвивального процесу дітей з особливими освітніми потребами значною мірою залежить від налагодження партнерської взаємодії між педагогами та батьками, яка забезпечує узгодженість педагогічних впливів і створення сприятливих умов для розвитку дитини. До того ж робота з батьками учнів початкових класів у спеціальних закладах освіти має бути системною, цілеспрямованою та спрямованою на підвищення їхньої педагогічної компетентності, формування позитивного ставлення до співпраці з педагогами та активне залучення до освітнього процесу.

Важливими напрямами організації роботи з батьками є педагогічна просвіта, індивідуальне консультування, залучення батьків до спільної діяльності з дітьми, а також використання інтерактивних форм взаємодії, що сприяють формуванню партнерських відносин між сім'єю та закладом освіти. Використання різноманітних фронтальних, групових, індивідуальних форм і методів роботи з батьками сприяє підвищенню рівня їхньої обізнаності щодо особливостей розвитку дітей з ООП та ефективних способів підтримки дитини у навчанні й вихованні.

Узагальнення практичного досвіду роботи спеціальних закладів освіти свідчить, що системна взаємодія педагогів і батьків позитивно впливає на процес адаптації першокласників до закладу освіти, успішність навчання дітей з ООП, їхню соціальну адаптацію та розвиток пізнавальної активності.

Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розроблення та впровадження інноваційних моделей педагогічного партнерства між закладом освіти і сім'єю, а також на вдосконалення методичного забезпечення роботи з батьками дітей з ООП.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Байер, О. М. & Юрченко, О. Е (2021) Утруднення у взаємодії педагогів із батьками вихованців у закладі дошкільної освіти. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*, 1(2), 34-39. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2021_1\(2\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2021_1(2)_6)
- Басюк, Н. А. (2019) Форми взаємодії вчителя з батьками молодших школярів в умовах Нової української школи. *Підготовка майбутніх фахівців у контексті становлення Нової української школи: компетентнісний підхід*: збірник наукових праць / за заг. редакцією В.С. Литнєва, Н.С. Колесник, Т.В. Завязун. Житомир: ФОП «Н.М. Левковець», Ч.ІІ, 9-12. <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30228>
- Блашкова, О. М., Жилик, Н. В., & Волощук, М. Б. (2025). Робота психолога з батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами у воєнний час. *Наукові записки. Серія: Психологія*, (1), 27-35. <https://doi.org/10.32782/cusupsy-2025-1-3>
- Гаяш, О. В. (2019) Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації ідей інклюзії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*, вип. 38, 60-66. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2019_38_11.
- Дмітрієва, О. І. (2020). Дослідження проблеми ставлення педагогів до взаємодії з батьками учнів з особливими освітніми потребами. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*, 2(16), 91-99. <https://aqce.com.ua/download/publications/618/583.pdf>
- Закон України «Про освіту». (2017) *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. № 38-39 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Закон України «Про повну загальну середню освіту». (2020) *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 31, 226. <https://osvita.ua/legislation/law/2232/>
- Залізняк, А., & Гаврилюк, С. (2020). Педагогічна взаємодія закладу дошкільної освіти та сім'ї у вихованні дітей дошкільного віку. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, 1(3), 59-64. [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(3\).2020.204293](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(3).2020.204293)
- Клочек, Л. & Уличний, І. (2021) Комунікативна толерантність як психологічний чинник справедливості у педагогічній взаємодії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки : зб. наук. праць*, 15 (60), 79-88. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/35803>
- Ковальчук, В. А. (2023) *Педагогіка партнерства у професійній діяльності вчителя*: навч. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ, 100 с. <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36145>
- Оліфер, Н. (2020) Співпраця вчителя та батьків з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Нова педагогічна думка*. №2 (102), 72-75. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2020-102-2-72-75>
- Омельченко, М. С., Кузнецова, Т. Г. & Єгольникова, С. І. (2021). Психолого-педагогічні аспекти адаптації дитини з порушеннями інтелектуального розвитку до умов інклюзивного навчання. *Інноваційна педагогіка*, 38, 77-79. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/38.15>
- Постанова КМУ «Про затвердження Державного стандарту початкової освіти». (2025) Документ 1810-2025, від 26.12.2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1810-2025-%D0%BF#Text>
- Потапук Л., & Косенюк М. (2023). Вплив взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 3(71), 208-215. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-71-208-215>
- Резніченко, І. (2018) Педагогічне партнерство сім'ї і школи в умовах НУШ. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 59, 279-285. <https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-3-17>
- Романенко, О. (2025). Напрямні провітницької роботи з батьками дітей з особливими потребами на етапі включення в інклюзивний освітній простір. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 117(1), 183-198. <https://doi.org/10.33189/ectu.v117i1.221>
- Сухомлинський, В. О. (1978) *Батьківська педагогіка*. Київ : Рад. школа.
- Трифанова, Д. А., & Брижак, Н. Ю. (2021) Залучення батьків до освітнього процесу в умовах реалізації концепції Нової української школи. *Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених / гол. ред. В.В. Гоблик. Мукачево*, 1(7), 135-141. <http://localhost:8080/jspui/handle/123456789/8296>
- Федорчук, О. І. (2023) *Сім'я як чинник майбутньої успішної адаптації дитини до умов шкільного життя. «Дошкільник: крок у шкільне життя»* : навч.-метод. посібник. Пироженко Т. О., Карабаєва І. І., Соловійова Л. І., Токарева Л. Д., Федорчук О. І. Хартман О. Ю. ; за наук. ред. Т. О. Пироженко. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 110-131. <http://lib.iitta.gov.ua/735988/>
- Хворова, Г. М. (2015). Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно- педагогічному аспекті. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*, 5(2), 333-347. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2015_5%282%29__33

REFERENCES

- Baiier, O. M. & Yurchenko, O. E (2021) Utrudnennia u vzaiemodii pedahohiv iz batkamy vykhovantsiv u zakladi doshkilnoi osvity. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, 1(2), 34-39. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2021_1\(2\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2021_1(2)_6)
- Basiuk, N. A. (2019) Formy vzaiemodii vchytelia z batkamy molodshykh shkoliariv v umovakh Novoi ukrainskoi shkoly. *Pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv u konteksti stanovlennia Novoi ukrainskoi shkoly: kompetentnisnyi pidkhid: zbirnyk naukovykh prats / za zah. redaktsiieiu V. Ie. Lytnova, N. Ie. Kolesnyk, T. V. Zaviiazun. Zhytomyr: FOP «N.M. Levkovets», Ch.II, 9-12. https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30228*
- Blashkova, O. M., & Zhyliak, N. V., & Voloshchuk, M. B. (2025). Robota psykholoha z batkamy, yaki vykhovuiut ditei z osoblyvymy osvitynymi potrebamy u voiennyi chas. *Naukovi zapysky. Serii: Psykholohiia*, (1), 27–35. <https://doi.org/10.32782/cusupsy-2025-1-3>

- Dmitriieva, O. (2020). Doslidzhennia problemy stavlennia pedahohiv do vzaiemodii z batkami uchniv z osoblyvymy osvitimy potrebamy. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky)*, 2(16), 91-99. <https://aqce.com.ua/download/publications/618/583.pdf>
- Fedorchuk, O. I. (2023). *Simia yak chynnyk maibutnoi uspihnoi adaptatsii dytyny do umov shkilnoho zhyttia. «Doshkilnyk: krok u shkilne zhyttia»* : navch.-metod. posibnyk. Pirozhenko T. O., Karabaieva I. I., Soloviova L. I., Tokarieva L. D., Fedorchuk O. I., Khartman O. Yu. ; za nauk. red. T. O. Pirozhenko. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 110-131. <http://lib.iitta.gov.ua/735988/>
- Haiash, O. V. (2019). Spivpratsia zakladu osvity z batkami ditei z osoblyvymy osvitimy potrebamy yak umova realizatsii idei inkluzii. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Serii: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia, vyp. 38, 60-66. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2019_38_11.
- Khvorova, H. M. (2015). Zmist ta rivni batkivskoi kompetentnosti u korektsiino- pedahohichnomu aspekti. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky)*, 5(2), 333-347. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2015_5%282%29_33
- Klohek, L. & Ulychnyi, I. (2021). Komunikatyvna tolerantnist yak psykholohichni chynnyk spravedlyvosti u pedahohichnii vzaiemodii. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Serii 12 : Psykholohichni nauky : zb. nauk. prats, 15 (60), 79-88. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/35803>
- Kovalchuk, V. A. (2023). *Pedahohika partnerstva u profesinii diialnosti vchytelia: navch. posib.* Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU, 100 s. <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36145>
- Olifer, N. (2020). Spivpratsia vchytelia ta batkiv z osoblyvymy osvitimy potrebamy v umovakh inkluzyvnogo navchannia. *Nova pedahohichna dumka*, 2(102), 72-75. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2020-102-2-72-75>
- Omelchenko, M. S. & Kuznetsova, T. H. & Yeholnikova, S. I. (2021). Psykholoho-pedahohichni aspekty adaptatsii dytyny z porushenniamy intelektualnoho rozvytku do umov inkluzyvnogo navchannia. *Innovatsiina pedahohika*, 38, 77-79. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/38.15>
- Postanova KМУ «Pro zatverdzhennia Derzhavnogo standartu pochatkovoi osvity». (2025) Dokument 1810-2025, vid 26.12.2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1810-2025-%D0%BF#Text>
- Potapiuk L., & Koseniuk M. Vplyv vzaiemodii batkiv i pedahohiv na formuvannia osobystosti dytyny z osoblyvymy osvitimy potrebamy. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 3(71), 208-215. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-71-208-215>
- Reznichenko I. (2018). Pedahohichne partnerstvo simi i shkoly v umovakh NUSh. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, 59, 279-285. <https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-3-17>
- Romanenko, O. (2025). Napriamy prosvitnytskoi roboty z batkami ditei z osoblyvymy potrebamy na etapi vkluchennia v inkluzyvnyi osvittii prostir. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia*, 117(1), 183-198. <https://doi.org/10.33189/ectu.v117i1.221>
- Sukhomlynskyi, V. O. (1978) *Batkivska pedahohika*. Kyiv : Rad. shkola.
- Trifanova, D. A., Bryzhak N. Yu. (2021) Zaluchennia batkiv do osvithnoho protsesu v umovakh realizatsii kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly. *Nauka maibutnoho: zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh* / hol. red. V.V. Hoblyk. Mukachevo, 1(7), 135-141. <http://localhost:8080/jspui/handle/123456789/8296>
- Zakon Ukrainy «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu». (2020) Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 31, 226. <https://osvita.ua/legislation/law/2232/>
- Zakon Ukrainy «Pro osvitu». (2017) Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). № 38-39. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Zalizniak, A., & Havryliuk, S. (2020). Pedahohichna vzaiemodiia zakladu doshkilnoi osvity ta simi u vykhovanni ditei doshkilnoho viku. *Psykhologo-pedahohichni problemy suchasnoi shkoly*, (1(3), 59-64. [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(3\).2020.204293](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(3).2020.204293)

Structural-Functional Model of Formation of Diagnostic and Prognostic Competences in Future Teachers-Speech Therapists in the Conditions of Master's Program

UDC 005.336.2:376:378.22

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726115>**Khomenko Nataliia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-8225-124X>, homrojnata@gmail.com

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

Abstract.

The article presents a theoretical justification of the structural-functional model of diagnostic and prognostic competence of a future speech therapist teacher in the conditions of a master's degree. The importance of forming competence data in applicants for the second (master's) level of higher education is emphasized. The main structural blocks of the model are highlighted (target, methodological, block of organizational and pedagogical conditions, content-procedural, effective). Each of them is described. In the process of theoretical justification of the target block of the model, the following components are distinguished: target order, goal, task of forming diagnostic and prognostic competence.

The methodological block of the model includes the following components: basic approaches to organizing the educational process in order to form diagnostic and prognostic competence (systemic, competency-based, activity-based, personality-oriented), basic principles (scientificity, systematicity and consistency, accessibility, ensuring the organic unity of theoretical and practical training of highly qualified specialists, consciousness and activity, combining the concrete and abstract in the educational process of higher education (the principle of clarity), the strength of the assimilation of knowledge, skills and abilities, the development of students' mental powers), methods and means of training in the preparation of future speech therapist teachers for diagnostic and prognostic work, which determines the implementation of this model in practice.

A block of organizational and pedagogical conditions for the formation of diagnostic and prognostic competencies was determined by analyzing educational documentation of higher education institutions. A performance block has been identified, aimed at assessing the result of the formation of diagnostic and prognostic competence in future speech therapist teachers in the conditions of a master's degree, which outlines the following structural components (cognitive, operational, motivational, reflective), criteria (motivational-value; cognitive; operational-activity; reflective-evaluative) and levels of formation (low, medium, sufficient, high).

Keywords: structural-functional model, professional competence, diagnostic competence, prognostic competence, speech therapist teacher

Структурно-функціональна модель формування діагностичної та прогностичної компетентностей у майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури

Хоменко Наталія

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Анотація.

В статті представлено теоретичне обґрунтування структурно-функціональної моделі діагностичної та прогностичної компетентності майбутнього вчителя-логопеда в умовах магістратури. Наголошено на важливості формування даних компетентності у здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти. Виділено основні структурні блоки моделі (цільовий, методологічний, блок організаційно-педагогічних умов, змістово-процесуальний, результативний). Здійснено опис кожного з них. В процесі теоретичного обґрунтування цільового блоку моделі виокремлено такі складові: цільове замовлення, мету, завдання формування діагностичної та прогностичної компетентності.

В методологічний блок моделі включено такі компоненти: основні підходи щодо організації освітнього процесу з метою формування діагностичної та прогностичної компетентності (системний, компетентісний, діяльнісний, особистісно-орієнтований), основні принципи (науковості, системності і послідовності, доступності, забезпечення органічної єдності теоретичної і практичної підготовки фахівців вищої кваліфікації, свідомості і активності, поєднання конкретного і абстрактного у навчальному процесі вищої школи (принцип наочності), міцності засвоєння знань, умінь і навичок, розвитку розумових сил студентів), методи та засоби навчання у підготовці майбутніх вчителів-логопедів до здійснення діагностичної та прогностичної роботи, що обумовлює реалізацію даної моделі на практиці. Визначено блок організаційно-педагогічних умов формування діагностичної та прогностичної компетентностей шляхом аналізу освітньої документації ЗВО.

Виокремлено результативний блок, спрямований на оцінку результату сформованості діагностичної та прогностичної компетентності в майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури, в якому окреслено такі структурні компоненти (когнітивний, операційний, мотиваційний, рефлексивний) критерії (мотиваційно-ціннісний; когнітивний; операційно-діяльнісний; рефлексивно-оцінний) та рівні сформованості (низький, середній, достатній, високий).

Ключові слова: структурно-функціональна модель, професійна компетентність, діагностична компетентність, прогностична компетентність, вчитель-логопед

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 22.04.2026

Вступ.

Актуальність. Головна мета закладів вищої освіти, які здійснюють фахову підготовку майбутніх вчителів-логопедів – формування професійних компетентностей у здобувачів. Прийнятий професійний стандарт на групу професій «Вчитель-логопед», «Логопед» (2024) дав змогу розробникам освітніх програм спеціальності «Спеціальна освіта», спеціалізації «Логопедія» чітко прослідкувати якими конкретними професійними компетентностями має володіти випусник другого освітньо-наукового рівня, тим самим вдосконалити навчальні плани, зокрема освітні компоненти та відповідні види практик.

Однією із ключових компетентностей, визначених у Професійному стандарті є В.1: «Здатність вивчати та оцінювати особливості, причини виникнення та механізми порушень мовленнєвого розвитку та комунікації дітей, підлітків і дорослих». Згідно якої, вчитель-логопед, відповідно своїх трудових функцій повинен уміти: «Вивчати та оцінювати стан розвитку різних писемних та усномовленнєвих, когнітивних та комунікативних компонентів; вивчати причини виникнення, структуру ПМР; визначати тип і рівень їх складності; здійснювати якісний та кількісний аналіз результатів вивчення; критично оцінювати достовірність отриманих даних, узагальнювати їх тощо». (Професійний стандарт на групу професій вчитель-логопед, логопед, 2024). Визначаємо її - як діагностичну компетентність та вважаємо однією із основних у професійній діяльності вчителя-логопеда. Адже від якісно здійсненої діагностичної роботи та від того на скільки професійно логопед складе освітньо-корекційну стратегію залежить результат логопедичної допомоги, саме в цьому аспекті наголошуємо на важливості формування прогностичної компетентності. Тому побудова структурно-функціональної моделі діагностичної та прогностичної компетентності майбутнього вчителя-логопеда в умовах магістратури, реалізація усіх її структурних компонентів в освітньому процесі сприятиме формуванню даних компетентностей у здобувачів.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування структурно-функціональної моделі діагностичної та прогностичної компетентності майбутнього вчителя-логопеда в умовах магістратури.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питанням вивчення професійних компетентностей випусників закладів вищої освіти в Україні зі спеціальності «Спеціальна освіта» займалися провідні науковці. Обґрунтування поняття професійна компетентність пропонували (Лозовецька, 2008; Скворцова, 2009, Савченко, 2011). Обґрунтування компетентісного підходу до фахової підготовки фахівців зі спеціальної освіти, до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі в

працях (Мартинчук, 2013). Дослідженням професійної компетентності учителя-логопеда займалась (Пінчук, 2005); закладу дошкільної освіти (Стахова, 2017). Проблему професійної компетентності випусників закладів вищої освіти в Україні зі спеціальності "Спеціальна освіта" досліджували (Гладуш, 2019). Дослідженням професійної компетентності майбутнього вчителя-логопеда інклюзивно-ресурсного центру займалися (Чупахіна & Потапчук, 2022). Характеристику професійної компетентності вчителя-логопеда інклюзивно-ресурсного центру визначили (Гринькова, Лісова & Опалюк, 2024).

Проблемами формування діагностичної компетентності у майбутніх учасників освітнього процесу (науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти) займалися (Горбатюк, Білан & Сіткарь, 2023). Вивченням діагностичної компетентності майбутніх здобувачів освіти у вищих військових навчальних закладах (Діденко, Сніца & Дем'янюк, 2023). Дослідженням діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії займалися вчені: (Ягупов & Плохута, 2022). Проблему формування діагностичної компетентності соціальних працівників у роботі з дітьми та сім'ями досліджувала (Тимків, 2024) тощо.

Проблемами педагогічного прогнозування та формування прогностичної компетентності у випусників ЗВО, зокрема педагогічних спеціальностей, займалися провідні вітчизняні вчені. Зокрема, проблему формування прогностичної компетентності учителя досліджував (Пузіков, 2018). Формування прогностичної компетентності майбутніх бакалаврів комп'ютерних наук у процесі фахової підготовки вивчав (Шаравара, 2021). Дослідженням формування прогностичної компетентності у майбутніх вихователів займалися (Дурманенко & Бартків, 2022). Проблему формування прогностичної компетентності сучасного вчителя як невід'ємного елемента його професійної компетентності досліджувала (Халецька, 2024) та ін.

Проте, сьогодні ще недостатньо вивчена проблема формування діагностичної та прогностичної компетентностей майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури, що й зумовлює актуальність даної теми.

Результати дослідження.

З метою професійної підготовки майбутнього вчителя-логопеда, здатного якісно здійснювати діагностичну роботу та будувати корекційно-розвиткову стратегію, нами окреслені теоретичні засади структурно-функціональної моделі формування діагностичної та прогностичної компетентності майбутнього вчителя-логопеда в умовах магістратури.

Загальна структура, розробленої нами моделі представлена у вигляді системи основних та допоміжних шестерень, де кожна з них відповідає

окремому блоку моделі. Взаємозв'язок даних шестерень забезпечує цілісний і безперервний процес формування діагностичної та прогностичної компетентності майбутніх вчителів-логопедів та націлений на досягнення головного результату: формування діагностичної та прогностичної

компетентності майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури. Таким чином, в основу структурно-функціональної моделі покладено такі блоки: цільовий, методологічний, блок організаційно-педагогічних умов, змістово-процесуальний, результативний (рис.1).

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ДІАГНОСТИЧНОЇ ТА ПРОГНОСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ

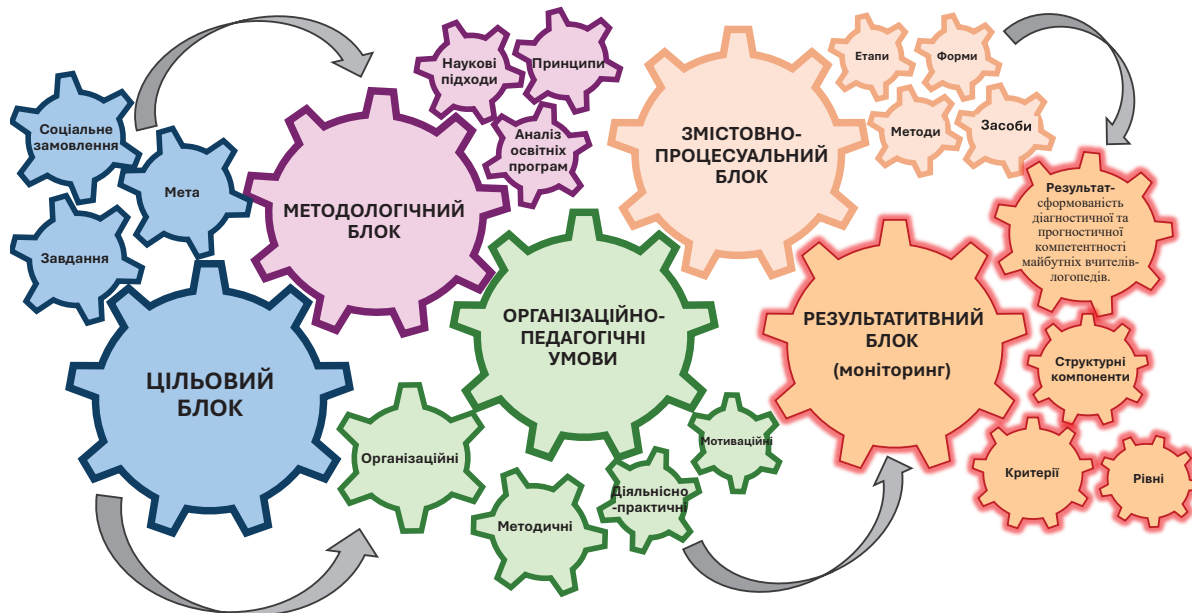

Рис.1. Структурно-функціональна модель формування діагностичної та прогностичної компетентностей у майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури

Цільовий блок. В даному блоці відображено поєднання і взаємозв'язок таких складових, як соціальне замовлення, мета та завдання формування діагностичної та прогностичної компетентності. Соціальне замовлення вбачає потребу в підготовці конкурентноспроможних фахівців, здатних організовувати процес вивчення, оцінювання комунікації та стану мовленнєвого розвитку в дітей, підлітків і дорослих, визначати і реалізовувати цілі, стратегії та зміст процесу подолання ПМР. Мета полягає у формуванні діагностичної та прогностичної компетентності майбутніх вчителів-логопедів.

З метою реалізації представленої моделі, окреслили наступні завдання: формувати систему теоретичних знань з психолого-педагогічної діагностики; формувати уміння організовувати процес вивчення, оцінювання комунікації та стану мовленнєвого розвитку в дітей, підлітків і дорослих - здійснювати діагностичне обстеження; формувати уміння визначати і реалізовувати цілі, стратегії та зміст процесу подолання ПМР за результатами діагностичного обстеження; формувати уміння здійснювати діагностичне обстеження у практичній діяльності та складати корекційно-розвитковий маршрут; формувати готовність до самостійної діагностично-прогностичної діяльності; розвивати

рефлексію та відповідальність за прийняті професійні рішення.

Методологічний блок. В основу діагностико-прогностичної роботи покладено системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, компетентнісний підходи до організації педагогічного процесу.

Системний підхід передбачає формування фахових знань, умінь та навичок щодо здійснення діагностичного обстеження осіб з ПМР та визначення стратегії корекційно-розвиткового впливу також розглядається як система, що реалізовується наступністю викладання обов'язкових освітніх компонент, послідовністю навчальних і виробничих практик, виконання кваліфікаційних (дипломних) робіт.

Компетентнісний підхід передбачає здатність здобувачів застосовувати набуті знання, вміння та навички під час вирішення завдань у навчальній, майбутній професійній діяльності з проблеми психолого-педагогічної діагностики дітей та дорослих з порушенням мовлення та створення корекційно-розвиткового маршруту, який передбачатиме створення індивідуальної програми розвитку, з метою досягнення ефективного результату.

Діяльнісний підхід передбачає сприяння набуття індивідуального досвіду у здійсненні

диференціальної, психолого-педагогічної діагностики осіб з ПМР та окреслення основних напрямків корекційно-розвиткової роботи. Реалізація даного підходу здійснюється в процесі виконання аудиторної та позааудиторної роботи здобувачів вищої освіти.

Особистісно-орієнтований підхід визначається завданням активного розвитку особистості майбутнього вчителя-логопеда, в тому числі шляхом неформальної освіти: здобуття знань, умінь та навичок щодо застосування інноваційного діагностичного інструментарію для осіб з ПМР. Врахування індивідуальних особливостей здобувачів під час організації освітнього процесу.

В рамках нашого дослідження, визначені методологічні підходи дозволили окреслити основні принципи підготовки майбутніх вчителів-логопедів до здійснення діагностичної та прогностичної роботи, що обумовлює реалізацію даної моделі на практиці: принцип науковості, принцип системності і послідовності, принцип доступності, принцип забезпечення органічної єдності теоретичної і практичної підготовки фахівців вищої кваліфікації, принцип свідомості і активності, принцип поєднання конкретного і абстрактного у навчальному процесі вищої школи (принцип наочності), принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок, розвитку розумових сил студентів.

Зміст підготовки майбутніх вчителів-логопедів у формуванні діагностичної та прогностичної компетентності відображено в змістово-процесуальному блоці моделі, який містить такі складові: етапи формування діагностичної та прогностичної компетентності майбутніх вчителів-логопедів (підготовчий, процесуальний, оціночний); форми; методи; засоби навчання, спрямовані на формування діагностичної та прогностичної компетентності.

До основних форм організації освітнього процесу віднесли: навчальні заняття: лекції, семінари; лабораторні, практичні заняття; конференції; консультації; навчальні ігри; практична підготовка: практики: навчальна, виробнича (в різних типах закладів: освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо), науково-дослідна; самостійна робота: робота з друкованими та електронними джерелами; самостійне вивчення окреслених тем; участь у роботі наукових гуртків; самостійний перегляд тематичних кінофільмів, вебінарів, онлайн-курсів тощо; контрольні заходи: модульний контроль, контрольні роботи, контрольна перевірка оволодіння професійними знаннями, навичками і вміннями з різних навчальних дисциплін, в процесі вивчення яких відбувається формування діагностичної та прогностичної компетентності, також розв'язання кваліфікаційних завдань, іспити/заліки, захист дипломних робіт.

Визначили такі основні методи навчання:

організація та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (пояснення, інструктаж, розповідь, бесіда, робота з літературними джерелами, ілюстрування, самостійне спостереження, вправи, лабораторні, практичні і дослідні роботи); стимулювання і мотивація навчально-пізнавальної діяльності (навчальна дискусія, пізнавальні ігри, створення ситуації інтересу і новизни у процесі викладання, опора на життєвий досвід студента, стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні); контроль і самоконтроль навчально-пізнавальної діяльності (усний, письмовий, тестовий, самоконтроль і самооцінка у навчанні).

Засоби навчання окреслили: вербальні: навчально-методична література: підручники, навчально-методичні посібники, словники, інструктивно-методичні рекомендації до практичних занять, організації самостійної/індивідуальної роботи, навчально-методичні комплекси. Дидактичні матеріали: законодавчі документи, нормативно-правова документація, що стосується процедури проведення фіксації результатів психолого-педагогічних обстежень різних типів закладів (протоколи обстежень), установ, Державний та Професійний стандарти, освітні програми, корекційно-розвиткові програми (в тому числі рекомендовані МОН), інструкції, бланки, діагностичні картки, стимульний матеріал до діагностичних методик, альбоми, плакати тощо. Технічні засоби навчання: комп'ютерна техніка, телевізори, мультимедійні дошки, проектори. Програмне забезпечення: онлайн-ресурси, спеціалізовані додатки («LearningApps», «Wordwall», «Twinkl», «Mio», «Логопотам», «SpeakTX», «Speech Therapy 4-Articulation», LogoSpace); цифрові освітні ресурси (Learning UA, Всеосвіта), онлайн-платформи для створення інтерактивного контенту (Canva або Genially), онлайн-платформи для відео-конференцій (Zoom та Google Meet). Програми для створення матеріалів з метою розробки/адаптації стимульного діагностичного інструментарію та бланків для побудови корекційно-розвиткового маршруту (PowerPoint).

Блок організаційно-педагогічних умов націлений на створення цілісного, системного освітнього середовища, яке забезпечує ефективне формування діагностичної та прогностичної компетентності майбутніх учителів-логопедів у процесі підготовки здобувачів в умовах магістратури.

Аналізуючи науково-педагогічну літературу з проблем формування професійної компетентності педагогів різних педагогічних галузей та окреслених педагогічних умов науковцями (Дубасенюк 2021, Євдоченко 2022, Халецька 2024), виділили такі основні організаційно-педагогічні умови: організаційні (удосконалення змісту освітніх програм, навчальних планів, освітніх компонент, врахування

Професійного стандарту, з метою формування діагностичної та прогностичної компетентності); методичні (застосування інноваційних форм, методів, засобів навчання, в тому числі інтерактивних); практичні (окреслення, розширення завдань практико-орієнтованого змісту під час проходження різних видів практик); мотиваційні (стимулювання викладачами мотивації здобувачів щодо формування діагностичної та прогностичної компетентності).

Реалізація даних умов відображається в опануванні здобувачами відповідних освітніх компонент, які формують діагностичну та прогностичну компетентність майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури.

Результативний блок спрямований на оцінку результату сформованості діагностичної та прогностичної компетентності в майбутніх вчителів-логопедів. Містить такі структурні компоненти: когнітивний, операційний, мотиваційний, рефлексивний. Відповідно визначені критерії: мотиваційно-ціннісний; когнітивний; операційно-діяльнісний; рефлексивно-оцінний та рівні сформованості: низький; середній; достатній; високий. Результативний блок демонструє моніторинг сформованості діагностичної та прогностичної компетентності в майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури шляхом експериментальної перевірки структурно-функціональної моделі.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Розроблена структурно-функціональна модель є джерелом теоретичних засад щодо можливостей формування діагностичної та прогностичної компетентностей в майбутніх вчителів-логопедів в умовах магістратури шляхом професійної підготовки в установах та закладах освіти різного типу. Містить такі основні блоки: цільовий, методологічний,

блок організаційно-педагогічних умов, змістово-процесуальний, результативний.

Цільовий блок відображає взаємозв'язок таких складових: соціальне замовлення, мета та завдання формування діагностичної та прогностичної компетентності. Методологічний блок відображає основні підходи до організації педагогічного процесу (системний, компетентнісний, діяльнісний, особистісно-орієнтований), принципи підготовки майбутніх вчителів-логопедів до здійснення діагностичної та прогностичної роботи. У змістово-процесуальному блоці визначено: етапи формування діагностичної та прогностичної компетентності майбутніх вчителів-логопедів (підготовчий, процесуальний, оціночний), форми, методи, засоби навчання, спрямовані на формування діагностичної та прогностичної компетентності. Блок організаційно-педагогічних умов містить організаційні, методичні та мотиваційні організаційно-педагогічні умови. Результативний блок спрямований на оцінку результату сформованості діагностичної та прогностичної компетентності в майбутніх вчителів-логопедів. Містить такі структурні компоненти: когнітивний, операційний, мотиваційний, рефлексивний. Відповідно визначені критерії: мотиваційно-ціннісний; когнітивний; операційно-діяльнісний; рефлексивно-оцінний та рівні сформованості: низький; середній; достатній; високий.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо експериментальну перевірку ефективності структурно-функціональної моделі формування діагностичної та прогностичної компетентностей у майбутніх вчителів-логопедів шляхом моніторингу визначених критеріїв у відповідності рівня їх розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гладуш, В. Кляйн, В. & Шилонова, О. (2019). Формування діагностико-прогностичної компетентності магістра спеціальної освіти. *Здоров'я нації*, 26–32. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2019_2_7
- Горбатюк, Р., Білан, Н., & Сіткарь, С. (2023). Діагностична компетентність у структурі професійної підготовки здобувачів вищої освіти. *Молодь і ринок*, (8), 53–57. <https://mir.dspu.edu.ua/article/view/289422>
- Гринькова, Н. Лісова, Л. & Опалюк, О. (2024). Характеристика професійної компетентності вчителя-логопеда інклюзивно-ресурсного центру. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*, (22), 85–98. <https://aqce.kpnu.edu.ua/article/view/341155/329162>
- Діденко, О., Сініца, Т., & Дем'янюк, Ю. (2023). Сутність, зміст та особливості формування діагностичної компетентності у здобувачів освіти у військових навчальних закладах. *Збірник наукових праць національної академії державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*, (4), 25–33. <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/1518>
- Дубасенюк, О., & Мороз, М. (2021). Педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх учителів у закладах вищої освіти. *Нові технології навчання: збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»*, (95), 48–56. <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/33795>
- Дурманенко, Є. А., & Бартків, О. С. (2022). Формування прогностичної компетентності у майбутніх вихователів: дидактичний аспект. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*, 2(133), 124–128. <http://ipc-dspace.org.ua/handle/123456789/395>
- Євдоченко О. (2022). Модель формування професійної компетентності майбутніх хіміків у процесі фахової підготовки. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*, (13). <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36028>
- Мартинчук, О. В. (2013). Компетентнісний підхід до фахової підготовки вчителів-дефектологів для забезпечення освітньої інтеграції дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*, (24), 153–158. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3477/>
- Пінчук, Ю. В. (2005). *Система професійної компетентності вчителя-логопеда* [Автореф. автореферат дисертації, Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова.]. <http://search.nbuv.gov.ua/publ/REF-0000259387>

- Пузіков, Д. О. (2018). Навчально-методична література як засіб формування прогностичної компетентності сучасного вчителя. *Проблеми сучасного підручника*, (21), 358-371. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2018_21_33
- Професійний стандарт на групу професій «Вчитель-логопед», «Логопед». (2024, 18 вересня). Національне агентство кваліфікацій. https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/658-profesijnij_standart.pdf
- Скворцова, С. О. (2009). Професійна компетентність учителя: зміст поняття. *Наука і освіта*, (4), 93-95. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/22.pdf.pdf
- Стахова, Л.Л. (2017). Розвиток професійної компетентності учителя-логопеда закладу дошкільної освіти як умова ефективної організації корекційно-розвивального процесу. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*, (10), 341-351. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2017_10_33
- Тимків, Л. (2024). Діагностична компетентність соціальних працівників у роботі з дітьми та сім'ями. *Публічне управління та соціальна робота*, (1), 72. <https://doi.org/10.32782/3041-1319/2024-1-11>
- Чупахіна, С. В., Потапчук, Т. В., & Лякішева, А. В. (2022). Підготовка майбутніх учителів-логопедів до педагогічної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Академічні студії. серія «педагогіка» - Academic studies. series «pedagogy»*, (1), 159-167.
- Халецька К.В. (2024). *Формування прогностичної компетентності майбутніх учителів математики у закладах вищої освіти* [Дис. д-ра філософії в галузі педагогіки, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2024/doc_filosofii/khaletska/dis.pdf
- Шаравара, В. В. (2021). *Формування прогностичної компетентності майбутніх бакалаврів комп'ютерних наук у процесі фахової підготовки* [Дис. д-ра філософії в галузі педагогіки, Університет імені Альфреда Нобеля]. <https://ir.duan.edu.ua/handle/123456789/5539>
- Ягупов В. В., Плохута І. С. (2022). Діагностувальна компетентність майбутніх докторів філософії: поняття, структура і зміст. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, (103), 47–53. https://www.aphn-journal.in.ua/archive/46_2021/part_2/33.pdf

REFERENCES

- Chupakhina, S. V., Potapchuk, T. V., & Lyakisheva, A. V. (2022). Preparation of future teachers-speech therapists for pedagogical activities in an inclusive educational environment. *Academic Studies. series «Pedagogy»*, (1), 159-167.
- Didenko, O., Sinitsa, T., & Demjanyuk, Y. (2023). Essence, content and features of the formation of diagnostic competence in students in military educational institutions. *Collection of Scientific Papers of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical Sciences*, (4), 25-33. <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/1518>
- Dubaseniuk, O., & Moroz, M. (2021). Pedagogical conditions for the formation of professional competence of future teachers in higher education institutions. *New Technologies of Education: Collection of Scientific Papers. DNU «Institute for Modernization of the Content of Education»*, (95), 48-56. <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/33795>
- Durmanenko, E. A., & Bartkiv, O. S. (2022). Formation of prognostic competence in future educators: didactic aspect. *Bulletin of Mykhailo Ostrogradskyi KrNU*, 2(133), 124-128. <http://ipc-dspace.org.ua/handle/123456789/395>
- Gladush, V. Klein, V. & Shilonova, O. (2019). Formation of diagnostic and prognostic competence of the Master of Special Education. *Health of the Nation*, 26–32. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2019_2_7
- Gorbatyuk, R., Bilan, N., & Sitkar, S. (2023). Diagnostic competence in the structure of professional training of higher education applicants. *Youth and the Market*, (8), 53-57. <https://mir.dspu.edu.ua/article/view/289422>
- Grinkova, N., Lisova, L. & Opalyuk, O. (2024). Characteristics of the professional competence of a teacher-speech therapist of an inclusive resource center. *Topical Issues of Correctional Education (Pedagogical Sciences)*, (22), 85-98. <https://aqce.kpnu.edu.ua/article/view/341155/329162>
- Khaletska K.V. (2024). *Formation of prognostic competence of future teachers of mathematics in higher education institutions* [Diss. of Doctor of Philosophy in the field of pedagogy, State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskyi». https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2024/doc_filosofii/khaletska/dis.pdf
- Martynchuk, O. V. (2013). Competence approach to the professional training of teachers-defectologists to ensure the educational integration of children with disorders of psychophysical development. *Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 19: Correctional Pedagogy and Special Psychology*, (24), 153-158. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3477/>
- Pinchuk, Y. V. (2005). *System of professional competence of a teacher-speech therapist* [Author's abstract of the dissertation, National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov.]. <http://search.nbuv.gov.ua/publ/REF-0000259387>
- Professional standard for the group of professions «Teacher-speech therapist», «Speech therapist». (2024, September 18). National Qualifications Agency. https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/658-profesijnij_standart.pdf
- Puzikov, D. O. (2018). Educational and methodological literature as a means of forming the prognostic competence of a modern teacher. *Problems of the Modern Textbook*, (21), 358-371. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2018_21_33
- Sharavara, W. W. (2021). *Formation of Prognostic Competence of Future Bachelors of Computer Science in the Process of Professional Training* [Diss. of Doctor of Philosophy in the Field of Pedagogy, Alfred Nobel University]. <https://ir.duan.edu.ua/handle/123456789/5539>
- Skvortsova, S. O. (2009). Professional competence of the teacher: the content of the concept. *Science and Education*, (4), 93-95. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/22.pdf.pdf
- Stakhova, L.L. (2017). Development of professional competence of a teacher-speech therapist of a preschool education institution as a condition for the effective organization of the correctional and developmental process. *Topical Issues of Correctional Education. Pedagogical Sciences*, (10), 341-351. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2017_10_33
- Tymkiv, L. (2024). Diagnostic competence of social workers in working with children and families. *Public Administration and Social Work*, (1), 72. <https://doi.org/10.32782/3041-1319/2024-1-11>
- Yagupov V. V., Plokhuta I. S. (2022). Diagnostic competence of future doctors of philosophy: concept, structure and content. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, (103), 47–53. https://www.aphn-journal.in.ua/archive/46_2021/part_2/33.pdf
- Yevdochenko, O. (2022). Model of Formation of Professional Competence of Future Chemists in the Process of Professional Training. *Perspectives and Innovations of Science. Series «Pedagogy», Series «Psychology», Series «Medicine»*, (13). <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/36028>

Designing an Inclusive Speech and Language Therapy Environment as a Tool for the Assessment and Treatment of Speech in Children with Multiple Developmental Disorders

UDC 373-056.2/.3:616.89-008.434

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726116>**Ivanchuk Sabina**Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1523-3638>, ivanchuk.sabina@gmail.com**Vozniuk Anna**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-1461-149X>, annavozniuk20@gmail.com**Khramova Yuliia**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-7623-4936>, hramovaiulia@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of this study stems from the need to modernise approaches to speech and language therapy in the context of the development of inclusive education and the implementation of accessibility principles, as defined by Ukraine's current regulatory framework. It is emphasised that traditional speech therapy methods are insufficiently effective without taking into account the child's sensory profile, which necessitates the transformation of the speech therapy room into an aesthetic and sensory environment.

Relevance. To provide a theoretical basis and develop methodological recommendations for designing an inclusive speech therapy environment that serves as an integrated tool for assessing sensory profiles and subsequent speech therapy for children with multiple developmental disorders.

Results. The study explores the concept of the environment as a 'therapeutic partner', providing not only comfort but also an active influence on the child's neurodynamics, behaviour and speech development. The theoretical basis is V. Dunn's model of sensory processing. It has been demonstrated that a specially organised environment allows for 'environmental diagnosis' even before the start of formalised assessment, which enhances the objectivity of evaluation and the effectiveness of speech and language therapy intervention.

The principles of zoning the speech therapy space and the functional capabilities of the resource room as a multimodal environment for the implementation of sensory-speech integration are outlined. A 'matrix of environmental adaptation' is proposed as a tool for interpreting behavioural markers and selecting corrective strategies.

Conclusions. A comprehensive approach to organising the speech therapy environment, which combines regulatory, psychological-pedagogical and sensory aspects, ensures an improvement in the quality of speech therapy support and promotes the full development of the communication skills of children with special educational needs.

Keywords: inclusive education, sensory integration, multiple developmental disorders, resource room, accessibility, speech therapy

Проектування інклюзивного логопедичного середовища як інструментарію діагностики та корекції мовлення у дітей із комбінованими порушеннями розвитку

Іванчук Сабіна, Вознюк Анна, Храмова Юлія*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю модернізації підходів до логопедичної допомоги в умовах розвитку інклюзивної освіти та впровадження принципів безбар'єрності, визначених сучасною нормативно-правовою базою України. Наголошено, що традиційні методики корекції мовлення є недостатньо ефективними без урахування сенсорного профілю дитини, що обумовлює потребу в трансформації логопедичного кабінету в естетико-сенсорне середовище.

Мета статті. Теоретичне обґрунтування та розробка методичних рекомендацій щодо проектування інклюзивного логопедичного середовища, яке виступає інтегрованим інструментом діагностики сенсорного профілю та подальшої корекції мовлення у дітей із комбінованими порушеннями розвитку.

Результати. У дослідженні розкрито концепцію середовища як «терапевтичного партнера», що забезпечує не лише комфорт, а й активний вплив на нейродинаміку, поведінку та мовленнєвий розвиток дитини. Теоретичною основою виступає модель сенсорної обробки В. Данн. Доведено, що спеціально організоване середовище дозволяє здійснювати «середовищну діагностику» ще до початку формалізованого обстеження, що підвищує об'єктивність оцінювання та ефективність логопедичного втручання.

Окреслено принципи зонування логопедичного простору та функціональні можливості ресурсної кімнати як мультимодального середовища для реалізації сенсорно-мовленнєвої інтеграції. Запропоновано «матрицю середовищної адаптації» як інструмент інтерпретації поведінкових маркерів і вибору корекційних стратегій.

Висновки. Комплексний підхід до організації логопедичного середовища, який поєднує нормативні, психолого-педагогічні та сенсорні аспекти, забезпечує підвищення якості логопедичної допомоги та сприяє повноцінному розвитку комунікативних можливостей дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: інклюзивна освіта, сенсорна інтеграція, комбіновані порушення розвитку, ресурсна кімната, безбар'єрність, корекція мовлення

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 22.04.2026

Вступ.

Сучасна стратегія розвитку інклюзивної освіти в Україні та світі вимагає докорінного перегляду методологічних підходів до корекції мовленнєвих порушень у дітей із комбінованими порушеннями. Поєднання мовленнєвого недорозвитку з інтелектуальними, сенсорними або опорно-руховими розладами створює складну структуру дефекту, де первинне порушення ускладнюється вторинними нашаруваннями у вигляді соціальної дезадаптації та стійких комунікативних бар'єрів. Традиційні логопедичні методики, часто виявляються малоефективними у роботі з даною категорією дітей через ігнорування їхнього особливого сенсорного статусу.

Актуальність. На сучасному етапі розвиток інклюзивного освітнього середовища регламентується низкою засадничих нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про освіту», Законом України «Про повну загальну середню освіту» та Постановою Кабінету Міністрів України № 957 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти». Відповідно до Національної стратегії створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, організація навчального простору має базуватися на принципах фізичної, сенсорної та когнітивної доступності. Проте, попри міцне законодавче підґрунтя, методологічні аспекти трансформації логопедичного кабінету в інклюзивне естетико-сенсорне середовище як інструменту діагностики залишаються недостатньо розробленими.

Також, необхідно орієнтуватися вже зараз на перспективні зміни у нормативно-правовій базі, зокрема на Постанову Кабінету Міністрів України № 129 від 05.02.2026 р. «Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти». Даний акт, що набирає чинності з 01.08.2026 р., закладає нові вимоги до безбар'єрності та функціонального наповнення освітнього простору. Для логопеда це означає перехід від кабінетної системи до створення розгалуженого інклюзивного середовища, де ресурсна кімната виступає не лише місцем психоемоційного розвантаження, а й майданчиком для реалізації корекційних логопедичних цілей (зокрема, сенсорно-мовленнєвої інтеграції).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Питання організації освітнього простору для дітей з особливими освітніми потребами (ООП) висвітлювалися у працях багатьох закордонних дослідників. Зокрема, концепція «універсального дизайну» (Universal Design for Learning) та архітектурні стандарти інклюзії розглядалися такими науковцями, як П. Барретт (Barrett, 2015), Р. Мейс (Mace, 1985) та М. Мостафа (Mostafa, 2008). Нейропсихологічне підґрунтя сенсорної

обробки інформації ґрунтовно досліджено В. Данн (Dunn, 2008), чия модель чотирьох патернів сенсорної обробки стала фундаментом для сучасних корекційних стратегій.

Проблема фахової підготовки логопедів до роботи є предметом ґрунтовних досліджень наукової школи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Зокрема, З. Бондаренко визначає стратегічні напрями розвитку спеціальної освіти (Бондаренко, 2021), а Я. Чигріна наголошує на важливості формування методичної готовності фахівців до моделювання спеціальних умов навчання (Чигріна, 2023). Водночас проблема використання естетико-сенсорного дизайну як безпосереднього інструменту логопедичної діагностики та корекції у вітчизняній науковій літературі залишається розкритою фрагментарно, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Результати дослідження.

В основі нашого підходу лежить гіпотеза про те, що фізичне середовище кабінету логопеда є не просто пасивним тлом, а «терапевтичним партнером» фахівця. Для дітей із комбінованими порушеннями психофізичного розвитку характерною є дисфункція сенсорної інтеграції, яка проявляється через чотири основні патерни: сенсорний пошук, низьку реєстрацію, сенсорну чутливість та уникнення. Сенсорна інтеграція базується на полімодальному сприйнятті і залучає фундаментальні сенсорні модальності – зорову, слухову, тактильну, вестибулярну та пропріоцептивну. Розвиток мовленнєвих функцій розглядається як результат інтеграції полімодальних сенсорних потоків. Зокрема, злагоджена робота пропріоцепції, вестибулярного апарату, зору, слуху та дотику виступає ключовим чинником успішного опанування комунікативними навичками. Так, вестибулярний апарат відіграє ключову роль у формуванні праксису артикуляційних м'язів, тоді як пропріоцептивна чутливість забезпечує необхідний рівень соматогнозису для керування власними рухами. Вестибулярна стимуляція корелює з розвитком моторної складової мовлення, пропріоцепція дозволяє сформувати схему тіла, необхідну для довільної регуляції рухів, а слухова система відповідає за декодування звукових моделей. Ці чинники є детермінантами здатності до звуковідтворення та невербальної взаємодії. З огляду на це, цілеспрямований вплив на сенсорну сферу дозволяє інтенсифікувати процес подолання мовленнєвого недорозвитку, покращуючи навички комунікації через активацію нейронних зв'язків між різними модальностями сприйняття. Діагностична цінність спеціально спроектованого середовища полягає у можливості верифікації цих патернів під час вільної активності дитини. Так, дефіцитарність вестибулярної системи (пошук) або гіперчутливість до світлових подразників (уникнення) стають очевидними ще

до початку формалізованого обстеження мовлення. Це дозволяє логопеду адаптувати методику роботи, враховуючи психофізіологічний стан дитини, і будувати корекційний маршрут не «від дефекту», а «від можливостей сприйняття».

Якнаголошує О.Ласточкіна, створення ефективного логопедичного кабінету потребує комплексного підходу, що поєднує дотримання нормативно-правових вимог із урахуванням психологічних, ергономічних та інклюзивних принципів. Лише за таких умов забезпечується безпечне, комфортне й функціональне середовище, спрямоване на підвищення якості допомоги та повноцінний розвиток мовлення дітей (Ласточкіна, 2025)

Виходячи з цього, облаштування простору для логопедичної корекції розглядається як динамічна екосистема, де архітектурно-просторові рішення виконують функцію «зовнішньої опори» для психічних процесів дитини, сприяючи ефективнішій інтеріоризації мовленнєвих навичок. Щоб простір логопедичного кабінету став активним інструментом корекції, необхідно віокремлювати наступні ключові аспекти:

- фізичне оточення (освітлення, зонування, меблі) не просто забезпечує комфорт, а безпосередньо впливає на нейродинаміку дитини. Правильна організація простору допомагає знизити рівень тривожності або, навпаки, активізувати дитину для мовленнєвої роботи;

- кожен елемент інтер'єру (тактильні панелі, балансири, дзеркала) інтегрований у терапевтичний процес. Середовище «підказує» дитині необхідні рухи та дії, за потреби, стимулюючи пропріоцепцію та вестибулярну систему;

- простір бере на себе частину функцій педагога – наприклад, візуальні підказки та структурування зон допомагають дитині самостійно орієнтуватися в завданнях, що вивільняє ресурс логопеда для складніших корекційних завдань.

У контексті Постанови КМУ № 129 (2026 р.), проєктування логопедичного середовища має базуватися на принципі динамічної трансформації. Цей принцип дозволяє забезпечити безперервність логопедичної допомоги та гнучкість у виборі методичного інструментарію для дітей із комбінованими порушеннями психофізичного розвитку.

Для ефективної логопедичної діагностики, особливо дітей зі складними порушеннями, пропонується використовувати структурування простору за чотирма патернами:

1. Пошук: наявність у кабінеті зони сенсорного насичення (балансири, важкі модулі) дозволяє виявити дітей із дефіцитом пропріоцепції.

2. Уникнення: створення «зон зорового спокою» (мінімалістичний дизайн) допомагає діагностувати сенсорний захист.

3. Чутливість: регулювання акустичних та світлових параметрів кабінету є маркером для виявлення гіперестезії.

4. Байдужість: використання контрастних естетичних стимулів (світлові столи, яскраві тактильні дошки) стимулює реакцію у дітей із низьким порогом реєстрації.

Відповідно до новітніх нормативних вимог, ресурсна кімната у закладі освіти стає, у тому числі, базовим майданчиком для реалізації корекційної логопедичної роботи з дітьми з комбінованими порушеннями.

У контексті нашого дослідження ми виокремлюємо такі функціональні можливості ресурсної кімнати.

Зона сенсорної інтеграції як «передпокій» до мовлення. Згідно з новою постановою, ресурсна кімната має бути забезпечена обладнанням для стимуляції різних сенсорних систем. Для логопеда це інструмент підготовки артикуляційного праксису. Наприклад, використання важких жилетів або балансирів безпосередньо в ресурсній кімнаті дозволяє знизити рівень сенсорного пошуку, що є необхідною умовою для переходу до етапу постановки звуків.

Технологічна зона. Нова нормативна база акцентує на використанні асистивних технологій. Ми пропонуємо включати в дизайн ресурсної кімнати мобільні логопедичні термінали з програмним забезпеченням для альтернативної комунікації (ААС). Це дозволяє проводити психолого-педагогічну діагностику навіть тих дітей, які мають складні фізичні порушення та не можуть використовувати вербальну мову.

Зона соціально-побутового орієнтування (кухонний блок). Це ідеальне місце для крупотерапії та вправ на розвиток дрібної моторики в природному середовищі. Логопед може використовувати реальні предмети побуту (ложки, ємності з крупами різної фракції) для формування побутового словника та розуміння дієслівних інструкцій у дитини з комбінованими порушеннями.

Для систематизації процесу ми пропонуємо використовувати «Матрицю середовищної адаптації» (табл. 1), що базується на патернах сенсорної обробки. Вона дозволяє логопеду миттєво інтерпретувати поведінку дитини та трансформувати простір кабінету під її індивідуальні потреби.

Табл. 1.

Матриця діагностичних маркерів та середовищних рішень у роботі з дітьми з комбінованими порушеннями

Патерн сенсорної обробки	Діагностичні маркери (поведінка в кабінеті)	Проектування середовища та методичне рішення
Сенсорний пошук	Постійний рух, натикання на предмети, надмірна вокалізація, дитина «розкидає» предмети, стрибає.	Зона насичення: використання обтяжених жилетів/ковдр перед мовленнєвими вправами; ритмізація (логоритміка на балансирах).
Сенсорна чутливість	Закривання вух, мруження очей, відволікання на найдрібніші звуки, відмова від занять біля дзеркала через відблиски.	Зона акустичного спокою: матові поверхні, регульоване тепле світло, звукопоглинаючі панелі; використання навушників для концентрації.
Уникнення	Тривожність, плач при спробі дати новий матеріал (пісок, клейстер), фізичне дистанціювання від логопеда.	Зона безпеки: створення «намету» або ніші; поступове введення сенсорних стимулів через гру «рука в руці»
Низька реєстрація	Млявість, уповільнені реакції, дитина «не бачить» іграшку перед собою, не реагує на ім'я.	Зона контрастних стимулів: яскраве маркування зон, використання підсвічених панелей для малювання піском, активна стимуляція Су-Джок.

Вибір освітнього маршруту для дитини з мовленнєвими порушеннями має ґрунтуватися на комплексній оцінці її розвитку. За легких порушень доцільною є інклюзивна форма навчання, тоді як при складних комбінованих порушеннях ефективним є поєднання інклюзії зі спеціалізованою корекційною допомогою (dual placement). Визначальним критерієм є позитивна динаміка розвитку, що потребує гнучкого коригування освітньої траєкторії (Станіченко, Кудярьська & Барсуковська, 2025)

На основі діагностичних спостережень за дитиною, логопед може виробити наприклад наступні стратегії: щоб задовольнити потребу в пропріоцептивній стимуляції, за допомогою обтяженої ковдри, сухого басейну тощо.

Логопед є постійним учасником команди психолого-педагогічного супроводу. Зібрані логопедом дані спостереження з сенсорної обробки інформації дитиною у ресурсній кімнаті, дані від батьків, психолога, інших педагогів, слугуватимуть основою для визначення потреб та адаптацій середовища для дитини і мають бути прописані в індивідуальній програмі розвитку.

Висновки.

Доведено, що сучасне реформування інклюзивного простору в Україні, закріплене Постановою КМУ № 129 від 05.02.2026 р. (набирає чинності з 01.08.2026 р.), вимагає якісно нового підходу до організації логопедичного середовища. Проектування кабінету логопеда та ресурсної кімнати перестає бути суто технічним завданням і стає частиною забезпечення дітей із комбінованими порушеннями розвитку на всіх рівнях підтримки в умовах безбар'єрності. Встановлено, що використання естетико-сенсорного дизайну, базованого на чотирьох паттернах сенсорної обробки (за В. Данн), дозволяє

проводити «середовищний скринінг» дитини ще до початку формалізованого логопедичного обстеження. Ідентифікація проявів сенсорного пошуку, уникнення, чутливості або низької реєстрації в умовах спеціально організованого простору забезпечує об'єктивність психолого-педагогічної діагностики та дозволяє спрогнозувати динаміку мовленнєвого розвитку. Теоретично обґрунтовано, що для дітей із комбінованими порушеннями (зокрема, поєднанням мовленнєвих, інтелектуальних та сенсорних дефектів) середовище виступає «терапевтичним партнером» фахівця. Розподіл кабінету на функціональні зони (зону сенсорного насичення, зону акустичного спокою, зону комунікативного виклику тощо) дозволяє нівелювати сенсорні бар'єри та створювати оптимальні умови для реалізації різних корекційних методик, таких як артикуляційна гімнастика чи формування навички прохання. З'ясовано, що згідно з оновленими нормами (2026 р.), ресурсна кімната має стати мультимодальним простором, де логопед реалізує методики сенсорно-мовленнєвої інтеграції. Використання обладнання ресурсної кімнати (обтяжених матеріалів, світлових панелей, тактильних доріжок) є необхідною преамбулою до власне мовленнєвої роботи, оскільки воно забезпечує стабілізацію психофізіологічного стану дитини.

Матеріали дослідження мають прикладне значення для підготовки майбутніх бакалаврів та магістрів спеціальної освіти. Впровадження концепції нейроархітектури та середовищного дизайну у фахову підготовку сприяє формуванню в студентів сучасних професійних компетентностей, необхідних для ефективної роботи в інклюзивних закладах освіти нового зразка.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаренко, З. П., & Ткач, А. О. (2021). Проблематика дистанційного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*, (9).
- Закон України. (2017). Про освіту. № 2145-VIII від 05.09.2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Закон України. (2020). Про повну загальну середню освіту. № 463-IX від 16.01.2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
- Ласточкіна, О. (2025). Простір для розвитку мовлення: нормативно-правові аспекти створення ефективного логопедичного кабінету. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 1(141), 351–362. <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/Ласточкіна.pdf>
- Кабінет Міністрів України. (2021). Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. № 366-р від 14.04.2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p>
- Кабінет Міністрів України. (2026). Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти. № 129 від 05.02.2026. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2026-п#Text>
- Кабінет Міністрів України. (2021). Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти. № 957 від 15.09.2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-п>
- Станіченко, О. Ф., Кудярьська, Т. Р., & Барсуковська, Г. П. (2025). Корекція мовленнєвих порушень у дітей дошкільного віку в інклюзивному освітньому середовищі. *Педагогічна Академія: наукові записки*, (24). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17669266>
- Чигрина, Я. Ю. (2023). Деякі механізми розвитку педагогічної майстерності майбутніх фахівців, що працюють в інклюзивній освіті. *Молодь і ринок*, 8(216), 135–138. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289431>
- Barrett, P., et al. (2015). The impact of classroom design on pupils' learning: Final results of a holistic, multi-level analysis. *Building and Environment*, 89, 118–133. <https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2015.02.013>
- Dunn, W. (2008). *Living sensorially: Understanding your senses*. Jessica Kingsley Publishers. <https://doi.org/10.1007/s10803-008-0563-9>
- Mace, R. (1985). Universal design: Barrier free environments for everyone. *Designers West*, 33(1), 147–152. <https://ru.scribd.com/document/511639369/Ronald-Mace-Book-Universal-Design>
- Mostafa, M. (2008). An architecture for autism: Concepts of design intervention for the autistic user. *International Journal of Architectural Research*, 2(1), 189–211. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=3368871>

REFERENCES

- Barrett, P. et al. (2015) The impact of classroom design on pupils' learning: Final results of a holistic, multi-level analysis'. *Building and Environment*, 89, 118–133. <https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2015.02.013>
- Bondarenko, Z. P., & Tkach, A. O. (2021) Problematyka dystantsiinoho navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh inkluzyvnoi osvity [Problems of distance learning for children with special educational needs in inclusive education], *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*, (9).
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2021) 'Natsionalna stratehiia zi stvorennia bezbar'ierneho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku' [National strategy for creating a barrier-free space in Ukraine until 2030], No. 366-r, 14 April. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p>
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2021) 'Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkluzyvnoho navchannia u zakladakh zahalnoi serednoi osvity' [Procedure for organizing inclusive education in general secondary education institutions], No. 957, 15 September. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-п>
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2026) 'Pro vnesennia zmin do Poriadku orhanizatsii inkluzyvnoho navchannia u zakladakh zahalnoi serednoi osvity' [Amendments to the Procedure for organizing inclusive education in general secondary education institutions], No. 129, 05 February. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2026-n#Text>
- Chyhrina, Ya. (2023) Deiaiki mekhanizmy rozvytku pedahohichnoi maisternosti maibutnikh fakhivtsiv, sheho pratsiuiut v inkluzyvniy osviti' [Some mechanisms of developing pedagogical mastery of future specialists in inclusive education], *Molod i rynek*, 8(216), pp. 135–138. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289431>
- Dunn, W. (2008) *Living sensorially: Understanding your senses*. London: Jessica Kingsley Publishers. <https://doi.org/10.1007/s10803-008-0563-9>
- Lastochkina, O. (2025) 'Prostir dlia rozvytku movlennia: normatyvno-pravovi aspekty stvorennia efektyvnoho lohopedychnoho kabinetu' [Space for speech development: regulatory aspects of creating an effective speech therapy room], *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, 1(141), 351–362. <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/Ласточкіна.pdf>
- Law of Ukraine (2017) 'Pro osvitu' [On Education], No. 2145-VIII, 05 September. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Law of Ukraine (2020) 'Pro povnu zahalnu seredniu osvitu' [On Complete General Secondary Education], No. 463-IX, 16 January. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
- Mace, R. (1985) Universal design: Barrier free environments for everyone', *Designers West*, 33(1), pp. 147–152. <https://ru.scribd.com/document/511639369/Ronald-Mace-Book-Universal-Design>
- Mostafa, M. (2008) An architecture for autism: Concepts of design intervention for the autistic user. *International Journal of Architectural Research*, 2(1), 189–211. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=3368871>
- Stanichenko, O. F., Kudiarska, T. R., & Barsukovska, H. P. (2025) 'Korektsiia movlennievkyh porushen u ditei doshkilnoho viku v inkluzyvnomu osvitnomu seredovyshchi' [Correction of speech disorders in preschool children in an inclusive educational environment], *Pedahohichna Akademiia: naukovy zapysky*, (24). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17669266>

Partnership with Parents of Children with Special Educational Needs in the Context of Building a Supportive Environment

UDC 376.1:37.018.1-053.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726117>**Zymivets Nataliia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1853-7159>, n_zimovets@ukr.net**Savchenko Yaroslav**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-7072-2449>, yasavchenko82@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The paradigm of inclusive education in Ukraine is shifting from the formal implementation of inclusive practices to their systemic understanding and qualitative realization. In the current socio-cultural context, particular importance is attached to developing a supportive educational environment that ensures the full development of children with special educational needs (SEN). A key factor in its effectiveness is the partnership between educational institutions and families, transforming parents into active participants in the educational process. However, such interaction often remains formalized, reducing its effectiveness and requiring further reconsideration.

Purpose. The study aims to substantiate and conceptualize a model of pedagogical partnership between educational institutions and families as a factor in creating a supportive environment for children with SEN.

Results. A supportive educational environment is defined as a multidimensional system including physical-spatial, pedagogical, and socio-perceptual components. Partnership with parents performs an integrative function, ensuring consistency of educational influences, increasing trust, and enhancing individualization of learning. It is shown that such an environment includes not only accessibility but also psychological safety and emotional well-being. Key barriers include insufficient teacher preparedness, institutional inertia, formalized communication, and socio-economic constraints. Under martial law, partnership becomes a system of crisis support, where digital communication ensures continuity of education. A structural model based on parity, openness, and shared responsibility is proposed.

Conclusions. The synergy between family and school minimizes social barriers, enhances adaptive potential, and contributes to an inclusive-oriented educational environment. The novelty lies in interpreting partnership as an integrative mechanism of a supportive environment.

Keywords: inclusive education, special educational needs, supportive educational environment, parental partnership, school-family cooperation, pedagogical interaction, individualization of learning

Партнерство з батьками дітей з особливими освітніми потребами як детермінанта створення підтримувального освітнього середовища

Зимівець Наталія, Савченко Ярослав*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Парадигма інклюзивної освіти в Україні сьогодні характеризується переходом від формального впровадження інклюзивних практик до їх системного розуміння та якісної реалізації. У цьому контексті особливого значення набуває підтримувальне освітнє середовище, здатне забезпечити повноцінний розвиток дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Визначальним чинником його ефективності є партнерство між закладами освіти та родинами, що перетворює батьків на активних учасників освітнього процесу. Водночас на практиці така взаємодія часто залишається формалізованою, що знижує її результативність і зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення механізмів співпраці.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та концептуалізація моделі педагогічного партнерства між закладами освіти та родинами як фундаментального фактору створення підтримувального середовища для дітей з особливими освітніми потребами.

Результати. Підтримувальне освітнє середовище розглянуто як багатовимірну систему, що включає фізично-просторові, педагогічні та соціально-перцептивні компоненти. Встановлено, що партнерство з батьками виконує інтегративну функцію, забезпечує узгодженість впливів, підвищує рівень довіри та сприяє індивідуалізації навчання. Доведено, що середовище охоплює не лише доступність, а й психологічну безпеку та емоційне благополуччя. Визначено основні бар'єри: недостатню підготовленість педагогів, інституційну інерцію, формалізацію комунікації та соціально-економічні обмеження. В умовах воєнного стану партнерство трансформується у систему кризового супроводу, де цифрова комунікація забезпечує безперервність освіти. Запропоновано модель взаємодії на засадах паритетності, відкритості та спільної відповідальності.

Висновки. Синергія родини та закладу освіти зменшує соціальні бар'єри, підвищує адаптаційний потенціал дітей та сприяє формуванню інклюзивного середовища. Наукова новизна полягає у трактуванні партнерства як інтегративного механізму підтримувального середовища.

Ключові слова: інклюзивна освіта, особливі освітні потреби, підтримувальне освітнє середовище, партнерство з батьками, співпраця школи та родини, педагогічна взаємодія, індивідуалізація навчання

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 22.04.2026

Вступ.

Виклики воєнного часу, зокрема підвищений рівень стресу, внутрішнє переміщення сімей та обмеженість безпосередньої комунікації, зумовлюють необхідність пошуку гнучких моделей взаємодії між закладом освіти та батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Проблема залучення родини до освітнього процесу має глибоке теоретичне підґрунтя. Екологічна теорія систем Ю. Бронфенбреннера (Bronfenbrenner, 1979) дозволяє розглядати взаємодію школи та сім'ї як ключову мезосистему, що визначає траєкторію розвитку дитини та ефективність освітніх впливів.

Фундаментальні моделі партнерської взаємодії з батьками, розроблені Дж. Епштейн (Epstein, 2018), виокремлюють різні типи партнерства між школою та родиною, які зберігають свою релевантність в умовах інклюзивної освіти. Концептуальні засади сімейно-центрованого підходу висвітлено у працях Т. Турнбулла (Turnbull et al., 2015), де партнерство трактується як взаємодія, що ґрунтується на довірі, повазі та визнанні родини рівноправним суб'єктом освітнього процесу.

Підтримувальне освітнє середовище розглядається як динамічна система взаємодій, у якій партнерська комунікація між школою та родиною набуває ключового значення (Castells, 2009; Provan & Kenis, 2007). Теоретичні та практичні засади інклюзивної освіти в Україні висвітлено у працях вітчизняних дослідників, які підкреслюють важливість участі батьків у команді психолого-педагогічного супроводу дитини (Колупаєва & Таранченко, 2016; 2019; Бондаренко, 2020).

Таким чином, результати актуальних наукових розвідок підтверджують, що ефективність інклюзивної освіти значною мірою залежить від якості партнерської взаємодії між усіма суб'єктами освітнього процесу (Florian, 2014; Epstein, 2018).

Результати дослідження.

Підтримувальне освітнє середовище доцільно розглядати як інтегровану багаторівневу систему, що об'єднує педагогічні практики, психологічну підтримку, соціальні взаємодії та організаційні механізми, спрямовані на створення умов для рівного доступу, активної участі, індивідуального розвитку й успішної соціалізації дітей з особливими освітніми потребами (Booth & Ainscow, 2011; UNESCO, 2020; Колупаєва & Таранченко, 2016).

У структурі такого середовища доцільно виокремити три рівні підтримки:

1. Фізично-просторовий рівень – архітектурна доступність, наявність ресурсних кімнат, спеціального обладнання та зон сенсорного розвантаження. Професійно-педагогічний рівень – готовність педагогів до диференціації навчання, адаптації освітніх програм та використання індивідуальних освітніх траєкторій (Колупаєва & Таранченко, 2019).

2. Соціально-перцептивний рівень пов'язаний із формуванням культури прийняття, запобіганням дискримінації та розвитком партнерської взаємодії між закладом освіти і родиною, що визначає якість міжособистісних відносин у освітньому середовищі.

Взаємозв'язок зазначених рівнів відповідає уявленням про освітнє середовище як комплексну систему взаємодій (Provan & Kenis, 2007).

У такій взаємодії батьки виступають не лише законними представниками, а й важливими носіями знань про індивідуальні особливості розвитку дитини, що узгоджується з принципами сімейно-центрованого підходу (Dunst, 2002; Turnbull et al., 2015). Особливої уваги потребує соціально-перцептивний рівень, оскільки саме він визначає якість взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу.

Поглиблення розуміння партнерської взаємодії в умовах інклюзивної освіти потребує звернення до моделей організації співпраці між закладом освіти та родиною. У цьому контексті партнерство доцільно розглядати не як окрему форму комунікації, а як системний механізм, що забезпечує узгодженість дій усіх учасників освітнього процесу (Epstein, 2018).

Однією з найбільш ефективних є триадна модель взаємодії «дитина – батьки – заклад освіти», яка передбачає рівноправну участь кожної зі сторін у прийнятті освітніх рішень. У межах цієї моделі батьки виступають не лише як джерело інформації про особливості розвитку дитини, але й як активні учасники планування та реалізації індивідуальної освітньої траєкторії. Такий підхід сприяє підвищенню відповідальності всіх сторін та забезпечує цілісність педагогічного впливу (Epstein, 2018).

Важливого значення набуває міждисциплінарна модель партнерства, що реалізується через діяльність команди психолого-педагогічного супроводу. До її складу входять учителі, асистенти вчителя, практичні психологи, логопеди, соціальні педагоги та батьки. У такій взаємодії відбувається інтеграція професійних знань і життєвого досвіду родини, що дозволяє більш точно визначити потреби дитини та обрати адекватні стратегії підтримки (Turnbull et al., 2015).

Окремої уваги заслуговує сімейно-центрований підхід, який передбачає визнання родини ключовим середовищем розвитку дитини. У межах цього підходу педагогічна взаємодія будується на принципах довіри, поваги, відкритості та врахування індивідуального досвіду сім'ї, що сприяє формуванню єдиного освітнього простору (Dunst, 2002).

Таким чином, ефективність партнерської взаємодії визначається не лише інтенсивністю комунікації, а й її змістовним наповненням, рівнем довіри та готовністю сторін до спільного прийняття рішень (Epstein, 2018; Florian, 2014).

Попри визнання значущості партнерства з батьками, його практична реалізація супроводжується низкою бар'єрів, що знижують ефективність

взаємодії. Серед педагогічних бар'єрів варто виокремити недостатній рівень підготовленості вчителів до роботи в інклюзивному середовищі та взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами. Часто педагоги не володіють необхідними комунікативними стратегіями, що призводить до формалізації взаємодії або уникнення складних тем.

Психологічні бар'єри проявляються у вигляді недовіри між батьками та педагогами, страху оцінювання, емоційного виснаження родин. У таких умовах комунікація може набувати конфліктного характеру або зводитися до мінімуму.

Організаційні бар'єри пов'язані з відсутністю чітко визначених механізмів взаємодії, недостатньою кількістю часу для комунікації, перевантаженістю педагогів та формальним підходом до проведення зустрічей з батьками.

Соціально-економічні чинники також істотно впливають на рівень залученості родини до освітнього процесу. Обмежені ресурси, зайнятість батьків або відсутність доступу до цифрових технологій можуть ускладнювати регулярну взаємодію зі школою. Наявність зазначених бар'єрів підтверджується результатами досліджень у сфері інклюзивної освіти (Florian, 2014; UNESCO, 2020).

Подолання зазначених бар'єрів можливе за умови системного підходу, що передбачає підвищення професійної компетентності педагогів, розвиток культури довіри та впровадження гнучких форм комунікації.

Реалізація партнерської взаємодії вимагає використання конкретних інструментів, які забезпечують сталість і результативність співпраці між закладом освіти та родиною. Одним із ключових інструментів є індивідуальна програма розвитку, яка виступає спільним продуктом діяльності педагогів і батьків. У процесі її розроблення враховуються освітні потреби дитини, її сильні сторони та зони розвитку, що дозволяє забезпечити індивідуалізацію навчання (Kolupaieva & Taranchenko, 2016).

Ефективною формою взаємодії є регулярні консультації та зустрічі, що дають можливість обговорювати динаміку розвитку дитини, коригувати освітні стратегії та забезпечувати зворотний зв'язок. Важливо, щоб такі зустрічі мали партнерський, а не формальний характер.

Окрему увагу в дослідженні приділено трансформації партнерської взаємодії в умовах воєнного стану. Встановлено, що війна змінила архітектоніку підтримувального середовища, перевівши значну частину комунікацій у цифровий формат через вимушену міграцію та безпекові ризики. У цих умовах партнерство набуло ознак кризової підтримки: вчителі почали виконувати функції фасилітаторів психологічної стійкості, а батьки стали основними провайдерми інклюзивних послуг за дистанційної підтримки фахівців. Виявлено,

що цифрова грамотність батьків та вчителів стала критичним чинником, який дозволив зберегти безперервність навчання дітей з ООП та мінімізувати регрес у їхньому розвитку.

В умовах цифровізації освіти значного поширення набувають інструменти онлайн-комунікації, які дозволяють підтримувати постійний контакт між школою та родиною. Використання електронних платформ, месенджерів та онлайн-щоденників сприяє оперативному обміну інформацією та підвищує рівень залученості батьків (Morze & Vember, 2022).

Додатково ефективними є освітні заходи для батьків, зокрема тренінги, семінари та консультації, спрямовані на підвищення їхньої обізнаності щодо особливостей розвитку дитини та можливостей її підтримки.

Таким чином, впровадження практичних інструментів партнерської взаємодії забезпечує не лише підвищення ефективності освітнього процесу, а й формування єдиного підтримувального середовища, зокрема через використання цифрових інструментів комунікації та механізмів зворотного зв'язку, що забезпечують сталість партнерської взаємодії.

Висновки.

Формування підтримувального освітнього середовища є багатовимірним процесом, що передбачає інтеграцію педагогічних, соціальних та організаційних ресурсів з метою відповідності актуальним стандартам інклюзивної освіти.

У ході дослідження встановлено, що таке середовище має багаторівневу структуру, у якій фізично-просторовий, педагогічний та соціально-перцептивний компоненти функціонують у тісному взаємозв'язку. Порушення цілісності будь-якого з них призводить до зниження ефективності інклюзивного освітнього процесу (Booth & Ainscow, 2011).

Обґрунтовано, що партнерська взаємодія між закладом освіти та батьками дітей з особливими освітніми потребами є не лише необхідною умовою організації інклюзивного навчання, а й ключовим системоутворювальним чинником формування підтримувального освітнього середовища.

Саме якість цієї взаємодії визначає рівень узгодженості освітніх впливів, ефективність індивідуалізації навчання та психоемоційний комфорт дитини, що відображає загальноосвітню тенденцію гуманізації освіти.

Встановлено, що синергія зусиль сім'ї та закладу освіти мінімізує соціальні бар'єри, підвищує адаптаційний потенціал дитини та сприяє формуванню інклюзивно-орієнтованого освітнього простору.

Доведено, що в умовах воєнних загроз ефективність інклюзивної освіти значною мірою залежить від здатності педагогів надавати не лише освітню, а й первинну психоемоційну підтримку родинам.

Наукова новизна дослідження полягає у такому:

- поглиблено розуміння поняття «підтримувальне освітнє середовище» як динамічної системи, у якій партнерство з батьками розглядається не як допоміжний ресурс, а як визначальний структурний компонент ефективної інклюзії;

- набуло подальшого розвитку розуміння класифікації моделей взаємодії з родинами дітей з ООП шляхом виокремлення критеріїв переходу від інформаційно-консультативної до суб'єкт-суб'єктної (партнерської) моделі;

- обґрунтовано алгоритм системної підтримки батьків у межах інклюзивного навчання, що охоплює психологічну адаптацію, педагогічну просвіту та спільне проектування індивідуальної освітньої траєкторії дитини;

- визначено специфічні бар'єри та ресурси розвитку партнерських відносин в умовах глобальних викликів, що дозволяє адаптувати стратегії взаємодії до кризових умов.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання при розробленні моделей взаємодії між закладом освіти та родиною, що узгоджується з пріоритетами освітньої політики та цілями сталого розвитку, зокрема Ціллю 4 (Якісна освіта).

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою ефективності різних моделей партнерської взаємодії в умовах інклюзивної освіти (UNESCO, 2020).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаренко, О. І. (2020). Інклюзивна освіта в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Педагогічна наука і практика*, (2), 23–29.
- Бронфенбреннер, У. (1979). *Екологія людського розвитку: експерименти природи і дизайну*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674028845>
- Бут, Т., & Ейнскоу, М. (2011). *Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в школах*. <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>
- Данст, К. Дж. (2002). Сімейно-центровані практики: від народження до старшої школи. *Journal of Special Education*, 36(3), 139–147. <https://doi.org/10.1177/00224669020360030401>
- Епштейн, Дж. Л. (2018). *Партнерство школи, сім'ї та громади*. Corwin Press. <https://doi.org/10.4324/9780429494673>
- Закон України «Про освіту». (2017). № 2145-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Іванчук, С., Бондаренко, З., Криворотко, А., Зимівець, Н., & Савченко, Я. (2026). Трансформація моделей підготовки педагогів дошкільної та спеціальної освіти в умовах глобальних викликів. *Premier Journal of Science*, 25. <https://doi.org/10.70389/PJS.251366>
- Колупасва, А. А., & Таранченко, О. М. (2016). *Інклюзивна освіта: від основ до практики*. Київ: Атопол.
- Колупасва, А. А., & Таранченко, О. М. (2019). *Педагогічні технології інклюзивного навчання*. Харків: Ранок.
- Морзе, Н. В., & Вембер, В. П. (2022). Цифрові технології в освіті. *Освітологія*, (1), 45–52.
- Прован, К., & Кеніс, П. (2007). Моделі мережевого управління: структура, менеджмент та ефективність. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(2), 229–252. <https://doi.org/10.1093/jopart/mum015>
- Тернбулл, А., Тернбулл, Р., та ін. (2015). *Сім'ї, фахівці та винятковість*. Pearson.
- Флоріан, Л. (2014). Що вважається доказом інклюзивної освіти? *European Journal of Special Needs Education*, 29(3), 286–294. <https://doi.org/10.1080/08856257.2014.933551>
- ЮНЕСКО. (2020). *Глобальний звіт з моніторингу освіти*. <https://doi.org/10.54676/JJNK3763>

REFERENCES

- Bondarenko, O. I. (2020). Inclusive education in Ukraine: Problems and prospects of development]. *Pedagogical Science and Practice*, (2), 23–29.
- Booth, T., & Ainscow, M. (2011). *Index for inclusion: Developing learning and participation in schools*. <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674028845>
- Dunst, C. J. (2002). Family-centered practices: Birth through high school. *Journal of Special Education*, 36(3), 139–147. <https://doi.org/10.1177/00224669020360030401>
- Epstein, J. L. (2018). *School, family, and community partnerships*. Corwin Press. <https://doi.org/10.4324/9780429494673>
- Florian, L. (2014). What counts as evidence of inclusive education? *European Journal of Special Needs Education*, 29(3), 286–294. <https://doi.org/10.1080/08856257.2014.933551>
- Ivanchuk, S., Bondarenko, Z., Kryvorotko, A., Zymivets, N., & Savchenko, Y. (2026). Transforming models of preschool and special education teacher training in the conditions of global challenges. *Premier Journal of Science*, 25. <https://doi.org/10.70389/PJS.251366>
- Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2016). *Inklyuzivna osvita: vid osnov do praktyky* [Inclusive education: From basics to practice]. Kyiv: Atopol.
- Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2019). *Pedahohichni tekhnolohii inklyuzynoho navchannia* [Pedagogical technologies of inclusive education]. Kharkiv: Ranok.
- Law of Ukraine “On Education”. (2017). No. 2145-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Morze, N. V., & Vember, V. P. (2022). Tsyfrovi tekhnolohii v osviti [Digital technologies in education]. *Osvitohiia*, (1), 45–52.
- Provan, K., & Kenis, P. (2007). Modes of network governance: Structure, management, and effectiveness. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(2), 229–252. <https://doi.org/10.1093/jopart/mum015>
- Turnbull, A., Turnbull, R., et al. (2015). *Families, professionals, and exceptionality*. Pearson.
- UNESCO. (2020). *Global education monitoring report*. <https://doi.org/10.54676/JJNK3763>

Features of Children's Social Education and Factors Influencing Their Socialization

UDC 37.013.42

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726118>**Huseynova Jamila****Ph.D., <https://orcid.org/0009-0006-7645-2590>, huseyinovacemile@gmail.com****Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract.

Children's social education is a complex and multifaceted process that plays a significant role in shaping the future of society. Social education is not limited only to acquiring school knowledge; it also encompasses the development of a child's moral values, behavioral norms, communication skills, and sense of social responsibility. Through this process, children adopt the values, ethical standards, national and moral traditions, and principles of citizenship accepted by society. The main purpose of social education is to help children adapt to society, prepare them for social relations, and develop them into active citizens.

The factors influencing children's socialization are highly diverse, and the family plays a primary role in this process. As the child's first social environment, the family forms the foundation of their character, behavior, and worldview. The attention, attitudes, and educational methods demonstrated by parents directly influence children's future social behavior. School, on the other hand, is the main educational institution where social education is systematically implemented. Teachers' professionalism, the school environment, classroom relationships, and collective activities contribute to the development of qualities such as cooperation, responsibility, discipline, and mutual respect among children.

In addition, peer groups, the social environment, mass media, and social media are also significant factors affecting children's socialization. In the modern era, the widespread use of digital technologies plays an important role in shaping children's worldviews. Although the Internet and social networks provide children with new opportunities for knowledge and information, in some cases they may also contribute to the spread of negative behavioral patterns, social dependency, and psychological problems. Therefore, proper guidance of children within the information environment and the development of media literacy are of particular importance.

One of the essential characteristics of social education is its continuous and gradual nature. Educational activities carried out with consideration of children's age characteristics, psychological development, and individual interests produce more effective results.

Keywords: children, social education, multifactorial, contradictory, global, technological, category

Особливості соціального виховання дітей та фактори, що впливають на їхню соціалізацію

Гусейнова Джаміля**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація.

Соціальне виховання дітей є складним і багатогранним процесом, який відіграє важливу роль у формуванні майбутнього суспільства. Соціальне виховання не обмежується лише здобуттям шкільних знань; воно також охоплює розвиток моральних цінностей дитини, поведінкових норм, комунікативних навичок і почуття соціальної відповідальності. У процесі цього діти засвоюють цінності, етичні норми, національні та моральні традиції, а також принципи громадянськості, прийняті в суспільстві. Основною метою соціального виховання є допомога дітям у пристосуванні до суспільства, підготовка їх до соціальних відносин і формування з них активних громадян.

Фактори, що впливають на соціалізацію дітей, є дуже різноманітними, і провідну роль у цьому процесі відіграє сім'я. Як перше соціальне середовище дитини, сім'я формує основу її характеру, поведінки та світогляду. Увага, ставлення та методи виховання з боку батьків безпосередньо впливають на майбутню соціальну поведінку дітей. З іншого боку, школа є основною освітньою установою, де соціальне виховання здійснюється систематично. Професійність учителів, шкільне середовище, взаємини в класі та колективна діяльність сприяють розвитку таких якостей, як співпраця, відповідальність, дисципліна та взаємна повага.

Крім того, важливими факторами соціалізації дітей є групи однолітків, соціальне середовище, засоби масової інформації та соціальні мережі. У сучасну епоху широке використання цифрових технологій відіграє важливу роль у формуванні світогляду дітей. Хоча Інтернет і соціальні мережі надають дітям нові можливості для отримання знань та інформації, іноді вони також можуть сприяти поширенню негативних моделей поведінки, соціальної залежності та психологічних проблем. Тому особливо важливими є правильне спрямування дітей в інформаційному середовищі та розвиток медіаграмотності.

Ключові слова: діти, соціальне виховання, багатофакторність, суперечливість, глобальний, технологічний, категорія

Introduction.

Children's social education is a complex process that plays a crucial role in the formation of personality, ensuring the learning and internalization of social relations and the application of behavioral norms in everyday life. Social education occurs through the child's interaction with family, school, peer groups, society, and the cultural environment. This form of education enables children to acquire social values, norms, and rules, develop responsible forms of behavior within society, and gradually move toward social maturity.

Research Methods for the Article. This study on children's social education and the factors influencing their socialization can be effectively conducted using a combination of theoretical and empirical research methods, ensuring a comprehensive and reliable analysis of the topic.

Firstly, theoretical research methods play a fundamental role in forming the scientific basis of the study. A literature review is essential for examining existing academic works on children's social development, socialization processes, and educational influences. Through this method, both national and international sources are analyzed to identify key theories and approaches. In addition, comparative analysis is used to contrast different theoretical perspectives, such as those of Bandura, Bronfenbrenner, and Vygotsky, in order to better understand how social learning and environmental factors shape children's behavior. A systems approach is also important, as it allows researchers to view social education as an integrated system influenced by family, school, media, peer groups, and cultural environment.

Secondly, empirical research methods are necessary to collect real-life data. The survey method (questionnaire) can be used to gather information from parents, teachers, and students regarding social behavior, educational influence, and social development. The interview method provides deeper qualitative insights by allowing educators, psychologists, and parents to express their views on children's socialization processes. Observation is another important method, as it enables researchers to directly examine children's behavior in natural settings such as schools and family environments. Additionally, the sociometric method can be applied to analyze interpersonal relationships within classroom groups, identifying social roles, leadership patterns, and peer interactions.

Main Part.

A child's social development depends on the purposeful implementation of educational influences. Children are not only biological beings but also social beings who, after birth, gradually enter into interaction with the social environment and begin to understand social roles. Their social education depends precisely on the quality of these interactions, the psychological climate of the family environment, parental behavior models, and the attitudes of people surrounding the child.

Parents are the first social models for children. Through daily interactions, they transmit patterns of behavior, communication, and responsibility. The warmer, fairer, and more open family relationships are, the healthier and more effective the child's socialization process becomes (Alakbarov, 2017).

Social education is also aimed at helping children internalize the cultural and moral values of society. During this process, children learn ethical rules of conduct, work culture, collective activity skills, and social qualities such as mutual respect and assistance. For example, the school environment occupies an important place in children's social education. School is not only a source of knowledge but also a place where children enter a system of social relationships. Teacher-student and student-student relationships develop mutual understanding, cooperation, and a sense of responsibility in children. In addition, collective activities held at school – such as events, competitions, and projects – develop children's ability to achieve common goals, distribute social roles, and strengthen leadership skills (Qasimova & Mammadov, 2019).

One of the main characteristics of children's social education is its systematic and gradual implementation. Social education is not a one-time influence but a continuous process that changes and deepens according to the child's stages of development. For example, in early childhood, the main goal is to teach simple behavioral habits such as sharing, obedience, and following rules, whereas during school years, greater emphasis is placed on responsibility, cooperation, and concepts of social justice. During adolescence, social education focuses on the formation of self-awareness, social position, and worldview (Hasanov, 2018).

Another important feature of social education is its multifactorial nature. Family, school, mass media, social media, cultural environment, and peer groups simultaneously influence the child's social development. When contradictions arise among these factors, confusion of social roles, distortion of values, and uncertainty in behavior may occur in children. Therefore, it is important to coordinate all sources of influence within the social education system and direct them toward a common purpose. For instance, the values taught in the family should complement rather than contradict the educational orientation at school (Rzayeva, 2016).

The essence of social education lies not only in helping children adapt to society but also in preserving their individuality as personalities. Well-organized social education does not suppress a child's individual qualities; on the contrary, it creates conditions for their beneficial development for society. The purpose of social education is to raise individuals who possess the ability to think, evaluate, and make choices independently, while understanding their social responsibilities rather than being shaped solely by stereotypes (Bandura, 1977).

Empathy, humanism, and communication skills play

an important role in this process. As children learn to understand others' feelings, share, and cooperate, they demonstrate more mature and independent behavior in social relations. Social education also contributes to the development of moral values, tolerance, and a sense of social justice in children. In the modern era, these qualities are particularly important because preserving empathy and ethical values in technologically advanced and competitive societies is one of the main conditions for healthy psychosocial development (Vygotsky, 1978).

Social education also develops children's sense of social responsibility. Responsibility means understanding the consequences of one's actions, respecting the rights of others, and feeling a duty toward society. In this regard, social education is an important educational category that ensures not only individual development but also social integration.

In the modern era, the essence of social education has expanded further under the influence of information technologies and global values. Children now socialize not only within family and school environments but also in virtual spaces. This creates new responsibilities for the educational system, making it necessary to guide children in information selection, online behavior culture, empathy, and digital ethics. Modern pedagogy and psychology consider it essential to rethink social education in accordance with these realities (Berk, 2018).

As a result, children's social education is a multifaceted process that ensures their integration into society and directs their moral, ethical, and behavioral development. It is not only the teaching of social rules but also the formation of a child's value system, self-awareness, sense of responsibility, and communication culture. Through social education, children gradually internalize social roles and learn to think and behave as members of society. Thus, social education is an essential condition for the harmonious development of children, the achievement of social maturity, and their transformation into healthy members of society in the future.

Human socialization is a complex and multifaceted process through which individuals become part of society, internalize social norms and values, and learn social roles and behavioral patterns. The factors influencing socialization have both biological and social characteristics, and each of these factors may produce both positive and negative effects on personality formation. From birth, individuals interact with family, school, peer groups, cultural environments, mass media, technology, and systems of social relations. Through these interactions, their worldview, values, emotional attitudes, and behavioral models are shaped (Santrock, 2020).

Family is the primary and strongest factor in socialization. Children gain their first social experiences within the family, where they learn love, care, work, communication, and behavioral norms. The positive influence of the family lies in providing emotional

security, moral support, and a stable environment for personality development. A loving, democratic, and caring family helps children feel valued, which forms the basis of trust and empathy in social relations. However, tension, violence, neglect, or weak parental supervision within the family negatively affect socialization. In such cases, children may develop distrust, aggression, social isolation, and emotional coldness. Family conflicts can lead children to develop negative attitudes toward social norms (Aliyeva, 2020).

School is the second important factor in socialization. Alongside knowledge, children acquire social values such as collective activity, cooperation, responsibility, discipline, and mutual respect. Teacher-student relationships, classroom cooperation, and overall school culture shape children's social skills. Positively, school facilitates adaptation to society, develops leadership and cooperation skills, and strengthens social responsibility. However, unfair treatment, unethical behavior by teachers, or exclusion among students may create negative social experiences. This can reduce children's trust in society and complicate their social adaptation process (Bronfenbrenner, 1979).

Peer groups also play a special role in socialization. During childhood and adolescence, peers provide an important environment for the practical application of social norms and values. Their positive influence lies in strengthening independence, cooperation, and sharing skills while providing social support and emotional connection. Such groups enable children to express themselves, demonstrate individuality, and improve communication skills. However, peer groups inclined toward destructive behavior, aggression, rule-breaking, or substance abuse may become negative role models. Under such influences, children may distance themselves from social values and adopt irresponsible and risky behavior patterns.

Mass media and modern technologies are increasingly powerful factors in the socialization process. Television, the internet, and social media expose children to broad sources of information and diverse cultures, ideas, and values. Positively, open access to information broadens children's worldviews, enhances creativity, and fosters global thinking. However, excessive and unfiltered information may confuse social consciousness. The promotion of violence, aggression, artificial lifestyles, and false ideals on social media can weaken self-confidence, distort values, create psychological dependencies, and lead to social isolation. Therefore, managing and guiding technological factors properly is considered one of the primary tasks of social education.

Cultural environment and traditions are also important in socialization. The historical, religious, moral, and aesthetic values of every nation determine the social orientation of the individual. Cultural values positively contribute by fostering national identity, moral stability, collective belonging, and a sense of community.

Through cultural environments, children internalize historical memory, etiquette, diligence, and respect. However, rigid cultural stereotypes or contradictions between traditions and modern demands may negatively influence socialization. If cultural systems restrict individual creativity and freedom, individuals may face difficulties expressing themselves socially.

Conclusions.

Economic factors also significantly influence the process of socialization. Financial well-being increases children's access to education, culture, and communication opportunities, thereby supporting the development of social skills. Conversely, poverty, financial difficulties, and social inequality may create psychological tension, low self-esteem, and social isolation. Such children often struggle to find their place in society and may become inclined toward negative behavioral patterns.

Another important factor influencing socialization is individual psychological characteristics. Each person's temperament, character, and emotional stability determine their level of adaptation to the social environment. Extroverted, sociable, and emotionally open individuals tend to adapt more successfully to social relationships. However, introverted or highly sensitive individuals may behave more cautiously and remain more closed to social influences, which can sometimes result in social isolation or misunderstanding.

Religious and moral values also play an important role in socialization. They strengthen qualities such as compassion, justice, helpfulness, and honesty. Religious and moral environments encourage individuals to behave ethically, responsibly, and beneficially toward society. However, fanatical or extreme promotion of religious values may negatively affect socialization by reducing tolerance and acceptance of diversity, thereby creating tension in social relations.

All these factors are interconnected and interdependent. Their harmonious combination ensures the formation of a healthy social personality. When positive factors such as family affection, a fair school system, supportive peer groups, cultural richness, and proper information flow are strong, individuals adapt more easily to society and demonstrate moral stability and social responsibility. However, when negative factors dominate, problems such as social maladjustment, moral emptiness, aggression, and social isolation emerge.

Human socialization is determined not only by external influences but also by an individual's internal value system and life position. For healthy socialization, a balance between the individual and the social environment is essential. Only under such conditions can a person live harmoniously both as a member of society and as a bearer of values.

REFERENCES

- Alakbarov, M. (2017). *Pedagogy (General Foundations and Theory of Education)*. Baku, Azerbaijan: Azerbaijan University Publishing House.
- Aliyeva, Z. (2020). *Child Social Development and Educational Problems*. Baku, Azerbaijan: Elm və Təhsil Publishing House. https://tehsil.com.az/?utm_source=chatgpt.com
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. https://archive.org/details/sociallearningth00band?utm_source=chatgpt.com
- Berk, L. E. (2018). *Child development* (9th ed.). Boston, MA: Pearson Education. https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/child-development/P200000003479?utm_source=chatgpt.com
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674224572?utm_source=chatgpt.com
- Hasanov, Ə. M. (2018). *Social Psychology*. Baku, Azerbaijan: ADPU Publishing House. https://adpu.edu.az/?utm_source=chatgpt.com
- Qasimova, S., & Mammadov, R. (2019). *Psychology of Deviant Behavior*. Baku, Azerbaijan: Qanun Publishing House. https://qanun.az/?utm_source=chatgpt.com
- Rzayeva, L. (2016). *Social Work and Socialization*. Baku, Azerbaijan: Baku State University Publishing House. https://bsu.edu.az/?utm_source=chatgpt.com
- Santrock, J. W. (2020). *Life-span development* (18th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education. https://www.mheducation.com/highered/product/life-span-development-santrock/M9781260054276.html?utm_source=chatgpt.com
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674576299?utm_source=chatgpt.com

Judicial Executions of Leaders of the Ukrainian Dissident Movement in the spring of 1973

UDC 323.13:316.647.6(=161.2)(091):323.281“321*1973”

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726119>**Paska Bohdan**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>, bohdan.paska@cnu.edu.ua

Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article examines the problem of judicial reprisals against leaders of the Ukrainian dissident movement in the spring of 1973 as a key stage in the implementation of the repressive policy of the Soviet government. It is found that despite a significant amount of scientific research, the issues of coordination of actions between the KGB bodies, judicial and party structures, as well as individual behavioral strategies of the defendants, remain insufficiently covered.

The purpose of the article is a comprehensive reconstruction of the course, mechanisms of preparation and conduct of judicial reprisals against the leaders of the Ukrainian dissident movement in the spring of 1973, as well as determining their role in the system of repressive policy against dissent.

Results. It was revealed that the trials of I. Dzyuba, N. Svitlychna, V. Chornovil, Ye. Sverstyuk and I. Svitlychny were a pre-planned action that combined investigative, judicial and propaganda measures. It was established that the KGB authorities carried out thorough preparation for the trials, including monitoring the behavior of the defendants and their entourage, forming the “necessary” composition of the participants in the court sessions, as well as organizing campaigns to discredit dissidents. It was found that the trials were held in an open or closed format depending on the expected behavior of the accused. Different models of behavior of the defendants were characterized – from partial admission of guilt and demonstration of loyalty to open resistance and use of the court as a platform for spreading their own ideas.

Conclusions. It is established that the judicial reprisals of the spring of 1973 were the culmination of a repressive campaign against dissidence and demonstrated the high effectiveness of the punitive mechanism in achieving the goals of isolating the leaders of the movement and suppressing public resistance. It is found that the combination of repressive and propaganda tools allowed the authorities to minimize manifestations of solidarity with the defendants. At the same time, it is proven that even under pressure, a significant part of the dissidents retained internal ideological stability, which indicates the limited effectiveness of repression in the sphere of ideological beliefs.

Keywords: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), political repression, trials, “Bloc” case, dissent

Судові розправи над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р.

Паска Богдан

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті розглядається проблема судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. як ключового етапу реалізації репресивної політики радянської влади. З'ясовано, що попри значний обсяг наукових досліджень, недостатньо висвітленими залишаються питання координації дій між органами КДБ, судовими та партійними структурами, а також індивідуальні стратегії поведінки підсудних.

Метою статті є комплексна реконструкція перебігу, механізмів підготовки та проведення судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р., а також визначення їх ролі у системі репресивної політики щодо інакомудства.

Результати. Виявлено, що судові процеси над І. Дзюбою, Н. Світличною, В. Чорноволом, Є. Сверстюком та І. Світличним були заздалегідь спланованою акцією, яка поєднувала слідчі, судові та пропагандистські заходи. Встановлено, що органи КДБ здійснили ретельну підготовку до процесів, включаючи контроль за поведінкою підсудних і їхнього оточення, формування «потрібного» складу учасників судових засідань, а також організацію кампаній дискредитації дисидентів. З'ясовано, що суди проводилися у відкритому або закритому форматі залежно від очікуваної поведінки обвинувачених. Охарактеризовано різні моделі поведінки підсудних – від часткового визнання провини та демонстрації лояльності до відкритого спротиву і використання суду як трибуни для поширення власних ідей.

Висновки. Встановлено, що судові розправи весни 1973 р. стали кульмінацією репресивної кампанії проти дисидентства та засвідчили високу ефективність карального механізму у досягненні цілей ізоляції лідерів руху й придушення суспільного спротиву. З'ясовано, що поєднання репресивних і пропагандистських інструментів дозволило владі мінімізувати прояви солідарності з підсудними. Водночас доведено, що навіть за умов тиску значна частина дисидентів зберігала внутрішню ідейну стійкість, що свідчить про обмеженість ефективності репресій у сфері світоглядних переконань.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), політичні репресії, судові процеси, справа «Блок», інакомислення

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 22.04.2026

Вступ.

Хвиля репресій 1972–1973 рр. стала однією з наймасштабніших кампаній радянської влади, спрямованих проти українського дисидентського руху. Вона розпочалася з масових арештів його найактивніших представників в рамках часткової реалізації секретної справи «Блок» у січні 1972 р. Її характерною рисою було поєднання широкомасштабних оперативно-слідчих заходів із цілеспрямованим ідеологічним наступом на середовище інакодумців. Упродовж 1972 р. органи Комітету державної безпеки (КДБ) здійснили комплекс дій, спрямованих на ізоляцію лідерів руху, руйнування горизонтальних зв'язків між учасниками та створення доказової бази для майбутніх судових процесів. Водночас відбувалося посилення контролю над інтелектуальним і культурним середовищем, яке розглядалося владою як головне джерело «антирадянських проявів». Своєрідною кульмінацією цієї кампанії стали судові процеси весни 1973 р. над Іваном Дзюбою, Надією Світличною, В'ячеславом Чорноволом, Євгеном Сверстюком та Іваном Світличним, що виконали функцію публічного завершення репресивної акції та мали на меті остаточну деморалізацію українського дисидентства.

Проблема судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. потребує комплексного наукового осмислення з огляду на їхню роль у трансформації форм і методів радянської репресивної політики. Попри наявність значного корпусу досліджень, присвячених історії українського дисидентства, недостатньо висвітленими залишаються механізми підготовки та проведення конкретних судових процесів, а також взаємодія між слідчими, судовими й партійними структурами у реалізації каральних практик. Особливої уваги потребує аналіз індивідуальних стратегій поведінки підсудних. Водночас важливо з'ясувати, яким чином органи КДБ поєднували репресивні заходи з інформаційно-пропагандистськими кампаніями для досягнення максимального впливу на суспільство. Недостатньо дослідженим залишається і питання ефективності цих заходів у контексті нейтралізації протестної активності й деморалізації дисидентського середовища. У цьому зв'язку актуалізується потреба реконструкції перебігу судових процесів на основі розсекречених матеріалів КДБ, що дозволяє відтворити не лише офіційну канву подій, але й приховані механізми функціонування радянської репресивної системи. Саме такий підхід дає змогу глибше зрозуміти місце і значення весняних процесів 1973 р. у загальній історії боротьби радянської влади з українським інакодумством.

Метою статті є комплексна реконструкція перебігу, механізмів підготовки та проведення

судових розправ над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р., а також з'ясування їх ролі у реалізації репресивної політики радянської влади щодо інакодумства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Хвиля репресій 1972–1973 рр. неодноразово ставала предметом зацікавлень в сучасній історіографії в контексті історії українського дисидентського руху в монографіях Георгія Касьянова (2019), Юрія Данилюка й Олега Бажана (2000), Бориса Захарова (2003). З'явилися й предметні розвідки із висвітлення різних аспектів «генерального погрому»: О. Бажан проаналізував розробку, хід і наслідки спецоперації КДБ «Блок» (Бажан, 2013), перебіг слідства у справі В. Чорновола (Бажан, 2018); Юрій Зайцев – підстави та наслідки розправи радянського режиму з учасниками опозиційного руху в Україні (Зайцев, 2015–2016); Богдан Паска – хронологію і масштаби січневих арештів 1972 р. (Паска, 2022), ключові віхи розправи над Євгеном Пронюком і Василем Лісовим (Паска, 2024), особливості використання профілактичних методів проти Зеновії Франко (Паска, 2025a), а також судові процеси над жертвами репресивної хвилі влітку – восени 1972 р. (Паска, 2025b). Перебіг справи журналу «Український вісник» (Деревінський, 2019), а також судового процесу над В. Чорноволом розкрив у своїх напрацюваннях Василь Деревінський (2016). Розправу над інтелектуальним лідером українського дисидентства І. Дзюбою охарактеризував Юрій Шаповал (2023). І все ж, наразі в історіографії відсутнє комплексне дослідження судових процесів над лідерами шістдесятників, які відбулися протягом березня – квітня 1973 р. Переважна більшість напрацювань учених базуються на матеріалах партійних архівів і кримінальних справ, не враховуючи документи КДБ інформаційно-аналітичного характеру – доповідні записки та спеціальні повідомлення на адресу вищого партійного керівництва зі звітами про боротьбу з інакодумцями. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Результати дослідження.

Судові процеси над лідерами середовища українського шістдесятницького правозахисту – І. Дзюбою, Н. Світличною, В. Чорноволом, Є. Сверстюком та І. Світличним – відбулися протягом березня – квітня 1973 р. Слідство у справі І. Дзюби було завершено до середини січня 1973 р., Н. Світличної – до середини лютого, а В. Чорновола, Є. Сверстюка та І. Світличного – до кінця лютого цього ж року. Під час слідства заарештовані дисиденти вели себе по-різному. Як свідчить доповідна записка керівника республіканського КДБ Віталія Федорчука партійному керівництву від 15 січня 1973 р., на початку слідчих дій І. Дзюба намагався ухилитися від співпраці з працівниками КДБ і дачі показів, відмовлявся

відповідати на поставлені запитання. Проте згодом, «після проведених із ним керівництвом КДБ УРСР бесід, став вести себе на дописах більш відверто, назвав ряд осіб, серед яких поширював антирадянську літературу» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062: 279). Дисидента намагалися виставити автором вилученої в Є. Сверстюка «Програми укомуністів», і прокладні експерти навіть написали відповідний висновок. У цій ситуації І. Дзюба опротестував висновки комісії, здійснивши власний лексико-стилістичний аналіз цієї програми на 312 аркушах. Спецслужбі довелося призначити повторну експертизу, під час якої фахівці Інституту мовознавства Академії наук (АН) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) підтвердили той факт, що літературознавець не є автором «Програми укомуністів» (Шаповал, 2023, с. 232).

На одному з останніх допитів 10 січня 1973 р. І. Дзюба частково визнав свою вину у висунутому обвинуваченні (Шаповал, 2023, с. 232). Він дав детальні покази про свої «злочинні дії», розкався і запевнив, що «пориває з націоналізмом і ніколи не стане на шлях антирадянської діяльності». Більше того, знаходячись під слідством, в'язень за власною ініціативою із дозволу керівництва КДБ республіки писав книгу «Третього не дано», у якій критикував основні положення написаного ним у 1965 р. трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та ідеологію «українського буржуазного націоналізму». Незважаючи на це, керівництво КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР запропонувало партійним лідерам розглянути справу І. Дзюби в судовому засіданні, і тільки після завершення його роботи над книгою, «якщо вона дійсно буде такого змісту, як він зазначає», підтримати клопотання перед Президією Верховної Ради УРСР про його помилування (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062: 280).

12 лютого 1973 р. Прокурору УРСР для затвердження обвинувального висновку було передано справу Н. Світличної. Поведінка дисидентки значно відрізнялася від дій і намірів І. Дзюби – вона робила спроби виправдати свою та своїх друзів громадську активність, протягом довгого періоду часу відмовлялася давати покази. Під час розмов зі слідчими ув'язнена усе ж визнала факти своєї участі у виготовленні й поширенні самвидаву. Незважаючи на це, на основі матеріалів слідства й зібраних оперативних даних у спецслужбі вважали Н. Світличну «до фанатизму націоналістично налаштованою». Коли призначена владою адвокатка під час ознайомлення з матеріалами справи порадила ув'язненій змінити свої погляди і розкаятися на суді, дисидентка заявила: «Мої переконання стійкі, і я не дитина, щоб їх змінювати. Якщо я зміню свої погляди, тоді навіщо жити?» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 87).

Досить об'ємними за кількістю зібраних під час слідства епізодів обвинувачення були справи

І. Світличного, В. Чорновола та Є. Сверстюка. Зокрема, І. Світличному було інкриміновано більше 100 «злочинних дій», більшість із яких були зв'язані з виготовленням, зберіганням і розповсюдженням самвидаву та іншої нелегальної літератури закордонного походження. За справою В. Чорновола кадебісти зуміли «довести» більше 50 фактів антирадянської діяльності. І. Світличний під час допитів назагал не заперечував інкримінованих йому фактів, визнав себе винним частково і заявив, що займався громадською активністю без цілі підризу й ослаблення радянської влади. Водночас його внутрішньокамерне вивчення засвідчило, що своїх поглядів і переконань дисидент не змінив. Зокрема, він заявляв співкамернику, що готовий понести будь-яке покарання аж до розстрілу, але від своїх ідей і поглядів не відмовиться. У той же час В. Чорновіл у період слідства вів себе досить різко, від дачі показів відмовлявся, систематично подавав клопотання і скарги на незаконні репресивні дії працівників КДБ. У виголошеному звинуваченні журналіст винним себе не визнав, водночас через шантаж з боку слідчих змушений був повідомити, що причетний до випуску часопису «Український вісник» і є автором вступної статті до нього. В. Чорновіл прагнув перетворити майбутній суд на «трибуну пропаганди своїх ідей і поглядів». Схожою була й поведінка Є. Сверстюка, який відмовився визнавати свою провину, назагал не заперечуючи конкретних фактів виготовлення й поширення самвидаву, які йому було висунуто. На допитах намагався спростувати твердження свідків, що давали покази проти нього. Своїх поглядів дисидент не змінив, під час розмов зі співкамерниками різко засуджував політику комуністичної партії й уряду (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 176–179).

Напередодні судових розправ над лідерами українського шістдесятництва каральні органи провели дуже серйозну попередню підготовку. Враховуючи поведінку дисидентів на слідстві, керівництво КДБ запропонувало зробити судові процеси над І. Дзюбою та І. Світличним відкритими та перетворити в ідеологічні профілактичні акції за участю активістів із творчих організацій Києва й кореспондентів центральних республіканських газет. Оскільки з точки зору каральних органів Н. Світлична, В. Чорновіл та Є. Сверстюк «ведуть себе провокаційно і можуть використати суд як трибуну для поширення своїх ворожих поглядів», розправи над ними було передбачено провести у закритому форматі. Для усунення можливості будь-яких протестних акцій передбачалося виділення спеціальних нарядів із числа співробітників КДБ, міліції та «народних дружинників» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 179–180).

Завдати додаткового інформаційно-компрометаційного удару по одностумцях заарештованих дисидентів на волі допоміг

зафіксований працівниками КДБ візит до УРСР Марка-Миколи Горбача, українського студента-емігранта із Франкфурта-на-Майні (ФРН), який відбувся 16–27 лютого 1973 р. Під час подорожі до України студент мав спілкування з дотичними до справи «Блок» Раїсою Мороз, Оленою Антонів (Львів), Іриною Стешенко, Григорієм Кочуром, Олесем Бердником (Київ). 27 лютого на основі санкції загальносоюзного КДБ співробітники спецслужби затримали М. М. Горбача і провели з ним бесіду у Львові. Студент розповів оперативникам про свої зустрічі, написав прохання із розкаянням на адресу КДБ при РМ УРСР та був видворений із Радянського Союзу на станції Чоп у Закарпатській області (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 255–258).

Керівництво спецслужби відразу заявило про намір використати цей інцидент із метою завдання чергового інформаційного удару по дисидентах, своєрідного відвертання їх уваги від судових процесів і нейтралізації активності (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 259). З цієї метою у КДБ підготували проєкт статті під попередньою назвою «Ще один невдалий вояж», яку планували опублікувати в республіканській пресі. Після ознайомлення із цим текстом 9 березня Перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимир Щербицький дав вказівку секретарю ЦК з ідеологічних питань Валентину Маланчуку його доопрацювати (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 302). Зрештою, оновлений варіант статті під назвою «Турист за дорученням» побачив світ у газеті «Радянська Україна» 13 березня, якраз у розпал судового процесу над І. Дзюбою. У публікації піддавалися різкій критиці Г. Кочур, І. Стешенко та О. Бердник за зв'язки із українською еміграцією. Було спровоковано хвилю громадського тиску на учасників руху спротиву, яка стала для них серйозним потрясінням (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 369–373). Характерно, що за тиждень після опублікування статті Г. Кочур особисто звернувся до КДБ із проханням прийняти його для бесіди. Цю ситуацію каральними органами було використано для проведення з ним профілактичної розмови, після якої перекладач заявив, що «в подальшому ніколи не стане на шлях злочинної діяльності», а зосередиться на літературній праці (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 90–93). Поява чергової спрямованої проти українських дисидентів статті стала вагомим фактором, який унеможливив серйозні протести проти судових розправ над лідерами середовища.

У рамках підготовки до проведення процесів працівники КДБ ретельно вивчали поведінку заарештованих дисидентів у слідчих ізоляторах, їх стратегії поведінки під час засідань, щоб перетворити суди на серйозні удари по дисидентському середовищі та убезпечитися від можливих актів спротиву. Наприклад, у випадку І. Дзюби було з'ясовано, що його позиція на суді буде зводитися до

запереченню антирадянського умислу в своїх діях, дисидент акцентуватиме увагу на значний період часу (7 років), який пройшов від написання трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» до арешту його автора. В. Щербицький рішуче виступив проти задоволення намірів І. Дзюби клопотати про виклик на суд окремих членів комісії, які дали висновок про антирадянський характер його праці (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–261). Як наслідок, напередодні процесу із підсудним зустрівся працівник КДБ, який шляхом маніпуляції переконав І. Дзюбу не добиватися виклику рецензентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 339–340).

Щодо Є. Сверстюка працівники КДБ за кілька тижнів до суду стали відомі його наміри не визнавати себе винним по суті звинувачення та виступити проти звинувачувальних показів свідків. Оперативним шляхом було отримано текст підготовленого в'язнем «Останнього слова», в якому були такі фрази: «Протягом більше року слідство розшукувало мою таємну і ворожу діяльність, і, не знайшовши такої, постановило вважати ворожими цілі моєї літературної діяльності... Я не можу зрозуміти кримінального звинувачення, що ґрунтується на нерозумінні мого тексту, або на явному небажанні його вірно зрозуміти... Я не можу прийняти кримінальних звинувачень за елементарні літературні контакти... Перед сумлінням і перед законом я не почуваю вини. А чи зумів я хоча б на мить підвестись до вимог часу, до рівня обов'язку – хай про це судить народний суд, а потім – суд історії» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 16–22). У випадку І. Світличного у спецслужбі завдяки внутрішньокамерній розробці дізналися про те, що він буде прислухатися до порад призначеного органами влади адвоката тільки за умови доброзичливого ставлення з його боку; в іншому разі має намір відмовитися від послуг захисника. Зрештою, його адвокатом призначили В. Діденка, який поряд із нібито сприятливим відношенням до підзахисного зрештою фактично став на бік обвинувачення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–92).

Найбільш важливого значення в КДБ надавали підготовці до відкритих судових розправ у Києві над І. Дзюбою та І. Світличним, яких вважали «основними ідеологами націоналістичних елементів у республіці, широко відомими в середовищі антирадянської еміграції за кордоном». Для проведення цих процесів на «потрібному політичному рівні» було створено спеціальні оперативні групи КДБ при РМ УРСР. На період напередодні та під час судів спецслужба встановила суворий контроль із застосуванням оперативно-технічних засобів за поведінкою одностумців ув'язнених дисидентів, які перебували на волі. До відповідного переліку осіб потрапили київські інакодумці Юрій Бадзьо, Генріх Дворко, Оксана Мешко, Тетяна Житникова, Іван Русин, Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична та ін.

На час суду ці особи потрапили під постійне негласне спостереження з метою запобігання їх участі у ймовірних акціях протесту. Аналогічні заходи здійснювалися обласними управліннями КДБ щодо інших об'єктів справи «Блок» та їхніх контактів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–263; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–96).

Про судові процеси були повідомлено загальносоюзний КДБ для здійснення оперативних заходів щодо контактів І. Дзюби та І. Світличного в Москві з числа учасників загальнодемократичного руху. Напередодні суду над І. Дзюбою поряд із публікацією компрометаційної статті «Турист за дорученням» планувалося здійснити профілактичні заходи щодо письменника Бориса Антоненка-Давидовича та скульптора Івана Гончара. Оперативний контроль було встановлено за поведінкою дружин підсудних – Марти Дзюби та Леоніди Світличної. З метою «підтримання громадського порядку» на судових процесах і придрушення акцій спротиву було підібрано необхідну кількість «дружинників» і працівників міліції; до оперативних нарядів включили групи слухачів Київських курсів КДБ СРСР. У КДБ наперед підготували списки запрошених на судилища осіб – це мали бути перевірені представники Спілки письменників України (СПУ), Спілки журналістів, працівники редакції журналу «Дніпро», Інститутів літератури і філософії Академії наук (АН) УРСР, видавництва «Дніпро», Державного комітету РМ УРСР по телебаченню і радіомовленню, товариства «Україна» і редакції газети «Вісті з України». Відповідні комплекси заходів були завчасно погоджені й затверджені В. Щербицьким: щодо І. Дзюби – 7 березня, а щодо І. Світличного – 11 квітня 1973 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 260–263; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 91–96).

Зрештою, судові процеси над лідерами українського дисидентства відбулися в наступній послідовності:

- 12–16 березня – відкритий суд над І. Дзюбою в Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 9);
- 27 березня – 2 квітня – закритий суд над Н. Світличною в Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 301);
- 9–12 квітня – закритий суд на В. Чорноволом у Львові (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 141);
- 16–24 квітня – закритий суд над Є. Сверстюком у Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359);
- 19–27 квітня – відкритий суд над І. Світличним у Києві (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 66).

Усім дисидентам було інкриміновано ст. 62, ч. І Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Перебіг розправ перебував на постійному особистому контролі вищого керівництва КДБ при РМ УРСР і ЦК КПУ. У період судових процесів В. Федорчук відправив В. Щербицькому як мінімум 16 розлогих спеціальних повідомлень, присвячених детальним описам перебігу подій (за

справою І. Дзюби – 5 повідомлень, Н. Світличної – 4, В. Чорновола – 2, Є. Сверстюка – 2, І. Світличного – 3). Про судову розправу над І. Дзюбою голова КДБ доповідав у ЦК КПУ щоденно (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 339–343, 347–354, 374–378; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 9–11); після процесу В. Щербицькому було відправлено детальну довідку на дисидента (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 379–382), а голові КДБ при РМ СРСР Юрію Андропову – коротку інформацію про його поведінку та перекладений російською мовою рукопис написаній у слідчому ізоляторі праці «Третього не дано» на 306 аркушах (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 364–365).

Назагал майже всі судові процеси весни 1973 р., особливо відкриті розправи над І. Дзюбою та І. Світличним, пройшли майже повністю за сценарієм КДБ і без значних акцій протесту. Проте поведінка підсудних мала свої особливості. Зокрема, І. Дзюба на початку засідання визнав себе винним частково, підтвердив факт написання ним праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», участь у її поширенні, визнав усі факти обвинувачення, заперечивши наявність у своїх діях антирадянського умислу. Також підсудний назвав прізвища осіб, із якими обмінювався самвидавом, визнав, що у його світогляді містилися «деякі елементи націоналізму і ревізйонізму». Проте наполягав, що за останні 7 років його «політичне кредо» стало зовсім іншим і просив суд долучити до справи вступну частину підготовленого ним трактату «Третього не дано» із критикою попередніх поглядів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 340–341, 347–349). В останньому слові дисидент похвалив «коректність, скрупульозність і об'єктивність» ведення працівниками КДБ слідства, проте поставив під сумнів висновок про «антирадянський характер» «Інтернаціоналізму чи русифікації?» і зазначив, що у його праці «є й чимало справедливого». Незважаючи на це, підсумковий виступ І. Дзюби багато в чому носив «покаяльний характер»: «...Відповідальності з себе я не знімаю, я відчуваю моральну й ідейну вину за те невірне, що є у роботі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і загалом за всі свої неправильні вчинки... Я зможу довести, що буду мати право називатися радянською людиною, радянською людиною в повному сенсі цього слова» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 375–376).

Надія Світлична та Іван Світличний теж під час суду частково визнали себе винними та заявили, що інкриміновані їм під час слідства факти поширення самвидавної літератури та зустрічі із представниками діаспори дійсно мали місце (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 230; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 289–290). І. Світличний намагався подати клопотання про відвід свого адвоката, проте воно не було підтримане судом (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 289). У свою чергу Є. Сверстюк, підтвердивши своє авторство щодо самвидавних документів ««Собор»

у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «На свято жінки», заявив, що вони не є антирадянськими або наклепницькими і доводив, що «прийде час, коли ці статті будуть офіційно опубліковані і за них будуть платити гонорари» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 242). Відповідаючи на питання суду, в'язень заперечував факти поширення творів І. Дзюби та Валентина Мороза, а також випадки «проведення антирадянської агітації в усній формі» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 285). В останньому слові він наголосив на тому, що не визнає себе винним по суті висунутого обвинувачення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359).

Найбільш активно протестував проти радянського репресивного правосуддя В. Чорновіл. На початку засідання дисидент заявив відвід призначеній обласним судом адвокатці Малик і подав клопотання ввести до процесу адвоката, якого підібрали в Києві його родичі або дати можливість захищатися самому. У результаті суд пішов на поступки і провадну «захисницю» було усунуто від участі в процесі; у результаті дисидент захищав себе самостійно. Одночасно В. Чорновіл заявив суду клопотання розглянути його справу у відкритому засіданні, провести повторну лексико-стилістичну експертизу вилучених самвидавних текстів за участю представників Інституту мовознавства АН УРСР, долучити до справи копії диплому про закінчення ним державного університету, довідку про здачу кандидатського мінімуму, список опублікованих праць та ін., які, зрештою, були відхилені. У процесі допиту дисидент визнав авторство документу «Як і що обстоює Б. Стенчук?», заяви до Верховного Суду на підтримку раніше засудженого В. Мороза, проєкту документа про створення «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої», заявив, що повністю поділяє погляди І. Дзюби з національного питання, викладені в трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 77–79). Водночас у ролі захисника намагався відвести від себе звинувачення у виготовленні й поширенні номерів часопису «Український вісник» і твердив, що вилучені під час обшуків «антирадянські матеріали» зберігав тільки з метою використання в літературній діяльності. Під час останнього слова В. Чорновіл говорив, що ніколи не був «націоналістом чи антирадянщиком», а у написаних документах і творах «намагався допомогти викрити наявні в нашому суспільстві недоліки». Просив суд кваліфікувати його дії за ст. 187 І («поширення завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад») і призначити умовне покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 140).

Абсолютна більшість допитаних під час судових процесів свідків дали потрібні покази проти заарештованих. До прикладу, під час розправи над І. Дзюбою мовознавиця Зеновія Франко підтвердила свою участь спільно з підсудним у розмноженні, перекладі російською мовою і поширенні його популярного трактату (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр.

1064: 349). У цих умовах дуже сміливою можна вважати поведінку тих небагатьох представників дисидентського середовища, які в той чи інший спосіб ухилялися від свідчень на судових розправах. Зокрема, під час процесу В. Чорновола свідок Віктор Боднарчук відмовився від даних ним на слідстві показів про отримання від підсудного матеріалів самвидаву нібито через «перебування в стані алкогольного сп'яніння». Свідок Галина Савронь змінила свої покази, заявивши, що вона брала на квартирі В. Чорновола для ознайомлення трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?», але робила це без відома господаря (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 80). На суді над Є. Сверстюком повністю відмовився від надання показів дисидент Василь Лісовий, якого утримували в слідчому ізоляторі КДБ за іншою справою (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 287). Так само вчинили під час процесу І. Світличного брати Михайло і Богдан Горині (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 3).

Адвокати під час судових розправ здебільшого не мали можливості надавати своїм підопічним суттєвої допомоги, а подекуди фактично підтримували сторону звинувачення. Зокрема, адвокатка І. Дзюби – Н. Глабай – просила суд перекваліфікувати звинувачення на ст. 187 І і під час визначення вироку врахувати, що підсудний визнав себе винним і дав «щирі правдиві покази, засудив свої злочинні дії» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 374). Уже після процесу вона заявила дружині І. Дзюби, що має намір повернути заплачені гроші, бо «дуже некомфортно себе почуває, адже не змогла сказати те, що би вартувало» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 11). Г. Денисенко, яка була адвокаткою Н. Світличної, теж безрезультатно намагалася переконати суд перекваліфікувати справу на легшу статтю із застосуванням мінімального терміну покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 275). Адвокат І. Світличного, завідувач юридичної консультації Печерського району Києва В. Діденко повністю підтримав прокурора і під час свого виступу заявив, що «злочинна діяльність підсудного доказана і правильно кваліфікована як антирадянська агітація і пропаганда», вона «несумісна з ідейними і моральними принципами радянського громадянина і заслуговує на засудження» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 288; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 65–66). На цьому фоні справжнім подвигом була поведінка захисника Є. Сверстюка М. Михайлика. Він у своїй промові намагався переконати суд в тому, що написані дисидентом самвидавні документи не були «антирадянськими і наклепницькими», а просто написані у різкій формі; просив виключити із обвинувачення епізоди про поширення Є. Сверстюком написаних іншими авторами матеріалів як недоведені та призначити підсудному мінімальний термін покарання (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 359).

Хоча відкритих акцій протесту проти судових репресій над лідерами українського дисидентства у

КДБ зафіксовано не було, усе ж мали місце поодинокі акти підтримки підсудних. Напередодні судів львівські інакодумці зібрали певні фінанси для допомоги сім'ям заарештованих: 400 рублів було передано дружині В. Чорновола Атені Пашко, 100 рублів – Л. Світличній (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 57). Під час суду над І. Дзюбою в залі засідання була присутня його дружина М. Дзюба; намагалася туди потрапити учасниця київського дисидентського середовища М. Довгань (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 341–342). Надію Світличну під стіни Київського обласного суду прийшли підтримати Л. Світлична, дружина політ'язня Данила Шумука О. Яновська, сестра В. Чорновола Валентина Чорновіл, а також науковиця-психологиня Віра Ткаченко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 256–257). Біля приміщення Львівського обласного суду в час процесу В. Чорновола знаходилися М. Горинь, Ольга Горинь, Марія Гель і Валентина Чорновіл (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 80). Під час суду над Є. Сверстюком здійснила спробу пройти до зали засідань його дружина В. Андрієвська, а після виголошення вироку І. Світличному Л. Світлична вигукнула фразу «Іване, тримайся!» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1067: 242; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: 67).

Найбільш резонансною акцією протесту проти судових процесів весни 1973 р. став лист перекладача Миколи Лукаша від 23 березня, направлений після розправи над І. Дзюбою на адресу голови Президії Верховної Ради УРСР, голови Верховного Суду, прокурора республіки і президії СПУ. Літератор зазначав, що він повністю поділяє погляди І. Дзюби з національного питання, і просив органи влади дозволити йому відбутися термін покарання замість засудженого. Органи КДБ відразу встановили за М. Лукашем оперативне спостереження і за особистою вказівкою В. Щербицького його було позбавлено членства в СПУ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066: 306–309; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1073: 9). І все ж, оперативна і профілактична робота КДБ, значні приділені спецслужбою зусилля щодо організації судових розправ дали свої результати. Загальний настрій в середовищі українських дисидентів на волі в цей період можна передати словами І. Русина: «Треба реально визнати, що спротив інакодумців фактично ліквідовано. Ось і тепер будуть судити найбільш відомих, а де протести, демонстрації, які мали місце в період арештів і судів 1965–66 рр. На щось подібне тепер, напевно, ніхто не наважиться, бо безрезультатно, тільки себе погубиш» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064: 343).

У результаті судових процесів усіх фігурантів справ було визнано винними та засуджено на тривалі терміни ув'язнення. Зокрема, І. Дзюбі було присуджено 5 р. ВТК суворого режиму, Н. Світличній – 4 р. ВТК суворого режиму, В. Чорноволу – 6 р. ВТК суворого режиму і 3 р. заслання, Є. Сверстюку та І. Світличному – по 7 р. ВТК суворого режиму і 5 р.

заслання. Жодна із наступних поданих касаційних скарг не була підтримана Верховним Судом УРСР. На думку дослідника В. Деревінського, менша тривалість терміну ув'язнення В. Чорновола порівняно із Є. Сверстюком та І. Світличним пов'язана з тим, що журналісту вдалося під час суду досить ґрунтовно спростувати висновки експертів та усунути з вироку згадку про себе як основного редактора «Українського вісника» (Деревінський, 2016: 168–169). Судовий процес і вирок І. Дзюбі стали вагомим фактором у процесі поступового психологічного тиску на дисидента з метою його остаточного «розкайняння». У планах В. Федорчука каяття І. Дзюби мало стати потужним ударом по українському національному руху та всьому середовищу інакодумців. Зрештою, літературознавець 8 жовтня 1973 р. таки звернувся із проханням про помилування до Президії Верховної Ради УРСР, а через місяць, 9 листопада його заяву-зречення надрукували на сторінках газети «Літературна Україна» (Шаповал, 2023: 236).

Висновки.

Отже, судові розправи над лідерами українського дисидентського руху навесні 1973 р. були заздалегідь спланованою та всебічно підготовленою карально-ідеологічною акцією радянського режиму, спрямованою на цілковиту дезорганізацію шістдесятницького середовища. Координація між КДБ і партійним керівництвом, а також диференційований підхід до відкритих і закритих судових процесів засвідчують наявність чітко продуманого сценарію. Важливою складовою цієї кампанії стало використання різноманітних засобів тиску на підслідних – від психологічного впливу і маніпуляцій до інформаційних операцій, спрямованих на дискредитацію дисидентів у суспільстві (публікація статті «Турист за дорученням»). Поведінка обвинувачених під час слідства і судів виявила цілий спектр стратегій – від часткового визнання провини й демонстративного «кайття» (І. Дзюба) до відкритого спротиву та використання суду як трибуни для артикуляції власних переконань (Є. Сверстюк, В. Чорновіл). Водночас навіть у випадках формального визнання провини значна частина дисидентів зберігала внутрішню ідейну незламність, що підтверджується матеріалами оперативного спостереження з боку КДБ.

Своєю чергою, перебіг і результати судових процесів засвідчили ефективність репресивного механізму КДБ у досягненні поставлених цілей – ізоляції лідерів руху, деморалізації їхнього оточення та попередження масових протестних акцій. Попри поодинокі прояви солідарності, відсутність масштабного суспільного спротиву стала наслідком комплексних профілактичних і контрольних заходів, що охоплювали як найближче оточення підсудних, так і ширше інтелектуальне середовище. Судові вирoki, винесені за ст. 62 КК УРСР, мали показовий характер,

покликаний продемонструвати невідворотність покарання за будь-які прояви інакودумства. Особливе значення в цьому контексті мало використання справи І. Дзюби як інструменту подальшого ідеологічного впливу на дисидентський рух через стимулювання публічного «покаяння». У підсумку весняні процеси 1973 р. стали переломним етапом у згортанні активної фази українського дисидентства, суттєво послабивши його організаційний і моральний потенціал. Водночас вони засвідчили, що навіть в умовах тотального контролю і репресій ідеї опору продовжували існувати, зберігаючись у переконаннях

самих дисидентів і їхнього середовища.

До перспектив подальших досліджень можна віднести ретельне вивчення із залученням матеріалів ГДА СБУ політичних переслідувань радянського режиму проти інших представників шістдесятницького середовища, до прикладу, Василя Стуса, Зіновія Антонюка, Миколи Плахотнюка, Олександра Сергієнка, Ірини та Ігоря Калинців, Стефанії Шабатури, Михайла Осадчого, Івана Геля та ін., а також аналіз судових розправ над учасниками українських підпільних організацій під час репресивної хвилі 1972–1973 рр.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бажан, О. (2013). Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 30–35. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2667>
- Бажан, О. (2018). Вячеслав Чорновіл як об'єкт секретної справи КДБ «Блок». *Чорновільські читання. Візія майбутнього України. Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017 р.)*. Київ; Тернопіль: Бескиди, 31–36.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Данилюк, Ю., & Бажан, О. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002006>
- Деревінський, В. (2016). *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват. <https://www.yakaboo.ua/ua/v-jacheslav-chornovil-duh-scho-tilo-rve-do-boju.html>
- Деревінський, В. (2019). Журнал «Український вісник» як об'єкт кримінального провадження КДБ у 1971–1974 рр. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, 24, 407–417. <https://resource.history.org.ua/issue/xxx/2019/24>
- Зайцев, Ю. (2015–2016). Друга хвиля погрому антирежимної опозиції. *Новітня доба*, 3–4, 112–121.
- Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо.
- Касьянов, Г. (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо.
- Паска, Б. (2022). Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 52–3, 14–20. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Паска, Б. (2024). Репресії КДБ проти дисидентів Євгена Пронюка та Василя Лісового в контексті генерального погрому українського національного руху 1972–1973 рр. *Сторінки історії*, 59, 222–240. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318886>.
- Паска, Б. (2025). Судові розправи над українськими дисидентами під час генерального погрому (травень – листопад 1972 р.). *Українські історичні студії*, 17/59, 167–176. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>.
- Шاپовал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Paska, B. (2025). The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case “Block” (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin*, 35, 165–176. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683>.

REFERENCES

- Bazhan, O. (2013). Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR “Block”: development, progress, consequences. *NaUKMA Research Papers. History*, 143, 30–35. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2667>
- Bazhan, O. (2018). Vyacheslav Chornovil as the subject of the secret KGB case “Block”. *Chornovil Readings. Vision of the Future of Ukraine. Materials of the III and IV Scientific Conferences Dedicated to the 80th Anniversary of the Birth of Vyacheslav Chornovil (Kyiv, December 24, 2016, December 24, 2017)*. Kyiv; Ternopil: Beskydy, 31–36.
- Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)*. Kyiv: Ridnyi kray.
- Derevynskyi, V. (2016). *Vyacheslav Chornovil: The spirit that tears the body into battle*. Kharkiv: Vivat. <https://www.yakaboo.ua/ua/v-jacheslav-chornovil-duh-scho-tilo-rve-do-boju.html>
- Derevynskyi, V. (2019). The magazine “Ukrainian Herald” as an object of criminal proceedings by the KGB in 1971–1974. *Ukraine of the XXth century: Culture, ideology, politics*, 24, 407–417. <https://resource.history.org.ua/issue/xxx/2019/24>
- HDA SBU – Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine.
- Kasianov, H. (2019). *Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*. Kyiv: Clio.
- Paska, B. (2022). The January pogrom of the Ukrainian dissident movement in 1972: on the question of chronology and scale. *Current Issues of the Humanities*, 52–3, 14–20. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
- Paska, B. (2024). KGB repressions against dissidents Yevhen Pronyuk and Vasyl Lisovyi in the context of the general pogrom of the Ukrainian national movement of 1972–1973. *History pages*, 59, 222–240. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318886>.
- Paska, B. (2025a). The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case “Block” (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin*, 35, 165–176. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683>.
- Paska, B. (2025b). Judicial executions of Ukrainian dissidents during the general pogrom (May – November 1972). *Ukrainian Historical Studies*, 17/59, 167–176. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.18>.
- Shapoval, Yu. (2023). The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Zaitsev, Yu. (2015–2016). The second wave of the pogrom of the anti-regime opposition. *Contemporary era*, 3–4, 112–121.
- Zakharov, B. (2003). *A brief history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*. Kharkiv: Folio.

Pagan Allusions as a Factor in the Formation of Neo-Mythology in Modern Screen Art

UDC 791.43:2-14:130.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726120>**Smorzhevskaya Oksana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3162-7012>, oksana.smor@gmail.com

Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article examines the transformation of religious and pagan narratives in the space of modern culture. It is emphasized that this is due to the growing public demand for alternative forms of spirituality and the search for new means of ethnocultural self-identification in the context of globalization.

The purpose of the work is to comprehensively analyze the ways of representing the pagan worldview in world and domestic cinema.

Results. The study characterized the patterns of revitalization of pagan symbols in secular society and clarified their role as markers of cultural individuality. Through the means of cinematic language, such as mise-en-scène, montage and other creative tools, cinema transports us to a new reality, transforming it in its own way. Similarly, religion endows selected objects and time periods with a unique meaning, tells stories, and unites people around common actions and concentration. As a result, both cinema and religion create alternative worlds. These can be the worlds of our dreams, ideologies, and aspirations, or those that we avoid at all costs. The influence of world cinema on the popularization of neo-mythologism is assessed and the specificity of Ukrainian film texts (from *The Voice of the Grass* to *Pamphyra*) as a repository of living folk memory is analyzed. It is revealed that the use of pagan codes in Ukrainian films acts as a tool for decolonizing consciousness through the actualization of atheism and the myth of origin.

Conclusions. It is established that modern cinema takes on the functions of religious broadcasting, forming a screen story that serves as the foundation for the consolidation of the community. It is proven that the pagan worldview in Ukrainian cinema is one of the pillars of national identity, which is based on the inextricable connection of man with the historical landscape and ancestral memory. Prospects for further research are to study the reflection of the Viking Age and the role of the Varangian factor in the history of Ukraine through the prism of screen art.

Keywords: atheism, spiritual quest, identity, cinema, mythology, religion, paganism

Язичницькі алюзії як чинник формування неоміфологізму в сучасному екранному мистецтві

Сморжевська Оксана

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті досліджується трансформація релігійних та язичницьких наративів у просторі сучасної культури. Наголошено, що це зумовлено зростаючим суспільним запитом на альтернативні форми духовності та пошуком нових засобів етнокультурної самоідентифікації в умовах глобалізації.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі способів репрезентації язичницького світовідчуття у світовому та вітчизняному кінематографі.

Результати. У ході дослідження охарактеризовано закономірності ревіталізації язичницьких символів у секулярному суспільстві та з'ясовано їхню роль як маркерів культурної окремішності. Через засоби кінематографічної мови, такі як мізансцени, монтаж та інші творчі інструменти, кіно переносить нас у нову реальність, трансформуючи її на свій лад. Аналогічно, релігія наділяє вибрані об'єкти й часові відрізки унікальним значенням, розповідає історії, об'єднує людей навколо спільних дій і зосередження. Як результат, і кіно, і релігія створюють альтернативні світи. Це можуть бути світи наших мрій, ідеологій та прагнень, або ж ті, яких ми уникаємо за будь-яку ціну. Оцінено вплив світового кінематографа на популяризацію неоміфологізму та проаналізовано специфіку українського кінотексту (від «Голосу трави» до «Памфіра») як репозиторію живої народної пам'яті. Виявлено, що використання язичницьких кодів в українських стрічках виступає інструментом деколонізації свідомості через актуалізацію антеїзму та міфу про походження.

Висновки. Встановлено, що сучасне кіно перебирає на себе функції релігійної трансляції, формуючи екранну історію, яка слугує фундаментом для консолідації спільноти. Доведено, що язичницьке світовідчуття в українському кінематографі є одним із стрижнів національної ідентичності, що базується на нерозривному зв'язку людини з історичним ландшафтом та родовою пам'яттю. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні відображення епохи вікінгів і ролі варязького чинника в історії України крізь призму екранного мистецтва.

Ключові слова: антеїзм, духовні пошуки, ідентичність, кінематограф, міфологізм, релігія, язичництво

Вступ.

Міждисциплінарний діалог між релігією та кіно привертає все більше уваги академічних кіл. Зі стрімким розвитком кіномистецтва його здатність втілювати релігійні теми й наративи помітно зростає, створюючи дедалі тісніший зв'язок і залученість (Linze & Desa, 2024, 225). Релігія та кіно поділяють здатність створювати цілісні світи, ритуалізувати, міфологізувати та формувати священний простір і час. Через кінематографічну мову, використання мізансцен, монтажу та інших творчих засобів, кінематограф переносить нас у нову реальність, трансформуючи її на власний лад. Подібним чином релігія надає обраним об'єктам і часовим проміжкам особливого значення, розповідає історії та об'єднує людей для спільних дій і зосередження. У підсумку і кіно, й релігія створюють альтернативний світ: образ мрій, носій ідеології, всесвіт наших прагнень або, навпаки, того, чого ми хочемо уникнути за всяку ціну (Brent Plate, 2017).

Актуальність. У сучасному глобалізованому світі спостерігається зростання зацікавленості медіасферою релігійними та духовно-етичними пошуками. Кінематограф, як найбільш масовий вид мистецтва, стає тим майданчиком для ревіталізації архаїчних смислів, які можуть створювати простір для діалогу між традиційними віруваннями та постмодерним і метамодерним світоглядом. Якщо раніше релігія в кіно переважно розглядалася крізь призму авраамічних традицій, то сьогодні у західному культурологічному колі ми маємо запит на альтернативні форми духовності. Серед них чимало й таких, що звертаються до дохристиянського минулого, пантеїзму та магічного реалізму. Для України ця тема має додаткове значення. Адже використання язичницьких кодів у вітчизняному кіно стає дієвим інструментом конструювання національної та культурної ідентичності, що є значимим у часи кардинальних соціокультурних трансформацій.

Мета статті полягає у розгляді специфіки способів репрезентації релігійних, зокрема язичницьких, наративів у світовому та українському кінематографі.

Методи дослідження та підходи до визначення предмета дослідження. Для реалізації мети роботи та розкриття специфіки репрезентації язичницьких мотивів у кіно використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів. Компаративний метод застосовано для порівняння способів візуалізації релігійного досвіду в голлівудському та вітчизняному кінематографі. Герменевтичний аналіз дозволив інтерпретувати приховані символи та міфологеми в структурі кінотексту. За допомогою типологічного методу класифіковано форми вияву язичницького світовідчуття: від декоративного фольклоризму до глибокого пантеїстичного синкретизму. Історико-

генетичний метод допоміг простежити еволюцію релігійних сюжетів від епохи німого кіно до сучасних цифрових медіафраншиз. Контент-аналіз дозволив зосередитися на конкретних прикладах кінострічок задля демонстрації предмету дослідження.

Підходи до визначення предмета дослідження. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність кількох ключових підходів до трактування взаємодії релігії та екранних мистецтв:

- релігієзнавчо-феноменологічний підхід, згідно з яким кіно розглядається як неявна релігія, що здатна створювати сакральний простір за межами традиційних храмів;

- культурологічний підхід, де предмет дослідження визначається як інструмент реміфологізації сучасності, що через язичницькі коди пропонує альтернативні духовні парадигми;

- соціо-антропологічний підхід, у якому язичницькі образи в кіно трактуються як міфи про походження, необхідні для легітимізації етнокультурної окремішності та формування ідентичності;

- мистецтвознавчий підхід, що зосереджується на естетиці поетичного кіно та магічного реалізму як засобах трансляції національного світовідчуття та антеїзму.

Такий поліаспектний розгляд дозволяє визначити предмет дослідження як динамічний процес візуальної кодифікації язичницьких смислів у структурі сучасного кінонарративу, що виступає засобом історико-культурної самоідентифікації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Л. Лінце та М. А. М. Деса у своїй статті зосередилися на багатогранних та різноманітних трактуваннях релігійних тем у світовому кінематографі, висвітлюючи різні способи зображення релігійних аспектів у фільмах. Окрім того, науковці аналізують динаміку змін у сприйнятті релігії через кіномистецтво та невпинний академічний інтерес до етичного виміру представлення релігійних мотивів у кіно (Linze & Desa, 2024). П. Коутс у книзі «Кіно, релігія та романтична спадщина» досліджує, як поняття релігії та духовності впливають на кінематограф та його розвиток. Автор розглядає кіно як форму, що постала після епохи романтизму, у контексті якої інтеграція релігійних і духовних тем відбувається не без суперечностей. Аналізуючи цей взаємозв'язок крізь призму кінознавства, автор пропонує осмислення художньої взаємодії з теологічними й естетичними аспектами репрезентації та її меж (Coates, 2003). М. Дж. Райт, зосередившись на таких фільмах, як «La Passion de Jeanne D'Arc», «Lagaan», «My Son the Fanatic», «The Wicker Man» та «The Passion of the Christ», з культурологічної точки зору розглядає вплив фільмів на релігійну тематику на суспільство. а також на реакцію людей як споживачів такої кінопродукції (Wright, 2006). Різновекторний аналіз фільмів жахів

з елементами релігії, питання добра, зла, карми, спокути, гендерні аспекти релігії на прикладах таких фільмів як, «Hypocrites», «Minari», «The Wicker Man», «Let the Right One In», «OMG», «The Big Lebowski», «Malcolm X», пропонує Ж. Р. Солано (Solano, 2021).

Ми зупинилися на наукових працях, автори яких широкими мазками окреслили складні етичні, естетичні, теологічні, філософські, культурологічні, історичні аспекти синтезу релігії і кінематографа. Далі ми пропонуємо зупинитися на кількох дослідженнях, які зосереджені більш предметно на проявах язичництва у кінофільмах та, ширше – у сучасному культурному просторі. Працю Ф. Ермені варто розглядати як оригінальну дослідницьку оптику на межі перетину філософії з літературою, музикою та кінематографом. З огляду на методологічні особливості його дослідження, його можна віднести до прикладної філософії, сфери, яка спрямована на осмислення актуальних питань повсякденного життя в соціальному, політичному та економічному контекстах або в межах культурно-мистецької рефлексії. Зокрема, цікавим є його дослідження (нео) язичницьких елементів у постмодерній культурі (Örmeny, 2013).

У роботі D. Aufderbruck-Londres розкрито присутність язичництва у сучасній англо-саксонській культурі. Дослідження занурює нас у історико-культурну специфіку трансформації язичницької культури та світогляду протягом століть й утвердження у сучасній культурі як невід'ємної складової повсякдення (Aufderbruck-Londres, 2016). Дослідження А. Кокрейн охоплює репрезентацію вікінгів у кінематографі крізь призму язичницьких та християнських уявлень (Cochrane, 2016).

Результати дослідження.

Попри те, що чимало сучасних суспільств офіційно дотримуються різною мірою християнських традицій, а багато з них стали світськими, язичництво ніколи остаточно не зникло. Ми залишаємо за рамками нашої статті питання дефініцій «язичництво» і «неоязичництво», їх сенсове наповнення та тлумачення в різні періоди та наукові пояснення. Для цього рекомендуємо звернутися до праць О. Smorzhevska (2024), M. F. Strmiska (2005), M. Vrzal, S. Simpson, M. Vencálek (2023), K. Aitamurto, S. Simpson (2013).

Язичництво продовжує існувати у масовій культурі через фольклорні оповіді. Воно також знайшло своє відображення у таких мистецьких формах, як література, живопис, скульптура. Цікаво зазначити, що в англійській мові назви майже всі днів тижня походять від імен скандинавських богів. Виняток становлять субота, названа на честь римського бога Сатурна, і неділя, пов'язана з язичницьким римським святом. Багато язичницьких фігур використовувалися як джерело натхнення для втілення ідей та створення алегоричних образів країн. Наприклад, Британія, що

символізує Велику Британію, має схожість із богинею Афіною завдяки своєму щиту та спису.

Так само можна відзначити французьку Маріанну або американську Статую Свободи, яка була створена за зразком римської богині Лібертас. Її символіка має виразно язичницький характер: тога, корона, схожа на промені бога Геліоса. Однак важливо підкреслити, що хоча класичні божества слугували візуальними й ідеологічними моделями для певних цінностей, вони втратили свої релігійні аспекти та божественну сутність. Сьогодні вони більше не є об'єктами поклоніння, а виступають радше як культурний ресурс для втілення світських ідеалів та цінностей (Aufderbruck-Londres, 2016, p. 4).

Можемо їх розглядати і як своєрідні маркери ідентичності тієї чи іншої спільноти (Strmiska, 2005, p. 7-8). Наприклад, українські рідновіри пов'язують національну ідентичність із естетично витонченими образами. Інакше кажучи, у їхньому світогляді виразно спостерігається зв'язок між українськістю та гармонією форми і звуку через відповідні вишиті візерунки на національному одязі, фольклорні пісні, музику, танець тощо (Лесів, 2016).

Ще один цікавий приклад бачимо в Литві у діяльності організації «Ромува». Історично склалося так, що домінуючі церкви користуються авторитетом завдяки своїй традиції. Тоді як релігійні меншини зазвичай змушені шукати інших підходів для обґрунтування своєї легітимності. Але у даному випадку рух «Ромува» є цікавим винятком, оскільки він так само, як і превалюючий у Литві католицизм, проголошує себе природним вибором для тих, хто прагне зберегти свою литовську ідентичність. Організація обґрунтовує свою легітимність твердженням, що етнічна релігія є шляхом повернення до найбільш автентичної й суто литовської форми релігійного життя.

Образи автентичності та давнини, які характерні для багатьох сучасних язичницьких рухів, а також акцент на локальності, використовуються діячами «Ромуви» для підсилення ідеї культурної спадкоємності. «Ромува» свою автентичність обґрунтовує залученням наукових джерел, створених відомими литовськими дослідниками, серед яких археологиня М. Гімбутас, фольклорист Н. Велюс та історик Г. Береснявічюс. Рух також інтегрує традиційні звичаї та народні пісні до своїх ритуальних практик. Його задекларована мета полягає в переосмисленні існуючих традицій і поновленні свого престижу в суспільстві через відродження забутого релігійного змісту та перетворення його на живу культурну спадщину. Через ритуальні практики та святкування «Ромува» демонструє живучість язичницького світогляду та його важливість для етнокультурної ідентифікації. На прикладі свята Йоре у останні вихідні квітня це простежується особливо яскраво (Petrova, 2021).

У сучасних умовах помітне зростання інтересу до духовності та релігії у різноманітних її формах. Цілком імовірно, що це проливає світло на специфіку сучасних духовних парадигм. Адже значна частина суспільства сприймає язичництво як релігію у звичному сьогоднішньому розумінні цього терміна. Однак варто зауважити, що авраамічні традиції суттєво вплинули на трансформацію уявлень про релігію та духовність. У сучасній свідомості релігія часто асоціюється з централізованою структурою, основною увагою на поклонінні верховному божеству/богу та відносною однорідністю практик, незалежно від їхнього географічного розташування. Більшість сучасних релігій характеризуються наявністю сакрального тексту, зверненням до всемогутнього Бога та встановленням загальноприйнятих моральних нормативів, яких дотримуються віряни. Однак така картина далеко не завжди була притаманною стародавньому язичництву та дохристиянським формам духовності. Релігійні практики минулого мали інший зміст і формат, ніж ті, які ми спостерігаємо сьогодні (Hogák, 2016). Сучасне язичництво, попри безсумнівний вплив сьогоденних релігійних парадигм, все ж зберігає унікальність свого відкритого й індивідуалістичного підходу до духовності. Так, язичництво значно глибше та багатогранніше, ніж те, що зазвичай транслиують сучасні медіа. Його історія у західній культурі, як і образ відьом, тісно переплітається з тривогами, захопленнями та викликами різних епох. Протягом століть язичництво залишалося важливою частиною культури. І його вплив виходить далеко за межі святкувань на кшталт Гелловіну чи різдвяних традицій і ритуалів, де сильно переплелися язичницькі й християнські мотиви та образи (Wagner, 2024).

Виникає логічне питання: чи ця популярність пов'язана із секуляризацією суспільств, яка сприяє формуванню більш ліберальних поглядів та відкритої поведінки? Чи, можливо, це наслідок занепаду юдео-християнських традицій? Вірогідно, саме всі ці явища створюють привабливість язичництва для частини сучасних людей, котрі шукають альтернативних шляхів до духовності. Доцільно зробити припущення, що деякі люди потребують духовного опертя, але прагнуть уникати жорстких обмежень монотеїстичних релігій з догматичною основою. Саме тому модернізовані версії альтернативних вірувань і практик здаються їм більш прийнятними. Такі духовні системи часто є ближчими до актуальних суспільних питань, включаючи гендерну рівність, сексуальну орієнтацію та ставлення до природи, що робить їх привабливими для сучасного покоління. Таке відродження, ймовірно, знаходить своє відображення в художніх фільмах і телевізійних серіалах, які певною мірою репрезентують язичництво. Проте для повноти аналізу недостатньо

просто згадувати ці твори, не досліджуючи детально способи, якими язичництво у них зображено. Адже саме характер цього зображення суттєво впливає на формування уявлень широкої аудиторії про дану систему вірувань. Тим самим виникає питання: чи сприйняття язичництва широким загалом і творцями кінематографічних творів визначає, як воно подане в медіа, чи навпаки, тенденція до відродження язичницьких ідей модифікує їхнє ставлення до цього феномена? (Aufderbruck-Londres, 2016, p. 5).

Однією із складових язичницького суспільства, що залишила яскравий слід у сучасній культурі, є багатий арсенал міфів, до яких продовжують звертатися все нові і нові покоління. Звісно, що на разі такі міфи розглядають не як буквальні факти, а як позачасові оповіді, здатні навчити важливих життєвих уроків. Самозакоханість Нарциса, трагічна історія Ікара чи жадібність царя Мідаса вже давно стали прикладами, які вражають своєю універсальною моральною сутністю. Зацікавленість язичницькою міфологією простежується й у кількості видань творів Гомера, численних науково-популярних книгах про міфи та у інтерпретації цих сюжетів у кінопродукції Голлівуду й загалом кінематографа.

Проте далеко не всі здатні впізнати міфологічні мотиви в шедеврах мистецтва епохи Відродження або побачити алегоричні відтінки давніх міфів у сучасних художніх роботах. Ймовірно, зацікавлення язичництвом залишається на рівні поверхневого сприйняття і зосереджується лише на найбільш яскравих та провокаційних історіях. Можливо, саме ця обмежена і вибіркова увага до язичницької спадщини вже сформувала сучасну версію міфології язичництва, яка відповідає виключно нашим поточним уявленням (Laird, 2012, p. 2).

Релігійна тематика була присутня у кінематографії ще з часів німого кіно (Coates, 2003; Wright, 2006). Зокрема, А. Доусон наводить приклад фільму «The Passion of Joan of Arc» (1928 р.). У Голівуді середини ХХ ст. були створені такі епічні картини, як «The Ten Commandments» (1956 р.), «The Seventh Seal» (1957 р.), «Ben-Hur» (1959 р.). Протягом 1960-1970-х рр. світ побачили екзистенційні кінострічки, які зачіпали теми ролі релігії в суспільстві, занурюючись у проблеми впливу інституалізованої релігійної системи на сучасну людину та соціум: «Jesus Christ Superstar» (1973 р.), «Godspell» (1973 р.), «The Exorcist» (1973 р.). Наступні десятиліття у кінематографії неодноразово торкалися складних тем віри, сумнівів і спокути. Десять це було напряду, у деяких картинах тематика проходила опосередковано до основного сюжету: «The Last Temptation of Christ» (1988 р.), «The Sound of Music» (1965 р.), «The Godfather» (1972 р.), «Amadeus» (1984 р.), «Schindler's List» (1993 р.). Вже у ХХІ ст. світ побачили «Selma» (2014 р.), «Noah» (2014 р.), «Silence» (2016 р.), «Prince of Egypt» (2022 р.), «Everything Everywhere All at Once» (2022 р.),

«Women Talking» (2022 p.), «Avatar: The Way of Water» (2022 p.), «Killers of the Flower Moon» (2023 p.).

Окрім голівудської кінопродукції, яка так чи інакше пов'язана із релігійною проблематикою, з кожним роком все більше кінематографістів у різних країнах звертаються до теми релігії. Таким чином, відбувається ще й формування міжкультурного розуміння релігійних аспектів життя людини. Цікаві підходи до використання релігійної тематики демонструє й кіносвіт «Marvel». Зокрема, переосмислюючи у світлі сучасних культурних трендів образи скандинавських Тора і Локи, багатьох давньоєгипетських богів і богинь (Dawson). Язичницькі образи, точніше, наші уявлення про язичництво, пронизують сучасний культурний простір: від повсякденного побуту до появи та поширення релігійних організацій та об'єднань неоязичницького спрямування. Язичницька тематика яскраво виражена в музиці, літературі, образотворчому мистецтві, кінематографі.

Кінофільм «Сонцестояння» (англ. «Midsommar»), що вийшов на кіноекрани у 2019 р., спричинив серйозний резонанс як серед критиків, так і поціновувачів жанру фолк-хоррору, і не лише його. Як зазначила А. Капралова, «насправді, ми дійсно можемо бачити пробудження інтересу до язичництва і езотерики навіть в сучасній поп-культурі і соціальних мережах». І є «культурний запит на альтернативну форму духовності, а тому, так чи інакше, в наступні роки на нас чекає дещо досить цікаве в різних сферах думки і мистецтва» (Капралова, 2020). І такий «культурний запит» значною мірою, на мій погляд, втілений в українських кінострічках «ТойХтоПройшовКрізьВогонь» (2011), «Сторожова застава» (2017), «Захар Беркут» (2019), «Памфір» (2023). У цих фільмах через мову кіно певною мірою передано те, що Ентоні Сміт охарактеризував як «(...) ethnies міф про походження», коли «з плином часу можуть нагромаджуватися інші міфи, спогади, символи і традиції», які також свідчитимуть про культурну окремішність, унікальність того чи іншого народу, його культурну самобутність (Сміт, 2009).

Фільм «Той Що Пройшов Крізь Вогонь» вийшов в український прокат 2 лютого 2012 р. Він пронизаний язичницько-християнським дуалізмом: мотив характерництва, «язичницька» розмова з вовчицею, різноманітні маркери давньої української культури (лелеки, зерно, убранство хати тощо). Фільм після виходу на екран був схвально оцінений глядачами: «(...) «Той, Хто Пройшов Крізь Вогонь» допомагає глядачеві «згадати себе» як характерника. Додока - такий собі «осучаснений» козак Мамай» (Вітошинська, 2012). Даний фільм демонструє нам героя, життя якого припадає на кілька буремних десятиліть ХХ ст., і він, всупереч обставинам, стає справжнім символом незламності, який тримається свого коріння. Ще один фільм, «Сторожова застава»,

сповнений історичних та міфологічних сюжетів, що переплітаються між собою у пригодах героїв фільму. Фільм просякнутий язичницьким колоритом та рясніє згадками язичницьких богів наших пращурів: Велеса, Перуна (Сучасне українське кіно за мотивами української міфології).

Для українського кінематографа чи не головною подією 2019 р. став вихід на екрани фільму «Захар Беркут» за однойменною повістю І. Франка. Екранізація класики української літератури викликала як захоплення, так і шквал критики, як зазвичай й буває у таких випадках. Дорікали, що жителі села Тухля через кілька століть хрещення моляться Перуну, залишаючи поза увагою, що хрещення Русі відбувалося не одномоментно. І протягом кількох століть люди продовжували вшановувати звичних для себе богів і богинь та дотримуватися язичницьких традицій і ритуалів:

У віддалених селах язичництво зберігалося доволі довго (враховуючи, що в містах Галичини нова віра ствердилася десь у XII ст.), інша річ, що імена в тухольців відверто християнські – Максим, Захар, але то вже нехай залишиться на совісті Івана Франка. Адже могло бути й так: завітав місіонер до Тухлі, завіз моду на римські та єврейські імена та й пішов собі далі. Ну і нащадок скандинавів десь у глибинці цілком міг носити мйольнір на шиї і в XIII столітті, а його «ірокез» міг бути «поцуплений» у руських князів чи степовиків. На перехресті культур цілком можлива дивна суміш одягу, озброєння, побуту та світогляду. Костюмери і реквізитори «Захара Беркута», відштовхуючись від естетики, намагалися найперше створити колоритні образи. І це їм вдалося. Той самий Гард надовго застрягає в пам'яті, видно, що це персонаж з історією та «підґрунтям». Ну і щодо «пасивності» самого Захара Беркута, то він і в книзі був не надто активний. Він не так діє, як уособлює життєвий устрій та принципи тухольців, яким протистоїть боярин Тугар Вовк. А ще він утілює ідеали Івана Франка про демократичне суспільство. (Заславський, 2019).

Ще один яскравий, неординарний, суперечливий фільм українського кінематографа - «Памфір». Як зазначено в одній із рецензій, «Дмитро Сухолиткий-Собчук створив дуже локальну історію на перетині регіонів, культур та релігій. «Памфір» це світ із власною міфологією, де співіснують християнство, язичництво та «місцеві божки» (Дудко).

Та чи найбільшим наповненням язичницького світовідчуття позначений фільм «Голос трави», який вийшов на екрани ще у 1992 р. Знятий за однойменною повістю В. Шевчука, він продовжує традиції українського поетичного кіно. Таким фільмам притаманний символізм, звернення до національних культурно-світоглядних та побутових традицій, фольклоризм, міфологічні мотиви, містицизм. За сюжетом «Голосу трави», до старої

чаклунки Жабунихи (її роль виконує Р. Недашківська) звертається юна дівчина (О. Сумська) з проханням передати їй свої магичні вміння. До такого звернення спонукав сон, у якому чаклунка закликала дівчину. Зрозумівши, що її час добігає кінця, Жабуниха усвідомлює неминучість передачі магичного дару. Вона не може порушити усталені природні ритми, тому приймає рішення навчити дівчину своєму ремеслу.

У процесі наставництва, поступово втрачаючи контроль над своїм тілом, стара чаклунка відкриває перед ученицею таємниці незвіданого світу. Вона навчає її бачити те, що залишається прихованим для звичайних людей: фантастичних істот, духів, шляхи взаємодії з магичними силами природи. Жабуниха демонструє, як діставати зірки з неба, перетворюючи їх на джерело матеріального добробуту. Передає учениці й вміння приготування зілля з цілющими властивостями та розуміння мови трав для зцілення. У цей період навчання вона передає не лише магичну майстерність, але й духовні основи чаклунської мудрості. Жінка закликає дівчину творити добро у світі, уникати зла, залишатися справедливою та прийняти свою долю, проявляючи стійкість до нерозуміння з боку людей і неминучу самотність (Катаєва, 2022).

«Голос трави» відзначається язичницько-пантеїстичною філософією, яка переплітається з космогонічними уявленнями про світ, де зірки здаються настільки близькими, що їх можна взяти до рук. У фільмі розкривається вітаїзм, єдність та циклічність буття. Це особливо підкреслено через мальовничі пейзажі Полтавщини, яка стали місцем зйомок стрічки. У такому світі гармонійно існують фантастичні персонажі, як-от Домовик. Його образ запозичено з іншої новели В. Шевчука під назвою «Дорога». Першопочатково Домовик постає як філософ-мандрівник. Надалі він приймає роль спостерігача, який майже не втручається в розвиток основних подій. Лише зрідка він взаємодіє з жінками, особливо з молодшою, яку ніжно величає «лялелю». У представленому описі наявні персоніфіковані людські характеристики, подані у вельми колоритній формі. Усі ці образи, доповнені акторською майстерністю, хоча подекуди й трохи книжно-пафосними діалогами. Саме у такому фантастичному світі, сповненому різноманітними фольклорними героями, живе молода чаклунка, яка опановує мистецтво магії. Фільм нагадує про те, що ми всі є дітьми природи і становимо лише невелику її частину (Битюцький, 2022).

Естетична складова фільму посилюється завдяки ефектним декораціям: відьмина хата, будинок-могилище із мертвими мешканцями. Усе це органічно поєднується із майстерно підбраною музикою В. Губи. Саундтрек варіюється від життєствердної симфоніки до тривожного ембієнту, підкреслюючи

зміну настроїв і сюжетних ліній. Зазначені прийоми створюють враження про події, що ніби розгортаються у давні часи архаїчного язичництва, коли світ здавався одухотвореним і сакральним. Проте ця ілюзія руйнується через взаємодію з селянами, персонажами, які хоча й нарікають відьом представницями нечистої сили, однак все ж користуються їхніми магичними здібностями. Це вказує на контекст пізнішої, християнської епохи, та підкреслює історичну неоднозначність зображеного світу.

Елементи християнського світогляду у фільмі теж присутні, хоч вони й виглядають досить незвично. Жабуниха протиставляє чарівницю так званій чортяці, під якою маються на увазі всі злі помисли та вчинки, що їх здійснюють люди. Вона закликає свою ученицю боротися з цим злом. Це, безсумнівно, один із найяскравіших прикладів українського релігійного язичницько-християнського синкретизму (Sokulski).

Кіно як мистецтво розповіді завжди активно застосовує символіку та мотиви, щоб передати глибокі смисли. Ці символи й образи, часто натхненні релігійними текстами, традиціями та обрядами, виступають ключовими елементами сюжету, відкриваючи кінематографістам можливість глибше досліджувати складні теологічні, духовні та етичні питання (Linze & Desa, 2024, p. 228). На противагу голлівудському масштабу, українська стрічка «Голос трави» початку 1990-х рр. занурює глядача в інтимний, герметичний світ традиції. Ми бачимо тут лінію магичного реалізму, де язичницьке світовідчуття розчинене в повсякденні: у шепоті трав, знаннях про зілля та вмінні чути світ. Тут язичництво репрезентоване як жива народна пам'ять, що передається поза офіційними релігійними інституціями. Воно постає як стрижень національної та культурної ідентичності, що виявляється через психологізм та зв'язок із землею, як антеїзм, глибокий психологізм та нерозривний зв'язок людини із землею.

Висновки.

Язичництво у XX – XXI ст. трансформувалося з реліктової системи вірувань у досить-таки динамічний культурний ресурс. Попри секуляризацію західного суспільства, язичницькі коди продовжують функціонувати у формі лінгвістичних елементів, алегорій та візуальних знаків. Скажімо, десакралізація класичних язичницьких божеств призвела до їхнього перетворення на ідеологічні моделі світських цінностей, де античні чи скандинавські прообрази стають маркерами демократії, свободи або державної міці. Ревіталізація язичництва в сучасному медіапросторі є свідченням пошуку альтернативних духовних парадигм, які, на відміну від догматичних авраамічних традицій, пропонують більшу індивідуальну свободу, екологічну етику та чуттєвість.

Кінематограф пройшов складну еволюцію у відображенні релігійної теми: від монументальних біблійних епосів Голлівуду середини ХХ ст. до складних екзистенційних рефлексій та сучасного неоміфологізму. Особливу роль у цьому процесі відіграє жанр фолк-хоррору та фентезі, де язичницьке світовідчуття репрезентується як жива архаїка, що вступає в конфлікт або синкретичну взаємодію з християнською культурою. Кінематограф Marvel та подібні медіафраншизи демонструють механізм поверхневої міфологізації, адаптуючи складні теогонічні міфи до запитів масової культури, що, з одного боку, популяризує язичницьку спадщину, а з іншого позбавляє її глибинного сакрального змісту.

Для українського кінематографа звернення до язичницьких мотивів є одним із інструментів конструювання національної та культурної ідентичності. Аналіз стрічок від «Голосу трави» (1992 р.) до «Памфіра» (2023 р.), свідчить про тяглість традиції магічного реалізму та антеїзму. Язичницьке світовідчуття в українському кіно постає не як зовнішня декорація, а як фундамент національного характеру. Він базується на нерозривному зв'язку людини із землею, родовою пам'яттю та силами природи. Фільм «Голос трави» зафіксував унікальний приклад релігійного синкретизму, де магічне знання передається як духовна мудрість, що існує

поза офіційними інституціями. Сучасні картини («Захар Беркут», «ТойХтоПройшовКрізьВогонь») продовжують цю лінію, втілюючи міф про походження та легітимізуючи культурну окремішність українського народу через образи героїв-характерників та архаїчних громад.

Ідентичність глядача через такий кіно-контент формується через механізм візуальної кодифікації історії. Кіно пропонує глядачеві переконливу екранну історію, яка компенсує втрачені лакуни реальної історичної пам'яті. Для українського суспільства це має виразно деколонізаційний характер. Звернення до дохристиянського коріння допомагає вибудувати автентичний історичний наратив, незалежний від імперських чи радянських ідеологем. Язичництво в кіно стає тим дзеркалом, у якому сучасна людина впізнає свої архетипні риси, що сприяє консолідації спільноти навколо власних культурних витоків.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні репрезентації епохи вікінгів та варязького чинника в історії України через призму екранного мистецтва. Дослідження того, як скандинавські язичницькі коди інтегрувалися в український культурний простір і як вони актуалізуються в сучасному кіно (зокрема в образах воїнів-захисників), дозволить розширити розуміння європейського контексту української ідентичності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вітошинська, З. (2 квітня 2012). Увічнений Той, Хто Пройшов Крізь Вогонь. *Народний оглядач*. <https://www.ar25.org/article/uvichnenyuy-toy-hto-proyshov-kriz-vogon.html>
- Дудко, Я. (2026). «Памфір»: сучасна буковинська міфологія. *ПроШоКіно*. <https://proshokino.com.ua/pamfir-suchasna-bukovynska-mifologiya/>
- Заславський, І. (18 грудня 2019). «Захар Беркут» і цивілізаційний вибір українського кіно». *Патріархат*. <https://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zahar-berkut-i-tsyvilizatsijnyy-vybir-ukrajinskoho-kino/>
- Капралова, А. (21 червня 2020). «Сонцестояння» Арі Астера: як це дивитись. *Пломін*. <https://plomin.club/midsommar-ari-aster>
- Катаєва, М. (28 липня 2022). «Лісова пісня» та «Голос трави»: раритетне українське кіно представлять у столиці. *Вечірній Київ*. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69517/>
- Лесів, М. (17 грудня 2016). Окрім політики: естетичне в українському рідновірстві. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. <https://uamoderna.com/md/lesiv-ridnovirya/>
- Сміт, Е. (2009). *Культурні основи націй. Ієрархія, заповім і республіка*. Київ : Темпора. <http://litopys.org.ua/smith/smc04.htm> 5.01.2021
- Сучасне українське кіно за мотивами української міфології. *Чарівний світ*. <https://magicworld.com.ua/news/ukrainske-kino-za-motyvam-mifolohii/>
- Aitamurto, K., & Simpson, S. (2013). *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Durham: Acumen Publishing. <https://doi.org/10.1017/S1755048314000273>
- Aufderbruck-Londres, D. (2016). The representation of paganism in modern anglo-saxon popular culture : paganism in movies and TV series. *DUMAS. Art and art history*. <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01545330v1>
- Brent Plate, S. (2017). *Religion and Film: Cinema and the Re-creation of the World*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/plat17674>
- Coates, P. (2003). *Cinema, Religion and the Romantic Legacy*. Taylor & Francis. ISBN 0754615855, 9780754615859
- Cochrane, A. (2016). *The Cinematic Portrayal of Viking Religion: The Depiction of Paganism and Christianity in Television and Film*. The University of Birmingham: Department of History and Cultures. <https://uppsala.academia.edu/AlexandraCochrane>
- Dawson, A. (2026). God at the Movies. The Enduring Influence of Religion in Film. *John Templeton Foundation*. <https://www.templeton.org/news/god-at-the-movies>
- Horák, P. (2016). The Image of Paganism in the Age of Reason: From Idolatry towards a Secular Concept of Polytheism. *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. №. 2. P. 125–149. <https://doi.org/10.1558/pome.v18i2.31664>
- Laird, C. (2012). *Paganism in Our Own Image: The Modern Mythology of the Pagan's Last Stand*. William Carey University. Department of History. https://www.academia.edu/4522881/Paganism_In_Our_Own_Image_The_Modern_Mythology_

of the Pagans Last Stand?rhid=39084611919&swp=rr-rw-wc-30780534&nav_from=5d1fc775-95cd-4337-997c-060c7055abf8

- Linze, L., & Desa, M. A. M. (2024). Exploring the Intersection of Religion and Cinema: Trends and Reflections in Contemporary Film Culture. *Journal of Ecohumanism*, 3(4), 225–235. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i4.3500>
- Örmény, F.–N. (2013). *Darkening Scandinavia: Four Postmodern Pagan Essays*. Cambridge Scholars Publishing. ISBN 1443854255, 9781443854252
- Petrova, Z. (2021). Challenging religious hegemony: ethno-pagan strategies for identity construction. *Ciências Sociais e Religião*. Volume 23. P. 1–26. <https://doi.org/10.20396/csr.v23i00.15067>
- Smorzhevskia, O. (2024). Grandsons of Dazhbog and Svarog: ridnovirs in the socio-cultural space of Ukraine. *Germanic and Slavic Paganisms. Security Threats and Resiliency*. Ed. & K. Aitamurto, R. Downing. Bloomsbury Publishing. P. 93–102. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781350423947> ;
- Sokulskiy, M. «Голос трави»: українське поетичне кіно. *ArtArea*. <https://art-area.com.ua/2018/09/golos-travi-ukrayinske-poetichne-kino/>
- Solano, J. R. (2021). *Religion and Film: The Basics*. Taylor & Francis. 228 p. ISBN 9780367135201
- Strmiska, M. F. (2005). Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives. *Modern Paganism in World Cultures. ABC-CLIO Religion in Contemporary Cultures Series*. Ed.: Strmiska M. F. Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford, England : ABC GLIO. P. 1 – 54. https://www.researchgate.net/profile/MichaelStrmiska/publication/267564928_Modern_Paganism_in_World_Cultures_Comparative_Perspectives/links/5fc75f25299b188d4e8fe86/Modern-Paganism-in-World-Cultures-Comparative-Perspectives.pdf
- Vrzal, M., Simpson, S. & Vencálek, M. (2023). Introduction: Paganism and its others. *Religio*. Volume 31. Issue 1. P. 7–8. DOI: <https://doi.org/10.5817/Rel2023-1-2> ;
- Wagner, S. (October 30, 2024). Uncovering the Obscured: Paganism and the Occult in the Modern World. *Magellan*. <https://www.magellantv.com/articles/uncovering-the-obscured-paganism-and-the-occult-in-the-modern-world>
- Wright, M. J. (2006). *Religion and Film: An Introduction (Introductions to Religion)*. I. B. Tauris. 272 p. ISBN-10 : 185043759 ISBN-13 : 978-1850437598

REFERENCES

- Aitamurto, K., Simpson, S. (2013). *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Durham: Acumen Publishing. <https://doi.org/10.1017/S1755048314000273>
- Aufderbruck-Londres, D. (2016). The representation of paganism in modern anglo-saxon popular culture : paganism in movies and TV series. *DUMAS. Art and art history*. 2016. 48 p. <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01545330v1>
- Brent Plate, S. (2017). *Religion and Film: Cinema and the Re-creation of the World*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/plat17674> ;
- Coates, P. (2003). *Cinema, Religion and the Romantic Legacy*. Taylor & Francis. 228 p. ISBN 0754615855, 9780754615859
- Cochrane, A. (2016). *The Cinematic Portrayal of Viking Religion: The Depiction of Paganism and Christianity in Television and Film*. The University of Birmingham: Department of History and Cultures. <https://uppsala.academia.edu/AlexandraCochrane>
- Dawson, A. (2026). God at the Movies. The Enduring Influence of Religion in Film. *John Templeton Foundation*. <https://www.templeton.org/news/god-at-the-movies>
- Dudko, Ya. (2026) «Pamfir»: modern Bukovinian mythology. *ProShoKino*. <https://proshokino.com.ua/pamfir-suchasna-bukovynska-mifologiya/>
- Horák, P. (2016). The Image of Paganism in the Age of Reason: From Idolatry towards a Secular Concept of Polytheism. *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. №. 2. P. 125–149. <https://doi.org/10.1558/pome.v18i2.31664>
- Kapralova, A. (June 21, 2020). Ari Aster's «Solstice : how to watch it. *Plomin*. <https://plomin.club/midsommar-ari-aster>
- Kataeva, M. (July 28, 2022). «Forest Song» and «Voice of Grass»: rare Ukrainian cinema will be presented in the capital. *Evening Kyiv*. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69517/>
- Laird, C. (2012). *Paganism in Our Own Image: The Modern Mythology of the Pagan's Last Stand*. William Carey University. Department of History. 23 p. https://www.academia.edu/4522881/Paganism_In_Our_Own_Image_The_Modern_Mythology_of_the_Pagans_Last_Stand?rhid=39084611919&swp=rr-rw-wc-30780534&nav_from=5d1fc775-95cd-4337-997c-060c7055abf8
- Lesiv, M. (December 17, 2016). Beyond Politics: Aesthetics in Ukrainian Patriotism. *Modern Ukraine. International Intellectual Magazine*. <https://uamoderna.com/md/lesiv-ridnoviry/>
- Linze, L., & Desa, M. A. M. (2024). Exploring the Intersection of Religion and Cinema: Trends and Reflections in Contemporary Film Culture. *Journal of Ecohumanism*, 3(4), 225–235. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i4.3500>
- Modern Ukrainian Cinema Based on Ukrainian Mythology. *Magical World*. <https://magicworld.com.ua/news/ukrainske-kino-zamotyvamy-mifolohii/>
- Örmény, F.–N. (2013). *Darkening Scandinavia: Four Postmodern Pagan Essays*. Cambridge Scholars Publishing. ISBN 1443854255, 9781443854252
- Petrova, Z. (2021). Challenging religious hegemony: ethno-pagan strategies for identity construction. *Ciências Sociais e Religião*. Volume 23. P. 1–26. <https://doi.org/10.20396/csr.v23i00.15067>
- Smith, E. (2009). *Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Testament and Republic*. Kyiv: Tempora. <http://litopys.org.ua/smith/smc04.htm> 01/05/2021
- Smorzhevskia, O. (2024). Grandsons of Dazhbog and Svarog: ridnovirs in the socio-cultural space of Ukraine. *Germanic and Slavic Paganisms. Security Threats and Resiliency*. Ed. & K. Aitamurto, R. Downing. Bloomsbury Publishing. P. 93–102. <https://doi.org/10.5040/9781350423947> ;

- Sokulskiy, M. (2018). «The Voice of Grass»: Ukrainian poetic cinema. *ArtArea*. <https://art-area.com.ua/2018/09/golos-travi-ukrayinske-poetichne-kino/>
- Solano, J. R. (2021). *Religion and Film: The Basics*. Taylor & Francis. 228 p. ISBN 9780367135201
- Strmiska, M. F. (2005). Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives. *Modern Paganism in World Cultures. ABC-CLIO Religion in Contemporary Cultures Series*. Ed.: Strmiska M. F. Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford, England : ABC GLIO. P. 1 – 54. https://www.researchgate.net/profile/MichaelStrmiska/publication/267564928_Modern_Paganism_in_World_Cultures_Comparative_Perspectives/links/5fc75f25299bf188d4e8fe86/Modern-Paganism-in-World-Cultures-Comparative-Perspectives.pdf
- Vitoshynska, Z. (April 2, 2012). Immortalized One Who Passed Through the Fire. *People's Observer*. <https://www.ar25.org/article/uvichnenyy-toy-hto-proyshov-kriz-vogon.html>
- Vrzal, M., Simpson, S. & Vencálek, M. (2023). Introduction: Paganism and its others. *Religio*. Volume 31. Issue 1. P. 7-8. <https://doi.org/10.5817/Rel2023-1-2> ;
- Wagner, S. (October 30, 2024). Uncovering the Obscured: Paganism and the Occult in the Modern World. *Magellan*. <https://www.magellantv.com/articles/uncovering-the-obscured-paganism-and-the-occult-in-the-modern-world>
- Wright, M. J. (2006). *Religion and Film: An Introduction (Introductions to Religion)*. I. B. Tauris. 272 p. ISBN-10 : 185043759 ISBN-13 : 978-1850437598
- Zaslavsky, I. (December 18, 2019). «Zakhar Berkut» and the civilizational choice of Ukrainian cinema. *Patriarchate*. <https://www.patryarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zahar-berkut-i-tsyvilizatsijnj-vybir-ukrajinskoho-kino/>

Religious Reforms in the Early Sassanid Period and the Transformation of Atropatena into the Religious Center of the Empire

UDC 94(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726121>**Almammadov Yasin**Doctoral Student, <https://orcid.org/0009-0002-1204-7255>, almmmdovyasin@gmail.com*Institute of History and Ethnology named after Abbasgulu agha Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

The establishment of the Sassanid state was a turning point in the social, political and ideological life of Atropatena. In 224, the Sassanid ruler Ardashir I Babakan (Papak, Pabek) defeated the Arsacid ruler Artaban V in the Battle of Hormuzdegan. This put an end to the Parthian state and laid the foundation for the Sassanid state, which played an important role in world history. The founder of the state, Ardashir I Babakan, accepted the title of "King of Kings, both Iranian and non-Iranian." Following this, Ardashir I increased political pressure on Atropatena and finally incorporated Atropatena into the Sassanid state. Unlike the previous dynasties in power in Iran - namely the Achaemenid and Arsacid dynasties, Ardashir I tried to concentrate not only secular power but also religious power in his hands. In order to strengthen religious power, Ardashir I Babakan carried out extensive religious reforms.

The main goal of these reforms was to turn Zoroastrianism into the only religious ideology of the Sasanian state, so to speak, to establish the principle of "One religion and one state" as the main criterion of both the domestic and, to some extent, foreign policy of the Sasanians. As a result of these reforms, the goals set were largely achieved. Another result of the reforms carried out by the Sasanian ruler Ardashir I was the transformation of the temples of Gazaka (Atropatena) into the ideological pillars of the Sasanian dynasty's power. This situation led to the increase in the political weight of Gazaka, the capital of Atropatena, within the Sasanian state. However, this rise did not happen immediately. The transformation of Atropatena into the ideological center of the Sasanians took place during the reign of two people - Tansar, who rose during the reign of Ardashir Babakan, and then Kartir, who was appointed "mubadan-e mubadan" (mag of magi or high priest) during the reign of Shapur I.

Keywords: Sasanians, Gazaka, Atropatena, Zoroastrianism, Tansar, Kartir, Ardashir I

Релігійні реформи в ранній сасанідський період та перетворення Атропатени на релігійний центр імперії

Альмамедов Ясін*Інститут історії та етнології імені Аббасгулу ага Бакіханова Азербайджанської національної академії наук (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Створення сасанідської держави стало переломним моментом у соціальному, політичному та ідеологічному житті Атропатени. У 224 році сасанідський правитель Ардашир I Бабахан (Папак, Пабек) переміг аршакідського правителя Артабана V у битві при Ормуздегані. Це поклало край парфянській державі та заклало основи Сасанідської держави, яка відіграла важливу роль у світовій історії. Засновник держави, Ардашир I Бабахан, прийняв титул «Царя царів, як іранських, так і неіранських». Після цього Ардашир I посилив політичний тиск на Атропатену і зрештою включив її до сасанідської держави. На відміну від попередніх династій в Ірані – а саме Ахеменідів і Аршакідів, Ардашир I намагався зосередити не лише світську, а й релігійну владу у своїх руках. Для зміцнення релігійної влади Ардашир I Бабахан провів масштабні релігійні реформи.

Головною метою цих реформ було перетворити зороастризм на єдину релігійну ідеологію сасанідської держави, так би мовити, встановити принцип «Одна релігія і одна держава» як головний критерій як внутрішньої, так і, певною мірою, зовнішньої політики сасанідів. Внаслідок цих реформ поставлені цілі були здебільшого досягнуті. Ще одним результатом реформ, проведених сасанідським правителем Ардаширом I, стало перетворення храмів Газакі (Атропатена) на ідеологічні опори влади сасанідської династії. Ця ситуація призвела до зростання політичної ваги Газакі, столиці Атропатени, в межах Сасанідської держави. Однак це зростання не відбулося одразу. Перетворення Атропатени на ідеологічний центр сасанідів відбулося за правління двох людей – Тансара, який піднявся за правління Ардашира Бабакана, а потім Картіра, призначеного «мубадан-е мубадан» (мак магів або верховного жерця) за правління Шапура I.

Keywords: Sasanians, Gazaka, Atropatena, Zoroastrianism, Tansar, Kartir, Ardashir I

Introduction.

Despite the abundance of research and studies on the history of the Sasanian state, the number of sources and studies on the history of Atropatena, which was occupied by the Sasanians in the 3rd century, is very small. Among the studies conducted, the studies related to the history of the Atropatena state can be counted on the fingers of one hand. The most problematic of all these studies and studies are the studies conducted on the religious life of Atropatena, as well as the impact of the temples and clergy of Atropatena on its neighbors and the religious life of the states it was part of during the occupations. In most of these studies, Atropatena is characterized mainly as a region of the Arsacid (Parthian) and Sasanian empires. Usually, the impression is that Atropatena adopted Zoroastrianism under the influence of the Arsacids and later the Sasanians. However, almost all Azerbaijani historians, as well as a number of world historians, note that the homeland of Zoroastrianism was the Urmia Lake basin (Southern Azerbaijan) (Меликов, 2018, p. 271; Aliyeva, 2007, p. 62).

Most of the research conducted on the spread and development of Zoroastrianism in Atropatena during the early Sasanian period is indirect. The early Sasanian period, that is, the 3rd-4th centuries AD, is a period of the revival of Zoroastrianism in the Sasanians and in Atropatena, as well as a period of almost merging religion and state. The purpose of the current research is to reflect the role of Atropatena in the implementation of religious reforms in the early days of the Sasanian state in the 3rd century AD.

Atropatena was within the sphere of political influence of the Parthian state until the establishment of Sasanian rule. Although it was subject to it in some cases, it maintained its independent governance for most of its history and even pursued an independent foreign policy at certain periods of its history. At the same time, the geopolitical situation of Atropatena made it an important factor for its close neighbor Parthia, as well as Rome, which had been waging wars with Parthia for a long time. In this situation, Parthia had to use Zoroastrianism as a political factor to strengthen its political position in Atropatena. Thus, there was also religious affinity between the two states. Even after the fall of Parthia, the Sasanians, who turned Zoroastrianism into a dogmatic state religion, also widely used the religious factor to strengthen their power in Atropatena (Kasumova, 1993, p. 39-40).

One of the interesting sources about Zoroastrianism and the religious reforms carried out by the Sasanians is the work "Kār-nāmag ī Ardašīr ī Pābagān" (Karname-i Ardašīr-i Papakan). The work also discusses the life of Ardashir I, the founder of the Sasanian state, his rise to power, the religious reforms he carried out, and Tansar's approach to the palace.

Level of study of the topic. A large number of research works have been written about the revival of Zoroastrianism during the Sasanian period, the measures

taken by the Sasanians to turn Zoroastrianism into the state religion during the 3rd century, and it would be appropriate to provide information about some of them. The author of the first major research work on Zoroastrianism in Europe was the French scholar Anquetil Duperron of the 18th century (Aliyev, 1989, p. 64). However, since then, especially in our modern era, a large number of monographs and collective research works that are the products of common labor have been written about Zoroastrianism. However, within this huge research base, what is worthy of attention for the current article is the role of Tansar, who played the role of the chief priest in the state during the religious reforms carried out by the Sasanians, and the problem of the increase in the importance of the Atropatena temples, especially the Ādur Gushnasp (Azergushnasp) temple as a result.

One of the important sources for the current study is the work "Nāma-ye Tansar" or "Tansar name". The work was written approximately in the first half of the 3rd century. The letter is a letter from Tansar, the chief priest of Ardashir I, to a judge named Gusnasp. In it, he calls Gusnasp to submit to the Sassanids and introduces him to the content of the socio-economic and cultural reforms carried out in the country. The second work is the work "Karname-i Ardashir-i Papakan". Although the work was written after Ardashir I, it is an invaluable source on Ardashir's domestic and foreign policy in Iran, as well as his religious reforms.

In this regard, the "Cambridge History of Ancient Iran" occupies a special place (Yarshater, 2010). The article also uses the 3rd section of this book. The work provides interesting information not only about the establishment of the Sassanid state, but also about the revival of Zoroastrianism, and the reforms carried out by the Sassanid rulers Ardashir I, Shapur I, and his successors. The work also contains important research information about Tansar, who played an important role in the transformation of Atropatena into the religious center of the Sassanids during the reign of Ardashir I, who also went down in history as a great religious reformer, who received the rank of Erpaq during the reign of Ardashir I, and Kartir, who continued his reforms in the second half of the 3rd century.

Among the works that discuss the role of Zoroastrianism in the political life of Atropatena, we can cite V. Minorsky's (1944). The work is mainly devoted to the wars of Rome and Byzantium with the Sassanids, as well as the campaigns of the Roman and Byzantine rulers to Atropatena within the framework of these wars. The interesting aspect of the research for us is the presence of significant information about the various religious centers of Atropatena in the article.

Another work about the religious life of Atropatena is Philipp Kreyenbrock's article "Zoroastrianism in the Sassanid Period" (2013). Important and interesting information about the religious reforms carried out in

Iran and Atropatena during the early Sasanian period is collected here.

The works of Iranian and South Azerbaijani researchers also reflect the reforms carried out during the early Sasanian period, as well as the important role played by Tansar and Kartir, who are believed to have originally come from Atropatena, in carrying out these reforms. Among them, Turaj Daryayi's work "Sasanian Persia. The rise and fall of an Empire. (2009), as well as articles published on this topic, Mahir Khalifa-zadeh's "Sasanian Ideology update: From Anahita fire in Fars to Adur Gushnasp fire temple in Azerbaijan" (2026), English scholar Mary Boyce's "A Persian Stronghold of Zoroastrianism" (1977), "A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian (Acta Iranica Monograph Series)" (1975) and other works, T. Farhid's article "Sasanian Empire: Alliance of Religion and Politics" (2013) and the works and articles of others can be cited as examples. In these works, great attention is paid to the religious reforms carried out by the Sasanian Shah Ardashir I and their importance is shown. The works also highlight the role of the Atropatena temples in the implementation of the religious policy pursued by the Sassanids.

Among Azerbaijani scientists and researchers, there are also important research works dedicated to the spread of Zoroastrianism in Atropatena and the impact of Zoroastrianism on the social and public life of Atropatena. Among them, we can first mention the works of prominent scientists and researchers Z.I. Yampolsky, S.Y. Gasimova, I.H. Aliyev, A.Fazilin, K.Aliyev, F.K. Aliyeva and others. Among them, I. G. Aliyev's book "Historical Essays on Atropatena" (1989) should be especially noted. The advantage of the book is that it examines the laws of Zoroastrianism, its emergence, and the role played by Atropatena as one of the centers of Zoroastrianism. However, these works do not touch on Tansar's reforms much, and the reforms of Ardashir I are reflected little.

One of the interesting research works on the influence of Zoroastrianism on Azerbaijani architecture is Farida Aliyeva's "Culture of Ancient Azerbaijan - Median Atropateny and Caucasian Albania (4th century BC - 3rd century AD)" (2007). The work significantly reflects the role played by Zoroastrianism in the social life and architecture of Atropateny.

One of the interesting research works on the history of Atropateny and the role played by Zoroastrianism in the political life of Atropateny is Abdullah Fazili's "Atropateny (4th century BC - 7th century AD)" (1992). The work covers a wide period and is rich in information that helps to deeply study the topic.

Methodological basis of the study. The aim of the study is to investigate the impact of the reforms of the Sasanian ruler Ardashir I and the chief cleric Tansar he appointed on the religious and political role of Atropatena in the Sasanian state.

The article gives preference to the method of comparative analysis of sources, and at the same time, a comparative analysis of existing literature on the issue being covered was conducted. At the same time, through comparative analysis, an attempt was made to critically analyze the information provided by the available materials and literature, as well as the approaches to the issue. In this regard, a comparison of works written in this field in Azerbaijan and the CIS and an examination of the source base are of particular importance. At the same time, the works of European authors were also addressed, and a comparative analysis was conducted. In addition, the analytical synthesis method was used in the study, the information provided by the sources, as well as the facts revealed by various researchers, were correlated, and an attempt was made to reach an appropriate conclusion in accordance with the purpose of the study.

The rise of the Sassanids and the subjugation of Atropatena.

The fact that Ardashir I truly belonged to the Sassanid dynasty remains controversial for historians. Although some authors say that he belonged to the Sassanids, some authors are skeptical about the idea that Ardashir was truly a descendant of the Sasanians. Among them, Turaj Daryayi mentioned many legends about Ardashir I being a descendant of Sasan in his work. However, according to the author, none of them clearly states that he was a descendant of Sasan (Daryae, 2010, p.243). Even historian Martin Schwartz notes that Ardashir, in accordance with ancient tradition, traced his lineage to the Aramaic god Sesen (Daryae, 2010, p.7).

As is known, the prevailing opinion in scientific literature is that Ardashir I's father, Papak, was the ruler of the Istakhr region during the reign of the last Arshakids. However, there are certain differences in the opinions of the authors on this matter. Thus, according to some researchers, Papak was only the secular ruler of Istakhr (Dyakonov, 1961, p. 257). However, according to most scholars, Ardashir's mythical grandfather Sasan and his father Papak performed both the duties of a high priest and a ruler in Istakhr. However, another misunderstanding arises here. Thus, the book "Kār-nāmag ī Ardashīr ī Pābagān" (Karname-i Ardashir-i Papakan), dedicated to the life of Ardashir I, shows that his father Papak gave his daughter to Sasan. It even says that Sasan himself belonged to the Darab dynasty. According to "Karname", Ardashir's father was Sasan, and his grandfather was Papak (The Kār-nāmag ī Ardashīr ī Babagān, 1896, p. 1). However, according to official biographical information, Ardashir I's grandfather was Sasan, and his father was Papak. However, according to most historians and sources, the Sasanians were both religious and secular rulers of Istakhr. It is this factor that formed the initial foundations of the state concept, which was intertwined with the idea of Ardashir I's "unity of state and religion".

The Sassanids' rise to power coincided with favorable historical and political circumstances. The

Arsacid dynasty, which ruled Parthia, was experiencing major problems in both domestic and foreign policy. In 217, Artabanus IV, one of the last Arsacid rulers, defeated Rome in a battle near Nisibis and concluded an agreement that effectively stabilized the borders of the Arsacids and Rome. According to the terms of the agreement concluded in 218, Rome had to give up its claims to Atropatena, Armenia, and the territories of the Ikichayara. The other Roman emperors, Elagabalus and Alexander Severus, were preoccupied only with themselves. Therefore, Rome could not pay much attention to events in the east. On the other hand, in the 20s of the 3rd century, dramatic events were taking place in the political life of Parthia. Thus, a struggle for the throne began between the newly come to power Arsacid ruler Ardavan V and his brother Artavazd. In 221-222, Artavazd even minted coins in his own name. This showed that the central power in the Parthian state was significantly weakened. At that time, the Istakhr region was actually divided into several semi-independent territories, the largest of which were the territories of Pars and Derabgerd (Dyakonov, 1961, p.258). Thus, at that time, the Parthian ruler Artabanus V had big problems and, in such conditions, did not pay special attention to the rebellion in a small territory of the state.

The Sassanids first began to take control of the Parsua territory. As early as 205-206, Ardashir's father, Papak, overthrew the local ruler of Istakhr, Gozihr, from the Barzandi dynasty, and captured Istakhr. Papak was the priest of the temple of the goddess Anahita. His rise to power began precisely under the slogan of increasing the prestige of the Anahit temple (Daryaei, 2010, p. 254).

Having captured Istakhr, Papak appointed his eldest son Shapur as his heir and ruler. Obviously, this could not have pleased Ardashir. However, Shapur died for unknown reasons. After that, the power was to pass to Ardashir by inheritance. Some sources suggest that Ardashir had a hand in Shapur's death. Papak also captured the city of Bishapur and declared it his residence (The Cambridge History of Iran Volume 3(1), 2010, p.117). Later, in 212 AD, Ardashir defeated the Persian ruler Gochihri, who had previously been his subordinate, and brought his lands under his influence. Around this time, he established a new capital, Khvarre (Firuzabad) (Dyakonov, 1961, p.252).

Starting in 222, Ardashir began to expand his territories, and at the same time entered into conflict with Rome. In that year, Ardashir subjugated the territories of Kirman, Jay (Isfahan), and Khuzestan. Ardashir's rapid northward movement attracted the attention of the Parthian ruler Artabanus V. The Parthian ruler moved against Ardashir with a large army, and in 224 a decisive battle took place at a place called Hormuzgan, and Ardashir defeated the Parthian army. Ardashir, who was proclaimed shah in 226, continued his conquests, including territories such as Margiana, Sistan, and Makran under his influence. Ardashir then continued his

conquests, capturing Khorasan and the Arab-held Khira. He also continued his efforts to completely eliminate Parthian resistance after defeating Artabanus V in 224. In this process, Artavazd, the son of Artabanus and the last claimant to the Parthian throne, was removed from the political arena in 227 (this fact is also confirmed by his last minted coins). As a result, with the decisive defeat of Artavazd in 229, the rule of the Arsacid dynasty over Parthia was put to an end. (Dyakonov, 1961, p.229).

Ardashir Babagan's campaign to Atropatena is attributed to 227. It is believed that Ardashir captured Atropatena after a long struggle. This is reflected in the "Karname-i Ardashir-i Papakan". A number of researchers also take this fact as a basis (The Kārnāmag ī Ardashīr ī Babagān, 1896, p. 3).

However, there are also opinions that cast doubt on the idea that Ardashir captured Atropatena in 227. Thus, there are also possibilities that Atropatena was captured by Shapur I a little later, in 244. (The Cambridge History of Iran Volume 3(1), 2010, p. 119; Davydov, 2020, p. 32).

Tansar's reforms, the transformation of Atropatena into one of the religious centers of the Sassanids.

After Ardashir Babakan came to power, he first began to prepare and implement the ideological foundations of power. Thus, even when he started the war against the Parthian state, he had widely benefited from the active assistance of Zoroastrian clergy. That is why, after coming to power, he crowned himself with orthodox Zoroastrian laws. Even in the "Naqsh-e Rostam" monument, Ardashir I, as the ruler of Eranshahr, showed that he received the ring of power from Ahura Mazda. This both indicated that he supposedly had a divine origin, and at the same time that he received the "blessings" of Ahura Mazda when coming to power, and that he himself would rely on Zoroastrian religious figures in his future activities. In fact, Ardashir's promotion of such a concept, namely the concept of "unity of religion and state", in a way led to the increase in the importance of Atropatena as a religious center (Khalifa-zadeh, 2025). Thus, Zoroastrianism became an integral part of the imperial policy of Ardashir I and his successors. This also led to a significant increase in the influence of Zoroastrian priests in the political life of the Sassanids. The fact that the temples of Atropatena did not remain unnoticed by the Sassanids is also proven by the work "Karname-i Ardashir-i Papakan", which is the biography of the Sassanid ruler Ardashir I. There is an interesting episode in the work: "Papak did not know that Sasan was descended from Dara's son Darab. One night while sleeping, he had a dream. It was as if a sun had emerged from Sasan's head and was illuminating the world. The next night, he saw in his dream that Sasan was sitting on a richly decorated white elephant, while the state officials around him were worshipping him and praising him. On the third night, Papak saw in his dream that the sacred fire of three temples - Ādur Gushnasp (Azergūšnasp), Ādur Farnbāg

(Azerfarinbuğ) and Ādur Burzēn-Mihr (Azerbērzinmehr) - was burning in Sasan's house, illuminating the world. He was amazed by the mystery of dreams and called the wise men and dream interpreters to him and told them the dreams he had seen for three days" (The Kār-nāmag ī Ardashīr ī Babagān, 1896, p. 1). The illumination of the two temples, Ādur Gushnasp (Azergüşnasp) and Ādur Farnbāg (Azerfarinbuğ), during the reign of the Sasanians, shows that the Atropatena temples gained the respect of the Sasanians, and at the same time, the clergy of those temples played an important role in the rise of the Sasanians to power. The work "Kārname-i Ardashīr-i Papakan" was written towards the end of the reign of Ardashīr I. The importance of its writing will be discussed below.

One of the religious figures of that time, Tansar, had a great influence on the religious reforms of Ardashīr I. One of the sources that provides important information about Tansar's reforms is the work "Nāma-ye Tansar" or "Tansar name". The work "Tansar name", one of the earliest written sources of the Sasanian period, was written by Tansar in the 30s of the 3rd century to the Sasanian ruler Istakhr. It was here that he tried to justify his concept of state and religion with logical evidence (Kreyenbroek, 2013, p. 19).

Ardashīr I's first act upon coming to power was to carry out religious reforms in the Sasanian Empire. To implement such an idea, Ardashīr I Babakan appointed a cleric named "Tansar" (or Tosar, Tasar, Tousar) to the rank of "Erpaq" (or Erpad). In some sources, he is referred to as Mihrab Tusargan. Ardashīr I Babakan set the following ideological and political tasks for Tansar:

1. To collect books and writings related to the Zoroastrian religion,
2. To cleanse the religion of disagreements and heresies within the Zoroastrian religion,
3. To establish an administrative hierarchy among the Zoroastrian clergy,
4. To secure the claims of the Sasanian government to religious power.

The temple of Ādur Gushnasp (Azergushnasp), located in Atropatena, had important political and ideological significance. This was due to the activity of this temple for a long time, which prevented the spread of the Roman and Greek religious pantheon in the geography of Azerbaijan and Iran. Therefore, the first Parthian rulers paid great attention to the activity of this temple in Atropatena. However, in later periods, the Parthian Arshaks began to prefer the temple of Ādur Burzēn-Mihr (Azerbērzinmehr). Although, according to Zoroastrian mythology, the fire of victory "Ātash-i Bahram" was located in the temple of "Azergushnasp" (Khalifa-zadeh, 2025, p. 3). This was confirmed by the work "Kārname-i Ardashīr-i Papakan". The book said: "The dream interpreters answered Papak's question as follows: "That person seen in the dream will accept power in the world... The light of Azerfarinbuğun represents the

wisdom of the temples, Azergüşnasp – the warrior and the commander, and Azerberzinmehr – the farmer and the world's harvest" (The Kār-nāmag ī Ardashīr ī Babagān, 1896, p. 2).

However, Ardashīr I captured and destroyed the Azerberzinmehr temple during his military operations against Parthia. As a result, the rise of the Azergüşnasp temple began.

After being appointed Tansar "Erpaq", he first began to collect the scattered texts of the Avesta and successfully carried it out. It was under his leadership that the staff operating did not content themselves with collecting the "Avesta" into a single book, but divided it into nasks (parts-books). After the final editing, the "Avesta" was compiled into 21 books (Aliyev, 1989, p. 63). However, only four incomplete books (Yasht, Yasna, Visprat and Videvdat) and "Avesta Khurtak" or "Little Avesta" have survived to our time. The names of the individual books (nasks) of the Avesta, collected during the Sasanian period, came to us through "Denkart", one of the well-known books of the Sasanian period. Tansar's second goal in compiling the "Avesta" was to bring Zoroastrian myths into a form that could be explained rationally. Thus, Tansar's main idea was reflected in these words: "There is no stability in a religion that cannot be explained by logic." Nevertheless, Tansar purified the "Avesta" from purely philosophical texts and gave preference to ceremonies, legal concepts, and worship. At the same time, Tansar made other additions to the "Avesta". These additions included the fact that the father of Ahura Mazda and Ahura Manyu was Zurvan, and at the same time, he dedicated sanctity to the mythical ancestor of the Sassanids. In this way, as well as conveying to society the hierarchy of one god, the idea of a single ruler chosen by the god was also conveyed (Modi, 1906, p. 118).

Another reform of Tansar was the construction of Zoroastrian temples throughout the Sassanid state. In the book "Kār-nāmag ī Ardashīr ī Pābagān" (1896), it is stated that Ardashīr I gave an order to Tansar to build fire temples in all parts of the country. It seems from the order of Ardashīr I that during the Parthian period, the rulers avoided building many Zoroastrian temples in the country. The fact that Papak mentioned three Zoroastrian temples in his dream in "Kārname-i Ardashīr-i Papakan" also confirms this in a way. However, Ardashīr I encouraged the construction of many temples (Modi, 1906, p. 119). The main reason for this could be explained by two main purposes. The first of these was probably that Ardashīr I wanted to rely on the power of the previous temples and prevent their future political influence from increasing. Second, Ardashīr I wanted to establish the concept of a single state and a single religion within the empire. As a part of this, he encouraged the construction of temples throughout the empire. However, it was during the reign of Ardashīr I that the importance of the "Azergushnasp" temple in Atropatena increased significantly. After his

death, Shapur I, who came to power, gave the priests of the "Azergushnasp" temple in Atropatena the name "temple". It was during his time that Kartire, who was appointed priest in place of Tansar in the Sasanians, was given the title of "temple from temple" (magus of magi or high priest).

As a result of the above reforms of Tansar, Atropatena became the main spiritual and religious center of the Sasanians. The "Azergushnasp" temple became a permanent sanctuary of the Sasanians. This also increased the Sasanians' concern for Atropatena. Thus, first Rome, and then Byzantium, the traditional enemies of the Sasanians, tried to influence the public life of Atropatena through Christian missionaries (Davydov, 2020, p. 36). Although the Sasanian shahs initially tolerated the spread of Christianity, after the proclamation of Christianity as the state religion in Rome in 313, they did not look favorably on the spread of such sects in their states, and persecutions sometimes occurred.

Tansar's next reform was the clarification of the state calendar and state holidays. Thus, according to the authors, the beginning of the calendar during the Parthian period was celebrated on September 21, the day of harvest, as the Mehragan holiday. As a result of Tansar's reforms, a new calendar was introduced. As a result of the introduction of the calendar, March 21 was determined as the new official holiday, the Novruz holiday (Alieva, 2007, p. 26). The names of the months of the calendar were also determined in accordance with the principles of the Mazdakism religion. However, it should be noted that these reforms of Tansar have not yet been given an unambiguous assessment by modern researchers. Some researchers, for example Kreyenbroek, have characterized Tansar as the founder and propagator of Zurvanism, a branch of Zoroastrianism (Kreyenbroek, 2013, p. 24). One of the main issues in Tansar's reforms was the fight against alleged heresy. According to ancient sources, Tansar was the direct initiator of the extinguishing of the fire pots of some local rulers and tried for a long time to convince Ardashir I to do so (Kreyenbroek, 2013, p. 26). Indeed, it was during the time of Ardashir I that the state began to fight against two factors that it considered a threat to the official religion. The first of these was the extinguishing of the official fire pots in the cities of local rulers and the replacement of the symbols on them with the traditional Zoroastrian symbols of fire and Ahura Mazda. Second, it was thanks to Tansar that traditional Zoroastrian iconography, that is, anthropomorphic images, images created in honor of non-traditional gods, was banned. As a result, a significant centralization of the Sasanian state was achieved in terms of religion. All these reforms led to the increase in the religious importance of the "Azergushnasp" religious temple in Atropatena, as well as Atropatena.

The Sasanian "anti-icon" measures led to changes in the inscriptions of the Sasanian rulers, as well as in the design of the coins minted starting from Ardashir I. While

Parthian coins featured a variety of images, Sasanian coins featured only fire or fire-like, symbolic depictions of the rulers. Even in the "Naqsh-e Rostam" monument, the Sasanian kings could be distinguished more by their faces than by the symbolic images on their clothing.

Tansar's reforms quickly led to the rise of the prestige of both the Atropatena temples and the state government. It was as a result of his reforms that Ardashir I took the title "Shah-i Eranan ve nairan" (Shah of the Iranians and non-Iranians), instead of the title "Shah Eranshahr" he had previously adopted (Fazili, 1992, p. 118). According to the Arab author Ibn Khordadbeh, the Sasanian Shah Ardashir I granted the title of king to the rulers of some territories under his rule and with which he was reckoned for his political influence. These included names such as Aturpatakan Shah, Shirvanshah, Brashkanshah. This factor itself is an indication that the Sasanians attached great importance to the political situation of Atropatena from the very beginning of their rule (Fazili, 1992, p. 119). However, Tansar failed to achieve some of the goals set for him. These included developing the social hierarchy of Zoroastrian temples, as well as establishing the ideological system of the state based on Zoroastrian laws. Despite all this, the reforms carried out by Tansar played an important role in the formation of the ideological life of the Sasanian state. The reforms initiated by Tansar were also of great importance for Atropatena. As a result of the reforms he carried out, Atropatena began to become the religious and social center of the Sasanian state. The clergy of the "Azergushnasp" temple began to play an important, and in some cases even leading, role in the social and political life of the Sasanian state.

Tansar's reforms were continued during the reign of Kartir (or Kertir), who was first appointed "temple of the temple" by Shapur I (let us recall that Tansar bore the title Erpaq or Erpad), who is believed to have been originally from Atropatena. In fact, Kartir's reforms during the Sasanian period arose from the necessity created by the movement of Mani, who was originally from Media. Even today, Shapur I's sympathy for Mani, who was not actually a Zoroastrian, raises great controversy. However, it was precisely the struggle against Mani that played a major role in Kartir's rise (Boyce, 2008, p. 11). At the same time, the struggle against Mani led to significant changes in Zoroastrian ideology. The first of these was the miraculous component. Thus, the Sasanian writings of the period write that Kartir allegedly poured boiling liquid on his chest to prove his strength, and nothing happened to him (Boyce, 2008, p. 12). This was already an innovation in Zoroastrianism. The second major innovation was the introduction of the concept of the afterlife, which was understandable to Zoroastrianism.

However, Kartir's main reform was the establishment and completion of the Zoroastrian hierarchy. Sources indicate that almost all authority in this area was given to him by Shapur I. The creation of the title "Mobadan-e Mobad" was also due to his service. An interesting fact

was that while the Sasanian kings lived in Ctesiphon, the "Mobadan-e Mobad", which was considered the head of the Zoroastrian religion, operated in the city of Shiz, which is now called "Takhti Suleiman", located near the city of Gazaka in Atropatena.

Conclusions.

The aim of the article was to determine the place of Atropatena in the religious policy of the Sasanians in the 3rd century, as well as its important role in the policy pursued by the early Sasanian ruler Ardashir I Papak. Zoroastrian priests played an important role in the rise to power of Ardashir I. The biographical work "Kār-nāmag ī Ardašīr ī Pābagān" (Karname-i Ardashir-i Papakan) repeatedly emphasizes that Ardashir I's ancestors came from the Zoroastrian priestly lineage, and at the same time, their lineage was based on the Achaemenid rulers. That is why Ardashir I used the traditional political influence of Zoroastrian priests in his political struggle for power. It is likely that the Zoroastrian priests of Atropatena also played an important role in his rise to power. For this reason, in the religious reforms carried out by Tansar, a close associate of Ardashir I, to whom Ardashir I entrusted religious authority, great importance was attached to the preservation of the religious authority of the Atropatena temples, especially the "Azergushnasp" temple. It should be noted that it was on his initiative

that Ardashir I destroyed the Zoroastrian temples of the local rulers. The first step in this direction was the destruction of the Arshak religious temple. This led to the strengthening of the religious and political authority of the "Azergushnasp" temple in Atropatena.

Tansar's religious reforms led to the following results in the social life of the Sassanids and Atropatena:

1. The religious doctrines of Zoroastrianism were systematized, and the "Avesta" was collected;
2. The construction of temples and the propagation of Zoroastrianism as an ideology began in all parts of the country;
3. The religious life of the country was concentrated around the temple of "Azergushnasp" in Atropatena, which turned Atropatena into the religious center of the Sasanians;
4. The foundation for the formation of a religious hierarchy was laid;
5. Religious and civil administration were combined;
6. The ideological foundations for the administration of the Sasanian state from a single center were created.

All this, along with the strengthening of the Sasanian state, led to the transformation of Atropatena into the main religious center of the country, as well as one of the important socio-political centers.

REFERENCES

- Aliyev, I. G. (1989). *Essay on history of Atropateny*. Baku. Azerneshr.
- Aliyeva, F. K. (2007). *Culture of Ancient Azerbaijan - Median Atropatena and Caucasian Albania (IV century AD - III century AD)*. Baku, Takhsil.
- Boyce, M. (1975). *A reader in Manichaean Middle Persian and Parthian: Texts with notes* (Textes et Mémoires, 2). Brill. <https://archive.org/details/boyce-2021-reader-word-list>
- Boyce, M. (1977). *A Persian stronghold of Zoroastrianism*. Clarendon Press. <https://books.google.com/books?id=-oLXAAAAMAAJ>
- Daryace, T. (2009). *Sasanian Persia. The rise and fall of an Empire*. Published by I.B. Tauris & Co. Ltd in association with the Iran Heritage Foundation. New York.
- Daryace, T. (2010). *Ardakhsir and the Sasanian's rise to power*. *Anabasis 1 Studia Classica et Orientalia*. P. 236-256
- Davydov, K. (2020). *Geopolitical history of Azerbaijan. Historical and newly created*. M. Pero Publishing House.
- Dyakonov, M. M. (1961). *Essay on the history of ancient Iran*. M. Publishing house of eastern literature. 1.
- Farhid, T. (2013). *Sasanian Empire: Alliance of Religion and Politics*. https://www.academia.edu/9989315/Sasanian_Empire_Alliance_of_Religion_and_Politics --pp 1-7
- Fazili, A. (1992). *He who does not know his nation does not know his god*. (Atropatena BC IV - VII century AD). Baku: Elm. 1
- Kasumova, S. (1993). *Azerbaijan in III - VII centuries. (Ethnocultural and social - economic history)*. Baku: Elm.
- Khalifa-zadeh, M. (2025). *Sasanian Ideology update: From Anahita fire in Persia to Adur Gushnasp fire temple in Azerbaijan*. Azerbaijan in Global Context - Media and Analysis Center, Toronto, Canada <https://www.azglobalcontext.org/2025/03/sasanian-ideology-update-from-anahita.html?m=0>
- Kreyenbroek, P. G. (2013). *Zoroastrianism under the Sasanians. Teachers and Teachings in the Good Religion: Opera Minora on Zoroastrianism*. Harrassowitz Verlag · Wiesbaden. pp. 19-53
- Melikov, R. (2018). Studying Avesta and Zoroastrianism in Azerbaijan. *I international scientific conference on "History of science and scientology: interdisciplinary studies"*. Baku. October 29-30, 2018. C. 270-289
- Minorsky, V. (1944). Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, No. 2, pp. 243-265
- Modi, J. J. (1906). *The antiquity of the Avesta B. A.* Bombay Education Society's press, Byculla. pp. 111-136
- The Kār-nāmag ī Ardashīr ī Babagān. (1896). Book of the Deeds of Ardashir son of Babag. Being the oldest surviving records of the Zoroastrian Emperor. Translated by Darab Dastur Peshotan Sanjana, B.A., <https://avesta.org/mp/karname.htm>
- Yarshater, E. (Ed.). (2010). *The Cambridge History of Iran. Volume 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian periods* edited by Ehsan Yarshater, Hagop Kevorkian Professor of Iranian Studies Columbia University, New York 2010–861p.

The Discourse of «Containment» Policy: A Comparative Analysis of the Concepts of J. Kennan and W. Lippmann

UDC 94:327](73)«19»

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726122>**Snida Yevhenii**Ph.D, Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6681-9786>, snida2017@ukr.net*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The world order that emerged after the collapse of the Soviet Union is currently undergoing a major overhaul. On the political horizon, military force has once again become a relevant tool for achieving foreign policy objectives. The Russian Federation has opened «Pandora's box» in Europe through its full-scale war against Ukraine. In this context, it is relevant to examine American concepts of «containment» policy, particularly those of George Kennan and Walter Lippmann, which proved effective against the Soviet Union.

The purpose – to conduct a comparative study of the «containment» policy concepts of George Kennan and Walter Lippmann, to summarize their intellectual contributions, and to assess their methodological value in the context of contemporary armed conflicts.

Results. This article attempts a comparative analysis of the «containment» policies proposed by George Kennan and Walter Lippmann, and examines their visions of U.S. foreign policy toward the Soviet Union during the Cold War.

Conclusions. It has been established that George Kennan's original concept was aimed at the political and economic containment of the USSR, with an emphasis on anticipating systemic changes within Soviet society itself. It was later adapted in the context of the Truman Doctrine (1947), with an emphasis on militarism.

It is demonstrated that the main theme of W. Lippmann's critique of

J. Kennan's «containment» strategy was its vagueness and inability to clearly define the final outcome within a comprehensible timeframe. It has been revealed that in Lippmann's strategy, the USSR was viewed primarily as a geopolitical rival rather than an ideological competitor.

Keywords: «The Long Telegram», «Article X», «containment» policy, the Truman Doctrine, the Cold War

Дискурс політики «стримування»: компаративний аналіз концепцій Дж. Кеннана та В. Ліппмана

Сніда Євгеній*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Світоустрій, що склався після розпаду СРСР, нині зазнає суттєвої ревізії. На політичному обрії актуальною знову стала військова сила як інструмент досягнення зовнішньополітичних цілей. «Скриньку Пандори» на європейських теренах відчинила Російська Федерація через повномасштабну війну проти України. У цьому контексті актуально розглянути американські концепції політики «стримування», зокрема Дж. Кеннана та В. Ліппмана, що продемонстрували ефективність щодо СРСР.

Мета дослідження – провести компаративне вивчення концепцій політики «стримування» Дж. Кеннана та В. Ліппмана, узагальнити їх інтелектуальний доробок і визначити його методологічну цінність в умовах сучасних збройних конфліктів.

Результати. У статті здійснено спробу компаративного аналізу концепцій політики «стримування» Дж. Кеннана та В. Ліппмана, осмислено їх візію американської зовнішньої політики щодо СРСР під час холодної війни.

Висновки. З'ясовано, що спочатку концепція Дж. Кеннана була спрямована на політико-економічне стримування СРСР з акцентом на очікування системних змін у самому радянському суспільстві. Згодом її трансформували в контексті доктрини Трумена (1947 р.) з акцентом на мілітаризмі.

Доведено, що головним лейтмотивом критики В. Ліппманом стратегії «стримування» Дж. Кеннана була її розмитість і неспроможність чітко визначити кінцевий результат у зрозумілих часових межах. Виявлено, що в ліппманівській стратегії СРСР розглядали передусім як геополітичного суперника, а не ідеологічного конкурента.

Ключові слова: «Довга телеграма», «Стаття Х», політика «стримування», доктрина Трумена, холодна війна

Вступ.

Уже понад три десятиліття минуло з час розпаду СРСР, але привид його тіні продовжує майоріти над Східною Європою й обумовлювати низку суспільно-політичних процесів на пострадянському просторі. Нині в світі відбувається чимало конфліктів за сфери впливу чи перерозподіл важливих для світової економіки ресурсів. Фактично можемо помітити певну поляризацію країн на міжнародній арені, зумовлену нерідко агресивною політикою окремих держав. У цьому контексті важливо звернути увагу й проаналізувати історичний досвід міжнародних відносин США другої половини XX ст. у річичі політики «стримування» й протистояння з СРСР.

Актуальність. Значущість обраної для дослідження теми зумовлена сучасними викликами й загрозами для архітектури українсько-європейської безпеки. За умов відкритого прояву неоімперських амбіцій Російської Федерації і загалом зростання глобальної нестабільності в світі є нагальна потреба переосмислити американські концепції «стримування», викристалізовані за часів раннього етапу холодної війни.

Поширення в світі авторитарних режимів (Російська Федерація, КНДР, Іран тощо) з тенденціями до тоталітарного управління внутрішньою і зовнішньою політикою актуалізує потребу використання вже апробованих під час холодної війни дієвих механізмів і практик у сфері політики «стримування». Особливої ваги це питання набуває для безпеки України, що зазнала впливу спочатку гібридної війни (з 2014 р.), а згодом (з 2022 р.) – повномасштабного вторгнення Російської Федерації. У світлі пошуку надійних і справедливих безпекових гарантій для нашої держави доречно також узагальнити минулі американські доктрини «стримування» СРСР й адаптувати їх до нинішніх потреб.

У цьому річичі актуальності набуває запропонована ідеологом холодної війни Дж. Кеннаном політика «стримування», чия стратегія була сформована в умовах інтелектуальної дискусії з В. Ліппманом. Наразі осмислення їх ідейної спадщини може бути корисним для вироблення механізмів із запобігання чи стримування російської агресії на європейських теренах.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Історіографічний доробок з окресленої проблеми доволі скупий. Утім, його можна розподілити на два блоки – праці закордонних та українських науковців.

Комплексне вивчення біографії В. Ліппмана представлено в праці

Р. Стіла (1980). У ній зображено В. Ліппмана як інтелектуала, який виступив проти системи й водночас намагався застерегти США від імперського перенапруження у гонці з СРСР. Детально проаналізовано дискусію

В. Ліппмана навколо політики «стримування» й «Статті Х» Дж. Кеннана. Водночас це дослідження залишилося в межах американського інтелектуального кола, симпатизуючи герою та применшуючи реальні загрози, що постали перед Дж. Кеннаном за фахом його діяльності.

Біографічний нарис Дж. Кеннана (серед шести інших діячів), зокрема його психологічний портрет, добре представлено в колективній праці

В. Айзексона та Е. Томаса (1986). У ній висвітлено соціальний контекст формування особистості Дж. Кеннана, проаналізовано невідомі раніше аспекти з формування політики «стримування» через контекст інституціоналізації доктрини президента США Трумена. Автори зобразили Дж. Кеннана як інтелектуала, який завжди давав поради своїм друзям – політикам, що потім переростали в інструменти протистояння СРСР. У книзі чітко продемонстровано різні погляди В. Ліппмана та Дж. Кеннана на зовнішню політику США щодо СРСР.

Привертає увагу фундаментальна праця Дж. Геддіса (2005), вперше опублікована 1982 р., у якій комплексно проаналізовано стратегію «стримування» США щодо СРСР. Послідовно доведено, що зазначений підхід не був статичною доктриною, а скоріше комплексом стратегій різних президентських адміністрацій. Особливу увагу приділено ідеям Дж. Кеннана й наголошено, що його концепції притаманне передусім психологічне й економічне спрямування, а не військове.

У згаданій праці висвітлено також погляди В. Ліппмана, які автор використав як контрапункти до концепції Дж. Кеннана. Водночас для доробку Дж. Геддіса притаманні й певні недоліки – практично весь фокус зосереджений навколо США, а геополітичні процеси розглянуті крізь призму американоцентризму. Нерідко помітні спроби реабілітувати Дж. Кеннана в очах читача через акцент на спотворенні його концепції американськими політиками.

У дослідженні Дж. Лукача (2007), який був близьким другом Дж. Кеннана, докладно висвітлено інтелектуальні засади внутрішнього світу автора «Довгої телеграми». Фактично в ньому пролито світло на філософське підґрунтя формування концепції «стримування» і простежено шлях її трансформації, через незалежні від Дж. Кеннана обставини, до військового «стримування» СРСР. Утім, для цього доробку притаманна надмірна суб'єктивність і компліментарність на адресу Дж. Кеннана, а також цілковите ігнорування думок його опонентів. Тому, наприклад, дискусію критика

В. Ліппмана в ній подано як фонову, подекуди навіть через рефлексійне роздратування самого Дж. Кеннана.

Цікавою є монографія Ф. Костільоли (2012), в якій проаналізовано «Довгу телеграму» Дж. Кеннана не лише як стратегічний документ, а як психологічний

маніфест. Автором звернено увагу, що Дж. Кеннан свідомо запропонував мову ворожнечі щодо СРСР замість діалогу.

Доробок сучасних українських науковців представлений доволі скромно. У цьому контексті доцільно згадати дослідження Б. Гончара (1990), в якому проаналізовано концепцію стримування США через вивчення її генези. У цій праці представлено адаптацію західних наукових концепцій до українського наукового дискурсу. Автором простежено внутрішню американську дискусію про політику «стримування», а також правила поведінки між СРСР і США в регіональних військових конфліктах за часів холодної війни. На нашу думку, ця праця є вагомим для розуміння американсько-радянських відносин після Другої світової війни.

Історію зовнішньої політики США висвітлено в доробку Н. Городні (2017, 2024), а також розглянуто її в контексті глобалізаційних процесів з 1970-х рр. до теперішнього часу. Досліджено стратегічні погляди Дж. Кеннана на Україну й український національний чинник у контексті американської стратегії «стримування» СРСР.

Питанням радянських інтерпретацій доктрини Трумена 1947 р. присвячена розвідка Т. Аністратенко (2020, 2021). Дослідниця проаналізувала еволюцію поглядів радянських учених і запропонувала авторське тлумачення концептуальних змін і підходів до висвітлення зовнішньополітичної діяльності США в післявоєнний час. Висвітлено також інтерпретацію доктрини Трумена 1947 р. у працях російських дослідників. Доведено, що останні розглядали зазначену концепцію не як складник агресивної політики, а навпаки, як геополітичну потребу.

Суттєвий доробок з осмислення інтелектуальної спадщини Дж. Кеннана представлено в книзі Д. Кушніра (2022), в якій вміщено україномовний переклад низки його праць з авторськими коментарями й узагальненням досвіду політики «стримування» на сучасний український контекст.

У монографії О. Потехіна та Ю. Клименка (2023) зроблено спробу висвітлити з позицій інституційного лібералізму досвід утворення і діяльності військово-політичних союзів і їх вплив на безпекову ситуацію в Європі в XX – на початку XXI ст. Автори розглянули проблему протистояння агресивній політиці в Європі, починаючи з 1914 р., а також політику «стримування» як протиставлення війни.

Цікавими є студії В. А. Ліпкана (2025), присвячені оцінці сучасних аналітичних узагальнень потенціалу стратегічного партнерства України та США. Звернено увагу, що в низці американських публікаціях без належної наукової експертизи й перевірки розповсюджували потрібні для Російської Федерації наративи й ідеї.

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчив, що в зарубіжному й українському науковому сегменті

є низка праць, у яких висвітлені окремі аспекти з теми вивчення. Утім, в українській історичній думці наразі відсутні спеціальні дослідження, присвячені компаративному аналізу концепцій Дж. Кеннана та В. Ліппмана.

Мета дослідження – провести компаративне вивчення концепцій політики «стримування» Дж. Кеннана та В. Ліппмана, узагальнити їх інтелектуальний доробок і визначити його методологічну цінність в умовах сучасних збройних конфліктів.

Методологічна база роботи ґрунтується на порівняльному (компаративному) аналізі, методі історичної реконструкції та критичного дискурс-аналізу. Такий підхід дозволяє вийти за межі спрощеного трактування політики «стримування» і продемонструвати багатогранність стратегічного мислення, що визначало засади світового порядку під час холодної війни.

Джерельним підґрунтям дослідження є власне праці й мемуари

Дж. Кеннана (1946, 1947, 1967) та В. Ліппмана (1947), в яких ґрунтовно представлено їхні концепції зі «стримування» СРСР під час холодної війни. Згаданий доробок є репрезентативним відносно поставленої мети в цій статті крізь призму його критичного аналізу й переосмислення з позицій сучасної методології і наукового інструментарію.

Результати дослідження. Тривалий час у науковому й експертному середовищі політику «стримування» (containment) сприймали як безальтернативну модель і складник міжнародних відносин за часів холодної війни. Ця стратегія із самого початку виникла не як кабінетна директива, а як результат інтелектуальної дискусії між її автором Дж. Кеннаном і впливовим критиком 1940-х рр. В. Ліппманом. Прикметно, що ці дебати заклали не лише підвалини для вектору зовнішньої політики США, зокрема у відносинах із СРСР, але й сформували концептуальні протиріччя, що є актуальними й у сучасному геополітичному дискурсі.

Генезу кеннанівських поглядів на американсько-радянські відносини доцільно шукати за часів, коли сам Дж. Кеннан працював у посольстві США в Москві. У той час він прискіпливо спостерігав за зміною сталінської політики й однозначно зрозумів, що радянське керівництво не готове до відвертого діалогу зі США.

Зауважимо, що після завершення Другої світової війни сподівання США на спільне вирішення з СРСР ключових питань зіткнулися з незрозумілою поведінкою останнього й спричинили поступову втрату довіри до колишнього союзника. Безумовно, причиною цього була кардинальна відмінність ідеологій, непередбачувана зовнішня політика СРСР і небажання його керівництва брати участь разом зі США у вирішенні важливих світових питань.

Додала напруги у відносини між двома країнами ще й промова Сталіна від 09 лютого 1946 р., в якій він виправдовував марксистсько-ленінську ідеологію і наголосив на загрозі капіталістичних країн для СРСР (Кушнір, 2022).

Крім цього, СРСР також відмовився брати участь у роботі Світового банку й Міжнародного валютного фонду, створених за його підтримки. Такі кроки радянського керівництва спантеличили США, які намагалися зрозуміти причини цього. Через це до посольства США у Москві надійшло звернення Міністерства фінансів США з проханням пояснити незрозумілу поведінку СРСР. Через відсутність у той час американського посла в Москві підготувати аналітичну довідку доручили Дж. Кеннану (Кушнір, 2022).

У лютому 1946 р. Дж. Кеннан надіслав до Вашингтону документ, що згодом назвали «Довгою телеграмою». У ньому було здійснено спробу не лише системно узагальнити власні міркування про відносини із СРСР, але й зобразити своєрідний портрет радянського керівництва. Дж. Кеннан виокремив три ключових чинники, що, на його переконання, обумовлювали зовнішню політику СРСР: 1) традиційна зовнішня загроза Росії – поширення наративу всередині суспільства, що Росії постійно загрожують ззовні; 2) ідеологічний фанатизм – марксистсько-ленінське вчення, згідно з яким капіталістичну систему розглядали як екзистенційну загрозу; 3) внутрішня легітимація – радянській владі потрібно було постійно демонструвати ворожість оточуючого світу для посилення й утримання своїх позицій (Kennan, 1946).

Проаналізувавши зміст зазначеного документа, можемо стверджувати, що для Дж. Кеннана «стримування» СРСР полягало передусім у політико-економічному, а не військовому сенсі. Автор переконливо відстоював думку, що західні країни повинні працювати на випередження – започаткувати конструктивні механізми протистояння руйнівній радянській пропаганді, висвітлювати правдиву картину радянського життя та залучити до цього процесу американський уряд; твердо оцінити й намагатися вирішити проблеми в американському суспільстві, щоб СРСР не зміг ними скористатися; протистояти спробам СРСР поширити свій вплив поза межі, що усталилися після завершення Другої світової війни (Kennan, 1946).

Утім, у телеграмі ми не знайдемо прямого заклику до воєнного протистояння між США та СРСР. Автор зауважив, що на відміну від Німеччини часів Гітлера, СРСР демонстрував прагматичну й гнучку зовнішню політику й не був готовий до прямого протистояння із сильнішим супротивником, якими на той час були США. Головною тезою в цьому документі було те, що в СРСР розглядали зовнішню політику США в усіх її проявах як помилкову. Водночас, Дж. Кеннан звернув увагу, що становище самого СРСР майже не

залежало від зовнішніх чинників, а тому на нього було практично неможливо впливати (Gaddis, 2005, p. 19).

Помітну роль у концепції Дж. Кеннана посідало зміцнення внутрішньої єдності західних країн, оскільки СРСР не здатний був конкурувати з розвиненими демократіями. У цьому контексті він наголошував, що США повинні запропонувати європейцям своє лідерство, зокрема в частині створення архітектури безпеки. Відомий американський дипломат убачав пряму загрозу від радянської влади, яка готова за потреби заповнити вакуум європейських потреб, якби цього не зробили американці (Kennan, 1946). Отже, на думку Дж. Кеннана, європейським країнам конче потрібна була лідерська роль США в повоєнному світі.

Подальший розвиток і оформлення кеннанівська модель «стримування» знайшла в «Статті Х» («Витоки радянської поведінки»), опублікованій у журналі «Foreign Affairs» у липні 1947 р. Загалом ця праця стала продовженням і узагальненням поясненням думок, викладених у «Довгій телеграмі».

У цій розвідці Дж. Кеннан пролив світло на причини, що обумовлювали радянську поведінку. До них він уналежнив – комуністичну ідеологію та історичну російську невпевненість й оточеність капіталістичними країнами. Перша полягала в сліпій вірі, що капіталістична система рано чи пізно зазнає краху, а між капіталістичним і соціалістичними таборами буде перманентний конфлікт. Другу ж причину виведено зі страху російського керівництва перед можливим іноземним вторгненням і спробою запобігти цьому через власну ізоляцію чи, навпаки, розширення сфер власного впливу (Kennan, 1947).

У концепції Дж. Кеннана стверджено, що радянській владі не притаманна логіка розуму, водночас вона надзвичайно чутлива до логіки сили. Він рекомендував саме крізь таку призму будувати відносини з СРСР, який завжди готовий відступити перед сильнішим опонентом (Kennan, 1947, p. 572).

Зауважимо, що радянське керівництво противилося визнавати істинну правду, а сприймало лише ту «правду», що слугувала його інтересам. Не дивно, що й сьогоднішні кремлівські вожді також наслідують цю традицію.

Водночас, у «Статті Х» концептуального завершення набула політика «стримування», що згодом стала фундаментом для зовнішньої доктрини США на весь час холодної війни. Автор концепції «стримування» СРСР підкреслив, що мирне співіснування між США та СРСР (з позиції останнього) практично неможливе, оскільки для нього бажаним був варіант руйнування традиційного способу життя американців і знищення їх міжнародного авторитету, що створило б передумови для побудови безпекової системи для радянської влади (Кушнір, 2022).

Наголосимо, що сам Дж. Кеннан убачав можливість вирішити суперечливі питання у

відносинах з СРСР без застосування військової сили. Для цього він запропонував п'ять ключових напрямів: 1) усвідомити й зрозуміти природу радянського режиму; 2) максимально інформувати американців про радянські реалії; 3) дбати про здоров'я американського суспільства; 4) запропонувати іншим народам, зокрема європейським, кращу перспективу майбутнього, ніж це може запропонувати СРСР; 5) дотримуватися власних концепцій людського суспільства, щоб не уподібнитися СРСР (Kennan, 1947, p. 580–582).

Теоретик ідеології холодної війни переконував, що кінцевою метою політики «стримування» повинна бути відмова СРСР від експансіоністських планів і зміна його міжнародної політики невоєнними методами – через лібералізацію і модернізацію всіх сфер життя. Дж. Кеннан поділяв думку, що загроза з боку СРСР існувала, доки функціонував тоталітарний режим. Крім цього, він не підтримував заклики до дезінтеграції СРСР та відокремлення республік (крім Балтійського регіону), зокрема й України (Городня, 2024, с. 184).

Дж. Кеннан стверджував, що в світі існувало п'ять промислово розвинених регіонів, що створювало фундамент для військової потужності, – США, Велика Британія, Німеччина (Рурський басейн), Японія, СРСР. Він зауважив, що стратегічним завданням політики «стримування» є не допустити встановлення контролю радянської влади над іншими центрами. Це уможливило б ефективно й тривале протистояння зростаючій радянській загрозі (Kennan, 1967, p. 359–360).

Одним з ключових аспектів політики «стримування» було економічне повоєнне відновлення Європи. Після Другої світової війни європейські країни перебували в скрутному становищі, зростало незадоволення населення і відбувалася політична поляризація суспільства. Таке становище цілком відповідало очікуванням СРСР, який не прагнув допомогти європейським країнам, водночас хотів уміло скористатися ситуацією, щоб привести до влади комуністів. Розуміючи це, США вдалися до активних дій. Навесні 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл призначив Дж. Кеннана керівником бюро політичного управління, в якому повинні були підготувати стратегічний проєкт економічного розвитку Європи (Кушнір, 2022).

За короткий проміжок часу було розроблено план, що згодом отримав назву «План Маршалла», який почали втілювати в життя з літа 1947 р. На пропозицію США СРСР і його сателіти відмовилися брати участь в економічній відбудові західноєвропейських країн, сподіваючись, що США не зможуть самі впоратися й це призведе до чергової кризи, плодами якої скористається радянське керівництво (Кушнір, 2022).

Утім, зазначений проєкт був доволі успішним і вдало реалізованим, що зробило комуністичні ідеї

непривабливими для західного суспільства й поклало край надії радянської влади поширити свій вплив на західноєвропейські терени. Отже, це був перший успішний проєкт втілення політики «стримування» Дж. Кеннана проти СРСР в економічній сфері.

Для політики «стримування» характерними були гнучкість і акцент на внутрішній стійкості західного світу. Проте, адміністрація президента Трумена фактично трансформувала цю ідею в дискурс повсюдної боротьби з СРСР. У березні 1947 р. затверджено «Доктрину Трумена», в якій висловлено готовність США підтримати будь-яку країну, що готова чинити опір комуністичній загрозі. У такий спосіб кеннанівську ідею вибіркової стримування протиставили повсюдному протистоянню з комуністами, забарвивши це ще й в ідеологічне протистояння (Аністратенко, 2022, с. 187).

1949 р. концепція Дж. Кеннана зазнала чергових змін – цього разу через трансформацію у військову доктрину й створення НАТО. На його думку, це було критичним кроком і засвідчило про поразку або відмову від дипломатії на користь військової сили у відносинах з СРСР (Kennan, 1967, p. 406–415).

Власне зазначені кроки США були агресивно сприйняті в СРСР, що означало неминуче протистояння чи навіть жорстку конфронтацію. Так розпочалася гонка озброєнь і військова мілітаризація обох сторін, що було найголовнішим ризиком у політиці стримування Дж. Кеннана (Кушнір, 2022). Політико-дипломатичне стримування СРСР еволюціонувало до мілітарного, що стало визначальним практично до завершення холодної війни.

Утім, безперечним є те, що інтелектуальна модель концепції «стримування» Дж. Кеннана стала матрицею для зовнішньої політики США щодо СРСР у другій половині XX ст. Водночас, через необережні формулювання своїх ідей і неможливість належно їх публічно роз'яснити через займану посаду (про це згодом визнав сам Дж. Кеннан) його концепція зазнала палкої критики з боку публіциста В. Ліппмана (Kennan, 1967, p. 356–358). Нерідко й самому авторові «Статті Х» здавалося, що контраргументи

В. Ліппмана йому ближчі, ніж власна позиція, яку він обстоював під час роботи в державному департаменті США (Gaddis, 2005, p. 25).

Прикметно, що в своїх спогадах у 1960-х рр. Дж. Кеннан розлого пояснив концепцію «стримування» й фактично виступив проти її спотворення. Він наголосив, що його ідеї ніколи не передбачали вирішення радянської проблеми у військовий спосіб, а увагу він акцентував на політичному стримуванні (Kennan, 1967, p. 271–297).

Таким чином, зазначені кеннанівські ідеї становили фундамент його політики «стримування» СРСР і були покликані зсередини змінити радянський режим. Сам Дж. Кеннан був переконаний, що така модель повинна бути тривалою й продуманою, а «...

основним принципом політики Сполучених штатів щодо Радянського Союзу має бути довгострокове, терпляче, але тверде і пильне стримування прагнень російський експансивних тенденцій» (Kennan, 1947, p. 575). Сам же СРСР він нерідко ототожнював з «Росією».

Кеннанівська політика «стримування» викристалізувалася в палкій інтелектуальній дискусії з відомим американським журналістом і критиком В. Ліппманом наприкінці 1940-х рр. У низці своїх статей він розкритикував запропоновану кеннанівську стратегію і вказав на серйозні в ній недоліки. Нерідко В. Ліппман називав Дж. Кеннана автором окремих положень доктрини Трумена, хоч насправді це було не так (Kennan, 1967, p. 314–324).

1947 р. В. Ліппман видав збірку своїх напрацювань у сфері зовнішньої політики США. Він викрив кеннанівську модель «стримування» через відсутність у ній чіткої стратегії наступу чи фіналу й найвні очікування, поки радянська система зсередини зазнає краху. Як зауважив В. Ліппман, утілення такого плану загрожувало США «стратегічною потворою» – станом, який сучасні дослідники справедливо називають стратегічним банкрутством (Lippmann, 1947, p. 12–15).

В. Ліппман звинуватив Дж. Кеннана в тому, що в його концепції навпаки наділено СРСР діяльною ініціативою, зокрема через можливість створювати проблемні питання в світі, на які США змушені реагувати. Такий підхід був не на користь американській політиці. Тому, щоб стримувати радянську систему, США змушені були створити військово-політичні союзи по всьому світу, що рідко додавало ефективності або й взагалі було тягарем (Lippmann, 1947, p. 14–21).

В уявленні В. Ліппмана модель політики «стримування» фактично перетворила США на світового поліцейського, який став заручником власної зовнішньої політики й змушений брати участь практично в усіх конфліктах, що прямо не становили загрози США (наприклад, у В'єтнамі).

Наскрізною темою критики В. Ліппмана є феномен «стратегічної розтяжки» («Strategic Overextension»), який полягав у намаганнях США стримувати СРСР всюди й завжди, що вимагало серйозної концентрації ресурсів і зрештою призводило до виснаження і перенапруження. Ним наголошено, що «...така стратегія не мала фіналу. Вона змушувала нас залежати від рішень, які приймаються іншими урядами – урядами, які часто не мають ні наших інтересів, ні нашої стабільності. Це шлях до виснаження, а не до миру» (Lippmann, 1947, p. 12–15).

В. Ліппман указував, що політика «стримування» Дж. Кеннана була схожа на стратегічну пастку без чіткого дипломатичного фіналу. Критик нерідко зауважував, що кеннанівська модель «стримування»

є свідченням пасивної стратегії в зовнішній політиці, що не передбачала дипломатичного врегулювання проблем з СРСР. Натомість, на його думку, прийнятною була б реальна оцінка ситуації міждержавних відносин і формування балансу сил і сфер впливу, замість ідейно-політичного протистояння (Lippmann, 1947, p. 10–15).

На відміну від Дж. Кеннана, В. Ліппман убачав у СРСР передусім геополітичного суперника, а не ідейно-моральну загрозу для західного світу. Він наполягав на дипломатичному врегулюванні всіх непорозумінь через компроміс між великими державами, що полягав у виведенні окупаційних військ з Європи й демілітаризацію Німеччини й Австрії. Такий механізм, на думку В. Ліппмана, зрештою завершив би протистояння з СРСР і уможливив мирне співіснування двох систем, замість трансформації радянської, як пропонував Дж. Кеннан (Lippmann, 1947, p. 50–58).

Прикметно, що критик кеннанівських ідей на вбачав у радянській природі експансіоністсько-ідеологічного спрямування, а розглядав її крізь призму класичної моделі як традиційну геополітичну. Він намагався забезпечити американську зовнішню політику від її надмірної заідеологізованості, наголошуючи, що американці «...не повинні перетворювати зовнішню політику на ідеологічну війну» (Lippmann, 1947, p. 17–19).

На відміну від Дж. Кеннана, який помітив у внутрішній природі радянської ідеології головне джерело загрози й прагнув змінити режим у СРСР зсередини, В. Ліппман навпаки, не ставив за мету трансформувати політичну систему суперника, а пропонував дипломатію як дієвий механізм вирішення геополітичних питань.

Важливо відзначити, що В. Ліппман попередив американське суспільство про ймовірність внутрішньої загрози, спровокованої мілітаризацією зовнішньої політики, що вимагало від уряду надмірного контролю ресурсів і нерідко поза демократичними процедурами. Тобто, сліпа ідеологічна боротьба з комунізмом могла сприяти вихолощенню демократичних інститутів у самих США. Якраз у цьому й полягала, на думку В. Ліппмана, головна колізія, – коли держава постійно функціонувала в стані холодної війни й напруження, свобода могла відійти на другий план (Lippmann, 1947, p. 28–31).

Американський критик зумів пророче передбачити інерцію військових інституцій, що не зміг зробити Дж. Кеннан. Вибір США на користь мілітарного складника в зовнішній політиці став незворотною точкою, коли вчиняти по-іншому вже не вбачалося можливим. Це ілюструє реалістичне сприйняття В. Ліппманом тогочасної геополітичної картини світу.

Таким чином, ліппманівська модель

«стримування» СРСР суттєво різнилася від кеннанівської. Якщо Дж. Кеннан був будівничим концепції «стримування» як головного вектору зовнішньої політики США щодо СРСР, то В. Ліппман став її скептиком, який зауважив на її помилковості ще задовго до того, яка вона стала офіційною доктриною США.

За нинішніх умов також важливо узагальнити й осмислити політику стримування в контексті нової загрози світовому порядку. У ХХІ ст. світ став свідком повномасштабної війни Російської Федерації, першої масштабної збройної агресії на європейському континенті після Другої світової війни. Рецепція інтелектуального надбання Дж. Кеннана та В. Ліппмана уможливила сформулювати деякі стратегічні висновки для України та наших партнерів.

Адаптація концепції «стримування» російської агресії повинна бути інтегрованою – поєднувати водночас мілітарний вектор (сильна армія) з економічним (енергетична, фінансова ізоляція ворога тощо). Важливо зважати також на застереження В. Ліппмана, щоб політика «стримування» не перетворилася на нескінченну боротьбу без розуміння чітких термінів, що виснажуватиме як нашу державу, так і наших партнерів. У цьому річницю важливо вибудувати нову архітектуру європейської безпеки з чіткими й справедливими гарантіями безпеки для України, що унеможливлять у майбутньому будь-які агресивні дії з боку Російської Федерації чи будь-якої іншої країни.

Нагадаємо, що Дж. Кеннан зауважував, що в Москві розуміють лише силу й готові відступити перед сильним опонентом. Водночас, такий підхід повинен бути вписаний в логічний контекст і розширення українських дипломатичних зусиль на глобальний Південь, щоб переконати ці країни в загрозі з боку Російської Федерації не лише для України чи європейських країн, а загалом для міжнародного права й усталеного світового порядку.

Висновки.

Таким чином, можемо стверджувати, що під концепцією «стримування» Дж. Кеннан розумів не підтримання статус-кво, що склався після завершення Другої світової війни, а намагання американців обговорити з росіянами всі проблеми й пережити

важкі післявоєнні часи, щоб досягти в мирний спосіб продуктивних і здорових міждержавних відносин.

Установлено, що концепції політики «стримування» Дж. Кеннана та

В. Ліппмана нерідко перетиналися в сутнісній площині, хоч і різнилися принципово. У кеннанівській моделі передбачено акцент на внутрішніх змінах усередині радянської держави, що становила політико-ідеологічну загрозу (не військову) для США. Натомість, у ліппманівській стратегії СРСР розглянуто крізь призму реалістичної політики як геополітичного суперника США, з яким треба було досягнути компромісу через дипломатичний баланс сил і мирне співіснування двох наддержав.

Доведено, що політика «стримування» Дж. Кеннана за часів президентства Трумена трансформувалася в бік мілітаризації. Можемо припустити, що це було пов'язано з небажанням тогочасного керівництва США вибудовувати тонку й гнучку дипломатичну стратегію у відносинах з СРСР, а американцям простіше було це представити саме крізь воєнну опцію.

Висвітлено, що зміна парадигми «стримування» СРСР фактично відбулася без участі чи авторства Дж. Кеннана, утім нерідко видозмінену концепцію продовжували уналежнювати творцеві «Довгої телеграми». Водночас його ідеї «стримування» СРСР через внутрішні зміни (лібералізацію, модернізацію тощо) скоріше були ідеалістичними, ніж реальними.

Звернено увагу, що В. Ліппман через критику концепції Дж. Кеннана намагався раціоналізувати запропоновану політику «стримування» з максимальною ефективністю для США. Наголошено, що для сучасного українського та європейського дискурсу проаналізовані концепції й інтелектуальна спадщина видатних американських діячів може бути прийнятною через синтез кеннанівської ідеї політико-дипломатичної сили (з військовим елементом) з ліппманівським розумінням чітких дипломатичних цілей і ресурсних можливостей під час протистояння і стримування будь-якої загрози. Водночас, стійкість внутрішньої суспільно-політичної системи, процвітання і успішний демократичний розвиток України та інших європейських країн буде найкращим запобіжником проти агресії з боку будь-якої держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аністратенко, Т. П. (2020). Радянські інтерпретації доктрини Трумена 1947 року. *Сторінки історії*, 51, 186–205. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220185>
- Аністратенко, Т. П. (2021). Доктрина Трумена 1947 року в оцінках російських дослідників. *Універсум історії та археології*, 4(29), 156–171. https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_621dd8a746893.pdf
- Гончар, Б. М. (1990). *СРСР – США: правила поведінки в регіональних конфліктах*. Київ : Либідь.
- Городня, Н. Д. (2017). Глобалізація і США. *American History and Politics*, 3, 9–21. <http://doi.org/10.17721/2521-1706.2017.03.9-21>
- Городня, Н. Д. (2024). Український національний чинник у стратегічних поглядах Дж. Кеннана щодо СРСР. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 33, 183–207. <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.183>
- Кушнір, Д. (2022). *Джордж Кеннан та російське питання*. Київ. <https://zbruc.eu/node/112699>

- Ліпкан, В. А. (2025). Оцінка сучасних американських аналітичних досліджень щодо потенціалу стратегічного партнерства України та США. *Політикус: наук. журнал*, 1, 189–201. https://politicus.od.ua/1_2025/31.pdf
- Потехіна, О., Клименко, Ю. (2023). *Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст.* К.: ДУХ І ЛІТЕРА, <https://surl.li/aokyal>
- Costigliola, F. (2012). *Roosevelt's Lost Alliances: How Personal Politics Helped Start the Cold War*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. <https://archive.org/details/rooseveltslostal0000cost>
- Gaddis, J. L. (2005). *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*. Oxford University Press. 512p. <https://archive.org/details/strategiesofcon000gadd/page/n9/mode/2up>
- Isaacson, W., & Thomas, E. (1986). *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. Simon & Schuster. <https://surl.li/thsgls>
- Kennan, G. F. (1946). *The Long Telegram*. <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>
- Kennan, G. F. (1947). The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*, 25 (4), 566–582. <https://doi.org/10.2307/20030065>
- Kennan, G. F. (1967). *Memoirs: 1925–1950*. Boston: Atlantic-Little, Brown. <https://archive.org/details/memoirs1925195000kenn>
- Lippmann, W. (1947). *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy*. New York: Harper & Brothers. 62 p. <https://surl.li/srgqiq>
- Lukacs, J. (2007). *George Kennan: A Study of Character*. Yale University Press. <https://archive.org/details/georgekennanstud0000luka>
- Steel, R. (1980). *Walter Lippmann and the American Century*. Little Brown & Co. <https://archive.org/details/walterlippmanna00steel>

REFERENCES

- Anistratenko, T. P. (2020). Soviet Interpretations of the 1947 Truman Doctrine. *Pages of History*, 51, 186–205. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220185>
- Anistratenko, T. P. (2021). The 1947 Truman Doctrine as Assessed by Russian Scholars. *The Universe of History and Archaeology*, 4(29), 156–171. https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_621dd8a746893.pdf
- Gonchar, B. M. (1990). The USSR and the United States: Rules of Conduct in Regional Conflicts. Kyiv: Lybid.
- Gorodnia, N. D. (2017). Globalization and the US. *American History and Politics*, 3, 9–21. <http://doi.org/10.17721/2521-1706.2017.03.9-21>
- Gorodnia, N. D. (2024). The Ukrainian National Factor in George Kennan's Strategic Views on the USSR. *Ukraine's International Relations: Research and Findings*, 33, 183–207. <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.183>
- Kushnir, D. (2022). George Kennan and the Russian Question. Kyiv. <https://zbruc.eu/node/112699>
- Lipkan, V. A. (2025). An Assessment of Contemporary American Analytical Studies on the Potential of the Strategic Partnership Between Ukraine and the United States. *Politicus: Scientific Journal*, 1, 189–201. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2025-1.29>
- Potekhina, O., & Klymenko, Y. (2023). Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the 20th and Early 21st Centuries. Kyiv: DUH І ЛІТЕРА, 552 p. <https://surl.li/aokyal>
- Costigliola, F. (2012). *Roosevelt's Lost Alliances: How Personal Politics Helped Start the Cold War*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 533 p. <https://archive.org/details/rooseveltslostal0000cost>
- Gaddis, J. L. (2005). *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*. Oxford University Press. <https://archive.org/details/strategiesofcon000gadd/page/n9/mode/2up>
- Isaacson, W., & Thomas, E. (1986). *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. Simon & Schuster. <https://surl.li/thsgls>
- Kennan, G. F. (1946). *The Long Telegram*. <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>
- Kennan, G. F. (1947). The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*, 25 (4), 566–582. <https://doi.org/10.2307/20030065>
- Kennan, G. F. (1967). *Memoirs: 1925–1950*. Boston: Atlantic-Little, Brown. 583 p. <https://archive.org/details/memoirs1925195000kenn>
- Lippmann, W. (1947). *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy*. New York: Harper & Brothers. <https://surl.li/srgqiq>
- Lukacs, J. (2007). *George Kennan: A Study of Character*. Yale University Press. <https://archive.org/details/georgekennanstud0000luka>
- Steel, R. (1980). *Walter Lippmann and the American Century*. Little Brown & Co. 690 p. <https://archive.org/details/walterlippmanna00steel>

The Transformation of Ethnic Cleansing into State Policy in the Armenian SSR in the 1980s and the Situation of the Azerbaijani Population

UDC 94 (479.24+479.25)"1980":323.1

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726123>**Kurbanova Mirvari**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0008-7248-1559>, studyinabroad@80gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

Relevance. The issue of ethnic cleansing and forced displacement remains one of the most sensitive and significant topics in the modern history of the South Caucasus. The transformation of discriminatory practices into an official state policy in the Armenian SSR during the 1980s had profound demographic, social, and political consequences. Studying this process is particularly relevant for understanding the roots of regional conflicts, the violation of human rights, and the long-term impact on the Azerbaijani population who were subjected to systematic pressure, deportation, and loss of historical homeland.

Purpose. The main purpose of this research is to analyze the process through which ethnic cleansing against Azerbaijanis in the Armenian SSR evolved into a state-supported policy during the 1980s. The study aims to examine the mechanisms, driving forces, and ideological foundations of this transformation, as well as to assess its consequences for the Azerbaijani population, including forced migration, socio-economic marginalization, and cultural displacement.

Conclusion. The study concludes that in the 1980s, discriminatory actions against the Azerbaijani population in the Armenian SSR gradually evolved into a systematic and organized state policy characterized by ethnic cleansing. This process was driven by political, ideological, and nationalist factors, which led to the mass expulsion of Azerbaijanis from their historical lands, the destruction of their socio-cultural environment, and significant demographic changes in the region. As a result, the Azerbaijani population faced severe human rights violations, loss of property, and forced displacement. The findings highlight that these events not only reshaped the ethnic composition of the Armenian SSR but also contributed to the escalation of regional tensions, the consequences of which continue to influence the socio-political dynamics of the South Caucasus today.

Keywords: Western Azerbaijan, anti-Azerbaijani policy, ethnic cleansing, violation of rights, state, Azerbaijan

Трансформація етнічних чисток у державну політику у вірменській РСР у 1980-х роках та становище азербайджанського населення

Курбанова Мірварі*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Актуальність. Проблема етнічних чисток і примусового переселення залишається однією з найчутливіших і найважливіших тем у сучасній історії Південного Кавказу. Перетворення дискримінаційних практик у офіційну державну політику в Вірменській РСР у 1980-х роках мало глибокі демографічні, соціальні та політичні наслідки. Вивчення цього процесу особливо актуальне для розуміння походження регіональних конфліктів, порушень прав людини та довгострокових наслідків для азербайджанського населення, яке зазнало систематичного тиску, депортації та втрати історичної батьківщини.

Мета. Головна мета цього дослідження – проаналізувати процес, у результаті якого етнічні чистки проти азербайджанців у Вірменській РСР у 1980-х роках перетворилися на політику, підтримувану державою. Метою дослідження є вивчення механізмів, рушійних сил і ідеологічних основ цієї трансформації, а також оцінки її наслідків для азербайджанського населення, включно з примусовою міграцією, соціально-економічною маргіналізацією та культурним переміщенням.

Висновок. Дослідження показує, що у 1980-х роках дискримінаційні дії щодо азербайджанського населення в Вірменській РСР поступово перетворилися на систематичну та організовану державну політику, що характеризується етнічною чисткою. Цей процес був зумовлений політичними, ідеологічними та націоналістичними факторами, що призвело до масового вигнання азербайджанців з їхніх історичних земель, знищення їхнього соціокультурного середовища та значних демографічних змін у регіоні. Внаслідок цього азербайджанське населення зазнало серйозних порушень прав людини, втрати майна та примусового переселення. Результати свідчать, що ці події не лише змінили етнічний склад Вірменської РСР, а й сприяли ескалації регіональної напруженості, наслідки якої й досі впливають на соціально-політичну ситуацію на Південному Кавказі.

Ключові слова: Західний Азербайджан, анти-азербайджанська політика, етнічні чистки, порушення прав людини, держава, Азербайджан

Стаття надійшла / Article arrived: 06.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 24.04.2026

Introduction.

Problem definition. The consequences of the unsuccessful policies pursued in the Soviet Union in the second half of the 1980s led to increased tension in interethnic relations. Radical Armenian nationalists, who enjoyed significant support from Armenian organizations, strengthened their ties with the Soviet leadership, which resulted in intensified repression, persecution, and violence against the Azerbaijani population, forcing people to migrate through the imposition of restrictions. The main objective was the complete Armenization (it is a policy) of the territory of Western Azerbaijan by displacing and eliminating all traces of the local Azerbaijani population, as well as transforming Armenia into a mono-ethnic state.

Over time, the policy of discrimination acquired a systematic character, causing large-scale clashes between the two peoples. Local personnel were subjected to persecution and removed from administration, control over the mass media was strengthened, and they were progressively shut down, while increasing restrictions and repression in the field of education made people's lives more difficult.

During the Tehran conference held from November 28 to December 1, 1943, Armenians appealed to the USSR Foreign Minister V. Molotov and requested the transfer of Armenians living in Iran to the USSR. After V. Molotov received the consent of I. Stalin, Armenians living in Iran were allowed to be transferred to the Armenian SSR. On October 19, 1946, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR adopted a decision on the transfer of Armenians living in foreign countries to the territory of the Armenian SSR. However, Molotov's proposal was significantly changed after the Armenian leadership agreed with Stalin. It was decided that Armenians to be resettled should be resettled in Armenia, and Azerbaijanis living here should be resettled in Azerbaijan instead. Thus, with the guidance and blessing of the Center, the next stage of expulsion of Azerbaijanis from their ancestral lands in the territory of the Armenian SSR began. The implementation of the resettlement was formalized on December 23, 1947, by the decision of the Council of Ministers of the USSR No. 4083 "On the resettlement of collective farmers and other Azerbaijani population from the Armenian SSR to the Kur-Araz plain of the Azerbaijan SSR". Later, a concrete action plan was prepared, which was added to that decision, to speed up the implementation of this process. According to this decision, 100,000 Azerbaijanis, including 10,000 in 1948, 40,000 in 1949, and 50,000 in 1950, were to be relocated to Azerbaijan in 1948-1950 "based on the voluntary principle". The eleventh article of the decision stated that the Council of Ministers of the Armenian SSR should be allowed to use the buildings and residential houses vacated by them in connection with the resettlement of Azerbaijanis to house the Armenians who were transferred from foreign countries to the territory of the Armenian SSR. (Mammadova and Babayeva, 2025)

The purpose of the research is to research the

transformation of ethnic cleansing into state policy in Armenian SSR in the 80s years and the situation of the Azerbaijan population.

Analysis of the research and publications. In reality, these processes were carried out in a systematic manner and without public disclosure. The official policy of the leadership of the Armenian SSR was to create the appearance of protecting the interests of the peoples living on its territory. However, an analysis of the cultural and informational life of the Azerbaijani population living in the Armenian SSR at that time reveals the actual situation. For example, control over the publication of one of the newspapers of that time, "Soviet Armenia", in the Azerbaijani language was strengthened, and Yerevan Radio was allowed to broadcast in the Azerbaijani language for only half an hour per day (Ağamaliyeva, 2017).

Binnet Asgar, who worked as a printer in the Armenian SSR, is one of the witnesses of that period. In his interview, he describes in detail the difficulties they faced and explains the reasons for the closure of the Azerbaijani-language press. Binnet Asgar notes that the only Azerbaijani person buried in the honorary alley in Yerevan was Rza Valibayov, who in 1947-1949 held the positions of People's Commissar of Justice of the Armenian SSR, Deputy Chairman of the Council of People's Commissars, Deputy Minister of Education, as well as editor of the newspaper "Soviet Armenia."

An analysis of the fate of the subsequent editors of this publication shows that they were systematically subjected to threats and pressure of a violent nature, as a result of which many of them were forced to emigrate to Azerbaijan.

According to Binnet Asker, by November 1988, about 90 percent of the staff of the newspaper "Soviet Armenia" were forced to resign. Persecution, pressure, and attacks on residential houses occurred on a daily basis. Binnet Asker's own house was attacked three times, and each time more than 10 Armenians threw stones and axes at it. Many employees were subjected to beatings. Adil Irevanli (the brother of Akbar Irevanli) and a number of other representatives of the intelligentsia were also subjected to physical pressure. In general, the attitude toward the Azerbaijani intelligentsia was widely known in society, which made further stay on the territory of the Armenian SSR impossible: they were arrested, defamed, subjected to violence, and forced to leave the republic and move to Azerbaijan or other countries.

This planned "cleansing" began to manifest itself already in the 1980s. Azerbaijani personnel, removed from leadership positions under numerous pretexts, were replaced by numerous Armenian nationalist cadres. Among them were many Armenians brought from abroad under the guise of "repatriation." At that time, these Armenians, resettled on the territory of the Armenian SSR with various promises, were required not only to be settled but also to be provided with jobs, which was

resolved through the expulsion of the local Azerbaijani population.

The migration of Armenians living abroad to these territories was one of the main issues of interest to chauvinistic forces. The leadership of the Armenian SSR attempted to increase the number of Armenians through political methods. For this purpose, they established connections with the leadership of the USSR and sought decisions in their favor. One such decision was the resolution of the Council of Ministers of the USSR dated June 20, 1985, on the continuation of the “repatriation” of Armenians from abroad to the USSR [3, p. 9]. In addition, in November 1986, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, Karen Demirchyan, wrote a secret letter to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union requesting the arrival of Armenians from abroad (Qasimli, 2016).

Karen Demirchyan, in his letter, noted that from the first days of the establishment of Soviet power in Armenia, a process of resettlement of Armenians from other countries took place. He stated that during the years of Soviet rule, a total of more than 230,000 Armenians were brought to Armenia, and declared that Armenians living in the countries of the Near and Middle East (Iran, Syria, Lebanon, Iraq, Jordan) wished to reside permanently in the Armenian SSR. He also noted that the policy of bringing Armenians to the Armenian SSR had important political significance and requested to extend the implementation period of the decision of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated June 20, 1985, until the end of 1990. However, all historical facts show that the use of the term “repatriation” in this decision is incorrect, demonstrating that the resettled Armenians were in fact unfamiliar with these territories.

The anti-Azerbaijani policy, which rapidly intensified since the time of Karen Demirchyan, was also reflected in the restrictions he imposed on the Armenian director Sergei Parajanov. Armenians turned the director into an object of condemnation for his love of Azerbaijani culture, burning photographs taken by him in Baku and Sheki for the film “Ashik Kerib.” Sergei Parajanov appeared on stage with a Karabakh carpet, thereby expressing his protest against an Armenian film about the “genocide,” which was banned by the Armenian leadership because it did not align with their point of view. Despite all this, the Armenian director said: “Ashik Kerib is my testament, the Azerbaijani music in the film is my voice” (Report Information Agency, 2024).

The main material. The policy of extremism toward Azerbaijanis became increasingly harsh with each passing day. The inability of the leadership to intervene in the situation and the disregard for the complaints of the indigenous population led desperate people to leave the lands they had built and improved over the years and to turn to Azerbaijan. Propaganda created

negative perceptions among people that were practically irreconcilable and seemingly endless. Over time, even ordinary Armenians became involved in this unbearable policy, which had previously been carried out by chauvinistic forces. Azerbaijani Turks faced insults and threats in all public institutions (Qasimli, 2015). Patients were not treated, and medical assistance was refused to those in need of emergency care. According to Miraslan Bekirli, one of the witnesses of that period, after the escalation of the conflicts, hospitals did not accept Azerbaijani patients, and doctors refused to treat them. “For this reason, Nazakat Demirchieva and Rukayya Demirchieva, who were shocked and suffered a heart attack after the incident, died. Their relatives did not even have time to erect a gravestone for the deceased” (Qurbanova, 2025).

Not only the Armenian, but also the Azerbaijani leadership showed indifference to what was happening; in some cases, it stood aside without taking any countermeasures. They only tried to calm the population, behaving as if there was no danger. This is also evidenced by information from the informational document of the Republican Committee for State Security on the situation in Armenia, Azerbaijan, and Nagorno-Karabakh for 1987–1989. Thus, the document states that on February 21, 1988, 70 Azerbaijanis expelled from Kapan came to the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan and informed the republican leadership about the impossibility of living in Armenia. Responsible officials from the Azerbaijani leadership, having listened to the complainants, advised them to convey their complaints to the Armenian leadership (Qasimli, 2015).

Armenians who lived and grew up together with Azerbaijanis were also unable to provide help. Since they were also being monitored and punished, they had no opportunity to help anyone. Irada Rzazade, who was among the witnesses, notes that “the number of rallies held in Yerevan increased, and houses were subjected to searches. They also attacked the house of chemistry teacher Hasan Muallim. They were unable to catch anyone in the house because they had gone down to the basement. A neighboring Armenian told the attackers that there was no one in the house” (Qurbanova, 2025). From the information provided by Irada Rzazade, it is clear that the Azerbaijani population could no longer receive help from anyone. Even neighbors who had lived in the same place for years could not save one another. Quote: “One morning, when I was leaving the house, our Armenian neighbor who worked in the army told me: ‘Irada, I did not sleep last night. A car came, they looked into your window and the window opposite our house (where the daughter of that teacher Hasan, Sofi Khanum, Qadir, and their children Fatma and Safar lived). I was afraid that they might suddenly attack me, what could I do? After that, we thought about finding a house and leaving’” (Qurbanova, 2025).

All of this became the result of a biased policy carried

out against Azerbaijanis in Armenia, which chauvinistic forces, having waited for the right opportunity for years, took advantage of and implemented their plans without hesitation. In schools, classes were deliberately closed, and restrictions on education were introduced. In the 1980s, textbooks used in schools of the Armenian SSR intentionally distorted maps: territories belonging to Azerbaijan were deliberately presented as lands belonging to Armenians. The existing press and mass media continued their activities in a strongly pro-Armenian spirit. All these circumstances were part of a policy of “ethnic cleansing,” which Armenians had been planning for years. With the aim of creating an “Armenia without Turks,” Azerbaijani-owned cemeteries were destroyed, and mosques and mausoleums where they sought refuge were burned and set on fire (Ağamalyeva, 2025).

Despite all official propaganda, Armenians did not refrain from the atrocities committed against the local Azerbaijani population. Irada Rzazade reports that in 1988, a Russian journalist filmed a documentary at a school about ethnic relations in Armenia. During the filming, the Russian language teacher (whose husband at the time worked for the newspaper “Soviet Armenia”) stated without hesitation: “we, Azerbaijanis, are a tolerant nation. We live here without any discrimination, but we and our children are treated very poorly.” This opinion was also confirmed by the school student Telman Gasymov. This interview caused them serious difficulties in their later lives.

After the program was aired, a group of Armenians passing by the school noticed the teacher being interviewed on the school balcony and attacked the school. Despite the difficulties, the school staff somehow managed to rescue the teacher. After this incident, the teacher was soon forced to leave not only the school but also the Armenian SSR as a whole (Qurbanova, 2025).

Armenians, who sought to displace Azerbaijanis from their historical lands through lies and slander, were eventually able to realize their intentions. Slander was one of the most effective instruments they could use. Seeing that people were defenseless, they became even more cruel. The policy carried out throughout the 20th century and the conflicts that reached their peak in the late 1980s also began to manifest on the territory of Azerbaijan. For this purpose, Armenians living there were also mobilized. Thus, the unrest in Sumgait, carried out in February 1988, became a scene of violence planned by a group of Armenians with special skill. In an interview with the newspaper “Khalq,” deputy Sabina Salmanova noted that: “the events in Sumgait were a pre-planned scenario. On February 27-29, 1988, Armenians in Sumgait acted according to their own scenario. Thus, according to a pre-developed plan and with their direct participation, as a result of the mass unrest that took place in Sumgait on February 28-29, 26 Armenians and 6 Azerbaijanis were killed, and 87 out of 198 people who received various bodily injuries were hospitalized. In addition, during the

events, 60 apartments were looted, 14 cars were burned, 8 cars were damaged, and the windows of 16 commercial premises were broken. 17 vehicles of the Ministry of Internal Affairs of the Azerbaijan SSR were crushed. It should be especially noted that the houses in Sumgait were damaged specifically by Armenians who did not pay money to the organization ‘Krunk.’

S. Salmanova also stated that research and eyewitness testimonies confirm that the organizer of the events was Eduard Grigoryan, who had previously been convicted twice. It is no coincidence that Vladimir Kalinichenko, a former investigator for especially important cases under the USSR Prosecutor General’s Office, also confirmed in his interviews that Grigoryan was the leader of a criminal group: “Grigoryan was the leader of a criminal group. According to eyewitness accounts, before his arrest he was sometimes portrayed as a Lezgin, sometimes as a Dagestani, sometimes as an Avar—in short, as a representative of the North Caucasus.” Numerous eyewitness accounts also confirm that he personally killed 6 people and raped 3 women of Armenian origin. E. Grigoryan, sentenced by the court to 12 years of imprisonment, was transferred to Armenia to serve his sentence and was later released” (Salmanova, 2025).

For many years, evidence was discovered that this incident had been planned for terrorist purposes. After this incident, the fate of the oppressed people living in the Armenian SSR became even more tragic, and the process of their expulsion from their homeland continued at a rapid pace.

This became one of the key tools for concealing the failed policy of “perestroika” in Soviet Russia, especially that of Mikhail Gorbachev. Despite being aware of what was happening, Mikhail Gorbachev, ignoring the situation, tried to demonstrate complete indifference. For this reason, his warning to the Politburo on March 3, 1988, stating that it was wrong to ignore the emerging problems, was in fact a misleading instruction aimed at protecting his authority in public opinion (Waal, 2003). The essence of his position was reduced to the protection of Armenians living on the territory of Azerbaijan. In each of his speeches, under the guise of national policy, Mikhail Gorbachev consistently emphasized the need to protect Armenians.

In 1988, when the final stage of ethnic cleansing began, more than 170 villages in the Armenian SSR were inhabited only by Azerbaijanis, and in approximately 90 villages Azerbaijanis made up the majority of the population. The total number of settlements inhabited by Azerbaijanis exceeded 300. Just one year later, in 1989, 90 percent of the 3.5 million population of the Armenian SSR were Armenians, 5 percent were Azerbaijanis, 2 percent were Russians, and 3 percent were representatives of other nationalities (Əliyev, 2022).

The situation became even more acute in March–April. According to information from the Azerbaijani KGB for this period, by the beginning of April 1988,

6,000 Azerbaijani refugees had fled from Armenia (Qasımlı, 2015).

During the period of increasing tension, the First Secretaries of both the Azerbaijan SSR and the Armenian SSR were replaced. Abdurrahman Vezirov replaced Kamran Baghirov, and Suren Harutyunyan replaced Karen Demirchyan (Arutyunyan A. A., 2024). However, this change in leadership did not in any way alleviate the violence against Azerbaijanis; on the contrary, it intensified the anti-Turkic policy.

On June 15, 1988, at a session of the Supreme Soviet of the Armenian SSR chaired by Suren Harutyunyan, a decision was made to approve the inclusion of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast of the Azerbaijan SSR into the Armenian SSR. He noted that if the Armenian people, with the support of the Armenian leadership, seriously demanded the inclusion of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast into the Armenian SSR, the leadership of the Soviet Union would not ignore it and would concede this territory to the Armenians (Арутюнян, 2009).

Conclusions.

This racist and extremist policy, carried out by

Armenia at the state level, is once again confirmed by a leaked video recording of a speech delivered by the country's former president, Levon Ter-Petrosyan, on July 23, 1993. In this speech, Ter-Petrosyan describes the ethnic cleansing of Azerbaijanis from Armenia and the occupied Azerbaijani territories as their "historical achievement."

The fact that Levon Ter-Petrosyan, while serving as president, declared this policy of occupation and ethnic cleansing as a state policy pursued during his rule constitutes irrefutable evidence of Armenia's responsibility as a state for the crimes in question, as well as for their continuous and systematic commission (Zahid, 2025).

As a result of his rigid nationalist policy, the Azerbaijani population was completely expelled from the lands of Western Azerbaijan during his rule. Despite the "pleading" calls for peace from both the Soviet and Azerbaijani leadership against what had occurred, the ruling circles of the Armenian SSR fundamentally resolved the issue of expelling the local Azerbaijani population, showing no humanitarian initiative whatsoever.

REFERENCES

- Agamaliyeva, V. (2017). *Atrocities committed by Armenians in Western Azerbaijan*. Baku: SkyG.
- Ahmadov, E. I. (2015). *Armenia's aggression against Azerbaijan: the policy of international organizations and major powers*. Baku: Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan.
- Aliyev, I. H. (2022). *Development is our goal (Vol. 124)*. Baku: Azernashr.
- Arutyunyan, A. A. (2024). *Arutyunyan Suren Gurgenovich*. Encyclopedia: Scientific and Educational Portal, May 23. <https://c/arutiunian-suren-gurgenovich-c75bb6/?v=10433650>
- Arutyunyan, S. (2009). *On the past and the present*. Respublika.
- Dag, F. (2000). *Caucasus Report*. Ankara: Cankaya Foundation Publications.
- De Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York & London: New York University Press.
- Gasimli, M. (2016). *Armenian claims from the Sovietization of Armenia to the occupation of Azerbaijani territories: history as it is (1920-1994)*. Baku: Mutarjim.
- Gasimli, M. C. (2015). *Foreign policy of the Republic of Azerbaijan (1991-2003): in 2 parts (Part I)*. Baku: Mutarjim.
- Mammadova, S. I., & Babayeva, K. (2025). *Deportation of Western Azerbaijanis from their native lands after World War II: causes and consequences*. In: Proceedings of the II Republican Scientific Conference "Return to Western Azerbaijan" (June 21-22, 2024). Nakhchivan State University Press.
- Qurbanova, M. Z. (2025). *Testimony of Bekirli Miraslan Majnun oglu, born on March 17, 1955, a former resident of Gizilshafag village, Kalinino district*. Ph.D. dissertation. Baku.
- Qurbanova, M. Z. (2025). *Testimony of Rizazade Irada, born on August 4, 1956, a former resident of Yerevan city*. Ph.D. dissertation. Baku.
- Report Information Agency. (2023). *Chronicle: Armenian director appeared on stage with a Karabakh carpet and declared disagreement with Armenians*, October 23. <https://report.az/qarabag/qerbi-azerbaycan-xronikasi-ermen-i-rejissor-qarabag-xalcasi-ile-sehneye-cixib-ermenilerle-razilasmadigini-beyan-etdi>
- Salmanova, S. (2025). *"The Sumgait events were a premeditated scenario"*, February 28. <https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/216744-sumqayit-hadiseleri-evvelceden-dusunulmus-bir>
- Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*
- Zahid Rza. (2025). *"İki Sahil" online newspaper. Racism in Armenia has been formed as a state policy*. <https://ikisahil.az/post/569825-ermenistanda-irqchilik-dovlet-siyaseti-kimi-formalashdirilib>

Problem-Theoretical Priorities of Research of National History of the 19th – Early 21st Century in the Collected Scholarly Papers «Problems of the Political History of Ukraine» (2006–2020)

UDC 930.1:94](477)«18/20»

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726124>**Shliakhov Oleksii¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0009-0000-9116-4569>, alexshlyahov@ukr.net**Chepurko Oleksandr²**Ph.D., Assoc. Prof., Sr. Research Fellow, <https://orcid.org/0000-0002-0725-5722>, chepurko_oleksandr@dnu.dp.ua¹*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*²*Oles Honchar Dnipro National University, Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. In 2026, twenty years have passed since the launch of the collected scholarly papers «Problems of the Political History of Ukraine» at Oles Honchar Dnipro National University, which provides a fitting occasion to revisit the history of its emergence and development.

The aim of this article is to conduct a systematic analysis of the academic papers published in the collection in order to identify the main thematic areas, problem fields and methodological approaches in the study of the political history of Ukraine from the 19th to the early 21st centuries, as well as to determine its contribution to the development of domestic historiography.

Research methodology. The study employs methods of historiographical analysis, systematization and generalization, problem-chronological and comparative methods, as well as content analysis, which made it possible to structure the **material into thematic blocks and identify key research trends.**

Scientific novelty. The novelty of the study lies in the comprehensive generalization of the content of the collection as an integral scholarly project representing contemporary approaches to the study of Ukrainian history.

Results. For the first time, the published works have been systematized according to a chronological-thematic principle [Imperial period, Ukrainian Revolution (1917–1921), Soviet modernisation, Second World War, late Soviet period (1953–1991), The Era of Ukrainian Independence (since 1991)], which made it possible to identify the specific features of historiographical development, their regional dimension, and source base.

Conclusions. It is demonstrated that the publications of the collection are characterized by methodological diversity, extensive use of archival materials, and a combination of macro- and microhistorical approaches, ensuring a multidimensional reconstruction of historical processes.

Keywords: historical science, theoretical and methodological foundations, political history, collection of academic papers, Dnipro National University

Проблемно-теоретичні пріоритети досліджень вітчизняної історії XIX – початку XXI ст. у збірнику наукових праць «Проблеми політичної історії України» (2006–2020 рр.)

Шляхов Олексій¹, Чепурко Олександр²¹*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*²*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. У 2026 р. виповнюється двадцять років від початку видання в Дніпровському національному університеті збірника наукових праць «Проблеми політичної історії України», що є слушною нагодою звернутися до історії його виникнення та функціонування.

Метою статті є здійснення системного аналізу наукових праць, опублікованих у збірнику, задля виявлення основних тематичних напрямів, проблемних полів і методологічних підходів у дослідженні політичної історії України XIX – початку XXI ст., а також визначення внеску в розвиток вітчизняної історіографії.

Методологія дослідження. Застосовано методи історіографічного аналізу, систематизації та узагальнення, проблемно-хронологічний і порівняльний методи, а також метод контент-аналізу, що дозволило структурувати матеріал за тематичними блоками та виявити ключові тенденції їх дослідження.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному узагальненні змісту збірника як цілісного наукового проєкту, що репрезентує сучасні підходи до вивчення історії України.

Основні результати. Вперше здійснено систематизацію опублікованих праць за хронологічно-тематичним принципом [Імперський період, Українська революція (1917–1921), Радянська модернізація, Друга світова війна, пізньорадянський період (1953–1991), Доба незалежності України (від 1991)], що дозволило виявити особливості розвитку історіографічних досліджень, їхній регіональний вимір і джерельну базу.

Висновки. У результаті доведено, що публікації збірника відзначаються методологічним розмаїттям, широким використанням архівних матеріалів та поєднанням макро- і мікроісторичних підходів, що забезпечує багатовимірне відтворення історичних процесів.

Ключові слова: історична наука, теоретико-методологічні засади, політична історія, збірник наукових праць, Дніпровський національний університет

Стаття надійшла / Article arrived: 06.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 24.04.2026

Вступ.

У 2026 р. виповнюється двадцять років від початку видання в Дніпровському національному університеті збірника наукових праць «Проблеми політичної історії України». Це є слушною нагодою звернутися до історії його виникнення та функціонування як важливого майданчика академічної комунікації для вітчизняних дослідників.

Історія цього видання тісно пов'язана з діяльністю кафедри української історії та етнополітики і постаттю відомого вченого, доктора історичних наук, професора, декана історичного факультету ДНУ (тоді Дніпропетровського державного університету) А. М. Черненка (1926–2000), який зробив вагомий внесок у розвиток української історичної науки. Протягом десяти років він очолював кафедру та сформував власну наукову школу, зосереджену на дослідженні революційної еміграції кінця XIX – початку XX ст. Його науковий доробок налічує понад 300 праць, серед яких особливе місце посідають фундаментальні монографії, зокрема «Українська національна ідея» (1994), що суттєво вплинули на розвиток студій із політичної історії України.

Ще на початку 1990-х рр. за загальною редакцією проф. А. М. Черненка на кафедрі було видано два збірники наукових праць – «Актуальные вопросы политической истории России и Украины» (1992) та «Политические партии и движения Украины XIX–XX вв.» (1993). Проте після його відходу з кафедри у 1996 р. ця практика була припинена, що певною мірою негативно позначилося на розвитку наукової діяльності її співробітників.

Поновлення традиції відбулося 28 квітня 2006 р., коли на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету за ініціативи кафедри української історії та етнополітики та з нагоди 80-річчя від дня народження проф. А. М. Черненка було проведено наукові читання, присвячені актуальним проблемам політичної історії України та Росії. У заході взяли участь понад 40 дослідників із Дніпра, Запоріжжя, Кам'янського та Миколаєва.

Матеріали цієї конференції були опубліковані окремим збірником, що стало підґрунтям для відновлення регулярного видання наукових праць. Відтак із 2007 р. за ініціативи завідувача кафедри О. Б. Шляхова та за підтримки керівництва історичного факультету розпочалося щорічне видання збірника «Проблеми політичної історії України». Редакційну колегію очолює д. і. н., проф. О. Б. Шляхов, функції відповідального секретаря виконували к. і. н., доц. Г. М. Книш, а згодом – к. і. н., доц. В. Я. Яценко. У 2010 р. видання отримало фаховий статус за рішенням Департаменту атестації кадрів МОН України.

Упродовж 2006–2020 р. було опубліковано 15 випусків збірника. На його сторінках свої дослідження представляли як досвідчені науковці, так і молоді дослідники, які порушували широкий спектр проблем

суспільно-політичного, соціокультурного, духовного та етнічного розвитку українського суспільства від «довгого» XIX ст. до початку XXI ст. Особливе місце в публікаціях посідали питання політичної історії. І це цілком зрозуміло, оскільки політичні процеси відігравали та відіграють першорядну роль у житті соціуму, «спрямовують його розвиток на макрорівні» (Бацак & Ресент, 2017, с. 102). У цьому контексті варто врахувати позицію І. І. Колесник, яка вважала вирішальним фактором «українського» XX ст. саме «політичний момент (політичний устрій, ідеології, права та свободи людини), який міцно пов'язаний з економічною й соціокультурною сферами» (Колесник, 2025, с. 246). Відповідно об'єктивний, неупереджений аналіз політичної складової українського цивілізаційного поступу дозволяє поповнити наші знання щодо основних чинників історичного розвитку держави, системи її політичних і владних інститутів у новітній період.

Водночас слід зазначити, що у вітчизняній історіографії вже приділялася певна увага самому факту існування та діяльності цього видання. Зокрема, у працях С. І. Світленка, В. В. Кривошеїна, І. М. Ковальської-Павелко, а також у колективній монографії «Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018)» підкреслювалася регулярність його видання та значення для розвитку історичної науки (Світленко, 2015, с. 11; Кривошеїн & Ковальська-Павелко, 2015, с. 165–166; Історичний факультет, 2020, с. 178). Проте редакційна політика збірника та еволюція його тематичних пріоритетів досі не стали предметом спеціального аналізу.

Отже, метою цієї розвідки є, з одного боку, аналіз «соціологічних» параметрів функціонування збірника (зокрема кількісних показників його діяльності), а з іншого – здійснення системного аналізу наукових праць, опублікованих у збірнику, виявлення основних тематичних напрямів, проблемних полів і методологічних підходів у дослідженні політичної історії України XIX – початку XXI ст.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали, опубліковані у збірнику «Проблеми політичної історії України» у 2006–2020 рр.

Результати дослідження.

Аналіз динаміки публікацій у збірнику засвідчує стабільність його видавничої діяльності протягом 15 років. Перший випуск (2006) був найбільш об'ємним і налічував 38 статей, що пояснюється стартовим характером видання та прагненням охопити широкий спектр наукових проблем. Упродовж 2006–2020 рр. кількість публікацій коливалася в межах 20–30 статей на рік без суттєвих відхилень, що відповідає стандартам академічних періодичних видань і свідчить про виважену редакційну політику (Табл. 1).

Табл. 1.

Динаміка публікацій у журналі за роками (випусками)

Назва, рік, випуск	Кількість Статей	Кількість авторів/співавторів
Проблеми політичної історії України. 2006. Вип. 1	38	41
Проблеми політичної історії України. 2007. Вип. 2	20	28
Проблеми політичної історії України. 2008. Вип. 3	22	26
Проблеми політичної історії України. 2009. Вип. 4	23	29
Проблеми політичної історії України. 2010. Вип. 5	30	37
Проблеми політичної історії України. 2011. Вип. 6	22	32
Проблеми політичної історії України. 2012. Вип. 7	23	25
Проблеми політичної історії України. 2013. Вип. 8	24	26
Проблеми політичної історії України. 2014. Вип. 9	22	24
Проблеми політичної історії України. 2015. Вип. 10	22	26
Проблеми політичної історії України. 2016. Вип. 11	22	23
Проблеми політичної історії України. 2017. Вип. 12	24	29
Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13	23	25
Проблеми політичної історії України. 2019. Вип. 14	21	25
Проблеми політичної історії України. 2020. Вип. 15	25	29
Усього	361	425

Загалом у збірнику наукових праць «Проблеми політичної історії України» протягом 2006–2020 рр. було опубліковано 361 статтю, над якими працювали 150 науковців. Сумарний показник авторської участі становить 425 одиниць, що зумовлено наявністю певної кількості публікацій, підготовлених у співавторстві. Серед них – представники університетів, академічних установ, музеїв і архівів з різних регіонів України. Це свідчить про широкий науковий діапазон видання, яке функціонувало як платформа для апробації результатів як досвідчених учених, так і молодих дослідників.

Аналіз авторського складу збірника виявляє чітку ієрархію наукової активності та високий рівень фахової репрезентативності. Основний масив публікацій належить кандидатам історичних наук, доцентам, які підготували 237 розвідок. Вагомим є також внесок докторів історичних наук, професорів, доробок яких становить 116 статей. Ще 21 статтю виконали

викладачі та наукові співробітники без наукового ступеня. До наукової комунікації також активно долучалися молоді дослідники: 31 статтю підготували аспіранти, а 20 публікацій – студенти закладів вищої освіти. Отже, лідерами за публікаційною активністю виступили кандидати історичних наук, доценти, на частку яких припадає понад половина (55,76 %) усіх публікацій. Другу за чисельністю групу становили доктори історичних наук, професори (27,29 %). У сукупності ці дві категорії забезпечували понад 83 % загального наповнення збірника, що підтверджує його статус як авторитетного наукового майданчика.

Треба також зазначити, що збірник став платформою для плідної взаємодії істориків з усієї України: від Дніпра, Києва та Харкова до Одеси, Кропивницького та Львова. Детальна географія авторського колективу представлена нами у табл. 2.

Табл. 2.

Географія вітчизняних наукових та освітніх установ, афілійованих з авторами збірника

Назва населених пунктів та держав	2006 Вип. 1	2007 Вип. 2	2008 Вип. 3	2009 Вип. 4	2010 Вип. 5	2011 Вип. 6	2012 Вип. 7	2013 Вип. 8	2014 Вип. 9	2015 Вип. 10	2016 Вип. 11	2017 Вип. 12	2018 Вип. 13	2019 Вип. 14	2020 Вип. 15
Дніпро (Дніпропетровськ)	35	24	18	25	28	21	18	16	19	20	22	27	21	21	27
Запоріжжя	3	1	1	1	3	5	5	4	2	3	1	1	1	1	1
Донецьк									1						
Луганськ								1	1						
Черкаси							1								

Назва населених пунктів та держав	2006 Вип. 1	2007 Вип. 2	2008 Вип. 3	2009 Вип. 4	2010 Вип. 5	2011 Вип. 6	2012 Вип. 7	2013 Вип. 8	2014 Вип. 9	2015 Вип. 10	2016 Вип. 11	2017 Вип. 12	2018 Вип. 13	2019 Вип. 14	2020 Вип. 15
Київ						1		1	1						
Херсон					1										
Львів					1	2	1	2							
Кропивницький (Кіровоград)								1							
Макіївка			1												
Івано-Франківськ										1					
Кривий Ріг				1											
Кам'янське (Дніпродзержинськ)	2	2	6	2	4	3				2					
Миколаїв	1	1											1	1	1
Одеса													1	1	
Переяслав-Хмельницький												1	1	1	
Всього	41	28	26	29	37	32	25	25	24	26	23	29	25	25	29

Аналіз індивідуальної активності дозволяє виокремити ядро постійних авторів збірника. Найбільш продуктивними були: В. І. Мороз та О. Б. Шляхов (по 15 статей), Ю. І. Коломоєць (14), В. Я. Яценко (12), О. Ю. Коломоєць (11), Г. Г. Кривчик, С. І. Поляков (по 10), С. І. Світленко, О. П. Сарнацький, О. О. Чепурко (по 9), О. І. Савченко,

І. А. Шахрайчук (по 8 публікацій). Таким чином, група з дванадцяти науковців забезпечила близько 35 % загального масиву публікацій, сформувавши стабільне авторське ядро видання. Водночас близько 40 % авторів опублікували лише одну статтю, що свідчить про відкритість збірника для нових учасників наукової комунікації (Табл. 3).

Табл. 3.

Автори/співавтори та кількість їх публікацій у виданні (2006–2020)

Антипенко В. В.	1	Болебрух А. Г.	4
Архирейський Д. В.	6	Бойко О. В.	4
Бабічева О. С.	3	Борисов В. Л.	2
Барабаш Ю. В.	1	Бородин Є. І. / Бородин Е. И.	5
Барасв В. М.	1	Бурмага В. П.	6
Барсук К. В.	1	Василенко В. О.	3
Безверха Т. В.	1	Венгер А. Г.	1
Безносова О. В.	1	Ветров Р. І.	5
Берестень Ю. В.	7	Виноградов Г. М.	1
Бикова Н. М.	2	Вівчарик О. П.	1
Білан С. О.	1	Волкова С. П.	1
Білополий В. В.	3	Врадій Є. А.	2
Геращенко Т. С.	1	Кривий І. О.	5
Гіпич В. В.	1	Кривошеєва Л. М.	5
Галаганов В. О.	1	Кривчик Г. Г.	10
Головань М. В.	1	Кузеванов В. М.	1
Головіна О. В.	2	Кузнецов О. А. / Кузнецов О. А.	2
Голуб А. І.	1	Кузьменко В. В.	1
Грачевська Т. О.	1	Курта К. К.	1
Гриженко Л. В.	5	Лавренко В. С.	2

Грушецький Б. П.	2	Лазебник В. І.	2
Гула Р. В.	4	Лебедева Г. О.	2
Гулай В. В.	1	Левін О. Л.	6
Дацик В. Д.	1	Лобода А. М.	1
Діжевська Д. В.	1	Лохматова А. І.	1
Довжук І. В.	3	Лучка Л. М.	6
Дриганюк О. В.	1	Магурчак А. М.	1
Дрогобицький І. І.	1	Марченко В. О.	1
Дубінська К. О.	1	Мельніченко Д. В.	1
Дяченко О. В.	6	Мельничук В. В.	1
Євсєєва Г. П.	1	Микитчук Н. М.	2
Єлесіна К. О.	1	Мирончук В. Д.	5
Ємець С. Д.	4	Митрофаненко Ю. С.	1
Журба О. І.	1	Михайлюк О. В.	3
Захарова Л. В.	1	Міронова І. С.	3
Захарова Н. С.	1	Мірошниченко О. В.	1
Зборець С. В.	4	Мороз В. І.	15
Іваненко В. В.	4	Морозов О. В.	2
Іванців А. В.	1	Мороко В. В.	3
Іщенко О. В.	1	Назарова Є. П.	2
Кабанов В. І.	1	Накашидзе І. С.	1
Калашников В. М.	1	Недря К. М.	1
Карпань І. С.	1	Нікілев О. Ф.	7
Кисельова О. М.	1	Нікітенко А. І.	2
Книш Г. М. / Кныш Г. Н.	7	Орлянський С. Ф.	1
Ковальова Н. А.	1	Павловський Б. С. / Павловский Б.С	2
Ковальська-Павелко І. М.	7	Панченко В. Г.	1
Козирев О. С.	2	Парашевіна О. С.	1
Коломосць О. Ю.	11	Пасатюк В. Д.	1
Коломось Ю. І. / Колomoec Ю. И.	14	Пахоменков Ю. Г.	1
Кондратюк Л. Ф.	4	Перетокін А. Г.	4
Кондратюк Т. М.	4	Познанська К. В.	2
Кондрашова Т. В.	1	Поляков С. І. / Поляков С. И.	10
Коник О. О.	1	Поплавський О. О.	3
Конон Н. Є.	1	Пушкін В. Ю.	1
Коротаєв О. О.	1	Романець Н. Р.	2
Коротенко Д. В.	7	Романюта І. М.	1
Кошарна Г. Б.	1	Рошко М. В.	3
Руденко С. Г.	3	Уткін П. Л.	1
Рябенко І. В.	1	Цюп'як В. Р.	1
Сабадин А. О.	1	Чекушина Ю. М.	2
Савченко В. А.	2	Ченцов В. В.	1
Савченко О. І.	8	Чепурко О. О.	9
Савчук В. С.	6	Черненко А. М.	1
Сарнацький О. П.	9	Чернікова Н. С.	3
Світленко С. І.	9	Шахрайчук І. А.	8

Сімонова К. В.	1	Шевцов І. Д.	1
Сіталова Н. О.	1	Шевченко А. Ю.	1
Сливенко В. А.	3	Шляхов О. Б.	15
Слісаренко О. М.	1	Шманатов М. С.	1
Старушенко О. А.	1	Щепова Д. Р.	1
Струченков О. В.	1	Щурко О. М.	1
Тарнопольська І. О.	1	Якименко І. А.	1
Ткаченко-Плахтій О. П.	1	Яценко В. Я.	12
Толстих І. В.	3	До підготовки 361 статті було залучено 150 дослідників	
Тупиця О. Л	2		

Тож звернемося до аналізу основних тенденцій тематичного репертуару наукових студій, представлених на сторінках збірника. З огляду на специфіку опублікованих матеріалів, доцільно виокремити такі хронологічні періоди: імперський (XIX – початок XX ст.), добу Української революції (1917–1921 рр.); міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.); період Другої світової війни; пізнєрадянський період (1953–1991 рр.) та добу незалежності України (від 1991 р.). У межах кожного етапу простежуються наскрізні дослідницькі проблеми. Це дає змогу структурувати матеріали збірника у вигляді аналітичної матриці, де органічно поєднано хронологічний та тематичний виміри.

І. Імперський період (XIX – початок XX ст.).

Найбільш репрезентативним у виданні є блок досліджень, присвячених імперському періоду (XIX – початок XX ст.). Цей етап постає як визначальний у процесі глибинної трансформації українського суспільства, зумовленої модернізації ними змінами, активізацією національного руху та формуванням політичної свідомості громадян. У межах цього проблемного поля домінують студії, присвячені становленню українських політичних партій і організацій, а також діяльності загальноросійських політичних сил на українських теренах.

Так, у другому та п'ятому випусках збірника «Проблеми політичної історії України» у напрацюваннях В. Я. Яценка досліджувалися питання формування та розвитку організацій українських соціал-демократів наприкінці XIX – на початку XX ст. Натомість зміст випусків № 5 та № 9 у розвідках Г. М. Книша та І. М. Ковальської-Павелко присвячено аналізу програмних засад українських політичних партій напередодні та в період революції 1905–1907 рр. При цьому особливу увагу автори приділили поглядам на майбутній державно-політичний устрій українських земель, а також місцю, яке в партійних програмах відводилося питанням захисту інтересів молоді.

Окремий тематичний блок становлять дослідження, присвячені національно-визвольному руху та формуванню української національної ідеї. У розвідках О. В. Дяченко та інших авторів простежено еволюцію уявлень про українську

ідентичність у середовищі інтелігенції 1860–1880-х рр. (Дяченко, 2016, с. 12–20). Водночас у випуску № 1 збірника О. Дяченко зупинилася на понятті української національної ідеї у поглядах О. Кониського, висвітливши його боротьбу проти політики русифікації та діяльність із відстоювання елементарних прав українців на власну мову та літературу.

У свою чергу Л. М. Кривошеєва приділила увагу створенню на початку Першої світової війни «Союзу визволення України», його програмним документам та діяльності (Кривошеєва, 2011, с. 69–76). На думку авторки ці факти можна розглядати в якості формування політичних засад майбутньої української державності. Водночас у ще одній своїй розвідці, надрукованій на сторінках випуску № 9 збірника, Л. Кривошеєва зупинилася на створенні під час Першої світової війни українських військових частин – формуванні з військовополонених російської армії українських дивізій Сірожупанників і Синьожупанників.

Разом з тим О. П. Сарнацький та В. В. Кузьменко розглядали боротьбу царських репресивних структур з українським національно-визвольним рухом і діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст. (Сарнацький & Кузьменко, 2011, с. 31–42; Сарнацький, 2015, с. 74–79). Зокрема, ними було простежено використання політичною поліцією царизму перлюстрації. У свою чергу І. В. Довжук у випуску № 12 рецензованого збірника аналізував наступ царизму на український освітньо-культурницький рух у 60-х рр. XIX ст.

Без сумніву, науково важливою є низка розвідок С. І. Світленка, присвячених історіософському осмисленню історії України у творчій спадщині М. П. Драгоманова, які були надруковані у випусках № 8–12. При цьому особливий інтерес становить висвітлення у творах Драгоманова постаті Т. Г. Шевченка. Водночас у ще одній праці автор аналізує образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості М. Міхновського, доходячи висновку про його значний вплив на формування світогляду цього ідеолога українського самостійництва (Світленко, 2019, с. 82–96).

Привертає увагу третій випуск збірника, у межах якого О. І. Журба дослідив політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Автор розкрив певний схематизм і бінарність сучасних оцінок, що часто обмежуються лише «автономістською» та «асиміляторською» моделями. У цьому ж випуску А. Г. Болебрух розглянув специфіку української суспільної думки другої половини XIX ст., зосередившись на політичних поглядах М. Драгоманова як демократичних, соціалістичних і федеративних, водночас наголошуючи, що такі судження «викликали відторгнення старого покоління учасників українського суспільного руху» – громадівців, українофілів та народників, що в підсумку завадило «вивести український національний рух на широкий європейський шлях».

Низка авторів аналізувала діяльність загальноросійських політичних партій на українських етнічних теренах. Зокрема, О. Б. Шляхов дослідив діяльність партії кадетів у Катеринославщині, їхній соціальний склад, тактику та обмежену підтримку серед населення (Шляхов, 2016, с. 60-69). Водночас у низці інших публікацій, розміщених у третьому, сьомому та восьмому випусках збірника «Проблеми політичної історії України», автор розглянув політичні погляди промисловців Російської імперії. При цьому підкреслив їхню фінансову слабкість і політичну недосвідченість, а також схильність до підтримки самодержавства.

Автори збірника висвітлювали також діяльність революційних організацій на українських теренах царської Росії. Зокрема, у першому випуску збірника С. І. Світленко проаналізував етапи становлення соціал-демократії в Катеринославі наприкінці XIX ст., що завершилося створенням у 1897 р. місцевого «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». О. О. Чепурко дослідив діяльність меншовиків, висвітливши маловивчені аспекти їхніх революційних практик, а також бойову роботу соціал-демократів Катеринославської губернії в період 1905–1907 рр. (Чепурко, 2006, с. 184-195; 2015, с. 63-74). У свою чергу Н. О. Сіталова та Є. П. Назарова розглядали діяльність есерів і партій національних меншин Півдня України (Сіталова, 2011, с. 5-10; Назарова, 2011, с. 77-90).

Значну увагу в збірнику приділено проблемі революційного терору. Так, у праці С. І. Полякова та Ю. І. Коломойця було розкрито теоретичні засади, умови та причини виникнення народницького тероризму другої половини XIX ст., а також окреслено соціальний склад осіб, причетних до цих дій (Коломоєць & Поляков, 2016, с. 20–36). У свою чергу О. Б. Шляхов у розвідці «Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913 рр.)» дослідив революційні практики неонародників на початку XX ст., зупинившись на

питаннях здійснення анархістами-синдикалістами Одеси актів економічного терору на торговельних судах Азово-Чорноморського басейну (Шляхов, 2018, с. 46–60). Подібна тематика порушувалася і В. А. Савченко, який в статті «Справа «Софії» та питання про анархістські експропріації», надрукованій у випуску № 14, приділив увагу здійсненню представниками неонародників на початку XX ст. пограбувань з політичною метою. При цьому В. Савченко дав оцінку сутності та ролі політичних експропріацій під час революції 1905–1907 рр., визначив особливості тактики анархістських угруповань в Україні, висвітлив долю окремих анархістів та їх об'єднань.

Разом з тим О. Ф. Нікілев та Є. А. Врадій у першому випуску збірника зупинилися на дослідженні єврейського чинника в анархо-комуністичному русі на Катеринославщині в 1905–1908 рр. Адже анархістські ідеї тоді були надзвичайно популярними серед єврейської молоді і саме представники єврейських громад Поділля, за даними авторів, і започаткували тоді цей напрямок анархізму в Катеринославській губернії.

Важливим уявляється проведення авторами статей на сторінках збірника «Проблеми політичної історії України» ґрунтовний аналіз виникнення та діяльності за кордоном осередків української та російської політичної еміграції, висвітлення її боротьби проти царського самодержавства. Так, у статті І. М. Ковальської-Павелко у четвертому випуску збірника було розглянуто питання, пов'язане з висвітленням газетою «Колокол» (редактор О. Герцен) економічних та політичних подій в українських землях Російської імперії в другій половині XIX ст. Наголошено, що це лондонське еміграційне видання підтримувало тісні зв'язки з діячами Чернігівської, Полтавської та Київської громад, а також з редактором журналу «Основа» В. Білозерським. Що в підсумку посприяло створенню налагодженої системи розповсюдження підцензурних видань в Україні.

У свою чергу Ю. І. Коломойцем висвітлено процес формування осередків російської політичної еміграції в Швейцарії (Коломоєць, 2018, с. 17-24). Зокрема, зазначено, що в 1840-х рр. було закладено підвалини її діяльності, встановлено перші контакти з міжнародним соціалістичним рухом, отримано досвід роботи поза межами Російської імперії. Увагу приділено таким постатям в середовищі політичних емігрантів того часу як О. Герцен та М. Бакунін. Інша стаття того ж автора в наступному випуску збірника була присвячена конфліктам у середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії в останній третині XIX ст. З'ясовано причини розбіжностей серед емігрантів та визначено роль цих протиріч у послабленні їх опору царському режиму.

Ще в одній розвідці Ю. І. Коломойця та Д. В. Коротенко у четвертому випуску аналізувалася боротьба поліцейських структур Російської імперії

з революційною еміграцією в 1860–1880-х рр. Було розкрито основні форми і методи цих практик як в середині країни, так і за її межами, а також визначено ступінь їх ефективності. При цьому наголошено, що царському уряду, зокрема Закордонній охоронці, так і не вдалося налагодити результативну боротьбу з політичними мігрантами. Крім того, в статті С. І. Полякова та Ю. І. Коломойця «Союз російських соціал-демократів за кордоном (1898–1901): забуті сторінки історії» (Коломоєць & Поляков, 2015, с. 41–56) автори визначили причини поширення «економізму» в політичному житті Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. та показали його вплив на формування соціал-демократичного світогляду. Також розкрито логіку тогочасного «гурткового» мислення та складові елементи боротьби за політичне лідерство в середовищі емігрантів.

У свою чергу О. І. Савченко у своїх студіях вивчав російську еміграцію в Австралії. У статті, надрукованій у сьомому випуску збірника, він розглянув причини формування, чисельність, соціальний склад та заняття перших українських переселенців до Австралії. Разом з тим в іншій своїй праці автор висвітлює участь російської еміграції у політичному житті Австралії в роки Першої світової війни (Савченко, 2013, с. 123–138). Зокрема, підкреслив, що антимілітаристська діяльність Спілки російських робітників суттєво вплинула на політичну ситуацію в країні. Вона радикалізувала антивоєнний та робітничий рух, сприяла поширенню соціалістичних ідей, що, зокрема, супроводжувалось масовими виступами трудящих Брісбена.

Привертає увагу ще одна розвідка О. Савченка, розміщена у третьому випуску, у якій він дослідив українську закордонну пресу часів Великої війни. Зокрема, висвітлено діяльність соціал-демократичної газети «Боротьба», що видавалася в Женеві протягом 1915–1916 рр. Акцентовано, що на відміну від інших українських видань того періоду, газета «Боротьба» (друкований орган закордонної групи УСДРП) пропагувала революційну тактику дій в українському національному русі. Крім того, О. І. Савченко у випуску № 6 збірника проаналізував українську періодику соціалістичного напрямку, яка видавалася в Канаді в роки Першої світової війни. Автор висвітлює публікації на сторінках газет «Червоний Прапор» та «Робочий Народ», вказавши на їхню антивоєнну спрямованість.

Актуальними у вітчизняній історіографії залишаються і питання передумов виникнення в українських землях Російської імперії на початку XX ст. гострої політичної кризи, яка знайшла свій прояв у розгортанні масового робітничого та селянського рухів, а в підсумку – в подіях Першої демократичної революції. Так, у статтях О. Б. Шляхова «Народ versus влада» у десятому випуску та «Етнополітичні протиріччя на Катеринославщині в умовах системної

кризи російського самодержавства» (Шляхов, 2020, с. 49–61) проаналізовано причини та прояви конфліктів між представниками різних соціальних та етнічних груп населення Катеринославської губернії в пореформений період. Водночас у розвідках, опублікованих у першому та чотирнадцятому випусках, автор звертає увагу на зростання безкомпромісності та конфронтаційності робітничого руху. Наголошено, що в менталітеті багатьох робітників домінувало чорно-біле бачення світу та переконаність у можливості розв'язати складні питання політичного й соціально-економічного життя простими методами в найкоротші терміни. Це, зокрема, проявилось в стихійному антикапіталістичному бунті шахтарів і металургів Юзівки в 1892 р.

Привертає увагу змістовна стаття О. В. Михайлюка у випуску № 1, в якій висвітлено основні причини та прояви селянського руху в період революції 1905–1907 рр. В іншій розвідці, опублікованій у другому випуску збірника, дослідник розглянув проблему сакралізації влади селянством України на початку XX ст. та проаналізував наслідки таких уявлень. Автор зазначає, що селянська стихія після революції 1917 р. справила значний вплив на більшовиків, «примусивши їх пристосовуватися до неї». Зі свого боку, К. М. Недря присвятив розвідку аналізу масових селянських виступів 1902 р. на Полтавщині та рефлексіям місцевих дворян-поміщиків із цього приводу (Недря, 2016, с. 84–92).

Водночас студентський рух в українських землях Російської імперії модерного періоду аналізував на шпальтах видання Г. М. Книш (випуск № 1). Зокрема, автор зупинився на його академічній течії, наголосивши, що попри політичну неоднорідність у 1905–1907 рр., вона зробила вагомий внесок у демократизацію визвольного руху в царській Росії. В іншій статті, опублікованій у четвертому випуску, Г. М. Книш розглянув вплив монархічних, чорносотенних організацій на студентську молодь українських губерній у роки Першої демократичної революції. При цьому зауважив, що в умовах революційних подій частина російськомовного студентства перейшла на бік реакційно-консервативних сил, створивши в 1906 р. у Києві монархічну організацію «Двухглавый орел». У своїх студіях на сторінках випуску № 3 автор також приділив увагу заснуванню на початку XX ст. організації українських скаутів – товариства «Пласт», яке переважно діяло на західноукраїнських землях. Зрештою Г. М. Книш дійшов висновку, що «Пласт» відіграв суттєву роль у скаутському русі, залишаючись суто національною організацією української молоді.

Отже, розміщені на сторінках збірника статті та розвідки, присвячені аналізу подій і явищ вітчизняного цивілізаційного поступу в імперський період, відображають найактуальніші напрями дослідження проблем політичної історії України XIX – початку XX ст.

II. Українська революція (1917–1921 рр.).

У межах цього хронологічного блоку на сторінках збірника «Проблеми політичної історії України» репрезентовано широкий спектр проблем, пов'язаних із державотворчими процесами, діяльністю політичних партій і їх лідерів, функціонуванням органів місцевого самоврядування, а також перебігом збройної боротьби та повстанського руху. Водночас значну увагу приділено трансформації соціалістичних партій (есерів, меншовиків, боротьбистів) та становленню радянської моделі влади.

Характерною рисою цього сегмента публікацій є виразний регіональний вимір досліджень, передусім на матеріалах Катеринославщини, що дозволяє простежити механізми реалізації загальнонаціональних процесів на локальному рівні. У цьому контексті особливе місце посідає цикл праць В. Я. Яценка, розміщених у випусках № 6, 9-12, 14 та 15 збірника, в яких здійснено комплексну реконструкцію діяльності Катеринославської міської думи у 1917 р. Автор послідовно аналізує участь політичних партій у муніципальних виборах, дискусії щодо державної належності регіону, реакцію органів місцевого самоврядування на події Жовтневого перевороту, а також функціонування думи в умовах утвердження радянської влади. Доведено, що міська дума, попри формальний статус представницького органу, мала обмежений вплив на перебіг подій через партійну роз'єднаність і брак реальних ресурсів.

Проблеми тогочасного державотворення та політичної активності населення краю відображені у статті В. І. Мороза та Ю. Пахоменкова, де вибори до Українських Установчих зборів інтерпретовано як індикатор ставлення населення до українського державного проекту (Мороз & Пахоменков, 2017, с. 117–128). Своєю чергою військовий аспект визвольних змагань представлено в дослідженні Б. Грушецького, в якому реконструйовано операцію Кримської групи Армії УНР на Катеринославщині у квітні 1918 р. та обґрунтовано її значення для встановлення контролю над регіоном (Грушецький, 2017, с. 128-138).

Окремий напрям становлять студії, присвячені повстанському руху та внутрішньопартійним трансформаціям. Так, у праці О. Ф. Нікілева та К. К. Курта в тому ж дванадцятому випуску збірника переглянуто усталені в радянській історіографії уявлення про махновський рух та доведено соціальну неоднорідність його керівного складу. У свою чергу розвідка О. О. Чепурка, в якій до наукового обігу запроваджено матеріали архівно-слідчої справи отамана Т. Гладченка, поглиблює наші уявлення про розгортання селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1920 р. (Чепурко, 2019, с. 168-190). Водночас О. В. Іщенко простежила еволюцію взаємин між більшовиками та боротьбистами, розкривши механізми ліквідації політичної автономії останніх (Іщенко, 2010, с. 148-160).

Суттєвий пласт досліджень присвячено аналізу міжпартійної взаємодії. Зокрема, у статті В. Я. Яценка у випуску № 1 висвітлено становлення українських партій у 1917–1920 рр. та їхню ідеологічну палітру; доведено, що тогочасна партійна система була адекватним відображенням соціальної структури суспільства. У працях Г. О. Лебедєвої (випуски № 1 та № 3) розглянуто взаємини українських та російських політичних партій у добу Гетьманату, а також проаналізовано стосунки Директорії УНР із російськими соціалістичними партіями.

Проблеми внутрішньопартійної кризи в лавах соціалістів у 1919–1920-х рр. висвітлено в розвідках В. Д. Пасатюк та Т. В. Кондрашової у випуску № 3. До цього ж тематичного кола належать студії, присвячені феномену «отаманщини». Так, Ю. С. Митрофаненко продемонстрував, як міжпартійне протистояння перетворило отаманщину на деструктивний чинник (Митрофаненко, 2013, с. 152-158). Натомість Т. С. Геращенко у випуску № 1, аналізуючи спробу державного перевороту В. Оскілка, обґрунтовує державницький характер цього виступу, заперечуючи спрощене тлумачення цієї події як чергового прояву «отаманщини».

Важливе місце посідає концептуальна розвідка Д. В. Архирейського, у якій обґрунтовується самостійність поняття «Українська революція» як цілісного історичного явища (Архирейський, 2019, с. 155-167). Крім того, у 13-му випуску збірника той же дослідник простежив еволюцію ставлення Гетьманату П. Скоропадського до Білого руху. Зі свого боку процеси утвердження в Україні радянської влади на засадах примусу та маніпуляцій проаналізував О. О. Поплавський у випусках № 7 та № 13 збірника. Загалом дослідження цього блоку демонструють синтез загальнонаціонального та регіонального рівнів аналізу, що дозволяє відтворити Українську революцію як складний і багатовимірний процес.

III. Міжвоєнний період та радянська модернізація (1920–1930-ті рр.).

Блок досліджень, присвячених міжвоєнному періоду, репрезентує один із найбільш концептуально насичених сегментів збірника. Він охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних із генезою та функціонуванням радянської системи влади в Україні. У центрі уваги авторів перебували процеси утвердження більшовицької політичної монополії, трансформації партійного середовища, а також механізми формування тоталітарного режиму через діяльність репресивних органів (ВУНК–ДПУ–НКВС) та здійснення ними практики масового терору.

Зокрема, у працях В. А. Сливенка, а також О. О. Чепурка та Д. В. Мельніченка у випуску № 12 простежено становлення надзвичайних комісій у період «воєнного комунізму» та реконструйовано структуру й діяльність Катеринославської ГубНК, як ключового інструменту утвердження радянської

влади в регіоні. Логічним продовженням цієї тематики стало дослідження О. Ю. Коломoeць у випуску № 12 щодо ідеологічного супроводу репресій. Авторка продемонструвала, як радянська пропаганда в період «московських процесів» 1936–1938-х рр. легітимізувала насильство через конструювання образу «ворогів народу».

Важливе місце на сторінках збірника (випуски № 1-3 та № 5) посідає проблематика, пов'язана зі знищенням більшовиками політичного плюралізму. Так, у низці праць К. В. Познанської, Р. І. Ветрова та С. В. Зборець проаналізовано ліквідацію партій есерів, меншовиків та націонал-комуністичних сил у 1920–1925 рр. Доведено, що формування більшовицької монополії здійснювалося через поєднання політичного тиску, інституційного поглинення та прямих репресій. Зі свого боку, цикл праць О. Ю. Коломoeць (випуски № 4, 5, 7, 8) пропонує комплексне дослідження партійних криз 1921 р. та 1923 р., дискусій щодо українізації та перебігу боротьби в партійному керівництві напередодні XV з'їзду ВКП(б). Дослідниця довела, що внутрішньопартійні конфлікти були детерміновані не лише боротьбою за владу, а й економічними труднощами, що зрештою призвело до згорання українізації та посилення централізації в країні.

Окремий вектор досліджень становлять студії В. В. Іваненка та Н. Р. Романець, у яких висвітлено роль місцевих органів влади у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. (Іваненко & Романець, 2009, с. 130-139; Романець, 2011, с. 121-130). Обґрунтовано, що і після Голодомору репресивні механізми залишалися головним інструментом контролю над селянством.

Водночас збірник містить праці, що розкривають соціокультурний ландшафт епохи. Так, дослідження В. М. Кузеванова у випуску №7 та О. В. Бойка у випуску №3 присвячені еволюції релігійного життя в умовах воєнного атеїзму. О. В. Михайлюк проаналізував феномен сакралізації влади в селянській свідомості, довівши, що зміна політичних режимів не зруйнувала культ влади, а лише трансформувала його форми (Михайлюк, 2007, с. 101-110). Своєю чергою, розвідки С. О. Білана та В. П. Бурмаги на сторінках сьомого випуску дозволяють простежити особливості суспільно-політичної активності молоді у 1933–1939-х рр., а також специфіку виборчих кампаній 1924–1925 рр. та їх безпосередню залежність від партійно-адміністративного впливу.

Окрему групу праць становлять студії, присвячені українській еміграції 1920–1930-х рр., як «позарадянському» виміру політичного буття. Так, С. Д. Ємець зупинилася на питаннях виникнення та практичної діяльності української політичної еміграції в країнах Європи в 1920–1930-х рр. (Ємець, 2008, с. 153-161). Авторка довела, що попри втрату державності, еміграційне середовище зберігало

високий інтелектуальний потенціал: українські емігранти активно займалися науковою діяльністю, створювали дослідницькі й освітні інституції, а також розвивали україномовну періодику. Водночас підкреслено, що розпорошеність еміграції на теренах Польщі, Чехословаччини, Німеччини та Австрії, а також внутрішні політичні конфлікти й ідеологічні розбіжності не дозволили їй сформувати єдині впливові партійні структури, що істотно обмежило її політичний потенціал.

Водночас гендерний аспект еміграційних процесів розкрито у статті А. О. Сабадин у випуску № 1, присвяченій діяльності українських жінок-емігранток у Чехословаччині. Дослідниця зазначила, що жінки відігравали важливу роль у громадсько-політичному житті, створюючи власні організації (Національна рада українських жінок, Українська жіноча спілка в Чехословаччині, «Союз українок»). Ці структури виконували функції репрезентації українського питання за кордоном, консолідації еміграційного середовища та надання соціальної підтримки. Крім того, В. С. Лавренко аналізувала ментальні моделі української еміграції, висвітлюючи конфліктність її взаємин з російськими мігрантами та тенденції до політичної радикалізації (Лавренко, 2012, с. 112-120; Лавренко, 2016, с. 113-120).

Загалом дослідження цього блоку дозволяють інтерпретувати міжвоєнний період як етап остаточної інституціоналізації радянської влади, яка базувалася на політичній уніфікації та репресивній мобілізації суспільства. У межах аналітичної моделі збірника цей період постає як фаза переходу від революційної багатоваріантності до жорстко централізованої системи, що визначила подальшу траєкторію розвитку України.

IV. Друга світова війна. 1939-1945 рр.

У межах цього хронологічного періоду на сторінках збірника було розроблено комплекс проблем, пов'язаних із функціонуванням нацистського окупаційного режиму в Україні, ставленням населення до окупантів, практиками виживання людей в екстремальних умовах, питаннями розгортання руху опору тощо. Загалом цей тематичний блок вирізняється синтезом політичної, соціальної та антропологічної історії, що дозволяє відтворити воєнну добу як багатовимірний процес взаємодії влади та суспільства.

Одним з магістральних напрямів був аналіз інституційної структури окупаційної влади. Зокрема, у статті І. А. Шахрайчука реконструйовано діяльність Української допоміжної управи, що дозволило відтворити модель міського управління в умовах нацистської окупації (Шахрайчук, 2020, с. 137-142). Водночас у співавторстві з В. Мельничуком цей дослідник у випуску № 12 проаналізував функціонування україномовної преси, довівши її дуалістичний характер: як інструменту нацистської

пропаганди і водночас джерела відображення соціокультурного життя регіону. У цьому ж річичі І. Шахрайчук у співавторстві з М. Шманатовим висвітлює структуру та функції місцевої допоміжної поліції, з'ясувавши мотиви співпраці частини населення Дніпропетровщини з окупантами (Шахрайчук & Шманатов, 2019, с. 207-216).

Важливе місце посідає аналіз економічного та духовного вимірів окупації. У праці О. В. Бойка та Д. В. Діжевської (випуск 12) досліджено процес відродження релігійного життя та інструментальне використання церкви нацистською владою. Дотичними є студії В. Л. Борисова та О. Л. Левіна, у яких проаналізовано діяльність інтелігенції, спрямовану на забезпечення функціонування міської інфраструктури (Борисова & Левіна, 2020, с. 131-136). Своєю чергою, у статті К. В. Сімонової у випуск № 9 розглянуто умови утримання та експлуатацію праці радянських військовополонених у промисловості Донбасу.

Окремий вектор становлять дослідження руху Опору та стратегій виживання населення. У низці статей І. Шахрайчука у випусках № 1, 10 та 13 проаналізовано форми й методи боротьби з окупантами, зокрема феномен пасивного спротиву та масового саботажу як важливих складників протидії агресору. Водночас мікроісторичні студії авторів збірника поглибили розуміння явища колабораціонізму. Зокрема, у статті О. О. Чепурка та І. Д. Шевцова, на основі матеріалів архівно-слідчої справи Г. Якововського, простежено деформацію особистості в умовах нацистської окупації (Чепурко & Шевцов, 2020, с. 143-160). Військово-політичний аспект зазначеної проблематики висвітлено у статті І. І. Дрогобицького у випуску № 10, де порушено питання діяльності українських мілітарних формувань у Галичині в 1939–1943-х рр.

Логічним завершенням цього блоку досліджень стало звернення до проблем історичної пам'яті. У статті І. М. Ковальської-Павелко досліджено мілітарні комеморативні практики, що відображають еволюцію суспільного сприйняття Другої світової війни (Ковальська-Павелко, 2020, с. 168-180).

Загалом дослідження цього блоку дозволяють інтерпретувати Другу світову війну як переломний етап, у межах якого відбувалося зіткнення різних моделей влади та закладалися основи повоєнної трансформації України; як фазу екстремального випробування суспільства, що поєднала досвід окупації, опору та подальшої складної реінтеграції в радянський соціум.

V. Пізньорадянський період (1953–1991 рр.).

Цей блок охоплює дослідження суспільно-політичних трансформацій в УРСР часів хрущовської «відлиги», неосталінського «застою» та системної кризи радянського ладу. У центрі уваги авторів – еволюція владних інститутів, соціально-економічні

зміни та поступове зростання деструктивних явищ державній системі. Так, у статті В. Марченка (Марченко, 2020, с. 202–210) проаналізовано вплив радянського законодавства на становище селянства. Доведено, що податковий тиск та адміністративний контроль виконували не лише економічну, а й регулятивну функцію щодо соціальної поведінки селян. У цьому ж контексті О. Нікілев дослідив аграрні реформи періоду «відлиги», встановивши їх суперечливий характер: попри декларації, вони не забезпечили якісного оновлення управлінських кадрів, що негативно позначилося на розвитку сільського господарства УРСР (Нікілев, 2010, с. 213-219; Нікілев, 2020, 15, с. 210-223).

Інституційну природу радянської системи розкрито у працях Г. Г. Кривчика, надрукованих у випусках збірника №4 та №12. Автор обґрунтував, що політична модель СРСР являла собою всеохопну владну монополію КПРС, бюрократизація якої стала чинником її розпаду. Спроби реформування устрою через конституційні зміни кінця 1980-х рр. також не забезпечили стабільності політичної системи країни. Регіональний аспект цих трансформацій представлено у статті Н. А. Ковальнової, де зафіксовано зниження ефективності ідеологічної роботи та зростання суспільного розчарування в період «застою» (Ковальова, 2008, с. 198-208).

Трансформації періоду Горбачовської «перебудови» висвітлені у дослідженні Є. І. Бородіна, в якому простежено еволюцію концепції розмежування партійних і державних функцій (Борідін, 2020, с. 239-249). Зі свого боку, І. С. Міронова у випуску № 13 проаналізувала складний процес репатріації та інтеграції кримських татар, визначивши ключові бар'єри їхньої адаптації в правовому полі.

Загалом пізньорадянський період постає у збірнику як фаза вичерпання ресурсу радянської моделі, що характеризувалася відчуженням влади від суспільства та деградацією політичної монополії КПРС.

VI. Доба незалежності України (від 1991 р.).

Цей тематичний блок репрезентує масив праць, присвячених інституційній трансформації України в умовах пострадянського розвитку. Автори зосереджуються на формуванні владних інститутів незалежної держави, ролі еліт, розвитку громадянського суспільства та політиці пам'яті. Так, у статтях Є. Бородіна у випусках № 11-13 простежено становлення державної служби та місцевого самоврядування в 1990-х рр. Автор зауважив, що процес реформування відзначався суперечливістю, зумовленою поєднанням нових демократичних підходів із радянською управлінською спадщиною.

Трансформацію політичної системи та роль еліт в українському суспільстві досліджували В. В. Мороко, В. В. Білополий, С. Г. Руденко, Г. Г. Кривчик та В. М. Бараєв (випуски № 2, 4, 7). У своїх статтях науковці

розкрили сутність поняття політичної еліти, проблеми її формування та оновлення, звернувши увагу на вплив фінансово-промислових груп на партійне будівництво та формування в Україні «олігархічно-ліберального» режиму, де номенклатурні практики поєднувалися з новими капіталістичними реаліями. Питання регіональної ідентичності та концепт «двох Україн» проаналізовано у праці С. Ф. Орлянського та Б. С. Павловського (Орлянський & Павловський, 2013, с. 170-179), де встановлено потенціал для загальнонаціональної інтеграції попри регіональні відмінності.

Міжнародний вектор політики України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зокрема стратегічне партнерство з Польщею та Болгарією, представлено студіями Т. М. Кондратюка, Л. Ф. Кондратюк (Кондратюк & Кондратюк, 2011, с.155-162) та Б. П. Грушецького (Грушецький, 2016, с. 187-194). При цьому автори висвітлюють певні досягнення, а також і низку проблем у стосунках України з цими державами.

Окрему групу праць становлять дослідження історичної пам'яті та політичної культури населення України. У розвідках І. М. Ковальської-Павелко проаналізовано політичну ментальність українців, а також співвідношення історичної та соціальної пам'яті, що дозволяє глибше зрозуміти механізми формування колективних уявлень про минуле (Ковальська-Павелко, 2018, с. 280-289; Ковальська-Павелко, 2019, с. 231-245). Дотичною до цієї проблематики є стаття О. О. Поплавського, у якій проведено паралелі між минулим і сучасними процесами на Донбасі, наголошуючи на повторенні в цьому регіоні конфліктних сценаріїв (Поплавський, 2019, с. 221-230).

Загалом дослідження цього блоку демонструють

комплексний підхід до вивчення процесів державотворення, трансформації політичних інститутів і розвитку українського суспільства в умовах незалежності.

Висновки.

Таким чином, рівень предметно-тематичної спрямованості більшості публікацій в збірнику «Проблеми політичної історії України», які побачили світ у перші два десятиліття ХХІ ст., свідчить з одного боку про збереження серед дослідників тенденції переважно працювати на макроісторичному полі, а з іншого – про широту наукових зацікавлень авторів, диверсифікацію предмету їх наукових студій. Зрештою статті, надруковані на сторінках видання, акумулювали новітні ідейно-теоретичні підходи, залучали сучасний методологічний інструментарій наукового дослідження, сприяли розвінчання пропагандистських міфів радянської доби. При цьому актуальні питання політичної історії нашої країни науковці переважно розглядали в контексті цивілізаційної методологічної парадигми, адже вона дає змогу не тільки пояснити специфіку національного історичного процесу, а й виявити місце України у світовій цивілізаційній динаміці.

Зрештою за п'ятнадцять років свого існування журнал «Проблеми політичної історії України» став помітним явищем в історичній науці. Він об'єднав півтори сотні дослідників, створив середовище наукової комунікації та сприяв розвитку політичної історії, історіографії й джерелознавства в Україні. Видання стало важливою платформою для професійного зростання істориків, поширення нових досліджень і формування сучасного наукового дискурсу, а також залишило помітний слід у розвитку української гуманітаристики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архирейський, Д. В. (2019). «Українська революція» (1917–1921 рр.): до проблеми логічного змісту терміну. *Проблеми політичної історії України*, 14, 155-167. <https://doi.org/10.33287/11913>
- Бацак, Н. І., & Ресент, О. П. (2017). Проблеми й напрями досліджень історії України ХІХ – початку ХХ ст. в історіографічній практиці «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.). *Укр. істор. журн.*, (6), 61-104. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/20373>
- Борисов, В. Л., & Левін, О. Л. (2020). Участь інтелігенції у роботі органів місцевого самоврядування м. Дніпропетровська у 1941–1943 рр. *Проблеми політичної історії України*, 15, 131-136. <https://doi.org/10.33287/11933>
- Бородін, Є. І. (2020). Запровадження концепції розмежування функцій КІРС та органів державної влади (період горбачовської «перебудови»). *Проблеми політичної історії України*, 15, 239-249. <https://doi.org/10.33287/11944>
- Грушецький, Б. П. (2016). Основні етапи розвитку українсько-болгарських відносин (1991–2013). *Проблеми політичної історії України*, 11, 187-194. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_24.pdf
- Грушецький, Б. П. (2017). Деокупація східної Катеринославщини від більшовиків Кримською групою Армії УНР у квітні 1918 р. *Проблеми політичної історії України*, 12, 128-138. https://www.academia.edu/33641330/Деокупація_Східної_Катеринославщини_від_більшовиків_Кримською_групою_Армії_УНР_у_квітні_1918_р
- Дяченко, О. В. (2016). Поняття української національної ідеї у свідомості українських народолюбців 1860–1880-х рр. *Проблеми політичної історії України*, (11), 12-20. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_5.pdf
- Ємець, С. Д. (2008). Виникнення української політичної еміграції в європейських країнах (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми політичної історії України*, 3, 153-161.
- Іваненко, В. В., & Романець Н. Р. (2009). Партійно-радянське керівництво Дніпропетровської області у хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 рр. *Проблеми політичної історії України*, 4, 130-139.
- Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (2018–2018): наук.-довідк. вид. (2020). гол. редкол. С. І. Світленко. Дніпро: Вид-во «Ліра».

- Іщенко, О. В. (2010). Відносини КП(Б)У з партією українських лівих есерів (боротьбистів) у контексті розвитку української революції у 1919 – на початку 1920 рр. *Проблеми політичної історії України*, 5, 148-160. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed1767078.pdf
- Ковальова, Н. (2008). Суспільно-політичне життя Дніпропетровщини у 1970-ті – першій половині 1980-х рр. *Проблеми політичної історії України*, 3, 198-208.
- Ковальська-Павелко, І. М. (2018). Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. *Проблеми політичної історії України*, 13, 280-289. <https://doi.org/10.15421/231823>
- Ковальська-Павелко, І. М. (2019). Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: політичний аспект. *Проблеми політичної історії України*, 14, 231-245. <https://doi.org/10.33287/11920>
- Ковальська-Павелко, І. М. (2020). Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*, 15, 168-180. <https://doi.org/10.33287/11937>
- Колесник, І. І. (2025). XX століття з перспективи глобальної історії. *Укр. істор. журн.*, (4), 235-250. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.235>
- Коломоєць, Ю. І., & Поляков, С. І. (2015). «Союз російських соціал-демократів за кордоном» (1898–1901): забуті сторінки історії. *Проблеми політичної історії України*, 10, 41-56. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_10.pdf
- Коломоєць, Ю. І., & Поляков, С. І. (2016). Перше навчально-наукове видання з кримінології революційного тероризму в Російській імперії (1860–1870). *Проблеми політичної історії України*, 11, 20-36. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_6.pdf
- Коломоєць, Ю. І. (2018). Російська політична еміграція у Швейцарії в 1840-х рр. *Проблеми політичної історії України*, 13, 17-24. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2018_13_5.pdf
- Кондратюк, Т. М., & Кондратюк, Л. Ф. (2011). Українсько-польський діалог у світлі євроінтеграційної перспективи України. *Проблеми політичної історії України*, 6, 155-162. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Кривошеєва, Л. (2011). Союз визволення України: формування політичних основ української державності. *Проблеми політичної історії України*, 6, 69-76. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Кривошеїн, В. В., & Ковальська-Павелко, І. М. (2015). До 60-річчя професора Олексія Борисовича Шляхова. *Грані: Науково-теоретичний альманах*, (1), 165-166. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2015_1_33.pdf
- Лавренко, В. С. (2012). Участь у політичному житті рядових представників російської еміграції першої післяреволюційної хвилі у Європі. *Проблеми політичної історії України*, 7, 112-120. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed4ef17e6.pdf
- Лавренко, В. С. (2016). Образи російської еміграції в середовищі українства в екзилі на Балканах у міжвоєнний період. *Проблеми політичної історії України*, 11, 113-120. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_16.pdf
- Марченко, В. О. (2020). Радянські політико-правові норми як один із чинників формування повсякденності повосного українського села. *Проблеми політичної історії України*, 15, 202-210. <https://doi.org/10.33287/11940>
- Митрофаненко, Ю. С. (2013). Політична боротьба в УНР у 1918–1919 рр. та поширення отаманщини. *Проблеми політичної історії України*, 8, 152-158. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2013_8_20.pdf
- Михайлюк, О. В. (2007). Сакралізація влади як архетип селянської культури. *Проблеми політичної історії України*, 2, 101-110.
- Мороз, В. І., & Пахоменков, Ю. Г. (2017). Вибори до Українських Установчих зборів на Катеринославщині. *Проблеми політичної історії України*, 12, 117-128. <https://dspace.dsau.dp.ua/server/api/core/bitstreams/30c78540-c994-4a76-a86c-df2d902c82c4/content>
- Назарова, Є. П. (2011). Діяльність політичних партій національних меншин Півдня України в умовах Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.). *Проблеми політичної історії України*, 6, 77-90. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Недря, К. М. (2016). 1902 рік на Полтавщині. Селянські хвилювання в оцінках потерпілої сторони. *Проблеми політичної історії України*, 11, 84-92. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_13.pdf
- Нікілев, О. Ф. (2010). Кількісні і якісні зміни у професійно-виробничій структурі працівників колгоспного виробництва в контексті суспільно-політичних процесів «Хрущовської відлиги». *Проблеми політичної історії України*, 5, 213-219. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed1767078.pdf
- Нікілев, О. Ф. (2020). Матеріально-виробнича сфера українського села: спроби реформування за часів хрущовської «відлиги». *Проблеми політичної історії України*, 15, 210-223. <https://doi.org/10.33287/11941>
- Орлянський, С. Ф., & Павловський, Б. С. (2013). «Дві України»: міф чи реальність? *Проблеми політичної історії України*, 7, 170-179. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed623b248.pdf
- Поплавський, О. О. (2019). Донбас: коли історія повторюється в долях людей. *Проблеми політичної історії України*, 14, 221-230. <https://doi.org/10.33287/11919>
- Романець, Н. Р. (2011). Нові акценти у репресивній політиці радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр. *Проблеми політичної історії України*, 6, 121-130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Савченко, О. І. (2013). Російські емігранти в політичному житті Австралії у роки Першої світової війни. *Проблеми політичної історії України*, 8, 123-138. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2013_8_17.pdf
- Сарнацький, О. П. (2015). Дії царської прокуратури та суду стосовно українських соціал-демократів Наддніпрянщини в роки реакції (1907–1910). *Проблеми політичної історії України*, 10, 74-79. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_13.pdf
- Сарнацький, О. П., & Кузьменко, В. В. (2011). Використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини. *Проблеми політичної історії України*, 6, 31-42. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf

- Світленко, С. І. (2015). Олексій Борисович Шляхов: основні віхи творчої біографії (до 60-річчя від дня народження). *Вісник ДНУ. Серія: Історія та археологія*, (23), 3-13. https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
- Світленко, С. І. (2019). Образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського. *Проблеми політичної історії України*, 14, 82-96. <https://doi.org/10.33287/1198>
- Сіталова, Н. О. (2011). Формування програмних засад діяльності південноукраїнських організацій соціалістів-революціонерів. *Проблеми політичної історії України*, 6, 5-10. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Чепурко, О. О. (2006). Меншовизм на початку XX ст.: історіографія проблеми. *Проблеми політичної історії України*, 1, 184-195.
- Чепурко, О. О. (2015). Бойова робота соціал-демократів Катеринославської губернії в 1905–1907 рр. *Проблеми політичної історії України*, 10, 63-74. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_12.pdf
- Чепурко, О. О. (2019). Архівно-слідча справа Трифона Гладченка як джерело з історії селянського повстанського руху. *Проблеми політичної історії України*, 14, 168-190. <https://doi.org/10.33287/11914>
- Чепурко, О. О., & Шевцов, І. Д. (2020). Життєвий шлях колаборанта: за матеріалами архівно-слідчої справи Густава Якововського. *Проблеми політичної історії України*, 15, 143-160. <https://doi.org/10.33287/11935>
- Шахрайчук, І. А. (2020). Організаційна діяльність української допоміжної управи м. Дніпропетровськ в період нацистської окупації 1941–1943 рр. (За матеріалами кримінально-слідчих справ управління СБУ у Дніпропетровській області). *Проблеми політичної історії України*, 15, 137-142. <https://doi.org/10.33287/11934>
- Шахрайчук, І. А., & Шманатов, М. С. (2019). Діяльність поліцейських формувань на селі в період нацистської окупації Дніпропетровщини (1941–1943 рр.). *Проблеми політичної історії України*, 14, 207-216. <https://doi.org/10.33287/11917>
- Шляхов, О. Б. (2016). Партія кадетів як ліберальна альтернатива в суспільно-політичному русі Катеринославщини початку XX ст. *Проблеми політичної історії України*, 11, 60-69. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_10.pdf
- Шляхов, О. Б. (2018). Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913 рр.). *Проблеми політичної історії України*, 13, с. 46-60. <https://doi.org/10.15421/23185>
- Шляхов, О. Б. (2020). Етнополітичні протиріччя на Катеринославщині в умовах системної кризи російського самодержавства кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми політичної історії України*, 15, 49-61. <https://doi.org/10.33287/11927>

REFERENCES

- Arkhireyskiy, D. V. (2019). «Ukrainska revoliutsiia» (1917–1921 rr.): do problemy lohichnoho zmistu terminu [“Ukrainian Revolution” (1917–1921): To the problem of the logical content of the term]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 155-167. <https://doi.org/10.33287/11913>
- Batsak, N., & Reient, O. (2017). Problemy i napriamy doslidzhen istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. v istoriografichnii praktitsi «Ukrainskoho istorychnoho zhurnal» (1957–2017 rr.) [Problems and directions of research into the history of Ukraine in the 19th – early 20th centuries in the historiographical practice of the «Ukrainian Historical Journal» (1957–2017)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 61-104. <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/uhj/article/view/20373>
- Borysov, V. L., & Levin, O. L. (2020). Uchast intelihtentsii u roboti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia m. Dnipropetrovska u 1941–1943 rr. [Involvement of the intelligentsia in the work of local government bodies in Dnipropetrovsk in 1941–1943]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 131-136. <https://doi.org/10.33287/11933>
- Borodin, Ye. I. (2020). Zaprovadzhennia kontseptsii rozmezhuвання funktsii KPRS ta orhaniv derzhavnoi vldy (period horbachovskoi «perebudovy») [Implementation of the concept of separation of functions between the CPSU and state authorities (the period of Gorbachev's “Perestroika”)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 239-249. <https://doi.org/10.33287/11944>
- Hrushetskiy, B. P. (2016). Osnovni etapy rozvytku ukrainsko-bolharskykh vidnosyn (1991–2013) [The main stages of development of Ukrainian-Bulgarian relations (1991–2013)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 187-194. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_24.pdf
- Hrushetskiy, B. P. (2017). Deokupatsiia skhidnoi Katerynoslavshchyny vid bilshovykiv Krymskoiu hrupoiu Armii UNR u kvitni 1918 r. [De-occupation of eastern Katerynoslav region from the Bolsheviks by the Crimean group of the UNR Army in April 1918]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 12, 128-138. https://www.academia.edu/33641330/Деокупація_Східної_Катеринославщини_від_більшовиків_Кримською_групою_Армії_УНР_у_квітні_1918_р
- Diachenko, O. V. (2016). Poniattia ukrainskoi natsionalnoi idei u svidomosti ukrainskykh narodoliubtsiv 1860–1880-kh rr. [The concept of the Ukrainian national idea in the consciousness of Ukrainian Narodoliubtsi of the 1860s–1880s]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 12-20. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_5.pdf
- Emets, S. D. (2008). Vynyknennia ukrainskoi politychnoi emihratsii v yevropeiskykh krainakh (20 – 30-ti rr. KhKh st.) [Emergence of Ukrainian political emigration in European countries (1920s–1930s)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 3, 153-161.
- Ivanenko, V. V., & Romanets, N. R. (2009). Partiino-radianske kerivnytstvo Dnipropetrovskoi oblasti u khlibozahotivelnii kampanii 1932–1933 rr. [Party and Soviet leadership of Dnipropetrovsk region in the grain procurement campaign of 1932–1933]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 4, 130-139.
- Svitlenko, S. (Ed.). (2020). *Istorychnyi fakultet Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara (1918–2018): nauk.-dovidk. vyd.* [Faculty of History of Oles Honchar Dnipro National University (1918–2018): scientific and reference publication]. Dnipro: Lira.
- Ishchenko, O. V. (2010). Vidnosyny KP(B)U z partiieiu ukrainskykh livykh eseriv (borotbystiv) u konteksti rozvytku ukrainskoi revoliutsii u 1919 – na pochatku 1920 rr. [Relations between the CP(B)U and the party of Ukrainian Left Socialist-Revolutionaries (Borotbysts) in the context of the development of the Ukrainian Revolution in 1919 – early 1920]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 5, 148-160. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed1767078.pdf

- Kovaliova, N. (2008). Suspilno-politychne zhyttia Dnipropetrovshchyny u 1970-ti – pershii polovyni 1980-kh rr. [Socio-political life of Dnipropetrovsk region in the 1970s – the first half of the 1980s]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 3, 198-208.
- Kovalska-Pavelko, I. M. (2018). Istorychna i sotsialna pamiat: spilne ta osoblyve [Historical and social memory: Shared and specific]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 13, 280-289. <https://doi.org/10.15421/231823>
- Kovalska-Pavelko, I. M. (2019). Mentalne pidhruntia istorychnoi pamiat ukrainskoho narodu: politychnyi aspekt [Mental foundations of the historical memory of the Ukrainian people: Political aspect]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 231-245. <https://doi.org/10.33287/11920>
- Kovalska-Pavelko, I. M. (2020). Militarni komemoratyvni praktyky yak skladova istorychnoi pamiat ukrainskoho narodu pro Druhu svitovu viinu [Military commemorative practices as a component of the Ukrainian people's historical memory of World War II]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 168-180. <https://doi.org/10.33287/11937>
- Kolesnyk, I. (2025). XX stolittia z perspektyvy hlobalnoi istorii [The 20th century from the perspective of global history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 235-250. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.235>
- Kolomoiets, Yu., & Poliakov, S. (2015). «Soiuz rosiiskykh sotsial-demokrativ za kordonom» (1898–1901): zabuti storinky istorii [«Union of Russian Social Democrats Abroad» (1898–1901): Forgotten pages of history]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 10, 41-56. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_10.pdf
- Kolomoiets, Yu. I., & Poliakov, S. I. (2016). Pershe navchalno-naukove vydannia z kryminolohii revoliutsiinoho teroryzmu v Rosiiskii imperii (1860–1870) [The first educational and scientific publication on the criminology of revolutionary terrorism in the Russian Empire (1860–1870)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 20-36. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_6.pdf
- Kolomoiets, Yu. I. (2018). Rosiiska politychna emihratsiia u Shveitsarii v 1840-kh rr. [Russian political emigration in Switzerland in the 1840s]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 13, 17-24. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2018_13_5.pdf
- Kondratiuk, T. M., & Kondratiuk, L. F. (2011). Ukrainsko-polskyi dialoh u svitli yevrointehratsiinoi perspektyvy Ukrainy [Ukrainian-Polish dialogue in the light of Ukraine's European integration perspective]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 155-162. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Kryvosheieva, L. (2011). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: formuvannia politychnykh osnov ukrainskoi derzhavnosti [Union for the Liberation of Ukraine: Formation of the political foundations of Ukrainian statehood]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 69-76. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Kryvoshein, V., & Kovalska-Pavelko, I. (2015). Do 60-richchia profesora Oleksiia Borysovycha Shliakhova [To the 60th anniversary of Professor Oleksiy Borysovych Shlyakhov]. *Grani: Naukovo-teoretychnyi almanakh*, 1, 165-166. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Grani_2015_1_33.pdf
- Lavrenko, V. S. (2012). Uchast u politychnomu zhytti riadovykh predstavnykiv rosiiskoi emihratsii pershoi pisliarevoliutsiinoi khvyli u Yevropi [Involvement of ordinary representatives of the first post-revolutionary wave of Russian emigration in the political life of Europe]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 7, 112-120. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed4ef17e6.pdf
- Lavrenko, V. S. (2016). Obrazy rosiiskoi emihratsii v seredovyshchi ukrainstva v ekzyli na Balkanakh u mizhvoiennyi period. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 113-120. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_16.pdf
- Marchenko, V. O. (2020). Radianski polityko-pravovi normy yak odyn iz chynnykiv formuvannia povsykdennosti povoiennoho ukrainskoho sela [Soviet political and legal norms as one of the factors in the formation of daily life in the post-war Ukrainian village]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 202-210. <https://doi.org/10.33287/11940>
- Mytrotanenko, Yu. S. (2013). Politychna borotba v UNR u 1918–1919 rr. ta poshyrennia otamanshchyny [Political struggle in the UNR in 1918–1919 and the spread of Otamanshchyna]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 8, 152-158. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2013_8_20.pdf
- Mykhailiuk, O. V. (2007). Sakralizatsiia vladnykh arkhetyp selianskoi kultury [Sacralization of power as an archetype of peasant culture]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 2, 101-110.
- Moroz, V. I., & Pakhomenkov, Yu. H. (2017). Vybory do Ukrainskykh Ustanovchykh zboriv na Katerynoslavshchyni [Elections to the Ukrainian Constituent Assembly in the Katerynoslav region]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 12, 117-128. <https://dspace.dsau.dp.ua/server/api/core/bitstreams/30c78540-c994-4a76-a86c-df2d902c82c4/content>
- Nazarova, Ye. P. (2011). Diialnist politychnykh partii natsionalnykh menshyn Pivdnia Ukrainy v umovakh Pershoi svitovoi viiny (1914 r. – liutyi 1917 r.) [Activities of political parties of national minorities of Southern Ukraine in the conditions of the First World War (1914 – February 1917)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 77-90. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Nedria, K. M. (2016). 1902 rik na Poltavshchyni. Selianski khvyliuvannia v otsinkakh poterpiioi storony [The year 1902 in the Poltava region. Peasant unrest in the assessments of the victimized side]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 84-92. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_13.pdf
- Nikiliev, O. F. (2010). Kilkisni i yakisni zminy u profesiino-vyrobnychii strukturi pratsivnykiv kolhospnogo vyrobnytva v konteksti suspilno-politychnykh protsesiv «Khrushchovskoi vidlyhy» [Quantitative and qualitative changes in the professional and production structure of collective farm workers in the context of socio-political processes of the “Khrushchev Thaw”]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 5, 213-219. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed1767078.pdf
- Nikiliev, O. F. (2020). Materialno-vyrobnycha sfera ukrainskoho sela: sproby reformuvannia za chasiv khrushchovskoi «vidlyhy» [The material and production sphere of the Ukrainian village: Attempts at reform during the “Khrushchev Thaw”]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 210-223. <https://doi.org/10.33287/11941>
- Orlanskyi, S. F., & Pavlovskyi, B. S. (2013). «Dvi Ukrainy»: mif chy realnist? [“Two Ukraines”: Myth or reality?]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 7, 170-179. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed623b248.pdf
- Poplavskyi, O. O. (2019). Donbas: koly istoriia povtoriuetsia v doliakh liudei [Donbas: When history repeats itself in the fates of people]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 221-230. <https://doi.org/10.33287/11919>

- Romanets, N. R. (2011). Novi aktsenty u represyvni politytsi radianskoi vlyady v ukrainskomu seli u 1933–1936 rr. [New accents in the repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside in 1933–1936]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 121–130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Savchenko, O. I. (2013). Rosiiski emigranty v politychnomu zhytti Avstralii u roky Pershoi svitovoi viiny [Russian emigrants in the political life of Australia during World War I]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 8, 123–138. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2013_8_17.pdf
- Sarnatskyi, O. P. (2015). Dii tsarskoi prokuratury ta sudu stosovno ukrainskykh sotsial-demokrativ Naddnyprianshchyny v roky reaktsii (1907–1910) [Actions of the tsarist prosecutor's office and court regarding the Ukrainian social democrats of Naddnyprianshchyna during the years of reaction (1907–1910)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 10, 74–79. [pdf/ppiu_2015_10_13.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_13.pdf)
- Sarnatskyi, O. P., & Kuzmenko, V. V. (2011). Vykorystannia politychnoiu politsiieiu tsaryzmu perliustratsii dlia borotby z diialnistiu ukrainskykh politychnykh partii Naddnyprianshchyny [The use of perustration by the tsarist political police to combat the activities of Ukrainian political parties of Naddnyprianshchyna]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 31–42. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Svitlenko, S. I. (2015). Oleksii Borysovych Shliakhov: osnovni vikhy tvorchoi biohrafii (do 60-richchia vid dnia narodzhennia) [Oleksii Borysovych Shliakhov: main milestones of creative biography (to the 60th anniversary)]. *Visnyk DNU. Seriia: Istorii ta arkhеolohiia*, 23, 3–13. https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
- Svitlenko, S. I. (2019). Obraz Tarasa Shevchenka u suspilno-politychnii diialnosti ta tvorchosti Mykola Mikhnovskoho [The image of Taras Shevchenko in the socio-political activity and creative work of Mykola Mikhnovskyi]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 82–96. <https://doi.org/10.33287/1198>
- Sitalova, N. O. (2011). Formuvannia prohramnykh zasad diialnosti pivdenoukrainskykh orhanizatsii sotsialistiv-revoliutsioneriv [Formation of program principles of activity of South Ukrainian organizations of socialist-revolutionaries]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 6, 5–10. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d3ed3c7054a.pdf
- Chepurko, O. O. (2006). Menshovizm na pochatku XX st.: istoriografiia problemy [Menshevism at the beginning of the 20th century: Historiography of the problem]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 1, 184–195.
- Chepurko, O. O. (2015). Boiova robota sotsial-demokrativ Katerynoslavskoi hubernii v 1905–1907 rr. [Combat work of social democrats of the Katerynoslav province in 1905–1907]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 10, 63–74. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2015_10_12.pdf
- Chepurko, O. O. (2019). Arkhivno-slidcha sprava Tryfona Hladchenka yak dzherelo z istorii selianskoho povstanskoho rukhu [Archival-investigative case of Tryfon Hladchenko as a source for the history of the peasant insurgent movement]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 168–190. <https://doi.org/10.33287/11914>
- Chepurko, O. O., & Shevtsov, I. D. (2020). Zhyttievyi shliakh kolaboranta: za materialamy arkhivno-slidchoi spravy Hustava Yakobovskoho [The life path of a collaborator: Based on the materials of the archival investigative case of Gustav Yakobovsky]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 143–160. <https://doi.org/10.33287/11935>
- Shakhraichuk, I. A. (2020). Orhanizatsiina diialnist ukrainskoi dopomizhnoi upravly m. Dnipropetrovsk v period natsystskoi okupatsii 1941–1943 rr. (Za materialamy kryminalno-slidchykh sprav upravlinnia SBU u Dnipropetrovskii oblasti) [Organizational activities of the Ukrainian auxiliary administration of Dnipropetrovsk during the Nazi occupation of 1941–1943 (Based on materials of criminal investigative cases of the SBU department in Dnipropetrovsk region)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 137–142. <https://doi.org/10.33287/11934>
- Shakhraichuk, I. A., & Shmanatov, M. S. (2019). Diialnist politseiskykh formuvan na seli v period natsystskoi okupatsii Dnipropetrovshchyny (1941–1943 rr.) [Activities of police units in the countryside during the Nazi occupation of Dnipropetrovsk region (1941–1943)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 14, 207–216. <https://doi.org/10.33287/11917>
- Shliakhov, O. B. (2016). Partiia kadetiv yak liberalna alternatyva v suspilno-politychnomu rusi Katerynoslavshchyny pochatku XX st. [The Cadet Party as a liberal alternative in the socio-political movement of the Katerynoslav region at the beginning of the 20th century]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 11, 60–69. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppiu_2016_11_10.pdf
- Shliakhov, O. B. (2018). Diialnist anarkhistiv sered komand komertsiiinoho flotu Pivdnia Ukrainy (1906–1913 rr.) [Activity of anarchists among the crews of the merchant fleet of Southern Ukraine (1906–1913)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 13, 46–60. <https://doi.org/10.15421/23185>
- Shliakhov, O. B. (2020). Etnopolitychni protyrichchia na Katerynoslavshchyni v umovakh systemnoi kryzy rosiiskoho samodzerzhavstva kintsia XIX – pochatku XX st. [Ethno-political contradictions in the Katerynoslav region in the context of the systemic crisis of the Russian autocracy in the late 19th – early 20th centuries]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 49–61. <https://doi.org/10.33287/11927>

«Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» as a Source for Studying the System of Secondary Education in the Ternopil Voivodeship (1921–1923)

UDC 94(477.8:438)"1920/1939":37.014

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726125>**Vasylyshyn Stepan**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0002-9926-6871>, stopiks@ukr.net*Humanitarian department of Kopychyntsi city (Kopychyntsi, Ukraine)**Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ternopil, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of this study is determined by the need for an in-depth examination of the source base on the history of the functioning of the secondary education system in Galicia during the interwar period. Of particular value in this context is the “Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego” as the official printed organ of the educational administration, which reflects the mechanisms of implementing state policy in the field of schooling. Its analysis makes it possible to trace the features of transformational processes at the regional level.

The aim of the article is a comprehensive analysis of the “Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego” as a source for studying the secondary education system of the Ternopil Voivodeship in the interwar period.

The research results showed that the materials of the publication reflect the key directions of reforming the educational system after the incorporation of the region into the Polish state. The study identified features of school unification, the introduction of new curricula, the typologization of gymnasiums, and the standardization of their activities. The specifics of personnel policy aimed at the professionalization of the teaching staff through the introduction of state examinations and the regulation of staff transfers were revealed. The development of the network of public and private secondary schools was analyzed, in particular the mechanism of granting “public rights,” which ensured state control over the non-state sector of education.

Conclusions. The “Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego” is a representative source that allows for a comprehensive study of the transformation of the secondary education system of the Ternopil Voivodeship. Its materials reflect both the normative foundations of educational policy and the practical aspects of its implementation, which makes this publication an important tool for reconstructing regional educational processes and studying the socio-cultural transformations of the era.

Keywords: secondary education, Ternopil Voivodeship, educational reform, gymnasium, lyceum, educational policy

«Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» як джерело для вивчення системи середньої освіти в Тернопільському воєводстві (1921–1923 рр.)

Василишин Степан*Гуманітарний відділ Копичинецької міської ради (Копичинці, Україна)**Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення джерельної бази з історії функціонування системи середньої освіти в Галичині у міжвоєнний період. Особливу цінність у цьому контексті становить «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» як офіційний друкований орган освітньої адміністрації, що відображає механізми реалізації державної політики у сфері шкільництва. Його аналіз дозволяє простежити особливості трансформаційних процесів на регіональному рівні.

Метою статті є комплексний аналіз «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» як джерела до вивчення системи середньої освіти Тернопільського воєводства у міжвоєнний період.

Результати дослідження показали, що матеріали видання відображають ключові напрями реформування освітньої системи після включення регіону до складу Польської держави. Встановлено особливості уніфікації шкільництва, впровадження нових навчальних планів, типологізації гімназій та стандартизації їхньої діяльності. Виявлено специфіку кадрової політики, спрямованої на професіоналізацію вчительського корпусу через запровадження державних іспитів і регулювання службових переміщень. Проаналізовано розвиток мережі державних і приватних середніх навчальних закладів, зокрема механізм надання «права публічності», що забезпечував контроль держави над недержавним сектором освіти.

Висновки. «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» є репрезентативним джерелом, що дозволяє комплексно дослідити трансформацію системи середньої освіти Тернопільського воєводства. Його матеріали відображають як нормативні засади освітньої політики, так і практичні аспекти її реалізації, що робить це видання важливим інструментом реконструкції регіональних освітніх процесів та вивчення соціокультурних змін доби.

Ключові слова: середня освіта, Тернопільське воєводство, освітня реформа, гімназія, ліцей, освітня політика

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 24.04.2026

Вступ.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного аналізу джерельної бази з історії функціонування та трансформації системи середньої освіти в регіональному вимірі міжвоєнної доби. Особливе місце серед таких джерел займає офіційний періодичний орган освітньої адміністрації – «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego», який відображає нормативно-правові засади, організаційні зміни та практичні аспекти функціонування шкільництва. Вивчення цього видання дає змогу реконструювати механізми реалізації державної освітньої політики на локальному рівні, простежити взаємодію центральних органів влади з регіональними структурами та виявити специфіку адаптації загальнодержавних реформ у межах Тернопільського воєводства.

Після включення Галичини до складу Польської держави освітня система регіону зазнала глибокої трансформації, що була частиною ширшого процесу уніфікації шкільництва. Ліквідація Крайової шкільної ради та створення Кураторії Львівського шкільного округу започаткували новий етап організації освітнього управління, заснований на принципах централізації та відокремлення освітньої адміністрації від політичної влади. У цьому контексті часопис виступає не лише як джерело нормативної інформації, але й як інструмент комунікації між освітніми інституціями, що забезпечував імплементацію реформаторських рішень.

Особливу цінність зазначене джерело становить для аналізу трансформації системи середньої освіти в перші повоєнні роки, зокрема у 1921–1923 рр. Саме в цей період було закладено основи нової структури гімназійної освіти, впроваджено уніфіковані навчальні плани, здійснено типологізацію навчальних закладів та розпочато процес стандартизації їхньої діяльності. Матеріали видання дають змогу детально простежити впровадження нових програм, організацію навчального процесу, формування кадрового складу, а також регулювання діяльності як державних, так і приватних середніх шкіл.

Водночас часопис містить значний масив інформації щодо соціально-економічних аспектів функціонування освітніх установ. Йдеться про питання матеріального забезпечення шкіл, відбудови інфраструктури після воєнних руйнувань, соціального захисту учнів і вчителів, а також фінансових механізмів підтримки освітньої системи. Аналіз цих даних дозволяє оцінити реальний стан освітньої мережі Тернопільського воєводства та виявити ключові проблеми її розвитку.

Окремої уваги заслуговує відображення у джерелі національно-культурної специфіки регіону. Через регламентацію діяльності приватних гімназій з українською мовою викладання, впровадження утравізму в учительській освіті та контроль за мовною політикою у школах простежується

прагнення держави інтегрувати різноетнічне населення в єдиний освітній простір. Це відкриває можливості для дослідження взаємин між освітньою політикою та національними процесами в регіоні.

Таким чином, метою статті є комплексний аналіз «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» як джерела до вивчення системи середньої освіти Тернопільського воєводства міжвоєнного періоду, зокрема в аспекті трансформаційних процесів початку 1920-х років. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: з'ясування інформаційного потенціалу джерела, визначення його ролі у відображенні освітніх реформ, а також реконструкцію основних напрямів розвитку середньої освіти регіону на основі опублікованих матеріалів.

Аналіз попередніх публікацій. Аналіз історіографії засвідчує наявність значного наукового доробку, присвяченого окремим аспектам функціонування освітньої системи Другої Речі Посполитої, водночас проблема використання офіційних періодичних видань освітньої адміністрації як комплексного джерела до вивчення регіональних освітніх процесів залишається недостатньо розробленою. Зокрема, у працях С. Василюшина (2025; 2026) розкрито нормативно-правові засади матеріального забезпечення працівників освіти (1919-1920 рр.), а також проаналізовано освітню інфраструктуру Тернопільського воєводства крізь призму соціально-економічних умов функціонування шкіл, що створює важливе підґрунтя для розуміння матеріального аспекту розвитку освітньої системи. Дослідження М. Галає (Галай, 2011a; 2011b) присвячені державній політиці у сфері середньої технічної та гімназійної освіти у 1918-1930-х рр., де окреслено загальні тенденції реформування та структурної організації шкільництва. У монографії О. Рудої (Руда, 2019) ґрунтовно висвітлено національно-освітню політику польських урядів щодо населення Галичини, що дозволяє розкрити контекст взаємодії освітніх реформ із національними процесами. Водночас праця

Ж. Дзєніаківської є одним із небагатьох досліджень, у яких «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» розглядається як джерело до історії шкільництва, однак її аналіз обмежується переважно львівським контекстом. Таким чином, попри наявність вагомих напрацювань, відсутнє комплексне дослідження зазначеного часопису як джерела до вивчення системи середньої освіти в Тернопільському воєводстві, що й визначає наукову новизну даної статті.

Результати дослідження.

Трансформація системи середньої освіти на теренах Тернопільського воєводства у 1921 році була складовою загальнодержавного процесу уніфікації шкільництва, що розпочався з ліквідації Крайової шкільної ради та створення Кураторії Львівського

шкільного округу. Відповідно до закону від 4 червня 1920 р., освітня адміністрація була остаточно відокремлена від політичної влади, що дозволило розпочати розбудову єдиної мережі навчальних закладів. Для Тернопільського регіону цей період став часом переходу від австрійської моделі до нової польської структури, яка мала на меті стерти кордони колишніх поділів (U progu nowej ery, 1921).

Періодичне видання Кураторії становило невід'ємну складову ширшої системи офіційної освітньої преси Другої Речі Посполитої, у межах якої провідне місце посідав «Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego» (1918-1939). У структурі цієї ієрархізованої комунікаційної мережі забезпечувалося нормативно-правове регулювання освітньої сфери, циркуляція управлінських директив та уніфікація засад державної освітньої політики. Водночас регіональні органи офіційного друку, зокрема львівський «Dziennik...», виконували функцію трансляції, адаптації та імплементації центральних розпоряджень на локальному рівні, забезпечуючи їхнє практичне впровадження в умовах конкретного адміністративно-територіального середовища. Часопис був орієнтований на широкий спектр адресатів – від педагогічного корпусу до представників органів місцевого самоврядування – і виступав ключовим інструментом інституційної комунікації між державною освітньою адміністрацією та професійним середовищем. Упродовж 1921-1924 рр. він виходив під назвою «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego», зберігаючи інституційну та змістову тяглість із публікаціями Крайової шкільної ради (1897-1921), що свідчить про спадкоємність адміністративних практик у сфері управління освітою. Адміністративна реформа 1920 р., яка передбачала ліквідацію цієї інституції та створення кураторій, зумовила трансформацію видання, що з 1925 р. функціонувало під усталеною назвою «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» і безперервно видавалося до 1939 р. Така тривалість функціонування, разом із репрезентативністю та системністю опублікованих матеріалів, визначає його високу джерельну цінність для дослідження державної освітньої політики, адміністративно-управлінських практик і розвитку шкільництва на регіональному рівні, зокрема в межах Тернопільського воєводства (Dzieniakowska, 2015).

Одним із ключових аспектів реформи стало впровадження нових навчальних планів у 1921/22 навчальному році. Згідно з розпорядженнями Кураторії, нові програми першочергово запроваджувалися в 1-4 класах середніх шкіл, тоді як вищі класи (5-8) продовжували навчання за старими планами, але з обов'язковим коригуванням годинного навантаження для окремих предметів. Цей поступовий перехід забезпечував спадкоємність

освітнього процесу, водночас інтегруючи заклади Тернополя, Чорткова та Бережан у загальнодержавний освітній простір.

Реформа передбачала чітку типологію середніх навчальних закладів. Гімназії поділялися на математично-природничі (тип I), гуманітарні (тип III) та класичні нового типу (тип IV). У містах Тернопільського воєводства, де кількість учнів була недостатньою для створення окремих паралельних класів різних профілів, Кураторія дозволяла створювати біфуркаційні класи. Це давало можливість поєднувати вивчення базових дисциплін для різних груп учнів, розділяючи їх лише на спеціалізовані предмети, як-от латинська мова чи розширена математика (Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół średnich ogólnokształcących w sprawie planów naukowych w r. szk. 1921/22, 1921).

Важливою складовою трансформації системи було надання приватним закладам «права публічності», що урівнювало їх у статусі з державними школами. Упродовж 1921–1923 рр. права публічності отримали такі заклади Тернопільського воєводства, як приватна жіноча гімназія в Тернополі, коєдукаційна (спільного навчання) гімназія в Борщеві та гімназія Товариства середньої школи в Збаражі (Organizacja szkół, 1922. №5; №7; №8). Такий механізм дозволяв державі контролювати рівень викладання в недержавному секторі через регулярні візитації та затвердження результатів іспитів (W sprawie wydawania świadectw dojrzałości, 1922).

Національна специфіка регіону відображалася в діяльності приватних гімназій з українською мовою викладання, які утримувалися громадськими організаціями. Джерела фіксують функціонування гімназій Українського педагогічного товариства в Чорткові та Тернополі (жіноча), яким Міністерство регулярно подовжувало права публічності (Organizacja szkół, 1922. № 7). Окремі розпорядження Кураторії регулювали проведення вступних іспитів у таких закладах, вимагаючи однакового рівня знань як з української, так і з польської мов (Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Dyrekcji ogólnokształcących szkół średnich państwowych i prywatnych z prawem publiczności w sprawie ważności egzaminów wstępnych, 1922).

Важливим кроком до уніфікації стала стандартизація назв та символіки навчальних закладів. Від 1921 року всі середні заклади отримали єдину назву «Гімназія» з додаванням порядкового номера та імені патрона (Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 28 października 1921 I. 26918/1 w sprawie reklamowania nauczycieli z wojska, 1921). Наприклад, у Тернополі діяли державні гімназії I та II, а також III гімназія імені Миколая Коперника (колишня реальна школа) (Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego

do Dyrekcji wszystkich szkół Średnich państwowych i prywatnych w sprawie nazwy szkół i używania godła Państwa, 1921; Organizacja szkół, 1921). Кожен заклад був зобов'язаний розмістити на фасаді будівлі герб держави та офіційну вивіску, що символізувало стабільність нової адміністрації.

Кадрова політика Кураторії скеровувалася на професіоналізацію викладацького складу. У джерелах зафіксовано численні переміщення педагогів між закладами округу: наприклад, призначення професорів до гімназій у Чорткові, Бучачі та Збаражі (Wiadomości osobiste, 1921. № 3; № 16). Держава встановила суворі вимоги до кваліфікації – вчителі мали складати державні іспити з головних та додаткових предметів (філософії, історії, математики тощо) для отримання статусу «дійсного вчителя» середньої школи (Rozporządzenie Ministra Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 1 listopada 1920 18378/11 w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich, 1921).

Трансформація системи середньої освіти супроводжувалася уніфікацією кваліфікаційних вимог до вчительського корпусу. Закон від 26 вересня 1922 р. встановив суворі стандарти: право на викладання в гімназіях та семінаріях мали лише особи, що склали державний іспит перед спеціальними комісіями при університетах (Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 stycznia 1923 r. w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich, 1923). Для вчителів Тернопільщини, які вже працювали, але не мали повних кваліфікацій, запроваджувалися «спрощені іспити», термін складання яких був обмежений 1928 роком (Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie uproszczonych egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólnie kształcących i seminarjów nauczycielskich, 1922).

Матеріально-технічна модернізація середніх шкіл воєводства відбувалася в умовах повоєнної відбудови та обмеженого фінансування. Кураторія вимагала від директорів складання п'ятирічних планів капітального ремонту та будівництва нових споруд (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich, 1921; Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Dyrekcji szkół średnich, seminarjów nauczycielskich, szkół przemysłowych i zawodowych oraz Akademji handlowych w sprawie programu robót architektoniczno-budowlanych na okres 5-letni na lata 1922 do 1926, 1921). Для Тернопільського воєводства, де значна частина шкільного майна була пошкоджена, це означало проведення ретельної інвентаризації навчальних кабінетів, бібліотек та наукових засобів, за цілісність яких педагоги несли персональну відповідальність (Rozporządzenie Kuratorjum Okręgu

szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych Powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich w Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych, 1921). Держава виділяла субсидії на будівництво та ремонт шкільних приміщень, а також на формування наукових кабінетів та бібліотек (Seminarja nauczycielskie, 1923). Важливою ініціативою стало скасування з 1 вересня 1923 року вступних внесків та плати за навчання у державних семінаріях та школах вправ при них, що розширювало доступ до середньої спеціальної освіти для незаможних верств (Okólnik Do Dyrekcji państwowych seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów seminarjajnych i państwowych Kursów nauczycielskich, 1922).

Соціальний захист учнівської молоді в умовах післявоєнної кризи забезпечувався через систему звільнень від оплати за навчання. Право на безкоштовну освіту отримували діти незаможних батьків та державні стипендіати, які демонстрували добрі успіхи в навчанні (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji państwowych i prywatnych z prawem publiczności szkół średnich ogólnokształcących w okręgu w różnych sprawach uczniowskich, 1921). Окремі пільги та закладення «будинків здоров'я» фінансувалися за рахунок спеціальних такс за видачу дублікатів документів, частина яких спрямовувалася на соціальні потреби вчителства та учнів (Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego do wszystkich Kuratorjów, Delegatów Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Inspektorów szkolnych i Zarządów publicznych szkół powszechnych w sprawie taksy za egzamin ze szkoły powszechnej dla eksternów, 1921; Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych, Zarządów Szkół, Dyrekcji seminarjów nauczycielskich i Komisji egzaminacyjnych dla nauczycieli szkół powszechnych i wydziałowych w sprawie taksy za wydawanie duplikatów świadectw (Zawiadomień patentów i poświadczeń urzędowych, 1921).

Соціальна опіка над учнями середніх шкіл забезпечувалася через мережу інтернатів, що отримували державну та благодійну підтримку. У Тернополі та Заліщиках діяли бурси, якими опікувалися релігійні та громадські організації, часто за підтримки міжнародних місій, як-от «Society of Friends» (Seminarja nauczycielskie, 1923). Окрім житла, кращі учні могли претендувати на державні стипендії, розмір яких у 1923 році було значно підвищено через зростання інфляції (Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochraniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24, 1923).

Трансформація торкнулася і виховного процесу, який став більш інтегрованим у суспільне життя. Школа почала активно співпрацювати з такими організаціями як «Harcerstwo» (скаутський рух), що розглядалося як важливий інструмент патріотичного виховання молоді поза межами класних занять. Вчителі-вихователі отримали роль опікунів скаутських дружин, забезпечуючи зв'язок між академічним навчанням та національно-патріотичним гартуванням (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich państwowych i prywatnych żeńskich i męskich szkół średnich i zawodowych z językiem wykładowym polskim, seminarjów nauczycielskich oraz do wszystkich Rad szkolnych powiatowych w sprawie stosunku harcerstwa do szkoły, 1921).

Джерела свідчать про активну науково-краєзнавчу роботу педагогічних колективів регіону. Вчителів закликали збирати матеріали про події світової війни, документувати руйнування пам'яток культури та поповнювати шкільні музеї і бібліотеки предметами «музейної вартості» (Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych oraz Inspektorów szkolnych w sprawie pracy naukowej nauczycielstwa, 1921). Це сприяло формуванню інтелектуального середовища в повітових центрах Тернопільщини та залученню учнів до збереження локальної історичної пам'яті (Komunikat Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie, 1921).

Висновки.

Проведений аналіз матеріалів «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» засвідчує його високу джерельну цінність для дослідження трансформації системи середньої освіти Тернопільського воєводства у міжвоєнний період. Видання відображає не лише нормативно-правову базу функціонування освітньої системи, але й практичні аспекти реалізації реформ, що дозволяє розглядати його як комплексне джерело адміністративного, статистичного та інформаційного характеру.

Встановлено, що трансформація середньої освіти у 1921-1923 рр. була складовою загальнодержавної політики уніфікації шкільництва, спрямованої на інтеграцію різномірних освітніх систем колишніх імперій у єдину структуру. На регіональному рівні це проявилось у впровадженні нових навчальних планів, типологізації гімназій, стандартизації їхніх назв та символіки, а також у поступовому переході від австрійської освітньої моделі до польської. Джерело дозволяє простежити механізми цього переходу,

зокрема через поетапне реформування навчального процесу та збереження елементів попередньої системи.

Значну увагу в «Dziennik Urzędowy...» приділено кадровій політиці, яка була спрямована на підвищення професійного рівня вчительського корпусу. Уніфікація кваліфікаційних вимог, запровадження державних іспитів та регулювання службових переміщень педагогів сприяли формуванню централізованої системи підготовки кадрів. Водночас джерело фіксує існування перехідних механізмів (зокрема «спрощених іспитів»), що враховували реалії післявоєнного часу.

Аналіз матеріалів дозволив також виявити особливості розвитку мережі середніх навчальних закладів воєводства. Державні гімназії були зосереджені у ключових повітових центрах, тоді як приватні заклади, отримуючи «право публічності», інтегрувалися в загальнодержавну систему освіти. Така модель забезпечувала контроль держави над якістю навчання при збереженні певного рівня освітнього плюралізму.

Важливим аспектом є відображення у джерелі національної політики в освітній сфері. Регламентація діяльності українських приватних гімназій, впровадження утравізму та мовних вимог до викладачів свідчать про прагнення держави до культурно-освітньої інтеграції регіону, що водночас супроводжувалося елементами асиміляційної політики. Це робить «Dziennik Urzędowy...» цінним джерелом для дослідження міжнаціональних відносин у сфері освіти.

Не менш важливими є відомості про матеріально-технічний стан освітніх установ, соціальний захист учнів і вчителів, а також розвиток професійної освіти. Джерело відображає складні умови повоєнної відбудови, обмеженість фінансових ресурсів і водночас прагнення держави забезпечити доступність освіти через систему пільг, стипендій та інституцій соціальної опіки.

Отже, «Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego» виступає важливим і репрезентативним джерелом для вивчення історії середньої освіти Тернопільського воєводства, дозволяючи комплексно реконструювати як структурні, так і функціональні аспекти її розвитку. Його використання відкриває перспективи для подальших досліджень регіональних особливостей освітньої політики, взаємодії державних і громадських інституцій, а також впливу освітніх реформ на соціокультурні процеси міжвоєнної доби.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Василишин, С. (2025). Нормативно-правова база матеріального забезпечення працівників освіти в Другій Речі Посполитій (1919-1920 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. головний редактор Іван Зуляк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». Вип. 2. С. 54-63. <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.7>
- Василишин, С. (2026). Освітня інфраструктура Тернопільського воєводства: матеріальне забезпечення шкіл і соціально-економічні умови їх функціонування. *Вісник науки та освіти: журнал*. Київ. № 3(45) 2026. С. 3526-3540. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-3\(45\)-3526-3540](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-3(45)-3526-3540)
- Галай, М. (2011a). Політика Другої Речі Посполитої в галузі середньої технічної освіти у 1919–1939 роках. *Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 119-122.
- Галай, М. (2011b). Польська гімназійна освіта у 1918-1932 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Випуск 2. С. 214-220.
- Руда, О. (2019) Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20-30-х роках ХХ століття: реалізація та реценції. Монографія. Львів. 802 с.
- Dzieniakowska, J. (2015). «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921-1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 20. С. 308-324.
- Komunikat Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 9, s. 281.
- Okólnik Do Dyrekcji państwowych seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów seminarjajnych i państwowych Kursów nauczycielskich. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 14, s. 466.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji państwowych i prywatnych z prawem publiczności szkół średnich ogólnokształcących w okręgu w różnych sprawach uczniowskich. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 5, s. 151-154.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochraniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24. (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 4, s. 164-168.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół średnich ogólnokształcących w sprawie planów naukowych w r. szk. 1921/22. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 9, s. 267-270.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych oraz Inspektorów szkolnych w sprawie pracy naukowej nauczycielstwa. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 9, s. 270-272.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół Srednich państwowych i prywatnych w sprawie nazwy szkół i używania godła Państwa. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 18, s. 447-449.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich państwowych i prywatnych żeńskich i męskich szkół średnich i zawodowych z językiem wykładowym polskim, seminarjów nauczycielskich oraz do wszystkich Rad szkolnych powiatowych w sprawie stosunku harcerstwa do szkoły. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 16, s. 409-412.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 12, s. 322.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Dyrekcji ogólnokształcących szkół średnich państwowych i prywatnych z prawem publiczności w sprawie ważności egzaminów wstępnych. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 5, s. 127-128.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Jnyrekcji szkół średnich, seminarjów nauczycielskich, szkół przemysłowych i zawodowych oraz Akademji handlowych w sprawie programu robót architektoniczno-budowlanych na okres 5-letnij na lata 1922 do 1926. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 12, s. 322-323.
- Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych, Zarządów Szkół, Dyrekcji seminarjów nauczycielskich i Komisji egzaminacyjnych dla nauczycieli szkół powszechnych i wydziałowych w sprawie taks za wydawanie duplikatów świadectw (zawiadomień patentów i poświadczeń urzędowych. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 19, s. 500-501.
- Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego do wszystkich Kuratorjów, Delegatów Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Inspektorów szkolnych i Zarządów publicznych szkół powszechnych w sprawie taksy za egzamin ze szkoły powszechnej dla eksternów... (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 13, s. 341-344.
- Organizacja szkół. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 13, s. 354-355.
- Organizacja szkół. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 8, s. 242-243.
- Organizacja szkół. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 5, s. 134-135.
- Organizacja szkół. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 7, s. 216-217.
- Rozporządzenie Kuratorium Okręgu szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych Powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich wo Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 3, s. 99-112.
- Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 28 października 1921 I. 26918/1 w sprawie reklamowania nauczycieli z wojska. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 18, s. 445-446.

- Rozporządzenie Ministra Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 1 listopada 1920 I8378/11 w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich... (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 8, s. 245–269.
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 stycznia 1923 r. w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich. (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 4, s. 158–162.
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie uproszczonych egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólnie kształcących i seminarjów nauczycielskich. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 7, s. 197–201.
- Seminarja nauczycielskie. (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 4, s. 203–223.
- U progu nowej ery. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 3, s. 87–91.
- W sprawie wydawania świadectw dojrzałości. (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 9, s. 292–293.
- Wiadomości osobiste. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 16, s. 416–418.
- Wiadomości osobiste. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, № 3, s. 117–119.

REFERENCES

- Dzieniakowska, J. (2015). «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa. «Official Journal of the Lviv School District Board» (1921–1939) as a Source for the History of Education in Interwar Lviv. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideologia, polityka*, (20), 308–324.
- Halai, M. (2011a). Polityka Druhoi Rechi Pospolytoi v haluzi serednoi tekhnichnoi osvity u 1919–1939 rokakh. Policy of the Second Polish Republic in the Field of Secondary Technical Education in 1919–1939. *Problemy ta perspektyvy nauk v umovakh hlobalizatsii*, 119–122.
- Halai, M. (2011b). Polska himnaziina osvita u 1918–1932 rokakh. Polish Gymnasium Education in 1918–1932. *Naukovi zapysky Ternopils'koho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriia – Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, (2), 214–220.
- Okolnik Do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państwowych Kursów seminarjainych i państwowych Kursów nauczycielskich. Circular to the Directorates of State Teacher Seminaries, State Seminary Courses and State Teacher Courses (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (14), 466.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj państwowych i prywatnych z prawem publiczności szkół średnich ogólnokształcących w okręgu w różnych sprawach uczniowskich. Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of State and Private General Secondary Schools with Public Rights Regarding Various Student Matters. (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (5), 151–154.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj państwowych seminarjów nauczycielskich, państw. Kursów nauczycielskich i państwowych seminarjów ochraniarskich (kursów) oraz prywatnych seminarjów nauczycielskich w sprawach administracyjnych i przygotowań na rok szkolny 1923/24. Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of State Teacher Seminaries, State Teacher Courses, State Nursery Seminaries and Private Teacher Seminaries Regarding Administrative Matters and Preparations for the 1923/24 School Year (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (4), 164–168.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkół średnich ogólnokształcących w sprawie planów naukowych w r. szk. 1921/22. Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of all General Secondary Schools Regarding Academic Plans for the 1921/22 School Year (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (9), 267–270.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych oraz Inspektorów szkolnych w sprawie pracy naukowej nauczycielstwa. Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of all General and Vocational Secondary Schools and School Inspectors Regarding the Scientific Work of Teachers (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (9), 270–272.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich szkół Średnich państwowych i prywatnych w sprawie nazwy szkół i używania godła Państwa. Circular of the Lviv School District Board to the Directorates of all State and Private Secondary Schools Regarding the Naming of Schools and the Use of the State Emblem (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (18), 447–449.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcyj wszystkich państwowych i prywatnych żeńskich i męskich szkół średnich i zawodowych z językiem wykładowym polskim, seminarjów nauczycielskich oraz do wszystkich Rad szkolnych powiatowych w sprawie stosunku harcerstwa do szkoły. Circular of the Lviv School District Board to all State and Private Female and Male Secondary and Vocational Schools with Polish as the Language of Instruction, Teacher Seminaries, and all District School Boards Regarding the Relationship Between Scouting and School (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (16), 409–412.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie nadawania posad nauczycielskich. Circular of the Lviv School District Board to District School Boards Regarding the Appointment of Teaching Positions (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (12), 322.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Dyrekcyj ogólnokształcących szkół średnich państwowych i prywatnych z prawem publiczności w sprawie ważności egzaminów wstępnych. Circular of the Lviv School District Board to all Directorates of State and Private General Secondary Schools with Public Rights Regarding the Validity of Entrance Exams (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okręgu Szkolnego*, (5), 127–128.
- Okolnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Dyrekcyj szkół średnich, seminarjów nauczycielskich, szkół przemysłowych i zawodowych oraz Akademii handlowych w sprawie programu robot architektoniczno-budowlanych na okres 5-letni na lata 1922 do 1926. Circular of the Lviv School District Board to all Directorates of Secondary Schools, Teacher

- Seminaries, Industrial and Vocational Schools and Commercial Academies Regarding the Architectural and Construction Program for the 5-year Period from 1922 to 1926 (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (12), 322-323.
- Okolnik Kuratorium Okregu Szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych, Zarzadow Szkol, Dyrekcji seminarjow nauczycielskich i Komisji egzaminacyjnych dla nauczycieli szkol powszechnych i wydzialowych w sprawie taks za wydawanie duplikatow swiadcstw. Circular of the Lviv School District Board to all District School Boards, School Managements, Teacher Seminary Directorates and Examination Commissions for Primary and Departmental School Teachers Regarding Fees for Issuing Duplicate Certificates (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (19), 500-501.
- Okolnik Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oswiecenia publicznego do wszystkich Kuratorjow, Delegatow Ministra Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego, Inspektorow szkolnych i Zarzadow publicznych szkol powszechnych w sprawie taksy za egzamin ze szkoły powszechnej dla eksternow- Circular of the Ministry of Religious Affairs and Public Enlightenment to all Curators, Delegates of the Minister, School Inspectors and Managements of Public Primary Schools Regarding the Fee for Primary School Exams for External Students (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (13), 341-344.
- Organizacja szkol (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (13), 354-355.
- Organizacja szkol (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (8), 242-243.
- Organizacja szkol (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (5), 134-135.
- Organizacja szkol (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (7), 216-217.
- Rozporządzenie Kuratorium Okregu szkolnego Lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych Powiatowych na terenie Malopolski oraz Rad szkolnych miejskich wo Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwladnych wladz szkolnych. Regulation of the Lviv School District Board to all District School Boards in Lesser Poland and Municipal School Boards in Lviv and Krakow Regarding the New Temporary Structure of Subordinate School Authorities (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (3), 99-112.
- Rozporządzenie Ministerstwa Wyznan religijnych i Oswiecenia publicznego z dnia 28 pazdziernika 1921 I. 26918/1 w sprawie reklamowania nauczycieli z wojska [Regulation of the Ministry of Religious Affairs and Public Enlightenment of October 28, 1921, Ref. 26918/1, Regarding the Deferment of Teachers from Military Service] (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (18), 445-446.
- Rozporządzenie Ministra Wyznan religijnych i Oswiecenia publicznego z dnia 1 listopada 1920 I8378/11 w sprawie egzaminow panstwowych na nauczycieli szkol srednich. Regulation of the Minister of Religious Affairs and Public Enlightenment of November 1, 1920, Regarding State Exams for Secondary School Teachers (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (8), 245-269.
- Rozporządzenie Ministra Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego z dnia 29 stycznia 1923 r. w sprawie egzaminow panstwowych na nauczycieli szkol srednich. Regulation of the Minister of Religious Affairs and Public Enlightenment of January 29, 1923, Regarding State Exams for Secondary School Teachers (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (4), 158-162.
- Rozporządzenie Ministra Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego w sprawie uproszczonych egzaminow panstwowych na nauczycieli szkol srednich ogolno ksztalcacych i seminarjow nauczycielskich. Regulation of the Minister of Religious Affairs and Public Enlightenment Regarding Simplified State Exams for General Secondary School Teachers and Teacher Seminaries (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (7), 197-201.
- Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naselewnia Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptii*. National and Educational Policy of the Polish Governments Regarding the Population of Galicia in the 20s and 30s of the 20th Century: Implementation and Reception. Monograph. Lviv.
- Seminarja nauczycielskie (1923). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (4), 203-223.
- U prog nowej ery. On the Threshold of a New Era (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (3), 87-91.
- Vasylyshyn, S. (2025). Normatyvno-pravova baza materialnoho zabezpechennia pratsivnykiv osvity v Druhii Rechi Pospolytoi (1919–1920 rr.). Regulatory and Legal Framework for the Material Support of Educators in the Second Polish Republic (1919-1920). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, (2), 54-63. <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.7>
- Vasylyshyn, S. (2026). Osvitnia infrastruktura Ternopilskoho voievodstva: materialne zabezpechennia shkil i sotsialno-ekonomichni umovy yikh funktsionuvannia. Educational Infrastructure of the Ternopil Voivodeship: Material Support of Schools and Socio-Economic Conditions of Their Functioning. *Visnyk nauky ta osvity*, 3(45), 3526-3540. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-3\(45\)-3526-3540](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-3(45)-3526-3540)
- W sprawie wydawania swiadcstw dojrzalosci. On the Issuance of Maturity Certificates (1922). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (9), 292-293.
- Wiadomosci osobiste (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (16), 416-418.
- Wiadomosci osobiste (1921). *Dziennik Urzędowy dla Kuratorium Okregu Szkolnego*, (3), 117-119.

The Pasvolsky Family: on the Question of Biography

UDC 929 + 314.74 + 73

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726126>**Posunko Olha**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>, olgaposunko70@gmail.com**Moldavanov Yevhen**MA in History and Archaeology, Independent Researcher, <https://orcid.org/0009-0005-9275-1251>,
moldavanoveugen@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The history of emigration from Ukraine in the early 20th century typically focuses on national identity, often overlooking representatives of other ethnic groups who achieved significant global success. The figure of Leo Pasvolsky, a co-author of the UN Charter, is iconic in diplomacy; however, his family roots and the fates of his relatives have not yet been the subject of a comprehensive study. This topic is essential for filling gaps in the local history of Pavlohrad and verifying biographical data based on primary archival sources.

The purpose of the study aims to reconstruct the collective biography of the Pasvolsky family, determine their origins, clarify family composition and migration chronology, and analyze the social adaptation and professional realization of Leo Pasvolsky's siblings in the United States during the first half of the 20th century.

Results. Based on metrical books and revision records, the family's migration path was established for the first time to Pavlohrad. The birth date of the head of the family, Mikhail Pasvolsky, was verified, resolving discrepancies in foreign sources. The career paths of eight children were analyzed, highlighting their achievements in publishing, music (Klara Pasvolskaya), science (Elena Pasvolskaya), aircraft construction (through Flora Pasvolskaya's connection with M. Stroukoff), and military engineering (Valentin Pasvolsky). The study proves the family's integration into the US intellectual elite and their influence on various aspects of life in their new homeland.

Conclusions. The research confirms that the Pasvolsky family serves as an example of successful immigration, where a combination of traditional background and Western education led to high social status. The family's collective potential provided the foundation for Leo Pasvolsky's career. These findings expand the understanding of the role of emigrants from Ukraine in shaping the post-war global architecture and offer new approaches to studying diaspora history.

Keywords: Emigration to the United States, Jewish communities in the Katerynoslav region, Leo Pasvolsky, Pavlohrad, biographical studies

Родина Пасвольських: до питання біографістики

Посунько Ольга, Молдаванов Євген*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. Історія еміграції з України початку ХХ ст. зазвичай фокусується на національній ідентичності, залишаючи поза увагою представників інших етносів, які досягли значних здобутків. Постать Лео Пасвольського, співавтора Статуту ООН, є знаковою, проте його родинне коріння та долі близьких досі не були об'єктом цілісного дослідження. Тема є важливою для заповнення лакун у локальній історії Павлограда та верифікації біографічних даних діячів на основі первинних архівних джерел.

Метою дослідження є реконструкція колективної біографії родини Пасвольських, з'ясування їхнього походження, уточнення складу сім'ї, хронології міграції та аналіз соціальної адаптації братів і сестер Лео Пасвольського в США у першій половині ХХ ст.

Результати. На основі метричних книг та матеріалів ревізій вперше встановлено міграційний шлях родини: від м. Люцин до колонії Новозлатопіль і згодом до Павлограда. Верифіковано дату народження глави родини Михайла Пасвольського, що усуває розбіжності в іноземних джерелах. Проаналізовано шлях восьми дітей, які реалізувалися у видавничій справі, музиці (К. Пасвольська), науці (О. Пасвольська), авіабудуванні (зв'язок Ф. Пасвольської з М. Струковим) та військовій інженерії (В. Пасвольський). Доведено інтегрованість родини в інтелектуальні еліти США та їхній вплив на різні сфери життя нової батьківщини.

Висновки. Дослідження підтверджує, що родина Пасвольських є прикладом успішної імміграції, де поєднання традиційного досвіду та західної освіти забезпечило високий соціальний статус. Потенціал родини став базою для кар'єри Лео Пасвольського. Узагальнені факти розширюють уявлення про роль вихідців з України у формуванні повсякденної архітектури світу та пропонують нові підходи до вивчення історії діаспори.

Ключові слова: еміграція до США, єврейські громади Катеринославщини, Лео Пасвольський, Павлоград, біографістика

Вступ.

Актуальність. Історія еміграції з українських земель на початку XX ст. в українській історіографії має свою специфіку. Інтерес викликали насамперед ті емігранти, які за межами батьківщини гуртувалися у земляцтва та демонстрували українську ідентичність. Натомість, українські території у складі двох імперій були місцем народження представників й інших національностей, які в українських містах та селах формували їх специфіку і колорит. Дослідження їх досвіду ще потребує інформації і джерел. І якщо долі значної частини «шукачів щастя» за океаном часто губилися у життєвому вирі, то окремим особам вдавалося зробити блискучу кар'єру і відбутися в нових умовах. І в їх біографіях не оминалося місце народження, яке пов'язане з територією сучасної України.

Такою знаковою постаттю став Лео (Лев) Михайлович Пасвольський (Pasvolsky Leo) (1893–1953), уродженець м. Павлограда Дніпропетровської області. Американський економіст, журналіст, доктор філософії, чиновник державного департаменту та спеціальний помічник 47-го та 48-го державних секретарів США, виконавчий директор післявоєнної програми міністерства закордонних справ та справ безпеки США, один із найбільш знакових авторів Статуту ООН.

Попри значний внесок Лео Пасвольського у міжнародну політику США, його життєвий шлях, а також долі членів його родини залишаються маловивченими у вітчизняній історіографії. Втім, нові можливості залучення джерел з іноземних архівів та бібліотек, дають сподівання на розширення дослідницького поля. Інтерес українських авторів до родини Пасвольських обумовлений насамперед завданнями регіоналістики та локальної історії, потребою вивчення історії єврейської громади м. Павлограда, яка майже відсутня в сучасній історії міста. Дослідження відкритих архівних матеріалів дозволяє простежити особливості імміграції родини Пасвольських до США, їх соціальну адаптацію на початку XX століття, кар'єрні досягнення членів сім'ї та їхній вплив на сфери, які вони обрали для власної реалізації.

Проблеми біографічних досліджень родини Пасвольських обумовлені і браком джерел стосовно інших членів родини, окрім Лео, і розпорошеністю інформації. Більшість архівних документів розкидані між різними установами (Національний архів США, бібліотека Конгресу, муніципальні архіви Нью-Йорку), що ускладнює систематизацію інформації. Тому дану статтю кваліфікуємо як розвідку у вказаному напрямку. Крім матеріалів, оприлюднених американськими архівами та бібліотеками, здійснено обстеження матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області.

Мета дослідження полягає у цілісній

реконструкції колективної біографії родини Пасвольських – вихідців з Катеринославщини, з'ясування їхнього генеалогічного коріння та простеженні траєкторій їхньої соціальної адаптації та професійної реалізації в умовах імміграції до США на початку XX століття.

Аналіз попередніх публікацій. Дослідження життя та діяльності Лео (Лева) Пасвольського є досить обмеженими в українській історіографії, мають довідковий та популярний характер і пов'язані насамперед з його роллю у розробці проєкту діяльності ООН. Є певний інтерес з боку регіоналістики – Л. Пасвольському як уродженцю Дніпропетровщини присвячені низка публікацій у місцевій пресі, що узагальнено у статті кременівиці І. Голуб (2017). Також йдеться про перейменування однієї з вулиць Павлограда на честь Пасвольського та ініціативу містян щодо встановлення пам'ятного знаку чи пам'ятника. Інформація, представлена у вказаній статті, базується на загальних енциклопедичних даних і такого роду заміток чимало (Рижков, 2012; Шпак, 2018). Одна з останніх довідок про Л. Пасвольського опублікована нещодавно в «Енциклопедії політики і права» (Горбатенко & Мироненко, 2024, с. 525-526).

Грунтовний аналітичний характер мають розвідки зарубіжних авторів, які присвячені питанням створення ООН, історії дипломатії часів Другої Світової війни і проблем післявоєнного облаштування світу. Підкреслюється, що саме Л. Пасвольський розпочав підготовку концепції міжнародної організації ще у 1939 р., задовго до офіційних переговорів і був типовим «невидимим дипломатом», чия діяльність мала стратегічний, але непублічний характер (Holbrooke, 2003, с. 14). Стівен Шлезінгер, вивчаючи у Бібліотеці Конгресу документи про діяльність Пасвольського, зазначив, що останній виступав свого роду інтелектуальним центром у процесі розробки Статуту ООН, поєднуючи різні, концепції світового порядку (Schlesinger, 2003, с. 19). Його роль як радника державного секретаря США Корделла Голла (Cordell Hull) і згодом Едварда Стеттініуса (Edward Reilly Stettinius, Jr.) була вирішальною для формування післявоєнної системи міжнародної безпеки.

Багато хто за життя Пасвольського і дослідники згодом акцентували увагу на його походженні і місці народження, яке, мовляв, чимало пояснювало в діяльності цього непересічного чиновника. Гілад Бен-Нун стверджує, що Пасвольський уособлював тенденцію, коли юристи східноєвропейського єврейського походження суттєво вплинули на створення сучасної системи міжнародного права (Ben-Nun, 2021, с. 191). Політична обізнаність, аналітичне мислення та лінгвістичні навички зробили його незамінним у процесі формування нової світової правової архітектури.

Ім'я Л. Пасвольського зустрічається і у працях, де

аналізуються тенденції розвитку пануючої в США у вказаний період ідеології і його погляди оцінюють по різному. Як загальновідомий факт подається інформація про досить лояльне ставлення Пасвольського до лівих ідей у ранні роки і кардинальну зміну поглядів після більшовицького перевороту. Втім, і під час роботи в ООН зустрічаються дорікання у лояльному ставленні до СРСР (Трихрест, 1962, с. 251).

Пасвольський мав реноме і знавця далекосхідної політики Росії (його праця 1922 р. «Russia In The Far East»). Можливо, якісь впливи на формування уявлень політика справив чоловік сестри Олени – Іван Окунцов, роки життя якого до еміграції в США були пов'язані з Далеким Сходом. Відповідно, Лео став одним з американських фахівців, які розробляли стратегії для післявоєнної Японії з метою запобігання майбутнім конфліктам та забезпечення стабільного світу. Саме цьому присвячена монографія Рудольфа Янсенса (Janssens, 1995).

Ідеї та досвід Лео Пасвольського можуть нині викликати чергову хвилю інтересу у зв'язку із сучасною кризою ООН та її спроможності у вирішенні міжнародних конфліктів. Роберт Бейснер у своїй публікації підкреслює амбівалентне ставлення багатьох американських політиків до ООН. Д. Ачесон (Dean Gooderham Acheson), якого вважають одним із найвизначніших держсекретарів США, від самого початку бачив у цій організації не автономну силу, а лише інструмент, залежний від волі великих держав. Він відкрито зневажав рівноправність держав у Генеральній Асамблеї та скептично ставився до можливості міжнародної дипломатії вирішувати конфлікти через дискусії, а не через застосування сили. Пасвольський, навпаки, уособлював ідею багатосторонньої дипломатії та прагнув створити міжнародний порядок, заснований на принципах колективної безпеки. Відповідно, одні вважали його ключовим стратегом нової міжнародної системи, а інші – наївним ідеалістом, який, на думку таких скептиків, як Ачесон, привніс у політику США непотрібний елемент багатосторонності (Beisner, 2003, с. 27-31).

Пасвольський просував ідею лібералізації глобальної економіки, займався питаннями збереження торговельної свободи в межах післявоєнних валютно-фінансових домовленостей. Він контролював позицію Державного департаменту щодо МВФ (Acheson, 1987, с. 83). До речі, ця його діяльність та ідеї цікавлять і сучасних дослідників, що засвідчує стаття 2024 р. болгарського економіста М. Раєва (Raev, 2025). Отже, з наявних публікацій Лео Пасвольський постає як один із важливих інтелектуальних архітекторів післявоєнного світового порядку, чия ідеї про економічну відкритість, багатосторонню дипломатію та міжнародне планування заклали фундамент системи міжнародних відносин другої половини ХХ ст.

При наявності робіт, присвячених професійній діяльності Лео Пасвольського, про історію його родини говориться побіжно. Традиційно зазначають, що батьківська родина покинула межі Російської імперії у 1905 р., рятуючись від хвилі антисемейських погромів (Горбатенко & Мироненко, 2024, с. 525). Та про саму родину і обставини їх життя на новій батьківщині відомо мало. Тож у даній розвідці, на основі доступних для біографічного дослідження джерел, буде здійснена спроба узагальнення основних біографічних відомостей його батьківської родини.

Результати дослідження.

Згідно зі списком імміграційної служби США щодо іноземних пасажирів, родина Пасвольських відбула на океанському лайнері «Lucania» 20 липня 1905 р. з порту Ліверпуля та прибула 05 серпня до пункту прийому іммігрантів Нью-Йорка на острів Еліс, що в гирлі річки Гудзон (U.S. Immigration and Naturalization Service, 1905).

На берег острова ступило подружжя Пасвольських зі 140 доларами у кишені: Михайло Лейбович і Марія Іллівна, а також їх восьмеро дітей: Олена, Ганна, Клара, Флора (Лариса), Лео, Ілля, Валентин та Рудольф.

Записи про народження усіх дітей цієї родини наявні у метричних книгах Петропавлівки і Павлограда Катеринославської губернії. Метричні книги єврейської громади Павлограда збереглися лише за 33 роки – з 1876 по 1918 рр. Про осіб з прізвищем «Пасвольські» за період з 1878 по 1906 рр. є 23 актових записи, 10 з них стосуються безпосередньо родини, яка нас цікавить. Також із трьох фіксацій у метричних книгах Петропавлівки є запис 1885 р. про народження старшої доньки в родині, інші ж два, вірогідно, про родичів по бічних лініях. Крім цієї сімейної пари є реєстрації життєвих подій інших Пасвольських. У більшості випадків вказано соціальний стан (міщанин) та місце проживання (Павлоград).

Єврейська громада у Павлограді з'являється не раніше 01 січня 1792 року (ПСЗ, 1791, №17006), її члени були вихідцями з територій сучасних Латвії, Литви, Білорусі, України, тобто з усієї смуги осілості. Вірогідно, що прізвище родини Пасвольських вказує на походження з міста Пасволь, тепер Пасваліс / Pasvalys, Паневежський повіт, Литва. Це одне з класичних «міграційних» прізвищ, які закріплювали місце походження: Пасволь – Пасвольський, Вітебськ – Вітебський і т. п. Проте нові архівні знахідки дозволяють простежити безпосередній міграційний шлях родини перед оселенням на Катеринославщині. Згідно з даними 10-ї народної ревізії від 26 травня 1858 р., родина прибула до єврейської колонії Новозлатопіль Олександрівського повіту ще у 1846 році з міста Люцин Вітебської губернії (нині Лудза, Латвія). Головою родини на той час був дід майбутнього дипломата – Хацкель-

Лейба Пасвольський (1827–1858), який мешкав тут із дружиною Добою Шоломівною (нар. 1819) (Ревизские сказки..., арк. 46–46 зв.).

Михайло Лейбович (Ехіель Езикіль-Лейбов) Пасвольський – колишній землероб з колонії Новозлатополя, павлоградський міщанин, видавець та журналіст (Като, 1953). Народився, згідно з документами ревізії, у 1857 р. (у записі за травень 1858 р. вказано вік – 1 рік) (Ревизские сказки..., арк. 46–46 зв.). Це уточнення є принциповим, оскільки в пізніших американських документах та історіографії фігурували інші дати – 25.12.1860 або 08.01.1862 рр. Зокрема, у Національному архіві США (Вашингтон) знаходимо справу – анкету №55279 для отримання паспорта громадянина США, яка датується 19 квітнем 1915 р. Тут він зазначає свою дату народження – 08 січня 1862 р. (U.S. Immigration and Naturalization Service, 1915). Ймовірно, така розбіжність у 5 років була спричинена або втратою документів під час численних переїздів, або специфікою ведення обліку в імміграційних службах. Мав перший шлюб з Бейлою Берман (1858–1883), про що свідчить актовий запис метричної книги Павлограда від 19.09.1878 р. (Метрична книга..., 1878, арк. 29). Після її смерті, у 1884 році одружився вдруге, на Марії Гешелін. Актовий запис про другий шлюб на даний час не знайдено.

У 1910 р. М. Л. Пасвольський разом зі своїм майбутнім зятем І. К. Окунцовим в Нью-Йорку заснували газету «Русское слово» (Като, 1953). У заяві на отримання паспорта громадянина США, а саме у формі для натуралізованого громадянина 1915 р. він значиться як редактор (New Jersey Department of State, 1915), у 14-му федеральному переписі США від 1920 р. зазначений як видавець (U.S. Bureau of the Census, 1920). Михайло Пасвольський помер 31 січня 1934 р. у Лос-Анджелесі (California State Registrar, 1930–1939; Death records index (Vols. 26–28)).

Марія Іллівна Пасвольська (1860/1866–08.1924). Про неї більш детальної інформації не вдалося розшукати. Вірогідно, в США вона присвятила себе родині, була домогосподаркою. До того ж і прожила в новій батьківщині недовго (New Jersey State Department of Health, 1924).

Олена Пасвольська (Елнет) (12.08.1885–10.1973) (Метрична книга..., 1886–1887, арк. 67). 24 лютого 1908 р., вийшла заміж за журналіста та письменника Івана Кузьмича Окунцова (22.10.1874–19.04.1939) (New York City Department of Health, 1908). Окунцов був сином забайкальського козака, родом з с. Тонтой Шелопугінського району Забайкальського краю. Навчався у Благовіщенській духовній семінарії та в Казанській духовній академії, отримав звання кандидата богослов'я. Був інспектором міського училища у Благовіщенську, інспектором народних училищ в Амурській області. Клопотав про відкриття університету у Східному Сибіру.

У лютому 1906 р. за революційну діяльність

та редагування щоденної газети «Верхнеудинский Листок» засуджений військово-польовим судом до страти, що згодом замінили ув'язненням у одній з найсуворіших Акатуйській каторжній в'язниці. У серпні 1906 р. Окунцов втік з каторги до Японії, а звідти до США. Тут він разом з М. Л. Пасвольським заснував газету «Русское слово», яку редагував до 1917 р. (Като, 1953). Потім перейшов до анархістської газети «Рабочий и Крестьянин», після розгрому якої агентами А. Палмера (Alexander Mitchell Palmer) подався знову до Росії. У 1922 р. втік з Сибіру до Китаю, а звідти знову до США.

Вірогідно, десь після цієї втечі Олена Пасвольська розлучилася з Окунцовим. 18.11.1924 р. вона вдруге вийшла заміж за уродженця Києва – Ентоні Елнетта (Антон Олександрович Елніцького) (13.06.1895–?) (New York City Department of Health, 1924), який мігрував до США 1913 р. з Гамбургу (Німеччина) (U.S. Immigration and Naturalization Service, 1913). Працював фермером (агрономом), підрядником. Олена Пасвольська весь час проживала у Бронксі, Нью-Йорку. Від шлюбу з Окунцовим мала доньку Лідію Іванівну Окунцову-Елнетт (14.12.1916–11.03.2012) (Lydia Okuntsov Elnett, 2012). Остання у шлюбі (з 14.12.1950 р.) з Мірлом Д. Карменом (Myrle D. Carmen) (Actas de matrimonio, 1950).

Відомо, що Олена Пасвольська у 1926 р. опублікувала англomовну працю «Historical Origin and Social Development of Family Life in Russia», що вийшла друком під іменем Elaine Elnett, Ph.D. На титульній сторінці вона позначена як колишня асистентка з громадянської освіти та викладачка освіти дорослих іммігрантів у Teachers College, Columbia University (Pasvolsky, 1926). Померла у жовтні 1973 р. на 86 році життя (U.S. Social Security Administration, 1973).

Ганна Михайлівна Пасвольська (Тарно) (07.08.1887 – 21.02.1940) (Метрична книга..., 1886–1887, арк. 19). 20 червня 1914 р. вийшла заміж за Якова Тарно (05.03.1882 – 10.1968). Тарно мігрував до США з Російської імперії у 1895 р. Подружжя проживало у Бергенфілді, округ Берген, штат Нью-Джерсі (U.S. Census Bureau, 1920). Згодом у Бронксі, Нью-Йорку. Ганна померла у 1940 р. в Мангеттені, Нью-Йорк, похована на цвинтарі Beth David Cemetery (New York City Department of Health, 1940).

Клара Михайлівна Пасвольська (Карла Саттлер) (21.08.1889 – 29.02.1976) (Метрична книга..., 1888–1889, арк. 84). Про старшу сестру Лео – Клару Пасвольську, відому співачку контральто та сопрано, інформації дещо більше. У 1909–1913 рр. Клара керувала ігровою кімнатою в американському Товаристві університетських поселень Нью-Йорка (University Settlement Society of New York, 1909). Там надавали освітні та соціальні послуги іммігрантам і малозабезпеченим сім'ям.

У 1917 р. Клара мала свій перший сольний концерт

у Нью-Йорку (Henderson, 1917, с. 1). Незабаром після цього взяла участь у благодійному концерті для допомоги біженцям та військовим («Russian Refugee and War Relief», 1917, с. 15). Відомо, що Пасвольська у 1918 р. дала концерт в Еоліан Холі у Нью-Йорку («Clara Pasvolsky in Russian Songs», 1918, с. 9). Її наставником був баритон Алексіс Ренці (Alexis Rienzi) (Musical America, 1918, с. 5, 47).

14.01.1919 вона записувалась у студії Victor Talking Machine Company (Discography of American Historical Recordings, n.d.). У 1920 р. виступала в Санта-Ані, штат Каліфорнія, у концерті, організованому Музичною асоціацією. Місцева преса зауважувала, що міс Пасвольська, «гарненька брюнетка» співала більшість пісень російською мовою і потім англійською пояснювала їх зміст. Але «на біс» її викликали з англійською та українською народною піснями («Music Association Program Delightful», 1920, с. 5). Така ось тоненька ниточка зв'язку з колишньою батьківщиною випадково потрапила на шпальти.

Того ж року Клара приєдналася у Лос-Анджелесі до заходів на честь дня народження короля Бельгії – Альберта I, у якому брали участь майбутній нобелівський лауреат з літератури (1923) ірландський письменник Вільям Батлер Єйтс (William Butler Yeats), деякі артисти мігранти (Аріадна Руманова, Ольга Стіб) та інші (Los Angeles Herald, 1920, с. 8). Тобто, на певному рівні, Клара реалізувалася як співачка.

Клара Пасвольська вийшла заміж 31 серпня 1927 р. у Нью-Йорку за хіміка Августа (Густава) Саттлера (22.12.1877–09.04.1940) (New York City Department of Health, 1877; California Department of Health Services, 1940). У 1942 р. вона змінила своє ім'я з Клари на Карлу і використовувала прізвище чоловіка – Саттлер (Independent, 1942, с. 22). Проживала в місті Лонг-Біч, штат Каліфорнія (U.S. District Court, 1930). У 1953 р. в газеті New York Times Карла Саттлер опублікувала свою промову щодо смерті брата – Лео Пасвольського (Като, 1953). Клара Пасвольська померла 29 лютого 1976 р. у м. Оріндж, штат Каліфорнія (California, Death Index, 1976).

Флора (Лариса) Михайлівна Пасвольська (Струкова) (07.07.1891–28.12.1946) (Метрична книга..., 1891, арк. 14). Одружилася з Михайлом Струковим 09.11.1921 р. у Нью-Йорку (New York City Marriage Records, 1921). Михайло Михайлович Струков (29.01.1883–22.12.1973), син Катеринославського губернського предводителя дворянства, уродженець Катеринослава, один з творців американської військово-транспортної авіації, конструктор військово-транспортного літака Fairchild C-123 Provider. Мігрував до США 14.04.1921 р. з Роттердама (Голландія). Флора ж отримала громадянство США 19.09.1929 р. Флора та Михайло Струкови проживали у Нью-Йорку, районі Бронкс.

Пара мала трьох синів: Олега (24.07.1922–04.1986), Олексія (15.03.1925–20.04.1925), Михайла (02.11.1932–18.01.2020).

Лео (Лев) Михайлович Пасвольський (09.08.1893–05.05.1953) був п'ятою дитиною у батьківській родині і першим сином (Метрична книга..., 1893, арк. 28). Відповідно, четверо старших дітей – дочки, потім разом з Лео четверо молодших – сини. Як вже зазначено, це найвідоміша постать з родини. У відділі рукописів бібліотеки Конгресу США (Вашингтон), міститься біографічна довідка Лева Михайловича, де зазначено основні дати-віхи його біографії: 22 серпня 1893 р. народився у Павлограді; 1905 р. емігрував до Сполучених Штатів; з 1916 р. навчання у Міському коледжі Нью-Йорка, Міському університеті Нью-Йорка; 1916–1918 рр. – аспірант Колумбійського університету. Він продовжує справу батька і у цей період є редактором журналу «Russia Review»; а згодом – «Amerikansky Viestnik» (1917–1918 рр.), «Russian word» (1917–1920 рр.) (Leo Pasvolsky papers, 2008, с. 3).

Варто зазначити, що редакторська діяльність Лео Пасвольського розпочалася в «Русском слове» після того, як газету залишив попередній редактор І. К. Окунцов, зокрема через сімейні проблеми та частково політичні розбіжності. Працівник редакції, а потім багаторічний (1922–1973) редактор цієї ж газети у новому форматі («Новое русское слово») Вейнбаум М. Е. зазначав, що Л. М. Пасвольський не був справжнім «газетярем». Він мав глибокі знання, але йому бракувало необхідного для видавця «газетного чуття». До того ж наступили складні часи для вихідців з Російської імперії після подій 1917 р. і молодий Пасвольський залишив видання і переїхав до Вашингтона (Вейнбаум, 1960, с. 9).

У 1921–1922 рр. позначений як вільний письменник. У 1922–1953 рр. – науковий співробітник одного з кращих світових аналітичних центрів – Брукінгського інституту (Brookings Institution), Вашингтон, округ Колумбія, де у 1936 р. отримав ступінь доктора філософії з міжнародної економіки (Горбатенко & Мироненко, 2024, с. 525). В ці ж роки: навчався в Женевському університеті, Швейцарія (1932–1933); перебував на посадах економіста Бюро зовнішньої та внутрішньої торгівлі (1934–1935); економіста відділу торгових угод Державного департаменту (1935–1936); особливого помічника державного секретаря (1936–1946); начальника відділу спеціальних досліджень Державного департаменту (1941–1942); наукового керівника відділу політичних та економічних досліджень Державного департаменту (1943 р.); наглядача відділу спеціальних політичних питань Державного департаменту (1945–1953); директора відділу міжнародних досліджень Брукінгського інституту (1946–1953 рр.). 1940-і роки позначилися його активною участю у міжнародних заходах, спрямованих на вирішення проблем воюючих країн і післявоєнного облаштування світу:

учасник 8-ї Тихоокеанської конференції м. Мон-Тремблан, Канада (грудень 1942 р.) (Dec Participants list, 1942); член американської делегації на конференції в Думбартон-Окс, Вашингтон (1944 р.); член американської делегації на Міжамериканській конференції з проблем війни і миру в Мексиці (1945 р.); член американської делегації на Конференції ООН з міжнародних організацій, Сан-Франциско, Каліфорнія; Президент першої сесії Підготовчої комісії ООН; член американської делегації в Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки ООН (1946 р.) (Leo Pasvolsky papers, 2008, с. 3).

Лео Пасвольський рано виявив інтерес до міжнародних проблем. Спочатку як журналіст. Про це свідчить звернення від 02.12.1918 р. до державного секретаря США з проханням дозволити Лео взяти участь у Паризькій мирній конференції 1919 р. у якості уповноваженого спеціального кореспондента. Прикметно, що документ підписаний його батьком.

Можливо, підписано батьком, оскільки фактично в ці ж дні подано документи самим Левом Михайловичем на отримання громадянства США. 04.12.1918 р. датовано його характеристику від «натуралізованого громадянина США» Френка Левіна з рекомендацією щодо надання громадянства. Левін вказував, що знає Лео 12 років, тобто з 1903 р., з дитинства і з часу проживання ще в межах Російської імперії. А 09 грудня 1918 р. Лео Пасвольський написав заяву на громадянство США з отриманням паспорта. Тут він подав коротку автобіографію та підписався під присягою на вірність США (U.S. Department of State, 1918).

У некролозі в «Новом Русском Слове» вказано, що Лео Пасвольський був радником держсекретаря США – К. Голла (4.03.1933–30.11.1944) та Е. Р. Стеттініуса-молодшого (01.12.1944–27.06.1945) (Като, 1953). К. Голл дуже цінував обізнаність та дипломатичні здібності Пасвольського і поступово наблизив його до себе, зробивши спеціальним радником. Фактично Пасвольський грав роль заступника держсекретаря на рівні з Нельсоном Рокфеллером (помічником держсекретаря). Але офіційної посади він не отримав, адже Корделл Голл побоювався викликати у Сенаті невдоволення через таке призначення з огляду на походження Лео та колишні ліві політичні переконання. К. Голл передав Пасвольського «у спадок» Е. Р. Стеттініусу-молодшому. Біля нового держсекретаря Пасвольський теж відіграв ключову роль у вирішенні багатьох питань і навіть його кабінет знаходився поряд з кабінетом держсекретаря.

За наполяганням Пасвольського, в роки Другої світової війни при Державному департаменті було створено спеціальний офіс інформації, який збирав дані про внутрішньополітичну та економічну ситуацію в інших країнах. У 1941 р., на цю справу було виділено значні кошти і Пасвольський спільно із заступником держсекретаря Самнером Веллсом

поставив інформаційний відділ на «широку ногу» (Като, 1963).

З приходом до влади Гарі Трумена (12 квітня 1945 р.), Пасвольський повернувся до читання лекцій в Брукінгському Інституті. Написав ряд наукових робіт з економічних питань. Окремі його праці були перекладені декількома мовами. Перекладацький досвід мав і сам Лео. Маловідомим фактом є те, що Пасвольський переклав англійською повість Олександра Купріна «Гранатовий браслет» (The Evening Star, 1953, с. 28).

Лео Пасвольський помер в ніч на 06.05.1953 р. у віці 59 років у Вашингтоні від серцевого нападу (Като, 1953). Похований 08.05.1953 р. на кладовищі Rock Creek Cemetery (Dr. Leo Mikhailovich Pasvolsky (1893–1953)).

Про його особисте життя відомо мало. У 1926 р. одружився з Крістін МакКормік (10.09.1897–12.11.1977), яка народилася у місті Аліквіппа, округ Бівер, штат Пенсільванія. Крістін була старшою дитиною з шести у родині МакКорміків. Дружина Пасвольського померла 12.11.1977 р., похована поряд з чоловіком (Christine M. Pasvolsky (1897–1977)). Дітей у шлюбі Лео та Крістін Пасвольських не було.

Ілля Михайлович Пасвольський (03.05.1895–07.08.1975) (Метрична книга..., 1895, арк. 98). Згідно військово-облікової реєстраційної картки від 05.06.1917 р. (United States, World War I..., 1917–1918), а також матеріалів перепису населення США 1920 р. (U.S. Census Bureau, 1920), працював менеджером в газетах «Russian Daily», «Russkoe Slovo» та «Russky Golos» у Нью-Йорку. 05 травня 1918 р. вступив до навчального загону коледжу національної армії штату Род-Айленд у Бергені (U.S. Enlisted and Officer Muster Rolls and Rosters, 1916–1939), в якому провчився з 1918 по 24.02.1919 р., де рахувався рядовим загону «В» 2-го батальйону (U.S. Veterans Administration, 1917–1940). У 1919 р. отримав звання капрала. За правовими нормами США вважається ветераном Армії США 1918–1919 рр., Першої світової війни, оскільки у цей час перебував на військовому навчанні.

18.02.1926 р. одружився з Дорі Паллак (12.05.1895 – 20.11.1986) (New York City Department of Health, 1926). Помер 07 серпня 1975 р., похований на кладовищі Mount Hebron Cemetery, мікрорайон Флашинг, район Квінс, місто Нью-Йорк. На надгробку вказано, що він працював у хімічній військовій службі найбільшого центру військово-хімічної промисловості США Еджвудського арсеналу (Elias Pasvolsky, 1975). Поряд похована його дружина Дора.

Валентин Михайлович Пасвольський (24.07.1898–01.07.1980) (Метрична книга..., 1898, арк. 22). Валентин «Вел» Пасвольський – військовий, інженер-будівельник, всесвітньо визнаний колекціонер та нумізмат. В останні роки жив у Нью-Джерсі на Рівер авеню.

За даними військово-облікового документу від 01.09.1918 р. відомо, що Валентин був студентом Колумбійського університету (Valentine Mikhalovich Pasvolsky, 1918). Одружений на Еллені Ізабеллі Стоутон (25.12.1893–26.07.1963) Подружжя мало четверо дітей: Річарда (16.02.1924–13.10.2018), Рудольфа Мішеля (1926–15.03.1989), Керіл Марі (31.07.1926–30.01.2012), а також Етель Джойс Еппі (Таймер) (20.04.1929–13.04.2019) (Valentine Mikhalovich Pasvolsky, 1898–1980). Також вони мали 12 онуків та 7 правнуків.

Після того, як Вел Пасвольський у 60 років пішов у відставку у чині майора після 30 років служби в армії, він став відомим колекціонером. Під час служби в армії у В. Пасвольського була можливість подорожувати. Він відвідав численні племена американських індіанців. Завдяки візитам і торгівлі з корінним населенням він постійно розширював свої знання про їх життя, а також свою колекцію артефактів. Зрештою зібрав одну з найбільших у світі приватних колекцій мистецтва культури індіанців Північної та Південної Америки.

Пасвольський започаткував публічні презентації своєї колекції у власному помешканні в штаті Нью-Джерсі, яке функціонувало під назвою Музей індіанського поселення та торгового посту Лейквуда – Indian Village Museum and Trading Post of Lakewood. Музейна експозиція займала три кімнати на першому поверсі будинку, та була доступна для відвідування за символічну плату. Власник колекції особисто супроводжував огляди експозиції, надаючи фахові пояснення щодо походження та призначення представлених предметів. Окрім стаціонарної музейної діяльності, Пасвольський демонстрував окремі експонати на публічних заходах, доповнюючи виступи елементами реконструкції традиційного індіанського вбрання (Asbury Park Press, 1980, с. 25).

14 лютого 1973 р. Вел Пасвольський був членом Пробірної комісії США на Монетному дворі у Філадельфії, і цей досвід він вважав одним із найкращих у своєму житті. Його високо цінували серед нумізматів за готовність поділитися своїми знаннями з нумізматиків. Він виступав перед колекціонерами монет по всій Північній Америці та брав участь у десятках семінарів. У 1975 р. Нумізматичне товариство Юти вручило йому меморіальну дошку на честь виставки, яку він тут провів.

Пан Пасвольський кілька років працював окружним представником Нью-Джерсі в Американській нумізматичній асоціації. У лютому 1975 р. з усієї країни з'їхались члени американської нумізматичної асоціації до Нью-Джерсі, щоб відвідати урочисту вечерю на честь Пасвольського, де він отримав медаль за заслуги від асоціації (Asbury Park Press, 1980, с. 25).

Помер 01 липня 1980 р. у госпіталі адміністрації ветеранів, Іст-Оранж. Похований разом з дружиною у Меморіальному парку Джорджа Вашингтона, м. Парамус, округ Берген, Нью-Джерсі, США (Valentine

Mikhalovich Pasvolsky, 1898–1980).

Після смерті Пасвольського зібрання творів мистецтва корінних народів Північної та Південної Америки було розподілено між його дітьми. Частина колекції, що належала синові, згодом стала предметом окремого продажу, тоді як частка, успадкована родиною доньки, була реалізована через аукціонний дім Heritage у листопаді 2013 року та травні 2014 року (The Valentine Pasvolsky Collection, n.d.).

Рудольф Михайлович Пасвольський (28.07.1904 – 12.02.1911) (Метрична книга..., 1904, арк. 32). Наймолодша дитина родини Михайла та Марії Пасвольських прожив 6,5 років. Його знайшли мертвим (New York City Department of Health, 1911).

Висновки.

Родина Пасвольських була досить типовою для пікової хвилі єврейських переселенців з Російської імперії початку ХХ ст. Нагнітання антисемітських настроїв в країні ще не набули крайніх форм і тому виїздили люди, які могли собі дозволити принаймні оплатити далеку дорогу і мати хоча б щось на перший час. Глава родини продовжив в США свою справу (видавничу), діти змогли отримати освіту за здібностями. Як свідчать факти, переважна частина родини добре облаштувалася і реалізувалася на новій батьківщині, досягли успіху в різних сферах: політиці, культурі та науці. Звісно, найбільш успішним з точки зору значення і впливу в тодішньому суспільстві, став Лео Пасвольський.

Прикметно, що у долі старших дітей родини Пасвольських, включно з Левом Михайловичем, простежуються впливи їх походження. Це виражалося у колі спілкування на новій батьківщині. З чотирьох старших сестер три вийшли заміж за вихідців з Російської імперії, при чому Флора – за земляка з Катеринославщини. Брати ж Пасвольські одружилися вже на американках різного походження.

Клара Пасвольська реалізовувала свій талант співачки в значній мірі у колі емігрантів і з репертуаром для емігрантів. У 1920-х роках це викликало зацікавленість і серед ширших кіл. У Лео Пасвольського «присутність» його походження спостерігалася у роботі в ранні роки у емігрантській російськомовній пресі; в подальшому у активній зацікавленості європейськими процесами, інтересом до долі Російської імперії після 1917 року і навіть певним захопленням лівими ідеями. Його вважали спеціалістом по проблемам СРСР, Далекого Сходу. Та назагал складається враження, що велика родина Пасвольських досить швидко адаптувалася до нових умов і відсторонилася від попереднього етапу життя. Очевидно, цьому сприяли ті зміни, які вони спостерігали в колишній батьківщині після 1917 р.

Узагальнені факти біографії родини Пасвольських можуть стати першим кроком для створення ґрунтового життєпису цієї сім'ї, що стане в нагоді і дослідникам діяльності і теоретичної спадщини Лео Пасвольського, і дослідникам діаспор, які вийшли з українських територій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Голуб, І. (2017). Лео Пасвольський: автор Статуту ООН з Павлограду. *Портал «ДніпроКультура»*. https://www.dnipro.lib.ua/Leo_Pasvol'skiy_biografiya
- Горбатенко, В. П., & Мироненко, П. В. (Ред.). (2024). *Енциклопедія політики і права: наукове видання* (с. 525-526). Київ: Політія.
- Като, Н. (1953, 7 вересня). Скончался Л. М. Пасвольский. *Novoe Russkoe Slovo*, (14985). <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/memories/GL34-NHL>
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. (1878). Ф. 282. Синагога. м. Павлоград. (Оп. 1. Спр. 3), *Державний архів Дніпропетровської області* (далі – ДАДО), Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1886, 1887). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 295), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1888, 1889). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 296), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1891). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 298), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1893, 1895). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 299), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1898, 1899). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 301), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Метрична книга про народження, шлюб, розлучення, смерть. Синагога. м. Павлоград. (1903, 1904). Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція, 1770-1934 рр. (Оп. 4, Спр. 624), ДАДО, Дніпро, Україна.
- Полное собрание законов Российской империи*. Собр. Перове, 1830. СПб.: Тип-я 2-го Отделения Собств. Е. И. В. Канцелярии, т. 23
- Ревизские сказки евреев-земледельцев в колонии Ново-Златополь, Веселой Красноселки, Трудолюбовки (1857–1859). Ф. 12. Александровское уездное казначейство г. Александровск Екатеринославская губерния. 1805–1864 гг. (Оп. 2, Спр. 280, Арк. 46–46 зв.), *Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна*.
- Рижков, В. (2012, 12 липня). Статут ООН має українські корені. *День*, (120).
- Трихрест, М. (1962). Американська Керенщина. *Визвольний шлях*, 3(173), 239-255. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17616/file.pdf>
- Шпак, В. (2018, 22 серпня). Автор статуту ООН. *Урядовий кур'єр*. <https://ukurier.gov.ua/uk/news/avtor-statutu-onn/>
- Acheson, D. (1987). *Present at the creation: My years in the State Department*. Norton. <https://archive.org/details/presentatcreatio00dean/mode/2up>
- Actas de matrimonio, 1950: San Luis Río Colorado (Sonora). Mexico, Sonora, Civil Registration, 1861–1995. Archivo General del Registro Civil del Estado de Sonora. (1950). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9G9-Z3DP?view=explore>
- Beisner, R. (2003, March 17). Wrong from the beginning: America might have created the U.N., said Dean Acheson, but «I personally am free of the slightest suspicion of paternity». *The Weekly Standard*, 27-31. <https://web.archive.org/web/20030314203921/http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/002/331ogdxg.asp>
- Ben-Nun, G. (2021). The polyglot background of Eastern Europe's Jewish international jurists and its Talmudic legal origins. In K. Castryck-Naumann (Ed.), *Transregional connections in the history of East-Central Europe* (pp. 191–214). De Gruyter Oldenbourg. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110680515-007/html?lang=en>
- California, Death Index, 1940–1997. (1940, April 9). Death record for August Sattler. Los Angeles, California. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VP3Y-KGQ>
- California, Death Index, 1940–1997. (1976, February 29). Death record for Carla Sattler. Orange, California, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VGT7-779>
- California. State Registrar. (1930–1939). California Death Index, 1930–1939. California, Death Index, 1905–1939. Office of Vital Records and Statistics. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L1SL-GPJ?view=explore>
- Christine M. Pasvol'sky (1897–1977). Remember My Journey. *Rock Creek Cemetery*. <https://remembermyjourney.com/memorials/christine-m-pasvol'sky?id=7VdzJymG>
- Clara Pasvol'sky in Russian songs. (1918, March 19). *The New York Times*. <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1918/03/19/102678024.pdf>
- Death records index (Vols. 26-28). California, County Birth and Death Records, 1800–1994. Los Angeles County (California). County Clerk. California. State Board of Health (Los Angeles County). (1932–1934) *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-89SF-8BR4?view=explore>
- Dec Participants list of the USA Council of the IPR: The 8th Pacific Conference (Mont Tremblant, Canada) (1942, December 4–14). Waseda University Repository. https://waseda.repo.nii.ac.jp/record/25054/files/KenkyuShiryoShirizu_1_Dai2Sho.pdf
- Discography of American Historical Recordings. (n.d.). Pasvol'sky Clara. *University of California, Santa Barbara*. <http://adp.library.ucsb.edu/names/336610>
- Dr. Leo Mikhailovich Pasvol'sky (1893–1953). Remember My Journey. *Rock Creek Cemetery*. <https://remembermyjourney.com/memorials/leo-mikhailovich-pasvol'sky?id=Ao0jbQpw>
- Dr. Pasvol'sky dies; Former assistant to Hull and Byrnes. (1953, May 7). *The Evening Star*, 28. <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83045462/1953-05-07/ed-1/seq-28/>
- Elias Pasvol'sky (1975). (Memorial No. 77988306). *Find a Grave*. Flushing, Queens County, New York, USA, 3 May 1895 – 7 Aug 1975. <https://www.findagrave.com/memorial/77988306/elias-pasvol'sky>
- Elias Pasvol'sky (n.d.). *Mount Hebron Cemetery*. <https://www.mounthebroncemetery.com/interment/?id=168413#details>

- Ex-Czar general to speak on Soviet war next Tuesday. (1942, November 22). *Independent*, 22. <https://www.newspapers.com/article/independent-carla-pasvolskaya-sattler-19/19072668/>
- Henderson, W. J. (1917, March 25). Clara Pasvolsky, contralto, will give a first New York recital... *New York Herald*, 31. <https://www.newspapers.com/article/new-york-herald-clara-pasvolsky-1917/19066671/>
- Holbrooke, R. (2003, September 28). Last best hope. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/09/28/books/last-best-hope.html>
- Janssens, R. (1995). *What future for Japan?: U.S. wartime planning for the postwar era, 1942–1945*. Rodopi. https://books.google.com.ua/books?id=6SSHb29S6CgC&q=9051838859&pg=PA299&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Leo Pasvolsky papers: *A finding aid to the collection in the Library of Congress*. Manuscript Division of the Library of Congress. Washington, D.C. 2008 https://findingaids.loc.gov/exist_collections/ead3pdf/mss/2008/ms008035.pdf
- Lydia Okuntsov Elnett (1916–2012) (Person ID: LT96-JMC). *FamilySearch* <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/details/LT96-JMC>
- Music association program delightful. (1920, December 1). *The Register*, 5. <https://www.newspapers.com/article/the-register-clara-pasvolsky-1920/19066079/>
- Musical America (Vol. 29). (1918). *Music Publications, Limited*. https://books.google.com.ua/books?id=Bkc0AQAAAMAJ&dq=Clara+Pasvolsky&pg=RA2-PA47&redir_esc=y
- New Jersey Department of State. (1915). New Jersey, State Census, 1915: Bergenfield, Bergen, New Jersey, United States. New Jersey State Library. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9QP-GBZ1?view=explore>
- New Jersey State Department of Health. (1924, August). Death index, 1901–1903; 1916–1929: Entry for Mary Pasvolsky. Bergen County, New Jersey, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:8DGV-LW3Z>
- New York City Department of Health. (1908, February 29). Marriage record of Ivan Okuntsoff and Elaine Passvolsky, Manhattan, New York City (Microfilm No. 1452361). New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24H1-ZXR>
- New York City Department of Health. (1911, February 12). New York City municipal deaths, 1795–1949: Entry for Rudolph Pasrolsky. Bronx, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:2WDG-GQS>
- New York City Department of Health. (1924, November 18). Marriage record for Anthony A. Elnett and Elaine Okuntsoff or Pasvolsky, Manhattan, New York City, New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:246H-WX4>
- New York City Department of Health. (1940, February 21). New York City municipal deaths, 1795–1949: Entry for Anna Tarno and Michael Pasvolsky. Manhattan, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:2WRW-Q5M>
- New York, New York City Births, 1846–1909. (1877, December 22). Birth record for Gustof Satler (Certificate No. 223350). Manhattan, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:27YQ-5C7>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1921, November 9). Entry for Flora Pasvolsky and Michail Stroukov. Manhattan, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24WK-Y94>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1926, February 18). Entry for Elias Pasvolsky and Dora Pallack. Brooklyn, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:Q2C6-8GHK>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1927, August 31). Entry for August Sattler and Carla Pasvalskaia. Manhattan, New York, United States. (Certificate No. 22966). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24WZ-BVR>
- Pasvolsky, E. (1926). *Historic origin and social development of family life in Russia*. Columbia University Press. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780231883641_A39320630/preview-9780231883641_A39320630.pdf
- Raev, M. (2025). Leo Pasvolsky's ideas and role before and during WWII in the founding of the International Monetary Fund. *In The tenth annual scientific conference of the Monetary and Economic Research Center (MRC)* (pp. 7-19). Monetary and Economic Research Center. <https://mrcenter.info/Doc/Books/Conference%20proceedings%202024.pdf>
- Russian refugee and war relief. (1917, April 11). *The Evening World*, 15. <https://www.newspapers.com/article/the-evening-world-clara-pasvolsky-1917/19067955/>
- Schlesinger, S. (2003). *Act of creation: The founding of the United Nations*. Westview Press. https://archive.org/details/actofcreationfou00schl_0/mode/2up
- The Valentine Pasvolsky Collection (n.d.). *Heritage Auctions*. <https://www.ha.com/information/valentine-pasvolsky-collection.s>
- TocelebrateKingAlbert'sbirthday.(1920,April2).*LosAngelesHerald*,45(131),8.<https://cdnc.ucr.edu/?a=d&d=LAH19200402.2.299>
- U.S. Census Bureau (1920). Fourteenth Census of the United States, 1920: New Jersey (Image Group No. 004966394). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRX7-KWL?lang=uk&i=57>
- U.S. Census Bureau. (1920). United States Census, 1920. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RX7-VLJ?view=explore&lang=uk&groupId=TH-1951-22925-343-34>
- U.S. Department of State. (1915, April). Passport applications: Cert. no. 54901–55554 (NARA Series M1490, Roll 242). United States, Passport Applications, 1795–1925. *National Archives and Records Administration*. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9X7-Z42?view=explore>
- U.S. Department of State. (1918). Passport applications: Cert. no. 51250–51498 (NARA Series M1490, Roll 652). United States, Passport Applications, 1795–1925. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q5Q-G9X3-SW9K?view=explore>
- U.S. Enlisted and Officer Muster Rolls and Rosters, 1916–1939. St. Louis, Missouri. United States. Army. Adjutant General; United States. National Archives and Records Administration, St. Louis. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QHV-F3Z7-ZT45?view=explore>

- U.S. Immigration and Naturalization Service. (1905). Passenger and crew lists, New York, passenger arrival lists (Ellis Island), 1892–1925 (Vols. 1284–1285; NARA Series T715, Roll 606). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-G1XM-BT4?view=explore>
- U.S. Immigration and Naturalization Service. (1913, July 9). Passenger arrival lists, New York (NARA Series T715, Roll 2126). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9T6-HYSK?view=explore>
- U.S. Selective Service System. (1917–1918). United States, World War I draft registration cards, 1917–1918: New Jersey: Bergen County, no. 4, V–Z; no. 5, A–Q (NARA Microfilm Publication M1509). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9BR8-YV3?cc=1968530&wc=9FHD-SP8%3A928311801%2C928413501>
- U.S. Social Security Administration. (1973, October). United States, Social Security death index: Entry for Elaine Elnett. National Technical Information Service. *FamilySearch*. <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JKLH-JJ6>
- U.S. Veterans Administration. (n.d.). United States, Veterans Administration master index, 1917–1940: Parker, John Melvin – Patterson, Arthur. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C3MS-8SM1-C?view=explore>
- United States. District Court (California: Southern District: Central Division). (1915–1930). California, United States (Image Group Number: 004640811). Los Angeles Regional Archives Branch, National Archives and Records Service. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939N-X4RX-H?view=explore>
- University Settlement Society of New York. (1909). Report of the University *Settlement Society of New York*. <https://books.google.com.ua/books?id=l5g6AQAAIAAJ>
- Valentine Mikhailovich Pasvolsky (1898–1980) (Memorial no. 192166157). [Cemetery entry]. George Washington Memorial Park, Paramus, NJ. *Find a Grave*. https://www.findagrave.com/memorial/192166157/valentine_mikhailovich-pasvolsky
- Valentine Mikhailovich Pasvolsky. United States, World War I draft registration cards, 1917–1918 (New Jersey: Bergen County no. 5, A–Q; Image 4976 of 5296). U.S. Selective Service System. (1917–1918). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZJC-QK5>
- Valentine Pasvolsky (1898–1980) (GNY6-673). Family tree profile. *FamilySearch*. (n.d.). <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/details/GNY6-673>
- Valentine Pasvolsky, ex-engineer, nationally recognized numismatist. (1980, July 3). *Asbury Park Press*, 25. <https://www.newspapers.com/article/asbury-park-press-valentine-pasvolsky-19/19068623/>

REFERENCES

- Acheson, D. (1987). Present at the creation: My years in the State Department. Norton. <https://archive.org/details/presentatcreatio00dean/mode/2up>
- Actas de matrimonio, 1950: San Luis Río Colorado (Sonora). Mexico, Sonora, Civil Registration, 1861–1995. Archivo General del Registro Civil del Estado de Sonora. (1950). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9G9-Z3DP?view=explore>
- Beisner, R. (2003, March 17). Wrong from the beginning: America might have created the U.N., said Dean Acheson, but «I personally am free of the slightest suspicion of paternity». *The Weekly Standard*, 27–31. <https://web.archive.org/web/20030314203921/http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/002/33logdxg.asp>
- Ben-Nun, G. (2021). The polyglot background of Eastern Europe's Jewish international jurists and its Talmudic legal origins. In K. Castryck-Naumann (Ed.), *Transregional connections in the history of East-Central Europe* (pp. 191–214). De Gruyter Oldenbourg. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110680515-007/html?lang=en>
- California, Death Index, 1940–1997. (1940, April 9). Death record for August Sattler. Los Angeles, California. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VP3Y-KGQ>
- California, Death Index, 1940–1997. (1976, February 29). Death record for Carla Sattler. Orange, California, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VGT7-779>
- California. State Registrar. (1930–1939). California Death Index, 1930–1939. California, Death Index, 1905–1939. Office of Vital Records and Statistics. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L1SL-GPJ?view=explore>
- Christine M. Pasvolsky (1897–1977). Remember My Journey. *Rock Creek Cemetery*. <https://remembermyjourney.com/memorials/christine-m-pasvolsky?id=7VdzJymG>
- Clara Pasvolsky in Russian songs. (1918, March 19). *The New York Times*. <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1918/03/19/102678024.pdf>
- Death records index (Vols. 26–28). California, County Birth and Death Records, 1800–1994. Los Angeles County (California). County Clerk. California. State Board of Health (Los Angeles County). (1932–1934) *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-89SF-8BR4?view=explore>
- Discography of American Historical Recordings. (n.d.). Pasvolsky Clara. *University of California, Santa Barbara*. <http://adp.library.ucsb.edu/names/336610>
- Dr. Leo Mikhailovich Pasvolsky (1893–1953). Remember My Journey. *Rock Creek Cemetery*. <https://remembermyjourney.com/memorials/leo-mikhailovich-pasvolsky?id=Ao0jbQpw>
- Dr. Pasvolsky dies; Former assistant to Hull and Byrnes. (1953, May 7). *The Evening Star*, 28. <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83045462/1953-05-07/ed-1/seq-28/>
- Elias Pasvolsky (1975). (Memorial No. 77988306). *Find a Grave*. Flushing, Queens County, New York, USA, 3 May 1895 – 7 Aug 1975. <https://www.findagrave.com/memorial/77988306/elias-pasvolsky>
- Elias Pasvolsky (n.d.). *Mount Hebron Cemetery*. <https://www.mounthebroncemetery.com/interment/?id=168413#details>
- Ex-Czar general to speak on Soviet war next Tuesday. (1942, November 22). *Independent*, 22. <https://www.newspapers.com/article/independent-carla-pasvolskaya-sattler-19/19072668/>

- Henderson, W. J. (1917, March 25). Clara Pasvol'sky, contralto, will give a first New York recital... *New York Herald*, 31. <https://www.newspapers.com/article/new-york-herald-clara-pasvol'sky-1917/19066671/>
- Holbrooke, R. (2003, September 28). Last best hope. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/09/28/books/last-best-hope.html>
- Holub, I. (2017). Leo Pasvol'skyi: avtor Statutu OON z Pavlohrad [Leo Pasvol'sky: Author of the UN Charter from Pavlohrad]. *Portal «DniproKultura»* https://www.dnipro.lib.dp.ua/Leo_Pasvol'skiy_biografiya
- Horbatenko, V. P. (Ed.), (2024) *Entsyklopediia polityky i prava: naukove vydannia* [Encyclopedia of Politics and Law: A Scholarly Publication]. Kyiv: Vydavnytstvo Politiia.
- Janssens, R. (1995). *What future for Japan? U.S. wartime planning for the postwar era, 1942–1945*. Rodopi. https://books.google.com.ua/books?id=6SSHb29S6CgC&q=9051838859&pg=PA299&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Kato, N. (07.09.1953). Skonchalsya L. M. Pasvol'skii [L. M. Pasvol'sky has passed away]. *Novoe Russkoe Slovo*, № 14985. <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/memories/GL34-NHL>
- Leo Pasvol'sky papers: *A finding aid to the collection in the Library of Congress*. Manuscript Division of the Library of Congress. Washington, D.C. 2008 https://findingaids.loc.gov/exist_collections/ead3pdf/mss/2008/ms008035.pdf
- Lydia Okuntsov Elnett (1916–2012) (Person ID: LT96-JMC). *FamilySearch* <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/details/LT96-JMC>
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1886–1887 rr.* [Register of births, marriages, divorces, and deaths]. File 295. Inventory 4. Fund 193. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [The State Archives of Dnipropetrovsk region], (further in text: DADO).
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1888–1889 rr.* File 296. Inventory 4. Fund 193. DADO.
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1891 r.* File 298. Inventory 4. Fund 193. DADO.
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1893, 1895 rr.* File 299. Inventory 4. Fund 193. DADO.
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1898, 1899 rr.* File 301. Inventory 4. Fund 193. DADO.
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1903, 1904 rr.* File 624. Inventory 4. Fund 193. DADO.
- Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, rozluchennia, smert. Synahoha. m. Pavlohrad. 1878 rr.* File 3. Inventory 1. Fund 282. DADO.
- Music association program delightful. (1920, December 1). *The Register*, 5. <https://www.newspapers.com/article/the-register-clara-pasvol'sky-1920/19066079/>
- Musical America (Vol. 29). (1918). *Musical Publications, Limited*. https://books.google.com.ua/books?id=Bkc0AQAAMAAJ&dq=Clara+Pasvol'sky&pg=RA2-PA47&redir_esc=y
- New Jersey Department of State. (1915). New Jersey, State Census, 1915: Bergenfield, Bergen, New Jersey, United States. New Jersey State Library. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9QP-GBZ1?view=explore>
- New Jersey State Department of Health. (1924, August). Death index, 1901–1903; 1916–1929: Entry for Mary Pasvol'sky. Bergen County, New Jersey, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:8DGV-LW3Z>
- New York City Department of Health. (1908, February 29). Marriage record of Ivan Okuntsoff and Elaine Passvol'sky, Manhattan, New York City (Microfilm No. 1452361). New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24H1-ZXR>
- New York City Department of Health. (1911, February 12). New York City municipal deaths, 1795–1949: Entry for Rudolph Pasrol'sky. Bronx, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:2WDG-GQS>
- New York City Department of Health. (1924, November 18). Marriage record for Anthony A. Elnett and Elaine Okuntsoff or Pasvol'sky, Manhattan, New York City. New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:246H-WX4>
- New York City Department of Health. (1940, February 21). New York City municipal deaths, 1795–1949: Entry for Anna Tarno and Michael Pasvol'sky. Manhattan, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:2WRW-Q5M>
- New York, New York City Births, 1846–1909. (1877, December 22). Birth record for Gustof Satler (Certificate No. 223350). Manhattan, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:27YQ-5C7>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1921, November 9). Entry for Flora Pasvol'sky and Michail Stroukov. Manhattan, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24WK-Y94>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1926, February 18). Entry for Elias Pasvol'sky and Dora Pallack. Brooklyn, New York City, New York, United States. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:Q2C6-8GHK>
- New York, New York City Marriage Records, 1829–1938. (1927, August 31). Entry for August Sattler and Carla Pasval'skaya. Manhattan, New York, United States. (Certificate No. 22966). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:24WZ-BVR>
- Participants list of the USA Council of the IPR: The 8th Pacific Conference (Mont Tremblant, Canada) (1942, December 4–14). *Waseda University Repository*. https://waseda.repo.nii.ac.jp/record/25054/files/KenkyuShiryoShirizu_1_Dai2Sho.pdf
- Pasvol'sky, E. (1926). *Historic origin and social development of family life in Russia*. Columbia University Press. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780231883641_A39320630/preview-9780231883641_A39320630.pdf
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. Pervoe, 1830.*
[The complete collection of the laws of the Russian Empire]. SPb.: Tip-j2-a-go Otdelenija Sobstv. E. I. V. Kanceljarii, vol. 23.

- Raev, M. (2025). Leo Pasvolsky's ideas and role before and during WWII in the founding of the International Monetary Fund. *In The tenth annual scientific conference of the Monetary and Economic Research Center (MRC)* (pp. 7-19). Monetary and Economic Research Center. <https://mrcenter.info/Doc/Books/Conference%20proceedings%202024.pdf>
- Russian refugee and war relief. (1917, April 11). *The Evening World*, 15. <https://www.newspapers.com/article/the-evening-world-clara-pasvolsky-1917/19067955/>
- Ryzhkov, V. (2012). Statut OON maie ukrainski koreni [The UN Charter has Ukrainian roots]. *Den*. <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/statut-oon-maye-ukrayinski-koreni>
- Schlesinger, S. (2003). *Act of creation: The founding of the United Nations*. Westview Press. https://archive.org/details/actofcreationfou00schl_0/mode/2up
- Shpak, V. (22.08.2018) Avtor statutu OON [Author of the UN Charter]. *Uriadovyi kurier*. <https://ukurier.gov.ua/uk/news/avtor-statutu-oon/>
- The Valentine Pasvolsky Collection (n.d.). *Heritage Auctions*. <https://www.ha.com/information/valentine-pasvolsky-collection.s>
- Tocelebrate King Albert's birthday. (1920, April 2). *Los Angeles Herald*, 45 (131), 8. <https://cdnc.ucr.edu/?a=d&d=LAH19200402.2.299>
- Trykhrest, M. (1962). Amerykanska Kerenshchyna [American Kerenshchyna]. *Vyzvolnyi shliakh*, 3 (173), 239-255. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17616/file.pdf>
- U.S. Census Bureau (1920). Fourteenth Census of the United States, 1920: New Jersey (Image Group No. 004966394). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRX7-KWL?lang=uk>
- U.S. Census Bureau. (1920). United States Census, 1920. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RX7-VLJ?view=explore&lang=uk&groupId=TH-1951-22925-343-34>
- U.S. Department of State. (1915, April). Passport applications: Cert. no. 54901-55554 (NARA Series M1490, Roll 242). United States, Passport Applications, 1795-1925. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9X7-Z42?view=explore>
- U.S. Department of State. (1918). Passport applications: Cert. no. 51250-51498 (NARA Series M1490, Roll 652). United States, Passport Applications, 1795-1925. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-G9X3-SW9K?view=explore>
- U.S. Enlisted and Officer Muster Rolls and Rosters, 1916-1939. St. Louis, Missouri. United States. Army. Adjutant General; United States. National Archives and Records Administration, St. Louis. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QHV-F3Z7-ZT45?view=explore>
- U.S. Immigration and Naturalization Service. (1905). Passenger and crew lists, New York, passenger arrival lists (Ellis Island), 1892-1925 (Vols. 1284-1285; NARA Series T715, Roll 606). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-G1XM-BT4?view=explore>
- U.S. Immigration and Naturalization Service. (1913, July 9). Passenger arrival lists, New York (NARA Series T715, Roll 2126). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9T6-HYSK?view=explore>
- U.S. Selective Service System. (1918, April 1). United States World War I draft registration cards, 1917-1918: Valentine Mikhailovich Pasvolsky (New Jersey, Bergen County no. 5, A-Q) [Draft registration card]. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZJC-QK5>
- U.S. Social Security Administration. (1973, October). United States, Social Security death index: Entry for Elaine Elnett. National Technical Information Service. *FamilySearch*. <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JKLH-JJ6>
- U.S. Veterans Administration. (n.d.). United States, Veterans Administration master index, 1917-1940: Parker, John Melvin - Patterson, Arthur. National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C3MS-8SM1-C?view=explore>
- United States, World War I draft registration cards, 1917-1918: New Jersey: Bergen County, no. 4, V-Z; no. 5, A-Q (NARA Microfilm Publication M1509). U.S. Selective Service System. (1917-1918). National Archives and Records Administration. *FamilySearch*. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9BR8-YV3?cc=1968530&wc=9FHD-SP8%3A928311801%2C928413501>
- United States. District Court (California: Southern District: Central Division). (1915-1930). California, United States (Image Group Number: 004640811). Los Angeles Regional Archives Branch, National Archives and Records Service. *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939N-X4RX-H?view=explore>
- University Settlement Society of New York. (1909). Report of the University *Settlement Society of New York*.
- Valentine Mikhailovich Pasvolsky (1898-1980) (Memorial no. 192166157). [Cemetery entry]. George Washington Memorial Park, Paramus, NJ. *Find a Grave*. https://www.findagrave.com/memorial/192166157/valentine_mikhailovich-pasvolsky
- Valentine Mikhailovich Pasvolsky. United States, World War I draft registration cards, 1917-1918 (New Jersey: Bergen County no. 5, A-Q; Image 4976 of 5296). U.S. Selective Service System. (1917-1918). *FamilySearch*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZJC-QK5>
- Valentine Pasvolsky (1898-1980) (GNY6-673). Family tree profile. *FamilySearch*. (n.d.). <https://www.familysearch.org/uk/tree/person/details/GNY6-673>
- Valentine Pasvolsky, ex-engineer, nationally recognized numismatist. (1980, July 3). *Asbury Park Press*, 25. <https://www.newspapers.com/article/asbury-park-press-valentine-pasvolsky-19/19068623/>
- Vejnbaum, M. E. (24.04.1960). Pyatdesyat let: nemnozhko istorii, nemnozhko vospominanij... [Fifty Years: A Bit of History, A Bit of Nostalgia...] *Novoe Russkoe Slovo*, p. 9. <https://nrslovo.com/arkhiv/item/2829-pyatdesyat-let-nemnozhko-istorii-nemnozhko-vospominanij>

Diplomatic Relations Between the Safavid and Ottoman States in 1730-1736 (In Azerbaijani and Turkish Historiography)

UDC 94.; 94(479.24).; 930.22

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726127>**Jamilli Ulkar**Ph.D. student, <https://orcid.org/0009-0003-6692-0627>, ulkarjamilli.uj@gmail.com*Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

Relevance. This article aims to analyze the transformation of the region's geopolitical landscape in the first half of the 18th century against the backdrop of the profound political and military crisis of the Safavid state. It is noted that the years 1730-1736 are considered one of the most complex and dynamic periods of Ottoman-Safavid relations in the history of the Middle East. It is noted that this period has attracted the attention of researchers, particularly due to the rise of Nadir Shah, the weakening of the Safavid dynasty, and the changing regional balance of power.

Novelty. This article analyzes from a new political perspective how Nadir Shah established his political legitimacy by exploiting the internal crisis of the Safavid dynasty, how he presented the Ja'fari movement as a strategic instrument of foreign policy, and how his military successes influenced regional diplomacy. At the same time, an objective assessment of 18th-century history is provided through a comparison of Azerbaijani and Turkish historiography.

Results. The study examines the liberation of Azerbaijani lands under the leadership of Nadir Shah Afshar and the reform of the political and defensive structures of the Safavid state. This research draws on the research of renowned Azerbaijani historians such as Ismail Hakki Uzuncharshili, Elvira Latifova, Tofig Mustafazade, Nizami Suleymanov, and Tofig Najafli. Drawing on the work of these scholars, an in-depth analysis of the topic within its historiographical context is provided, providing detailed information on the weakening of the Safavid state, the transformation of the regional balance of power, and the intricacies of Nadir Shah's policies.

Thus, the article presents a comprehensive and multifaceted analysis of geopolitical dynamics, interstate relations, and military-strategic processes in Azerbaijan and the Middle East in the first half of the 18th century. The article also analyzes Nadir's military strategies, diplomatic moves and negotiation mechanisms in Ottoman-Safavid relations and explains from a scientific point of view how regional balance was restored.

Keywords: Ottoman Empire, Safavid Empire, historiography, diplomatic relations, Nadir Shah Afshar

Дипломатні відносини між державами сефавіду та османськими у 1730–1736 роках (в азербайджанській та турецькій історіографії)

Джамиллі Улькар*Інститут рукописів імені Мухаммада Фузулі Національної академії наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Мета цієї статті аналізувати трансформаційний процес геополітичного ландшафту регіону в першій половині XVIII століття на тлі глибокої політичної та військової кризи Сефевідської держави. Зазначається, що 1730-1736 роки вважаються одним із найбільш складних та динамічних етапів османсько-сефевідських відносин в історії Близького Сходу. Вказується, що цей період привертає увагу дослідників, зокрема у зв'язку з піднесенням Надір шаха, ослабленням династії Сефевідів та зміною регіонального балансу сил.

Методологія. У статті в основному застосовані методи історико-аналітичного, хронологічного, порівняльного та джерельного аналізу, що дозволяє провести поглиблене дослідження теми як із фактичної, так і з концептуальної точок зору.

Новизна статті. У статті аналізується з нової політичної точки зору, як Надір шах встановлював свою політичну легітимність, використовуючи внутрішню кризу династії Сефевідів, як він представляв рух Джафарі як стратегічний інструмент зовнішньої політики, і як його військові успіхи вплинули на регіональну дипломатію. Одночасно на основі порівняння азербайджанської та турецької історіографії дається об'єктивна оцінка історії XVIII століття.

Результати. У дослідженні розглядається процес звільнення азербайджанських земель під керівництвом Надір-шаха Афшара та реформування політико-оборонних структур держави Сефевідів. На основі досліджень відомих азербайджанських істориків, таких як Ісмаїл Хаккі Узунчаршили, Ельвіри Латіфової, Тофіга Мустафазаде, Нізамі Сулейманова та Тофіга Наджафлі, на цю тему. Спираючись на роботи цих вчених, проводиться поглиблений аналіз теми в історіографічному контексті, надається докладна інформація про послаблення Сефевідської держави, трансформацію регіонального балансу сил і тонкощі політики Надір шаха. Таким чином, стаття являє собою всебічний та багатогранний аналіз геополітичної динаміки, міждержавних відносин та військово-стратегічних процесів в Азербайджані та на Близькому Сході у першій половині XVIII століття.

У статті також аналізуються військові стратегії Надира, дипломатичні кроки та механізми переговорів в османсько-сефевідських відносинах, з наукового погляду пояснюється, як було відновлено регіональну рівновагу.

Ключові слова: Османська імперія, Сефевідська імперія, історіографія, дипломатичні відносини, Надір-шах Афшар

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 24.04.2026

Introduction.

At the beginning of the 18th century, the Safavid Empire was experiencing a deep crisis. The events that resulted in the fall of Isfahan in 1722 led to the weakening of the state. Taking advantage of this situation, the Ottoman Empire and the Russian Empire began to divide the Safavid territories. Ismail Hakkı Uzuncharshili, evaluating this situation from the Ottoman perspective, notes that the weakening of the Safavid state created both an opportunity and a long-term strategic burden for the empire (Uzuncharshili, 1988: 210-215).

Despite the formal restoration of Safavid authority in the early 1730s, real political power remained in the hands of military leaders. In this context, Nadir Khan (then known as Nadir Shah) came to the forefront and began to play the role of the saviour of the Safavid state.

Nadir Shah Afshar initially served under the Safavid ruler Tahmasp II. Within a short period, he restored stability within the country and carried out successful military operations against foreign invaders. Nadir's main objective was to recover the lost territories of the Safavid state.

In 1730-1732, Nadir Shah organized successful campaigns against the Ottomans and recaptured important strategic centers such as Tabriz and Hamadan. These successes created a new phase of tension in Ottoman-Safavid relations.

Analysis of the latest publications on this topic.

The topic of diplomatic relations between the Safavid and Ottoman Empires during the years 1730-1736 has been extensively researched in both Azerbaijani and Turkish historiography between 2020 and 2026. One of the significant studies conducted in this direction is the article by Zulfiya Valiyeva Onlen titled "The Ottoman Narrative Sources Related to the 17th-18th Century Safavid History" (Valiyeva, 2023).

The article provides a systematic analysis of the political and military struggle between the Ottoman, Safavid, and Russian empires for dominance over the North Caucasus and Azerbaijan during the late 17th and early 18th centuries. It also evaluates the Ottoman narrative sources reflecting this period. The author correctly asserts that during the Soviet era, these Ottoman sources remained insufficiently explored within Azerbaijani historiography.

As part of this research, the works of nine official Ottoman chroniclers and three Ottoman ambassadors have been integrated into scientific discourse. Among these, the writings of authors such as Abdi Efendi, Destari Saleh Efendi, Mehmed Rashid, and Ismail Asim Efendi hold particular significance. This article serves as a crucial study that theoretically and methodologically substantiates the importance of Ottoman narrative primary sources in the study of Azerbaijani history.

Another significant source for the study of this period is the doctoral dissertation by Rana Mammadova, titled "The Military-political activities and reforms of

Nadir Shah Afshar (based on persian-language sources)" (Mammadova, 2024). In this research, along with Persian documentary and narrative sources, materials from European, Russian, and Turkish historiography are analyzed in a comprehensive and integrated manner. The author presents Nadir Shah not only as a military leader but also as a reformer who demonstrated modernization trends in state administration.

In Turkish historiography, this issue is addressed in the collective monograph titled "Turkey-Azerbaijan relations from the beginnings to the present", edited by Ibrahim Tellioglu (2023).

The work analyzes Ottoman-Safavid relations during the Safavid and Nadir Shah periods, noting that from this stage onward, the histories of Turkey and Azerbaijan entered a process of relative differentiation. Furthermore, Nadir Shah's relations with the Ottoman Empire are evaluated as an integral component of his universal sovereignty ideology.

The Professor of Ankara Yildirim Beyazit University Hacı Mustafa Evarci emphasizes the protracted nature of the Ottoman-Safavid confrontation, which persisted from the 16th century through the early 18th century in his article titled "The role of the Crimean tatars in the Ottoman-Safavid wars" (Evarci, 2023). The author demonstrates that coalition forces played a pivotal role in these conflicts; specifically, the Crimean Tatars served as one of the primary military pillars of the Ottoman army during its Eastern campaigns. While the core focus of the research is directed toward the events of the 16th and 17th centuries, the early 18th century is presented as the concluding phase of this long-standing rivalry.

The article titled "The example of Ruse (Rusçuk) in the organization and logistics of the Iranian campaigns of 1734-1735" by Alpay Bizbirlik and Sechkin Shenturk (Bizbirlik & Shenturk, 2023) examines the military preparations undertaken by the Ottoman Empire against the expansionist policies of Nadir Shah.

A central focus of the study is the role of the city of Ruse as a strategic logistical hub. The authors demonstrate that, despite the vast geographical distances involved, the Ottoman state established a sophisticated logistical framework to effectively manage the supply chains for the Eastern Front. The presented studies are distinguished by their diverse methodological approaches and source-based frameworks, creating a multifaceted scientific landscape that complements one another.

First and foremost, the work of Z.Valiyeva Onlen holds particular significance from a source-critical perspective. By systematizing Ottoman narrative sources, the author demonstrates the prospects of utilizing these materials in the study of Azerbaijani history.

This approach primarily focuses on the identification and critical analysis of primary sources. In contrast, R. Mammadova's research is centered on a specific historical figure – Nadir Shah and focuses on the interpretation of historical events. Thus, while the former expands the

source base, the latter demonstrates the interpretative potential of these sources.

The collective work edited by I.Tellioglu, representing Turkish historiography, offers a broader conceptual framework. In this study, Ottoman-Safavid relations are evaluated not merely as political and military confrontations, but as the beginning of a long-term process of historical divergence. Compared to the more event-oriented and regional analysis prevalent in Azerbaijani historiography, this approach is characterized by macro-historical generalization.

H. M. Evarci's research makes a significant contribution from the perspectives of military history and coalition politics. The author highlights the role of decentralized forces, particularly the Crimean Tatars, in the Ottoman-Safavid wars. This approach brings the issue of "auxiliary actors" – often overlooked in other studies – to the forefront and illustrates the multi-subject nature of these conflicts.

In contrast to the aforementioned studies, the article by A.Bizbirlik and S. Shenturk focuses on military-logistical aspects. Their research demonstrates that the military power of the Ottoman Empire in the 18th century was determined not only by combat capability but also by an advanced logistical infrastructure. This approach reveals the material and technical foundations underlying diplomatic and political relations.

Overall, while Azerbaijani historiography (Z.Valiyeva Onlen, R.Mammadova) places greater emphasis on source analysis and regional political processes, Turkish historiography (I.Tellioglu, H.M.Evarci, A.Bizbirlik, and S.Shenturk) prioritizes military-strategic, logistical, and macro-historical approaches. This distinction reflects the varying priorities and methodological characteristics of both historiographical schools.

In conclusion, these studies collectively provide both a rich source base and a comprehensive analytical framework for investigating Ottoman-Safavid relations between 1730 and 1736.

Main text.

In the early 1720s, the Safavid Empire faced a deep political and military crisis and had virtually reached the brink of disintegration. During this period, a large part of the territories, including Isfahan, the state's capital, had fallen under the control of the Afghans. At the same time, as a result of foreign interventions, the Russian Empire occupied the Caspian coastal regions of Azerbaijan and Gilan, while the Ottoman Empire seized the South Caucasus, South Azerbaijan, and Western Iran. By 1726, only the province of Mazandaran remained under the control of the Safavid ruler Tahmasp II.

In order to restore his authority, Tahmasp II launched a campaign to Khorasan in 1726. During this time, in the internal struggles for power in Khorasan, Nadir (the future Nadir Shah Afshar) from the Qirkhli clan of the Afshar Turkic tribe distinguished himself through his military skill. As a result of the relocation policy initiated

during the reign of Shah Ismail I, Nadir – who became the leader of the Afshars settled in the Abivard region – further consolidated his authority by capturing the fortress of Kalat. During the Khorasan campaign, Tahmasp II, considering Nadir's military potential, managed to win him over to his side. As a result of this alliance based on mutual political interests, Nadir was first appointed to the position of qurchubashi and later became the commander-in-chief of the army and was granted the title of khan.

In November 1726, the forces led by Nadir defeated Malik Mahmud and liberated the city of Mashhad from the Afghans. After this victory, Tahmasp II appealed to the population of Khorasan, demanded that they obey Nadir's orders. Through successive military operations, Nadir defeated the Afghan tribal leaders and forced them to recognize his authority. With the capture of Herat in 1729, Nadir further strengthened his dominance in the region. As a result of the victories achieved in 1728–1729, favorable conditions were created for advancing toward Isfahan. Consequently, in December 1729, Tahmasp II entered the capital Isfahan, ending more than seven years of Afghan rule and restoring Safavid authority (Bilge, 2015: 206).

The deposition of Ahmed III as a result of the political upheaval that took place in the Ottoman Empire in 1730, caused serious internal conflicts within the empire and created favourable geopolitical opportunities for the return of Azerbaijani territories. On the other hand, after the death of Peter I, a relative softening was observed in Russia's expansionist policy in the Caspian coastal regions, which brings the possibility of returning these territories onto the agenda.

The researcher Elvira Latifova characterizes these historical processes in her scholarly article named "The place and role of the north-western territories of Azerbaijan in the Caucasus policy of the Ottoman Empire in the 1720s-1730s" (1720-1730'lu yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde Azerbaycan'ın kuzeybatı topraklarının yeri ve rolü) as follows: "Strengthening of the Safavid state as a result of the effective measures implemented by Nadir Khan led to the intensification of the state's foreign policy activities. Under such circumstances, the liberation of the territories occupied by the Ottomans and Russians became the main objective of the Safavid state's foreign policy. At the beginning of 1730, military operations between the Safavids and the Ottomans resumed. It should be noted that during this period the internal political situation in the Ottoman state was extremely difficult. In September 1730, an uprising broke out in Istanbul under the leadership of Patrona Halil. This event resulted in the deposition of Sultan Ahmed III and the accession to power of his nephew Mahmud I" (Latifova, 2023, p. 113).

After returning to Isfahan, Tahmasp II demanded the return of territories that had previously belonged to the Safavid state before coming under the control of the Ottoman Empire. For this purpose, a diplomatic

delegation headed by Vali Mohammad Khan was sent; however, by the decision of the Ottoman court, the delegation was imprisoned in the fortress of Mardin. The main reason for this step was the beginning of the military movement of Nadir's troops toward Erivan. As a result, a new phase of the Ottoman-Safavid confrontation began in the territory of Azerbaijan, leading to large-scale military operations.

In 1730, Tahmasp II besieged the city of Tabriz, and Safi Guli Khan joined these military operations. Although Abdullah Köprülü, the commander-in-chief of the Ottoman Empire forces, advanced in order to assist the besieged garrison, he was defeated during his march and forced to retreat toward Erivan. As a result, in September 1730, the Ottoman garrison stationed in Tabriz was forced to surrender.

The news of the liberation of Tabriz by the Safavid army caused serious concern in the political circles of Istanbul. According to the conclusions of Turkish historians referring to the sources of the period, Ibrahim Pasha, the Grand Vizier, was accused of conceding Tabriz in pursuit of strategic interests. A secret letter that he allegedly sent to the city's governor Kara Mustafa Pasha was regarded as the main evidence of secret negotiations with Nadir Shah Afshar (Kulbilge, 2010, p. 225).

In the same year, the cities of Maragheh and Hamadan were also liberated from Ottoman control by Nadir Khan.

After this, the combined forces of Tahmasp II and Nadir marched toward Ardabil and besieged the city, but this attempt was unsuccessful. Russia, which was interested in the withdrawal of Ottoman forces from Azerbaijan, Russia ordered assistance to Nadir to be delivered via General Levashov, commander of the forces stationed in Gilan. However, Levashov pursued a contradictory policy by simultaneously supporting both the Safavid and Ottoman sides: while secretly sending Russian officers and artillery to Nadir, he also allowed Ottoman forces to pass through territories under Russian control and move toward Shirvan.

After prolonged resistance, Ali Pasha, who commanded the defence of Ardabil, abandoned the city on 5 January 1731 and retreated to Astara. A part of the Ottoman forces advanced from the direction of Baku and reached Shamakhi on 27 February 1731. During this period, as a rebellion broke out against Nadir in Khorasan, he forced to leave the region. Taking advantage of this situation, Tahmasp II assumed supreme command and in December 1731 began military operations against the Ottomans with an army of approximately 18,000 soldiers.

However, in the battles that took place around Nakhchivan, Erivan, and Baghdad, the Safavid troops suffered serious defeats. In particular, in the Battle of Quriyan near Hamadan, Tahmasp II suffered heavy losses and was forced to retreat and return to Isfahan. Following these failures, Ottoman forces regained control over Tabriz and Maragheh.

It should be noted that although political instability

was observed in the Ottoman Empire during 1729-1730, with the accession of Mahmud I from the beginning of 1731 a certain degree of stability was restored in state administration. This factor played an important role in the failure of Tahmasp II's military initiatives. Turkish historian Ughur Kurtaran writes about it in his research article: "On the southern front, Ahmad Pasha of Baghdad, the governor of Baghdad, who received the sultan's decree, advanced toward Iraq-i Ajam. Since the Safavid forces retreated and dispersed without resistance, Kermanshah was occupied without a battle (30 July 1731), and numerous artillery pieces and supplies were seized.

Afterward, when Ahmad Pasha marched toward Hamadan, Tahmasp Shah moved from Tabriz to Qazvin. In early September, Ahmad Pasha entered Hamadan, and letters requesting peace were sent to him by the shah. When the peace proposal was rejected, Tahmasp Shah launched an attack on 15 September with a large army of 40,000 men. The battle between the two armies took place in the region of Quriyan, located six hours from Hamadan, and as a result of the battle the shah suffered a heavy defeat.

After the defeat, in which the Safavid Empire army lost roughly twenty thousand men, the Shah fled with about five hundred supporters, whereas the khans of Qazvin and Shiraz were killed." (Kurtaran, 2011, p. 185).

Doctor of Historical Sciences, Professor Nizami Suleymanov, in his studies particularly emphasized the impact of these military-political failures of the Safavid ruler on the later fate of the state: "After being defeated in the battles, Shah Tahmasp II was forced to sign an unfavourable peace treaty with the Ottoman state in the city of Kermanshah on 16 January 1732. According to the treaty, the territories north of the Aras River – Erivan, Ganja, Tbilisi, the province of Shirvan, Dagestan, and the territories up to Kermanshah – were given to the Turks. According to the terms of the peace, Tabriz remained within the Safavid state" (Suleymanov, 2018, p. 120).

At the same time, the successes achieved by Nadir Shah Afshar against the Ottoman Empire encouraged the government of the Russian Empire to pursue a policy aimed at returning the Caspian coastal provinces to the Safavid Empire. In this context, the Treaty of Rasht was concluded with Russia on 21 January 1732. According to the treaty, Russia undertook to return the territories located south of the area where the Kur River flows into the Caspian Sea, while Nadir had to ensure that those territories were prevented from falling under Ottoman control.

After learning about the peace concluded by Tahmasp II with the Ottomans and his military failures, Nadir Khan sharply criticized this policy. In letters addressed to the Ottoman leadership and the governor of Baghdad, Ahmad Pasha of Baghdad, he declared that he considered the concluded treaty illegitimate, he demanded the return of the occupied territories, warning that otherwise military operations would resume.

As historian Tofiq Mustafazade notes, in the summer of 1732 Tahmasp II appealed to the Ottoman authorities, emphasizing Nadir Khan's disobedience and proposing to neutralize this "troublemaker" through joint efforts. However, the Ottoman side treated the shah's sincerity with suspicion, interpreting it as a strategic "double game" intended to preserve peaceful relations in the event of Nadir's possible failure (Mustafazade, 2002, p. 933).

After returning from Herat, Nadir Khan arrived in Isfahan and openly criticized the policies of Tahmasp II, and this stance was likewise supported by military officers. Finally, at a military council held in August 1732, a decision was made that Tahmasp II was incapable of governing the state.

With the enthronement of Abbas III, formal legitimacy in the Safavid state was restored. As the guardian of the minor ruler, Nadir Shah acted in this capacity. Nadir renounced his previous title "Tahmasibqulu Khan" and adopted the high administrative titles of "Vakil al-Dowleh (Deputy of the State)" and "Naib al-Saltanah (Regent)", thereby concentrating actual political power in his own hands.

One of his first steps was to declare invalid the terms of the treaty concluded by Tahmasp II with the Ottoman Empire. Although Nadir demanded the return of the occupied territories from the Ottoman authorities, this demand was rejected, and military confrontation became inevitable.

In the autumn of 1732, a new stage of military operations under the leadership of Nadir Khan Afshar began, and the city of Kermanshah was liberated first. Later, having seized the strategic initiative, Nadir advanced toward Baghdad and besieged the city. However, in the battle took place in July 1733 he was defeated by the Ottoman commander Topal Osman Pasha and was forced to retreat.

Nevertheless, Nadir quickly gathered new forces and resumed military operations, gaining superiority over the Ottoman forces by the end of 1733. As a result, the Treaty of Baghdad was concluded between the parties.

"According to the peace, the Ottomans agreed to return the Safavid territories they had occupied for a period of 10 years and partially fulfilled this commitment" (Ganiyev, 2019, p. 202).

However, since the Ottoman court did not ratify this agreement, the war flared up again. In the next stage, the Ottoman sultan sent decrees to the pashas stationed in the region ordering them to leave the occupied territories. Taking advantage of this political situation, Nadir launched a military campaign toward Shirvan. The disobedient behaviour of Surkhay Khan and his opposition to central authority accelerated Nadir's intervention in the region.

On 17 August 1734, Nadir entered the city of Shamakhi, where he established a new administrative system and appointed local authorities. In the same year, in a decisive battle near Gabala, the forces led by Surkhay Khan were defeated. In this battle, the Dagestani detachments that joined him, as well as the auxiliary

forces of the Ottoman Empire, were also defeated.

Afterwards Nadir continued military operations toward Ganja and besieged the city. Although the siege lasted for a long time, the fortress put up strong resistance. During this period, as a result of diplomatic negotiations with Russia, the Treaty of Ganja (1735) was concluded. According to the agreement, the cities of Baku and Derbent were to be returned.

In the next phase of military operations, Nadir marched toward Kars, one of the main strongholds of the Ottoman forces. The decisive battle with Abdullah Pasha in June 1735 ended with Nadir's complete victory, and the Ottoman army suffered heavy losses.

After this victory, the Ottoman garrisons stationed in the fortresses of Tbilisi and Ganja were forced to surrender. The governor of Ganja, Ali Pasha, was absolved and allowed to withdraw. Thus, as a result of Nadir's military and political strategy, Ottoman positions in the region were seriously weakened, and significant achievements were made toward restoring the territorial integrity of the Safavid state.

The military successes achieved by Nadir Shah further expanded his political ambitions and led to the development of plans for an attack against the Ottoman capital. Although for this purpose, he attempted to establish military-political cooperation with the Russian Empire, the Russian government preferred to discourage Nadir from this initiative and instead tried to direct him toward the border regions of the Ottoman Empire adjacent to the Safavid state.

The outbreak of war between the Russian Empire and the Ottoman Empire in 1735 forced the Ottoman side to enter into peace negotiations with Nadir Shah. For this purpose, the conduct of the negotiations was entrusted to the beylerbeyi of Ganja, Ganjali Pasha. In March 1736, negotiations began between Ganjali Pasha and the Safavid representative Mirza Muhammad. It should be noted that this process meant a violation of the conditions established within the framework of the Treaty of Ganja, thus, according to that agreement, no separate peace was to be concluded with the Ottoman Empire without Russia's participation.

As a result of the negotiations, the parties reached an agreement to restore the borders to the situation that had existed during the reign of Murad IV. This agreement actually brought the war to an end, and except for certain local clashes, the Ottoman-Safavid confrontation did not regain a large-scale character until the death of Nadir Shah Afshar.

The Ottoman diplomatic delegation arrived in Ganja on November 20, 1735, and in Barda on December 15. This delegation, operating under the leadership of the beylerbeyi of Ganja, was granted permission to enter Nadir's camp on January 20, 1736, and on February 1 they reached the Mughan plain. On February 10, official negotiations began between Ganjali Pasha and Mirza Muhammad.

The researcher of the Safavid period, Doctor of Historical Sciences and Associate Professor Tofiq Najafli, in his monograph titled “The Foreign Policy of the Azerbaijani Safavid State (in Turkish Historiography)”, referring to the negotiations conducted by the Ottomans with Nadir Shah, notes that in order to eliminate the contradictions between the parties a five-article peace proposal was prepared. According to this project, the following provisions were proposed:

1. The Safavid side abandoning the traditional Shiite madhhab and accepting the Jafari madhhab, which was presented as a branch of Sunnism;

2. The establishment of a fifth mihrab for the Jafari madhhab in addition to the four existing madhhab mihrabs within the Masjid al-Haram in Mecca;

3. The appointment of a special order who would lead the pilgrims departing for the Hajj pilgrimage, the equalization of his authority with that of the emirs of the Egyptian and Damascus caravans;

4. The mutual release of prisoners held by both sides and the prohibition of their trade;

5. The establishment of permanent diplomatic representations in the capitals of both states (Najafli, 2020: 184).

However, Ganjali Pasha stated that he did not possess sufficient authority to accept the presented conditions and that he had only received a mandate to discuss border issues.

For this reason, in order to deliver the prepared draft treaty to the court in Istanbul, a new envoy delegation was organized under the leadership of Abdulbaqi Khan. This delegation, together with Ganjali Pasha, departed from Mughan on March 7, 1736. Among the representatives sent by Nadir were Mirza Abdulqasim Kashani and Molla Bashi Ali Akbar. One of their main tasks was also to deliver the news of Nadir's accession to power to the Ottoman sultan.

After stabilizing relations with the Ottomans, although Nadir Shah conducted military operations in the direction of Dagestan for a short period, he mainly focused on legitimizing state authority. He put forward the initiative to convene a nationwide congress in the Mughan plain. For this purpose, a large camp was established near the Javad crossing, where thousands of residential houses, religious and public buildings were constructed, and a large population gathered there in a short time.

During the congress, Nadir Shah formally declared that he did not claim the throne and left the selection of the country's future ruler to the discretion of the participants. However, it is clearly evident that this process was part of a previously planned political strategy. During the discussions, the news of the death of Abbas III also spread, which further weakened the opportunities for legitimacy of the Safavid dynasty.

As a result, the majority of the congress participants declared that Nadir Shah was the most suitable candidate

for the throne. However, before accepting power, he put forward three main conditions: first, the complete cessation of political support for Tahmasib II and his descendants; second, the elimination of conflict between the Shiite and Sunni sects and the provision of religious tolerance; and third, the acceptance that power would become hereditary within his lineage.

After these conditions were accepted, Nadir Shah's accession to the throne was formalized, thereby bringing an end to the political rule of the Safavid dynasty and the Afshar state was founded (Najafli, 2014, p. 417).

With the proclamation of Nadir as shah at the congress held in Mughan on March 8, 1736, Safavid rule officially came to an end and the foundation of the Afshar state was established.

The envoy delegation sent by Nadir before he had even been proclaimed shah arrived in Istanbul at the beginning of July and was received there with great ceremony. However, the proposals put forward by Nadir Shah were not unanimously accepted in the Ottoman court; in particular, the provisions related to the Jafari madhhab caused serious debates among the Ottoman ulema. As a result of the discussions, it was decided that two main clauses from the five-article proposal package – the recognition of the Jafari madhhab and the allocation of a mihrab for it in the Kaaba – would be temporarily removed from the agenda.

The remaining three articles were considered acceptable for the Ottoman side, and it was proposed that an agreement be reached on this basis. Although Abdulbaqi Khan agreed to this option, he stated that the final decision had to be coordinated with Nadir Shah. In fact, these three accepted articles constituted an important part of Nadir Shah's diplomatic initiatives.

According to the agreement, the border line between the Ottoman state and the Afshar state was confirmed along the line determined by the Treaty of Qasr-e Shirin concluded in 1639.

With this, the Ottoman Sultan Mahmud I officially recognized Nadir's title of shah. In the letter sent by the Sultan, it was stated that the issues of the safety of pilgrims, the establishment of diplomatic relations, and the release of prisoners had been resolved; however, it was emphasized that the demand to allocate a mihrab in the Kaaba for the Jafari madhhab was not considered appropriate from the perspective of Islamic law.

Finally, the peace agreement that had been reached was approved by Sultan Mahmud I on October 17, 1736.

PhD in history Farah Huseyn, analyzing Nadir Shah's aforementioned political course, emphasizes: “Nadir Shah's steps and overall policy aimed at establishing sincere brotherly relations and mutual trust with the Ottoman state created the ground for positive transformations. Although he was not able to fully achieve the results he desired regarding the sectarian issue, he nevertheless ensured that relations between the two states, in essence, entered a completely new

phase compared to previous periods and gained a new significance.

This transformation became a political line and manifested itself in the relations of the Ottoman Empire with the Afshar and Qajar states even after the assassination of Nadir Shah, as numerous examples confirm. Thus, upon receiving the news of Nadir Shah's death, Sultan Mahmud I immediately convened an extraordinary council at the palace and declared that he would remain loyal to the political agreements concluded with the Afshar state" (Huseyn, 2019, p. 161).

Professor Azmi Ozjan in his studies presents the following views regarding Nadir Shah's sectarian policy: "By organizing a congress on the Mughan plain with the participation of army commanders, state officials, the ulema, and notables, he stated his intention to return to Khorasan with the argument that Iran had now achieved stability. The participants, whose number reached 20,000, asked him not to leave Iran.

In return, he accepted this request on the condition that the radical Shiite understanding – which had caused wars between the Safavids and the Ottomans and ultimately led to bloodshed – would be abandoned and that the moderate Jafari madhhab would be adopted. Thus, he was elevated to the position of ruler with the title of Nadir Shah (24 Shawwal 1148 / March 8, 1736). With this event, the rule of the Safavid dynasty came to an end.

This initiative, launched by Nadir Shah with the aim of putting an end to the hostility arising from sectarian divisions among Muslims and rescuing Iran from isolation among Islamic countries, led to him being accused of Sunnism in Iran."

Conclusions.

In the first half of the 18th century, against the background of the deep political and military crisis of the Safavid state, the emergence of Nadir Khan Afshar on the political stage fundamentally changed the geopolitical landscape of the region. The facts examined during the research process and the scientific conclusions of prominent historians allow the following generalizations:

– Nadir Khan not only unified the disintegrating Safavid territories under a single center but also succeeded in regaining lost lands through military means. His military-diplomatic struggle with the Ottoman Empire and the Russian Empire between 1730 and 1735

constituted a decisive stage in the restoration of the territorial integrity of Azerbaijan;

– In 1732, the inactivity of Tahmasp II and the unsuccessful Peace of Kermanshah accelerated his removal from power. The congress held in Mughan in 1736 was not merely the selection of a ruler, but the official confirmation of the transition from the classical Safavid theocratic system of governance to a new type of Afshar military-administrative system. With this event, the 235-year rule of the Safavid dynasty in the history of Azerbaijan came to an end;

– The proposal of the "Jafari madhhab" put forward by Nadir Shah aimed to end sectarian confrontation in the Islamic world and to shift the Safavid-Ottoman rivalry from an ideological sphere to a political-legal framework. Although the Ottoman side did not fully accept the sectarian clauses, with the Treaty of Constantinople signed in 1736 the period of prolonged wars between the two states was replaced by relative stability and diplomatic recognition;

– Russia's withdrawal from the Caspian coastal regions under the Treaty of Rasht (1732) and the Treaty of Ganja (1735) demonstrates that Nadir Shah had the capacity to resist not only the Ottomans but also Russian expansion.

The Ottoman-Safavid relations of 1730-1736 should be characterized not merely as a military conflict between two states, but as a fundamental transformation of the inter-imperial system in the Middle East. Studies conducted in Azerbaijani and Turkish historiography allow a deeper analysis of the military-strategic and geopolitical aspects of this period. These studies demonstrate that this stage was one of the decisive periods that determined the subsequent trajectory of the region's political development.

In conclusion, it should be noted that the activities of Nadir Shah Afshar not only preserved the statehood traditions of Azerbaijan but also restored the balance of power in the region and presented a unique diplomatic model aimed at the unity of the Islamic world, even though it could not be fully realized under the conditions of the time. The new political system he established had a conceptual impact on the administrative structure of the region and on the system of international relations in the subsequent periods.

REFERENCES

- Bilge, S. M. (2015). *The Caucasus in the Ottoman Era (1454-1829)*. Istanbul: Kitabevi. ISBN: 9786055397401
- Bizbirlik, A., & Shenturk, S. (2023). The example of Ruse (Rusçuk) in the organization and logistics of the 1734-1735 Iranian campaigns. *Journal of the Institute of Social Sciences of Balikesir University*, 26 (49), pp. 259-271. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1119193>
- Evarci, H. M. (2023) The role of the Crimean tatars in the Ottoman-Safavi wars. *Selçuk Türkiyatı*, (57), pp. 21-36. <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>
- Ganiyev, H. G. (2019). *History of Azerbaijan (from ancient times to the first decades of the 21st century)*. Baku: Elm ve Tehsil. <https://anl.az/el/vsb/pdf/Ar2019-47-1.pdf>
- Huseyn, F. (2019). "The Law of Brotherhood" established by Nadir Shah Afshar in relations with the Ottoman Empire. *Yeni Türkiye*, (107), pp. 157-162. https://www.academia.edu/40389614/NAD%C4%B0R_%C5%9EAH_AF%C5%9EAR_IN_

- OSMANLI DEVLET%C4%B0 %C4%B0LE %C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LERDE TES%C4%B0S_ETT%C4%B0%C4%9E%C4%B0_KARDE%C5%9EL%C4%B0K_HUKUKU_RIGHT_OF_BROTHERHOOD_ESTABLISHED_BY_NADIR_SHAH_IN_RELATIONS_WITH_THE_ÖTTOMAN_ĒMPIRE_
- Kulbilge, I. (2010). *Ottoman-Iranian political relations in the first half of the 18th Century (1703-1747)* (Unpublished doctoral dissertation). Izmir. <https://document/246473228/18-Yuzy%C4%B1%C4%B1n-Ilk-Yar%C4%B1s%C4%B1nda-Osmanl%C4%B1-%C4%B0ran-Siyasi-İli%C5%9Fkileri-1703-1747>
- Kurtaran, U. (2011). Ottoman-Iranian relations during the reign of Sultan Mahmud I in light of new sources (1731-1747). *History Studies*, 3(3), pp. 177-213. <https://www.historystudies.net/dergi/tar1881f.pdf>
- Latifova, E. (2023). The place and role of the northwestern territories of Azerbaijan in the Caucasus policy of the Ottoman Empire during the 1720s and 1730s. *Bilig*, (107), pp. 101-125. <https://doi.org/10.12995/bilig.10704>
- Mammadova, R. (2024). *The military-political activities and reforms of Nadir Shah Afshar (based on persian-language sources)* (doctoral dissertation in history). Baku. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/x/%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82_%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1_%D0%90-5.pdf
- Mustafazade, T. T. (2002). The final years of the Safavid Dynasty. *Türkler* (Yeni Türkiye Publications), Vol. 4, pp. 925-935.
- Najafli, T.H. (2014). *Safavid-Ottoman Relations (In Turkish Historiography)*. Baku: Turkhan NPB. 516 p. <https://web2.anl.az/read/page.php?bibid=741135&pno=1>
- Najafli, T. H. (2020). *Foreign policy of the Azerbaijani Safavid State (In Turkish historiography)*. Baku: Turkhan NPB. 520 p. <https://web2.anl.az/read/page.php?bibid=vtls000741158>
- Ozcan, A. (n.d.). Nadir Shah. *TDV Encyclopedia of Islam*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nadir-sah--iran>
- Suleymanov, N. (2018). *The Azerbaijani Safavid State (1501-1736)*. Baku: Azerbaijan State University of Economics (UNEC) Publishing House. <https://unec.edu.az/application/uploads/2019/09/DERSL-K-1501-1736.pdf>
- Tellioglu, İ. (Ed.). (2023). *Turkey-Azerbaijan relations from the beginning to the present*. Ankara: Turkish Historical Society. 862 p. ISBN 978-975-17-5779-1
- Uzuncharshili, I. H. (1988). *Ottoman history (Volume 4)*. Ankara: Turkish Historical Society (TTK). ISBN: 9789751600158
- Valiyeva, Z. O. (2023). Ottoman narrative sources on the Safavid history of the 17th-18th Centuries. *Oriental Studies (Sharq Arashdirmalari)*, Baku, 1(7), Vol. 5, pp. 94-108. <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.1.94>

Comparative Characteristics of the Coverage of the Baturyn Tragedy of 1708 in School Textbooks of the 1920s–1930s and NUS Textbooks

UDC 371.671:94(477)“1708”

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726128>**Tustanivska Bohdana**Magister Degree Student, <https://orcid.org/0009-0004-6654-944X>, bogdana.tustanivska@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. This study stems from a critical re-examination of school history textbooks covering the period of the establishment of Soviet power in Ukraine and a comparison of these with textbooks from independent Ukraine. The Ministry of Education and Science of Ukraine implements a state policy that encourages the study of history and the strengthening of patriotic spirit among children (Concept of National-Patriotic Education in the Ukrainian Education System, 2022). This takes on particular significance in the context of the Russian invasion of Ukraine, as textbooks on Ukrainian history are being destroyed and national memory erased in the temporarily occupied territories.

The purpose of the study is to compare the coverage of the Baturyn tragedy in school textbooks of the 1920s–1930s and textbooks for the 8th grade of general secondary education under the New Ukrainian School (NUS) reform; to trace how state policy of these periods influenced the publication of textbooks; to identify the specifics of content on this topic in textbooks by different authors; and to determine the importance of the Baturyn tragedy in shaping national identity and historical memory of the young generation of Ukrainians.

Results. Differences in the coverage of the Baturyn tragedy in textbooks from the 1920s–1930s and NUS textbooks were identified; the influence of state ideological policy on educational institutions and the system of teaching historical material was assessed; the content of the textbooks was analyzed; key trends in textbook development during various historical periods were characterized.

Conclusions. The coverage of the Baturyn tragedy in school textbooks from the 1920s and 1930s differs significantly from that in the textbooks of the New Ukrainian School. Textbooks from the Soviet period contain almost no information about the destruction of the town of Baturyn by Moscow's troops. Since Ukraine's independence, attention to the Baturyn tragedy in textbooks has increased. The diversity of New Ukrainian School (NUS) textbooks allows this topic to be covered using detailed information, visual aids, and interactive exercises. The historical material from this period aligns with the concepts of national-patriotic education and the key competencies of the New Ukrainian School.

Keywords: Baturyn tragedy, history of Ukraine, school textbooks, educational policy, New Ukrainian School, historical memory, Hetman Mazepa

Порівняльна характеристика висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року в шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках НУШ

Тустанівська Богдана

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Дослідження зумовлене критичним переосмисленням шкільних підручників з історії періоду становлення радянської влади в Україні та їх порівнянням з підручниками Незалежної України. Міністерство освіти і науки України реалізує державну політику, яка заохочує до вивчення історії та посилення патріотичного духу серед дітей (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022). Особливої значущості це набуває в умовах російського вторгнення на територію України, коли на тимчасово окупованих територіях знищують підручники з історії України та стирають національну пам'ять.

Мета. Мета дослідження полягає у порівнянні висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року у шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках для 8 класу загальної середньої освіти НУШ; у з'ясуванні того, як державна політика цих періодів впливала на видання підручників; у визначенні особливостей змістового наповнення конкретної теми у підручниках різних авторів; а також в оцінці важливості Батуринської трагедії у формуванні історичної пам'яті молодого покоління українців.

Результати. З'ясовано відмінності у висвітленні теми Батуринської трагедії у підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках НУШ; оцінено вплив державної ідеологічної політики на заклади освіти та систему викладання історичного матеріалу; проаналізовано змістовий матеріал підручників; охарактеризовано ключові тенденції підручникотворення в різні історичні періоди.

Висновки. Висвітлення Батуринської трагедії в шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках Нової української школи суттєво відрізняється. У підручниках радянського періоду майже відсутні відомості про знищення міста Батурин московськими військами. У період незалежності України зростає увага до Батуринської трагедії у підручниках. Різноманітність підручників НУШ дозволяє висвітлити цю тему за допомогою детальної інформації, наочності та інтерактивних вправ. Історичний матеріал цього періоду відповідає концепціям національно-патріотичного виховання та ключовим компетентностям НУШ.

Ключові слова: Батуринська трагедія, історія України, шкільні підручники, освітня політика, НУШ, історична пам'ять, гетьман Мазепа

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 27.04.2026

Вступ.

Підручник з історії у різні періоди розвитку шкільної історичної освіти об'єктивно мав подвійну сутність: з одного боку, він становив продукт історіографії, а з іншого – слугував інструментом політики пам'яті конкретного періоду. Фактично підручник з історії виконував роль посередника між минулим і сучасним. Навіть ті підручники, що були забороненими або вже не використовувались, ставали цінним історіографічним джерелом (Удод, 2016, с. 5).

Обрана тема передбачає новий підхід до аналізу шкільних підручників з історії 1920-1930-х рр. – періоду становлення та утвердження радянського тоталітарного ладу на території України – а також підручників періоду реформи Нової української школи в Незалежній Україні. З 2014 року, коли Росія розпочала війну проти України, надзвичайно важливою стала політика збереження національної пам'яті, оскільки на тимчасово окупованих територіях цілеспрямовано знищуються підручники з історії України як складова ширшої стратегії стирання національної ідентичності.

Значення Батуринської трагедії для формування національної ідентичності та вкорінення історичної пам'яті серед молодого покоління українців важко переоцінити. Саме тому метою дослідження є порівняння висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року у шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках для 8 класу загальної середньої освіти НУШ; а також з'ясування того, як державна політика цих періодів впливала на видання шкільних підручників та виявлення особливостей змістового наповнення конкретної теми у підручниках різних авторів.

У дослідженні використано такі методи: порівняльний аналіз – для зіставлення змістового наповнення підручників двох періодів; контент-аналіз – для вивчення обсягу, характеру та форм подання інформації про Батуринську трагедію в кожному підручнику; історико-генетичний метод – для простеження еволюції висвітлення теми в контексті зміни освітньої політики; метод систематизації – для класифікації дидактичних засобів, застосованих авторами підручників НУШ.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Джерельну базу дослідження становлять розпорядження Наркомосвіти УСРР, «Кодекс законів про народну освіту УСРР», декрет 1923 р. щодо питань «українізації» закладів освіти. Теоретичною основою слугують праці з освітньої політики радянського періоду, розвитку шкільної освіти в УСРР, підручникотворення та змісту освіти істориків Лариси Березівської. Залучено також монографії Олександра Жосана щодо становлення, розвитку та видозміни шкільних підручників в Україні протягом 1921–1991 рр. Безпосередньому аналізу підлягали підручник «Короткий курс історії України» авторства Дмитра Дорошенка (1923), підручник авторства

Матвія Яворського (1926) та підручник А. Шестакова «Історія СРСР. Короткий курс» (1937).

Важливим джерелом для розуміння масштабів Батуринської трагедії є монографія С. Павленка «Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.» (Павленко, 2008), а також стаття В. Коваленка «The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence» (Kovalenko, 2009), в якій узагальнено результати археологічних розкопок 1995–2008 рр.

Водночас порівняльний аналіз висвітлення Батуринської трагедії саме у шкільних підручниках зазначених двох періодів досі не здійснювався, що й зумовлює наукову новизну цього дослідження.

У період впровадження реформи НУШ питання створення нових підручників з історії України для закладів загальної середньої освіти стало пріоритетним для авторських колективів. Тему Батуринської трагедії 1708 року в контексті правління гетьмана Івана Мазепи висвітлюють такі авторські колективи: Панарін О., Топольницька Ю., Охріменко О., Макаревич А. (2025); Пометун О. І., Гупан Н. М., Дудар О. В. (2025); Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. (2025); Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М. (2025); Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О., Секиринський А. С. (2025); Власов В. С., Данилевська О., Защук Д. (2025); Власов В. С., Панарін О. С., Топольницька Ю. А. (2021); Дудар О. В., Гук О. І. (2021).

Результати дослідження.

Входження України до складу СРСР означало повну втрату незалежності освітньої системи. Радянська концепція шкільної освіти мала на меті виховання « нової » радянської людини – патріота великодержавної ідеї. Виховання й освіта були одним з головних завдань УСРР, спрямованих на формування нового покоління комуністичного суспільства (Березівська, 2011, с. 215). У СРСР історія визнавалася одним із найважливіших шкільних предметів. Керівництво партії ставилося до цього предмета з особливою увагою, оскільки він мав значний виховний та ідеологічний потенціал. Держава розглядала школу як один із ключових ідеологічних інститутів.

У 1920-ті роки навчальна література в Україні формується як складова вітчизняної книжкової. Саме в цей період розпочинаються перші спроби оцінювання якості шкільних підручників і посібників. З огляду на те, що розвиток освіти безпосередньо залежав від політичної ситуації в країні та державної політики, навчальна література розвивалась нерівномірно на різних етапах становлення педагогічної науки. На створення підручників також впливав зміст і структура середньої освіти, принципи і методи навчання та науково-методичне забезпечення навчальної літератури (Жосан, 2021, с. 9). Початок 20-х рр. ознаменувався національним відродженням

і бурхливою українізацією не лише в освітній сфері, а й у соціально-культурному середовищі. Новітні методи навчання вимагали відповідної літератури, зокрема навчальних посібників, наочних друкованих матеріалів (таблиці, карти та картини), літератури для педагогів, енциклопедій та словників (Жосан, 2021, с. 276).

Від 1920 р. поступово посилюється систематичний тиск на українську школу. Щоб шкільна освіта стала складовою комуністичної доктрини, необхідно було замінити старі підручники новими з одночасною зміною методики викладання (Енциклопедія українознавства, 1949, т. 3, с. 934–954). Утверджується поняття «радянська педагогіка», що втілювало освітню політику передусім у СРСР. Радянська педагогіка завжди мала безпосередній зв'язок з політикою та ідеологією (Сухомлинська, 2014, с. 5).

На початку 1920-х рр., коли встановився радянський режим в Україні, умови для розвитку української історичної освіти були вкрай несприятливими. Утвердилась політика воєнного комунізму, більшовики розгорнули кампанію проти заможного селянства та інтелігенції. Наслідком такої політики став голод 1921–1923 рр. Наукова діяльність, зокрема історична, фактично завмерла (Крупницький, 1957, с. 3). Водночас українська радянська модель шкільної освіти формувалася як ідейний політичний інструмент впливу на світогляд молоді в УСРР (Удод, 2016, с. 8). Школа стала для більшовиків ефективним інструментом впливу на суспільну свідомість. Прагнучи здобути довіру населення, РНК УСРР прийняла постанову 21 вересня 1920 р., якою доручила Наркомату освіти розробити план широкого розвитку шкільних закладів з українською мовою викладання. Водночас Державне видавництво мало забезпечити школи українськими підручниками та літературою (Березівська, 2008, с. 167).

Очолити Наркомат освіти УСРР, Г.Ф. Гринько визначив питання українізації одним із пріоритетних напрямів у реформуванні шкільної системи освіти: запроваджує навчання українською мовою та ініціює проєкт нової системи української освіти (Мушка, 2010, с. 5). Ця система ґрунтувалася на професіоналізації, національному та соціальному вихованні, на освітній політиці в інтересах дитини (Березівська, 2019, с. 58). Народний комісаріат освіти УСРР проводив відносно автономну політику у сфері освіти. Свідченням цього є архівний документ від 30 вересня 1920 р., згідно з яким місцеві відділи народної освіти періодично зверталися до Наркомосу УСРР щодо циркулярних розпоряджень, отриманих від Народного комісаріату освіти РСФРР, з проханням роз'яснити обов'язковість їх виконання (Березівська, 2008, с. 169). У відповідь Нарком освіти УСРР наголошував, що декрети та розпорядження російського Наркомосу можуть запроваджуватися на території України лише після

офіційного затвердження українським відомством. Таким чином, Наркомос УСРР відіграв ключову роль в українізації шкільних закладів, оскільки його керівництво намагалося зберегти самостійність функціонування української шкільної системи освіти. З 1921 р. Наркомос УСРР перетворився на єдиний центр управління освітньою галуззю в УСРР. Шкільна освіта в Україні в складних соціально-економічних умовах кардинально змінювалася, зокрема її структура та зміст.

У 1921 р. з'являється новий інтегрований шкільний предмет «Суспільствознавство», який об'єднував матеріал з історії, політичної економії та права. Програма єдиної семирічної школи 1921 р. передбачала розмежування суспільствознавчої та історичної освіти, оскільки історичні науки охоплювали вивчення подій минулого, а суспільні науки – сучасну дійсність в узагальненому вигляді (Жосан, 2021, с. 95).

Із проголошенням Нової економічної політики (НЕП) у 1921 році українська історична наука опинилася у дещо кращому становищі. Комуністична влада прагнула заручитись підтримкою селян, у зв'язку з чим у травні 1921 року РНК УСРР видала постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Намагаючись подолати масову неписьменність, влада зіштовхнулася із проблемою браку шкільних підручників з ідеологічним змістом. Для розв'язання цієї проблеми створено мережу пунктів ліквідації неписьменності (лікнепів), підпорядкованих Наркомату освіти УСРР.

У 1922 р. вперше було ухвалено «Кодекс законів про народну освіту УСРР», що засвідчило кодифікацію радянського освітнього законодавства. Розробники документу були прихильниками української концепції народної освіти й політики українізації, що активно проводилася в Україні у 1920-х роках (Гончаренко, 2022, с. 16). Через Наркомат освіти УСРР влада реалізовувала завдання виховання молодого покоління та трудящого населення, а також організації наукової праці (Сухомлинська, 2014, с. 8). Питання національної ідентичності стало однією з причин фактичної втрати Кодексом юридичної сили в середині 1930-х років за умов панування тоталітарної сталінської системи управління. Відтоді влада здійснює контроль над навчальною літературою засобами цензури (Федотова, 2012, с. 388).

Політика більшовиків була тісно пов'язана також з національним питанням. У 1923 році проголошено курс на «українізацію» в усіх сферах суспільного життя. Важливим чинником запровадження українізації стало те, що більшовики вміло використовували суспільну свідомість, колективні настрої та психосоціальні уявлення суспільства у пропагандистських цілях (Єфіменко, 2001, с. 45).

На початку 1920-х рр. широко використовуваним підручником з історії України став «Короткий курс

історії України» авторства Дмитра Дорошенка. Слід зазначити, що цей підручник належить до української національної історіографічної традиції і не є продуктом радянської системи освіти. Акцент у ньому робився на українській державності та національних інтересах, на відміну від радянських видань, що ідеологізували матеріал. У частині 10 «Мазепа й нова боротьба за самостійність України» подано інформацію про жорстоку розправу Меншикова над батуринцями після переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Згадуються полковник Чечель та начальник артилерії Кенігсек, які до кінця намагались втримати місто. Однак через зраду Меншиков увійшов у місто та розв'язав кривавий терор проти мешканців. Московські війська вбивали батуринців, спалили гетьманську столицю та вивезли з неї гармати й коштовності. Цими діями московський цар Петро I мав на меті залякати український народ і придушити будь-які прояви спротиву. Частина козацької старшини, вірної Мазепі, почала переходити під зверхність московського царя. Однак варто спростувати наратив російської імперської історіографії про нібито лише невелику кількість прибічників гетьмана. Попри накази Москви йти на з'єднання з російською армією, Мазепа прагнув зберегти козацьке військо в Гетьманщині. Згідно з джерелами, 2 листопада 1708 року у Батурині перебували такі формування: прилуцький, миргородський, лубенський полки, батуринська сотня, Генеральна військова артилерія, сердюцькі полки Чечеля, Покотила, Денисова, Максимова (Павленко, 2024, с. 24–25), що свідчить про прагнення гетьмана зберегти козацькі сили та значну підтримку його політики. У підручнику Дорошенка зазначається, що Петро I цілеспрямовано дискредитував Мазепу, проголосивши його зрадником та відступником від православної віри, внаслідок чого духовенство наклало на гетьмана анафему (Дорошенко, 1923, с. 156–157).

У 1926 році в Києві виходить друком підручник з історії України авторства Матвія Яворського. Він містив стислий виклад історії України від давніх часів до початку XX століття. У підручнику простежується поєднання національно-історичного матеріалу з ідеологічними настановами. Зокрема, автор зображає Мазепу як безпринципну особу, яка одразу придушувала будь-які селянські виступи, карала людей, що бунтувались проти козацьких полків, застосовуючи різні способи покарання задля покори народу (Яворський, 1926, с. 61). Крім того, автор зазначає відновлення гетьманом обов'язкової панщини у 1701 році для всіх осіб, не вписаних у реєстр. Проте існує й інший погляд на постать Мазепи, відповідно до якого гетьман постає державним мужем, а його зовнішньополітичний вектор у бік шведів трактується як спроба зберегти права і свободи України. Мазепа постає обраним гетьманом,

який продовжує традиційну зовнішню політику своїх попередників, метою якої є Гетьманщина, незалежна від Москви (Крупницький, 1957, с. XIII).

Принципово важливо, що у підручнику Яворського повністю відсутня будь-яка згадка про знищення Батурина та масове вбивство його мешканців, що свідчить про вибіркове подання історичних подій відповідно до ідеологічних настанов.

З 1927 року Наркомат освіти очолив Микола Скрипник, який відігравав вирішальну роль у національно-культурній сфері на початку 1930-х рр. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930 р. «Про реорганізацію народного комісаріату освіти» Наркомат мав керувати не лише системою освіти, а й усім спектром культурно-освітньої, пропагандистської та науково-дослідної роботи (Єфіменко, 2001, с. 19–20).

У 1927–1931 рр. Народний комісаріат освіти УСРР здійснював розбудову відносно автономної моделі шкільної освіти. Проте, попри прагнення керівництва зберегти інституційну самостійність, сукупність суспільно-політичних і соціально-економічних чинників зумовила поступову інтеграцію освітньої системи УСРР у загальносоюзний освітній простір. Паралельно із поглибленням політики українізації посилювався контроль союзного центру, спрямований на обмеження та згортання національно-культурних процесів (Березівська, 2019, с. 59).

На відміну від попереднього десятиліття, на початку 1930-х рр. виникла необхідність оновити зміст шкільної історичної освіти шляхом реформ. Влада прагнула перетворити школу на інструмент поширення радянської ідеології. Сталін особисто контролював процес створення підручників з історії, будучи переконаним, що історична освіта виконує передусім політичну функцію (Удод, 2016, с. 8). Видання курсу історії України затягувалось, оскільки автори підручників побоювались звинувачень з боку влади й репресій. Згідно з новими програмами, викладання історії передбачалося починаючи з початкової школи. Елементарний курс охоплював історію країни від первісного суспільства до 30-х років XX століття. Одночасно розширювалася методична база для вчителів з метою полегшення засвоєння нової програми (Жосан, 2021, с. 105–106).

У 1930-х рр. радянська ідеологія активно формує концепт великого російського народу. Оцінки історичних постатей зазнали кардинальних змін (наприклад: Хмельницький – герой, а Мазепа – зрадник). Комуністична партія нав'язувала ідеологію «возз'єднання» України з Москвою (Крупницький, 1957, с. XV).

15 травня 1934 р. прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», якою передбачалося створення нових підручників з історії стародавнього світу,

середніх віків, нової історії, історії СРСР, нової історії залежних і колоніальних країн. Постанова визначала склад колегій авторів, відповідальних за написання кожного підручника. Обов'язковою умовою було дотримання історико-хронологічної послідовності у викладанні, а кінцевою метою визначалося марксистське розуміння історії (Удод, 2016, с. 9). У 1930-х рр. радянська модель викладання історії спиралася на емоційну складову, тоді як критичне мислення, аналіз причинно-наслідкових зв'язків та самостійна оцінка історичних подій були відсутніми (Жосан, 2021, с. 104).

У 1930-х роках сформувалася обов'язкова парадигма функціонування історичної дисципліни, що включала партійність, класовість, критику буржуазії. Важливою складовою радянської педагогічної науки став атеїзм: зокрема одним із завдань школи було виховання атеїстичної людини (Сухомлинська, 2014, с. 14). Головними завданнями на уроках історії було формування у дітей розуміння класової боротьби, революційних змін та пролетарського підходу до національного питання. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 26 січня 1936 року схвалили постанову, спрямовану на прискорення реформування системи історичної освіти (Жосан, 2021, с. 105).

У 1937 р. проведено конкурс на кращий підручник з історії для 3–4 класів. Переможцем став «Короткий курс історії СРСР» за редакцією А. Шестакова, де-факто співавтором якого був Й. Сталін (Жосан, 2021, с. 108). Хоча підручник призначався для початкових класів, він використовувався й у старших класах. Хронологічно підручник охоплював період від первіснообщинного ладу до останніх на той час подій радянської історії.

У розділі VII, § 28 подано інтерпретацію поразки шведських військ у ході Великої Північної війни (Шестаков, 1937, с. 63). Зазначається, що шведський король Карл XII, заручившись підтримкою гетьмана Івана Мазепи, кваліфікованого як зрадника, через територію Польщі здійснив похід на українські землі. У 1709 р. шведська армія зазнала поразки під час Полтавської битви, після чого Карл XII разом із Мазепою відступили до Османської імперії. Водночас у підручнику повністю відсутні згадки про знищення Батурина та каральні дії московського війська щодо населення міста. Натомість значна увага приділяється реформаторській діяльності Петра I. Така вибірковість історичного наративу є характерною для радянської історіографії, в межах якої постать Мазепи представлено виключно в негативному світлі – як зрадника й втікача. Це відповідає ідеологічним установкам тогочасного дискурсу, спрямованого на формування лояльного до імперської традиції трактування минулого.

Отже, видання «Короткого курсу історії СРСР» засвідчило встановлення ідеологічного контролю над історичною освітою. Підручники цього періоду

характеризуються значним скороченням відомостей про ранні періоди історії та розширенням матеріалу, близького до сучасності.

У 2018 році розпочато впровадження реформи Нової української школи у закладах загальної середньої освіти. Відповідно до неї необхідно було створити підручники, що відповідали б вимогам МОН України.

Тема Батуринської трагедії вивчається у 8 класі в контексті розвитку Гетьманщини за правління гетьмана Івана Мазепи. Підручники з історії України для 8 класу періоду НУШ видавалися двічі: у 2021 та 2025 роках. Автори по-різному висвітлювали Батуринську трагедію: з акцентом на детальній інформації, наочності та інтерактивних вправах. Історичний матеріал цього періоду відповідає концепціям національно-патріотичного виховання, очікуваним результатам навчання та ключовим компетентностям НУШ, зокрема соціальній та громадянській. Так, у підручнику Власова В., Панаріна О. та Топольницької Ю. розкрито причинно-наслідкові зв'язки та основний перебіг подій у Батурині, однак не вказано кількість жертв (Власов, 2021, с. 191–192). Автори застосовують принцип наочності: учням пропонується розглянути картину В. Савенкова «Знищення Батурина», проаналізувати іноземне джерело про знищення Батурина та опрацювати свідчення біографа Карла XII. У рубриці «Зауважте» зазначено, що Росія століттями насаджувала ідею Мазепи-зрадника, однак відносини між Гетьманщиною та Московією базувалися на Коломацьких статтях 1687 року, які Петро I порушив.

У підручнику Панаріна О., Топольницької Ю., Охріменка О. та Макаревич А. представлено змістовне текстове наповнення (Панарін, 2025, с. 241), проте також відсутня кількість жертв трагедії. У цьому підручнику запропоновано завдання для групової роботи з аналізу картини Андрія Івахненка. На основі картини учні мають скласти розповідь для іноземців з метою ознайомлення з цією трагедією та обговорити її в класі.

Стисло описані події 1708 року у Батурині в підручнику Галімова А., Гісема О., Мартинюка О. та Сирцової О. Автори наводять кількість жертв, що є суттєвим для розуміння масштабів втрат мешканців Батурина (загинуло близько 11–14 тис. осіб) (Галімов, 2025, с. 199). У рубриці «Цікаві факти» наведено уривок з французької газети про зв'єрства проти мешканців Батурина, що сприяє формуванню в учнів розуміння значення міжнародного контексту.

У підручнику Пометун О., Гупан Н. та Дудар О. тему Батуринської трагедії висвітлено лише трьома реченнями, що, на наш погляд, є недостатнім для формування в учнів цілісного уявлення про масштаби трагедії. Авторки коротко зазначають, що наслідком союзу Мазепи зі шведським королем стало знищення гетьманської резиденції московськими військами за

наказом Петра І. Наведено кількість жертв (11–15 тис. осіб) (Пометун, 2025, с. 211), однак жодних завдань чи запитань для обговорювання в класі не передбачено.

Лише одне речення присвячено знищенню Батурина у підручнику на чолі з І. Я. Щупаком (2025, с. 180). При цьому запитання для учнів сформульовано некоректно, оскільки на основі одного речення неможливо усвідомити роль ключових постатей трагедії чи з'ясувати настрої та ставлення населення до Мазепи. Водночас автори відносять дату зруйнування Батурина – 13 листопада 1708 року – до обов'язкових для запам'ятовування дат

У підручнику Власова (2025) детально описано наслідки підписання українсько-шведського договору 1708 року. Звинувативши Мазепу у зраді, Петро І наказав Меншикову знищити гетьманську столицю та всіх мешканців погубити. У підручнику вміщено фотознімок цитаделі Батуринської фортеці у сучасному вигляді. Хронологічну компетентність формує завдання на встановлення послідовності подій доби Івана Мазепи (Власов, 2025, с. 181–182).

Г. М. Хлібовська разом з авторським колективом на початку розділу про Гетьманщину за часів Мазепи розміщують дві фотографії Батуринської фортеці, порівнюючи її вигляд у часи гетьмана та нині (Хлібовська, 2025, с. 184). Такий прийом привертає увагу учнів і спонукає до рефлексії щодо зв'язку ілюстрацій з темою уроку. Просторова компетентність реалізується через завдання з картою, де учні мають відшукати міста, пов'язані з діяльністю Мазепи, зокрема Батурин. На карті позначено, що Батурин зруйновано за наказом Петра І. Учні також визначають, яке місто стало столицею Гетьманщини після знищення Батурина.

Звірства московських військ у Батурині висвітлюються як помста Мазепі та засіб залякування населення. Однак у тексті підручника зазначається, що загинуло близько 3 тисяч осіб, що суттєво відрізняється від даних інших підручників (11–14 тис. та 11–15 тис.) та оцінок істориків (Хлібовська, 2025, с. 187). Ця розбіжність є дискусійною в історіографії: за підрахунками С. Павленка, жертвами стали 5–7 тис. цивільних та 6–7,2 тис. військових, сумарно 11–14 тис. осіб (Павленко, 2008, с. 120). Водночас Велика українська енциклопедія оцінює кількість убитих захисників у 5–7 тис., а цивільних жертв – у 2–7,5 тис. (Велика українська енциклопедія, б.д.). Археологічні розкопки 1995–2008 рр. під керівництвом В. Коваленка виявили численні людські рештки різного віку та статі зі слідами насильницької смерті, однак наявні знахідки не дають змоги точно оцінити загальну кількість жертв (Kovalenko, 2009). Відтак, цифра «близько 3 тисяч осіб», наведена у підручнику Хлібовської, потребує верифікації

У підручнику О. Дудар окремих пункт присвячений знищенню гетьманської столиці.

Авторка зазначає, що Мазепа сприяв розбудові Батурина як гетьманської столиці: укріпив споруди, встановив гармати, побудував церкви. За свідченням М. Костомарова, Меншикову вдалося проникнути у місто завдяки наказному полковнику Івану Носу, який показав таємний вхід до міста (Дудар, 2021, с. 152). Заголовки статей у французьких газетах свідчать, що Європа стежила за подіями в Батурині. Матеріали розкопок 2008 року підтверджують археологічними даними масштаби трагедії 2 листопада 1708 року.

Висновки.

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що система освіти у 1920–1930-х рр. пройшла шлях від становлення до ідеологізації і була пронизана більшовицькими ідейними орієнтирами. Навчальний процес і програми перебували під жорстким контролем комуністичної партії й проходили сувору цензуру. З підручників з історії України вилучено події, пов'язані з державотворчими процесами та українською самобутністю. Зміст історичної освіти поступово уніфікувався, а історія України розчинялася у курсі історії СРСР.

Аналіз підручників 1920-х рр. засвідчує неоднорідність підходів: підручник Д. Дорошенка (1923) містить детальний опис знищення Батурина та розправи над мешканцями, тоді як підручник М. Яворського (1926) цю подію не згадує, зосереджуючись на класовій характеристиці Мазепи. Підручник А. Шестакова (1937) остаточно вилучає будь-які відомості про Батуринську трагедію, що ілюструє логіку поступової радянської уніфікації історичного наративу.

Лише після проголошення незалежності України у 1991 році стало можливим створення власного комплексу підручників з історії України та всесвітньої історії, що стало вагомим здобутком вітчизняної освітньої політики. Сучасні підручники спрямовані на розвиток національного патріотизму, критичного мислення та усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

Водночас порівняльний аналіз підручників НУШ виявив значну нерівномірність у висвітленні Батуринської трагедії. Із восьми проаналізованих підручників лише окремі (Галімов та ін., 2025; Дудар, 2021; Власов, Панарін & Топольницька, 2021) містять розгорнутий виклад з використанням наочних засобів, джерельних уривків та інтерактивних завдань. В інших виданнях (Пометун та ін., 2025; Щупак та ін., 2025) подію зведено до одного-трьох речень, що унеможливує формування цілісного уявлення про масштаби трагедії. Окрему проблему становить розбіжність у даних про кількість жертв – від 3 до 15 тисяч осіб – без посилань на джерела цих оцінок.

Авторам майбутніх підручників доцільно рекомендувати: по-перше, посилаючись на результати археологічних досліджень у Батурині (1995–2008 рр.), зокрема роботи В. Коваленка; по-друге, залучати

свідчення європейських газет початку XVIII ст. (The London Gazette, La Gazette de France та ін.) для формування в учнів критичного мислення; по-третє, уніфікувати дані про кількість жертв на основі сучасних наукових досліджень.

Перспективним напрямом є порівняльний аналіз висвітлення Батуринської трагедії у підручниках України та діаспорних навчальних виданнях, а також

дослідження ефективності різних дидактичних підходів до опрацювання цієї теми учнями.

Отже, якість висвітлення Батуринської трагедії у шкільних підручниках є не лише питанням академічної повноти, а й ключовим інструментом формування історичної пам'яті та національної ідентичності молодого покоління українців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березівська, Л. Д. (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А.М. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731185/1/Monograf_08_rec.pdf
- Березівська, Л. Д. (2011). Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9770/1/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Березівська, Л. Д. (2019). Реформування шкільної освіти в УСРР у ранній радянський період (1919–1931): історіографія та джерела дослідження. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 57–69. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2019.184998>
- Велика українська енциклопедія (б.д.). Батуринська трагедія. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». https://vue.gov.ua/Батуринська_трагедія
- Власов, В. С., Панарін, О. С., & Топольницька, Ю. А. (2021). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Літера ЛТЛ. <https://pidruchnyk.com.ua/1617-istoriya-ukry-8-klas-vlasov-2021.html>
- Власов, В. С., Данилевська, О., & Защук, Д. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Генеза. <https://pidruchnyk.com.ua/3015-istoriia-ukrainy-vlasov-8-klas-2025.html>
- Галімов, А. А., Гісем, О. В., Мартинюк, О. О., & Сирцова, О. М. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Харків : Ранок. <https://pidruchnyk.com.ua/3018-istoriia-ukrainy-galimov-8-klas-2025.html>
- Гончаренко, В. Д. (2022). Кодифікація законодавства України про освіту (1920–1970-ті рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*, (2), 16–21. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/2>
- Дорошенко, Д. І. (1923). *Короткий курс історії України : з малюнками*. Катеринослав; Лейпциг: Укр. вид-во в Катеринославі. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5466/file.pdf>
- Дудар, О. В., & Гук, О. І. (2021). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Освіта. <https://pidruchnyk.com.ua/1618-istoriya-ukrayini-8-klas-pometun-dudar.html>
- Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). (1949). Мюнхен; Нью-Йорк. Т. 3. С. 934–954. <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>
- Єфіменко, Г. Г. (2001). *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)* : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000957>
- Жосан, О. Е. (2021). *Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921–1991 роках* : монографія. Кропивницький : Ексклюзив-Систем. <https://library.kr.ua/wp-content/elib/zhosan/pidruchiposibn.pdf>
- Kovalenko, V. (2009). The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence. *Harvard Ukrainian Studies*, 31(1-4), 37–78. <https://husj.harvard.edu/articles/the-rape-of-baturyn-the-archaeological-evidence>
- Крупницький, Б. Д. (1957). *Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки)*. Мюнхен : Інститут для вивчення СССР. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9034/file.pdf>
- Мушка, О. (2010). Діяльність Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти у 1919 – поч. 30-х рр. XX ст. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*, (2), 4–9. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2010_2_3
- Павленко, С. (2008). *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>
- Павленко, С. (2024). Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. *Сіверянський літопис*, (5), 24–37. <https://doi.org/10.58407/litopis.240503>
- Панарін, О., Топольницька, Ю., Охріменко, О., & Макаревич, А. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Літера ЛТД. <https://pidruchnyk.com.ua/3017-istoriia-ukrainy-panarin-8-klas-2025.html>
- Пометун, О. І., Гупан, Н. М., & Дудар, О. В. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Освіта. <https://pidruchnyk.com.ua/3016-istoriia-ukrainy-pometun-8-klas-2025.html>
- Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
- Сухомлинська, О. (2014). Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
- Удод, О. (2016). *Українська історична дидактика: академічний дискурс*. Київ : Інститут історії України НАН України. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8030-4/978-966-02-8030-4.pdf>
- Федотова, О. (2012). Цензура учбової літератури в УСРР-УРСР у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кюраса НАН України*, (2), 385–393. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_2_31
- Хлібовська, Г. М., Крижановська, М. Є., & Наумчук, О. В. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Тернопіль : Астон. <https://pidruchnyk.com.ua/3019-istoriia-ukrainy-khlibovska-8-klas-2025.html>
- Шестаков, А. В. (Ред.). (1937). *Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-4 классов*. Москва : Учпедгиз. <https://archive.org/details/Kratkiy-kurs-istorii-SSSR-dlya-3-4-klassov-1937-1>
- Щупак, І. Я., Бурлака, О. В., Власова, Н. С., Піскарьова, І. О., & Секиринський, А. С. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти* / за ред. Н. П. Старченко. Київ : Опіон. <https://shkola.in.ua/1923-istoriia-ukrainy-8-klas-shchupak-2021.html>
- Яворський, М. І. (1926). *Коротка історія України*. 5-е вид. Київ : Державне видавництво України. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000029135>

REFERENCES

- Berezivska, L. D. (2011). *Reforms of school education in Ukraine in the 20th century: documents, materials and comments: anthology: education. manual for students higher education closing*. Luhansk: Publishing House «Taras Shevchenko LNU». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9770/1/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Berezivska, L. D. (2011). *Reformy shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti: dokumenty, materialy i komentari* [Reforms of school education in Ukraine in the 20th century: documents, materials and commentaries]. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731185/1/Monograf_08_rec.pdf
- Berezivska, L. D. (2019). Reformuvannia shkilnoi osvity v USRR u rannii radiatsiynskii period (1919–1931): istoriohrafia ta dzherela doslidzhennia [Reforming school education in the Ukrainian SSR in the early Soviet period (1919–1931): historiography and research sources]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 57–69. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2019.184998>
- Doroshenko, D. I. (1923). *Korotkyi kurs istorii Ukrainy* [A short course of Ukrainian history]. Katerynoslav; Leipzig: Ukrainiske vydavnytstvo v Katerynoslavi. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5466/file.pdf>
- Dudar, O. V., & Huk, O. I. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Osvita. <https://pidruchnyk.com.ua/1618-istorya-ukrayini-8-klas-pometun-dudar.html>
- Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. General part]. (1949). Munich; New York. Vol. 3. P. 934–954. <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>
- Fedotova, O. (2012). Tsenzura uchbovoi literatury v USRR-URSР u 1920–1930-kh rr. [Censorship of educational literature in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, (2), 385–393. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_2_31
- Halimov, A. A., Hisem, O. V., Martyniuk, O. O., & Syrtsova, O. M. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kharkiv: Ranok. <https://pidruchnyk.com.ua/3018-istoriia-ukrainy-galimov-8-klas-2025.html>
- Honcharenko, V. D. (2022). Kodyfikatsiia zakonodavstva Ukrainy pro osvitu (1920–1970-ti rr.) [Codification of Ukrainian education legislation (1920s–1970s)]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (2), 16–21. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/2>
- Khlibovska, H. M., Kryzhanovska, M. Ye., & Naumchuk, O. V. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Ternopil: Aston. <https://pidruchnyk.com.ua/3019-istoriia-ukrainy-khlibovska-8-klas-2025.html>
- Kovalenko, V. (2009). The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence. *Harvard Ukrainian Studies*, 31(1–4), 37–78. <https://husj.harvard.edu/articles/the-rape-of-baturyn-the-archaeological-evidence>
- Krupnytskyi, B. D. (1957). *Ukrainska istorychna nauka pid Sovietamy (1920–1950 roky)* [Ukrainian historical science under the Soviets (1920–1950)]. Munich: Instytut dlia vyvchennia SSSR. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9034/file.pdf>
- Mushka, O. (2010). *Diialnist Narkomosu USRR shchodo ukrainizatsii shkilnoi osvity u 1919 – poch. 30-kh rr. XX st.* [Activity of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on Ukrainization of school education in 1919 – early 1930s]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Pedahohika. Psykholohiia*, (2), 4–9. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2010_2_3
- Panarin, O., Topolnytska, Yu., Okhrimenko, O., & Makarevych, A. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Litera LTD. <https://pidruchnyk.com.ua/3017-istoriia-ukrainy-panarin-8-klas-2025.html>
- Pavlenko, S. (2008). *Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r.* [The fall of Baturyn on November 2, 1708]. 2nd ed. Kyiv: Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>
- Pavlenko, S. (2024). Harnizon Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Garrison of Baturyn on November 2, 1708]. *Sivierskyi litopys*, (5), 24–37. <https://doi.org/10.58407/litopis.240503>
- Pometun, O. I., Hupan, N. M., & Dudar, O. V. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Osvita. <https://pidruchnyk.com.ua/3016-istoriia-ukrainy-pometun-8-klas-2025.html>
- Pro deiaiki pytannia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia v zakladakh osvity Ukrainy [On certain issues of national-patriotic education in educational institutions of Ukraine]: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 527, June 6, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
- Shchupak, I. Ya., Burlaka, O. V., Vlasova, N. S., Piskarova, I. O., & Sekyrynskyi, A. S. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8] / N. P. Starchenko (Ed.). Kyiv: Orion. <https://shkola.in.ua/1923-istoriia-ukrainy-8-klas-shchupak-2021.html>
- Shestakov, A. V. (Ed.). (1937). *Kratkii kurs istorii SSSR*. Uchebnik dlia 3–4 klassov [A short course of the history of the USSR. Textbook for grades 3–4]. Uchpedgiz. <https://archive.org/details/Kratkiy-kurs-istorii-SSSR-dlya-3-4-klassov-1937-1>
- Sukhomlynska, O. (2014). Radiatsiia pedahohika yak ideolohiia: sprobha istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as ideology: an attempt at historical reconstruction]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
- The Great Ukrainian Encyclopedia [Electronic resource] / State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House». https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0
- Udod, O. (2016). *Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichniy dyskurs [Ukrainian historical didactics: academic discourse]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8030-4/978-966-02-8030-4.pdf>
- Vlasov, V. S., Danylevska, O., & Zashchuk, D. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Heneza. <https://pidruchnyk.com.ua/3015-istoriia-ukrainy-vlasov-8-klas-2025.html>
- Vlasov, V. S., Panarin, O. S., & Topolnytska, Yu. A. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Litera LTL. <https://pidruchnyk.com.ua/1617-istoriya-ukry-8-klas-vlasov-2021.html>
- Yavorskyi, M. I. (1926). *Korotka istoriia Ukrainy [A short history of Ukraine]*. 5th ed. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000029135>
- Yefimenko, H. H. (2001). *National and cultural policy of the Communist Party of Ukraine (b) in relation to Soviet Ukraine (1932–1938): [monograph]* - Kyiv: [Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine], 2001. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000957>
- Zhosan, O. E. (2021). *Pidruchnyky i posibnyky dlia zahalnoi serednoi osvity u 1921–1991 rokakh* [Textbooks and manuals for general secondary education in 1921–1991]. Kropyvnytskyi: Ekskliuzyv-System. <https://library.kr.ua/wp-content/elib/zhosan/pidruchiposibn.pdf>

The Process of Social Stratification of the Peasantry in Podillia in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries

UDC 94(477.43/.44):316.344.25:63-051]"185/192"(045)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726129>**Melnychuk Mariia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-5945-8026>, mariiamelnichuk@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The relevance of the topic is due to the need to refute Soviet theses about class struggle, where the emergence of a wealthy peasantry was interpreted exclusively as a negative phenomenon.

The purpose of the study is to study the features of the course of social changes among the Podillia peasantry after the abolition of serfdom and in the conditions of the development of a market economy.

The publication uses the methods of abstraction (when studying individual categories in the Podillia peasantry), analysis and synthesis (when determining the impact of peasant reform and market relations on society), and analogy (when comparing the economic potential of wealthy and poor peasantry). In defining the subject of the study, economic, socio-cultural, regional (local), and comparative approaches were used.

The results of the study found that social changes in Podillia led to a deepening of social stratification. In the course of this, the peasantry was differentiated into wealthy, impoverished peasants and middle-class owners. It was found that wealthy owners gradually joined land relations and engaged in entrepreneurship. At the same time, landless impoverished owners joined the ranks of hired workers. In Podillia, the number of impoverished peasants who had undergone pauperization was quite large. This was explained by agrarian overpopulation and a low level of urbanization.

The conclusions show that the process of property stratification in the Podillia village after the abolition of serfdom is a natural development of capitalist relations against the background of the post-reform period. For the first time, the peasantry was able to unleash its business potential and manage its finances independently. However, at the same time, the poor peasantry, which prevailed in Podillia, turned into a category of hired workers or even went down to the social bottom. This process eventually leads to a tense social situation in the region.

Keywords: Podillia, social stratification, 19 century, emancipation reform, serfdom law, wealthy peasantry, rural entrepreneurship, hired workers

Процес соціальної стратифікації селянства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття

Мельничук Марія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність теми обумовлена потребою спростування радянських тез про класову боротьбу, де поява заможного селянства трактувалась виключно як негативне явище.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей перебігу соціальних змін серед селянства Поділля після скасування кріпосного права і в умовах розвитку ринкової економіки.

У публікації використані методи абстрагування (при вивченні окремих категорій в середовищі подільського селянства), аналізу й синтезу (при визначенні впливу селянської реформи та ринкових відносин на суспільство), аналогії (при порівнянні господарського потенціалу заможного і незаможного селянства). У визначенні предмету дослідження використані економічний, соціально-культурний, регіональний (локальний), компаративний підходи.

За результатами дослідження встановлено, що через соціальні зміни на Поділлі поглибилась соціальна стратифікація. В ході цього селянство диференціювалось на заможних, незаможних селян і власників-середняків. З'ясовано, що багаті власники поступово долучались до земельних відносин і зайняття підприємництвом. В той самий час безземельні незаможні власники поповнювали лави найманих працівників. На Поділлі кількість незаможного селянства, що зазнало пауперизації, була доволі великою. Це пояснювалось аграрним перенаселенням та низьким рівнем урбанізації.

Зроблено висновки, що процес майнового розшарування у подільському селі після скасування кріпосного права є закономірним поступом капіталістичних відносин на тлі пореформеного періоду. Селянство вперше отримало змогу розкрити діловий потенціал і самостійно розпоряджатись коштами. Однак в той же час незаможне селянство, що превалювало на Поділлі, перетворилося в категорію найманих робітників або й взагалі спустилося на соціальне дно. Цей процес згодом призведе до напруженої соціальної обстановки в регіоні.

Ключові слова: Поділля, соціальна стратифікація, селянська реформа, 19 століття, кріпосне право, заможне селянство, сільське підприємництво, наймані працівники

Вступ.

Поширення ринкових відносин і скасування кріпосного права у 1861 р. не були одночасними явищами. Капіталістичні тенденції з'явилися на українських землях ще у часи Речі Посполитої, адже при шляхетських садибах здавна існували автономні виробництва, що виготовляли продукцію на збут. Однак до зайняття підприємництвом мали доступ лише особисто вільні польські дворяни та містяни єврейського походження. Враховуючи те, що у Подільській губернії $\approx 60\%$ селян були саме поміщицькими кріпаками, а не вільними обивателями, вони не реалізували себе у торгівлі чи промислах. Тому подільське селянство починає включатись до ділової активності лише після 1861 року – саме з цього періоду і розпочинається процес соціальної стратифікації. Він був відносно запізним у порівнянні з лівобережними губерніями і супроводжувався аграрною кризою як обтяжуючим чинником.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Колектив авторів під редакцією В. Смолія в осучасненій «Історії українського селянства» розглянув розвиток аграрних відносин в українському селі в пореформений період (Смолій, 2006). Значну увагу історики приділили питанню майнового розширення селянства та значенню аграрного перенаселення. Н. Романюк у своїх напрацюваннях однією з перших істориків незалежної України неупереджено висвітлює тему сільських підприємців. Праця включає інформацію про селянську торгівлю, хоч здебільшого у складі кооперативних товариств (Романюк, 2012). Відомості за темою також розміщені в архівних матеріалах Центрального державного історичного архіву у м. Київ та Державного архіву Хмельницької області.

Результати дослідження.

Провал Кримської кампанії 1853–1856 рр. у поєднанні з відставанням економічних показників Російської імперії поставили Петербург перед потребою соціальних перетворень. Тому у 1860–х і 1870–х рр. у державі була впроваджена низка реформ, а саме військова (1861), освітня (1864), судова (1864), земська (1864), міська реформи (1870).

Але серед усіх них на соціальних змінах найбільше позначилась селянська реформа 1861 р., що прискорила перехід від станового до класового суспільства. Маніфест імператора Олександра II скасовував кріпосне право, що роками гальмувало суспільний прогрес. Юридично за реформою на підданих поширювалося право приватної власності, самостійного розпоряджання майном і господарством та накопичення капіталу.

Нововведення мали поступовий характер, адже селянство ще деякий час мусило розраховуватись з колишніми власниками за «Положенням про викуп» (Смолій, 2006, с. 360). Крім нього, населення ще

деякий час сплачувало подушний податок (Берестовий & Корновенко, 2015, с. 20–23). У правобережних губерніях розмір викупного платежу у порівнянні з лівобережними був врізаний на 20%. На такий крок Петербург зважився з огляду на державну антипольську політику в регіоні та великий відсоток поміщицьких селян.

Хоча селянська реформа була половинчатою, однак вона стала каталізатором змін в середовищі подільського селянства. Селяни перетворювались на вільних обивателів, самостійно розпоряджались власністю і могли втягуватись до підприємницької діяльності. Окрім того, правосуб'єктність передбачала право вільного вступу на військову службу, право на шлюб чи розлучення (Кушелев, 1861).

Закономірно, що трансформації у житті селянства на Поділлі вимагали від нього адаптації до нових умов. У радянській історіографії заможні селяни, що займались скупкою землі та залучали найману працю у своїх господарствах отримали прізвисько з негативним значенням «куркуль». Завдяки скупці наділів цій частині верстви досить швидко вдалося втягнутися до ринку землі (Бовуа, 2020, с. 640–659).

Куркулями вважались селяни, у господарстві яких було двоє і більше тяглових коней. Заможні господарі також займались переорендою землі, яку вони попередньо винаймали в поміщиків за вдвічі меншу ціну (Шевченко, 2008, с. 71). Закономірно, що ці дії викликали невдоволення і заздрощі менш успішних селян, але процес майнового розширення був закономірним наслідком суспільних змін. Концентрація землі в руках поміщиків і скупників загострювала проблему малоземелля, що і так на Поділлі була кризовою.

Крім ринку землі, підприємливі селяни включались до торгівлі. До появи бірж найпопулярнішими місцями збуту сільськогосподарської продукції для господарів були ринки, торги та особливо ярмарки. На Поділлі такими були Троїцький ярмарок у Балті та Петропавловський у Ярмолинцях, а також торги в Ушиці, Меджибожі, Вербівці, Китайгороді (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 273; Гордуновський, Гуржій & Реснт, 2017, с. 12).

Хоча на українських землях у 1860–1870–х рр. вже розпочалась масова розбудова залізничних шляхів, серед подолан зберігало значення чумацтво. По-перше, це пояснювалось ще відносно негустою мережею залізниць, по-друге – швидшим рухом хур і демократичними цінами на вартість послуг чумаків. Перевізники Літинського повіту ще в останній чверті XIX ст. звозили агропродукцію, ліс, вапно на Волинь, Київщину та до Бессарабії (Слабеев, 1964, с. 114–133).

Серед заможних подільських селян зрідка зустрічаються власники вітряків, тартаків, кузень, рудень, олійниць і пасік. Фіскальні структури Російської імперії не контролювали невеликі приватні ремесла і промисли з метою пожвавлення

ділової активності населення (Рудченко, 1893, с. 193, 241, 378). Селянин Ольгопільського повіту І. Пуликовський орендував млин, а зі збутої продукції він отримував прибуток в 4 000 руб. (ДАХмО, ф. 227, оп. 3, спр. 4513) Але українці в борошномельній промисловості Поділля радше були винятком, аніж правилом.

Не фігурували українці також і в реєстрах гільдійського купецтва, що свідчить про відсутність серед подільського селянства великих промисловців і торговців. Однак таке твердження може бути недостовірним, адже записуючись до гільдії селяни могли вказувати себе одразу як купці чи ремісники. Через це встановлення чіткої кількості сільських підприємств є утрудненим.

Здебільшого вихідці із селян отримували свідоцтво III і V класу, що відкривало доступ до зайняття дрібною комерцією чи промислами. Ця діяльність оподатковувалась і допускала обмежену кількість найманих працівників. Але найчастіше дрібне підприємництво розглядалось селянством як допоміжний вид діяльності після сільського господарства чи заробітків у містах (Романюк, 2012, с. 168). Тому на мою думку, твердження про підприємницьку пасивність українців є помилковим.

Справді, після скасування кріпаччини подільське селянство не стало активним гравцем у діловій сфері, але разом з тим навіть неспівмірні спроби є свідченням активізації їх потенціалу. Перешкодою для прояву підприємницької активності стала польська і єврейська конкуренція у земельному фонді, торгівлі та оренді. Також додатковими факторами стагнації стала відсутність держави, що дбала би за національного виробника та нестача заощаджень у селян.

Вищевказану тезу підтверджують спогади губернатора Волинської губернії Ю. Подгорічани-Петровича, що згадував за нездатність українських селян протистояти монополії єврейських торговців (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 181). Схожа теза належить депутату Центральної Ради М. Шаповалу, що писав: «Промисловість велика, середня і частина дрібної знаходиться в руках чужонаціональних груп: московської, польської, єврейської і закордонного капіталу. Торгівля – в руках єврейської, московської, польської, почасти несвідомо національної української міщанської, і дуже мала частина – в руках української споживчої кооперації» (Шаповал, 1927, с. 15). Не слід забувати, що українське населення через потребу сплачувати викупний платіж перебувало в куди складніших умовах від дворян і міщан, що могли відкладати статки.

В менших масштабах до земельного ринку включились селяни-середняки. Зазвичай їх наділи не були великими, як у заможних селян. Ця категорія зазвичай не використовувала найману працю, натомість самостійно обробляла землю і займалась тваринництвом сумісно з родиною.

На відміну від лівобережних українських губерній, Подільська губернія мала великий відсоток поміщицьких кріпаків. Тому в краї найбільшою категорією стають незаможні селяни. Наділи цієї підгрупи були мізерними, а часто через процес обезземелення їх не було взагалі.

Перед незаможними власниками поставало дві дороги: наймана праця на господарстві поміщика чи заможного селянина або відхід на заробітки до міста (Романюк, 2012, с. 420-421). Перспективи заробітчанства мали двоякий характер, адже наймит міг як і відкласти солідну суму, так і повернутись з пустими руками. Таку історію на сторінках хроніки залишив М. Драгоманов (Драгоманов, 1882). Основний вектор сезонних міграцій подолян припадає на Бессарабію, Таврію, Крим і Кубань.

Подільські міста ще не мали достатньої кількості робочих місць для забезпечення потоку робочих рук. Розмір денної оплати праці становив мізерних 20–30 копійок, а робітники залишались юридично незахищеними (Молчанов, 2000, с. 67-84). Як впливає, незаможне селянство залишалось суспільним аутсайдером: на селі землі не вистачало, у сфері ремесла була висока конкуренція, а заробітки у містах були мізерними.

Крім майнової стратифікації, в середовищі подільського селянства виокремлюється актив громади. Після скасування кріпосного права на Поділлі з'являються осередки самоуправління – сільські сходи на чолі зі старостами. Схід складався з виборних старости, збирача податків, соцького, гуменного, писаря, сторожа. Іноді на посаду місцеві чиновники призначували активістів самостійно.

До повноважень сільського сходу належав контроль за громадським порядком, карні функції щодо невеликих проступків, питання землекористування і землеволодіння, захист і допомога малозабезпеченим, взяття на поруки (Смолій, 2006, с. 362).

Але совісне виконання обов'язків представниками сходу не було повсюдним, нерідко посадові повноваження використовувались задля задоволення власних мотивів. Старости та допоміжні учасники брали і самі пропонували хабарі, могли на власний розсуд вводити рекрутську службу, нерационально використовували бюджет (Драгоманов, 1882). Попри моральну складову, така поведінка є класичним проявом соціального ліфта, адже досягнувши успіху особа переставала рахуватись з вихідцями зі свого первісного середовища.

Висновки.

Розповсюдження ринкової економіки та скасування кріпосного права у 1861 р. прискорюють майнове розшарування серед подільського селянства. Заможні селяни включились до ринку землі, скуповуючи наділи в інших господарів. Окрім цього, власники вели торгівлю на ринках і ярмарках. Попри будівництво залізниць, на Поділлі ще деякий час після

скасування кріпацтва було розповсюджено чумацтво. У якості додаткового заробітку селяни займалися невеликими промислами на своїх присадибних ділянках. Також у подільському селі мешкала категорія родин-середняків, які теж займалися господарством і торгівлею, але без залучення найманої праці. Це дає підставу стверджувати, що теза про безініціативність українців у підприємництві є помилковою. Насправді це пояснюється потужною іноземною конкуренцією та браком заощаджень у звільнених селян. Однак концентрація земельного фонду в руках дворянства і заможних селян призводить до втрати наділів рештою власників. Через це неможливі селяни пристають на шлях вільнонайманих робітників або міських чорноробів. Гостре малоземелля, демографічний вибух та брак робочих місць у містах

у сукупності призводять до складної соціально-економічної ситуації. Також на селі з'являється категорія сільського активу, що перебирає на себе ініціативу у місцевому самоврядуванні. До посадових повноважень сільських старост входили контрольні, карні, фіскальні, землевпорядні, піклувальні функції. Однак представники сільських сходів не завжди виконували посадові обов'язки на совість, використовуючи їх задля вдоволення особистих мотивів. Подільське селянство зачепив процес соціальної стратифікації, що став закономірним наслідком взаємодії соціальних, економічних і політичних перетворень. Попри негативний вплив майнового розшарування на неможливі власників, водночас явище сприяло поживленню ділової активності та ініціативи серед населення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берестовий, А., & Корновенко, С. (2015). Податкові реформи М. Бунге: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 35(2, Т. 1), 20-23. visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.35-2-1.pdf
- Бовуа, Д. (2020). *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.* Переклад з французької. Київ: Видавництво «Кліо».
- Гордуновський О., Гуржій О. & Реєнт О. (2017). Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ. resource.history.org.ua/item/0012898
- Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 3, спр. 4513, арк. 43-43.
- Драгоманов, М. (1882). Життя по селах. *Громада*. №5.
- Кушелев-Безбородко, А. (1861). Текст височайшого маніфесту. *Русское слово*, №2, с. 1-8. bit.ly/3UYrwkL
- Молчанов, В. (2000). До питання про життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 3(1), 67-84. resource.history.org.ua/publ/green_2000_3_67
- Романюк, Н. (2012). *Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр.* (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся. www.istvolyn.info/post/1038
- Рудченко, І. (1893). *Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике*. bit.ly/4eXpivE
- Слабєєв, І. (1964). *З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.* Київ: Наукова думка. irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000681
- Смолій, В. (Ред.). (2006). *Історія українського селянства: нариси: В 2 т. (Т. 1.)* Київ: Наукова думка. resource.history.org.ua/item/0002031
- Стоколоса, Т. (2019). Національний склад підприємців у борошномельній промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини, 6(1), 33-39. visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua/archive/6/7.pdf
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 273, арк. 13.
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 181, арк. 2.
- Шаповал, М. (1927). *Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці)*. Прага: Вільна спілка: Український робітничий університет. diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24363/file.pdf
- Шевченко, В. (2008). *Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу*. Київ: Інститут історії України НАН України.

REFERENCES

- Berestovii, A., & Kornovenko, S. (2015). M. Bunge's tax reforms: historical and legal aspect. *The collection of Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 35(2, Vol. 1), 20-23. visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.35-2-1.pdf
- Bovua, D. (2020). *The Right Bank Triangle: Tsardom, Nobility, and People. 1793–1914*. Translation from French. Kyiv: Vydavnytstvo: «Klyo».
- Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, inventory 532, file 273, sheet 13.
- Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, inventory 532, file 181, sheet 2.
- Drahomanov, M. (1882). Life in the villages. *Hromada*. №5.
- Hordunovskii O., Hurzhii O. & Reient O. (2017). *Trade in Southern Ukraine: organization of trade and human potential (late 18th – early 20th centuries)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. resource. history. org.ua/item/0012898
- Kushelev-Bezborodko, A. (1861). Text of the supreme manifesto. *Russian word*, №2, p. 1-8. bit.ly/3UYrwkL
- Molchanov, V. (2000). To the question of the standard of living of the urban population of Right-Bank Ukraine at the beginning of

- the 20th century. *Ukrainian historical collection*, 3(1), 67-84. resource.history.org.ua/publ/green_2000_3_67
- Romaniuk, N. (2012). *Rural enterprises and entrepreneurship: 1861–1914 (based on materials from the Kyiv, Podillia and Volyn governorates)*. Zhytomyr: Polissia. www.istvolyn.info/post/1038
- Rudchenko, I. (1893). *Historical essay on taxation of trade and industry in Russia, with appendix of materials on trade and industrial statistics*. bit.ly/4eXpivE
- Shapoval, M. (1927). *The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program (lectures in America)*. Prague: Vilna spilka. Ukrayinskii robytnychii unyversytet. diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24363/file.pdf
- Shevchenko, V. (2008). *The Abolition of Serfdom in 1861: An Attempt at an Unconventional Analysis*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Slabieiev, I. (1964). *From the history of the initial accumulation of capital in Ukraine: Chumak's craft and its role in the socio-economic development of Ukraine in the 18th – first half of the 19th centuries*. Kyiv: Naukova Dumka. irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000681
- Smolii, V. (Ed). (2006). *History of the Ukrainian Peasantry: Essays*. In 2 vols. (Vol. 1). Kyiv: Naukova Dumka. resource.history.org.ua/item/0002031
- State Archives of Khmelnytskyi Oblast, fund 227, inventory 3, file 4513, sheet 43.
- Stokolosa, T. (2019). National composition of entrepreneurs in the flour milling industry of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. *The collection of Uzhhorod National University Herald. Series: International relations*, 6(1), 33-39. visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua/archive/6/7.pdf

From Intelligence Officer to Rebel Leader: What Broke Nikifor Grigoriev?

UDC 94:355/359-05.355/359.08

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726130>**Prokopets Dmytro**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-0192-5290>, kladez.znaniy@gmail.com*Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The article is devoted to the analysis of the personal evolution of Nikifor Aleksandrovich Grigoriev, a well-known leader of a powerful insurgent movement in Southern Ukraine in 1919, from a career officer and army scout to the ataman of the insurgents during the Liberation Struggles of 1917–1921 in Ukraine. Since his life path to the organization of a strong insurgent formation in the southern provinces of Ukraine in the summer of 1918 is little known and not fully covered in historiography, the relevance of overcoming this scientific gap is extremely useful.

Purpose. Identifying the reasons for the practical and psychological transformation of Nikifor Grigoriev from a career officer of the Russian Imperial Army, and later an officer of the UNR and Ukrainian State armies, to the leader of a powerful insurgent movement in Southern Ukraine.

Results. The main milestones of his military biography are clarified, with an emphasis on the analysis of the period of the initial stages of the Ukrainian Revolution (i.e., from March 1917 to the summer of 1918). The shortcomings of modern Ukrainian historiography in the presentation of biographical materials regarding N. Hryhoriev are revealed. The influence of S. Petliura and generals S. Drozdovsky and O. Ragozy on the formation of N. Hryhoriev as an independent military leader is assessed. The patterns of influence on the evolution of N. Hryhoriev's attitude to military service and service to the Ukrainian state of external factors of the development of political events in Ukraine during the time of the Central Rada and the first months of the reign of Hetman P. Skoropadsky are characterized.

Conclusions: The conclusions are drawn that the personnel policy of the Minister of War O. Ragozy and external factors of the attitude of the government of the Ukrainian state to the peasantry and the military led to N. Grigoriev's disappointment in the service of Hetman P. Skoropadsky and the acceptance of the idea of fighting against him by S. Petliura.

Keywords: Liberation struggles, Ukrainian revolution, insurgent movement, military service, World War I, intelligence officer, ataman

Від офіцера-розвідника до повстанського лідера: що зламало Никифора Григор'єва?

Прокопеч Дмитро*Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність. Стаття присвячена аналізу особистої еволюції відомого у 1919 р. лідера потужного повстанського руху на Півдні України Никифора Олександровича Григор'єва від кадрового офіцера та армійського розвідника до отамана повстанців часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні. Оскільки його життєвий шлях до організації ним влітку 1918 р. міцного повстанського формування в південних губерніях України маловідомий і не повно висвітлений в історіографії, актуальність подолання цієї наукової прогалини є вкрай корисним.

Мета. Виявлення причин практичної та психологічної трансформації Никифора Григор'єва з кадрового офіцера Російської імператорської армії, а згодом офіцера армії УНР та Української держави на очільника потужного повстанського руху на Півдні України.

Результати. З'ясовані основні віхи його військової біографії з перевагою в аналізі періоду початкових стадій Української революції (тобто з березня 1917 по літо 1918 рр.). Виявлено недоліки сучасної української історіографії у поданні біографічних матеріалів стосовно Н. Григор'єва. Оцінено вплив на становлення Н. Григор'єва як самостійного військового лідера з боку С. Петлюри та генералів С. Дроздовського й О. Рагози. Охарактеризовано закономірності впливу на еволюцію відношення до військової служби й служби Н. Григор'єва Українській державі зовнішніх факторів розвитку політичних подій в Україні за добу Центральної Ради й перших місяців правління гетьмана П. Скоропадського.

Зроблено висновки, що кадрова політика військового міністра О. Рагози та зовнішні фактори відношення уряду Української держави до селянства й військових призвели до розчарування Н. Григор'єва службі Гетьману П. Скоропадському та прийняття ідеї боротьби проти нього С. Петлюри.

Ключові слова: Визвольні змагання, Українська революція, повстанський рух, військова служба, Перша світова війна, розвідник, отаман

Вступ.

Никифор Олександрович Григор'єв (1884–1919 рр.) увійшов в історію України та російського постімперського простору як один із самих неординарних персонажів триваючого на його теренах у 1917–1922 2 рр. військово-політичного конфлікту, який відомий український історик О. І. Гуржій класифікував як громадянська війна революційних і контрреволюційних сил в Росії (Гуржій, 2004, с. 164). Згідно сучасної класифікації за великим гатунком, вона була одним з елементів Української революції чи українських Визвольних змагань 1917-1921 рр. (обидва терміни де-факто як синоніми активно використовуються в українській історіографії).

Здійснивши 7-22 травня 1919 р. виступ (фактично заколот) проти радянської влади, він майже до розпаду СРСР характеризувався «авантюристом й проходимцем», а його заколот класифікували не інакше як «кулацьким» (Краснознамённый Одесский). Між тим, цей виступ, що розпочався з Універсалу Н. Григор'єва до українського народу (Отаман Григор'єв. Універсал) виявився одним із самих потужних і небезпечних викликів радянській владі, яка багнетами протягом 1918-1920 рр. встановлювалася в Україні. Як відомо, він вкрай активними і жорсткими методами був ліквідований вже на межі травня-червня 1919 р., а сам Никифор Григор'єв був вбитий 27 липня 1919 р в селі Сентовому Херсонської губернії (близько Олександрії) батькою Махно (Черкаська).

Проте такий перебіг подій у короткий період весни-літа 1919 р. стався насамперед завдяки особистим якостям, харизмі та знаковим військовим успіхам самого Никифора Олександровича, який протягом літа 1918 р. – весни 1919 р. створив по-суті 15-20 тисячну повстанську армію, котра вкрай успішно служила Директорії УНР ліквідуючи наслідки гетьманського правління на Катеринославщині й Херсонщині, а з початку 1919 р., перейшовши на службу до червоних, надзвичайно успішно зміг захопити Миколаїв та Одесу, що не тільки забезпечило повернення радянської влади у південні райони України, а й суттєво сприяло евакуації військ Антанти у березні-квітні 1919 р. з нашої території.

Мета дослідження полягає у виявленні причин становлення (еволюції, практичної та психологічної трансформації) Никифора Григор'єва з кадрового офіцера Російської імператорської армії, а згодом офіцера армії УНР та Української держави на очільника потужного повстанського руху на Півдні України.

Методологія. В основу нашого дослідження покладені основні засади постпозитивістської методології, яка на сьогодні є найбільш популярною в сучасній світовій і українській історіографії методологічною концепцією. Сучасний постпозитивізм – це позитивізм, у рамках (межах) якого очікується очевидна тенденція до пом'якшення

вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних чинників у динаміці історичної науки. Він висуває методологію дослідницьких програм, тобто ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму і історичного контексту науки (Постпозитивізм). Методологічним інструментарієм дослідження стали загальнонаукові методи: історичний, аналізу-синтезу та системно-структурний; спеціальні наукові методи – генетичний, порівняльний, біографічний, метод вивчення продуктів діяльності та метод образу, спрямовані на виявлення формування та еволюції уявлень про нашого героя в історіографії (Болдырь & Чернов, 2010).

Втім, для відтворення кар'єри Никифора Григор'єва у період 1917-1918 рр., що по суті є предметом статті та виявлення еволюції його переходу від кадрового офіцера до повстанського командира, а головне – організатора потужного повстанського руху, активно застосовувався індукційний метод, тобто виведення загальних закономірностей (в нашому випадку – відтворення його службової біографії) з приватних (дрібних) фактів, насамперед історіографічних.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Діяльність Никифора Григор'єва в історіографії представлена лише в двох аспектах – кар'єрно-біографічному (загально-біографічному) та в якості одного з потужних лідерів повстанського руху на Півдні України, де він офіційно іменувався (в документах УНР, більшовиків та власних) як отаман (отаман Херсонщини та Таврії). Перший аспект представлений в роботах, які носять здебільшого довідниково-енциклопедичний характер (Бойко, 2004, с. 198-199; Гуржій, 2004, с. 167; Тинченко, 2007, с. 122). Через характер робіт такого плану, стосовно Н. О. Григор'єва ми можемо підкреслити лише ключові віхи його біографії, військової та повстанської кар'єри. При цьому, всі автори відповідних публікацій (а їх кардинально більше, ніж нами відібрані й представлені, як найбільш репрезентативні), користуючись одним і тими є джерелами, за деяким виключенням, подають здебільшого вкрай стандартні свідчення про відомого отамана. Спроби вийти за ці рамки «стандартності», на наш погляд призводять до представлення помилкових свідчень, на що в даній публікації ми звернемо увагу.

Автори, які предметно досліджують діяльність Н. Григор'єва в першу чергу як повстанського отамана (Горак, 2013; Лисенко, 2008; Савченко, 2011, с. 138-207), намагались ретельно розібрати як кар'єрну (в якості вже отамана) біографію Никифора Григор'єва, виявити причини, характер його повстанського руху і антирадянського виступу та з'ясувати з фактори, які призвели до придушення радянською владою «григор'євщини» (офіційний термін за радянських часів) й загибелі отамана від кулі Нестора Махно.

Здебільшого з тими чи іншими вадами та успіхами усім вищеназваним авторам і не тільки ним це вдавалося. Проте, ключовий момент – як і через що офіцер Н. О. Григор'єв став повстанським лідером, у всіх дослідників по факту випадає з поля уваги.

Наша стаття призвана подолати цю історіографічну проблему.

Результати дослідження.

На початок гострих політичних перетрубацій в Російській імперії, пов'язаних з Лютневою революцією 1917 р., Никифор Олександрович Григор'єв (1884-1919) був кадровим офіцером Російської імператорської армії з 16 річним (з 1901 р.) досвідом військової служби (Тинченко, 2007, с. 122). Розпочавши її як доброволець по 2-му розряду (по суті – унтер-офіцер чи молодший командир), він у 1909 р. закінчив прискорений курс (так званий 3-й розряд) Чугуєвського піхотного юнкерського училища.

За вказаний період, за його плічима чималий досвід військової служби (двічі в регулярній армії – у 1901–1910 рр. та 1914–1917 рр. й службі у запасі в якості чиновника – 1910–1914 рр. у складі 60-го піхотного Замосцького полку, гарнізон котрого був в м. Одеса) і значний бойовий досвід – Російсько-японська війна 1904–1905 рр. та два фронти (Північно-західний та Західний) Першої світової війни 1914–1917 рр. (для Східного театру військових дій). Три поранення, одна контузія, 4 офіцерські ордени (Святого Станіслава 2-го та 3-го ступеня й Святої Анни 3-го та 4-го ступеня – всі за Першу світову), 3 солдатських Відзнаки Военного ордену – Георгієвських хреста (4-го, 3-го та 2-го ступенів) – всі за Російсько-японську війну та солдатська медаль «В пам'ять про Російсько-японську війну».

Н. О. Григор'єв за часів Російсько-японської війни проявив себе як сміливий вояка і молодший командир (унтер-офіцер). З самого ж початку бойових дій Першої світової війни, Никифор Олександрович зарекомендував себе як лихий обер-офіцер 256-го Єлисаветградського піхотного полку 64-ї піхотної дивізії, через що 22 жовтня 1914 р. отримав першу свою самостійну посаду – командира команди дивізійної розвідки (Список Г. г. офицеров). А 2 листопада 1916 р. Н. О. Григор'єв отримав звання штабс-капітана (Приказы о чинах военных 1916 года), яке дозволяло йому очолювати окрему військову частину.

На наш погляд, ключову роль у визначенні подальшої кар'єри Никифора Григор'єва відіграв його безпосередній начальник - Генерального штабу полковник М. Г. Дроздовський (1881–1919). З травня 1915 по січень 1917 рр. цей надзвичайно сміливий і талановитий офіцер був начальником штабу 64-ї піхотної дивізії (Тинченко, 2007, с. 508-509). Команда розвідників дивізії на чолі з поручиком, а в подальшому і штабс-капітаном Н. Григор'євим-Серветником була умовно висловлюючись «лівою рукою М. Г. Дроздовського» («правою» був сам штаб

і його чини). В першу чергу тому, що переважно завдяки здобутою підлеглими Н. Григор'єва інформації, штаб М. Г. Дроздовського мав можливість ефективно працювати.

М. Г. Дроздовський та Н. А. Григор'єв-Серветников були представниками одного покоління і судячи з вивчених біографій обох офіцерів, їх дух та характер в значній ступені були схожі. Саме тому, коли в січні 1917 р. М. Г. Дроздовський отримав нове призначення – він очолив штаб 15-ї піхотної дивізії, яку передбачалося зробити одним з ударних підрозділів Румунського фронту (Буравченко, 2004, с. 467), близькі до нього офіцери теж отримали відповідні посади у частинах цього з'єднання.

Важко сказати, коли конкретно Н. Григор'єв залишив 64-ту піхотну дивізію. Однак ймовірно відбувається це у квітні, коли сам М.Г. Дроздовський одночасно з існуючою посадою стає командиром 60-го піхотного Замосцького полку. Те, що до війни в його штаті як офіцер запасу був Н. Григор'єв, М. Дроздовський не міг не знати. Втім, штатний розклад як полку так і дивізії був скоріше за все зайнятий і посади для штабс-капітана Григор'єва там не виявилось. Проте, формально до дивізії був приписаний 35-й піхотний запасний полк, який на той час розташований був у Феодосії. Саме тому штабс-капітан Григор'єв-Серветник ймовірно на початку квітня 1917 р. отримав призначення на посаду начальника навчальної й кулеметної (чи навчальної кулеметної) (35-й пехотный запасный полк) команди 35-го запасного піхотного полку (м. Феодосія), який вкрай повільно розгортався з травня 1916 р. Не слід думати, що таке призначення було пониженням Н. Григор'єва. На наш погляд, М. Дроздовський доручив штабс-капітану Григор'єву надзвичайно актуальне у той час завдання – з майбутніх кулеметників саме у вказаний період і саме за ініціативою полковника Дроздовського формувалися перші в Російській імператорській армії загороджувальні загони із числа розвідників (Тинченко, 2007, с. 136-137). І найкращою кандидатурою для такої справи як раз і був штабс-капітан Н. Григор'єв.

Між тим, не можна виключати і версію, що Н.А. Григор'єв був переведений у 58-й Прагський піхотний полк той самої дивізії, який до Першої світової війни квартирувався на м. Миколаїв, а у 1917 р. саме у тому ж місті був розформований (Ковалева & Чистов, 2020). За свідченням відомого українського військового історика Ярослава Тимченка, Н. Григор'єв під час Першої світової війни брав в ній участь саме у складі цього полку (Тинченко, 2007, с. 122). Виходячи з факту того, що його послужний список до січня 1917 р. пов'язаний виключно з 64-ю піхотною дивізією, служба Н. Григор'єва у 58-му Прагському піхотному полку не може бути раніше 1917 р. Тим більше, що в подальшому, військова кар'єра Н. Григор'єва буде з цим полком пов'язана також.

Між тим, в період весни 1917 р. дезінтеграційні процеси в повній мірі охопили Російську імператорську армію. За чисельними свідченнями, в цей час Н. Григор'єв був переведений в гарнізон м. Бердичев як командир роти 56-го Житомирського піхотного полку. Однак подробиці його перебування там відсутні. Ймовірно це було типове службове й тимчасове відрядження.

Як би там не було, але на початку травня 1917 р. Н. Григор'єв вперше змушений був поринути у політику. 5-8 травня 1917 р. він був направлений в якості делегата на Перший Всеукраїнський військовий з'їзд (або З'їзд фронтовиків) що проходив у Києві, де ймовірно познайомився з його справжнім героєм – С. В. Петлюрою (1879-1926) (Литвин, б.д.) й потрапив під його вплив.

Цікаво відмітити, що в тому ж місяці, проте дещо пізніше – 10-27 травня в Одесі відбувся з'їзд Румчероду (солдат Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеського військового округу) на який в якості делегата був направлений полковник М. Г. Дроздовський. На цьому з'їзді він виступив і радикально проти президії, що складалася з есерів та зміг провести свою резолюцію про заборону солдатським комітетам втручатися у оперативні розпорядження командного складу (Буравченко, 2004, с. 467).

Через брак об'єктивних джерел, на сьогодні важко сказати випадковістю чи узгодженим кроком була синхронність перебування Н. Григор'єва та М. Дроздовського на аналогічних по суті, втім різних по спрямуванню з'їздів представників армійських та флотських мас ще поки Збройних сил Російської імперії. Беззаперечним залишається лише результат цих дій для Н. Григор'єва – він ідеологічно розходиться з М. Г. Дроздовським. Прихильник самостійності дій Н. Григор'єв починає сприймати ідеї революції і стає противником колишніх порядків. В протилежність ньому, впевнений монархіст М. Дроздовський починає активно шукати та застосовувати засоби підтримання дисципліни в лавах армії, що по-факту розвалюється й не в змозі призупинити центробіжні тенденції починає протистояти їм. Врешті решт це в подальшому призведе до формування М.Г. Дроздовським окремого загону (бригади) яка з грудня 1917 по квітень 1918 р. здійснить унікальний перехід від Ясс до Новочеркаська, виступивши одним зі стовпів молодого «білого діла», яке як раз в той період зароджувалося.

А от штабс-капітан Григор'єв стає прихильником концепції С. Петлюри щодо українізації армії й одночасно вступає до лав Української Партії соціалістів-революціонерів (есерів) (Тинченко, 2007, с.122), де поступово, на наш погляд, схиляється у бік їх військової концепції – «народної міліції» яку висували українські соціал-демократи та українські ліві есери - боротьбисти. Його бойовому

і одночасно вільнолюбному характеру подібні зміни у самій консервативній державній структурі, котрою завжди були збройні сили без сумніву імпонували. В тому числі й тому, що революційний період, який активно і швидко змінював все, молодому і амбіційному офіцеру могли слугувати трампліном для його нової та швидкої кар'єри. А підставами для такого твердження було те, що прискорений офіцерський курс, який у 1909 р. в Чугуєвському піхотному юнкерському училищі опановував тоді ще зауряд-прапорщик Григор'єв приділяв особливу увагу в предметі «Воєнна історія» діям Наполеона I Бонапарта. І Никифор Олександрович без сумнівів в нових політичних умовах не міг не приміряти аналогії з великим французьким полководцем пов'язаних, на собі.

Саме тому, як член Української Партії соціалістів-революціонерів та представник Української Центральної Ради, Н. Григор'єв наприкінці 1917 р. прямує на Південно-Західний фронт в якості помічника комісара УЦР (Тинченко, 2007, с. 122). Втім, скоріше за все, його відрядження у діючу армію відбулося раніше (липень-серпень 1917 р.) і було пов'язано з роботою по активній українізації колишніх частин цього фронту (інакше як пояснити практично повну відсутність біографічних свідчень стосовно Н. Григор'єва влітку-осені 1917 р.).

Тут слід зазначити, що українізація в частинах Південно-західного фронту, насамперед у 34-му армійському корпусі, яким командував генерал-лейтенант від кавалерії П. Скоропадський (1873-1945) проводилася швидкими темпами (за планом – лише місяць на неї відводилось (!)) за розпорядженням зверху. По факту – за прямим наказом останнього командувача Російською армією генерала Лавра Корнілова (1870 - 1918). Більшість російського генералітету, в тому числі (офіційно) й майбутній Гетьман Павло Скоропадський з такою, по суті реформою колишньої імператорської армії згодні не були, про що згадує у своїх мемуарах генерал А. І. Денікін (1872-1947) (Деникин, 1921, с. 201-202).

Між тим, доволі значна когорта «окопних» офіцерів-українців, до лав котрої і входив штабс-капітан Григор'єв, жваво підтримали українізацію. Однак в реаліях літа-осені 1917 р. її проведення зіткнулося з цілою низкою об'єктивних перешкод, головними з яких була більшовизація армії та її здебільшого анархізація. По факту, колишня російська імператорська армія розвалювалася шляхом обрання солдатами й офіцерами того чи іншого політичного табору чи простого, втім надзвичайно масового дезертирства особового складу з її лав. Не оминув цей процес і частини 1-го українського корпусу (колишнього 34-го армійського) під командуванням П. Скоропадського.

Об'єктивно, таким дезінтеграційним діям сприяла і політика Української Центральної Ради в

цілому. Намагаючись не поривати різко і остаточно з Росією, політичні лідери цього органу своїми діями фактично гальмували українізацію всупереч радикальним ідеям Симона Петлюри, якій після I Всеукраїнського військового з'їзду був формальним проводарем української військової політики (як голова Українського генерального військового комітету при Центральній Раді з 8 травня і Генеральний секретар з військових справ (тобто де-факто військовий міністр) з 8 липня) (Цалик).

Втім, як відомо, радикалізм С. Петлюри у військових справах був прийнятий «у багнети» українськими діячами Центральної Ради й 18 грудня 1917 р. він був відправлений у відставку «за перевищення повноважень». Новим Генеральним секретарем з військових справ стає Микола Порш (1879-1944), який абсолютно не відповідав ані високій посаді, ані складній військово-політичній ситуації кінця 1917 – початку 1918 рр. Йому катастрофічно бракувало твердості й рішучості, а головне – фахових знань у військовій галузі.

Між тим, саме він 26 грудня 1917 р. віддав розпорядження про повну демобілізацію армії (українізовані частини, де українські солдати складали понад 95% особового складу), яке остаточно дезорієнтував і деморалізував по суті, так остаточно і не створену Українську армію, оскільки при формуванні нових «боєздатних» частин уряд УНР зіткнувся з рядом проблем. Якщо в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. керівники УЦР могли розраховувати на майже 400 тис. бійців (Солдатенко, 1999, с. 383), то до кінця грудня 1917 - січня 1918 р. процеси розкладання армії привели до того, що проти 12 тисячного більшовицького війська, що наступав на Київ, уряд УНР зміг виставити розрізнені й мало боєздатні частини загальною чисельністю близько 15 тисяч бійців (Солдатенко, 1999, с. 415-416).

Н. Григор'єв як український есер беззаперечно підтримував політику Української Центральної Ради, одержавши від неї чин підполковника, що хронологічно співпало з початком Першої радянсько-української війни (21.12.1917 – 12.06.1918 рр.). Однак посада, на яку він був призначений була скоріше адміністративна, ніж військова. Під прізвищем Серветник він у лютому-квітня 1918 р. був уповноваженим УЦР по демобілізації частин й установ особливої армії колишнього російського Південно-західного фронту (Тинченко, 2007, с. 122).

Така посада і відповідна діяльність Н.А. Григор'єва свідчила про те, що він в цілому розділяв ідеї перетворення української регулярної армії (концепція С. Петлюри) на «народну міліцію» (концепція М. Порша). Однак сама концепція «міліційної армії» була вкрай погано розроблена і здебільшого нанесла шкоди Українській Народній Республіці, що і проявилось в її поразки у війні з більшовицькою УРСР. Саме тому, професійний

офіцерський корпус колишньої Російської армії, нехай і українізований, в цілому схвально наприкінці квітня 1918 р. зустрів гетьманський переворот Павла Скоропадського.

Никифор Олександрович Григор'єв-Серветник скоріше за все не був виключенням з цього правила. Він по факту автоматично перейшов до складу Армії Української держави після чого, імовірно на початку літа 1918 р. отримав посаду сотника (командира роти) 17-го Олександрійського (колишнього 58-го Прагського) піхотного полку Запорозької дивізії (яка в той час знаходилася у стадії переформування на корпус) Збройних сил Української держави (Тинченко, 2007, с. 122).

Втім, при всіх розкладах, ця посада абсолютно не відповідала вже штаб-офіцерському званню, вилучивши роки, бойовому досвіду та заслугам Н. Григор'єва і де-факто була його пониженням в службі й образою з моральної точки зору. Російське офіцerstvo за своїм походженням напередодні Першої світової війни було загальностановим. Не дивлячись на те, що за війну його чисельність зросла приблизно у п'ять разів, на 1917 р. кадрові офіцери займали посади не нижче командира полка чи батальйону. Лише низові ланки займали офіцери військового часу, більшість з яких виходило з селянства. Н. Григор'єв, теж виходець з селянства, був як раз напередодні Великої війни кадровим офіцером. На момент гетьманського перевороту, Н. Григор'єв був відносно молодий - 34 роки підполковник, який в умовах трансформації Запорозької дивізії на корпус беззаперечно розраховував на нові в цьому з'єднанні посади, тим більше, що по факту вони і так створювалися. Як мінімум командиром батальйону – логічна наступна посада після його командування окремими навчальними командами 35-го Запасного піхотного полку, які прирівнювалися до окремих рот, Н. Григор'єв міг стати без проблем. Втім адекватної для нього посади у гетьманському війську не знайшлося і свій батальйон так і не отримав.

Тому не є дивним той факт, що продовжувати свою військову службу Н. Григор'єв відмовився. Він залишає Армію Української держави на знак незгоди з політикою Гетьманату з питань підтримки німецького окупаційного режиму та виплати Німеччині надзвичайно великої контрибуції, відновлення поміщицьких латифундій, встановлення військової диктатури П. Скоропадського тощо.

Між тим О. Д. Бойко стверджує, що Н. Григор'єв за часів раннього Гетьманату був командиром Белгородського кінного полку (колишній 12-й уланський), що базувався в м. Проскурів (Бойко, 2004). Підтвердити оригінальними джерелами цю інформацію відомого українського історика не можливо. Однак і без джерельного підтвердження, таке призначення, дійсно з якісними підвищенням для Н. Григор'єва в умовах Гетьманату П. Скоропадського було мало вірогідним, навіть по формальним

ознакам. Регулярна кіннота у складі Російської армії завжди була елітним родом військ, а її офіцерський корпус – замкнутою кастою (Буравченко, 2007, с. 332). Н. Григор'єв – піхотний офіцер, більше того – розвідник (а це серед офіцерів, що пройшли Велику війну само по собі вважалося окремою кастою). Його призначення б командиром достатньо відомого (старшинство з 1701 р.) кавалерійського полку фактично носило би характер нонсенсу. Насамперед враховуючи те, що сам Гетьман П. Скоропадський був генерал-лейтенантом від кавалерії, а барку підготовлених й досвідчених офіцерів кінноти, в українізованих частинах Армії Української держави не було (через специфіку Першої світової війни, в тому числі й на Східному фронті, втрати серед офіцерів кавалерії були найменші). Однак, якщо б і було таке підвищення Н. Григор'єва по службі, він би навряд залишив її, оскільки це кардинально змінювало б на найкраще його кар'єру й статус. Тим більше не виступив би як керівником збройного опору гетьманському режиму на локальному рівні (що і відбулося через кілька місяців). Тому, як відомо, Н. Григор'єв зі служби пішов.

В сучасній українській історіографії, особливо серед дослідників, які популяризують вітчизняну історію і мало розуміються на військових справах, поширеною є думка про те, що Н. Григор'єв був «один із небагатьох, хто вмів думати, обстоювати власні принципи... й висловив свою думку та на знак протесту залишив збройні сили» (Черкаська). Однак існуючим документальним й мемуарним пластом такі твердження не підтверджуються. Більше того, навряд вони мали місце в реаліях літа 1918 р.

На наш погляд, причини виходу Н. Григор'єва влітку 1918 р. у запас лежать в площині загальної військової політики, яку в той час проводив військовий міністр – генеральний бунчужний О. Ф. Рагоза (1858-1919), а також у безпосередніх зв'язках Н. Григор'єва з Симоном Петлюрою та антигетьманськими організаціями які він очолював.

Стосовно політики О. Ф. Рагози, яка передбачала отримання усіма офіцерами Армії Української держави відповідної освіти юнкерського училища та наявність «зв'язків з Україною» (походження, володіння мовою тощо) у безпосереднього кандидата на відповідну командну посаду (Герасименко, 1928, с. 25; Пиріг, 2014, с. 94), то всім цим параметрам Н. О. Григор'єв відповідав без сумніву. Втім посади адекватної його звання, досвіду та стажу в Армії Гетьмана не знайшлося. І сам Н. Григор'єв не міг не бачити й того, що на перспективні для нього посади призначаються офіцери, далеко без таких міцних, як у нього «зв'язків з Україною».

І це відбувається на фоні загальної політики Гетьмана П. Скоропадського, яка носила прогерманський і не сприятливий насамперед для українського селянства характер. Голова Української

держави робить ставку на відновлення великих поміщицьких латифундій, у чому була зацікавлена й німецько-австрійська окупаційна влада. Підтримуючи гетьмана, поміщики наполягали на тому, щоб дрібні селянські господарства, які були не спроможні забезпечити вироблення великих товарних партій сільськогосподарської продукції, як того вимагали від української сторони зруйновані війною Німеччина та Австро-Угорщина, підлягали ліквідації чи входженню до їх землеволодінь. Відповідно українські селяни, які вже отримали землю згідно як «Декрету про землю» Радянської влади від 7 листопада, так і III Універсалу Центральної Ради, де-факто лишалися її вільного володіння і по суті повинні були стати орендарями чи батраками у великих латифундіях поміщиків. Влаштувати їх такий розклад ні в якому разі не міг, рівно як і українських патріотів, представників лівих партій.

Вищевказане прагнення відновити поміщицьке землеволодіння з боку гетьманської влади різко контрастувало з тим, що Германська та Австро-Угорська імперії були не в змозі виконати своїх зобов'язань щодо постачання в Україну промислових товарів та сільськогосподарського інвентарю. А також і зброї для гетьманської армії. Сукупність всіх цих обставин дуже загострили і без того напружену політичну та соціально-економічну ситуацію в українському суспільстві, особливо на селі.

Наслідком цього стали репресивні дії гетьманських каральних загонів, які часто спиралися на допомогу німецьких та австрійських військових команд (підрозділів, до полку включно), які проводили насильницькі реквізиції сільськогосподарської продукції в українських селах. Більше того, зіткнувшись з селянським опором, гетьманська Державна варта та військові підрозділи окупантів чинили розправи, в тому числі й фізичні (розстріли) над активними учасниками таких протидій. А це в свою чергу лише провокувало населення на збройну відсіч як гетьманським так і германським й австрійським воякам.

В українському політичному суспільстві, в цих умовах активно формувалася як легальна так і нелегальна опозиція гетьману, які ставили в тому числі й задачу фізичного повалення гетьманського режиму. Українські політичні партії центристського та лівого напрямів збиралися очолити цю боротьбу та підшукували кандидатури для вирішення питання організації збройних формувань, особливо на місцях.

Саме тому, при звільненні з армії, в серпні 1918 р. Н. Григор'єв встановлює контакт із представниками «Української Національної Спілки» - центру легальної опозиції режиму гетьмана П. Скоропадського на чолі зі знайомим йому і їм шанованим С. Петлюрою. За твердженням А. Лисенка, підполковник Н. Григор'єв безпосередньо від цієї організації незабаром отримує завдання виїхати на свою батьківщину - у село Верблюжки, Верблюзької волості Олександрійського

повіту Херсонської губернії та організувати там масове повстання проти гетьманців, австро-німецьких окупантів та їх поплічників (Лисенко, 2008).

Висновки.

Таким чином, «протравивши» послідовно різноманітні джерела та історіографічні напрацювання, в тому числі й ті, які лише побічно на перший погляд торкаються тематики нашого дослідження, ми впевнено можемо констатувати факт того, що на весні – на початку літа 1918 р. з підполковником Григор'євим-Серветником відбувся психологічний злам. Саме він і привів до спочатку тактичної, а згодом і стратегічної трансформації Никифора Григор'єва від кадрового офіцера до повстанського отамана. Спробуємо пояснити нашу теорію.

Будь який представник офіцерського корпусу кожної регулярної армії в історії та сучасності, це насамперед здоровий кар'єрист, який чітко розуміє систему проходження служби і відповідно кар'єрного зростання в ній. Причому зростання це може бути поступовим, а може стати й кардинальним. Останнє можливо здебільшого під час воєн, коли просування по системі військових звань та посад іде швидко чи дуже стрімко (інколи навіть блискавично, чому хрестоматійний приклад – Наполеон Бонапарт).

Никифор Григор'єв це за 16 років військової кар'єри якісно засвоїв на власному досвіді. Оскільки перший суттєвий поштовх до його кар'єрного злету від унтер-офіцера до кадрового офіцера дала Російсько-японська війна (зліт в званнях та статусі), а другий – Перша світова (зліт в посадах). Приймавши сторону української влади в революційні часи 1917 р. Н. Григор'єв піднявся до штаб-офіцера, однак відповідної посади для нього в Армії Української держави, яку ми з повною впевненістю можемо класифікувати як першу українську регулярну армію (або армію держави) чомусь не знайшлося. Це дивно і для сучасного дослідника і скоріше за все це чітко зрозумів і вкрай болісно пережив сам Никифор Олександрович, оскільки по всіх параметрах він заслуговував на суттєве просування по службі уперед. Він був кадровим офіцером, відносно молодим – 34 роки, мав достатню вислугу років (фактично – 16, з точки зору тодішнього законодавства, коли рік бойових дій прирівнювався за 1,5 роки служби у мирний час – до 22-х), чималий бойовий досвід (2 війни, бойові нагороди), адміністративний досвід

(цивільний чи поліцейський чиновник у 1911-1914 рр. й командир двох навчальних команд), а в умовах боротьби за державність – повністю відповідав критеріям військового міністра Гетьмана, О. Ф. Рагози – був українцем, знав українську мову, активно прийняв участь в боротьбі за державність протягом 1917-початку 1918 рр. Більше того, він засвоїв кілька військових спеціальностей і мав беззаперечний послужний список.

Втім, у гетьманському війську він отримує посаду, яка не тільки не відповідала не лише вищепереваженим критеріям, а й формально – його військовому званню. І це в умовах вже анонсованого і розпочатого активного будівництва Збройних сил Української держави, де відповідні посади, як мінімум командирів батальйонів були...

Саме ця обставина (не знайшлося посади) в умовах майже ідеального співпадіння для позитивного, стосовно Н. Григор'єва результату (повна відповідальність його характеристики й послужного списку вимогам щодо офіцерів гетьманської армії да ще в ситуації її цілеспрямованої розбудови), психологічно зламала колишнього розвідника й комісара УНР. Зрозуміло, що після цього, позиція підполковника Григор'єва, рівно як і багатьох офіцерів колишньої імператорської армії, які на літо 1918 р. перебували в Україні, різко змінилася на антигетьманську. Втім характер Н. Григор'єва як бойового офіцера і офіцера-розвідника, тим більше ще відносно молодій людині вимагав активних дій (чи протидій гетьманському свавіллю). А тому він і скористався ідеєю С. Петлюри, якого поважав з Першого Всеукраїнського військового з'їзду про організацію місцевого гетьманській владі супротиву. І будучи справжнім українцем, який відверто любить свою малу батьківщину він після звільнення з військової служби прямує у рідне село Верблюжки. Там вже існують кілька різної чисельності та ефективності селянських повстансько-партизанських загонів до яких Н. О. Григор'єв і приєднується. Однак його харизма, військова освіта, бойовий досвід та спеціальність армійського розвідника миттєво виводить його на лідерські позиції в цьому повстанському антигетьманському на той момент русі, що стає стартом його нової, і як покажуть подальші події блискавичної кар'єри отамана – керівника повстанських загонів на Півдні України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Болдырь, С., & Чернов, Е. (2010). Историографический образ: Опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. *Дніпровський історико-археографічний збірник*, (4), 147-155. <https://www.academia.edu/44660386>
- Бойко, О. Д. (2004). *Григор'єв Никифор Олександрович. Енциклопедія історії України: НАН України. Інститут історії України*. К.: Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Grygorev_N.
- Буравченков, О. В. (2004). *Дроздовський Михайло Гордійович. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України*. К.: Наукова думка, Т. 2: Г – Д. 467. [history.org.ua](http://www.history.org.ua).

- Буравченко, О. В. (2007). Кіннота. Енциклопедія історії України: у 10 т. НАН України Інститут історії України. К.: Наукова думка. Т. 4: Ка – Ком. 331-333. history.org.ua.
- Герасименко, Н. В. (1928). *Батько Махно. Мемуари белогвардейца*. (Монографія). Ленинград: Государственное издательство. <https://rev-lib.com/batko-mahno-memuary-belogvardejca/>
- Горак, В. (2013). Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії» *Український історичний журнал*. 2 (509). 154-177. http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2013_2_10
- Гуржій, О. (2004). *Історія війн і збройних конфліктів в Україні (Енциклопедичний довідник)*. К.: Видавництво гуманітарної літератури. resource.history.org.ua/item/0010214.
- Деникин, А. И. (1921). *Очерки русской смуты. Т. I. Крушение власти и армии. (Февраль-сентябрь 1917)* (Монографія) в 2 вып. Париж: J. Povolozky & Co, https://militera.lib/memo/russian/denikin_ai2/index.html
- Ковалева, О. Ф., & Чистов В. П. (2020). *Очерки истории культуры Южного Прибужья. (От истоков до начала XX века)*. Николаев: Тетра <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/149-elektronna-biblioteka/616-ocherki-istorii-kultury-yuzhnogo-pribuzhya-ot-istokov-do-nachala-khkh-veka-kniga-pervaya-iz-proshlogo-kulturno-zhizni-na-nikolaevshchine?showall=1&limitstart=>
- Краснознамённый Одесский: краткий исторический очерк (1970) Одесса: Маяк.
- Литвин, С. (б.д.). Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. *Українське життя в Севастополі*. <http://ukrlife.org/main/evshan/petlyura2.htm>
- Лисенко, А. (2008). Во главе повстанческих масс. Атаман Никифор Григорьев. *Херсонский анархист*, <https://anarchyinkherson.narod.ataman03.html>
- Пиріг, Р. Я. (2014). Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української держави (травень-листопад 1918 р.). *Український історичний журнал*, (5), 88-101. history.org.ua.
- Постпозитивізм. (2024). *Енциклопедія Сучасної України. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України*, <https://esu.com.ua/article-880229>.
- Приказы о чинах военных 1916 года. - СПб, 1916. - 12 т. - Опис. по надп. на кн.; перед загл.: Высочайшие приказы. и Секретно. ... Ноября 1-го дня 1916 года - ноября 30-го дня 1916 года. - 1916. - разд. паг. С. 43. <http://elib.shpl/nodes/13811-noyabrya-1-go-dnya-1916-goda-noyabrya-30-go-dnya-1916-goda-1916>
- Савченко, В. (2011). *Авантюристы Гражданской войны*. (Монографія). Харьков: Фолио. https://www.historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy.php?id=6465
- Солдатенко, В. Ф. (1999). *Українська революція. Історичний нарис*. К.: Наукова думка. resource.history.org.ua/item/0007817.
- Список Г. г. офицеров 256-го пехотного Елисаветградского полка с отметкой, где кто находится. Лист 3. <https://gwar/documents/view/?id=88017433>
- Тинченко, Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921 рр.)*. (Біографічний довідник). Книга 1. К.: Темпора <https://www.lit.me/books/oficerskij-korpus-armii-ukrainskoi-narodnoi-respubliki-1917-1921-read-227989>
- Отаман Григор'єв. (9 травня 1919 р.) *Універсал до українського народу*. [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(05\)09.otaman_grygorev.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(05)09.otaman_grygorev.php)
- Черкаська, Г. (б.д.) *Никифор Григор'єв. Чінка Серветник*. https://uahistory.com/topics/famous_people/18119
- Цалик, С. Блог історика: 1917 рік. Як починалися українські збройні сили. <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-39805758>

REFERENCES

- Ataman Grigor'yev. Universal k ukrainskomu narodu (9 maya 1919 g.). [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(05\)09.otaman_grygorev.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(05)09.otaman_grygorev.php)
- Boldyr', S., & Chernov, Ye. (2010). Istoriograficheskiy obraz: Opyt rasshireniya metodologicheskogo arsenalа istorii istoricheskogo poznaniya. *Dneprovskiy istoriko-arkheograficheskiy sbornik*, (4), 147-155. <https://www.academia.edu/44660386>
- Boyko, O. D. (2004). Grigor'yev Nikifor Aleksandrovich. *Entsiklopediya istorii Ukrainy: NAN Ukrainy*. Institut istorii Ukrainy. K.: Nauchnoye mneniye. http://www.history.org.ua/?termin=Grygorev_N.
- Buravchenkov, O. V. (2004). Drozdovskiy Mikhail Gordeyevich. *Entsiklopediya istorii Ukrainy*. Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Nauchnaya mysl', T. 2: G – D. 467. history.org.ua.
- Buravchenkov, O. V. (2007). Konnitsa. *Entsiklopediya istorii Ukrainy: 10 t. NAN Ukrainy Institut istorii Ukrainy*. K.: Nauchnoye mneniye. T. 4: Ka – Kom. 331–333. history.org.ua.
- Cherkasskaya, G. (n.d.). Nikifor Grigor'yev. Chipka selfetchnik. https://uahistory.com/topics/famous_people/18119
- Denikin, A. I. (1921). *Ocherki rossiyskoy smuty. Krusheniye vlasti i armii. (Fevral'-sentyabr' 1917)* (monografiya) v 2 vyp. Parizh: J. Povolozky & Co, https://militera.lib/memo/russian/denikin_ai2/index.html
- Gerasimenko, N. V. (1928). *Otets Makhno. Memuary belogvardeytza. (monografiya)*. Leningrad: Gosudarstvennoye izdatel'stvo. <https://rev-lib.com/batko-mahno-memuary-belogvardejca/>
- Gorok, V. (2013). Grigor'yevskoye povstancheskoye dvizheniye (avgust 1918 – avgust 1919 gg.): voprosy istoriografii» *Ukrainskiy istoricheskii zhurnal*. 2 (509). 154-177. http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2013_2_10
- Gurzhiy, O. (2004). *Istoriya voyn i vooruzhennykh konfliktov na Ukraine (Entsiklopedicheskiy spravochnik)*. Izdatel'stvo humanitarnoy literatury. resource.history.org.ua/item/0010214.
- Kovaleva, O. F., & Chistov, V. P. (2000). *Ocherki istorii kul'tury Yuzhnogo Pribuzh'ya. (ot istokov k nachalu XX veka)*. Nikolayev: Tetra <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/149-elektronna-biblioteka/616-ocherki-istorii-kultury-yuzhnogo-pribuzhya-ot-istokov-do-nachala-khkh-veka-kniga-pervaya-iz-proshlogo-kulturno-zhizni-na-nikolaevshchine?showall=1&limitstart=>
- Krasnoznamennoyy Odesskiy: kratkiy istoricheskiy naris (1970) Odessa: Mayak. DOI ne predostavleno.

- Litvin, S. (n.d.). *Sud istorii: Simon Petlyura i Petlyuriana. Ukrainskaya zhizn' v Sevastopole*. <http://ukrlife.org/main/evshan/petlyura2.htm>
- Lysenko, A. (2008). Vo glave povstanchesikh mass. Ataman Nikifor Grigor'yev. *Khersonskiy anarkhist*, <https://anarchyinkherson.narod.ru/ataman03.html>
- Pirog, R. Y. (2014). Deyatel'nost' generala Aleksandra Rogozy v dolzhnosti voyennogo ministra Ukrainskogo gosudarstva (may-noyabr' 1918 g.). *Ukrainskiy istoricheskiy zhurnal* (5), 88-101. history.org.ua.
- Postpozitivizm. (2024). *Entsiklopediya sivoemennoy Ukrainy*. K.: Institut entsiklopedicheskikh issledovaniy NAN Ukrainy, <https://esu.com.ua/article-880229>. [1]
- Prikazy o chinakh voyennykh 1916 goda. – SPb, 1916. – 12 t. – Opisaniye. po nadp. na kn.; Pered zagl.: Vysochayshiye prikazy. i sekretno. ...Noyabrya 1-go dnya 1916 goda - noyabrya 30-go dnya 1916 goda. – 1916. – razd. pog. S. 43. <http://elib.shpl/nodes/13811-noyabrya-1-go-dnya-1916-goda-noyabrya-30-go-dnya-1916-goda-1916>
- Savchenko, V. (2011). *Avanturyisty Grazhdanskoy voyny*. (monografiya). Khar'kov: Folio. https://www.historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy.php?id=6465
- Soldatenko, V. F. (1999). *Ukrainskaya revolyutsiya. Istoricheskiy ocherk*. K.: Nauchnaya mysl'. resource.history.org.ua/item/0007817.
- Spisok, G. g. ofitserov 256-go pekhotnogo Yelisavetgradskogo polka s otmetkoy, gde nakhoditsya kto. Pis'mo 3. URL: <https://gwar.mil/documents/view/?id=88017433>
- Tinchenko, Y. (2007). *Ofitserskiy korpus Armii Ukrainskoy Narodnoy Respubliki (1917–1921 gg.)*. (Biograficheskiy spravochnik). Kniga 1. K.: Tempora.
- Tselik, S. Blog istorika: 1917 god. *Kak nachinalis' ukrainskiye vooruzhennyye sily*. <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-39805758>

Repressions of the Stalinist Era in the Publications of the «Ukrainian Historical Journal»

UDC 930.1(477) "192/195"

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726131>**Utkin Pavlo**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-1020-2384>, duckin2012@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Background. The history of political repressions during the Stalinist era holds a significant place in contemporary Ukrainian historiography, particularly within the pages of the Ukrainian Historical Journal (UIJ). Scholarly publications by historians in this journal on the topic require a separate historiographical analysis aimed at identifying the main stages, features, and shifts in scientific discourse over the past 35 years, as well as establishing the personal contributions of individual researchers to the study of the topic. Therefore, an analysis of the work of Ukrainian historians on this subject in the UIJ is timely, especially given the relatively small number of purely historiographical studies in this field overall.

Objective. To analyze the evolution and thematic orientation of publications dedicated to the era of Stalinist repressions in the UIJ from the late 1980s to the present, identifying the main stages and dominant trends within the historiographical tradition.

Results. The study identified five main periods of thematic development in the journal: 1) 1987–1989; 2) 1990–1991; 3) 1992–1999; 4) 2000–2014; and 5) from 2015 to the present. The source base has expanded significantly: in addition to central archive materials, declassified funds of the SBU (Security Service of Ukraine) and the MIA (Ministry of Internal Affairs), personal sources (diaries), and testimonies of deportees have been used extensively. The research focus has shifted from nationwide processes to studying the regional specifics of repressions, the fates of particular population categories, etc.

Conclusions. Scientific discourse on the topic has undergone substantial evolution: from the ideologically tinted articles of the 1980s, in which repressions were mentioned only cursorily, to narrowly themed publications utilizing innovative approaches at the current stage (since 2015). The most fundamental publications on the topic in the journal belong to Yu. Shapoval, V. Nikolskyi, T. Vronska, and others.

Keywords: Stalinist repressions, Ukrainian Historical Journal (UIJ), historiographical tradition, scientific discourse, Great Terror, punitive practices

Репресії сталінської доби у публікаціях «українського історичного журналу»

Уткін Павло

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.

Актуальність. Історія політичних репресій сталінської доби посідає вагомe місце в сучасній українській історіографії, зокрема й на сторінках «Українського історичного журналу». Наукові публікації істориків у виданні з цієї теми потребують окремого історіографічного аналізу, орієнтованого на з'ясування головних етапів, особливостей і змін у науковому дискурсі протягом останніх 35 років, встановлення персонального внеску окремих дослідників у вивчення теми. Тому аналіз доробку українських істориків із зазначеної теми на сторінках УІЖ наразі на часі, тим більше, зважаючи на доволі незначну кількість суто історіографічних досліджень у її межах загалом.

Мета. Проаналізувати еволюцію та тематичну спрямованість публікацій, присвячених добі сталінських репресій, на сторінках УІЖ з кінця 1980-х рр. до сьогодення, виокремивши головні етапи та домінуючі тенденції в межах історіографічної традиції.

Результати. Дослідження дозволило виокремити п'ять основних періодів розробки теми в журналі, які хронологічно припадають на: 1) 1987–1989; 2) 1990–1991; 3) 1992–1999; 4) 2000–2014 та 5) 2015 р. – до наших днів. Суттєво розширилася джерельна база: окрім матеріалів центральних архівів, почали масово залучатися розсекречені фонди СБУ та МВС, джерела особистого походження (щоденники), свідчення депортованих. Змістився фокус досліджень: від загальнонаціональних процесів до вивчення регіональної специфіки репресій, долі окремих категорій населення тощо.

Висновки. Науковий дискурс з теми пройшов значну еволюцію: від ідеологічно забарвлених статей 1980-х рр., у яких самі репресії згадувались дуже побіжно, до вузької тематичної спрямованості публікацій із застосуванням новітніх підходів на сучасному етапі (з 2015 р.). Найбільш ґрунтовні публікації з теми в журналі належать Ю. Шаповалу, В. Нікольському, Т. Вронській та ін.

Ключові слова: сталінські репресії, «Український історичний журнал» (УІЖ), історіографічна традиція, науковий дискурс, «Великий терор», каральні практики

Вступ.

У розвитку сучасної української історіографії провідне місце продовжує посідати «Український історичний журнал», який незмінно виходить друком 70-й рік поспіль. З моменту свого започаткування за часів хрущовської «відлиги» видання виконує роль методологічного та інформаційного рупора української історичної науки. З-поміж значної кількості наукових тем на сторінках журналу досить детально були висвітлені й сталінські репресії кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Мета дослідження полягає у аналізі еволюції, динаміки та тематичної спрямованості висвітлення сталінських репресій на сторінках «Українського історичного журналу» з кінця 1980-х рр. до сьогодення, виокремленні ключових етапів та тенденцій у розвитку існуючої історіографічної традиції.

Методологічну основу дослідження складають принципи історіографічного, проблемно-хронологічного та тематичного аналізу. Для визначення динаміки наукового інтересу до теми з боку українських істориків застосовано кількісний аналіз публікацій журналу за різні роки, а для простеження змін у підходах науковців – порівняльно-історичний метод.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. В «Українському історичному журналі» існує практика, згідно з якою з нагоди «круглої» дати з моменту заснування часопису виходить спеціальний випуск, присвячений висвітленню окремих проблем та тем на його сторінках. Така практика була започаткована в 1997 р. з публікацій декількох матеріалів у рамках звичайного випуску і згодом переросла в окремі тематичні випуски, опубліковані в 2007 та 2017 рр. Наприклад, досліджуваний період в межах тематичної історіографії частково представлений у публікації С. Кульчицького «Міжвоєнна та повоєнна історія радянської України на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.)». Однак слід визнати, що безпосередньо тема політичних репресій сталінської доби практично не знайшла свого відображення у цій статті, не дивлячись на наявний на той час доволі значний масив спеціальних публікацій з теми в журналі. (Кульчицький, 2017) У статті Г. Єфіменка «Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.)», не дивлячись на виокремлення деяких моментів, дотичних до теми цього дослідження, репресії сталінської доби теж не отримали свого місця серед інших «білих плям» (Єфіменко, 2007). Щодо спеціального історіографічного огляду, безпосередньо присвяченого аналізу змісту спеціальних публікацій в УІЖ з теми, то такого поки що не існує. Це додатково підвищує ступінь актуальності нашого дослідження.

Результати дослідження.

У процесі дослідження вміщені в журналі тематичні публікації дозволили виокремити декілька етапів у висвітленні зазначених історичних процесів на сторінках УІЖ:

1987–1989 рр. – з моменту появи першої публікації, яка досить побіжно торкалася теми репресій та інших подібних до неї статей;

1990–1991 рр., коли розпочалася «активізація» дослідження теми, яка поступово відіграє все більш суттєву роль у науковому дискурсі;

1992–1999 рр. – період відносної втрати наукового інтересу до теми, ознакою чого стало суттєве зменшення загальної кількості публікацій;

2000–2014 рр. – новий виток активізації дослідницького інтересу, особливо в сенсі появи публікацій, предметом вивчення в яких стало саме питання перебігу репресій та їхніх окремих аспектів;

2015 – до сьогодення, коли черговий раз зростає загальна кількість тематичних публікацій на сторінках видання, причому доба репресій переважно аналізується в межах сучасних напрямів історичної науки (мікроісторії, гендерної історії тощо).

Протягом другої половини 1980-х рр., не дивлячись на загальне послаблення цензури та виходу в тренд наукових тем, які раніше знаходились під забороною (наприклад, історії голодоморів, особливо 1932–1933 рр.), історія політичних репресій сталінської доби практично не знайшла свого відображення на сторінках «Українського історичного журналу». У цей час акцент радше робився на публікаціях, присвячених радянським державним та партійним діячам, репресованим за часів «Великого терору» другої половини 1930-х рр. До таких слід віднести, скажімо, статті В. Волковинського «Діяльність П. П. Постишева на Україні в 1923–1930 рр.: (До 100-річчя з дня народження)» 1987 р., І. Хміля «100-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка», В. Горлова «Гамарник на Україні», А. Селецького «С. В. Косіор як історик КП(б)У: (До 100-річчя з дня народження)» (усі вони датуються 1989 р.) та ін. (Волковинський, 1987; Горлов, 1989; Селецький, 1989; Хміль, 1989).

Згадка політичних репресій у них обмежується одним-двома абзацами, уміщеними ближче до кінця статті. Наприклад, ось так це виглядає у статті В. Горлова «Гамарник на Україні»: «Однак у той час помітно посилювався культ особи Сталіна. Чорна хвиля репресій по країні. Все жажливішою ставала кампанія проти «ворогів народу», кількість яких, відповідно до сталінської концепції «зростання класової боротьби» мала збільшуватись кожного дня. Я. Б. Гамарник, як людина високих більшовицьких принципів не міг змиритися зі злочинними перекрутами ленінських ідей» (Горлов, 1989). У публікаціях доволі чітко простежується патерн, згідно з яким Й. Сталін оголошувався головним злом, відступником від «канонічних» ленінських ідей, а

жертви його політики ідеалізувались як «віддані лєнінцї». Варто зазначити, що концепт «система хороша, а Сталін поганий» знайшла своє відображення чи не у всіх тогочасних публікаціях, які стосувались періоду знаходження «вождя народів» при владі в СРСР. Присвячені репресованим партійним та державним діячам, причому з 1991 р. – з акцентом на персоналіях, які мали безпосереднє відношення до УРСР (О. Шумський, М. Скрипник, М. Слабченко), статті переважно публікувались у журналі до 1993 р. (праці І. Кураса, В. Шарпатого та ін.). (Курас & Водотика, 1993; Курас, 1990; Шарпатий, 1991).

Разом з цим, протягом зазначеного періоду в УІЖ почали публікуватись матеріали, в яких тема політичних репресій сталінської доби (або їх конкретних проявів, фактів, подій) стала частиною більш широкого проблемного контексту. Скажімо, стаття А. Перковського та С. Пирожкова «Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки» (1989 р.), стала хронологічно першою опублікованою в журналі працею, де на основі демографічних даних власне саме політичні репресії (звичайно, поряд із голодом 1932–1933 рр.) названо головною причиною «ускладнення всього соціально-економічного розвитку республіки, зниження якості відтворення соціально-класової структури населення за рахунок знищення та заслання безпосередніх виробників матеріальних благ», а також того, що до 22 червня 1941 р. «УРСР не змогла відтворити чисельність власного населення станом на 1 січня 1933 р.» (Перковський, 1989)

У статті «Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х – 50-х роках» її автором О. Гаранем, хоч і досить побіжно, але все ж підкреслено вплив репресій на цей процес, «зокрема – на нестачу місцевих уродженців серед керівних працівників». Водночас їхній розмах дослідник безпосередньо пов’язав лише з «боротьбою з ОУН», яка розгорталась у той час (Гарань, 1989).

Торкались теми репресій у цей час автори своєрідних методичних настанов, орієнтованих на викладачів історії. Зокрема в публікації Ю. Курносова «Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках» вчителям радилося висвітлювати цю тему так: «Для того, щоб подібний висновок звучав для учнів переконливо, його можна проілюструвати такими найбільш жакливими наслідками цинічного поправлення демократії, як дедалі зростаючі масштаби безпідставних репресій проти представників усіх класів і соціальних верств населення. Можна нагадати, що зловісною хвилею по долі багатьох людей республіки вони пройшлися ще на рубежі 20-х – 30-х років, що нова масова кампанія репресій почалася після вбивства С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. Жертвами цієї кампанії стали передусім видатні партійні і радянські діячі, члени ЦК партії, лєнінські соратники-партійці, колишні в’язні

царських казематів й одночасно творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, митці, дореволюційна інтелігенція і спеціалісти молодії, радянської генерації» (Курносов, 1989). Інакше кажучи, викладачам рекомендується акцентувати увагу на безпідставності та масовості репресивних кампаній 1930-х рр. (хоч і не без гіперболізації у вигляді «поправлення демократії»), що у подальшому знайшло відображення і в суто наукових публікаціях з теми.

Своєрідним «поворотним моментом» у висвітленні доби сталінських репресій в «Українському історичному журналі» можна вважати 1990–1991 рр. Саме цей етап ознаменувався публікацією як окремих статей звичного обсягу, так і декількох значних робіт, у яких репресії постають як один із визначальних факторів, що безпосередньо впливав на предмет їхнього дослідження, і як наслідок – їхній перебіг розкривається більш детально, ніж у працях, опублікованих протягом попередніх років.

Хронологічно першою (тим більше сфокусованою безпосередньо на одній із репресивно-каральних практик радянського режиму) такою публікацією стала праця московського дослідника М. Бугая «Депортації населення з України». На основі документів ЦДАЖР СРСР (нині – Державний архів Російської Федерації), які за словами автора, вперше вводились до наукового обігу, ним «показано, хто стояв на чолі цих заходів, як проходив процес переселення народів, їх розподіл на нових територіях, наслідки такої політики». У першій частині основна увага автором приділялася переселенню жителів Західної України, Західної Білорусії, «республік Прибалтики» та Молдавської РСР наприкінці 1930-х – на поч. 1940-х рр. «Переселення» здійснювались до Казахстану, Алтайського, Красноярського країв, республіки Комі, Омська, на територію Новосибірської області тощо. Окремо автор акцентував увагу на депортаціях поляків протягом 1937–1940 рр. та «радянських німців» у 1941–1942 рр. після початку радянсько-німецької війни. Друга частина присвячена заходам з депортації «фольксдойче», переселення чехів та словаків з України до Чехословаччини і натомість – українців та росіян з Чехословаччини до СРСР, а також вояків ОУН-УПА та членів їх сімей (цього аспекту стосується практично вся публікація). Характерно, що для означення останніх автор, поряд із нейтральними назвами «оунівці», «повстанці», «народні месники», також використовує терміни «бандити», «бандпособники» та ін. (навіть поза рамками цитування документів та їхніх назв). Загальна кількість депортованих осіб різних національностей, яку автор подав у праці, становить 3 226 540 чол. (Бугай, 1990). Вартим уваги є те, що М. Бугай постійно посилається на документи ЦДАЖР СРСР без зазначення конкретних номерів фондів, описів, справ та аркушів.

Ще однією такою працею стала публікація київських істориків О. Рубльова та Ю. Черченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-ві рр. XX ст.)», вміщена в номерах 1–7 «Українського історичного журналу» за 1991 р. Досліджуючи власне інтелігенцію Західної України, автори сам фактор репресій позиціонували як такий, що мав визначальний вплив на цю соціальну групу, починаючи від зміни ставлення представників освіти, науки та культури до перспектив проекту УСРР як української національної держави (особливо після процесу «Спілки визволення України» 1930 р. та самогубства наркома освіти УСРР М. Скрипника у 1933 р.) і, закінчуючи безпосередніми репресивно-каральними практиками щодо окремих діячів протягом 1939–1941 рр. та 1945–1953 рр. (Рубльов & Черченко, 1991)

Без перебільшення найбільш ґрунтовною працею, безпосередньо пов'язаною з темою репресій (варто зазначити, що ані до, ані після її публікації нічого подібного за масштабами на сторінках УІЖ з теми не публікувалося) стала велика стаття Ю. Шаповала «Сталінізм і Україна». Вона складається з 21 частини, які виходили в «Українському історичному журналі» з 1990 по 1992 рр., 17 з яких прямо торкалися теми політичних репресій на території України з кін. 1920-х до початку радянсько-німецької війни і окремо – 1945–1953 рр. На основі архівних джерел (фонди ЦДАГО України), джерел особистого походження (яскравий приклад – щоденник академіка С. Єфремова, який слугував одним із центральних «доказів» у справі «СВУ») та публікацій інших профільних дослідників, автор зробив акцент на кампаніях з переслідування та політичних процесах, спрямованих проти державних, партійних, діячів науки та культури, які працювали в УСРР / УРСР, причому – як доволі відомих широкому загалу (процеси «Спілки визволення України», «Українського національного центру», кампанія «боротьби з бандитизмом» в областях Західної України, «Єврейського антифашистського комітету» тощо), так і тоді відверто маловідомих або відомих лише дослідникам сталінського періоду («справа боротьбистів», «Українська військова організація», «Молода генерація» та ін.). На прикладі цих та багатьох інших процесів Ю. Шаповал відтворив тяглість репресивних заходів, які розпочалися наприкінці 1920-х рр. і продовжувались (хоч і з різним ступенем інтенсивності) аж до початку радянсько-німецької війни у 1941 р. Основна теза, яку автор обстоював у цій праці, полягала у ствердженні інспірування усіх процесів центральною владою та особисто Й. Сталіним, їхнього визначального особистого впливу як на події всередині України, так і в СРСР у цілому. Зокрема Ю. Шаповал розправу над діячами економіки та сільського господарства УСРР наприкінці 1920-х рр. у рамках «боротьби з правим ухилом» та «контрреволюційними троцькістськими

угрупованнями» пов'язав з Голодом 1932–1933 рр., а безпосередньо «провал хлібозаготівель», голод, репресивні заходи з викриття «контрреволюційного заклоту» та «боротьби зі шкідниками» у сільському господарстві – зі згоранням українзації та переслідуваннями українських державних та культурних діячів (у першу чергу, М. Скрипника і О. Шумського) (Шаповал, 1990–1992).

У 1991 р. в УІЖ також публікувалися окремі статті на деякі аспекти теми, частково пов'язані з проблемою сталінських репресій. Зокрема спеціалістами Інституту історії АН СРСР та Інституту воєнної історії АН СРСР М. Вилцаном, В. Микорою та О. Тиморіним було опубліковано статтю «Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР», в якій фактору репресій було приділено набагато меншу увагу (особливо, порівняно з вищезазначеними працями). До того ж політичний терор тут розглядався як одна з «деформацій на шляху соціально-економічних перетворень» (Вилцан, 1991). У публікації київського дослідника Ю. Курносова «Насилля – головний аргумент більшовизму» репресії розглядалися у межах дослідження «використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента щодо імуших верств населення, колег по революційній боротьбі, значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян», хронологічні межі якого розпочинаються з поглядів марксистів другої половини XIX ст. на насилля і завершуються розпадом СРСР у 1991 р. (Курносов, 1991) Щодо змісту цієї статті, то її частина, присвячена власне репресіям, нагадує максимально стислий виклад статті Ю. Шаповала «Сталінізм і Україна», але без використання архівних джерел у вигляді цитат або посилань на них.

Варта уваги і ще одна деталь. У восьмому та дев'ятому номерах «Українського історичного журналу» за 1991 р. була вміщена стаття без перебільшення корифея дослідження історії українських земель у складі СРСР «міжвоєнного» періоду С. Кульчицького «Між двома війнами (1921–1941 рр.)», опублікована в рубриці «До створення праці «Історія України. Короткий нарис»». В анотації автор підкреслив, що «на основі нових підходів, з використанням невідомих раніше даних, розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періоду» (підкреслено мною – П. У.). Цікавість цієї деталі полягає в тому, що саме в цій публікації сталінські репресії взагалі не відносяться до переліку кардинальних питань, оскільки про них не сказано жодного слова. (Кульчицький, 1991)

Протягом 1992–1999 рр. тема сталінських репресій майже не знайшла свого відображення на сторінках «Українського історичного журналу». Не буде перебільшенням стверджувати, що за ці вісім років було опубліковано 8 статей з тем, пов'язаних з

репресіями, що всього лише на 3 більше, ніж за один (!) 1991 р.

Зокрема в 1992 р. вийшла друком ще одна стаття М. Бугая «Депортація кримських татар у 1944 р.». Цього разу дослідник приділив увагу процесам, що передували цій операції, а саме – діяльності кримськотатарського населення під час радянсько-німецької війни як у лавах Червоної армії, підпільних та партизанських з'єднаннях, з одного боку, так і у складі регулярних та національних німецьких формувань, з іншого. Саме другим аспектом, на думку автора, було зумовлене переселення усього кримськотатарського народу (всього – понад 47 тис. сімей) у віддалені регіони СРСР (Казахстан, Узбекистан, Урал та ін.). Залучаючи архівні матеріали ЦДАЖР СРСР та архіву Інституту історії СРСР, Бугай подав кількісні дані щодо процесу переселення «спецконтингенту» у відповідні регіони СРСР та їхнє залучення місцевою владою до господарської діяльності з усіма наявними проблемами та протиріччями, як-от небажання місцевої влади сприяти працевлаштуванню переселенців, упереджене ставлення до них як до «тимчасових та політично нестійких» тощо (Бугай, 1992).

З іншого ж боку, саме у цей час виходять друком статті, які предметно висвітлюють регіональний вимір перебігу репресій. Так у 1998 р. була опублікована стаття миколаївського історика М. Шитюка «Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. XX ст.)», яка стала своєрідним заспівом у межах локального дискурсу теми. У ній на основі документів архіву СБУ в Миколаївській області висвітлені операції органів НКВС СРСР, які проводились у районах області в часи «Великого терору» 1937–1938 рр., наприклад, проти «куркульських елементів» («куркулів і карних злочинців, які повернулись після відбуття покарань, втікачів з таборів та заслань»), «німецька операція», «латиська операція» (об'єкт – представники національних меншин), справа «контрреволюційної групи «Єдність» та ін. (Шитюк, 1998) Прикметною рисою цього аспекту дослідження репресій була їх опора переважно на місцевий архівний матеріал та загалом суто позитивістський характер, оскільки акцент робився на фактажі та кількісних даних, вилучених із джерел.

У журналі також публікувалися статті власне біографічного характеру про репресованих у 1930-х рр. Прикладом таких публікацій є розлога праця авторства київського дослідника О. Рубльова «Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського», яка виходила на сторінках видання у чотирьох випусках протягом 1997–1998 рр. (Рубльов, 1997–1998) Вона, хоч і розпочинається зі стислої біографії діяча від автора, являє собою, по суті, археографічну публікацію. Її основу склали автобіографія М. Лозинського, матеріали допитів під час його ув'язнення, які проливають світло на його життя та діяльність з моменту приїзду до УСРР у 1927

р. і до арешту навесні 1933 р., як ніби то причетного до діяльності «Української військової організації», а також його листи до керівного складу НКВС СРСР з проханням про звільнення.

З іншого боку, дослідників цікавили не тільки постаті жертв репресій, а й їхніх безпосередніх виконавців. Тому заслуговує на увагу стаття харківського історика В. Золотарьова, написана у співавторстві з уже відомим нам київським дослідником Ю. Шаповалом ««Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УСРР)», яка побачила світ у першому номері «Українського історичного журналу» за 1996 р. На основі архівних матеріалів, у першу чергу, особової справи (архів Управління Міністерства безпеки РФ по Омській області) та справ з ЦДАГО України й Архіву Управління СБУ у Харківській області, авторами було досить детально відтворено життєвий шлях та діяльність К. Карлсона з моменту початку його роботи в органах НК у 1918 р. і до розстрілу в 1938 р., з акцентуванням уваги на його діяльності на керівних посадах у структурах ОДПУ / НКВС УСРР з кінця 1919 р. (заступник начальника Управління надзвичайних комісій та Особливих відділів України) до його зняття з посади заступника наркома внутрішніх справ УСРР 26 липня 1937 р. У статті доводиться визначальна роль «головного героя» в роботі над «викриттям» багатьох «контрреволюційних шкідницьких організацій» (у т. ч. «УВО», «організації есерів-боротьбистів» та ін.), «ліквідації куркульства як класу» тощо. Але така «віддана праця» не вберегла К. Карлсона від повторення долі його численних жертв, що закономірно показано у фіналі публікації (Золотарьов, 1996).

У контексті питання національної політики радянської влади в УСРР / УСРР проблеми репресій побіжно торкнулася київська дослідниця Л. Якубова у статті «Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація», опублікованій на сторінках УІЖ у двох частинах протягом 1998–1999 рр. У другій частині, яка стосувалася періоду з 1930 по 1938 рр. авторка зазначила, що «робота усіх культурних установ етнічних меншин проходила у складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжувався переслідуваннями «класово-ворожих націоналістичних елементів», троцькістів, «прихованих бундівців» тощо». Під впливом репресій (зокрема процесів «польської військової організації», «німецької організації» тощо) неодноразово змінювався склад співробітників навчальних закладів, які обслуговували етнічні меншини. Цей процес, як доводить авторка, став невід'ємною складовою як закриття спеціальних національних установ зокрема, так і відмови центру від політики «коренізації» загалом (Якубова, 1998-1999).

Порівняно з 1990-ми роками (мається на увазі з моменту здобуття Україною незалежності) проміжок 2000–2014 рр. характеризується більшою увагою дослідників до проблеми репресій сталінської доби. Такий висновок можна зробити, відштовхуючись від загальної кількості публікацій з теми: протягом попереднього періоду їх налічується 8, натомість протягом цього – 13. Водночас, набагато більшого поширення набувають роботи, які фокусуються на перебігу репресій, основою джерельної бази яких становлять документи архівів СБУ та МВС різних рівнів.

Варто зазначити, що на цей час припадає досить плідна діяльність в межах теми донецького дослідника В. Нікольського. Його перу належать статті «Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні» (2001 р.), «Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р.» (2005 р.), «Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.)» (2006 р.) та «Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр.» (2008 р.). Джерельну основу цих праць склали документи Державного архіву Служби безпеки України (а саме фонди 41 та 42 – статистичні звіти органів держбезпеки), регіональних архівів СБУ в Донецькій та Луганській областях, а також документи Музею та громадського центру «Мир, прогрес, права людини» ім. академіка А. Сахарова (Москва). Автором (а оскільки він в усіх вищезазначених працях використовує формулювання на кшталт «дало нам можливість», «запропонованого нами дослідження» тощо, можна зробити припущення, що над цими статтями працював цілий ряд дослідників) було проаналізовано значний масив статистичних даних щодо загальної кількості репресованих у відповідні роки, їхніх «категорій», висунутих щодо них звинувачень тощо (Нікольський, 2001, 2005, 2006, 2008). Не зважаючи на подальший політичний вибір дослідника (після 2014 р. він залишився в Донецьку, підтримав т. зв. «ДНР» та продовжив працювати в Донецькому університеті) не буде перебільшенням сказати, що за інформативністю та насиченістю кількісними даними ці публікації претендують на досить вагомe місце у дослідженні теми «великого терору» на території України.

Започаткований М. Шитюком на сторінках УІЖ напрям дослідження регіонального виміру репресій знайшов своє продовження і в 2000-х рр. Так у 2007 р. вийшла друком стаття житомирської дослідниці Т. Рафальської «"Великий терор на Житомирщині": специфіка та технологія», в якій на основі документів як центральних (ЦДАГОУ, ДА СБУ), так і регіональних (Державний архів Житомирської області, архів СБУ у Житомирській області, Архів управління МВС Житомирської області) архівних установ відтворено перебіг «великого терору» в цьому регіоні з усіма його відомими аспектами, як-от переслідування «куркулів та кримінальників»,

представників етнічних груп (німці, поляки), «ліміти» та їх збільшення тощо. Водночас авторкою була здійснена спроба виявлення специфіки процесу, притаманної досліджуваному регіону. До таких специфічних рис відносяться наявність районів компактного проживання польської та німецької етнічної меншини, що зумовила проведення заходів з депортації їхніх жителів подалі від кордону, адже прикордонне розташування Житомирщини на той час, слабкий захист кордонів були наслідком більшої кількості «причетних до бандформувань», «контрабандистів», «шпигунів» та «диверсантів» тощо (Рафальська, 2007).

Цей період також характеризується початком публікації в «Українському історичному журналі» статей з історії сталінських репресій авторства доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Т. Вронської. У 2011 р. побачила світ її стаття «21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору». Її зміст обертається довкола засідання Президії Верховної Ради СРСР, на якому було ухвалено указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», наслідком чого стало примусове виселення більше 30 тис. українських селян. Але по-справжньому визначальним, на думку авторки, став проєкт партійного рішення, що у подальшому стало постановою Ради Міністрів СРСР про організацію таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та направлення їх після відбуття покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ, що призвело до формування категорії «повторників» (людей, яких було повторно відправлено на заслання або репресовано після завершення відбуття ними попереднього покарання). Згідно з даними дослідниці, таких було виявлено за 1949–1950 рр. більше 20 тис. осіб та заарештовано близько 3 тис. Причину такого масштабного заходу Т. Вронська вбачає у поєднанні двох факторів: повторне «відвідування Сталіна рефлексій десятирічної давнини» у вигляді поновлення уваги до «троцькістів», а також активне підігрівання цьому з боку керівників МДБ СРСР через риторику їхніх доповідних записок (Вронська, 2011).

Протягом перших років ХХІ ст. в УІЖ подовжували виходити публікації, в яких тема сталінських репресій була складовою більш широкого контексту дослідження. Так у статті М. Шиповича «Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки» (2000 р.) висвітлювався початок репресій проти українських діячів науки та культури, починаючи від сталінської критики «хвильовізму» у 1926 р. до політизації їх переслідування, що вилилося у справу «Спілки визволення України» (Шипович, 2000). В публікації М. Шитюка «Еволюція

репресивно-каральної системи в радянській Україні» (2001 р.) розглядалися законодавчі та інституційні зміни в роботі органів держбезпеки, у т. ч. протягом кінця 1920-х–початку 1950-х рр. (Шитюк, 2001).

Г. Єфіменко у статті «Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938)» (2000 р.) відтворив політичні переслідування як невід’ємну складову національної політики центру у той час: від боротьби з «націонал-ухильництвом» середини 1930-х рр. до прямих репресій по відношенню до керівництва ЦК КП(б)У в другій половині 1937 р. Безпосередній вплив репресій на кадрову політику в державному та партійному апаратах дослідник висвітлює також в іншій публікації, яка побачила світ того ж року під назвою «Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938)». Зокрема, автор вбачає фактор репресій проти провідних діячів КП(б)У початку 1930-х рр. одним із визначальних у перекладанні відповідальності на українську партійну організацію за зрив хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. і подальший голод (тобто таким чином відповідальність за голодомор переклали на місцевих партійних діячів) та подальшому згортанні українізації. Згідно з ним, особливо показовим є приклад відкритого процесу над одним із колишніх керівників УКП, а на початку 1930-х рр. – кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У А. Річицьким, якого звинуватили у приналежності до Української військової організації та перекрученні політики партії на селі під час кампанії хлібозаготівель. Процес відбувся у с. Арбузинка Одеської області, куди А. Річицького раніше направили для контролю за виконанням плану хлібозаготівель, на очах у тих самих колгоспників, над якими він «знущався». Цей процес, по суті, став прологом для більш широкого наступу на українську партійну організацію в подальші роки (Єфіменко, 2000).

Період з 2015 р. і по сьогодні відзначається ще більшим інтересом до теми репресій. Підтвердженням цього факту є те, що за цей час на сторінках УДЖ світ побачили 15 статей, причому переважна їх більшість (13) стосуються різних конкретних аспектів у межах теми.

Вже згадана вище Т. Вронська відзначилася чотирма публікаціями, пов’язаними з темою сталінських репресій. Дві з них можна назвати логічним продовженням її попереднього дослідження. Зокрема у статті «Сталінські повторники (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб)» (2016 р.) авторка фокусується на долі конкретної людини, яка може слугувати прикладом явища переслідування «особливо небезпечних злочинців» з метою їхнього повторного заслання / ув’язнення. З. Тулуб було вперше репресовано у 1937 р. за «належність до есеро-меншовицької партії» і засуджено до десяти років ув’язнення з конфіскацією майна і п’яти років

обмеження у правах після звільнення. Після повного відбування терміну письменниця набула статусу «мінусниці», тобто особи, якій заборонялося мешкати в «режимних місцевостях» (передусім у великих містах) та зонах за декілька десятків кілометрів довкола них. Проживаючи у Казахстані (м. Алма-Ата) і працюючи бібліотекаркою у загальноосвітній школі, вона в 1950 р. дізналася про своє повторне засудження на основі попереднього вироку і заслання до Кокчетавської області (причому заслання було безстроковим). Далі авторка статті підкреслила, що смерть Сталіна майже не вплинула на долю «повторників», а процеси зі скасування указів та рішень 1948 р. тривали аж до 1956 р., поки їх не було скасовано остаточно. Зрештою справу З. Тулуб не було переглянуто, а закрито за «відсутністю» складу злочину, саму ж письменницю було звільнено, реабілітовано та навіть поновлено у складі Спілки письменників України (Вронська, 2016).

Більш детальну увагу категорії «мінусників» Т. Вронська приділила у статті «Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.)» (2020 р.). Тут авторкою доводиться, що витoki цього явища сягають дореволюційних часів (заслання у «географічний мінус», звідки і назва), а тяглість використання схожих практик, як-от «адміністративного вислання», «видалення з певних місцевостей» тощо, спостерігається з початку 1920-х рр. і до початку 1960-х рр., коли цей вид покарання перестав масово використовуватись. Авторка зазначила, що важливою віхою у цьому явищі було запровадження паспортної системи, яка, по суті, обмежувала тих, кому відмовляли в його отриманні, не тільки у вільному пересуванні державою, а й у можливості отримати роботу за фахом, здобути освіту, таким чином фактично повністю ізолюючи їх. Законодавчо оформила це явище інструкція НКВС СРСР від 17 серпня 1935 р., яка не тільки розділила мінусників на дві категорії, а й окреслила «режимні території» (в УРСР – Київ та 50-км прилегла місцевість, Харків, Сталіно, Дніпропетровськ, Кримська АСРР, Азово-Чорноморський край). Рішення про вислання приймалися Особливою нарадою при НКВС СРСР. Окрема увага авторкою приділяється кампанії з виселення членів сімей «ворогів народу» у 1937–1938 рр., причому в основі своєї вона стосувалась дружин репресованих чоловіків, стосовно яких використовувався термін «мінусниці». (Вронська, 2020)

Сучасний стан розробки тематичної історіографії в журналі характеризується присутністю статей з таких тематичних аспектів, які раніше не знаходили свого відображення на його сторінках. Зокрема у статті В. Савченка «Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.)» на матеріалах галузевого державного архіву СБУ висвітлюється діяльність анархістських осередків на території УСРР

(в Одесі, Харкові, Дніпропетровську) та їхній розгром органами держбезпеки з подальшими репресіями проти їхніх керівників. (Савченко, 2017)

Робота казахського історика Т. Алланіязова «Українці в особливих таборах ГУЛАГ», написана на основі документів державних архівів РФ та Казахстану, фокусується на кількісному складі українських в'язнів таборів (найбільша кількість – 70,4 тис. чол. у 1952 р.), їхній поведінці, акціях непокори (наприклад, страйки, втечі, голодування, збройні виступи проти табірної адміністрації), наслідком яких ставали повстання в особливих таборах протягом 1953–1954 рр., наприклад, це Кенгірське повстання у 3-му відділенні Степлагу в 1954 р., яке було жорстоко придушене із застосуванням танків (Алланіязов, 2018).

Сюди можна також віднести спільну публікацію київських істориків І. Автушенко та Т. Стоян «Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки». В межах дослідження авторки, аналізуючи перебіг цього процесу на території радянської України, доводять, що репресії проти військових, які мали масовий характер, беруть свій початок ще з кінця 1920-х («чистки» командного складу, представники якого мали досвід служби у царській армії) – початку 1930-х рр. (справа «Весна»). Однак центральним сюжетом дослідження стала кампанія масових репресій 1936–1938 рр. Залучивши попередній історіографічний доробок з теми, статистичні дані та джерела особистого походження, дослідниці висвітлили масштаб репресій у військових округах УРСР, їхнє відображення у масовій свідомості тогочасного суспільства та військовослужбовців зокрема. Вони дійшли висновку про цілеспрямованість та упорядкованість цієї кампанії, що призвела не тільки до придушення будь-яких проявів інакودумства в армії, але й до суттєвого зниження загального рівня командирського складу Київського та Харківського військових округів (Автушенко, 2019).

Окремо в цьому сенсі слід звернути увагу на праці, які стосувались нового, раніше відсутнього в журналі мікроісторичного аспекту. Мова йде про репресії на території Західної України протягом 1939–1941 рр. Наприклад, у 2023 р. світ побачила стаття рівненської дослідниці, докторки історичних наук Р. Давидюк «Страта "в особливому порядку" колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р.», де звертається увага на наявність серед розстріляних того року у с. Катинь польських військових та державних діячів також окремих діячів УНР, які осіли у Волинському воєводстві після поразки Української революції й перебували станом на 1940 р. серед цивільних в'язнів тюрем Західної України та Західної Білорусі. Вони зазначені у т. зв. «Списку» з 3459 осіб, реальна кількість яких насправді, за даними дослідниці, становила 3435 через помилки в нумерації, викреслення, помилкові вписання тощо. Далі авторка на основі документів

ГДА СБУ подала стислі біографічні відомості про людей, залучених до подій Української революції – парламентарів, священників, учителів, кооператорів тощо (Давидюк, 2023).

Іншої трагічної сторінки української історії, а саме масових розстрілів в'язнів західноукраїнських тюрем у перші дні радянсько-німецької війни, власне в її регіональному вимірі торкається у статті «Технологія терору: вбивства в межирицьких райвідділеннях НКДБ–НКВС на Рівненщині влітку 1941 р.» (2023 р.), автором якої є кандидат історичних наук А. Жив'юк. На матеріалах державних архівів, архівів СБУ та МВС у Рівненській області дослідник зробив акцент на злочинах, вчинених співробітниками каральних органів у районних відділах. Він констатував, що Межирицький РВ НКВС та РВ НКДБ прагнули реалізувати план «цілковитої зачистки» району від «неблагонадійних елементів», які «становили загрозу» для режиму як потенційна «п'ята колона». Саме цей район, згідно з дослідником, було обрано не випадково, а через наявність істотної кількості учасників як антибільшовицького руху 1919–1920 рр., так і осередків УНР та ОУН. Автором також подані біографічні відомості не тільки про конкретних репресованих осіб та подробиці перебігу їхніх справ, а й безпосередніх виконавців вироків за ними (Жив'юк, 2023).

Протягом останніх років на сторінках УІЖ з'явилися публікації, які висвітлюють репресивно-каральні практики, застосовувані задля досягнення визначеної мети. Так у статті «"Золота операція" ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930 х рр.)» докторка історичних наук С. Ляковська показала методи впливу на осіб, які відмовлялись віддавати накопичення «по-доброму»: сидіння без сну на табуреті у коридорі місцевого відділу ОДПУ протягом декількох діб, арешти з подальшими допитами, метою яких було отримання «зізнання» про місце зберігання валюти і примус родичів до надсилання «грошей спасіння» (по суті – викупу), «парилки» (утримання в тісних камерах, в яких не давали пити, позбавляли сну, годували лише оселедцями), знущання з боку співробітників ОДПУ тощо (Ляковська, 2019).

Еволюцію каральних заходів щодо робітників простежили київські дослідниці Т. Ніколаюк та Т. Стоян у статті «Каральні заходи як метод підвищення продуктивності праці робітників у радянській Україні 1929–1938 рр.». Авторки констатували, що здійснювалось це переважно за рахунок неухильного підвищення рівня жорстокості: таврування прогульників; товариські суди та «чорні каси» кінця 1920-х – початку 1930-х рр.; чистки у партійних рядах; масові звільнення за невиконання норм, і, нарешті, прямі репресії за звинуваченнями у «шкідництві» та «контрреволюції». До 1937 р., за висновком дослідниць, саме власне вони стали чи не

єдиним способом підтримання трудової дисципліни, який замінив собою економічні стимули (Ніколаюк, 2022).

З іншого боку, протягом останніх років своєрідне «друге дихання» отримала тема депортацій населення. Причому у випадку зазначених нижче публікацій центральне місце в їх джерельній базі посідали усні свідчення очевидців та безпосередніх учасників подій. Мета такого кроку цілком зрозуміла, адже вони дозволяють відтворити події, пов'язані з процесом депортації зсередини, очима учасників подій, з описом випробувань, з якими їм доводилося мати справу, часто нелюдські умови перебування на залізничних станціях, у потягах по дорозі на заслання тощо. Скажімо, у статті львівської дослідниці Н. Данилихи «Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей)» свідчення очевидців переплітаються з кількісними даними, взятими з матеріалів державних архівів Рівненської та Волинської областей (Данилиха, 2021). Натомість основна частина публікації Т. Вронської «Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр.», присвячена безпосередньому опису умов, з якими стикались депортовані під час дороги, укладена на основі усних джерел (Вронська, 2022).

Слід підкреслити, що на сучасному етапі на сторінках журналу стало значно менше публікацій про перебіг репресій сталінської доби в контексті більш широкого предмету дослідження. Можна виокремити лише дві такі публікації. Доктор історичних наук О. Лисенко досить побіжно згадав репресії у статті «Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940-х – на початку 1950-х рр.», назвавши їх засобом «підтримання тону страху» серед населення, а також засудивши їх надзвичайно масовий і невинуватий характер. Він подав статистику репресованих жителів УРСР, звинувачуваних у різних «злочинах» (від співпраці з німцями до «шпигунства», «зради Батьківщини» тощо) у період з 1939 по 1953 рр. Згідно з дослідником, серед притягнутих до кримінальної відповідальності та засуджених простежується чітка тенденція на зменшення їхньої кількості, починаючи від 1941 р. Не оминув увагою автор і протистояння радянської влади та українського національно-визвольного руху, питання депортацій мешканців західноукраїнських областей у віддалені райони держави (Лисенко, 2015).

У публікації київської дослідниці І. Автушенко та миколаївської дослідниці Н. Буглай «Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору», разом із висвітленням перебігу процесів над одними представниками тодішньої української творчої інтелігенції, репресії характеризуються як те, що мало безпосередній вплив на моральний стан усіх

членів радянського суспільства. Такий відверто новий погляд на вже відомі події став можливим завдяки використанню авторками джерел особистого походження, а саме матеріалів особових фондів архівів (Автушенко, 2021).

Висновки.

Таким чином, тема сталінських репресій кінця 1920-х – початку 1950-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» за трохи менше, ніж 40 років пройшла своєрідну еволюцію. Беручи свій початок у якості побіжних стриманих згадок їхнього існування у статтях кінця 1980-х рр., присвячених партійним та державним діячам – жертвам «Великого терору» 1937–1938 рр., вона уже на рубежі 1980–1990-х рр. почала оформлюватись як невід'ємна складова частина досліджень проблем сталінського періоду. Не дивлячись на деяке послаблення дослідницького інтересу до цієї теми у 1990-ті рр., саме у цей період, а ще більше – у період 2000–2014 рр. – вона перетворилася на окремий як предмет, так і об'єкт дослідження, в рамках якого виділялись більш конкретні аспекти. Сучасний вивчення теми (2015 – наші дні) ознаменував собою поворот до більшої популярності таких напрямів історичних досліджень, як мікроісторія (праці Т. Вронської, Р. Давидюк, А. Жив'юка тощо), усна історія (статті Н. Данилихи, Т. Вронської) тощо.

Еволюціонувала і тематика досліджень – від загального огляду відомих репресивних кампаній у великій статті Ю. Шаповала «Сталінізм і Україна» до фактичного звуження предмету дослідження у бік регіонального або місцевого виміру репресій (статті М. Шитюка, Т. Рафальської, А. Жив'юка та ін.), аналізу окремих аспектів репресій (статті В. Нікольського, М. Бугая), дослідження їх наслідків для окремих суспільних груп («мінусників», «повторників» (публікації Т. Вронської), військовослужбовців (стаття І. Автушенка) та ін.), а також репресій, спрямованих на конкретних осіб (праці О. Рубльова, Т. Вронської), щодо особливостей репресивно-каральних практик (статті С. Лякоської, І. Автушенко) тощо. Водночас тема репресій протягом усього досліджуваного періоду залишалася визначною складовою досліджень з проблем вітчизняної історії сталінської доби, як-от національна політика центральної влади в Україні (праці Т. Якубової, Г. Єфіменка).

Комплекс тематичних публікацій в «Українському історичному журналі» є досить репрезентативним і може розглядатися як своєрідне «віддзеркалення» розвитку української історіографічної традиції з історії репресій сталінської доби загалом. Статейні публікації журналу не лише доповнювали дані спеціальних монографічних досліджень з теми, а й часто слугували своєрідним майданчиком для апробації новітніх методологічних підходів (зокрема мікроісторії, усної історії), що пізніше втілювались й на сторінках фундаментальних праць.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Автушенко, І., & Буглай, Н. (2021). Конформізм і неконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору. *Український історичний журнал*, (2), 80–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_2_8.pdf
- Автушенко, І., & Стоян, Т. (2021). Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки. *Український історичний журнал*, (6), 44–58. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_6_6.pdf
- Алланіязов, Т. (2018). Українці в особливих таборах ГУЛАГ. *Український історичний журнал*, (2), 121–148. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2018_2_9.pdf
- Бугай, М. Ф. (1990). Депортації населення з України (30-50-ті роки). *Український історичний журнал*, (10), 32–38; <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/10> (11), 20–26. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/11>
- Бугай, М. Ф. (1992). Депортація кримських татар у 1944 р. *Український історичний журнал*, (1), 29–45. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_1992_1_5.pdf
- Вилцан, М. А., Микора, В. І., & Тиморін, А. О. (1991). Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР. *Український історичний журнал*, (10), 21–32. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_10/journal_1991_10.pdf
- Волковинський, В. М. (1987). Діяльність П. П. Постишева на Україні в 1923–1930 рр. (До 100-річчя з дня народження). *Український історичний журнал*, (9), 132–140. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022211.pdf
- Волковинський, В. М. (1992). Й. Е. Якір без легенд. *Український історичний журнал*, (2), 81–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022264.pdf
- Вронська, Т. (2022). Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал*, (5), 18–31. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2022_3_9.pdf
- Вронська, Т. В. (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*, (1), 107–122. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022377.pdf
- Вронська, Т. В. (2016). Сталінські повторники (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб). *Український історичний журнал*, (4), 72–89. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2016_4_7.pdf
- Вронська, Т., & Стяжкіна, О. (2020). Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.). *Український історичний журнал*, (1), 89–111. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2020_1_8.pdf; (2), 121–141. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2020_2_11.pdf
- Гарань, О. В. (1989). Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х - 50-х роках. *Український історичний журнал*, (10), 55–65. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022236.pdf
- Горлов, В. М. (1989). Я. Б. Гамарник на Україні. *Український історичний журнал*, (6), 110–117. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1989_6/journal_1989_6.pdf
- Давидюк, Р. (2023). Страга «в особливому порядку» колишніх унерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*, (1), 121–142. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2023_1_9.pdf
- Данилиха, Н. (2021). Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей). *Український історичний журнал*, (3), 103–114. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_3_10.pdf
- Єфіменко, Г. Г. (2000a). Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938). *Український історичний журнал*, (2), 82–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022317.pdf; (4), 37–47. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022318.pdf
- Єфіменко, Г. Г. (2000b). Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938). *Український історичний журнал*, (5), 3–17. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022318.pdf; (6), 51–66. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022319.pdf
- Єфіменко, Г. Г. (2007). Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.). *Український історичний журнал*, (6), 93–118. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022360.pdf
- Жив'юк, А. (2023). Технологія терору: вбивства в межирицьких райвідділеннях НКДБ – НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*, (2), 125–143. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2023_2_9.pdf

- Золотарьов, В. А., & Шаповал, Ю. І. (1996). «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона – заступника наркома внутрішніх справ УРСР). *Український історичний журнал*, (1), 91–105. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1996_1/journal_1996_1.pdf
- Коваль, М. В. (1990). Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 pp.). *Український історичний журнал*, (4), 80–88. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/4>
- Кульчицький, С. В. (1991). Між двома війнами (1921–1941 pp.). *Український історичний журнал*, (8), 3–20. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_8/journal_1991_8.pdf
- Кульчицький, С. В. (2017). Міжвоєнна та повоєнна історія радянської України на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2017 pp.). *Український історичний журнал*, (6), 123–140. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2017_6_7.pdf
- Курас, І. Ф., & Водотика, С. Г. (1993). Академік М. Є. Слабченко. *Український історичний журнал*, (11–12), 92–109. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022279.pdf
- Курас, І. Ф., & Овдієнко, П. П. (1990). О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність. *Український історичний журнал*, (12), 105–116. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/12>
- Курносів, Ю. О. (1989). Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*, (12), 89–95. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022238.pdf
- Курносів, Ю. О. (1991). Насилля – головний аргумент більшовизму. *Український історичний журнал*, (12), 16–28. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_12/journal_1991_12.pdf
- Лисенко, О. Є. (2015). Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х pp. *Український історичний журнал*, (5), 19–43. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2015_5_4.pdf
- Ляковська, С. (2019). «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х pp.). *Український історичний журнал*, (3), 25–49. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2019_3_4.pdf
- Ніколаюк, Т., & Стоян, Т. (2022). Каральні заходи як метод підвищення продуктивності праці робітників у радянській Україні 1929–1938 pp. *Український історичний журнал*, (3), 96–110. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2022_5_4.pdf
- Нікольський, В. М. (2001). Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*, (2), 74–89. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022321.pdf
- Нікольський, В. М. (2005). Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. *Український історичний журнал*, (2), 141–162. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_2005_2/journal_2005_2.pdf
- Нікольський, В. М. (2006). Репресії за «лімітами» (1937–1938 pp.). *Український історичний журнал*, (3), 210–223. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022351.pdf
- Нікольський, В. М. (2008). Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 pp. *Український історичний журнал*, (2), 54–63. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022362.pdf
- Перковський, А. Л., & Пирожков, С. І. (1989). Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. *Український історичний журнал*, (8), 24–36. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022234.pdf
- Рафальська, Т. Л. (2007). «Великий терор на Житомирщині»: специфіка та технологія. *Український історичний журнал*, (3), 66–75. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022357.pdf
- Рубльов, О. С. (Упоряд.). (1997). Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. *Український історичний журнал* (4), 103–136. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1997_4/journal_1997_4.pdf; (5), 97–118. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_5_97; (6), 84–102. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_6_84. (1998). (1), 112–121. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1998_1_112.
- Рубльов, О. С., & Черченко, Ю. А. (1991). Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.). *Український історичний журнал*, (1), 3–12. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_1_3; (2), 10–20. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_2_10; (3), 3–15. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_3_3; (4), 30–43. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_4_30; (5), 17–28. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_5_17; (6), 24–35. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_6_24; (7), 3–15. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_7_3
- Савченко, В. А. (2017). Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 pp.). *Український історичний журнал* (1), 84–97. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2017_1_8.pdf
- Селецький, А. В. (1989). С. В. Косіор як історик КП(б)У: (До 100-річчя з дня народження). *Український історичний журнал* (12), 96–110. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022238.pdf
- Хміль, І. В. (1989). 100-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка. *Український історичний журнал*, (2), 128–132. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1989_2/journal_1989_2.pdf

- Шаповал, Ю. І. (1991). Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал*, (5), 38–49 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_5_38; (6), 45–55 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_6_45; (7), 26–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_7_26; (8), 30–39 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_8_30; (10), 33–43 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_10_33; (11), 13–24 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_11_13; (12), 28–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_12_28. (1992). (1), 45–56 http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_1992_1_6; (2), 14–25 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_2_14; (3), 12–22 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_3_12; (4), 11–21 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_4_11; (5), 28–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_5_28; (6), 3–13 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_6_3; (7-8), 13–23 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_7_13; (9), 15–25 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_9_15; (10-11), 3–13 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_10_3; (12), 3–18. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_12_3
- Шарпатий, В. Г. (1991). М. О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927–1933 рр.). *Український історичний журнал*, (9), 96–103. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_9/journal_1991_9.pdf
- Шевченко, Л. А. (1992). Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. *Український історичний журнал*, (7), 39–48. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022269.pdf
- Шипович, М. А. (2000). Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки. *Український історичний журнал*, (1), 95–102. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022314.pdf
- Шитюк, М. М. (1998). Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. XX ст.). *Український історичний журнал*, (1), 94–98
- Шитюк, М. М. (2001). Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні. *Український історичний журнал*, (3), 128–142. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022322.pdf
- Якубова, Л. Д. (1998). Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*, (6), 22–36. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022307.pdf (1999). (1), 41–55. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022308.pdf

REFERENCES

- Рубльов, О., and Черненко, Ю. А. (1991). Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.). *Український історичний журнал*, (1), 3–12 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_1_3; (2), 10–20 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_2_10; (3), 3–15 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_3_3; (4), 30–43 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_4_30; (5), 17–28 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_5_17; (6), 24–35 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_6_24; (7), 3–15. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_7_3
- Шаповал, Ю. І. (1991). Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал*, (5), 38–49 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_5_38; (6), 45–55 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_6_45; (7), 26–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_7_26; (8), 30–39 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_8_30; (10), 33–43 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_10_33; (11), 13–24 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_11_13; (12), 28–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1991_12_28. (1992). (1), 45–56 http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_1992_1_6; (2), 14–25 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_2_14; (3), 12–22 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_3_12; (4), 11–21 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_4_11; (5), 28–38 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_5_28; (6), 3–13 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_6_3; (7-8), 13–23 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_7_13; (9), 15–25 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_9_15; (10-11), 3–13 http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_10_3; (12), 3–18. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1992_12_3
- Allaniyazov, T. (2018). Ukrainians in special GULAG camps. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 121–148. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2018_2_9.pdf
- Avtushenko, I., & Buglay, N. (2021). Conformism and Nonconformism of the Creative Intelligentsia in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s: The Problem of Choice. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 80–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_2_8.pdf
- Avtushenko, I., & Stoyan, T. (2021). Repressions against military personnel in the Ukrainian SSR–Ukrainian SSR in the 1920s–1930s: features and consequences. *Ukrainian Historical Journal*, (6), 44–58. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_6_6.pdf
- Bugay, M. F. (1990). Deportations of the population from Ukraine (30–50s). *Ukrainian Historical Journal*, (10), 32–38; <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/10> (11), 20–26. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/11>
- Bugay, M. F. (1992). Deportation of the Crimean Tatars in 1944. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 29–45. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_1992_1_5.pdf
- Danyliukha, N. (2021). Political Motives and Consequences of the Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in the 1944–1950s. (based on the materials of Western Ukrainian regions). *Ukrainian Historical Journal*, (3), 103–114. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2021_3_10.pdf

- Davydyuk, R. (2023). Execution “in a special order” of former Uenens: the execution list of 1940. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 121–142. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2023_1_9.pdf
- Gorlov, V. M. (1989). Y. B. Gamarnik in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, (6), 110–117. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1989_6/journal_1989_6.pdf
- Haran, O. V. (1989). Problems of formation of national cadres in the western regions of the Ukrainian SSR in the second half of the 40s - 50s. *Ukrainian Historical Journal*, (10), 55–65. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022236.pdf
- Khmil, I. V. (1989). 100th anniversary of the birth of P. Y. Dybenko. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 128–132. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1989_2/journal_1989_2.pdf
- Koval, M. V. (1990). Ukrainian SSR in the period of reconstruction and development of the national economy (1945–1955). *Ukrainian Historical Journal*, (4), 80–88. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/4>
- Kulchytskyi, S. V. (1991). Between Two Wars (1921–1941). *Ukrainian Historical Journal*, (8), 3–20. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_8/journal_1991_8.pdf
- Kulchytskyi, S. V. (2017). Interwar and Postwar History of Soviet Ukraine on the Pages of the Ukrainian Historical Journal (1957–2017). *Ukrainian Historical Journal*, (6), 123–140. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2017_6_7.pdf
- Kuras, I. F., & Ovdienko, P. P. (1990). Shumsky in the years of October and the Civil War: evolution of views and political activity. *Ukrainian Historical Journal*, (12), 105–116. <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/12>
- Kuras, I. F., & Vodotyka, S. G. (1993). Academician M. E. Slabchenko. *Ukrainian Historical Journal*, (11–12), 92–109. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022279.pdf
- Kurnosov, Y. O. (1989). Social and political life in Ukraine in the 20–30s. *Ukrainian Historical Journal*, (12), 89–95. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022238.pdf
- Kurnosov, Y. O. (1991). Violence is the main argument of Bolshevism. *Ukrainian Historical Journal*, (12), 16–28. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_12/journal_1991_12.pdf
- Lyaskovska, S. (2019). The “Golden Operation” of the GPU of the Ukrainian SSR to forcibly seize currency and jewelry from the population (early 1930s). *Ukrainian Historical Journal*, (3), 25–49. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2019_3_4.pdf
- Lysenko, O. E. (2015). The Difficult Path to Peace: Ukrainian Society and Power in the Mid-1940s – Early 1950s. *Ukrainian Historical Journal*, (5), 19–43. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2015_5_4.pdf
- Nikolayuk, T., & Stoyan, T. (2022). Punitive Measures as a Method of Increasing Workers’ Productivity in Soviet Ukraine 1929–1938. *Ukrainian Historical Journal*, (3), 96–110. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2022_5_4.pdf
- Nikolsky, V. M. (2001). National Aspects of Political Repressions of 1937 in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 74–89. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022321.pdf
- Nikolsky, V. M. (2005). Social composition of the repressed in Ukraine in 1937. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 141–162. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_2005_2/journal_2005_2.pdf
- Nikolsky, V. M. (2006). Repressions by “limits” (1937–1938). *Ukrainian Historical Journal*, (3), 210–223. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022351.pdf
- Nikolsky, V. M. (2008). Accusations of the repressed in Ukraine during the period of the “Great Purge” of 1937–1938. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 54–63. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022362.pdf
- Perkovsky, A. L., & Pirozhkov, S. I. (1989). Demographic losses of the Ukrainian SSR in the 30s. *Ukrainian Historical Journal*, (8), 24–36. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022234.pdf
- Rafalska, T. L. (2007). “The Great Terror in Zhytomyr Region”: Specifics and Technology. *Ukrainian Historical Journal*, (3), 66–75. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022357.pdf
- Rublev, O. S. (ed.). (1997). On the Ways to Solovki: Mikhail Lozynsky’s Soviet Decade. *Ukrainian Historical Journal* (4), 103–136. http://history.org.ua/LiberUA/journal_1997_4/journal_1997_4.pdf; (5), 97–118. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_5_97; (6), 84–102. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1997_6_84. (1998). (1), 112–121. http://resource.history.org.ua/publ/journal_1998_1_112.
- Savchenko, V. A. (2017). The Defeat of the Anarchist Movement in Soviet Ukraine (1927–1929). *Ukrainian Historical Journal* (1), 84–97. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2017_1_8.pdf
- Seletsky, A. V. (1989). S. V. Kosior as a historian of the Communist Party of Ukraine: (To the 100th anniversary of his birth). *Ukrainian Historical Journal* (12), 96–110. <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history>

- exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022238.pdf
- Sharpatyi, V. G. (1991). M. O. Skrypnyk as a Figure of Ukrainian Soviet Culture (1927–1933 pp.). *Ukrainian Historical Journal*, (9), 96–103. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_9/journal_1991_9.pdf
- Shevchenko, L. A. (1992). Cultural and Ideological Processes in Ukraine in the 40–50s pp. *Ukrainian Historical Journal*, (7), 39–48. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022269.pdf
- Shypovych, M. A. (2000). Soviet Leadership and Literary and Artistic Intelligentsia of Ukraine: 20 Years. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 95–102. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022314.pdf
- Shytiuk, M. M. (1998). Mass repressions on the territory of the Mykolaiv region (30s of the twentieth century). *Ukrainian Historical Journal*, (1), 94–98
- Shytiuk, M. M. (2001). Evolution of the repressive-punitive system in Soviet Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, (3), 128–142. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022322.pdf
- Viltsan, M. A., Mykora, V. I., & Timorin, A. O. (1991). Some aspects of socio-economic transformations of the 30s in the USSR. *Ukrainian Historical Journal*, (10), 21–32. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1991_10/journal_1991_10.pdf
- Volkovinsky, V. M. (1987). Activities of P. P. Postyshev in Ukraine in 1923–1930. (To the 100th anniversary of his birth). *Ukrainian Historical Journal*, (9), 132–140. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022211.pdf
- Volkovinsky, V. M. (1992). Y. E. Anchor without legends. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 81–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022264.pdf
- Vronska, T. (2022). The Road to Exile of Deportees from Western Ukraine: the Second Half of the 1940s – the Beginning of the 1950s. *Ukrainian Historical Journal*, (5), 18–31. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2022_3_9.pdf
- Vronska, T., & Styazhkina, O. (2020). Minus Years in the Space of Soviet Terror (1917–1953). *Ukrainian Historical Journal*, (1), 89–111. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2020_1_8.pdf; (2), 121–141. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2020_2_11.pdf
- Vronskaya, T. V. (2011). February 21, 1948 in the history of Stalin's terror. *Ukrainian Historical Journal*, (1), 107–122. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022377.pdf
- Vronskaya, T. V. (2016). Stalin's repeaters (on the example of the repression of the writer Zinaida Tulub). *Ukrainian Historical Journal*, (4), 72–89. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2016_4_7.pdf
- Yakubova, L. D. (1998). National-cultural life of ethnic minorities of Ukraine (20–30s): korenizatsiya i denationalizatsiya. *Ukrainian Historical Journal*, (6), 22–36. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022307.pdf (1999). (1), 41–55. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022318.pdf
- Yefimenko, G. G. (2000a). Changes in the National Policy of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in Ukraine (1932–1938). *Ukrainian Historical Journal*, (2), 82–93. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022317.pdf; (4), 37–47. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022318.pdf
- Yefimenko, G. G. (2000b). National Aspects in the Formation of the Communist Party-Soviet Apparatus in the Ukrainian SSR (1932–1938). *Ukrainian Historical Journal*, (5), 3–17. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022318.pdf; (6), 51–66. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022319.pdf
- Yefimenko, G. G. (2007). The role of the “Ukrainian Historical Journal” in highlighting the “blank spots” of the history of Ukraine (1988–1991). *Ukrainian Historical Journal*, (6), 93–118. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=book%2FEJ0022360.pdf
- Zhyviuk, A. (2023). Technology of terror: murders in the Mezhyrtytsky district offices of the NKGB – NKVD in the Rivne region in the summer of 1941. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 125–143. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UIJ_2023_2_9.pdf
- Zolotarev, V. A., & Shapoval, Y. I. (1996). “There were no hesitations in pursuing the party line” (Pages of the biography of K. M. Carlson, Deputy People's Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR). *Ukrainian Historical Journal*, (1), 91–105. http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1996_1/journal_1996_1.pdf

Administrative Organization of Ismail County in the Composition of Lower Danube Land (1938–1940)

UDC 352/354:342.26(498)"1938-1940"

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726132>**Cornea Sergiu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0888-5902>, sergiu.cornea@ugal.ro*"Dunarea de Jos" University of Galati (Galati, Romania)*

Abstract.

Relevance. The study of the 1938–1940 period in the history of Ismail County provides relevant insights into the evolution of territorial organization in the interwar Romanian space and contributes to understanding the relationship between administrative centralization, regionalization, and the functionality of local administrative structures.

The purpose of the study is to examine the specific features of a territorial reorganization model dominated by administrative centralization, using Ismail County as a case study.

Results. The experience of administrative reorganization in Romania during the period 1938–1940 elucidates the limitations of a centralized model of administrative regionalization. In the case of Ismail County, administrative reorganization overlapped with major political and territorial transformations that affected the county's institutional stability. Examining the case of Ismail County within the Lower Danube Land provides insight into the practical implementation of this reform, the principles guiding territorial delimitation, and the functioning of local administration during a short but significant episode in Romania's administrative history.

Conclusions. The subnational administrative system established by the Administrative Law of 1938 reinforced the centralizing tendencies of the state and reduced the autonomy that counties had previously exercised in managing local affairs. At the same time, the reform introduced several key principles for territorial organization, such as the economic viability of administrative divisions, the accessibility of transport routes, and the cohesion of local communities. Although the regional structure of the Lands existed only for a short period, these principles continue to hold relevance in contemporary debates on administrative-territorial reform. The case of Ismail County thus highlights both the objectives and the constraints of administrative modernization pursued under Romania's interwar authoritarian regime.

Keywords: administrative reform, Ismail County, Lower Danube Land, interwar Romania

Адміністративний устрій Ізмайльського повіту у складі Нижньодунайських земель (1938–1940)

Корнея Сергіу*Галацький університет «Dunarea de Jos» (Галац, Румунія)*

Анотація.

Актуальність. Вивчення періоду 1938–1940 років в історії повіту Ізмаїл надає релевантні уявлення про еволюцію територіальної організації в міжвоєнному румунському просторі та сприяє розумінню взаємозв'язку між адміністративною централізацією, регіоналізацією та функціонуванням місцевих адміністративних структур.

Мета дослідження полягає у вивченні специфічних особливостей моделі територіальної реорганізації, що характеризується домінуванням адміністративної централізації, на прикладі повіту Ізмаїл.

Результати. Досвід адміністративної реорганізації в Румунії у період 1938–1940 років висвітлює обмеження централізованої моделі адміністративної регіоналізації. У випадку повіту Ізмаїл адміністративна реорганізація накладася на значні політичні та територіальні трансформації, що вплинули на інституційну стабільність повіту. Дослідження випадку повіту Ізмаїл у складі Нижньодунайського цинуту дозволяє отримати уявлення про практичну реалізацію цієї реформи, принципи, що визначали територіальне розмежування, а також функціонування місцевої адміністрації протягом короткого, але значущого епізоду в адміністративній історії Румунії.

Висновки. Субнаціональна адміністративна система, запроваджена Адміністративним законом 1938 року, посилила централізаційні тенденції держави та зменшила автономію, яку повіти раніше здійснювали в управлінні місцевими справами. Водночас реформа закріпила низку ключових принципів територіальної організації, таких як економічна доцільність адміністративних одиниць, доступність транспортних шляхів і єдність місцевих громад. Хоча регіональна структура «цинутів» існувала лише протягом короткого періоду, ці принципи й досі зберігають актуальність у сучасних дискусіях щодо адміністративно-територіальної реформи. Таким чином, ситуація в повіті Ізмаїл висвітлює як цілі, так і обмеження адміністративної модернізації, здійснюваної в умовах авторитарного режиму міжвоєнної Румунії.

Ключові слова: адміністративна реформа, Ізмайльський повіт, Земля Нижнього Дунаю, міжвоєнна Румунія

Introduction.

In Romania, after the coup d'état of 10 February 1938, a regime of monarchical authority was established, that introduced the state of siege and the censorship, political parties were banned and many politicians were arrested. The King announced that he had formed a government of people "free" from party activity, which would "depoliticize the administrative and household life of the state, and make constitutional changes to suit the new needs of the country". On 27th of February 1938, a new Constitution was promulgated at a ceremony held at the Royal Palace in the presence of all the members of the government (Scurtu & Otu, 2003, p. 391-392). Carol II also founded a new party, the National Renaissance Front, open to all citizens. All state officials were required to be members of this party to keep their positions. This was the first mass party in Romanian history (Academia Română, 2007, p. 603).

To strengthen the power of the monarch and his discretionary control over the administrative system of the state, a new administrative law was adopted, establishing a new administrative entity in Romania - the Land (rom. Ținut).

Based on available archival documents, in this study, we have elucidated how Ismail County, which was part of the newly created administrative entity - Lower Danube Land - in the period 1938–1940, was organized administratively.

Thus, the object of the research is the way in which the territorial-administrative delimitation of Ismail County as an integral part of Lower Danube County was carried out. The counties of Romania were established in 1938 and aimed, where possible, to reunite counties from different historical provinces (Carol al II-lea, 1938, p. 3778-3779).

The main method of data collection was a qualitative analysis of the legislation of the period under investigation, the documents drawn up by the Romanian administrative authorities, the statistical data reflecting the situation in the period under examination, the data contained in the literature of the period under examination and of contemporary literature.

Analysis of the historiography of the problem.

The issue of the administrative organization of Ismail County within the Lower Danube Land has not been sufficiently clarified in the scholarly literature. In most cases, researchers have addressed the specific features of Ismail County's administrative structure during the years 1938–1940 only tangentially. Academic research has primarily concentrated on more general inquiries concerning the political, economic, and social evolution of Bessarabia during the interwar era, instead of on the in-depth analysis of administrative structures at the county level. Consequently, the institutional and territorial characteristics of Ismail County regarding the 1938 administrative reform are still largely unexamined in scholarly studies.

The period between 1938 and 1940 represents a crucial moment in the political and administrative history of interwar Romania. The coup d'état of February 10, 1938, marked the end of interwar Romanian democracy. As M. Ilie (2018) notes, the establishment of the authoritarian monarchical regime was a response both to internal political fragmentation and to the growing threat of extremist movements. The 1938 Constitution effectively concentrated power in the hands of the monarch, reduced the role of Parliament to a decorative one, and suppressed traditional political parties. This political change provided the necessary environment for a broad administrative reform, aimed at consolidating central authority under the guise of political and administrative modernization.

The legal basis for the reorganization of the administrative system during this period was the Administrative Law of 14 August 1938. As I. Scurtu (2010) explains, this law was the second major attempt at regionalization in interwar Romania, after the failed reform of 1929. Researchers who studied the effects of the 1938 administrative reform have found that the Carlist regime officially promoted the 1938 law as a "decentralizing" measure intended to bring the administration closer to the citizens, but the effect was mostly the opposite. Fl. Grecu argues that the reform led to an "excessive centralization and militarization" of state institutions. The creation of lands allowed the central government to exercise more direct control over local authorities through the Royal Residents, effectively bypassing traditional local autonomy. This tension between the rhetoric of administrative efficiency and the authoritarian reality remains a central theme in the study of Carlist Romania (Grecu, 2014, p. 30-31).

According to O.M. Mitu, the integration efforts of Ismail County were hampered by the lack of modern infrastructure. For example, Ismail County did not have a railway connection with the regional center Chisinau or Galati (Mitu, 2018, p. 228).

The figure of the Royal Resident was central to the new administrative reality. In the Lower Danube Land, the first resident was Victor Cădere, followed by the renowned historian Constantin C. Giurescu, who took office in February 1939 (Giurescu, 2000, p. 273-277). As L. Negru (2005, p. 101-102) details, the Royal Resident held vast powers, including the supervision of all decentralized services and the right to coordinate county prefects. Giurescu's tenure is often highlighted in the literature for his efforts to balance administrative control with cultural and economic investments. However, the Resident remained a political appointee of the Crown, ensuring that the region's governance aligned strictly with the King's directives.

A defining feature of the 1938–1940 period was the militarization of civil administration. To ensure loyalty and order, King Carol II replaced many civilian prefects with senior military officers. The police and gendarmerie in Ismail County were also restructured. A. Pohrib (2008,

p. 170-176) notes that during the Royal Residency, the police in the Lower Danube region were tasked with solving social problems while maintaining strict control over extremist situations and potential revolts. In Ismail, the police were not only concerned with common crime but also with monitoring political dissent and ensuring the security of the border with the USSR.

Ismail County was characterized by a complex ethnic mosaic, which included Romanians, Russians, Ukrainians, Bulgarian Gagauzians, and Jews. The administrative reform took place against the backdrop of growing security concerns. In these circumstances the local population often felt neglected by the central authorities, and some minority groups maintained sympathies for the former Russian imperial regime (Mitu, 2018, p. 226-227).

Administrative organization of Ismail County within the Lower Danube Region (1938–1940) in an original experiment in regional governance in Romania. The 1938 reform, although presented by officials as a modernization effort to ensure administrative efficiency through decentralization, functioned in practice as an instrument of centralization and militarization. Led by royal figures like Constantin C. Giurescu and overseen by military prefects, Ismail was incorporated into a regional framework that emphasized the creation of order, allegiance to the Crown, and national safety. The specialized literature indicates that, while it established a framework for a wide regional structure, the reform served as a tool of an authoritarian regime aiming to stabilize a turbulent border area amid a global crisis. Examining the administrative structure of Ismail County during the authoritarian Carlist regime provides important understanding of the dynamics of authoritarian rule and the difficulties of governing a politically diverse and strategically important region.

Results.

1. Establishment of the Lower Danube Land.

After the establishment of the monarchic regime, the idea that only a new and authentic administrative reform could solve the pressing problems of the Romanian administrative system was intensely promoted. The pressing problems being the elimination of the political factor from the administration, the promotion of social values and legality and the prompt and correct resolution of citizens' demands. After an intense media preparation, King Carol II and his supporters, led by the Minister of the Interior A. Călinescu, proceeded to carry out the reform (Scurtu, 2011). Minister A. Călinescu explained the failure of the previous administrative reforms by the following two vices: instability in the functioning of local public administration due to the way local councils were constituted and the politicization of local administration. The guiding ideas of the new reform were: 1) good administration and the accountability of local public authorities for their work, 2) creation of a new territorial-administrative unit - the Land, 3) deconcentration of state services (Călinescu, 1938, p. 11-15).

The new administrative law was published in the Official Gazette of Romania no. 187 of 14 August 1938. Romania's counties, according to the new administrative law, were grouped into 10 Lands. The counties were regional territorial districts with legal personality and economic, cultural and social duties.

Article 55 of the Administrative Law stipulated that "The Land shall take care of its own needs and carry out measures of general interest ordered by the central bodies" (Carol al II-lea, 1938, p. 3779).

The county was an administrative territorial district with a double meaning:

a) one intended "to satisfy the general interests of the state, unification of all the external services of the central authorities, thus establishing between these services principles of collaboration and coordination of activities",

b) the other, to represent the local interests of the territorial constituency, "with the task of meeting needs which, although they may be felt in several localities, simultaneously but not identically, varying in existence and in intensity or quality".

These local interests were organized in the form of politico-territorial legal entities. To carry out the tasks entrusted to it, the State ceded to the Land, within the limits established by law, a part of the public power, which the Land had to exercise under the control of the State (Guvernul României, 1938, p. 3822).

The Lands were administered by royal residents, who were given broad powers in the administrative, economic, social and cultural fields. Each ministry had an external service that functioned alongside the royal resident, except for justice, the army, the foreign service, autonomous public corporations, higher education institutions and commercial administrations (Galati CSNA, Fund 47, F. 1/1938, p. 2-61).

The ten lands were: Olt, having its residence in Craiova, comprising 6 counties; Bucegi, with residence in Bucharest, comprising 10 counties; Marii, having Constanta as residence, comprising 4 counties; Dunarea de Jos, with the seat in Galati, comprising 10 counties; Nistru with the seat in Chisinau, comprising 4 counties; Prut, with the seat in Iasi, comprising 9 counties; Suceava, with the seat in Cernauti, comprising 7 counties; Mures, with the seat in Alba Iulia, comprising 9 counties; Someș, with the residence in Cluj, comprising 7 counties; Timiș, with the residence in Timisoara, comprising 5 counties (Carol al II-lea, 1938, p. 3778-3779). Some of the counties created overlapped the historical provinces: Timiș - Banat, Olt - Oltenia, Suceava - Bucovina (Cocșan, 2010, p. 6).

At the time of the creation of the Lands, Bessarabia was administratively delimited into 9 counties and had an area of 44 422 km², which was 15% of entire country's area of 295 049 km² (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 3).

As I mentioned, the Lower Danube Land comprised ten counties of Romania from different historical provinces. See Table 1.

Tab. 1
The historical provinces of which the counties included in the Lower Danube Land were part

Province	Counties
Bessarabia	Cahul, Ismail
Dobrogea	Tulcea
Moldova	Covurlui, Fălciu, Putna, Tecuci, Tutova
Muntenia	Brăila, Râmnicu Sărat

Source: *Institutul Central de Statistică. (1940). Anuarul statistic al României 1939 și 1940. București: Imprimeria Națională, p. 3.*

City of Galati was the administrative centre of the land, the seat of the royal resident of the land was also located there. The ten counties included 45 "plase" (rom. sing. plasa), 2 municipalities, 8 urban residence (rom. reședința) communes (rom. comuna), 14 urban non-residence communes, 10 suburban communes and 699 rural communes (Galati CSNA, Fund 47, F. 88/1940, p. 14). The counties and urban municipalities included in the Danube County are presented in Table 2:

Tab. 2.

Counties and urban communes included in the Lower Danube Land

County	Urban communes
Brăila	Brăila
Cahul	Cahul, Leova
Covurlui	Galați
Fălciu	Huși, Fălciu
Ismail	Ismail, Bolgrad, Chilia Nouă, Reni, Vâlcov
Putna	Focșani, Adjud, Mărășești, Odobești, Panciu
Râmnicu Sărat	Râmnicu Sărat,
Tecuci	Tecuci
Tulcea	Tulcea, Babadag, Isaccea, Măcin, Sulina
Tutova	Bârlad

Note: Town names printed in italics are county residences.

Source: *Institutul Central de Statistică. (1940). Anuarul statistic al României 1939 și 1940. București: Imprimeria Națională, p. 14.*

The Lower Danube Land was the second largest Land in Romania, with a total area of 37 958 km², which constituted 12.86% of the country's surface (Institutul Central de Statistică, 1940: 3) and the fourth largest according to the number of populations according to the 1930 census (Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, 1931, p. 38-41).

While the administrative laws of 14 June 1925, 3 August 1929 and 27 March 1936 expressly established and

regulated the legal personality of the county, according to the new administrative law of 14 August 1938, the county became a mere control and deconcentration district for the general administration, losing the legal personality it had had since 1864. In this context, in September 1940, the county regained its legal personality under Law No 577/1940. This was, in the case of modern Romania, the only attempt to establish Lands as political-administrative units and it survived only two years (Cocean, 2010, p. 6; Cornea, 2013, p. 98).

2. Territorial delimitation of the communes of Ismail County

According to the provisions of Article 194 of the new Administrative Law, within 2 months of its promulgation, prefects, together with praetors, had to examine the revenue situation of rural communes and, after consulting the village council, to make a new delimitation of the communes. To fulfil the provisions of Article 194 of the Administrative Law on the new rural communes' boundaries, the Ministry of the Interior drew up a set of rules, which were sent to the Royal Residents of the Lands for implementation.

Thus, to comply in a timely manner with the legal provisions on the territorial delimitation of communes, it was recommended the observation of the following rules:

a) The determination of the number of households that would compose the future villages had to be done strictly with the freely expressed consent of the majority of the consulted community. Any grouping of households had to be incorporated into a nearby village.

b) After the delimitation, villages had to be grouped into communes, because only the commune, according to article 1 of the law, had the quality of an administrative territorial district. The rural commune could be composed of one or more villages, among which, one was designated as the residence of the commune, i.e., the seat of the communal administration. The commune residence was established in the village closest to the geographical center of the commune and the most important in terms of population or of economic value.

According to the provisions of Article 194 of the Administrative Law (Carol al II-lea, 1938, p. 3801) the villages which have the right to have a delegate had to be determined. To this end, the Ministry recommended that any village which is situated more than 3 kilometers away from the village of residence should have its own delegate.

c) The following points had to be taken into consideration when establishing the territorial limits of rural communes:

- the most suitable means of communication to the commune's residence,
- the local topographical situation,
- the convergence of the interests of the inhabitants,
- other factors that contribute to the smoothest possible community life.

d) In order to avoid the creation of rural communes

with insufficient financial means to sustain a normal administrative life, the Ministry recommended the establishment of a minimum ordinary income for each rural commune, set at 100,000 lei annually for communes in the flatland and hill areas and 60,000 lei for those in the mountain region.

It was recommended that as many villages as necessary to be grouped together in a rural commune in order to achieve a number of contributors, whose contributions would amount to the minimum income set. The tendency, according to the Ministerial recommendations, should be and remain the following: "rural communes, with as much financial power as possible, limiting, of course, the fulfilment of this condition, where it would become a hindrance, in the communal administrative life, by a too large territorial extension of the commune, which

would also hinder the building work and the means of communication with the village of residence" (Iasi CSNA, Fund 1753, F. 45/85 (1938), p. 19-20).

The operation's execution deadline, regarding the delimitation of the communes according to the new administrative law, expired on 14 October 1938 (Iasi CSNA, Fund 1753, F. 45/85 (1938), p. 206). In fact, the delimitation of the rural communes in Romania's counties was completed by the decision of the Minister of Interior no. 2908 of 24 February 1939 (Tașcă, 2011, p. 480).

The territorial-administrative delimitation of Ismail County in the composition of Lower Danube Land, implemented following the provisions of Article 194 of the new Administrative Law and the resolution of the Ministry of Interior No. 32914 of 1st of September 1938 is presented in Table 3:

Tab 3

Territorial-administrative boundary of Ismail County in the composition of Lower Danube Land

Name of the "plasa"	Name of the Commune	
1. Plasa ISMAIL with seat in urban commune Ismail	1. Ismail	Urban commune, seat
	2. Broasca	Rural Commune
	3. Câșlița-Dunăre	" "
	4. Ceamașir	" "
	5. Doluchioi	" "
	6. Fântâna Zânelor	" "
	7. Hagi-Curda	" "
	8. Hasan Aspaga	" "
	9. Muravleanca	" "
	10. Necrasovca-Nouă	" "
	11. Necrasovca-Veche	" "
	12. Regele Carol II	" "
	13. Pocrovca-Nouă	" "
	14. Sofian	" "
	15. Traian-Vechi	" "
2. Plasa BOLGRAD with seat in urban commune Bolgrad	16. Bolgrad	Urban commune,
	not-residence	
	17. Băneasa	Rural Commune
	18. Bulgărica	" "
	19. Cairaclia	" "
	20. Caracurt	" "
	21. Cișmeaua-Văruită	" "
	22. Curciu	" "
	23. Dermendere	" "
	24. General Al. Averescu	" "
	25. I. Gh. Duca	" "
	26. Tabacu	" "
	27. Tașbunar	" "
	28. Vaisal	" "
	29. Vlădiceni	" "

Name of the “plasa”	Name of the Commune	
3. Plasa CHILIA NOUA with the seat in Urban commune Chilia-Nouă	30. Chilia-Nouă	Urban commune, not-residence
	31. Aprodul Purece	Rural Commune
	32. Baccealia	” ”
	33. Borisauca	” ”
	34. Cariscica	” ”
	35. Caramahmet	” ”
	36. Chitai	” ”
	37. Cișmele	” ”
	38. Draculea	” ”
	39. Dumitrești	” ”
	40. Enichioi	” ”
	41. Eschipolos	” ”
	42. Furmanca	” ”
	43. Galilești	” ”
	44. Jibrieni	” ”
	45. Nerușai	” ”
	46. Regele Ferdinand	” ”
	47. Spasca	” ”
4. Plasa RENI with the seat in Urban commune Reni	48. Vâlcov	Urban commune, not-residence
	49. Reni	Urban commune, not-residence
	50. Anadol	Rural Commune
	51. Barta	” ”
	52. Bolboaca	” ”
	53. Caragacii Vechi	” ”
	54. Cartal	” ”
	55. Cășlița Prut	” ”
	56. Cișmichioi	” ”
	57. Cuza-Vodă	” ”
	58. Etulia	” ”
	59. Frecăței	” ”
	60. Giurgiuilești	” ”
	61. Satu-Nou	” ”
	62. Slobozia Mare	” ”

Source: Galati County Service of the National Archives, Fund 47: The royal residence of Lower Danube County, File no. 88/1940, p. 5-6.

Thus, Ismail County included: an urban commune (Ismail), 4 urban communes (Bolgrad, Reni, Valcov, Chilia Noua), 57 rural communes including 73 villages, divided into 4 “plase”. The table of the delimitation of

Ismail County in “plase” and communes, in relation to the total number of plains and communes in the Lower Danube County is presented in Table 4:

Tab 4

Administrative units of Ismail County compared to the total units of Lower Danube Land (1939)

County / Land	No. of plase	Urban Communes				Rural Communes				
		Total	Residences		Not-residences	Total	Rural	Suburban	Composed of	
			Municipalities	Towns					Total	villages
Ismail				1		7	7		3	3
Ținutul Dunărea de Jos	9	4		8	4	8	95	3	941	941

Source: Institutul Central de Statistică. (1940). *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*. București: Imprimeria Națională, p. 18.

For comparison and a better understanding of the evolution of territorial size and the number of local

communities, Table 5 shows the territorial-administrative delimitation of Ismail County in 1921.

Tab 5

Territorial-administrative boundaries of Ismail County in 1921

I. Plasa Bolboaca	II. Plasa Cișmea	III. Plasa Șichirlichitai	IV. Plasa Tuzla
1. Anadol 2. Barta 3. Bolboaca 4. Caragaci 5. Cartal 6. Curci 7. Etulia 8. Frecățeți 9. Hadji Abdul 10. Împuțita 11. Reni (urban commune) 12. Satul Nou 13. Tabac	1. Baccialia 2. Borisovca 3. Cișmele 4. Cariacica 5. Cara Mahmet 6. Chilia Nouă (urban commune) 7. Chitai 8. Dmitrovca 9. Drăculea 10. Enichioi 11. Eschipolos 12. Furmanca 13. Gălilești 14. Jebrieni 15. Nerusai 16. Potcovca 17. Vâlcov (urban commune)	1. Babele 2. Banovca 3. Bolgrad (urban commune) 4. Broasca 5. Cișmeaua văruiță 6. Cemașir 7. Caracurt 8. Cairaclia 9. Câșlița 10. Duluchioi 11. Dermendere 12. Erdec Burno 13. Fântâna Zânelor 14. Hasan Aspaga 15. Hadji Curda 16. Moravlievca 17. Necrasovca Veche 18. Pocrovca Nouă 19. Șichirlichitai 20. Tașbunar 21. Traianu Vechi 22. Vaisal	1. Noul Caragaci 2. Sărieri 3. Săgani 4. Tropoclo 5. Tuzla (urban commune) 6. Zolocari

Source: Ismail MA, Fund 153, Inv. I, F. 39: 132.

Of the 250,501 inhabitants of Ismail County 250,094 were Romanian citizens and 407 foreign citizens (Galati CSNA, Fund 81, F. 1/1938, p. 26). The ethnic composition of the population of Ismail County in 1938 was rather mixed. Romanians, numbering

83,072, constituted 33.2%, Bulgarians - 19.9%, Russians (including Lipovenes) - 26%, Gagauz - 9.1%, Ukrainians - 7%, other ethnic groups were less numerous. Data on population numbers by ethnic groups are presented in Table 6.

Tab. 6

The population of Ismail County in 1938

Romanians	83.072
Bulgarians	49.810
Russians	42.097
Lipovenes	23.015
Gagauz	22.919
Ukrainians	17.529
Jews	8.333
Albanians	1.655
Greeks	817
Germans	559
Poles	257
Gypsies	189
Czechoslovaks	88
Turks	87
Armenians	74
Total	250.501

Source: *The Galati County Service of the National Archives, Fund 81: Galati General Police Inspectorate, File no. 4/1938, p. 26.*

The population and density of inhabitants in Ismail County according to the 1930 census was as follows: area in km² - 4 212, inhabitants - 225 509, inhabitants per km² - 54 (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 42).

The distribution of Ismail County's population by place of living, according to the census of 29 December 1930, was as follows: of the total 222 509 inhabitants of the county, 75 860 (33,6 %) lived in urban communes and 149 649 (66,4 %) in rural communes (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 44-45).

Regarding the judicial organization of the county, in the town of Ismail there was a County Court with 8 magistrates and 5 lesser courts with 10 magistrates (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 21).

In Ismail there was also a Chamber of Commerce and Industry covering the territorial district of Ismail County (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 24).

3. Status of Ismail County in the composition of the Lower Danube Land.

In order to understand the state of affairs in Ismail County after its incorporation into the Lower Danube Land, the data contained in the Report of the Prefect of Ismail County, Colonel St. Gheorghiadă, on the activities carried out in the county from the time of his appointment (20 March 1939) until the date of writing the report - 16 November 1939, submitted to the Royal Resident of the Land of the Lower Danube, are useful.

The account of the activities carried out begins with the work in the field of forestry. Compared to the other counties of Danube County, Ismail County, as can be

seen from the data presented in Table 7, ranked last in terms of the number and area of forests.

Tab. 7

Breakdown of State forests by county in 1938/39

County	Number of forests	Surface in ha
Brăila	34	12 127
Cahul	61	9 921
Covurlui	17	5 308
Fălciu	27	13 563
Ismail	1	60
Putna	28	26 123
Râmnicu Sărat	2	14 135
Tecuci	21	9 761
Tulcea	48	72 562
Tutova	16	10 409

Source: *Institutul Central de Statistică. (1940). Anuarul statistic al României 1939 și 1940. București: Imprimeria Națională, p. 439.*

Given the existing situation, the problem of forestation of Ismail County was a issue of importance for the county administration. Prefect St. Gheorghiadă reports that 64 communal seed nurseries were established during the period in question, in which acacia and various other tree seeds were sown. These nurseries managed to grow good seedlings for planting - a total of 2 124 581 specimens. As a result of forestation, 2 332 636 saplings were planted on roads, parks, various alleys and communal forests with a total area of 292,14 ha. The prefect also reports that in the county the digging of ditches and the carrying out of plantations for completions and for communal forests has begun, with a total of 1 176 ha having 5 249 000 saplings, of which 2 124 581 to be taken from local nurseries, 1 000 000 saplings from the Chisinau Forestry Inspectorate, and the rest to be procured through the Agricultural Chamber.

Steps have also been taken to increase the area of orchards. The land has been delimited, enclosed with a trench and prepared for cultivation in an area of 83,54 ha encompassing 46 communes, of which in 6 communes trees were planted last spring in an area of 8,3 ha, for the remaining parts work has started and is being carried out this autumn with grafted fruit trees taken from the Agricultural Chamber which has 150,000 pieces, which is enough for all the above orchards. Next spring action will be taken to also find land in the other communes (Galati CSNA, Fund 47, F. 8/1939, p. 41).

Regarding civil works, arrangements were made for brick-burning kilns to be built in each commune, these are subsequently to contribute to the construction and to the repair of premises. 15 communal baths and 3 health dispensaries were built for a total amount of 1,380,874

lei, the Praetor's office in the town of Reni, 2 schools (in Satu Nou and Jubrieni), 2 churches (Câșlița Prut and Eschipoș), communal wells were and are being built in 13 communes for a total amount of 405 000 lei.

The construction of county roads for a total amount of 1 423 713 lei, and communal roads and bridges for a total amount of 224 000 lei was in progress (Galati CSNA, Fund 47, F. 8/1939, p. 43).

The sanitary state of the county was ensured by 6 mixed hospitals, 16 rural districts, 4 urban districts and 10 childcare dispensaries. All listed medical institutions provided consultations and treated the sick free of charge. At the dispensaries, for poor young children, rice, grey, sugar and clothes were distributed free of charge (Galati CSNA, Fund 47, F. 8/1939, p. 44).

The economic state of the county was determined by the fact that the harvest "was not one of the best as a cold rain that fell during the heat dried out the grain, considerably reducing production per ha and consequently worsening the economic welfare of the inhabitants" (Galati CSNA, Fund 47, F. 8/1939, p. 45).

Regarding the spirit of the population of the county, the prefect reports that in general it was peaceful, and that "the minorities did not engage in any kind of action or propaganda of a minority nature, except that they followed on the radio with great interest the unfolding of external events and the results of the Anglo-Franco-German war" (Galati CSNA, Fund 47, F. 8/1939, p. 46).

Since radio was the most important source of documentation at the time, the data on the number of radio subscribers is interesting. In 1938 there were 1 290 radio subscribers in Ismail County (5,2 subscribers per 1 000 inhabitants). According to the number of radio subscribers, Ismail County was outnumbered by Covurlui County with 5 017 subscribers (21,4 subscribers per 1 000 inhabitants), Brăila with 2 745 subscribers (11,0 subscribers per 1 000 inhabitants) and Putna with 2 300 subscribers (10,6 subscribers per 1 000 inhabitants) (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 569).

Between 1938 and 26 January 1940, 144 architectural objectives were built in the town of Ismail. In the interwar period Ismail became an important administrative and cultural center of Romania, 815 architectural objectives were built here between 1924 and 26 January 1940 (Dumitrașcu, 2016, p. 83). According to the 1930 Census data, there were 4 452 inhabited buildings in Ismail (Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, 1931, p. 40).

In 1938, there were 159 motor vehicles in Ismail County, including 116 cars, 12 buses, 9 motorcycles, and 22 trucks (Institutul Central de Statistică, 1940, p. 516).

Discussions.

The administrative organization of Ismail County within the Lower Danube Land (1938–1940) highlights the characteristics of a territorial reorganization model dominated by administrative centralization. The reform of 1938 aimed to overcome administrative fragmentation at the subnational level and to create larger territorial-administrative structures capable of ensuring more efficient coordination of public policies and strengthening

the control exercised by central authorities over local administration. Thus, the integration of Ismail County into the Lower Danube Land should be examined as part of a broader process of administrative reorganization, through which subnational administration was reconfigured by the establishment of regional units governed by royal residents.

From an institutional perspective, the administrative reorganization did not substantially alter the territorial-administrative structure of the county; however, it changed the mechanisms of administrative coordination and subordination. The introduction of the regional level reduced the autonomy of county administration, as the main administrative and development decisions were coordinated at the level of the Land through the royal resident and the regional administrative apparatus.

At the same time, the experience of the administrative reorganization during the period 1938–1940 reveals the limitations of this model of regionalization. The short duration of the Lands' functioning and the tense geopolitical context in Eastern Europe prevented the consolidation of the new administrative structures and the long-term evaluation of their efficiency. In the case of Ismail County, administrative reorganization coincided with major political and territorial transformations that affected the institutional stability of the region. Therefore, studying this period in the history of Ismail County provides relevant insights into the evolution of territorial organization in interwar Romania and contributes to understanding the relationship between administrative centralization, regionalization, and the functioning of local administrative structures.

Conclusions.

The period during which Ismail County was part of Lower Danube Land is too short to assess the advantages or disadvantages of the regionalisation model in the form of lands.

In order to assess this period, the political context and the monarchic regime of power established in Romania, with unfavorable consequences for the democratic development of the country, must be taken into account.

The administrative system introduced by the Administrative Law of 14 June 1938 accentuated centralising tendencies, thus diminishing local initiative.

The criteria used to establish the territorial boundaries of rural communes are of interest, these have not lost their relevance and can still be taken into account today: the existence of means of communication to the commune's residence, the local topographical situation, the convergence of the interests of the inhabitants, the establishment of a minimum income for each rural commune, i.e. the grouping together in a rural commune of as many villages as necessary to achieve a number of contributors that would add up to the minimum total income (set at 100 000 annually for communes in the plain and hill region and 60 000 lei for those in the mountain region).

During the period under review, Ismail County generally maintained the territorial-administrative delimitation established in previous years.

REFERENCES

- Academia Română. (2007). *Istoria României: compendiu*. Coord.: Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan. - Ed. a 2-a, rev. Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane. ISBN 978-973-7784-23-0.
- Carol al II-lea. (1938). Legea administrativă. *Monitorul Oficial al României* nr. 187, 3772-3801.
- Călinescu, A. (1938). *Situația în administrația locală: conferință susținută la radio*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului.
- Cocean, P. (2010). „Ținutul” – un taxon regional tradițional, specific României. *Geographia Napocensis*, Vol. IV, no. 1, pp. 5-14. <https://www.oalib.com/research/2146929>
- Cornea, S. (2013). Delimitarea teritorial-administrativă a județului Cahul în componența ținutului Dunărea de Jos (1938-1940). *Analele științifice ale Universității de Stat „B.P. Hasdeu” din Cahul*, Vol. IX, pp. 96-105. https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/99370
- Dumitrașcu, L. (2016). Arhitectura orașului Ismail în perioada interbelică. *ARTA*, 2016, nr. 1 (AV), pp. 80-84. <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=482688>
- Galati County Service of the National Archives, Fund 47: The royal residence of Lower Danube County, File no. 1/1938.
- Galati County Service of the National Archives, Fund 47: The royal residence of Lower Danube County, File no. 8/1939.
- Galati County Service of the National Archives, Fund 47: The royal residence of Lower Danube County, File no. 88/1940.
- Galati County Service of the National Archives, Fund 81: Galati General Police Inspectorate, File no. 4/1938.
- Giurescu, C. (2000). *Amintiri*. București: ALL Educațional. ISBN 973-684-143-X.
- Grecu, F. (2014). Centralizare versus „descentralizare”. „Reforma administrativă” de la 1938. *Polis*, nr. 2, pp. 15-34. <https://revistapolis.ro/centralizare-versus-descentralizare-reforma-administrative-de-la-1938-centralization-versus-decentralization-administrative-reform-from-1938/>
- Guvernul României. (1938). 938 – Raport către M.S. Regele. *Monitorul Oficial* nr. 187, pp. 3811-3832.
- Iasi County Service of the National Archives, Fund 1753: The Royal Residence of Prut County, File no. 45/85 (1938).
- Ilie, M. (2018). 10th/11th of February 1938 in Interwar Romanian Politics: an Almighty King and a Political Class on its Knees. *Revista de Științe Politice*, nr. 59, pp. 128-138. https://cis01.ucv.ro/revistadestiintepolitice/files/numarul59_2018/12.pdf
- Institutul Central de Statistică. (1940). *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*. București: Imprimeria Națională.
- Ismail Municipal Archive, Fund 153: Cetatea Alba County Prefecture, Inv. 1, File no. 39.
- Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale. (1931). *Populațiunea actuală a României. Cifrele preliminare ale recensământului general de la 29 decembrie 1930*. București.
- Mitu, O. M. (2018). Județul Ismail în cadrul proiectului românesc interbelic de construcție a națiunii. *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului* – 29 iunie. Brăila/Ismail/Cahul/Galați: Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, pp. 221-236. ISBN 978-606-654-319-4.
- Negru, L. (2005). Istoricul Constantin C. Giurescu în funcția de Rezident Regal al Ținutului Dunărea de Jos. In: *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători. Pagini de istorie gălățeană* (I). Lucrările colocviului științific - Galați, 19 mai 2005. Brăila: Editura Istros, pp. 99-112. <https://biblioteca-digitala.ro/?articol=13428-istoricul-constantin-c-giurescu-in-functia-de-rezident-regal-al-tinutului-dunarea-de-jos--perspective-asupra-istoriei-locale-in-viziunea-tinerilor-cercetatori-i-2005>
- Pohrib, A. (2008). Poliția gălățeană în perioada rezidenței regale a ținutului „Dunărea de Jos”. *Acta Bacoviensia*, Vol. III, pp. 164-196. <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=6626-acta-bacoviensia-actabc--iii-2008>
- Scurtu, I. (2010). Considerații privind democrația românească în perioada interbelică (1918-1938). În: *Călător prin istorie. Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, pp. 541-549. ISBN 978-973-7784-50-6.
- Scurtu, I. (2011). *Reorganizarea administrativ-teritorială. Expresie a crizei economice și politice din România*. <https://ioanscurtu.ro/reorganizarea-administrativ-teritoriala-expresie-a-crizei-economice-si-politice-din-romania/>
- Scurtu, I. & Otu, P. (ed.). (2003). *Istoria românilor. Vol VIII. România Întregită (1918-1940)*. București: Editura Enciclopedică. ISBN 973-45-0431-2.
- Sienerth, A. K. (2017). Regionalization in the interwar political discourse in Romania. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, vol. XVII, no. 2, pp. 295-308. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssor-55858-7>
- Țască, M. (2011). File din istoria și organizarea administrativă a județului Cahul (de la constituire până în prezent). In *honorem Ion Șiscanu. Studii de istorie a românilor*. Cahul: Univ. de Stat „B.P. Hasdeu”, pp. 475-508. ISBN 978-9975-914-53-6. https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/120548

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.04.26

Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.

Друк цифровий. Ум. друк 25,8 Наклад 100 пр. Зам. № 5/26

Видавництво «ГРАНІ»

49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-6/32

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005

www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com